

KRAKOWSKA AKADEMIA
im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

Wydział Prawa, Administracji i Stosunków Międzynarodowych
PRAWO

Magdalena Mączyńska

PRAWO NIELETNIEGO SPRAWCY CZYNU ZABRONIONEGO
DO RZETELNEGO PROCESU SĄDOWEGO
NA TŁE OBOWIĄZUJĄCYCH I PROJEKTOWANYCH
PRZEPISÓW PRAWA POLSKIEGO
ORAZ STANDARDÓW MIĘDZYNARODOWYCH

Rozprawa doktorska
przygotowana pod kierunkiem
prof. dr hab. Marianny Korcyl-Wolskiej

Kraków 2017

Spis treści

Wykaz skrótów	6
Wstęp	11
ROZDZIAŁ I	
ZAGADNIENIA WSTĘPNE	17
1.1. ZASADY TRAKTOWANIA NIELETNICH NA ZIEMIACH POLSKICH - RYS HISTORYCZNY	17
1.1.1. Potrzeba odmiennego traktowania nieletnich sprawców czynów zabronionych	17
1.1.2. Stworzenie odrębnego sądownictwa dla nieletnich w wolnej Polsce.....	18
1.1.3. Projekt ustawy o sądach dla nieletnich.....	20
1.1.4. Zasady traktowania nieletnich w Kodeksie karnym z 1932 r. oraz w Kodeksie postępowania karnego z 1928 r.	21
1.1.5. Prace nad odrębną ustawą regulującą materialne i procesowe zasady postępowania w sprawach nieletnich	23
1.1.6. Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z dnia 26 października 1982 r.26	
1.1.6.1. Uchwalenie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich	26
1.1.6.2. Opiekuńczo – wychowawczy charakter u.p.n.....	28
1.1.6.3. Główne cele postępowania z nieletnimi - preambuła do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich.	35
1.1.6.4. Krytyka ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich	44
1.1.6.5. Nowelizacja u.p.n. z 15 września 2000 r.	46
1.1.7. Projekty reform w postępowaniu z nieletnimi.....	48
1.1.7.1. Projekt „Kodeksu nieletnich” z 2005 r.	48
1.1.7.2. Projekt „Kodeksu nieletnich” i „Prawa nieletnich” z 2007 r.	50
1.1.7.3. Projekt „Prawa nieletnich” z 2008 r.....	51
1.1.7.4. „Projekt ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich i ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych” z 19 listopada 2010 r.	53
1.1.8. Nowelizacja u.p.n. z 30 sierpnia 2013 r.....	56
1.2. DOKUMENTY MIĘDZYNARODOWE WYZNACZAJĄCE STANDARDY POSTĘPOWANIA W SPRAWACH NIELETNICH	59
1.2.1. Uwagi wstępne.....	59
1.2.2. Podstawowe dokumenty międzynarodowe chroniące prawa człowieka	61
1.2.2.1. ONZ	61
1.2.2.2. Rada Europy.....	63
1.2.2.3. Unia Europejska.....	65
1.2.3. Podstawowe dokumenty międzynarodowe chroniące prawa dzieci – w tym nieletnich, którzy popadli w konflikt z prawem.....	68
1.3. PRAWO NIELETNIEGO DO RZETELNEGO PROCESU SĄDOWEGO	76
1.3.1. Pojęcie rzetelnego procesu sądowego - uwagi terminologiczne	76
1.3.2. Narodziny idei rzetelnego procesu sądowego	80
1.3.3. Prawo do rzetelnego procesu sądowego w dokumentach ONZ	81

1.3.4.	Gwarancja prawa do rzetelnego procesu sądowego w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka.....	83
1.3.5.	Prawo do rzetelnego procesu w prawie Unii Europejskiej.....	86
1.3.6.	Pojęcie rzetelnego procesu w prawie polskim.....	87
1.3.7.	Pojęcie rzetelnego procesu w dokumentach międzynarodowych określających standardy postępowania z nieletnimi	90

ROZDZIAŁ II

ZASADA NIEODPOWIEDZIALNOŚCI KARNEJ NIELETNICH A PRZESŁANKI WSZCZĘCIA I PROWADZENIA POSTĘPOWANIA SĄDOWEGO

WOBEC NIELETNIEGO	105
2.1. NIELETNIOŚĆ	105
2.1.1. Uwagi wstępne.....	105
2.1.2. Nieletniość w prawie międzynarodowym	107
2.1.3. Nieletniość w prawie polskim	117
2.1.4. Nieletniość według u.p.n.	120
2.1.4.1. Nieletniość a zapobieganie i zwalczanie demoralizacji.....	121
2.1.4.2. Nieletniość a czyn karalny	127
2.1.4.3. Nieletniość w postępowaniu wykonawczym	135
2.2. DEMORALIZACJA I CZYN KARALNY JAKO PRZESŁANKI PROWADZENIA POSTĘPOWANIA SĄDOWEGO WOBEC NIELETNIEGO NA PODSTAWIE U.P.N.	138
2.2.1. Niezdolność nieletnich do zawinienia a przesłanki przedmiotowe wszczęcia postępowania wobec nieletniego na podstawie u.p.n. – uwagi wstępne.....	138
2.2.2. Demoralizacja	145
2.2.2.1. Demoralizacja a nieprzystosowanie społeczne – uwagi wstępne	145
2.2.2.2. Zakres pojęcia „demoralizacja” w świetle art. 4 § 1 u.p.n. oraz w wynikach badań empirycznych	148
2.2.2.3. Zakres pojęcia „demoralizacja” według poglądów doktryny	154
2.2.2.4. Krytyka „demoralizacji” jako przesłanki wszczęcia postępowania wobec nieletniego.....	159
2.2.2.5. Uwagi <i>de lege ferenda</i>	167
2.2.3. Czyn karalny w rozumieniu u.p.n.	176
2.2.3.1. Czyn karalny a czyn zabroniony	176
2.2.3.2. Dane statystyczne dotyczące czynów karalnych popełnianych przez nieletnich.....	188
2.2.4. Czyn karalny i demoralizacja jako przesłanki przedmiotowe wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego oraz przesłanki orzekania przewidzianych w u.p.n. środków – uwagi <i>de lege lata</i> i <i>de lege ferenda</i>	191

ROZDZIAŁ III

DOBRO DZIECKA JAKO NACZELNA ZASADA POSTĘPOWANIA Z NIELETNIMI

3.1. DOBRO DZIECKA JAKO WARTOŚĆ NADRZĘDNA WE WSZYSTKICH SPRAWACH DOTYCZĄCYCH DZIECI.....	198
3.1.1. Dyrektywa „dobra dziecka” w prawie polskim - geneza.....	198
3.1.2. „Dobro dziecka” w orzecznictwie Sądu Najwyższego.....	201

3.1.3.	„Dobro dziecka” jako konstytucyjna klauzula generalna	205
3.1.4.	„Dobro dziecka” w Konwencji o prawach dziecka	209
3.1.5.	„Dobro dziecka” w dokumentach międzynarodowych	216
3.1.5.1.	„Dobro dziecka” jako wartość uniwersalna chroniona w prawie międzynarodowym	216
3.1.5.2.	„Dobro nieletniego” jako chroniona w prawie międzynarodowym idea postępowania z dziećmi, które popadły w konflikt z prawem.....	222
3.1.6.	„Dobro dziecka” w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka	228
3.1.7.	„Dobro dziecka” w doktrynie prawniczej.....	233
3.1.8.	„Dobro dziecka” w prawie polskim i w prawie międzynarodowym.....	235
3.2.	„DOBRO NIELETNIEGO” WEDŁUG U.P.N.....	238
3.2.1.	„Dobro dziecka” a „dobro nieletniego”	238
3.2.2.	„Dobro dziecka” jako naczelna dyrektywa postępowania z nieletnim.....	239
3.2.3.	Dyrektywa dobra nieletniego w u.p.n. – próby definicji doktrynalnej	240
3.3.	DOBRO NIELETNIEGO A JEGO PRAWO DO RZETELNEGO PROCESU SĄDOWEGO	243
3.3.1.	„Dobro nieletniego” a zasada celowości wszczęcia i prowadzenia postępowania w sprawach nieletnich	244
3.3.2.	„Dobro nieletniego” a charakter i dolegliwość zastosowanego względem niego środka	254
3.3.3.	„Dobro nieletniego” jako przyczyna ograniczenia zakazu <i>reformationis in peius</i> w postępowaniu z nieletnimi.....	259
3.3.4.	„Dobro nieletniego” a zasada ciągłości i skuteczności procesu resocjalizacyjnego	267
3.3.5.	„Dobro nieletniego” a ograniczenie zasad procesowych.....	269
3.3.6.	„Dobro nieletniego” a prawo do rozpoznania sprawy przez bezstronny sąd ..	271
3.3.7.	„Dobro nieletniego” a rodzaj procedury postępowania w sprawach nieletnich	277

ROZDZIAŁ IV

ZASADA INDYWIDUALIZACJI I ZASADA UWZGLĘDNIANIA INTERESU

SPOŁECZNEGO W POSTĘPOWANIU Z NIELETNIMI

4.1	ZASADA INDYWIDUALIZACJI	291
4.1.1.	Zasada indywidualizacji w dokumentach międzynarodowych	291
4.1.2.	Zasada indywidualizacji w prawie polskim.....	293
4.1.2.1.	Zasada indywidualizacji jako wyraz rodzącego się zainteresowania osobą nieletniego i przyczyna prowadzenia badań osobopoznawczych.....	293
4.1.2.2.	Definicje dyrektywy indywidualizacji opracowane na gruncie u.p.n.	300
4.1.2.3.	Dyrektywa indywidualizacji a kryterium rozeznania	303
4.1.2.4.	Dyrektywa indywidualizacji a dyrektywa dobra dziecka	309
4.1.2.5.	Dyrektywa indywidualizacji a dyrektywa uwzględniania interesu społecznego.....	310
4.1.3.	Zakres danych o nieletnim podlegających ustaleniu w toku postępowania	311
4.1.3.1.	Wiek nieletniego	311

4.1.3.2.	Stopień rozwoju fizycznego i psychicznego	314
4.1.3.3.	Stan zdrowia.....	319
4.1.3.4.	Charakter i osobowość	328
4.1.3.5.	Zachowanie nieletniego	329
4.1.3.6.	Stopień demoralizacji.....	332
4.1.3.7.	Charakter środowiska i warunki wychowawcze.....	337
4.1.3.8.	Inne czynniki.....	338
4.1.3.9.	Dyrektywa indywidualizacji a prawo nieletniego do rzetelnego procesu sądowego – postulaty <i>de lege ferenda</i>	339
4.2.	ZASADA UWZGLĘDNIANIA INTERESU SPOŁECZNEGO	350
4.2.1.	Uwagi wstępne.....	350
4.2.2.	Interes społeczny rozumiany jako ukształtowanie nieletniego na świadomego swych praw i obowiązków członka społeczeństwa.....	351
4.2.3.	Interes społeczny rozumiany jako zrekompensowanie wyrządzonej przez nieletniego szkody	352
4.2.4.	Interes społeczny rozumiany jako ochrona społeczeństwa przed nieletnimi sprawcami czynów zabronionych	356
4.2.5.	Interes społeczny rozumiany jako prewencja ogólna	359
4.2.6.	Interes społeczny rozumiany jako odwet zapewniający społeczne poczucie sprawiedliwości	360
4.2.7.	Interes społeczny rozumiany jako spójny, efektywny i należycie wykonywany system prawny postępowania z nieletnimi zapewniający nieletniemu realizację prawa do rzetelnego procesu sądowego	362
4.2.8.	Dobro dziecka a interes społeczny w postępowaniu z nieletnimi	365
	Podsumowanie	368
	Spis tabel	401
	Spis wykresów.....	401
	Wykaz powołanych badań empirycznych.....	402
	Statystyki.....	406
	Strony internetowe	406
	Orzecznictwo.....	407
	Źródła prawa międzynarodowego	418
	Źródła prawa polskiego	424
	Bibliografia	433

Wykaz skrótów

Źródła prawa

ABGB	–	niem. <i>Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch</i> , Powszechna Księga Ustaw Cywilnych dla Wszystkich Krajów Dziedzicznych Niemieckich Monarchii Austriackiej – austriacki kodeks cywilny, P.K.U.C.1811.1.1.1 z dnia 1 czerwca 1811 r.
BGB	–	niem. <i>Bürgerliches Gesetzbuch</i> , Kodeks Cywilny obowiązujący na Ziemiach Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej uchwalony w 1896 r., obowiązujący od dnia 1 stycznia 1900 r., Z.U.Z.Z.1923.1.10.1 z dnia 1 stycznia 1923 r.
ECHR	–	ang. <i>The European Convention on Human Rights</i> . W doktoracie używamy polskiego odpowiednika EKPC
EKPC	–	Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284
k.k	–	Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz. U. Nr 88, poz. 553 z późn. zm.
k.k. z 1932 r.	–	Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny, Dz. U. Nr 60, poz. 571 z późn. zm.
k.k. z 1969 r.	–	Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny, Dz. U. Nr 13, poz. 94 z późn. zm.
k.k.s.	–	Ustawa z dnia 10 września 1999 r. Kodeks karny skarbowy, Dz.U. Nr 83, poz. 931 z późn. zm.
K.N.	–	Kodeks Napoleona z 1804 r. , K.N.1808.1.1.3 z dnia 21 marca 1804 r.
k.p.c.	–	Ustawa z dnia 17 listopada 1964. Kodeks postępowania cywilnego, Dz. U. Nr 43, poz. 296 z późn. zm.
k.p.k.	–	Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego, Dz. U. Nr 89, poz. 555 z późn. zm.
k.p.k. z 1928 r.	–	Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz. U. Nr 33, poz. 313 z późn. zm.
k.r.o.	–	Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz. U. Nr 9, poz. 59 z późn. zm.
k.w.	–	Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń, Dz. U. Nr 12, poz. 114 z późn. zm.
u.p.n.	–	Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 35, poz. 228 z późn. zm.

Czasopisma

ADR	–	Arbitraż i Mediacja, Kwartalnik Polskiego Stowarzyszenia Sądownictwa Polubownego
Apel.-W-wa	–	Apelacja. Orzecznictwo Sądu Apelacyjnego w Warszawie
Arch. Krym.	–	Archiwum Kryminologii
BAS	–	Kwartalnik „Studia BAS”
Biul. PK	–	Biuletyn Informacji Publicznej Politechniki Krakowskiej
Biul. SN	–	Biuletyn Sądu Najwyższego
CzPKiNP	–	Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych
GSP	–	Gdańskie Studia Prawnicze
KSAG	–	Kwartalnik Sądowy Apelacji Gdańskiej
KZS	–	Krakowskie Zeszyty Sądowe
M. Prawn.	–	Monitor Prawniczy
NKPK	–	Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego
NP.	–	Nowe Prawo
OSA	–	Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych
OSN(C)	–	Orzeczenia Sądu Najwyższego (Izba Cywilna)
OSNC	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna
OSNCK	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna i Izba Karna
OSNCP	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna, Pracy i Ubezpieczeń
OSNKW	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Karna i Wojskowa
OSNPG	–	Orzecznictwo Sadu Najwyższego. Prokuratura Generalna
OSNwSK	–	Orzecznictwo Sądu Najwyższego w Sprawach Karnych
OSP	–	Orzecznictwo Sądów Polskich
OSPiKA	–	Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych
OTK ZU	–	Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy.
Pal.	–	Palestra
PiP	–	Państwo i Prawo
PiŻ	–	Prawo i Życie
PN AJD	–	Czasopismo Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie
PP	–	Problemy Praworządności
PPiA	–	Przegląd Prawa i Administracji

PPiK	–	Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny
PPiN	–	Postępy Psychiatrii i Neurologii
PPK	–	Problemy Prawa Karnego
Pr. w Dział.	–	Prawo w Działaniu
Prok.	–	Prokurator – kwartalnik Stowarzyszenia Prokuratorów RP
Prok. i Pr.	–	Prokuratura i Prawo
Prz. PK	–	Przegląd Prawa Karnego
Prz. Sejm.	–	Przegląd Sejmowy
PS	–	Przegląd Sądowy
Psychiatria	–	Kwartalnik Psychiatria
PWP	–	Przegląd Więziennictwa Polskiego
PWS	–	Problemy Wymiaru Sprawiedliwości
RiP	–	Rodzina i Prawo, Kwartalnik sędziów rodzinnych
RPEiS	–	Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny
St. Praw.	–	Studia Prawnicze
St.Iur.	–	Studia Iuridica
St.Iur.Lubl.	–	Studia Iuridica Lublinensia
St.PiA	–	Studia Prawnicze i Administracyjne
ZNIBPS	–	Zeszyty Naukowe Instytutu Badania Prawa Sądowego
ZNUJ	–	Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego
ZNUJ.Prace Prawnicze	–	Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego Prace Prawnicze

Instytucje, Organizacje, Organy, Państwa

CECA	–	fr. <i>Communauté européenne du charbon et de l'acier</i> . W niniejszym opracowaniu używamy polskiego odpowiednika EWWiS – Europejska Wspólnota Węgla i Stali
CSP	–	Centrum Szkolenia Policji w Legionowie
ETPC	–	Europejski Trybunał Praw Człowieka
ETS	–	Europejski Trybunał Sprawiedliwości
EURATOM	–	Europejska Wspólnota Energii Atomowej
EWG	–	Europejska Wspólnota Gospodarcza
EWWiS	–	Europejska Wspólnota Węgla i Stali
KGP	–	Komenda Główna Policji
KRS	–	Krajowa Rada Sądownictwa

NZ	–	Narody Zjednoczone
ONZ	–	Organizacja Narodów Zjednoczonych
OZSS	–	Opiniodawczy Zespół Sądowych Specjalistów
PAN	–	Polska Akademia Nauk
PEDAGOGIUM	–	Wyższa Szkoła Pedagogiki Resocjalizacyjnej w Warszawie
PRL	–	Polska Rzeczpospolita Ludowa
RE	–	Rada Europy
RODK	–	Rodzinny Ośrodek Diagnostyczno-Konsultacyjny
RP	–	Rzeczpospolita Polska
RPA	–	Republika Południowej Afryki
RPD	–	Rzecznik Praw Dziecka
RPO	–	Rzecznik Praw Obywatelskich
SA	–	Sąd Apelacyjny
SN	–	Sąd Najwyższy
SO	–	Sąd Okręgowy
SSN	–	sędzia Sądu Najwyższego
SSO	–	sędzia Sądu Okręgowego
TK	–	Trybunał Konstytucyjny
TSUE	–	Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej
UE	–	Unia Europejska
UMK	–	Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
USA	–	Stany Zjednoczone Ameryki
WE	–	Wspólnoty Europejskie
WPAiSM	–	Wydział Prawa, Administracji i Stosunków Międzynarodowych w Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
ZO	–	Zgromadzenie Ogólne

Inne

DSM	–	ang. <i>Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorders</i> , klasyfikacja zaburzeń psychicznych Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego
Dz. Praw P. Pol.	–	Dziennik Praw Państwa Polskiego
Dz. U.	–	Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej
Dz. Urz. Min. Sprawiedl.	–	Dziennik Urzędowy Ministra Sprawiedliwości

Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości	–	Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości
Dz. Urz. UE	–	Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej
Dz. Urz. Wymiaru Sprawiedliwości	–	Dziennik Urzędowy Wymiaru Sprawiedliwości
Dz.P.K.P	–	Dziennik Praw Królestwa Polskiego
ICD	–	ang. International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems, Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych
l.b.	–	liczby bezwzględne
LEX	–	System Informacji Prawnej LEX
M.P.	–	Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej „Monitor Polski”
MWOK	–	minimalny wiek odpowiedzialności karnej
niepubl.	–	niepublikowany
P.K.U.C.	–	Powszechna Księga Ustaw Cywilnych
PESEL	–	Powszechny Elektroniczny System Ewidencji Ludności
wkł.	–	wkładka

Wstęp

Tematyka postępowania z nieletnimi sprawcami czynów zabronionych doczekała się na gruncie ustawodawstwa polskiego licznych publikacji naukowych, w których zwraca się uwagę na potrzebę fundamentalnej reformy tej dziedziny prawa i uchwalenie nowego, kompleksowego, zgodnego ze standardami międzynarodowymi aktu prawnego, regulującego problematykę nieletnich.

Wymaga podkreślenia, że ten podnoszony od lat, trafny postulat, pomimo zaawansowanych prac projektodawczych prowadzonych w tym kierunku od 2003 r., które zaowocowały przedstawieniem czterech odrębnych projektów: „Kodeksu nieletnich” i „Prawa nieletnich”¹, nie został dotychczas zrealizowany.

Obowiązująca *de lege lata* ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z dnia 26 października 1982 r.² została gruntownie znowelizowana w 2013 r., w odpowiedzi na krytykę kierowaną pod adresem istniejących rozwiązań prawnych, jako zawiłych i niezgodnych ze standardami międzynarodowymi oraz w związku z koniecznością wykonania orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 2 marca 2010 r. wydanego w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce³, w którym ETPC uznał, że Polska naruszyła prawo nieletniego do rzetelnego procesu sądowego.

W uzasadnieniu projektu tej nowelizacji wskazano, że: „Celem projektowanych rozwiązań jest dokonanie niezbędnych zmian w ustawie, polegających na dostosowaniu obowiązującego prawa nieletnich do orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, a w konsekwencji regulacji i zaleceń prawnomiędzynarodowych, służących upodmiotowieniu nieletniego i podwyższeniu gwarancji procesowych zarówno na etapie postępowania rozpoznawczego, jak i postępowania wykonawczego.”

Powołane uzasadnienie stało się dla mnie inspiracją do przeprowadzenia analizy znowelizowanej ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich pod kątem realizacji standardów międzynarodowych, ze szczególnym uwzględnieniem standardu rzetelnego

¹ Szerzej zob. rozdz. 1.1.7. niniejszej pracy.

² Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz.U. Nr 35 poz. 228 z późn. zm., Dz. U. z 2016 r., poz. 1654, t.j. z dnia 10 października 2016 r.

³ Wyrok ETPC z dnia 2 marca 2010 r. wydany w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce (skarga nr 54729/00), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

procesu sądowego oraz opracowania własnych zaleceń i propozycji konkretnych rozwiązań prawnych poprawiających sytuację nieletnich w tym zakresie - co uczyniłam celem niniejszej pracy.

Zapowiedzianą analizę postanowiłam przeprowadzić przez pryzmat naczelných zasad postępowania z nieletnimi, tj. zasady nieodpowiedzialności karnej nieletnich, zasady dobra dziecka, indywidualizacji i ochrony interesu społecznego, którym z założenia podporządkowana jest obowiązująca w Polsce ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Przyjęłam równocześnie, że w najbardziej pożądanym modelu traktowania nieletnich wszystkie wymienione zasady powinny się wzajemnie przenikać, uzupełniać i zmierzać do zagwarantowania nieletniemu rzetelnego procesu sądowego.

Uzasadnienie dla podjęcia tego tematu jest wielorakie. Po pierwsze, prawo do rzetelnego procesu sądowego jest podstawowym prawem człowieka i nie powinno ulegać wątpliwości, że przysługuje ono również nieletnim sprawcom czynów zabronionych. Mimo to, w bogatym piśmiennictwie zajmującym się tematyką nieletnich, brak jest monografii, która w pogłębiony sposób zajmowałaby się tą problematyką na gruncie aktualnie obowiązującego w Polsce stanu prawnego. Po drugie, konieczne jest zweryfikowanie trafności i skuteczności działań ustawodawcy nowelizującego u.p.n. w 2013 r., tym bardziej, że jak wyżej zasygnalizowałam, działania te w swym głównym założeniu miały zapewnić zgodność polskiego prawa nieletnich ze standardami międzynarodowymi. Po trzecie, nieletni, jako jednostka niedojrzała i nieporadna wymaga szczególnej ochrony w postaci gwarancji prawnych, które umożliwią mu faktyczny udział w postępowaniu oraz obronę materialną, tak by w należyty sposób zabezpieczyć go przed sądowymi pomyłkami. Z tej przyczyny konieczne jest poszukiwanie rozwiązań, które taką ochronę nieletniemu zapewnią.

Podjętą problematykę uznałam za doniosłą zarówno w teoretycznopoźnawczym, jak i praktycznym wymiarze. Z tej przyczyny - z perspektywy teoretycznopoźnawczej praca zmierza do określenia międzynarodowego standardu rzetelnego postępowania w sprawach nieletnich i zbadania zgodności z tym standardem obowiązujących w Polsce rozwiązań prawnych. Z kolei, z uwagi na zamieszczone w pracy zalecenia i postulaty *de lege ferenda* oraz powołane wyniki badań empirycznych może mieć też wymiar praktyczny – zarówno dla ustawodawcy, który wciąż nie rezygnuje z reformowania prawa nieletnich, jak również dla praktyków chcących poprawić rzetelność postępowania w sprawach nieletnich choćby w aspekcie prawidłowej realizacji tych gwarancji procesowych, które formalnie przyznano nieletniemu, lecz w praktyce są martwym prawem.

Za główne zadania badawcze uznałam znalezienie odpowiedzi na następujące pytania:

- 1) Jakie prawa i gwarancje procesowe składają się na międzynarodowy standard rzetelnego postępowania w sprawach nieletnich?
- 2) Czy rozwiązania prawne, przyjęte w aktualnie obowiązującej w Polsce ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich – zwłaszcza w zakresie przesłanek podmiotowych i przedmiotowych wszczęcia postępowania w sprawie nieletnich oraz przyznanych nieletnim gwarancji procesowych, są zgodne ze standardami międzynarodowymi i gwarantują nieletnim prawo do rzetelnego procesu sądowego?
- 3) Jaki wpływ na realizację w prawie polskim międzynarodowego standardu rzetelnego postępowania w sprawach nieletnich mają naczelne zasady postępowania z nieletnimi, tj. zasada nieodpowiedzialności karnej nieletnich, zasada dobra dziecka, zasada indywidualizacji oraz zasada uwzględniania interesu społecznego, a dokładniej czy związane z tymi zasadami regulacje prawne, ich wykładnia doktrynalna i sądowa oraz praktyka stosowania, przyczyniają się do realizacji i podnoszenia tego standardu, czy stanowią one przeszkodę do jego urzeczywistnienia?

W tym zakresie postawiłam dodatkowe pytania szczegółowe, a mianowicie:

- a) Czy zasada nieodpowiedzialności karnej nieletnich wyłącza konieczność stosowania względem nieletnich standardów rzetelnego procesu przewidzianych dla dorosłych sprawców czynów zabronionych ponoszących odpowiedzialność karną?
 - b) Czy zasada dobra dziecka i opiekuńczo-wychowawcze cele postępowania mogą stanowić dostateczną podstawę dla rezygnacji z przyznania nieletnim gwarancji procesowych wynikających ze standardu rzetelnego procesu sądowego?
 - c) Czy, a jeśli tak, to w jaki sposób, zasada indywidualizacji w postępowaniu z nieletnimi przekłada się na treść standardu rzetelnego procesu w sprawach nieletnich?
 - d) Czy realizacja standardu rzetelnego procesu w sprawach nieletnich leży w interesie społecznym i jak w takim przypadku należy ten interes pojmować?
- 4) Jakie zmiany w obowiązujących w Polsce przepisach lub praktyce ich stosowania *de lege ferenda* przyczyniłyby się do poprawy sytuacji nieletniego sprawcy czynu zabronionego, czyniąc zadość standardom międzynarodowym, bez jednoczesnego

odchodzenia od przyjętego opiekuńczo-wychowawczego modelu postępowania z nieletnimi?

Odpowiedź na tak postawione pytania badawcze jest niezbędna do weryfikacji hipotez niniejszej pracy, które zakładają, że:

- 1) u.p.n. *de lege lata* nie spełnia niektórych standardów międzynarodowych dotyczących postępowania z nieletnimi sprawcami czynów zabronionych;
- 2) u.p.n. *de lege lata* nie zawiera dostatecznych gwarancji prawnych zapewniających nieletnim sprawcom czynów zabronionych realizację prawa do rzetelnego procesu sądowego;
- 3) na przeszkodzie do przyznania nieletnim sprawcom czynów zabronionych takich samych gwarancji prawnych, jakie przysługują dorosłym sprawcom przestępstw ponoszącym odpowiedzialność karną, stoi obawa odejścia od opiekuńczo-wychowawczego modelu postępowania z nieletnimi.

Zadanie postawione przed niniejszą pracą determinuje przyjętą w niej konstrukcję. Składa się ona z czterech rozdziałów, z których każdy podzielony jest na podrozdziały.

Pierwszy z nich poświęcony jest wprowadzeniu do problematyki objętej tematem rozprawy, dlatego opisuję w nim historię narodzin prawa nieletnich, jako odrębnej gałęzi prawa polskiego, założenia, jakie legły u jej podstaw, przyjęty opiekuńczo-wychowawczy model postępowania oraz drogę reformy do obowiązujących regulacji i cel jaki jej przyświecał. Wskazuję ponadto na akty prawa międzynarodowego, które wyznaczają standardy postępowania z nieletnimi. Wreszcie staram się ustalić źródła i treść standardu rzetelnego procesu sądowego nieletniego sprawcy czynu zabronionego, który stanowiłby punkt odniesienia dla oceny rozwiązań prawnych przyjętych w polskim prawie. Ustalenia poczynione w tym rozdziale będą w sposób naturalny rzutować na rozważania czynione w dalszych rozdziałach pracy.

Kolejny rozdział dotyczy nieodpowiedzialności karnej nieletnich. W rozdziale tym zwracam uwagę na to, że przyjęcie tej ważnej zasady, determinującej w znacznym zakresie model postępowania z nieletnimi, ma daleko idące konsekwencje, które przede wszystkim sprowadzają się do tego, że specyfika postępowania z nieletnimi nie pozwala na proste kopiowanie rozwiązań prawnych przewidzianych w postępowaniu karnym – również tych uznawanych za fundamentalne dla rzetelności postępowania, jak np. zasada domniemania niewinności. Jednocześnie staram się odpowiedzieć na pytanie, czy zasada nieodpowiedzialności karnej nieletnich jest równoznaczna z zasadą nieodpowiedzialności

prawnej nieletnich oraz staram się dostrzec skutki różnych, możliwych do pomyślenia, rozwiązań tego dylematu. Omawiając tę problematykę, która ściśle łączy się z przesłankami podmiotowymi i przedmiotowymi wszczęcia postępowania na gruncie obowiązującej w Polsce ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, objaśniam takie charakterystyczne pojęcia jak: nieletniość, nieletni, czyn karalny, demoralizacja oraz wskazuję na problemy i wątpliwości, jakie się z nimi wiążą – zwłaszcza w kontekście obowiązujących standardów międzynarodowych dotyczących wiekowych granic nieletniości oraz istotnej z punktu widzenia gwarancyjności prawa zasady *nullum crimen sine lege*.

Rozdział trzeci obejmuje rozważania na temat zasady dobra dziecka – naczelnej dyrektywy wszystkich postępowań dotyczących dzieci. W rozdziale tym chcę ustalić treść tej zasady w prawie międzynarodowym i w prawie polskim ze szczególnym uwzględnieniem sposobu interpretacji dobra dziecka, które popadło w konflikt z prawem oraz wpływ tej interpretacji na realizację standardu rzetelnego procesu sądowego w postępowaniu z nieletnimi w Polsce. Z tej przyczyny szczególną uwagę poświęcam tym problemom prawnym związanym z realizacją gwarancji procesowych przysługujących nieletniemu, których rozwiązanie (przyjęte bądź wprost w przepisach ustawy, bądź w orzecznictwie, bądź przez przedstawicieli doktryny) uzasadniono dobrem dziecka. W związku z tym, że dobro dziecka stało się uzasadnieniem dla podporządkowania, na mocy noweli u.p.n. z 2013 r., postępowania z nieletnimi procedurze cywilnej, w rozdziale tym poddałam analizie konsekwencje wprowadzonych zmian dla sytuacji procesowej nieletniego i jego prawa do rzetelnego procesu sądowego.

Rozdział czwarty koncentruje się na dwóch kolejnych, komplementarnych względem zasady dobra dziecka, zasadach, tj. zasadzie indywidualizacji oraz zasadzie uwzględniania interesu społecznego w postępowaniu z nieletnimi oraz poszukiwaniu związku pomiędzy prawidłową realizacją tych dyrektyw, a rzetelnością postępowania w sprawach nieletnich. W rozdziale tym zwracam szczególną uwagę na wagę badań osobopoznawczych dla rzetelności postępowania w sprawach nieletnich oraz zakres informacji, jaki jest niezbędny do prawidłowego (rzetelnego) rozstrzygnięcia sprawy nieletniego. Dostrzegając, że dyrektywa indywidualizacji powinna mieć istotne znaczenie nie tylko na etapie stosowania prawa, lecz również, a wręcz przede wszystkim, na etapie jego stanowienia analizuję przepisy u.p.n. i k.p.c., mające wpływ na sytuację nieletniego w toku postępowania, pod kątem: formalizmu procesowego, zakresu działania organów procesowych z urzędu i konsekwencji niedopełnienia ciążących na nich obowiązków, zdolności procesowej nieletniego i szeroko

pojętego prawa do obrony oraz możliwości udziału rodziców (opiekuna) w postępowaniu. Z kolei w drugiej części rozdziału – odnoszącej się do zasady uwzględniania interesu społecznego w postępowaniu z nieletnimi staram się odpowiedzieć na pytanie, jak interes ten należy rozumieć i jak go odnieść do wymogu rzetelności postępowania w sprawach nieletnich.

Omawiając poszczególne problemy objęte tematyką kolejnych rozdziałów odnoszę się do obowiązujących *de lege lata* oraz projektowanych rozwiązań prawa polskiego, dokumentów międzynarodowych, a także orzecznictwa ETPC, ETS, TK, SN oraz sądów powszechnych, prezentując równocześnie własne stanowisko. Mając na uwadze to, że prawo do rzetelnego procesu to nie tylko regulacje prawne, lecz również, a może przede wszystkim praktyka ich stosowania, w niniejszej pracy wielokrotnie odwołuję się do danych statystycznych oraz badań empirycznych: badań aktowych przeprowadzonych przez różnych autorów, własnych obserwacji i wywiadów z innymi praktykami.

Pracę kończy podsumowanie, w którym eksponuję wyniki moich ustaleń badawczych oraz wnioski *de lege ferenda*. Wnioski te w znacznym zakresie przyjmują formę projektów proponowanych przeze mnie przepisów prawnych, które, w mojej ocenie, dostosowałyby prawo polskie do standardów międzynarodowych oraz urzeczywistniłyby realizację prawa nieletniego sprawcy czynu zabronionego do rzetelnego procesu sądowego.

Aby uniknąć ewentualnych nieporozumień terminologicznych już na wstępie tej pracy chciałabym wyjaśnić, że choć w literaturze⁴ pojawił się głos opowiadający się za koniecznością odróżniania zasad postępowania z nieletnimi od dyrektyw postępowania z nieletnimi, to dla potrzeb niniejszego opracowania będą one przeze mnie traktowane tożsamo i synonimicznie, tym bardziej, że w literaturze⁵ dotyczącej postępowania z nieletnimi, terminy te od lat używane są zamiennie, a w doktrynie prawa⁶ najczęściej przyjmuje się dyrektywalny sens zasad i definiuje się je jako: „dyrektywy w myśl, których...”.

⁴ V. Konarska-Wrżosek, *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, Warszawa 2013, s. 65 i pow. tam lit.

⁵ P. Górecki (w:) P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2007, s. 21-22, teza 1,3 i 4 do art. 3 u.p.n.; B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni sprawcy czynów karalnych przed sądem rodzinnym, Zagadnienia procesowe*, Warszawa 1993, s. 42-54.

⁶ Zdaniem S. Waltoś: „zasada powinna mieć charakter dyrektywny. Analiza semantyczna pojęcia „zasada” prowadzi do wniosku, że zasada to nie tylko pewna prawidłowość, ale również reguła w sensie dyrektywy pewnego rozwiązania organizacyjnego lub zachowania się (które w ten sposób ma stać się prawidłowością”. Szerzej zob. S. Waltoś, *Proces karny, Zarys systemu*, Warszawa 2008, s. 213-216 i pow. tam lit.; zob. też. L. Leszczyński, G. Maroń, *Pojęcie i treść zasad prawa oraz generalnych klauzul odsyłających. Uwagi porównawcze*, Annales UMCS, sec. G (Ius) 2013, vol. LX, 1, s. 81-82 i pow. tam lit.

ROZDZIAŁ I

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

1.1. ZASADY TRAKTOWANIA NIELETNICH NA ZIEMIACH POLSKICH - RYS HISTORYCZNY

1.1.1. Potrzeba odmiennego traktowania nieletnich sprawców czynów zabronionych

Omówienie zasad polskiego prawa nieletnich, przyjętych w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich z dnia 26 października 1982 r.⁷ (dalej: u.p.n.), należy, moim zdaniem, rozpocząć od zwrócenia uwagi na to, że nieletnich sprawców czynów zabronionych już od starożytności traktowano odmiennie od przestępców dorosłych niemal w każdym zakątku świata⁸. W piśmiennictwie⁹ trafnie podnosi się, że taką tendencję można odnaleźć już w dawnym prawie ludów afrykańskich, Majów, w starym prawie chińskim, niemieckim oraz rzymskim prawie XII Tablic.

Już twórcy starożytnego prawa intuicyjnie odkryli to, co potwierdzają współczesne wyniki badań psychologicznych i pedagogicznych¹⁰, że osobowość człowieka kształtuje się w procesie wychowania w trakcie rozwoju psychicznego i fizycznego, w sposób

⁷ Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz.U. Nr 35 poz. 228 z późn. zm., Dz. U. z 2016 r., poz. 1654, t.j. z dnia 10 października 2016 r.

⁸ Szerzej na ten temat ewolucji zasad odpowiedzialności nieletnich zob. M. Cieślak, *Od represji do opieki (rzut oka na ewolucję zasad odpowiedzialności nieletnich)*, Pał. 1973, nr 1, s. 30 i n.; M. Kuryłowicz *Odpowiedzialność „nieletnich” za czyny bezprawne w prawie rzymskim* (w:) T. Bojarski (red.), *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, Lublin 1988, s. 9-19 i pow. tam lit.; M. L. Klementowski, *Odpowiedzialność nieletniego w średniowiecznych prawach Europy* (w:) T. Bojarski (red.), *Postępowanie...*, op. cit., s. 20-37; A. Walczak-Żochowska, *Systemy postępowania z nieletnimi w państwach europejskich. Studium prawnoporównawcze*, Warszawa 1988, s. 8 i n.; M.H. Veillard-Cybulsky, *Nieletni przestępcy w świecie*, Warszawa 1968, s. 14 i n.; B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*, Warszawa 2007, s. 21 i n.; E. Żabczyńska, *Przestępczość dzieci*, Warszawa 1983, s. 5 i n.; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle standardów europejskich*, Warszawa 2015, s. 19-33 i powołana tam lit.; W. Klaus, *Dziecko przed sądem. Wymiar sprawiedliwości wobec przestępczości młodszych nieletnich*, Warszawa 2012, s. 19 i n. i pow. tam lit.; G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość i jej granice*, Warszawa 1993, s. 9-28 i pow. tam lit.; M. Kalinowski, J. Pełka, *Zarys dziejów resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 1996, s. 11-42; V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 34 i n.; R.G. Hałas, *Kara śmierci względem nieletnich* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 65-80.

⁹ M. Cieślak, *Od represji...*, op. cit., s. 26 i n. oraz pow. tam lit.

¹⁰ M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski, *Psychologia wychowawcza*, Warszawa 1994, s. 42 i n.; P.G. Zimbardo, *Psychologia i życie*, Warszawa 1999, s. 191 i n. zob. także B. Suchodolski (red.), *Pedagogika*, Warszawa 1985, s. 70 i n.

adekwatny do zdobywanej wiedzy i doświadczenia w życiu społecznym¹¹ - poprzez przyswajanie norm moralnych, prawnych, obyczajowych, religijnych, a także obserwowanych wzorów zachowania. Nieletni tym zatem różnią się od dorosłych, że ich osobowość, w związku z trwającym procesem rozwoju, nie została jeszcze ukształtowana¹².

Dostrzeżenie tej różnicy pomiędzy nieletnimi i dorosłymi sprawcami czynów zabronionych nie było jednak tożsame z wypracowaniem odrębnych zasad postępowania z nieletnimi – czego bowiem nie uczyniono aż do początku XX w.¹³, lecz polegało przede wszystkim na wymierzaniu nieletnim łagodniejszych kar z przyczyn natury humanitarnej¹⁴.

M. Cieślak¹⁵, opisując ewolucję zasad odpowiedzialności nieletnich, wskazał, że wreszcie pojawiła się zasada, iż: „dzieci poniżej określonego wieku nie podlegają w ogóle karze publicznej”, natomiast do dziś panują rozbieżności w poszczególnych systemach prawnych co do tego „gdzie postawić granicę wieku z punktu widzenia wyłączenia kary publicznej, a gdzie z punktu widzenia jej łagodzenia”¹⁶.

1.1.2. Stworzenie odrębnego sądownictwa dla nieletnich w wolnej Polsce

Warto mieć na uwadze, że w dawnej Polsce odpowiedzialność nieletnich regulowana była głównie przez prawo zwyczajowe, a w okresie zaborów przez kodeksy karne zaborców¹⁷. Co do zasady odpowiedzialność ta charakteryzowała się niekaraniem dzieci poniżej określonego wieku – 7. lub 10. roku życia oraz ustaleniem stopnia „rozeznania” starszych sprawców, którzy zazwyczaj również karani byli łagodniej.¹⁸

¹¹ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie prawo nieletnich)*, Toruń 1986, s. 44 i n.; G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 114-136; T. Kaczmarek, *Psychologiczne i ustawowe kryteria odróżniania nieletnich od dorosłych w polskim prawie karnym*, NP 1990, nr 1-3, s. 15 i n.

¹² Zob. lit. powołana w poprzednim przypisie.

¹³ Zjawisko popełniania przez nieletnich czynów zabronionych nasiliło się dopiero w XIX w. i było następstwem rewolucji przemysłowej. W 1814 r. w Londynie skazano na śmierć pięcioro dzieci pomiędzy 8 a 12 rokiem życia, a w 1815 r. założono w Anglii towarzystwo mające na celu zapobiegać przestępczości nieletnich. Właśnie z tym wydarzeniem łączy się pojawienie pojęcia „przestępczości nieletnich” i rozpoczęcie działań, które miały temu nasilającemu się zjawisku społecznemu przeciwdziałać. Zob. szerzej M.H. Veillard-Cybulsky, *Nieletni...*, op. cit., s. 14 i n.; A. Marek, *Sądownictwo dla nieletnich w Polsce na tle porównawczym* (w:) T. Bojarski (red.), *Postępowanie...*, op. cit., s. 38-54; M. Kalinowski, J. Pełka, *Zarys...*, op. cit., s. 96 i n.; G. Grabarczyk, *Ewolucja prawa i postępowania w sprawach nieletnich w Polsce (zagadnienia kryminologiczne i prawne)*, St.PiA 2010, nr 1, s. 49 i n.

¹⁴ V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 34-35; G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 19-26.

¹⁵ M. Cieślak, *Od represji...*, op. cit., s. 33.

¹⁶ Ibidem, s. 33.

¹⁷ Szerzej zob. A. Czerwiński, *Obecny stan ustawodawstwa karnego przeciwko nieletnim w Polsce*, Lwów 1933, s. 4-9.

¹⁸ A. Walczak-Żochowska, *Nieletni w dawnym prawie polskim*, St.Iur. 1993, t. XXVI, s. 105-110; A. Mogilnicki, *Dziecko a przestępstwo*, Warszawa 1925, s. 322 i n.; T. Bojarski, *Uwagi o rozwoju polskich rozwiązań prawnokarnych (projektowanych i realizowanych) w zakresie traktowania nieletnich*, St.Iur.Lubl. 2013, t. 19, s. 69- 73; G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 56-63 i pow. tam lit.; M. Kalinowski, *Europejskie systemy resocjalizacji nieletnich*,

W XIX w. rozpoczął się ruch mający na celu stworzenie odrębnego sądownictwa dla nieletnich¹⁹. W niepodległej Polsce pierwsze sądy dla nieletnich powstały z dniem 1 września 1919 r. na mocy Dekretu Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 r. w przedmiocie utworzenia sądów dla nieletnich²⁰ oraz rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z 26 lipca 1919 r. w przedmiocie urządzenia sądów dla nieletnich²¹.

Sądy dla nieletnich miały rozpoznawać sprawy karne, w których oskarżonym lub pokrzywdzonym był nieletni w wieku do lat 17. Przedmiotowe regulacje przewidywały, że: „Przy postępowaniu karnem przeciwko nieletniemu winien sędzia pamiętać stale o stronie wychowawczej i dążyć do tego, by nieletniego skierować na drogę poprawy, a usuwać go od wpływów, które by go mogły spowodować do nowych czynów karygodnych (...). Sędzia winien postępować z nieletnim, mając ciągle i zawsze na względzie pozyskanie w przyszłości w nieletnim pożytecznej jednostki społecznej, oraz jego rozwój i wiek.”²² – co uważam za wyraz nowoczesnej myśli prawniczej podsytej przekonaniem o konieczności obrania kierunku wychowawczego w postępowaniu z nieletnimi.

Warszawa 1991, s. 121-136; M. Kalinowski, J. Pełka, *Zarys...*, op. cit., s. 47-75; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 26-29; V. Konarska-Wrżosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 34-47; G. Harasimiak, *Nieletni sprawcy czynów zabronionych - winni czy ofiary w polskim modelu postępowania z nieletnimi* (w:) L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska (red.), *Gaudium in Litteris Est - Księga jubileuszowa ofiarowana Pani profesor Genowefie Rejman*, Warszawa 2005, s. 115 i n.; R.G. Hałas, *Odpowiedzialność karna nieletniego na tle kodeksu karnego z 1997 r.*, Lublin 2006, s. 15-29.

¹⁹ Szerzej zob. K. Grześkowiak, *XXV-lecie sądownictwa dla nieletnich*, PWS 1974, nr 5(2), s. 142-159; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit. s. 31-33 i powołana tamże lit.; T. Bojarski, *Rola sądu w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) T. Bojarski, K. Nazar-Gutowska, A. Nowosad, A. Michalska-Warias, J. Piórkowska-Flieger, A. Sośnicka, M. Szwarczyk, D. Firkowski (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008, s. 49 i n. oraz pow. tam lit.; M. Kalinowski, *Europejskie...*, op. cit., s. 136-140; A. Walczak-Żochowska, *Systemy...*, op. cit., s. 150-151; M. Kalinowski, J. Pełka, *Zarys...*, op. cit., s. 103-105, 180-181; J. Kostarczyk-Gryszka, *Zasady odpowiedzialności nieletnich w Polsce*, ZNUJ. Prace Prawnicze 1973, z. 57, s. 9 i n.; W. Kamińska, K. Pędowski, *Sądy dla Nieletnich w II Rzeczypospolitej*, Pal. 1991, nr 10, s. 41 i n.; A. Czerwiński, *Obecny...*, op. cit., s. 9 i n.; K. Eichstaedt, *Postępowanie przed sądem w sprawach nieletnich*, Warszawa 2008, s. 20-22; H. Kołakowska-Przełomiec, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce*, St. Praw. 1988, z. 1-2, s. 13-14.

²⁰ Dz. Praw P. Pol. Nr 14, poz. 171.

²¹ Dz. Praw P. Pol. Nr 63, poz. 378.

²² Zob. art. 2 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 lipca 1919 r. w przedmiocie urządzenia sądów dla nieletnich, Dz. Praw P. Pol. Nr 63, poz. 378.

1.1.3. Projekt ustawy o sądach dla nieletnich

Wymaga podkreślenia, że zmiany gospodarcze, ekonomiczne i społeczne²³, rozwój nauki (psychiatrii, psychologii, pedagogiki, kryminologii) oraz krytyka przedwojennych rozwiązań prawnych²⁴, a w szczególności integralnego połączenia postępowania w sprawie nieletnich z prawem karnym i procedurą karną, ograniczenie możliwości interwencji wychowawczo – poprawczej do sytuacji, w której nieletni popełnił czyn zabroniony²⁵, a także ubogi katalog środków wychowawczych oraz uzależnienie odpowiedzialności nieletniego od kryterium rozeznania²⁶ dawały asumpt do nowego spojrzenia na problem postępowania z nieletnim. Wreszcie zobaczono²⁷ w nim jednostkę nieukształtowaną, niedojrzałą i niedoświadczoną w życiu społecznym - w konsekwencji słusznie wskazując²⁸ na konieczność skierowania reakcji publicznej nie na odpłatę, lecz na ochronę i wychowanie.

W 1919 r. została powołana Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej, która miała zająć się kompleksową regulacją dotyczącą problematyki nieletnich. W dniu 7 grudnia 1921 r. Komisja przedłożyła „Projekt ustawy o sądach dla nieletnich”²⁹.

Rozwiązania prawne przedstawione przez Komisję odchodziły od represji karnej³⁰ – co, moim zdaniem, należy uznać za wielki przełom w podejściu do sprawców nieletnich.

²³ Z jednej strony był to okres industrializacji, urbanizacji, masowej migracji ludności – co przyczyniło się do wzrostu przestępczości, w tym przestępczości nieletnich, a z drugiej strony okres rozwoju koncepcji pedagogicznych wskazujących na specyfikę rozwoju dziecka i jego potrzeby. Zob. szerzej B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne...*, op. cit., s. 23-24.

²⁴ T. Kaczmarek, *Psychologiczne...*, op. cit., s. 16.

²⁵ Zob. B. Kowalska-Ehrlich, *Zasady postępowania z nieletnimi i młodocianymi* (w:) A. Krukowski (red.), *Prawne podstawy resocjalizacji i zapobiegania przestępczości*, Warszawa 1979, s. 275 i n.

²⁶ Szerzej na ten temat zob. M. Siewierski, *O właściwe zasady odpowiedzialności nieletnich*, PiP 1948, z. 2, s. 36 i n.; G. Harasimiak, *Ewolucja zasad odpowiedzialności, traktowania i postępowania z nieletnimi*, Szczecin 2000, s. 56; W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 37 i n. i pow. tam lit.

²⁷ Zob. M. Siewierski, *O właściwe...*, op. cit., s. 36 i n.

²⁸ H. Zabrodzka, *Wychowywać-a nie karać!*, NP 1956, nr 9, s. 89 i n.; Z. Karpiński, *Czy słuszne jest zerwanie z kryterium rozeznania w postępowaniu z nieletnimi?*, NP 1959, nr 10, s. 1196.

²⁹ W uzasadnieniu do tej ustawy wskazano, że: „W końcu XIX, a zwłaszcza na początku XX wieku, na całym niemal świecie rozpoczął się obszerny i głęboko sięgający ruch, skierowany ku wprowadzeniu walki z przestępczością nieletnich na zupełnie nowe, nieznane poprzednio tory. We wszystkich prawie krajach, mniej lub więcej kulturalnych, ukazują się nowe ustawy lub przynajmniej projekty ustawodawcze w tej dziedzinie, a tam, gdzie machina ustawodawcza pracuje zbyt wolno, administracja państwowa wprowadza znaczne reformy w drodze rozporządzeń w granicach istniejących ustaw”. Szerzej zob. B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne...*, op. cit., s.23. Zob. też B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne ...*, op. cit., s. 271; M. Siewierski, *O właściwe...*, op. cit., s. 35- 36; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 31- 33; R.G. Hałas, *Odpowiedzialność...*, op. cit., s. 29-32.

³⁰ Wskazywano, że: „walka z przestępczością nieletnich musi zejść z dotychczasowej drogi zwykłej, choćby złagodzonej, represji karnej, że kara jest środkiem, nie tylko niewystarczającym do zwalczania przestępstw nieletnich, ale przeciwnie – częstokroć wprost szkodliwym, że z dzieckiem, które spełniło czyn, zabroniony przez ustawę karną, nie można postępować tak jak z dorosłym przestępcą, lecz należy je poddać innym sądom, innej swoistej procedurze i zamiast – względnie oprócz – kary, stosować doń środki wychowania i opieki”. Szerzej zob. B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne ...*, op. cit., s. 271.

1.1.4. Zasady traktowania nieletnich w Kodeksie karnym z 1932 r. oraz w Kodeksie postępowania karnego z 1928 r.

Projekt ustawy o sądach dla nieletnich³¹, choć z przyczyn ekonomicznych nie trafił niestety do Sejmu, to został wykorzystany do uregulowania kwestii materialnych i procesowych w zakresie postępowania z nieletnimi w rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. – Prawo o ustroju sądów powszechnych³², w rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. – Kodeks postępowania karnego³³ oraz w Kodeksie karnym z 1932 r.³⁴, które to akty prawne *de facto* i *de iure* określały zasady postępowania z nieletnimi do dnia wejścia w życie aktualnie obowiązującej ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich z dnia 26 października 1982 r., tj. do dnia 13 maja 1983 r.³⁵

Warto odnotować, że zgodnie z k.p.k. z 1928 r. postępowanie w sprawach nieletnich było szczególnym postępowaniem karnym przekazanym do właściwości sądów dla nieletnich³⁶.

Wprowadzona do systemu prawa polskiego zasada odmiennego traktowania nieletnich od dorosłych sprawców czynów zabronionych była oparta na twierdzeniu, że: „nieletni w ujęciu prawa różni się od dorosłego – poza niedojrzałością psychiczną – także brakiem zdolności do odpowiedzialności karnej oraz brakiem zdolności do zawinienia”³⁷.

Nowe regulacje prawne³⁸ rozróżniały kategorię nieletnich nieodpowiadających karnie, obejmującą dzieci poniżej 13. roku życia i osoby pomiędzy 13. a 17. rokiem życia, które popełniając czyn zabroniony pod groźbą kary działały bez tzw. rozeznania

³¹ Więcej na temat projektu zob. T. Bojarski, *Uwagi...*, op. cit., s. 73-74. Zob. też. A. Marek, *Sądownictwo...*, op. cit., s. 38 i n.

³² Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych, Dz. U. Nr 12, poz. 93.

³³ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz. U. Nr 33, poz. 313 przewidywało szczególne postępowanie karne w sprawie nieletnich w pierwotnej wersji w rozdziale II Księgi XI (art. 592-613), potem wielokrotnie zmieniała się numeracja przepisów, aż do ogłoszenia tekstu jednolitego w dniu 2 września 1950 r., od kiedy problematykę tę regulowały art. 474-495. Zob. Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 1950 r. o ogłoszeniu jednolitego tekstu kodeksu postępowania karnego, Dz. U. z 1950 r. Nr 40, poz. 364, t.j. z dnia 13 września 1950 r.

³⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny, Dz. U. Nr 60, poz. 571 regulowało ogólne zasady odpowiedzialności nieletnich w art. 69-78.

³⁵ Dz. U. Nr 35, poz. 228.

³⁶ Szerzej na temat procedury postępowania z nieletnimi przewidzianej przepisami k.p.k. z 1928 r. zob. A. Czerwiński, *Obecny stan ustawodawstwa karnego przeciwko nieletnim w Polsce*, Lwów 1933, s. 52-94; M. Korczył-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 44-56 i pow. tam lit.; E. Filipowska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Warszawa 2003, s. 20-26.

³⁷ T. Kaczmarek, *Psychologiczne...*, op. cit., s. 23.

³⁸ A. Czerwiński, *Obecny...*, op. cit., s. 13-44.

(art. 69 § 1 k.k. z 1932 r.³⁹) w związku z czym dozwolone było stosowanie wobec nich wyłącznie środków wychowawczych (art. 69 § 2 k.k. z 1932 r.⁴⁰) oraz kategorię nieletnich pomiędzy 13. a 17. rokiem życia, którzy popełnili czyn zabroniony pod groźbą kary z rozeznaniem, tj. stopniem rozwoju umysłowego i moralnego umożliwiającym rozpoznanie znaczenia czynu i pokierowanie swoim postępowaniem⁴¹ - których sąd skazywał na umieszczenie w zakładzie poprawczym (art. 70 k.k. z 1932 r.⁴²)⁴³.

Jak podaje R.G. Hałas: „Stwierdzenie rozeznania było uzależnione od występowania elementu odnoszącego się do świadomości nieletniego (rozpoznanie znaczenia czynu) oraz elementu woli (kierowanie swym postępowaniem). Konieczne było nie tylko działanie świadome, ale również będące realizacją uprzednio podjętego zamiaru. Innym czynnikiem istotnym dla oceny istnienia rozeznania był też rozwój moralny nieletniego. Ostateczna ocena stopnia rozeznania nieletniego kształtowała się na podstawie stopnia rozwoju trzech czynników: intelektu, woli i moralności, które mogły być rozwinięte bardzo nierównomiernie”⁴⁴.

³⁹ Art. 69 k.k. z 1932 r. stanowił, że:

„§ 1. Nie ulega karze:

a) nieletni, który przed ukończeniem 13 lat popełnił czyn zabroniony pod groźbą kary;

b) nieletni, który po ukończeniu 13 lat, a przed ukończeniem 17 lat, popełnił czyn taki bez rozeznania, t.j. nie osiągnąwszy rozwoju umysłowego i moralnego w takim stopniu, by mógł rozpoznać znaczenie czynu i kierować swym postępowaniem.”

§ 2. Do tych nieletnich sąd stosuje tylko środki wychowawcze, a mianowicie: upomnienie, oddanie pod dozór odpowiedzialny rodzicom, dotychczasowym opiekunom lub specjalnemu kuratorowi, albo umieszczenie w zakładzie wychowawczym.”

⁴⁰ Zob. przypis powyżej.

⁴¹ Szerzej zob. W. Wolter, *Prawo karne. Zarys wykładu systematycznego. Część ogólna*, Warszawa 1947, s. 282-286; A. Czerwiński, *Obecny...*, op. cit., s. 13-44; G. Rdzanek-Piowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 64-79 i pow. tam lit.; A. Walczak-Żochowska, *Systemy...*, op. cit., s. 151-163; J. Piórkowska-Flieger, *Rola środka w postaci umieszczenia w zakładzie dla nieletnich (zakładzie poprawczym) na tle innych środków stosowanych w sprawach nieletnich* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 146 i n. i pow. tam lit.; M. Kalinowski, J. Pełka, *Zarys...*, op. cit., s. 179-180, 206-208; J. Bafia, *Wokół idei przewodnich nowego prawa o nieletnich*, PPIK 1984, nr 4, s. 3-7; J. Kostarczyk-Gryszka, *Zasady...*, op. cit., s. 16-21; G. Harasimiak, *Nieletni...*, op. cit., s. 117-119; R.G. Hałas, *Odpowiedzialność...*, op. cit., s. 32-36 i pow. tam lit.; Z. Karpiński, *Kryteria rozeznania nieletnich*, RPEiS 1960, z. 1, s. 83 i n; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 44-47. Zob. też rozdz. 4.1.2.3. niniejszej pracy.

⁴² Art. 70 k.k. z 1932 r. stanowił, że: „Nieletniego, który po ukończeniu 13 lat, a przed ukończeniem 17 lat, popełnił z rozeznaniem czyn zabroniony pod groźbą kary, sąd skazuje na umieszczenie w zakładzie poprawczym.”

⁴³ Zob. J. Makarewicz, *Kodeks karny z Komentarzem*, Lwów 1935, s. 188-201; J. Wąsik, *Próba spojrzenia na efektywność zakładów poprawczych i wychowawczych*, ZNUJ. Prace Prawnicze 1973, z. 57; I. Rudnik, *Powrót do przestępstwa nieletnich, wobec których orzeczono dozór kuratora*, ZNUJ. Prace Prawnicze 1973, z. 57, s. 79-91; M. Rudnik, *Badania nad skutecznością środków wychowawczych i poprawczych*, ZNUJ. Prace Prawnicze 1973, z. 57, s. 47-63; S. Jedlewski, *Nieletni w zakładach poprawczych*, Warszawa 1962. Zob. też. A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich* (Polskie..., op. cit., s. 31-32; A. Strzembosz, *System sądowych środków ochrony dzieci i młodzieży przed niedostosowaniem społecznym*, Lublin 1985, s. 46-52; Z. Sienkiewicz, *System sądowych środków wobec nieletnich w prawie polskim*, Wrocław 1989, s. 53-54; T. Kaczmarek, *Psychologiczne...*, op. cit., s. 15.

⁴⁴ R.G. Hałas, *Odpowiedzialność...*, op. cit., s. 35.

Chociaż rozwiązania prawne k.k. z 1932 r. dotyczące nieletnich co do zasady oceniano pozytywnie⁴⁵, to w literaturze⁴⁶ podnoszono, że poważnym mankamentem tej regulacji prawnej były nie tylko istotne problemy z ustaleniem stopnia rozeznania, lecz przede wszystkim brak dolnej granicy wieku, poniżej której nie można byłoby prowadzić postępowania wobec nieletniego⁴⁷, zbyt ubogi katalog środków wychowawczych oraz ograniczenie możliwości interwencji sądu do sytuacji, w której nieletni popełnił czyn zabroniony pod groźbą kary z pominięciem innych przejawów demoralizacji – co było już przedmiotem krytyki przedwojennych rozwiązań prawnych, jak zwracałam na to uwagę powyżej⁴⁸.

Uważam, że oceniając ówczesne regulacje prawne zdecydowanie negatywnie należy odnieść się przede wszystkim do tego, że przyjęta systematyka ustawodawcza pozostawiła problematykę nieletnich w obszarze prawa karnego, co dawało znaczny niedosyt w zakresie deklarowanego, opiekuńczo-wychowawczego podejścia do nieletnich, czyniąc zarazem temat reformy nadal otwartym.

1.1.5. Prace nad odrębną ustawą regulującą materialne i procesowe zasady postępowania w sprawach nieletnich

Dalsze oficjalne⁴⁹ prace nad rozwiązaniami prawnymi dotyczącymi zasad postępowania z nieletnimi rozpoczęto dopiero w 1950 r. – początkowo jeszcze w ramach kodyfikacji karnej procesowej⁵⁰, a następnie w ramach opracowania samodzielnego aktu prawnego regulującego tę problematykę⁵¹. Specjalny Zespół Komisji Kodyfikacyjnej

⁴⁵ B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 14; G. Harasimiak, *Ewolucja...*, op. cit., s. 57 i pow. tam lit.

⁴⁶ M. Siewierski, *O właściwe...*, op. cit., s. 34-49; A. Strzembosz, *Postępowanie w sprawach nieletnich w prawie polskim*, Lublin 1984, s. 21; G. Harasimiak, *Ewolucja...*, op. cit., s. 56-57 i pow. tam lit.

⁴⁷ Szerzej zob. rozdz. 2.1.3. niniejszej pracy.

⁴⁸ Zob. rozdz. 1.1.3. niniejszej pracy.

⁴⁹ W okresie II wojny światowej prowadzono nieoficjalne prace nad rozwiązaniami prawnymi dotyczącymi postępowania z nieletnimi, które miałyby obowiązywać po wyzwoleniu. Przewodniczył im prawnik Tadeusz Semadeni, który zginął jednak w powstaniu warszawskim. Szerzej zob. M. Siewierski, *O właściwe...*, op. cit., s. 34. Zob. też G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 80-83 i pow. tam lit.; G. Harasimiak, *Nieletni...*, op. cit., s. 119 i n.

⁵⁰ Ustawą z dnia 20 lipca 1950 r. o zmianie przepisów postępowania karnego, Dz. U. Nr 38, poz. 348 znowelizowano m.in. przepisy dotyczące postępowania z nieletnimi (zob. art. 1 pkt 44 tej ustawy), a Obwieszczeniem Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 1950 r. o ogłoszeniu jednolitego tekstu kodeksu postępowania karnego, Dz. U. z 1950 r. Nr 40, poz. 364, t.j. z dnia 13 września 1950 r. postępowanie w sprawach nieletnich, jako szczególne postępowanie karne, uregulowano w przepisach art. 474-495 k.p.k. z 1928 r.

⁵¹ V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 48.

powołany w 1956 r. nie przedstawił jednak projektu ustawy, ze względu na znaczne różnice światopoglądowe jego członków⁵².

Kolejny etap pracy nad ustawą podjęło Ministerstwo Sprawiedliwości w 1962 r., a w 1966 r. Minister Sprawiedliwości powołał nową Komisję, która przygotowała „Projekt ustawy o zapobieganiu i zwalczaniu demoralizacji i przestępczości nieletnich” opublikowany w 1968 r.⁵³ Projekt ten wywołał burzliwe dyskusje w środowisku prawniczym i został ostatecznie poddany krytyce⁵⁴, co przekreśliło jego szanse na dalszą drogę legislacyjną⁵⁵.

Trwające prace nad odrębną ustawą dotyczącą problematyki nieletnich uznano jednak za tak zaawansowane, że ostatecznie wielka kodyfikacja karna z 19 kwietnia 1969 r., owocem której było uchwalenie Kodeksu karnego⁵⁶, Kodeksu postępowania karnego⁵⁷ i Kodeksu karnego wykonawczego⁵⁸, pomijała w zasadzie przepisy dotyczące nieletnich⁵⁹. Co prawda ustawą z dnia 19 kwietnia 1969 r.⁶⁰, wprowadzającą Kodeks postępowania karnego, utrzymano w mocy⁶¹ przepisy art. 474-495 Kodeksu postępowania karnego z 19 marca 1928 r. dotyczące nieletnich⁶², jednak w zakresie uregulowań materialnoprawnych powstała

⁵² M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce*, Kraków 2001, s. 27 i pow. tamże lit.; G. Rdzanek-Piowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 83-84 i pow. tam lit.; J. Kostarczyk-Gryszka, *Zasady...*, op. cit., s. 10.

⁵³ Zob. *Projekt ustawy o zapobieganiu i zwalczaniu demoralizacji nieletnich*, Warszawa 1968, pow. za B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji jako podstawa działań podejmowanych wobec nieletnich przez sądy rodzinne*, Pr. w Dział., *Sprawy Karne* 2015, t. 22, s. 240; B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji jako podstawa działań podejmowanych wobec nieletnich przez sądy rodzinne*, Warszawa 2014, s. 5; M. Żebrowska, *Głos psychologów w dyskusji nad projektem ustawy o zapobieganiu i zwalczaniu demoralizacji i przestępczości nieletnich*, PiP 1969, z 6, s. 1048, i n.; A. Zieliński, *O projekcie ustawy o zapobieganiu i zwalczaniu demoralizacji i przestępczości nieletnich*, NP 1969, nr 5, s. 679 i n.; H. Zabrodzka, *Odpowiedzialność nieletnich na tle projektu o zapobieganiu i zwalczaniu demoralizacji i przestępczości nieletnich*, PiP 1969, z. 4-5, s. 794 i n.; B. Kowalska, *Instytucja warunkowego zwolnienia nieletnich w projekcie ustawy o zapobieganiu i zwalczaniu demoralizacji i przestępczości nieletnich*, PiP 1969, t. 24, cz. II, s. 1054-1063; M. Regent-Lechowicz, *Propozycje nowego ujęcia zasad walki z przestępczością nieletnich w Polsce Ludowej*, Przegląd Penitencjarny 1969, nr 1, s. 3-5; G. Rdzanek-Piowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 87-89; J. Kostarczyk-Gryszka, *Zasady...*, op. cit., s. 10.

⁵⁴ Istotnym novum na gruncie tego projektu była propozycja stworzenia komisji do spraw dzieci i młodzieży, która w swym założeniu miała łączyć funkcje profilaktyczne i orzecznicze względem nieletnich. Przedstawiciele doktryny sprzeciwiali się jednak zastępowaniu sądu komisjami powołując, jako argument stygmatyzujący charakter komisji, brak kontroli sądowej nad materiałem dowodowym zgromadzonym przez Milicję, konieczność opracowania stosownych procedur orzeczniczych, co de facto i tak czyniłoby ten organ organem sądowym oraz doraźny charakter komisji i ich oderwanie od wykonywania orzeczonych środków wychowawczych. Szerzej zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 29-31; B. Kowalska-Ehrlich, *Komisje do spraw dzieci i młodzieży w systemie profilaktyczno-resocjalizacyjnym. Propozycje normatywne i ich ocena*, RPEiS 1979, z. 1, s. 228 i n.

⁵⁵ G. Rdzanek-Piowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 84-87 i pow. tam lit.

⁵⁶ Dz. U. Nr 13, poz. 94.

⁵⁷ Dz. U. Nr 13, poz. 96.

⁵⁸ Dz. U. Nr 13, poz. 98.

⁵⁹ J. Kostarczyk-Gryszka, *Zasady...*, op. cit., s. 10-11.

⁶⁰ Dz. U. Nr 13, poz. 97.

⁶¹ Zob. art. III pkt 1 Ustawy z dnia 19 kwietnia 1969 r. przepisy wprowadzające Kodeks postępowania karnego, Dz. U. Nr 13, poz. 97.

⁶² Szerzej zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 50-56 i pow. tam lit.

luka prawna⁶³. Dostrzegając ten problem ustawodawca w dniu 22 grudnia 1969 r. wydał kolejną ustawę o utrzymaniu w mocy na okres przejściowy niektórych dotychczasowych przepisów prawa karnego⁶⁴.

W art. 1 § 1 tej ustawy wskazano, że „do czasu odrębnego ustawowego uregulowania sprawy zapobiegania i zwalczania demoralizacji przestępczości nieletnich zachowują moc obowiązującą dotychczasowe przepisy dotyczące nieletnich, którzy dopuścili się czynów zabronionych przez ustawę pod groźbą kary:

- 1) zawarte w szczególności w art. 69-78 Kodeksu karnego z 1932 r., ze zmianami wynikającymi z art. 9 Kodeksu karnego z 1969 r.;
- 2) w zakresie postępowania - w szczególności poza utrzymanymi w mocy przez art. III pkt 1 Przepisów wprowadzających Kodeks postępowania karnego (Dz. U. z 1969 r. Nr 13, poz. 97) art. 474-495 Kodeksu postępowania karnego z 1928 r. - również inne przepisy tego kodeksu dotyczące nieletnich.”

Warto odnotować, że rozwiązanie to, mające w swym założeniu charakter tymczasowy, trwało ponad 13 lat. W międzyczasie powstawały kolejne projekty aktów prawnych dotyczących nieletnich, jednak nie wszystkie z nich były publikowane i poddane szerszej dyskusji⁶⁵.

W 1972 r. opublikowano projekt z 7 sierpnia 1971 r. zatytułowany: „Projekt ustawy o ochronie młodzieży przed demoralizacją”⁶⁶, a 23 kwietnia 1975 r. przedstawiono projekt ustawy: „O ochronie przed demoralizacją i przeciwdziałaniu niedostosowaniu społecznemu dzieci i młodzieży”⁶⁷.

Wskazane projekty z lat 60. i 70. XX w.⁶⁸ łączyła koncepcja stworzenia podwójnego systemu ochrony nieletnich, tj. systemu, w którym sprawami nieletnich oprócz wyodrębnionych sądów dla nieletnich zajmowałyby się również specjalne komisje. Komisje te, poza wypełnianiem funkcji profilaktycznej, miały stosować pewne środki

⁶³ Zob. art. IV pkt 1 Ustawy z dnia 19 kwietnia 1969 r. Przepisy wprowadzające Kodeks karny, Dz. U. Nr 13, poz. 95, który w całości uchyla Kodeks karny z dnia 11 lipca 1932 r., Dz. U. Nr 60, poz. 571.

⁶⁴ Dz. U. Nr 37, poz. 311.

⁶⁵ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 29.

⁶⁶ *Ocena stanu przestępczości, jej zwalczania i zapobiegania wśród młodzieży. Założenia ustawy o ochronie młodzieży przed demoralizacją*, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 1977, s. 2 i in. Zob. też. G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 89-94.

⁶⁷ A. Strzembosz, *Model postępowania wobec nieletnich*, PiP 1980, z. 3, s. 47 i n.; G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 96.

⁶⁸ G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 84-99.

wychowawcze, co czyniłoby je organem orzeczniczym dla nieletnich w sprawach mniejszej wagi.

Z uwagi na dezaprobatę wyrażaną dla tej koncepcji, w kolejnym projekcie z 1977 r. zrezygnowano z przyznania komisjom kompetencji orzeczniczych⁶⁹, a w projekcie z czerwca 1978 r. ograniczono szczegółowość regulacji do samego powołania tych komisji – bez określenia ich struktury i kompetencji⁷⁰. Zmiana ta jednak nie wystarczyła do tego, aby wprowadzić w życie podwójny system ochrony nieletnich, gdyż krytyka samej idei tworzenia komisji – która faktycznie, również moim zdaniem, byłaby przedsięwzięciem kosztownym i wątpliwym co do jego trafności – stanowiła główny powód, dla którego kolejne pojawiające się projekty nie doczekały się uchwalenia. Od koncepcji tej odstępował dopiero projekt z kwietnia 1982 r.⁷¹

1.1.6. Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z dnia 26 października 1982 r.

1.1.6.1. Uchwalenie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich

Prace nad pierwszym, odrębnym aktem prawnym regulującym zasady traktowania nieletnich w Polsce zakończyły się w 1982 r., kiedy projekt ustawy dotyczącej postępowania z nieletnimi z kwietnia 1982 r.⁷² został ostatecznie przyjęty przez Radę Ministrów, przekazany do Sejmu przez Prezesa Rady Ministrów i uchwalony w dniu 26 października 1982 r., jako: „ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich”⁷³. Tytuł ten poddawany był krytyce⁷⁴, jako sugerujący, niezgodnie ze stanem rzeczywistym, treści wyłącznie proceduralne. Został on jednak ostatecznie obroniony przez posłankę J. Giżycką-Koprowską, która występując w Sejmie jako sprawozdawca w dniu uchwalania ustawy, powołała się na możliwość szerokiej interpretacji pojęcia „postępowanie” oraz zalety wynikające z przyjęcia zwięzłego tytułu ustawy⁷⁵, co przekonało ustawodawcę o jego trafności.

⁶⁹ B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 25.

⁷⁰ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 43.

⁷¹ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 29-32.

⁷² Ibidem, s. 29-32.

⁷³ Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 35, poz. 228.

⁷⁴ Proponowany tytuł ustawy krytykowany był zarówno przez przedstawicieli doktryny prawniczej jak i przez Radę Społeczno-Gospodarczą przy Sejmie. Szerzej zob. A. Ratajczak, *Materialnoprawne problemy ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, PiP 1983, z. 2, s. 3; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 57.

⁷⁵ Zob. *Diariusz Sejmowy. Sprawozdanie z 27 posiedzenia Sejmu PRL w dniu 26 października 1982 r.*, Warszawa 1982 (dodatek do Rzeczpospolitej), s. 6-7.

Tym samym prawo nieletnich⁷⁶, jako nowa gałąź prawa polskiego, po prawie sześćdziesięciu latach ciężkiej pracy⁷⁷ prowadzonej w tym zakresie, zostało wyodrębnione z materialnego i procesowego prawa karnego.

Ustawa ta była pierwszym w Polsce, odrębnym aktem prawnym, regulującym zasady traktowania nieletnich i jako taka zaczęła obowiązywać w dniu 13 maja 1983 r., po trwającym 6 miesięcy *vacatio legis*. Prace nad tą ustawą, których przebieg został powyżej zarysowany, wydłużały wieloletnie, trudne do przewyciężenia, spory i dyskusje⁷⁸ związane z wyborem właściwej koncepcji postępowania z nieletnimi sprawcami czynów zabronionych⁷⁹.

Jak podaje się w literaturze⁸⁰, początkowo (głównie w latach 1950-1956) opowiadano się za przyjęciem kierunku sprawiedliwościowego (zwanego także jurydycznym, karnistycznym lub represyjnym), tj. traktowaniem sprawców nieletnich, jako specyficznej, wyróżnionej ze względu na wiek, kategorii sprawców dorosłych i potrzebą stosowania wobec nich środków o charakterze karnym, tj. kar kryminalnych z ewentualną możliwością ich nadzwyczajnego złagodzenia – co wiązałoby się z zaostreniem zasad odpowiedzialności nieletnich w stosunku do obowiązujących rozwiązań prawnych k.k. z 1932 r., które przewidywały stosowanie środków wychowawczych i poprawczych względem nieletnich⁸¹.

Wyraźna zmiana tendencji uwidoczniła się szczególnie w projektach ustaw powstałych w latach 1968-1979⁸², w których dominował model opiekuńczy (zwany także kryminologicznym, terapeutycznym, ochronno - wychowawczym), zgodnie z którym

⁷⁶ A. Grześkowiak, *Koncepcje prawa nieletnich* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 239-252; A. Grześkowiak, *Funkcje prawa nieletnich* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009, s. 21 i n. Zob. też A. Światłowski, *Czy postępowania w sprawach nieletnich są postępowaniami karnymi szczególnymi?* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 405-407.

⁷⁷ Wskazany okres liczony jest od powołania w 1919 r. Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej do opracowania kompleksowej regulacji dotyczącej problematyki nieletnich.

⁷⁸ Szerzej na temat prac nad ustawą zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 40 i n.

⁷⁹ Szerzej na ten temat ewolucji zasad odpowiedzialności nieletnich zob. M. Cieślak, *Od represji...*, op. cit., s. 30 i n.; S. Batawia, A. Strzembosz, *Nieletni przestępcy w świetle badań kryminologicznych i postulaty ustawodawcze*, PiP 1968, t. 23, cz. 2, s. 901 i n.; H. Zabrodzka, *Odpowiedzialność...*, op. cit., s. 794 i n.; M. Żebrowska, *Głos...*, op. cit., s. 1048 i n.; A. Walczak-Żochowska, *Systemy...*, op. cit., s. 7 i n.; G. Harasimiak, *Ewolucja...*, op. cit., s. 10 i n.; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 20 i n.; R.G. Hałas, *Odpowiedzialność...*, op. cit., s. 15 i n.

⁸⁰ Zob. M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi o profilu ustawy o postępowaniu z nieletnimi (zagadnienia materialno prawne i procesowe)*, PiP 1983, z. 6, s. 52; B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne...*, op. cit., s. 25 i n.

⁸¹ V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 48.

⁸² Projekt ustawy o zapobieganiu i zwalczaniu demoralizacji i przestępczości nieletnich z 1968 r., który w porównaniu z rozwiązaniami prawnymi przewidzianym w stosunku do nieletnich w Kodeksie karnym z 1932 r. przewidywał prowadzenie postępowania w stosunku do nieletniego, który popadł w konflikt z prawem, lecz obejmował również problematykę profilaktyczną. Projekt ustawy o ochronie młodzieży przed demoralizacją z 1971 r. przewidywał możliwość podjęcia przewidzianych w nim działań również w stosunku do osób zagrożonych demoralizacją. Szerzej zob. B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne...*, op. cit., s. 287-297.

nietletniego, który naruszył normy prawne, należy traktować jako „dziecko w niebezpieczeństwie”, które wymaga stosowania przede wszystkim zindywidualizowanych i nieoznaczonych w czasie środków wychowawczych z możliwością ich modyfikowania oraz stosowania środków profilaktycznych i prewencyjnych^{83 84}.

1.1.6.2. Opiekuńczo – wychowawczy charakter u.p.n.

Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r. (zwana dalej u.p.n.) łączy opiekuńczo-wychowawczy model postępowania z nieletnimi, który wyznacza jej zasadniczy kierunek, z elementami modelu jurydycznego, za które należy uznać dopuszczenie wyjątkowej odpowiedzialności za czyn zabroniony skutkującej wymierzeniem nieletniemu kary kryminalnej⁸⁵.

Warto zwrócić uwagę, że art. 5 u.p.n. wprowadził zasadę, zgodnie z którą: „Wobec nietletniego mogą być stosowane środki wychowawcze⁸⁶ oraz środek poprawczy

⁸³ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 37; V. Konarska-Wrżosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 48.; B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne...*, op. cit., s. 286 i pow. tam lit.; G. Rdzanek-Piwoń, *Nieletniość...*, op. cit., s. 90; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 27-28; G. Harasimiak, *Nieletni...*, op. cit., s. 122; T. Bojarski, *Uwagi...*, op. cit., s. 73 i n.

⁸⁴ Szerzej na temat modeli postępowania z nieletnimi zob. J. Kusztal, *Optymalny model postępowania w sprawach nieletnich* (w:) J.M. Stanik, L. Woszczek (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005, s. 263-275; B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne...*, op. cit., s. 23-32; A. Gaberle, *Reakcja na niepożądane zachowania małoletnich (zagadnienia podstawowe)*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX, s. 297-311.

⁸⁵ Zob. M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 52 i n.; A. Ratajczak, *Materialnoprawne...*, op. cit., s. 3; A. Strzembosz, *System...*, op. cit., s. 65 i n., s. 92; P. Górecki, *Nowelizacja ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, RPEiS 1996, z. 4, s. 25; J. Bafia, *Wokół...*, op. cit., s. 8-9; V. Konarska-Wrżosek; *Prawny system...*, op. cit., s. 120-14; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 91-92; B. Stańdo-Kawecka, *"Zamiana" umieszczenia nietletniego w zakładzie poprawczym na karę. Uwagi na tle uchwały Sądu Najwyższego z 24 maja 2005 r.*, CzPKiNP 2006, z. 1, s. 235-240.

⁸⁶ Katalog środków, jakie można zastosować wobec nietletniego *de lege lata* zawiera art. 6 u.p.n., który obecnie stanowi, że: „Wobec nietletnich sąd rodzinny może:

- 1) udzielić upomnienia;
- 2) zobowiązać do określonego postępowania, a zwłaszcza do naprawienia wyrządzonej szkody, do wykonania określonych prac lub świadczeń na rzecz pokrzywdzonego lub społeczności lokalnej, do przeproszenia pokrzywdzonego, do podjęcia nauki lub pracy, do uczestniczenia w odpowiednich zajęciach o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym, do powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach albo do zaniechania używania alkoholu lub innego środka w celu wprowadzania się w stan odurzenia;
- 3) ustanowić nadzór odpowiedzialny rodziców lub opiekuna;
- 4) ustanowić nadzór organizacji młodzieżowej lub innej organizacji społecznej, zakładu pracy albo osoby godnej zaufania - udzielających poręczenia za nietletniego;
- 5) zastosować nadzór kuratora;
- 6) skierować do ośrodka kuratorskiego, a także do organizacji społecznej lub instytucji zajmujących się pracą z nietletnimi o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym, po uprzednim porozumieniu się z tą organizacją lub instytucją;
- 7) orzec zakaz prowadzenia pojazdów;
- 8) orzec przepadek rzeczy uzyskanych w związku z popełnieniem czynu karalnego;
- 9) orzec umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym albo w rodzinie zastępczej zawodowej, która ukończyła szkolenie przygotowujące do sprawowania opieki nad nietletnim;

w postaci umieszczenia w zakładzie poprawczym⁸⁷; kara może być orzeczona tylko w wypadkach prawem przewidzianych, jeżeli inne środki nie są w stanie zapewnić resocjalizacji nieletniego.”⁸⁸.

Jest symptomatyczne, że z chwilą wejścia w życie u.p.n. istniały trzy wypadki, w których możliwe było wymierzenie nieletniemu kary⁸⁹, a określał je:

10) orzec umieszczenie w zakładzie poprawczym;

11) zastosować inne środki zastrzeżone w niniejszej ustawie do właściwości sądu rodzinnego, jak również zastosować środki przewidziane w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym, z wyłączeniem umieszczenia w rodzinie zastępczej spokrewnionej, rodzinie zastępczej niezawodowej, rodzinnym domu dziecka, placówce wsparcia dziennego, placówce opiekuńczo-wychowawczej i regionalnej placówce opiekuńczo-terapeutycznej.

⁸⁷ Przesłanki stosowania środka poprawczego *de lege lata* określa art. 10 u.p.n. stanowiąc, że: „Sąd rodzinny może orzec umieszczenie w zakładzie poprawczym nieletniego, który dopuścił się czynu karalnego, o którym mowa w art. 1 § 2 pkt 2 lit. a, jeżeli przemawiają za tym wysoki stopień demoralizacji nieletniego oraz okoliczności i charakter czynu, zwłaszcza gdy inne środki wychowawcze okazały się nieskuteczne lub nie rokuje resocjalizacji nieletniego”. Warto podkreślić, że art. 11 § 1 u.p.n. umożliwia orzeczenie umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym z warunkowym zawieszeniem jego wykonania.

⁸⁸ Szerzej na temat środków stosowanych wobec nieletnich zob. V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 6-141; B. Stańdo-Kawecka, *Prawne podstawy resocjalizacji*, Kraków 2000, s. 238-249; Z. Sienkiewicz, *Kontrowersje dotyczące przesłanek umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym*, Pal. 1986, nr 3, s. 17-24; Z. Sienkiewicz, *Środki leczniczo-wychowawcze według ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Pal. 1985, nr 7-8, s. 29-37; Z. Sienkiewicz, *System...*, op. cit.; B. Goworko-Składanek, *Postępowanie w sprawach nieletnich. Katalog środków wychowawczych przewidzianych w prawie polskim a praktyka* (w:) K. Sawicki, K. Konaszewski (red. nauk.), *Środowiskowy wymiar niedostosowania. Teorie-badania-praktyka*, Białystok 2014, s. 39-54; J. Górniewicz, *Możliwości profilaktyczno-wychowawcze rodzin zastępczych* (w:) G. Olszewska-Baka (red. nauk.), *Działalność profilaktyczna i resocjalizacyjna sądów rodzinnych (w świetle nowej ustawy o nieletnich)*, Białystok 1990, s. 65-82; W. Klaus, *Działalność wychowawcza sądu rodzinnego wobec nieletnich – pomiędzy ideami a praktyką*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX, s. 331-347; J. Nikitorowicz, *Nadzór odpowiedzialny rodziców – jego funkcja resocjalizacyjna* (w:) G. Olszewska-Baka (red. nauk.), *Działalność...*, op. cit., s. 47-64; G. Olszewska-Baka, *Funkcjonowanie i efektywność nadzorów kuratorskich wobec nieletnich* (w:) G. Olszewska-Baka (red. nauk.), *Działalność...*, op. cit., s. 9-30; A. Paszkiewicz, *Efektywność sądowych środków wychowawczych a proces resocjalizacji (na przykładzie warunkowego zawieszenia i warunkowego zwolnienia z zakładu poprawczego)* (w:) G. Olszewska-Baka (red. nauk.), *Działalność...*, op. cit., s. 83-128; W. Potocka, *Proces socjalizacji dziecka z rodziny z nadzorem kuratorskim w środowisku szkolnym* (w:) G. Olszewska-Baka (red. nauk.), *Działalność...*, op. cit., s. 31-46; P. Stępnia, *Przebieg i wykonywanie środków wychowawczo-poprawczych oraz dalsza sytuacja nieletnich. Efekty resocjalizacji* (w:) G. Olszewska-Baka (red. nauk.), *Działalność...*, op. cit., s. 129-159; J. Włodarczyk-Madejska, *Stosowanie środka wychowawczego w postaci umieszczenia w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych oraz środka poprawczego przez sądy rodzinne i nieletnich w świetle danych statystycznych i badań aktowych*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2016, s. 54-76; K. Drapała, R. Kulma, *Powrotność do przestępstwa nieletnich opuszczających zakłady poprawcze (raport z badań)*. Pr. w Dział. 2014, t. 19, s. 204-246; J. Włodarczyk-Madejska, *Stosowanie izolacyjnego środka wychowawczego oraz środka poprawczego w świetle badań aktowych*, Pr. w Dział. 2016, t. 26, s. 212-240; R.A. Stefański, *Zakaz prowadzenia pojazdów mechanicznych jako środek wychowawczy*, NP 1988, nr 10-12, s. 123-133; M. Łukasiewicz, *Funkcjonowanie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich oraz młodzieżowych ośrodków wychowawczych w perspektywie potrzeb polityki państwa i aktualnych zmian prawno-organizacyjnych w Polsce* (w:) G. Kudlak (red.), *Instytucjonalna resocjalizacja nieletnich. Wyzwania i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2016, s. 39-53; A. Michalska-Warias, *Struktura środków wychowawczych i poprawczych orzekanych wobec nieletnich w latach 90. XX wieku*. St.Iur.Lubl. 2004, t. 3, s. 139-152; A. Paszkiewicz, *Podmiotowe traktowanie wychowanka w pracy rodzinnego kuratora sądowego*, Lublin 2006; M. Mączyńska, *Problemy traktowania nieletnich w prawie polskim. Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r., a projekt ustawy Prawo nieletnich – zagadnienia materialno-prawne* (praca magisterska), Kraków 2008 r., <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/962>, dostęp: 12 stycznia 2017 r., s. 63-119 i pow. tam lit.

⁸⁹ M. Lubelski, *Niektóre zagadnienia z pogranicza ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich i kodeksu karnego* (w:) T. Bojarski (red.), *Postępowanie...*, op. cit., s. 88-101.

- **art. 13 u.p.n.⁹⁰**, który przewidywał, że: „Jeżeli wobec nieletniego, który dopuścił się czynu karalnego, o którym mowa w art. 1 § 2 pkt 2 lit. a, ale w chwili orzekania ukończył lat 18, zachodzą podstawy do orzeczenia umieszczenia w zakładzie poprawczym - sąd rodzinny może wymierzyć karę, gdy uzna, że stosowanie środków poprawczych nie byłoby już celowe⁹¹. Wydając wyrok skazujący sąd stosuje nadzwyczajne złagodzenie kary.”.

Przepis ten, na skutek zgłaszanych pod jego adresem zarzutów⁹², został uchylony na podstawie art. 1 pkt 2 ustawy z dnia 30 sierpnia 2013 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw⁹³ - co oceniane jest w literaturze zarówno zdecydowanie pozytywnie – do czego się przyłączam⁹⁴, jak i krytycznie⁹⁵.

Należy odnotować, że wykładnia art. 13 u.p.n. (w okresie jego obowiązywania) była przedmiotem szczególnego zainteresowania doktryny⁹⁶ i orzecznictwa⁹⁷. Sąd Najwyższy wyrażał trafny pogląd, iż: „Z normy art. 13 u.p.n. wynika, że wobec nieletniego, który dopuścił się czynu karalnego, ale w chwili orzekania ukończył lat 18, należy w pierwszej kolejności rozważyć, czy zachodzą podstawy do umieszczenia go w zakładzie poprawczym, w następnej zaś, czy orzeczenie takie byłoby jeszcze

⁹⁰ Dz.U.1982, Nr 35, poz.228.

⁹¹ Szerzej na temat wiekowych granic nieletniości w u.p.n. zob. rozdz. 2.1.4. niniejszej pracy.

⁹² V. Konarska-Wrzosek wskazuje, że przepis ten „pozwalał bowiem na wydawanie tzw. spóźnionych wyroków skazujących i karanie karami kryminalnymi na masową skalę za czyny przestępne popełnione w okresie nieletniości”. Szerzej zob. V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2015, s. 114, komentarz do art. 13 u.p.n. (uchylony).

⁹³ Ustawa z dnia 30 sierpnia 2013 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 1165. Szerzej zob. rozdz. 1.1.8. niniejszej pracy.

⁹⁴ V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 114, komentarz do art. 13 u.p.n. (uchylony).

⁹⁵ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 120, teza 1 do art. 13 u.p.n. (uchylony).

⁹⁶ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Gdańsk 2002, s. 89-92, komentarz do art. 13 u.p.n.; V. Konarska-Wrzosek, *Popelnienie czynu karalnego w nieletniości a możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności karnej i jej czasowe ograniczenia* (w:) J. Warylewski (red.), *Czas i jego znaczenie w prawie karnym*, Gdańsk 2010, s. 185-191; V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 135-138.

⁹⁷ Wyrok SN z dnia 31 maja 1983 r., IV KR 105/83, OSNPG 1983, nr 10, poz. 99, LEX nr 17494; Postanowienie SN z dnia 18 lipca 2001 r., IV KKN 205/01, OSNKW 2001, nr 9-10, poz. 77, Biul. SN 2001 nr 9, poz. 14, LEX nr 48899; Wyrok SN z dnia 3 listopada 2004 r., II KK 266/04, LEX nr 137488; Wyrok SN z dnia 13 kwietnia 2005 r., V KK 46/05, LEX nr 149625; Uchwała SN z dnia 24 maja 2005 r., I KZP 12/05, OSNKW 2005, nr 7-8, poz. 58, Prok. i Pr.-wkł. 2005 nr 10, s. 14, Wokanda 2006, nr 1, s. 13, Biul. SN 2005 nr 5, poz. 15, LEX nr 148684; Wyrok SN z dnia 29 listopada 2006 r., IV KK 425/06, OSNwSK 2006, nr 1, poz. 2285, LEX nr 324625; Wyrok SN z dnia 25 lipca 2007 r., V KK 210/07, LEX nr 299211; Wyrok SN z dnia 21 października 2008 r., IV KK 308/08, LEX nr 491421; Wyrok SN z dnia 21 października 2008 r., IV KK 311/08, LEX nr 469188; Wyrok SN z dnia 21 września 2011 r., III KK 234/11, LEX nr 1044026; Wyrok SN z dnia 12 stycznia 2011 r., III KK 260/10, LEX nr 736753; Wyrok SA w Warszawie z dnia 8 lipca 2011 r., II AKa 132/11, Apel.-W-Wa 2011 nr 3, poz. 14, KZS 2012 z. 2, poz. 45, LEX nr 1109425; Wyrok SA w Warszawie z dnia 7 października 1996 r., II AKa 358/95, Apel.-W-wa 1997 nr 2, poz. 8, OSNKW 1974, nr 9, poz. 163, LEX nr 18832.

celowe. Dopiero uznając niecelowość takiego orzeczenia, sąd może wymierzyć karę, jednak wówczas ma obowiązek zastosować nadzwyczajne jej złagodzenie”⁹⁸.

Uważam, że pomimo takiej wykładni omawianego przepisu, która wymierzenie nieletniemu kary traktowała w kategorii wyjątku, przedmiotowa regulacja dawała jednak możliwość karania za czyny popełnione w okresie nieletniości, który uznawany jest za okres niedojrzałości psychicznej, a co z tym związane – okres braku zdolności do zawinienia⁹⁹, w związku z czym zasadne było jej uchylenie;

- **art. 94 u.p.n.**, zgodnie z którym: „Jeżeli nieletni, wobec którego orzeczono umieszczenie w zakładzie poprawczym, ukończył lat 18 przed rozpoczęciem wykonania orzeczenia, sąd rodzinny decyduje, czy wykonać orzeczony środek, czy od jego wykonania odstąpić i wymierzyć sprawcy karę. Wymierzając karę sąd stosuje nadzwyczajne jej złagodzenie. W szczególnie uzasadnionych wypadkach sąd może odstąpić od wymierzenia kary, zwłaszcza gdy w zachowaniu sprawcy nastąpiła istotna poprawa. W razie wymierzenia kary pozbawienia wolności albo kary ograniczenia wolności czas jej trwania nie może przekroczyć okresu, jaki pozostaje do ukończenia przez sprawcę lat 21.”¹⁰⁰.

Wymaga podkreślenia, że przepis ten w niezmienionej formie obowiązuje do chwili obecnej, lecz, moim zdaniem, poddawany jest słusznej krytyce¹⁰¹ z uwagi na to, że stosowanie tej regulacji w praktyce wymaga przypisania nieletniemu winy (przy jednoczesnym przyjęciu koncepcji niezdolności nieletnich do zawinienia w rozumieniu prawa karnego) lub ewentualnie orzeczenie kary bez jej ustalenia - wyłącznie w oparciu o kryteria przedmiotowe. Według mnie, *de lege ferenda*, stanowi to istotny argument za jego uchyleniem, pomimo że Sąd Najwyższy¹⁰², w uzasadnieniu uchwały 7 sędziów z 24 kwietnia 1985 r., wyraził pogląd, zgodnie z którym: „w tym wypadku nie występują przesłanki do twierdzenia, że sąd skazał

⁹⁸ Wyrok SN z dnia 13 kwietnia 2005 r., V KK 46/05, LEX nr 149625.

⁹⁹ Szerzej zob. rozdz. 2.1.1. oraz rozdz. 2.2.1. niniejszej pracy.

¹⁰⁰ Szerzej zob. A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit. s. 268-269, komentarz do art. 94 u.p.n.; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie w sprawach nieletnich, Komentarz*, Warszawa 2016, s. 271-275, komentarz do art. 94 u.p.n.; V. Konarska-Wrzonek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzonek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 308-311, komentarz do art. 94 u.p.n.; V. Konarska-Wrzonek, *Prawny system...*, op. cit., s. 138-141; P. Kobes, *Orzekanie i wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec nieletnich w Polsce*, Warszawa 2015 r., s. 115-120.

¹⁰¹ V. Konarska-Wrzonek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzonek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 310-311, teza 8 do art. 94 u.p.n.; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 273-274, teza 6 do art. 94 u.p.n.

¹⁰² Por. Uchwała składu siedmiu sędziów SN z dnia 24 kwietnia 1985 r., VI KZP 1/85, OSNKW 1985, nr 7-8, poz. 52, OSNPG 1985, nr 6, poz. 91, OSPiKA 1985, z. 9, poz. 172, LEX nr 20047 z częściowo krytyczną glosą M.J. Lubelskiego, PiP 1987, z. 3, s. 145-147 oraz z glosą krytyczną S. Zimocha, NP 1986, nr 2, s. 128.

nieletniego, skoro w istocie nastąpiła tu - w fazie wykonawczej - jedynie zamiana orzeczonego w postępowaniu rozpoznawczym umieszczenia w zakładzie poprawczym na karę”. Uważam bowiem, że bez względu na teoretyczne klasyfikacje wydanego orzeczenia, jego dolegliwość jest równa skazaniu na karę kryminalną za czyn popełniony w okresie nieletniości, co przy przyjętym modelu postępowania z nieletnimi jest niedopuszczalne;

- **art. 9 § 2 k.k. z 1969 r.**¹⁰³, który przewidywał, że: „Nieletni, który po ukończeniu lat 16 popełnia zbrodnię przeciwko życiu, zbrodnię zgwałcenia, rozboju lub zbrodnię przeciwko bezpieczeństwu powszechnemu albo umyślnie powoduje ciężkie uszkodzenie ciała lub ciężki rozstrój zdrowia, może odpowiadać na zasadach określonych w tym kodeksie, jeżeli okoliczności sprawy oraz właściwości i warunki osobiste sprawcy za tym przemawiają, a zwłaszcza gdy poprzednio stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się bezskuteczne.”¹⁰⁴.

Należy mieć na uwadze, że w związku z wejściem w życie Kodeksu karnego z 6 czerwca 1997 r.¹⁰⁵, przepis ten został zastąpiony obecnie obowiązującym **art. 10 § 2 k.k.** który dopuścił możliwość karania jeszcze młodszych nieletnich stanowiąc, że: „Nieletni, który po ukończeniu 15 lat dopuszcza się czynu zabronionego określonego w art. 134, art. 148 § 1, 2 lub 3, art. 156 § 1 lub 3, art. 163 § 1 lub 3, art. 166, art. 173 § 1 lub 3, art. 197 § 3 lub 4, art. 223 § 2, art. 252 § 1 lub 2 oraz w art. 280, może odpowiadać na zasadach określonych w tym kodeksie, jeżeli okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają, a w szczególności, jeżeli poprzednio stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się bezskuteczne.”¹⁰⁶.

¹⁰³ Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny, Dz. U. Nr 13, poz. 94.

¹⁰⁴ Szerzej zob. G. Rdzanek-Piowar, *Zagadnienie...*, op. cit.; M. Lubelski, *Niektóre zagadnienia...*, op. cit., s. 88-101.

¹⁰⁵ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz. U. z 2016 r., poz. 1137, t.j. z dnia 29 lipca 2016 r.

¹⁰⁶ Art. 10 § 2 k.k. dopuszcza wyjątkową możliwość pociągnięcia nieletniego do odpowiedzialności karnej za:

- zamach na życie prezydenta RP (zbrodnia z art. 134 k.k.),
- zabójstwo (zbrodnia z art. 148 § 1, 2 lub 3 k.k.),
- umyślne spowodowanie ciężkiego uszczerbku na zdrowiu (występek z art. 156 § 1 lub 3 k.k.),
- umyślne spowodowanie zdarzenia powszechnie niebezpiecznego (występek z art. 163 § 1 lub 3 k.k.),
- zawładnięcie statkiem wodnym lub powietrznym (występek z art. 166 § 1 k.k. lub zbrodnia z art. 166 § 2 lub 3 k.k.),
- umyślne spowodowanie katastrofy w ruchu lądowym, wodnym lub powietrznym (występek z art. 173 § 1 lub 3 k.k.),
- zgwałcenie w typie kwalifikowanym (zbrodnia z art. 197 § 3 lub 4 k.k.),
- czynna napaść na funkcjonariusza publicznego w typie kwalifikowanym (występek z art. 223 § 2 k.k.),
- wzięcie zakładnika (zbrodnia z art. 252 § 1 lub 2 k.k.),
- rozbój (występek z art. 280 § 1 k.k. lub zbrodnia z art. 280 § 2 k.k.).

Omówienie zasad wyjątkowej odpowiedzialności karnej nieletnich na podstawie art. 10 § 2 k.k. przekracza ramy niniejszej pracy, dlatego odsyłam w tym zakresie do literatury¹⁰⁷ i orzecznictwa¹⁰⁸ poświęconym tej problematyce.

¹⁰⁷ Szerzej na temat odpowiedzialności karnej nieletnich A. Zoll (w:) G. Bogdan, Z. Cwiągalski, P. Kardas, J. Majewski, J. Raglewski, M. Szewczyk, W. Wróbel, A. Zoll (red.), *Kodeks Karny. Część Ogólna. Komentarz Lex, Tom I, Komentarz do art. 1-116 k.k.*, Warszawa 2012, s. 168-175, tezy 16-33 do art. 10 k.k. i pow. tam lit. oraz orzecznictwo; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 47-56, Komentarz do art. 5 u.p.n. – aneks do art. 5 u.p.n. – art. 10 k.k., tezy 1-26 i pow. tam lit. oraz orzecznictwo; R. G. Hałas, *Odpowiedzialność...*, op. cit.; M. Maraszek, *Odpowiedzialność karna nieletnich (art. 10 § 2 k.k., art. 13 i 91 u.niel.)*, PS 2011, nr 7-8, s. 125-134; Z. Sienkiewicz, *Uwagi o odpowiedzialności karnej nieletnich na tle projektu kodeksu karnego*, Prz. PK 1992, nr 7, s. 73-80; O. Rataj, *Projektowane zmiany w zakresie odpowiedzialności karnej nieletnich w kodeksie karnym*, Prok. i Pr. 2008, nr 1, s. 126-138; P. Góralski, *Kwestia dopuszczalności stosowania środków zabezpieczających w stosunku do nieletnich sprawców czynów karalnych*, cz. I, NKPK 2015, t. XXXV, s. 27-51; G. Grabarczyk, *Odpowiedzialność nieletnich w polskim prawie karnym*, Studia z zakresu nauk prawnoustrojowych. Miscellanea 2008, t. I, s. 79-86; T. Bojarski, *Uwagi...*, op. cit., s. 69-81; A. Więcek-Durańska, *Odpowiedzialność nieletnich za czyny z art. 10 § 2 k.k. przed sądem rodzinnym i przed sądem karnym – wybrane zagadnienia*, Pr. w Dział. Sprawy karne 2013, t. 16, s. 175-198; M. J. Lubelski, *Zagadnienia stykowe k.k. i ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (art. 10§2, art. 10§3, art. 10§4, art. 38§3, art. 1§3 k.k.)* (w:) T. Bojarski, E. Skrzętowicz (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Lublin 2001, s. 51-60; B. Stańdo-Kawecka, *Odpowiedzialność karna nieletnich a nowy kodeks karny*, Pal. 1998, nr 9-10, s. 18-23; Z. Sienkiewicz, *Orzecznictwo Sądu Najwyższego dotyczące odpowiedzialności karnej nieletnich*, NP 1985, nr 11-12, s. 64-74; M. Korcyl-Wolska, *Sytuacja procesowa nieletniego w obliczu nowej kodyfikacji postępowania karnego (wybrane problemy)* (w:) S. Waltoś, Z. Doda, A. Światłowski, J. Rybak, Z. Wrona (red.), *Problemy kodyfikacji prawa karnego. Księga ku czci profesora Mariana Cieślaka*, Kraków 1993, s. 553-559; V. Konarska-Wrżosek, *Rozważania de lege ferenda w kwestii wieku odpowiedzialności karnej i systemu postępowania z nieletnimi* (w:) L. Gardocki i in. (red.), *Gaudium...*, op. cit., s. 209-220; V. Konarska-Wrżosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 120-135; L. Gardocki, *Czy karać nieletnich?*, Pal. 1994, nr 11, s. 74-76; J. Szumski, *O karaniu nieletnich - polemicznie*, Pal. 1995, nr 7-8, s. 91-95; B. Czarnecka-Działuk, Z. Ostrowska, D. Wójcik, *Zasady odpowiedzialności nieletnich wobec kodyfikacji karnej*, PiP 1998, z. 9-10, s. 201-225; A. Walczak-Żochowska, *Kilka uwag o kształtowaniu się odpowiedzialności karnej nieletnich w polskim prawie karnym* (w:) L. Gardocki i in. (red.), *Gaudium...*, op. cit., s. 367-379; P. Górecki, *Wychowywać czy karać?*, PiŻ 2001, nr 6, s. 32-35; K. Daszkiewicz, *Odpowiedzialność karna nieletnich (w świetle kodeksu karnego z 6 czerwca 1997 r.)*, Pal. 1999, nr 1, s. 8-18; H. Zabrodzka, *Wychowywać...*, op. cit., s. 89-92; B. Stańdo-Kawecka, *Odpowiedzialność karna nieletnich na tle nowej kodyfikacji karnej*, Prok. i Pr. 1998, nr 7-8, s. 29-41; K. Daszkiewicz, *Kodeks Karny z 1997 roku, Uwagi krytyczne*, Gdańsk 2001, s. 137-153; M.J. Lubelski, *O pilnej potrzebie podniesienia granicy wieku pełnej odpowiedzialności karnej*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX, s. 375-381; P. Krzemińska, *Uwagi o odpowiedzialności karnej nieletnich na tle projektowanych zmian do kodeksu karnego* (w:) L. Bogunia (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, t. XIII, Wrocław 2003, s. 89-102; A. Howorska, *Z problematyki odpowiedzialności nieletnich* (w:) L. Bogunia (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, t. IV, Wrocław 1999, s. 301-314; B. Stańdo-Kawecka, *"Zamiana"...*, op. cit., s. 213-240; M. Marek, *Czy nieletni może odpowiadać karne za niewykonawcze postaci współdziałania przestępnego oraz formy stadialne poprzedzające dokonanie?*, St. Praw. 2016, nr 4, s. 129-146; I. Rzeplińska, *Nieletni skazani w warunkach art. 10 § 2 k.k.* (w:) K. Krajewski (red.), *Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Andrzeja Gaberle*, Warszawa 2007, s. 507-518; P. Kardas, *O podstawach odpowiedzialności nieletnich na zasadach określonych w Kodeksie karnym. Uwagi na tle sporów dotyczących wymierzenia nieletniemu kary* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 89-107; R.G. Hałas, *Orzekanie środków karnych wobec nieletniego* (w:) A. Dębiński, A. Grześkowiak, K. Wiak (red.), *Ius et Lex. Księga jubileuszowa ku czci profesora Adama Strzembosza*, Lublin 2002, s. 181-190; A. Herzog, *Prokurator a odpowiedzialność karna nieletnich*, Prok. i Pr. 2017, nr 9, s. 132-145.

¹⁰⁸ Zob. też uz. Postanowienia SN z dnia 6 czerwca 2003 r., III KKN 413/01, LEX nr 80284; uz. Postanowienia SN z dnia 3 grudnia 2003 r., V KK 99/03, LEX nr 83794; Wyrok SN z dnia 4 stycznia 2006 r., III KK 83/05, OSNwSK 2006, nr 1, poz. 24, Prok. i Pr.-wkl.2006, nr 6, poz. 3, LEX nr 181030; Wyrok SN z dnia 14 grudnia 2007 r., IV KK 285/07, LEX nr 353349; Postanowienie SN z dnia 18 grudnia 2012 r., III KK 289/12, LEX nr 1232290; Wyrok SA w Białymstoku z dnia 30 października 2007 r., II AKa 170/07, OSAB 2007 nr 3-4, poz. 56, KZS 2008 z. 2, poz. 53, LEX nr 339387; Wyrok SA w Gdańsku z dnia 27 września 2012 r., II AKa 245/12, LEX nr 1246618; Wyrok SA we Wrocławiu z dnia 6 listopada 2012 r., II AKa 311/12, LEX nr 1238670; Wyrok SA w Białymstoku z dnia 6 czerwca 2002 r., II AKa 117/02, OSAB 2002, nr 2-3, poz. 19, KZS 2002, z. 12, poz. 50, LEX nr 74511; Postanowienie SA w Katowicach z dnia 26 sierpnia 2009 r., II AKz 566/09, LEX nr 553816; Wyrok SA w Katowicach z dnia 13 stycznia 2011 r., II AKa 443/10, KZS

Warto jeszcze raz podkreślić, że pomimo, iż u.p.n. dopuszcza na zasadzie wyjątku możliwość wymierzenia nieletniemu kary kryminalnej, to charakter tej ustawy jest jednak zdecydowanie opiekuńczo-wychowawczy i właśnie taki wyznacza ona kierunek postępowania z nieletnimi¹⁰⁹ - co, moim zdaniem, należy przyjąć z aprobatą.

Już w uchwale Sądu Najwyższego wydanej w składzie 7 sędziów z 21 listopada 1984 r., sygn. akt III CZP 47/84¹¹⁰, która ma moc zasady prawnej, dostrzeżono i podkreślono, że: „Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz. U. Nr 35, poz. 228), zwana dalej "ustawą", ma - w stosunku do nieletnich - przede wszystkim charakter ochronny i resocjalizacyjny, a nie represyjny (por. w szczególności: preambułę oraz art. 2, 3, 5, 6, 10, 12). Zasadniczym jej celem jest przeciwdziałanie demoralizacji i przestępczości nieletnich oraz stwarzanie warunków powrotu do normalnego życia nieletnich, którzy popadli w konflikt z prawem bądź z zasadami współżycia społecznego, oraz dążenie do umocnienia funkcji opiekuńczo-wychowawczej i poczucia odpowiedzialności rodzin za wychowanie nieletnich na świadomych swych obowiązków członków społeczeństwa”.

Z kolei w uzasadnieniu uchwały 7 sędziów z 21 listopada 1984 r.¹¹¹ Sąd Najwyższy wyraził trafny pogląd, że: „Ustawa przenosi punkt ciężkości z płaszczyzny zwalczania przestępczości nieletnich na płaszczyznę zapobiegania. Konsekwentnie realizuje zasadę, że zapobieganie demoralizacji wśród nieletnich nie można ograniczać do wkraczania w życie nieletniego wówczas, gdy przestępstwo zostało popełnione; działanie trzeba podejmować wcześniej, gdy stwierdzone zostaną symptomy demoralizacji. Odpowiednio bowiem wczesna interwencja wychowawcza sądu rodzinnego (art. 21 § 1) może spowodować istotne zmiany w trybie życia i zachowania nieletniego. W tym celu ustawa wprowadza wielorakie środki oddziaływania na nieletnich, a także na ich rodziców i opiekunów (por. art. 5, 6, 7, 8, 12, 42 § 4 i in.), umożliwia elastyczne ich stosowanie z przesunięciem punktu ciężkości na postępowanie opiekuńczo-wychowawcze (art. 5, 24 § 1, art. 33, 42, 55 § 1 i in.). Stosowane

2011, nr 5, poz. 114, LEX nr 785463; Wyrok SA w Krakowie z dnia 4 lipca 2002 r., II AKa 163/02, KZS 2002, z. 7-8, poz. 38, LEX nr 57016; Wyrok SA w Lublinie z dnia 18 stycznia 2000 r., II AKa 241/99, Prok. i Pr.- wkł. 2000, nr 10, poz. 34, OSA 2000, z. 9, poz. 64, LEX nr 42357; Wyrok SA w Krakowie z dnia 11 czerwca 1992 r., II Ak 100/92, KZS 1992, z. 3-9, poz. 91, LEX nr 27775 (inaczej SA w Warszawie w Wyroku z dnia 1 października 1997 r., II AKa 205/97, Apel.-W-wa 1998, nr 1, poz. 2, LEX nr 32298); uz. Wyroku SA w Szczecinie z dnia 20 grudnia 2012 r., II AKa 225/12, LEX nr 1240181; Wyrok SA w Katowicach z dnia 20 października 2016 r. II AKa 343/16, KZS 2017, z. 2, poz. 131, LEX nr 2242134.

¹⁰⁹ V. Konarska-Wrzošek, *Ochrona nieletnich przed demoralizacją i przestępczością w ujęciu ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, PiP 1999, z. 5, s. 51 i n.

¹¹⁰ Uchwała składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 21 listopada 1984 r., III CZP 47/84, OSNC 1985, nr 5-6, poz. 64, LEX nr 3045.

¹¹¹ Ibidem.

wobec nieletniego środka mają głównie charakter profilaktyczno-wychowawczy (art. 6-12), co jest podyktowane wyłącznie dobrem nieletniego, zbieżnym z interesem społecznym oraz potrzebą wychowawczą (art. 3 § 1)”¹¹².

Mając na uwadze wyżej przytoczone spostrzeżenia wyrażone w orzecznictwie, które w całości podzielam, chciałabym zwrócić uwagę na to, że choć przed twórcami ustawy stało skomplikowane zadanie dostosowania regulacji prawnych nie tylko do przepisów krajowych i wiążących umów międzynarodowych, lecz również do oczekiwań i potrzeb społecznych, to przyjęta w u.p.n. koncepcja traktowania nieletnich i podporządkowane jej konkretne regulacje prawne oparte zarówno na polskiej tradycji, jak i polskiej myśli prawniczej¹¹³ przyniosły zgodnie z oczekiwaniami, wiele nowatorskich i cennych rozwiązań, które wyprzedzały powstające w tym zakresie standardy międzynarodowe¹¹⁴, co, moim zdaniem, powinno być powodem do dumy dla polskiego ustawodawcy¹¹⁵, bez względu na uwagi krytyczne kierowane pod adresem ustawy. Uważam, że przez wzgląd na powyższe okoliczności można również wybaczyć fakt, na który zwrócono uwagę w literaturze¹¹⁶ - iż prace nad uchwaleniem u.p.n. *de facto* trwały kilkadziesiąt lat.

1.1.6.3. Główne cele postępowania z nieletnimi - preambuła do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich.

Główne cele, jakie mają przyświecać organom stosującym ustawę o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r., zostały zawarte w jej preambule, która określa kierunek wykładni poszczególnych przepisów¹¹⁷.

¹¹² Zob. też V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 49-51; T. Bojarski, *Pozytywne strony rozwiązań ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r.*, St.Iur.Lubl. 2004, t. 3, s. 9-12; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawie nieletnich na tle...*, op. cit., s. 59-60 i pow. tam lit.

¹¹³ Już w 1550 r. kanclerz Jan Ocieski radził sędziom krakowskim by 12-letniego sprawcę rozboju zamiast skazywać na karę śmierci to „batogiem poprawić i oddać go do szkoły Marii Panny, a on nauczysz się, co jest złe będzie się kajał i jego głowa będzie dobra”. Zob. T. Bojarski, *Podstawowe założenia traktowania nieletnich w świetle ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz aktualnych potrzeb* (w:) T. Bojarski (red.), *Teoretyczne...*, op. cit., s. 14; R.G. Hałas, *Odpowiedzialność...*, op. cit., s. 16.

¹¹⁴ Zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

¹¹⁵ Zob. T. Bojarski, *Podstawowe...*, op. cit., s. 18.

¹¹⁶ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 40.

¹¹⁷ A. Gaberle podkreśla, że preambuła ma charakter przepisu prawnego, z którego wynikają wiążące dla adresata normy prawne. Ograniczają one swobodę wykładni, gdyż niedopuszczalna byłaby taka interpretacja przepisów u.p.n., która pozostawałaby w sprzeczności ze wskazaniami określonymi w preambule, zob. A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 9; zob. też. E. Bieńkowska, A. Walczak-Żochowska, *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2003, s. 49; P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit., s. 15.

Zasługuje na uwagę, że preambuła wyznacza cztery podstawowe cele postępowania z nieletnimi¹¹⁸, a mianowicie:

- przeciwdziałanie demoralizacji nieletnich;
- przeciwdziałanie przestępczości nieletnich;
- dążenie do stworzenia warunków powrotu do normalnego życia nieletnim, którzy popadli w konflikt z prawem lub zasadami współżycia społecznego;
- umacnianie funkcji opiekuńczo - wychowawczej i poczucia odpowiedzialności rodzin za wychowanie nieletnich na świadomych swych praw członków społeczeństwa.

Ustawodawca zatem zwraca uwagę na dwie szczególnie istotne kwestie, tj.:

- profilaktykę polegającą na przeciwdziałaniu demoralizacji i przestępczości nieletnich, także poprzez umacnianie funkcji opiekuńczo - wychowawczej i poczucia odpowiedzialności rodzin za wychowanie nieletnich na świadomych swych obowiązków członków społeczeństwa¹¹⁹;
- potrzebę resocjalizacji i wychowania, tj. stwarzania nieletnim, którzy popadli w konflikt z prawem bądź z zasadami współżycia społecznego, warunków powrotu do normalnego życia¹²⁰.

Podejście profilaktyczno - wychowawcze oparte na koncepcji „dziecka w niebezpieczeństwie”¹²¹ ukierunkowane nie tylko na resocjalizację nieletnich, którzy już popadli w konflikt z prawem, lecz również na przeciwdziałanie demoralizacji¹²² nieletnich naruszających powszechnie przyjęte zasady współżycia społecznego, było i nadal pozostaje zgodne ze standardami ustawodawstw europejskich¹²³, a także uzyskało poparcie znawców tematu¹²⁴ i jako takie zasługuje, moim zdaniem, na pełną aprobatę.

¹¹⁸ Zob. uz. Postanowienia SO w Słupsku z dnia 20 czerwca 2013 r., IV Cz 350/13, Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych, <https://orzeczenia.ms.gov.pl>; uz. Postanowienia SN z dnia 22 listopada 2006 r., V KK 219/06, LEX nr 202277.

¹¹⁹ Zob. A. Grześkowiak, *Reforma postępowania z nieletnimi. Uwagi ogólne na temat materialno prawnych rozwiązań ustawy z 26 X 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich*, St. Praw. 1984, z. 1-2, s. 242.

¹²⁰ Zob. V. Konarska-Wrzošek, *Ochrona...*, op. cit., s. 48.

¹²¹ Szerzej na temat koncepcji „dziecka w niebezpieczeństwie” zob. W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 44 i n. oraz pow. tam lit; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrzętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 20; T. Bojarski, *Nieletni przed sądem. Uwagi o niektórych założeniach ogólnych oraz praktyce*, Arch. Krym. 2007–2008, t. XXIX-XXX, s. 273-277.

¹²² Zob. A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce w świetle Reguł Minimalnych ONZ dotyczących wymiaru sprawiedliwości względem nieletnich* (w:) B. Kowalska-Ehrlich, S. Walczak (red.), *Prawne i pedagogiczne aspekty resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 1992, t. 12, s. 123.

¹²³ Szerzej zob. A. Walczak-Żochowska, *Modele postępowania z nieletnimi* (w:) B. Kowalska-Ehrlich, S. Walczak (red.), *Prawne...*, op. cit., s. 37 i n.; V. Konarska-Wrzošek, *Ochrona...*, op. cit., s. 48.; M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 53; P. Górecki, *Nowelizacja...*, op. cit., s. 33; P. Górecki, *Wychowywać...*, op. cit. s. 32 i n.

¹²⁴ W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 48-50 i pow. tam lit.

Warto odnotować, że Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy Nr R (87) 20 dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich z 17 września 1987 r.¹²⁵ zwraca uwagę na konieczność podejmowania lub kontynuowania działań zmierzających do przeciwdziałania przestępczości i nieprzystosowaniu społecznemu nieletnich.

Uważam, że analiza obowiązujących rozwiązań prawnych pokazuje jednak, że cel ten nie został zrealizowany ani w ustawie uchwalonej w 1982 r. ani w praktyce, gdyż ustawodawca *de facto* nie przewidział w u.p.n. żadnych instytucji prawnych o charakterze profilaktycznym, podporządkowując przyjęte rozwiązania ustawy wyłącznie realizacji aspektu resocjalizacyjno – wychowawczego¹²⁶.

Z treści art. 2 u.p.n.¹²⁷, wynika, że możliwość ingerencji organów państwa, opartej na przepisach u.p.n., ogranicza się wyłącznie do sytuacji, w których zachowanie nieletniego objawia już symptomy demoralizacji. W u.p.n. nie przewidziano natomiast żadnych instrumentów prawnych, które znajdowałyby zastosowanie w przypadku ustalenia, że choć nieletni nie wykazuje jeszcze przejawów demoralizacji, to jest nią bezpośrednio i realnie zagrożony¹²⁸. Warto odnotować, że na tę istotną wadę ustawy zwrócono uwagę już ponad 30 lat temu - w pierwszym komentarzu do u.p.n.¹²⁹, jednak do dnia dzisiejszego jej nie wyeliminowano.

Tymczasem w literaturze, dotyczącej tematyki niedostosowania społecznego nieletnich¹³⁰, wykolejone społecznie dzieci przedstawiane są jako ofiary patologicznych

¹²⁵ Zalecenie Nr R (87) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 17 września 1987 r. na 410. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P. J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady Europy. Zbiór i opracowanie*, Warszawa 2012, s. 464. Szerzej zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

¹²⁶ A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 34; T. Grzegorzczak, *Sytuacja nieletniego w postępowaniu w sprawach nieletnich*, NP 1988, nr 1, s. 3; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 22-23; zob. też. E. Bieńkowska, A. Walczak-Żochowska, *Postępowanie...*, op. cit., s. 59; P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit., s. 20.

¹²⁷ Art. 2 u.p.n. stanowi, że: „Przewidziane w ustawie działania podejmuje się w wypadkach, gdy nieletni wykazuje przejawy demoralizacji lub dopuści się czynu karalnego.”

¹²⁸ Jak słusznie wskazuje T. Grzegorzczak sąd w takiej sytuacji nie pozostaje jednak bezradny, gdyż ma możliwość orzeczenia środków przewidzianych w art. 109 k.r.o., co w znaczny sposób łagodzi skutki takiego rozwiązania. W przypadku jeśli nieletni nie wykazuje przejawów demoralizacji to nie ma potrzeby reakcji wobec samego nieletniego, istnieje natomiast konieczność podjęcia kroków w stosunku do jego rodziców lub opiekunów. Postępowanie to powinno być wszczęte ze względu na dobro nieletniego, ale z przyczyn nie leżących po jego stronie. Autor wskazuje również, że w przypadku, jeśli okoliczności prowadzące do demoralizacji nieletniego mają charakter czynów zabronionych to rodzic lub opiekun może ponieść dodatkowo odpowiedzialność karną. Zob. T. Grzegorzczak, *Sytuacja nieletniego...*, op. cit., s. 3.

¹²⁹ Zob. K. Grześkowiak. A. Krukowski (red.), W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 1984, s. 15.

¹³⁰ B. Kowalska-Ehrlich, *System postępowania z młodzieżą nieprzystosowaną społecznie w Polsce* (w:) B. Kowalska-Ehrlich, S. Walczak (red.), *Prawne...*, op. cit., s. 77; P. Górecki, *Raz jeszcze na temat ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (Uwagi na tle artykułu K. Adamiak i M. Lisieckiego)*, PS 1998, nr 7-8, s. 170 i n. Więcej na temat przyczyn niedostosowania

lub niewydolnych środowisk wychowawczych (domu, szkoły, instytucji pomocy socjalnej). Proces demoralizacji jest zatem zazwyczaj wynikiem działania dorosłych, którzy tworzą nieletnim warunki życia i wychowania. Szczególnie istotna w takich wypadkach jest rola działań profilaktycznych i prewencji indywidualnej, która powinna przynosić rozwiązania nie tylko skuteczne, lecz również trwałe, w celu wyeliminowania zagrożeń pochodzących ze środowiska nieletniego¹³¹ - czego ustawodawca, pomimo wstępnych deklaracji, nie wprowadził.

Należy bowiem podkreślić, iż lektura obowiązujących przepisów u.p.n. nasuwa wniosek, że nakaz zapobiegania demoralizacji i przestępczości nieletnich, o jakim mowa w preambule do ustawy – tak, aby pozostawał on w zgodzie z jej treścią - należy interpretować jedynie, jako nałożony na organy obowiązek zapobiegania dalszej demoralizacji nieletniego poprzez zwalczanie już istniejących jej przejawów, a nie jako obowiązek podejmowania działań wyłącznie prewencyjnych, dla których u.p.n. nie przewiduje dostatecznej podstawy prawnej.

W tym kontekście, na uwagę zasługuje pogląd wyrażony przez T. Grzegorzczaka¹³², który słusznie zwraca uwagę na to, że aby wypełnić powstałą w ten sposób „lukę prawną”, problem zagrożenia demoralizacją trzeba *de lege lata* traktować jako zagrożenie dobra dziecka, które uprawnia sąd rodzinny do ingerencji wychowawczej w oparciu o przepis art. 109 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego¹³³, co jednak, moim zdaniem, niepotrzebnie

nieletnich zob. A. Krukowski, *Prawne i kryminologiczne problemy przestępczości i demoralizacji nieletnich* (w:) B. Kowalska-Ehrlich, S. Walczak (red.), *Prawne..*, op. cit., s. 11; A. Gaberle, *Nierozłączna triada. Przestępczość. Przestępca. Społeczeństwo*, Gdańsk 2003, s. 134 i n.; I. Rzeplińska, *Sylwetki społeczne nieletnich – późniejszych dorosłych sprawców przestępstw*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX, s. 409-415; E. Kiliszek, *Kontekst rodzinny w kształtowaniu się negatywnych postaw społecznych młodzieży* (w:) G. Kudlak (red.), *Instytucjonalna..*, op. cit., s. 136-152.

¹³¹ Zwracano na to uwagę jeszcze na długo przed uchwaleniem u.p.n., zob. Z. Karpiński, *Czy słuszne..*, op. cit., s. 1196. Zob. też E. Miller-Grzegorzczak, *Ustawa o postępowaniu z nieletnimi jako ogniwo prawnego zwalczania i zapobiegania demoralizacji młodzieży*, Problemy Opiekuńczo – Wychowawcze 1987, nr 5, s. 212-215; G. Olszewska-Baka (red. nauk.), *Działalność profilaktyczna i resocjalizacyjna sądów rodzinnych (w świetle nowej ustawy o nieletnich)*, Białystok 1990; P. Kobes, *Koncepcje zmian w zakresie postępowania z nieletnimi w Polsce* (w:) P. Kobes (red.), *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich – obecny stan prawny i perspektywy zmian*, Legnica 2014, s. 65-74; P. Kobes, *Węzłowe problemy modelu postępowania z nieletnimi w Polsce* (w:) G. Kudlak (red.), *Instytucjonalna..*, op. cit., s. 23-26.

¹³² T. Grzegorzczak, *Sytuacja nieletniego..*, op. cit., s. 3.

¹³³ Zgodnie z art. 109 Ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz. U. z 2017 r., poz. 682, t.j. z dnia 30 marca 2017 r.

„§ 1. Jeżeli dobro dziecka jest zagrożone, sąd opiekuńczy wyda odpowiednie zarządzenia.

§ 2. Sąd opiekuńczy może w szczególności:

1) zobowiązać rodziców oraz małoletniego do określonego postępowania, w szczególności do pracy z asystentem rodziny, realizowania innych form pracy z rodziną, skierować małoletniego do placówki wsparcia dziennego, określonych w przepisach o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej lub skierować rodziców do placówki albo specjalisty zajmujących się terapią rodzinną, poradnictwem lub świadczących rodzinie inną stosowną pomoc z jednoczesnym wskazaniem sposobu kontroli wykonania wydanych zarządzeń;

potęguje wielość procedur stosowanych w postępowaniu dotyczącym dzieci, w tym konieczność wszczynania kolejnych postępowań w tej samej sprawie.

W istniejącym stanie prawnym art. 7 § 1 pkt 1 u.p.n.¹³⁴ dopuszcza co prawda możliwość zobowiązania przez sąd rodziców bądź opiekuna do: „poprawy warunków wychowawczych, bytowych lub zdrowotnych nieletniego, a także do ścisłej współpracy ze szkołą, do której nieletni uczęszcza, poradnią psychologiczno-pedagogiczną lub inną poradnią specjalistyczną, zakładem pracy, w którym jest zatrudniony, oraz lekarzem lub zakładem leczniczym”, lecz jak wyżej wskazałam jest to możliwe tylko wtedy, gdy nieletni wykazuje już przejawy demoralizacji, co wynika wprost z treści przywołanego już art. 2 u.p.n.

Potwierdził to również Sąd Najwyższy w postanowieniu z dnia 11 kwietnia 2003 r., sygn. akt III CZ 24/03¹³⁵, z którego wynika, że zobowiązanie nałożone na rodziców, jako środek oddziaływania na nieletniego – zgodnie z celami określonymi w preambule ustawy – mający sprzyjać resocjalizacji nieletniego i jego powrotowi do normalnego życia, nie ma charakteru samoistnego, nie jest rozstrzygnięciem co do istoty sprawy i nie przesądza o jej charakterze.

2) określić, jakie czynności nie mogą być przez rodziców dokonywane bez zezwolenia sądu, albo poddać rodziców innym ograniczeniom, jakim podlega opiekun;

3) poddać wykonywanie władzy rodzicielskiej stałemu nadzorowi kuratora sądowego;

4) skierować małoletniego do organizacji lub instytucji powołanej do przygotowania zawodowego albo do innej placówki sprawującej częściową pieczę nad dziećmi;

5) zarządzić umieszczenie małoletniego w rodzinie zastępczej, rodzinnym domu dziecka albo w instytucjonalnej pieczy zastępczej albo powierzyć tymczasowo pełnienie funkcji rodziny zastępczej małżonkom lub osobie, niespełniającym warunków dotyczących rodzin zastępczych, w zakresie niezbędnych szkoleń, określonych w przepisach o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej albo zarządzić umieszczenie małoletniego w zakładzie opiekuńczo-leczniczym, w zakładzie pielęgnacyjno-opiekuńczym lub w zakładzie rehabilitacji leczniczej.

§ 3. Sąd opiekuńczy może także powierzyć zarząd majątkiem małoletniego ustanowionemu w tym celu kuratorowi.

§ 4. W przypadku, o którym mowa w § 2 pkt 5, a także w razie zastosowania innych środków określonych w przepisach o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, sąd opiekuńczy zawiadamia o wydaniu orzeczenia właściwą jednostkę organizacyjną wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej, która udziela rodzinie małoletniego odpowiedniej pomocy i składa sądowi opiekuńczemu, w terminach określonych przez ten sąd, sprawozdania dotyczące sytuacji rodziny i udzielanej pomocy, w tym prowadzonej pracy z rodziną, a także współpracuje z kuratorem sądowym.”.

¹³⁴ Art. 7 u.p.n. stanowi, że:

„§ 1. Sąd rodzinny może:

1) zobowiązać rodziców lub opiekuna do poprawy warunków wychowawczych, bytowych lub zdrowotnych nieletniego, a także do ścisłej współpracy ze szkołą, do której nieletni uczęszcza, poradnią psychologiczno-pedagogiczną lub inną poradnią specjalistyczną, zakładem pracy, w którym jest zatrudniony, oraz lekarzem lub zakładem leczniczym;

2) zobowiązać rodziców lub opiekuna do naprawienia w całości lub w części szkody wyrządzonej przez nieletniego;

3) (uchylony).

§ 2. Sąd może zwrócić się do właściwych instytucji państwowych lub społecznych oraz jednostek samorządowych o udzielenie niezbędnej pomocy w poprawie warunków wychowawczych, bytowych lub zdrowotnych nieletniego”.

¹³⁵ Postanowienie SN z dnia 11 kwietnia 2003 r., III CZ 24/03, LEX nr 1635814.

W mojej ocenie, w przypadku zagrożenia demoralizacją w zasadzie nie ma potrzeby podejmowania reakcji wobec samego nieletniego, jednak istnieje konieczność zastosowania odpowiednich działań wobec osób ponoszących odpowiedzialność za zapewnienie mu właściwych warunków opiekuńczo-wychowawczych, tj. wobec jego rodziców lub opiekuna. Uważam jednak, że nie jest to wystarczający i dostatecznie uzasadniony powód, by wszczynać oddzielne postępowanie, tym razem prowadzone w oparciu o art. 109 k.r.o., gdy w toku postępowania prowadzonego na podstawie u.p.n. okaże się, że nieletni nie wykazuje przejawów demoralizacji, ale jest nią zagrożony, gdyż w ostatecznych konsekwencjach prowadzi to do:

- przewlekłości postępowania, co w oczywisty sposób odwleka w czasie wdrożenie właściwych działań profilaktycznych i w konsekwencji prowadzi do osłabienia ich skuteczności;
- mnożenia kosztów postępowania, w związku z koniecznością ponownego przeprowadzania dowodów.

Moim zdaniem, działania prewencyjne podejmowane wobec rodziców (opiekuna) nieletniego z uwagi na istnienie bezpośredniego zagrożenia nieletniego demoralizacją, powinny być *de lege ferenda* dopuszczalne w ramach postępowania prowadzonego w sprawie nieletniego.

Uważam, że przyjęcie zaproponowanego wyżej rozwiązania:

- byłoby zgodne z wyrażonymi w preambule u.p.n. głównymi celami ustawy, a także z naczelną dyrektywą postępowania, jaką jest dobro dziecka¹³⁶;
- zapewniłoby możliwość szybkiej, a co za tym idzie skuteczniejszej, reakcji sądu, gdyby w toku postępowania prowadzonego w sprawie nieletniego okazało się, że nie ma powodu, aby stosować wobec niego środki wychowawcze, gdyż byłaby to reakcja przedwczesna i jako taka nadmiernie stygmatyzująca, jednak zasadne wydaje się udzielenie pomocy rodzicom (opiekunowi) nieletniego np. przez przydzielenie asystenta rodziny¹³⁷ lub orzeczenie wobec rodziców (opiekuna) stałego nadzoru

¹³⁶ Szerzej zob. rozdz. 3.2. niniejszej pracy.

¹³⁷ Zadania i kompetencje asystenta rodziny określa Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, Dz. U. z 2017 r., poz. 697, t.j. z dnia 31 marca 2017 r. Ustawa ta wprowadza również inne instytucje mające na celu pomoc rodzinie przeżywającej trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych, np. rodzinę wspierającą, placówki wsparcia dziennego czy pieczę zastępczą

kuratora sądowego¹³⁸ w celu zabezpieczenia prawidłowego wykonywania obowiązków rodzicielskich (opiekunczych);

- nie naruszałoby praw rodziców (opiekuna), gdyż zgodnie z art. 30 § 1 u.p.n. rodzice lub opiekun nieletniego są tak jak nieletni stroną postępowania prowadzonego w sprawie nieletniego¹³⁹, a co za tym idzie, mogą skutecznie bronić swoich praw uczestnicząc czynnie w tym postępowaniu poprzez udział w rozprawie, inicjatywę dowodową, czy wnoszenie środków odwoławczych, w związku z czym ryzyko naruszenia ich interesów nie istnieje. Co więcej, możliwość zastosowania wobec nich określonych instrumentów prawnych byłaby dodatkową motywacją do aktywnego udziału w tym postępowaniu, tj. do prawidłowego wykonywania obowiązków rodzicielskich i dostrzeżenia własnego udziału w zachowaniu i wychowaniu nieletniego. Należy powtórzyć bowiem za A. Ratajczakiem¹⁴⁰, że rodzina, z uwagi na funkcje, jakie spełnia w społeczeństwie, stanowi najdonioślejszy czynnik działań profilaktycznych, w tym zapobiega przestępczości nieletnich¹⁴¹;
- czyniłoby zadość Zaleceniu Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich dotyczącemu nowych sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich z dnia 24 września 2003 r.¹⁴², które w pkt 10. wskazuje na to, że: „Rodziców (lub opiekunów prawnych) należy zachęcać do uświadamiania sobie i przyjmowania odpowiedzialności za przestępcze zachowanie ich dzieci. Powinni oni

¹³⁸ Instytucje kuratora sądowego w zakresie jego zadań i kompetencji reguluje Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. o kuratorach sądowych, Dz. U. z 2014 r., poz. 795, t.j. z dnia 17 czerwca 2014 r. oraz Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 12 czerwca 2003 r. w sprawie szczegółowego sposobu wykonywania uprawnień i obowiązków kuratorów sądowych, Dz. U. 2014, poz. 989, t.j. z dnia 28 lipca 2014 r.

¹³⁹ Zob. W. Daszkiewicz, *Status procesowy rodziców i opiekunów w postępowaniu w sprawach nieletnich*, RPEiS 1985, z. 3, s. 23-42.

¹⁴⁰ A. Ratajczak, *Przestępstwa przeciwko rodzinie, opiece i młodzieży w systemie polskiego prawa karnego (Zagadnienia wybrane)*, Warszawa 1980, s. 12 i n.

¹⁴¹ W. Klaus zwraca uwagę na to, że w wielu ustawodawstwach innych państw kładzie się nacisk na odpowiedzialność rodziców za wychowanie dzieci oraz kształcenie rodziców w ich umiejętnościach rodzicielskich. Szerzej zob. W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 367-368 oraz pow. tam lit., a w szczególności: J. Muncie; *Youth & Crime*, Sage Publications, Thousand Oaks-London-New Delhi 2004, s. 239-240; L. McAra, *Welfare in Crisis? Key Developments in Scottish Youth Justice* (w:) J. Muncie, B. Goldson (red.), *Comparative Youth Justice*, London-Thousand Oaks-New Delhi 2006, s. 140; M. Stephenson, H. Giller, S. Brown, *Effective Practice in Youth Justice*, Willan Publishing 2007, s. 141 i n.; J. uit Beijerse, R. van Swaaningen, *The Netherlands, Penal-welfarism and Risk Management* (w:) J. Muncie, B. Goldson (red.), *Comparative Youth Justice*, London-Thousand Oaks-New Delhi 2006, s. 69; S. van Praet, A. Jaspert, 'Some parents just don't care...' – Parental training in Belgium *Juvenile Justice* (w:) 7th Annual Conference of the European Society of Criminology. Abstracts, Bolonia 2007, s. 205.

¹⁴² Zalecenie Rec (2003) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich dotyczące nowych sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 24 września 2003 r. na 853. Zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 516-522. Szerzej na temat tego dokumentu zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

być obecni podczas postępowania sądowego (chyba że mogłoby to być szkodliwe) oraz w miarę możliwości należy zapewnić im pomoc, wsparcie i poradę. Jeżeli jest to wskazane, powinni oni zostać skierowani do odpowiednich poradni lub na kursy rodzicielskie, powinni dopilnować, aby ich dziecko uczęszczało na zajęcia szkolne oraz powinni współpracować z oficjalnymi służbami w zakresie sankcji i środków realizowanych w społeczności lokalnej”¹⁴³;

- wypełniałoby Rezolucję Parlamentu Europejskiego w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa z dnia 21 czerwca 2007 r.¹⁴⁴, która w pkt 7.: „zwraca uwagę państw członkowskich na specyficzną rolę rodziny na każdym etapie walki z przestępczością nieletnich i wzywa je do ustanowienia odpowiedniego wsparcia dla rodziców”, a także podkreśla, że przepisy prawa krajowego odnoszące się do nieletnich powinny być ukierunkowane na prewencję;
- umożliwiałoby sądowi podjęcie szybkich i skutecznych działań wobec rodziców bądź opiekuna nieletniego w toku postępowania prowadzonego w jego sprawie celem zapobieżenia jego demoralizacji – bez konieczności wszczynania odrębnego postępowania opartego o przepisy k.r.o., co wypełniałoby Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie środków nadzwyczajnych w sprawach rodzinnych z 9 września 1991 r.¹⁴⁵, w którym wskazuje się na konieczność natychmiastowej reakcji w przypadku poważnego zagrożenia dobra dziecka – jakim z całą pewnością jest zagrożenie demoralizacją - przez zapewnienia sądom i innym organom państwowym szerokiego dostępu do nadzwyczajnych środków skutecznie chroniących dzieci. Zgodnie z pkt 3. tego zalecenia: „Dostępne powinny być proste i szybkie procedury, tak aby zagwarantować szybkie podejmowanie decyzji”¹⁴⁶;
- byłoby zgodne z Zaleceniem Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków

¹⁴³ W. Klaus wskazuje, że „w wielu reformach wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich nacisk położony jest na pracę z rodzicami nieletnich sprawców i uczenie ich umiejętności rodzicielskich. Dzieje się tak w Anglii, Walii, Szkocji, Japonii czy Holandii”. Szerzej zob. W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 259 i pow. tam lit.

¹⁴⁴ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 21 czerwca 2007 r. w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa (2007/2011(INI)), Dz. Urz. UE C 146E z dnia 12 czerwca 2008 r., t. 51, s. 344-353. Szerzej na temat tego dokumentu zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

¹⁴⁵ Zalecenie Nr R (91) 9 Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie środków nadzwyczajnych w sprawach rodzinnych przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 9 września 1991 r. na 461. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit. s. 355-357. Szerzej na temat tego dokumentu zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

¹⁴⁶ P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 356.

alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich z 5 listopada 2008 r.¹⁴⁷, które w pkt 14. przyjmuje, że: „każdy system wymiaru sprawiedliwości zajmujący się sprawami nieletnich będzie odpowiednio uwzględniać prawa i obowiązki rodziców i opiekunów prawnych, a także – w miarę możliwości – będzie angażować ich w postępowanie oraz wykonywanie kar czy środków, chyba, że takie działanie nie byłoby w najlepiej pojętym interesie nieletniego”.

Mając na uwadze powyższe argumenty można, moim zdaniem, przyjąć, że dla pełnego i zgodnego ze standardami międzynarodowymi wypełnienia prewencyjnych celów ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich należałoby *de lege ferenda* przesłanki przedmiotowe wszczęcia postępowania wobec nieletniego poszerzyć o aspekt zagrożenia nieletniego demoralizacją¹⁴⁸.

Prowadzenie odrębnego (dodatkowego) postępowania wobec rodziców (opiekuna) byłoby natomiast oczywiście zasadne, jeśli zagrożenie nieletniego demoralizacją stanowiłoby następstwo popełniania czynów zabronionych. W takim wypadku, rodzic lub opiekun, powinien ponieść odpowiedzialność karną na zasadach ogólnych¹⁴⁹.

Uważam, że konieczność wprowadzenia zmian, rzeczywiście umożliwiających zapobieganie demoralizacji nieletnich, wynika z tego, że istniejące uregulowanie prawne, które nie zostało objęte nowelą z 30 sierpnia 2013 r.¹⁵⁰, pozostawia znaczny niedosyt w zakresie realizacji profilaktycznych celów ustawy i powoduje rozczarowanie, gdyż przyjęty model postępowania oraz proklamowany charakter ustawy wyznaczający te cele, wysoko stawia ustawodawcy poprzeczkę i rodzi dalej idące oczekiwania. Cele te polegają bowiem na sprawowaniu opieki nad rodziną, która jest naturalnym środowiskiem wychowawczym nieletniego oraz udzielaniu jej wszelkiej pomocy w skutecznym wypełnianiu obowiązków opiekuńczo-wychowawczych, co *de lege lata* nie do końca jest możliwe.

Moim zdaniem, reforma postępowania z nieletnimi, która nadal pozostaje pilną potrzebą, powinna przyjąć w tym zakresie nowe rozwiązania prawne, jakie zaproponowałam powyżej. W moim przekonaniu pozwalają one przeciwdziałać demoralizacji dzieci i młodzieży niezwłocznie z chwilą wykrycia takiego zagrożenia, co niewątpliwie

¹⁴⁷ Zalecenie CM/Rec (2008) 11 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 5 listopada 2008 r. na 1040. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady..*, op. cit., s. 558. Szerzej na temat tego dokumentu zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

¹⁴⁸ Zob. przedstawioną przeze mnie propozycję rozwiązania prawnego w rozdz. 2.3. niniejszej pracy.

¹⁴⁹ T. Grzegorzczak, *Sytuacja nieletniego..*, s. 3.

¹⁵⁰ Szerzej zob. rozdz. 1.1.8. niniejszej pracy.

leży zarówno w ich interesie, jak i w interesie społecznym. Możliwość bezpośredniego oddziaływania na rodziców bądź opiekuna nieletniego, w ramach prowadzonego w jego sprawie postępowania, zwiększy świadomość społeczną ciążącą na rodzicach (opiekunie) odpowiedzialności za wychowanie dzieci przejawiającej się w zapewnieniu im właściwych warunków rozwoju¹⁵¹ - co stanowi realizację naczelnej dyrektywy postępowania z nieletnimi, tj. dyrektywy kierowania się przede wszystkim dobrem dziecka¹⁵² oraz podstawowych celów ustawy wyrażonych w preambule.

1.1.6.4. Krytyka ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich

Długoletnia praca nad u.p.n. i nowoczesna, zasługująca na aprobatę myśl prawna, która jej przyświecała, nie uchroniła jednak ustawodawcy przed błędami i licznymi wadami ustawy, które nie ograniczają się wyłącznie do pominięcia instrumentów prawnych zapewniających możliwość realizacji jej prewencyjnego celu¹⁵³, lecz mają znacznie szerszy zakres. Mimo wielu zalet tego aktu prawnego, jego niedoskonałości nie da się w całości pominąć, a głosom krytyki odmówić słuszności.

Warto odnotować, że już od momentu uchwalenia u.p.n. pojawiały się pod jej adresem niezliczone zarzuty. Krytykowano niejasność pojęć użytych w ustawie (nieletni, demoralizacja)¹⁵⁴, brak należytego uporządkowania systemu środków wychowawczych¹⁵⁵, brak możliwości jednoczesnego rozpoznania przez sąd rodzinny sprawy rodziców w ramach postępowania toczącego się wobec nieletniego¹⁵⁶, istnienie luk prawnych¹⁵⁷, nadmierny formalizm postępowania sądowego¹⁵⁸, dualizm procedur, zwany także schizofrenią proceduralną¹⁵⁹ oraz nadmierną zawiłość ustawy¹⁶⁰. Niektórzy krytykowali

¹⁵¹ Z. Ostrowska, *Wychowawcze aspekty postępowania w sądzie dla nieletnich* (w:) A. Dębiński, A. Grześkowiak, K. Wiak (red.), *Ius et Lex*., op. cit., s. 173; P. Kobes, *Rola rodziny w procesie resocjalizacji nieletnich w kontekście obecnego stanu prawnego i przygotowywanych rozwiązań legislacyjnych*, *Perspectiva-Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne* IX 2010, nr 1, s. 43-56; P. Kobes, *Węzłowe problemy modelu postępowania z nieletnimi w Polsce* (w:) G. Kudlak (red.), *Instytucjonalna*., op. cit., s. 26-29.

¹⁵² Szerzej zob. rozdz. 3.2.3. niniejszej pracy.

¹⁵³ Szerzej zob. rozdz. 1.1.6.3. niniejszej pracy.

¹⁵⁴ A. Grześkowiak, *Reforma*., op. cit., s. 231; A. Ratajczak, *Materialnoprawne*., op. cit., s. 11; W. Patulski, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, NP 1983, nr 1, s. 6 i n.; B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni*., op. cit., s. 29.

¹⁵⁵ A. Ratajczak, *Materialnoprawne*., op. cit., s. 11.

¹⁵⁶ Ibidem, s. 11.

¹⁵⁷ M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi*., op. cit., s. 55.

¹⁵⁸ M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi*., op. cit., s. 54; P. Jagosz, *Podstawowe założenia nowelizacji ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) T. Bojarski, E. Skrzętoń (red.), *Teoretyczne*., op. cit., s. 25.

¹⁵⁹ M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi*., op. cit., s. 61-62, A. Gaberle, *Kontynuacja i zmiana (o projekcie kodeksu nieletnich)*, PiP 2005, z. 4, s. 11 i n.; M. Korcył-Wolska, *Ustawa o nieletnich traktowana gorzej niż inne*, Rzeczpospolita z dnia 11 kwietnia 2003 r.

zbyt karnistyczny charakter¹⁶¹ u.p.n., inni wskazując na wzrost przestępczości¹⁶² i niewydolność ustawy postulowali zaostrzenie zasad postępowania z nieletnimi¹⁶³, co jednak, moim zdaniem, nie wydawało się być słusznym kierunkiem, gdyż uważam, że odstraszenie nie stanowi antidotum na „przestępczość nieletnich”¹⁶⁴, tym bardziej, że jej przyczyny najczęściej związane są z niewydolnym środowiskiem wychowawczym nieletniego¹⁶⁵.

Krytyka ustawy coraz bardziej się nasilała¹⁶⁶. Z czasem zwracano uwagę na konieczność dostosowania jej do standardów międzynarodowych¹⁶⁷ i potrzebę kompleksowej regulacji opartej na odmiennych założeniach i rozwiązaniach¹⁶⁸, co dało asumpt do podjęcia kolejnych działań legislacyjnych dotyczących problematyki nieletnich¹⁶⁹. Tematyka postępowania z nieletnimi na nowo stała się zatem przedmiotem reformy.

¹⁶⁰ H. Kołakowska-Przełomiec, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, PiP 1983, z. 6, s. 46 i n.; P. Górecki, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich – po nowelizacji*, Prok. i Pr. 2001, nr 5, s. 34 i n.; P. Górecki, *Proces karny w XXI wieku a postępowanie w sprawach nieletnich* (w:) P. Kruszyński (red.), *Postępowanie karne w XXI wieku, Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej, Popowo 26-28 października 2001 r.*, Warszawa 2002, s. 65-69.

¹⁶¹ H. Kołakowska-Przełomiec, *Postępowanie...*, op. cit., s. 49 i n. A. Strzembosz, *System...*, op. cit., s. 88 i n.; B. Kowalska-Ehrlich, *System...*, op. cit., (w:) B. Kowalska-Ehrlich, S. Walczak (red.), *Prawne...*, op. cit., s. 85.

¹⁶² A. Frączek, *Analiza przestępczości agresywnej w okresie transformacji* (w:) *Seminarium Postępowanie z nieletnimi w świetle nowych regulacji prawnych*. Centrum Szkolenia Policji, Legionowo 17-18 grudnia 2001 r.; R. Siewierski, *Referat Biura Służby Prewencyjnej KGP na Seminarium w CSP w Legionowie w dniach 17-18.XII.2001 r.* nt. „Stan zagrożenia demoralizacją i przestępczością oraz patologiami dzieci i młodzieży” (w:) *Seminarium...*, op. cit.; J. Jedynak, *Przestępczość nieletnich w Polsce w latach 1989-2003 - analiza zjawiska*. Ius et Administratio 2004, nr 2, s. 127-147; J. Różańska-Kowal, D. Rode, *Rodzaje i uwarunkowania przestępczości nieletnich w świetle przemian społeczno-gospodarczych* (w:) J.M. Stanik, L. Woszczek (red.), *Przestępczość...*, op. cit., s. 36-49; E. Moczuk, *Przestępczość nieletnich w Polsce w okresie transformacji systemowej* (w:) J.M. Stanik, L. Woszczek (red.), *Przestępczość...*, op. cit., s. 50-62; W. Domachowski, *Czy istnieje przestępczość nieletnich?* (w:) J.M. Stanik, L. Woszczek (red.), *Przestępczość...*, op. cit., s. 63-70; G. Harasimiak, *Zachowania przestępcze nieletnich w świetle danych statystycznych*. Prz. PK 2006, nr 25, s. 33-54.

¹⁶³ K. Adamik, M. Lisiecki, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich-próba oceny funkcjonowania niektórych zasad procesowych*, PS 1997, nr 7-8, s. 21; K. Adamik, M. Lisiecki, *Tendencje i postulaty postępowania w sprawach o czyny karalne nieletnich*, Jurysta 1998, nr 1, s. 8 i n.; P. Kobes, *Nieletni pod pręgierzem*, PiŻ 2001, nr 4, s. 36-39.

¹⁶⁴ P. Górecki, *Nieletni na szubienicy*, PiŻ 1994, nr 14; P. Górecki, *Wychowywać...*, op. cit., s. 32-36; P. Górecki, *Nie odpłata za czyn, lecz wychowanie*. Rzeczpospolita z dnia 16 września 2004 r.; A. Jankowski, *Dyktatura małych lat*, PiŻ 1994, nr 8; A. Jankowski, *Małolat marsz za kraty*, PiŻ 1994, nr 1-2, s. 3.

¹⁶⁵ H. Smarzyński, *Środowisko społeczne nieletnich przestępców*, Prace Prawnicze ZNUJ 1973, z. 57, s. 109-119; E. Nowakowska, *Gorsze dzieci*, Polityka 2000, nr 9, s. 3-8. Szerzej zob. rozdz. 4.1.3.7. niniejszej pracy.

¹⁶⁶ P. Górecki, *Wybrane problemy na tle stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, RiP 2006, nr 3, s. 27 i n.; B. Stańdo-Kawecka, *Zapobieganie przestępczości nieletnich w świetle evidence based policy* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 145-148.

¹⁶⁷ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 193 i n.; M. Korcyl-Wolska, *Ustawa o nieletnich...*, op. cit.; B. Mik, *Dziury w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Rzeczpospolita z dnia 3 lutego 1997 r.; B. Mik, *Dziurawe przepisy*, Rzeczpospolita z dnia 9 grudnia 1997 r.; E. Czyż, *Standardy ochrony praw dziecka* (w:) *Seminarium...*, op. cit.

¹⁶⁸ P. Górecki, *Nowelizacja...*, op. cit., s. 26.

¹⁶⁹ V. Konarska-Wrzošek, *Propozycje nowych modelowych rozwiązań prawnych w zakresie postępowania z nieletnimi w Polsce* (w:) P. Kobes (red.), *Aksjologia...*, op. cit., s. 45-47; V. Konarska-Wrzošek, *Problem potrzeby i celowości zmiany zasad odpowiedzialności i postępowania z nieletnimi*, Arch. Krym. 2007-2008, tom XXIX-XXX, s. 349-359.

1.1.6.5. Nowelizacja u.p.n. z 15 września 2000 r.

Ustawą z dnia 15 września 2000 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich¹⁷⁰ dokonano wielu istotnych zmian w u.p.n.¹⁷¹, które jednak nie wpłynęły w sposób zasadniczy na charakter postępowania z nieletnimi. Do głównych z nich należy zaliczyć:

- wprowadzenie postępowania mediacyjnego (art. 3a u.p.n.)¹⁷²;
- poszerzenie katalogu środków wychowawczych (art. 6 pkt 2, 6, i 9 u.p.n.);
- wprowadzenie przesłanek obligatoryjnego odwołania warunkowego zawieszenia i zarządzenia umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym (art. 11 § 3 zd. 2 u.p.n.);
- wprowadzenie możliwości umieszczenia nieletniego w zakładzie psychiatrycznym lub w innym odpowiednim zakładzie leczniczym nie tylko wtedy, gdy przesłanką prowadzenia postępowania jest popełnienie przez nieletniego czynu karalnego, lecz również wykazywanie przejawów demoralizacji¹⁷³ (art. 12 u.p.n.);

¹⁷⁰ Zob. Ustawa z dnia 15 września 2000 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 91, poz. 1010. Do czasu tej nowelizacji ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich była zmieniana: Ustawą z dnia 28 lutego 1992 r. o zmianie niektórych przepisów prawa karnego, prawa o wykroczeniach i o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 24, poz. 101, Ustawą z dnia 29 czerwca 1995 r. o zmianie Kodeksu postępowania karnego, ustawy o ustroju sądów wojskowych, ustawy o opłatach w sprawach karnych i ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 89, poz. 443 – na temat tych zmian szerzej P. Górecki, *Nowelizacja...*, op. cit., s. 25-33, Ustawą z dnia 24 lipca 1998 r. o zmianie niektórych ustaw określających kompetencje organów administracji publicznej – w związku z reformą ustrojową państwa, Dz. U. Nr 106, poz. 668, Ustawą z dnia 10 września 1999 r. Przepisy wprowadzające Kodeks karny skarbowy, Dz. U. Nr 83, poz. 931 oraz Ustawą z dnia 21 stycznia 2000 r. o zmianie niektórych ustaw związanych z funkcjonowaniem administracji publicznej, Dz. U. Nr 12, poz. 136. Zob. też. A. Gierch, *Wyścig z demoralizacją*. Rzeczpospolita z dnia 4 kwietnia 2000 r.

¹⁷¹ Dz.U. z 2002 r. Nr.11, poz. 109 t.j. z dnia 13 lutego 2002 r.

¹⁷² Szerzej na temat mediacji w postępowaniu z nieletnimi B. Czarnecka-Działuk, D. Wójcik, *Mediacja w sprawach nieletnich w świetle teorii i badań*, Warszawa 2001; D. Wójcik, *Mediacja między nieletnim sprawcą czynu karalnego a osobą pokrzywdzoną. Wybrane problemy prawne i psychologiczne* (w:) J.M. Stanik, L. Woszczeck (red.), *Przestępczość...*, op. cit., s. 227-238; B. Czarnecka-Działuk, *Propozycje nowych uregulowań dotyczących mediacji w sprawach nieletnich*, Arch. Krym. 2007–2008, t. XXIX-XXX, s. 287-296; B. Czarnecka-Działuk, *Propozycje nowych uregulowań dotyczących mediacji w sprawach nieletnich* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 133-143; K. Liżyńska, J. Żylińska, *Mediacja w sprawach nieletnich sprawców czynów karalnych i jej konsekwencje w sferze prawno-psychologicznej*, ADR 2013, nr 4, s. 41-51; V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie mediacyjne w sprawach nieletnich*, PS 2000, nr 4, s. 62-69; G. Harasimiak, *Mediacja w polskim modelu postępowania z nieletnimi*, PPK 2004, nr 23, s. 5-18; E. Bieńkowska, *Mediacja w sprawach nieletnich*, Ministerstwo Sprawiedliwości mediacje w polskim systemie prawa, Warszawa 2011, s. 3-12; W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 321-349; A. Rękas (red.), *Mediacja w Polsce-sen i perspektywy*, Konferencja z okazji Międzynarodowego Dnia Mediacji, Warszawa 2012; W. Klaus, *Policja wobec instytucji mediacji*, PPK 2004, nr 23, s. 19-26; U. Wilk, *Niech się stara naprawić krzywdę*, Rzeczpospolita dnia 6 kwietnia 2006 r.; B. Czarnecka-Działuk, *Wprowadzenie mediacji w sprawach nieletnich – polskie doświadczenia i perspektywy* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 219-245; H. Przybyła-Basista, *Motywacja do udziału w mediacjach- porównanie mediacji rodzinnych i mediacji pomiędzy ofiarą a sprawcą* (w:) J.M. Stanik, L. Woszczeck (red.), *Przestępczość...*, op. cit., s. 239-252.

¹⁷³ Szerzej na temat przesłanek przedmiotowych wszczęcia i prowadzenia postępowania wobec nieletniego zob. rozdz. 2.2. niniejszej pracy.

- wprowadzenie wyłącznej właściwości sądu rodzinnego do stosowania środków tymczasowych wobec nieletnich (art. 16 § 3 u.p.n.);
- wprowadzenie możliwości tymczasowego aresztowania nieletniego (art. 18 § 2 pkt 1 lit. e u.p.n.);
- wprowadzenie dodatkowych przesłanek umieszczenia nieletniego w schronisku dla nieletnich (art. 27 § 2 u.p.n.);
- umocnienie gwarancji procesowych nieletniego w zakresie pobytu w schronisku dla nieletnich, zwłaszcza w zakresie terminów i możliwości przedłużania pobytu nieletniego w schronisku (art. 27 § 3-7 u.p.n.);
- przedłużenie możliwości pobytu nieletniego w policyjnej izbie dziecka z 48 do 72 godzin (art. 40 § 6 pkt 4 u.p.n.);
- zmiany w zakresie przeprowadzania badań osobopoznawczych nieletnich (art. 24-25a u.p.n.);
- umocnienie pozycji pokrzywdzonego¹⁷⁴, któremu jednak nadal nie przyznano statusu strony postępowania (art. 30 § 6 u.p.n. – prawo pokrzywdzonego do udziału w rozprawie, art. 31 § 3 u.p.n. – zawiadomienie pokrzywdzonego o wszczęciu postępowania oraz o treści orzeczenia kończącego postępowanie, art. 35 § 3 u.p.n. – możliwość zgłaszania wniosków dowodowych przez pokrzywdzonego, art. 36 § 2 u.p.n. - uprawnienie do przeglądania akt i robienia z nich odpisów, z wyłączeniem wywiadów środowiskowych i opinii o nieletnim, art. 43 § 3 u.p.n. – obowiązek poinformowania pokrzywdzonego o przekazaniu sprawy do sądowego postępowania rozpoznawczego, prokuratorowi bądź szkole).

¹⁷⁴ Szerzej na temat sytuacji procesowej pokrzywdzonego w postępowaniu w sprawach nieletnich zob. T. Grzegorzczak, *Pokrzywdzony w postępowaniu w sprawach nieletnich*, NP 1986, nr 1, s. 51 i n.; M. Korcyl-Wolska M., *Dostęp do sądu pokrzywdzonego czynem nieletniego de lege lata i wedle projektu ustawy prawo nieletnich z 2008 r.*, Arch. Krym. 2007–2008, t. XXIX-XXX; M. Korcyl-Wolska, *Uwagi o modelu postępowania w sprawach nieletnich w Polsce i pozycji pokrzywdzonego w tym postępowaniu. De lege lata i de lege ferenda* (w:) D. Gil (red.), *Gwarancje praw pokrzywdzonych w postępowaniach szczególnych*, Warszawa 2012, s. 171 i n.; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 167-171 i 184 oraz pow. tam lit; M. Korcyl-Wolska, *Uwagi na temat sytuacji prawnej pokrzywdzonego w postępowaniu podporządkowanym przepisom ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Wybór zagadnień do dyskusji)*, CzPKiNP 2002, z. 2, s. 213-219; P. Górecki, *Uprawnienia pokrzywdzonego do składania wniosków dowodowych na tle znowelizowanej ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) S. Stachowiak (red.), *Współczesny proces karny. Księga ofiarowana Profesorowi Tadeuszowi Nowakowi*, Poznań 2002, s. 357-364; J. Ignaczewski, *Pokrzywdzony zbędnym dodatkiem*, Rzeczpospolita z dnia 7 września 2004 r.; J. Ignaczewski, *Czyżby Sąd Najwyższy zapomniał o pokrzywdzonym?*, Rzeczpospolita z dnia 13 lutego 2003 r.; M. Porwisz, *Pokrzywdzony w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Probacja 2016, nr 1, s. 79-99; A. Matukin, *Sytuacja procesowa pokrzywdzonego w świetle założeń projektu ustawy – Prawo nieletnich z 2008 roku* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 335-351.

Pozostałe zmiany miały na celu przede wszystkim usprawnienie postępowania oraz rozstrzygnięcie zgłaszanych pod adresem ustawy wątpliwości interpretacyjnych¹⁷⁵.

1.1.7. Projekty reform w postępowaniu z nieletnimi

1.1.7.1. Projekt „Kodeksu nieletnich” z 2005 r.

Warto odnotować, że w dniu 8 września 2003 r. Minister Sprawiedliwości powołał Zespół do spraw opracowania projektu nowej, kompleksowej ustawy regulującej postępowanie w sprawach nieletnich – bez potrzeby odwoływania się do innych aktów prawnych, a zwłaszcza ustaw procesowych. Przedmiotem pracy Zespołu¹⁷⁶ miało być dostosowanie polskich rozwiązań prawnych do standardów międzynarodowych, kompleksowe uregulowanie prawa nieletnich niedostosowanych społecznie nie tylko w aspekcie prawa materialnego i wykonawczego, lecz również procesowego, upodmiotowienie nieletniego poprzez przyznanie mu szerszych praw i gwarancji, przyjęcie jednolitych i jednoznacznych definicji ustawowych, rezygnacja z dualizmu procedur na rzecz jednolitego postępowania jurysdykcyjnego w sprawie nieletnich oraz zwiększenie uprawnień Policji w postępowaniu wyjaśniającym¹⁷⁷.

Owocem pracy Zespołu był przedstawiony w marcu 2005 r. projekt „Kodeksu nieletnich” wraz z projektem przepisów wykonawczych¹⁷⁸, który realizował główne założenia i zgłaszane od lat przez praktyków i przedstawicieli doktryny postulaty¹⁷⁹. Projekt ten stanowił wynik pracy i zaangażowania wybitnych znawców tematu¹⁸⁰.

Uważam, że kompleksowość, spójność i innowacyjność proponowanych rozwiązań była wyrazem głębokiej myśli prawniczej i wrażliwości na niezwykle trudną problematykę postępowania z nieletnimi.

¹⁷⁵ Szerzej zob. P. Górecki, *Ustawa...*, op. cit., s. 36-52; V. Konarska-Wrzonek, *Nowelizacja ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich: zakres, charakterystyka i ocena wprowadzonych zmian*, PPK 2001, nr 21, s. 5-21.

¹⁷⁶ Podstawowe założenia projektu ustawy przedyskutowano na pierwszym posiedzeniu Zespołu w dniu 18 listopada 2003 r., szerzej zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 254 i n.

¹⁷⁷ Ibidem, s. 254 i n.

¹⁷⁸ Projekt ustawy Kodeks nieletnich z 2005 r., Warszawa 2005, <http://www.kurator.webd.pl>, dostęp: 7 maja 2007 r.

¹⁷⁹ W dniu 26 lipca 2005 r. na łamach Rzeczypospolitej ukazał się artykuł M. Korcyl-Wolskiej zatytułowany: „Jeszcze jeden kodeks”. Autorka publikacji przedstawiła główne cele i założenia projektu, by wywołać dyskusję w środowisku naukowym oraz wśród przedstawicieli praktyki, szerzej zob. M. Korcyl-Wolska, *Jeszcze...*, op. cit., s. 5.

¹⁸⁰ Na czele Zespołu, jako przewodniczący stał prof. dr hab. A. Gaberle, a w jego skład wchodził: wiceprzewodnicząca SSO E. Waszkiewicz, zastępca dyrektora Departamentu Sądów Powszechnych oraz członkowie: SSN prof. T. Ereciński, dr hab. M. Korcyl-Wolska, SSO dr H. Haak, SSO dr P. Górecki, SSO T. Bronowska, SSO M. Masiulanis, prokurator W. Michrowski, SSO B. Zientek, SSO E. Świdorska, sekretarz-sędzia A. Sumińska. Skład Zespołu powołany za A. Gaberle, *Kontynuacja...*, op. cit., s. 12.

Warto, moim zdaniem, zwrócić uwagę przede wszystkim na to, że w omawianym projekcie:

- wprowadzono jednolitą definicję nieletniego wskazując, że jest nim osoba pomiędzy 10. a 18. rokiem życia, u której wystąpiły przejawy demoralizacji;
- zmieniono zakres znaczeniowy pojęcia „demoralizacja” czyniąc go jednocześnie jedyną przesłanką przedmiotową wszczęcia postępowania wobec nieletniego;
- przyznano nieletniemu szerokie uprawnienia procesowe, w tym nie tylko, jak dotychczas, prawo do korzystania z pomocy obrońcy, lecz również prawo do korzystania z pomocy osoby godnej zaufania;
- nie zrezygnowano z dotychczas istniejących dyrektyw postępowania z nieletnimi, tj. dyrektywy kierowania się przede wszystkim dobrem dziecka i dyrektywy indywidualizacji w postępowaniu z nieletnimi, które ze względu na swoje doniosłe znaczenie miały pozostać niezmienione¹⁸¹.

Projekt „Kodeksu nieletnich” z 2005 r. trzeba uznać za dzieło wybitne zarówno pod względem rozwiązań materialnoprawnych, jak i procesowych. Ze względu na swoją uniwersalność, kompletność, precyzję i cenne nowatorskie regulacje miał on przełomowy charakter dla polskiej myśli prawniczej i uzyskał liczne pozytywne opinie prawniczego środowiska. Mimo tego, z przyczyn trudno uchwytnych, nie doczekał się jednak ani publikacji i poddania go szerszej dyskusji środowiskowej¹⁸², ani prac sejmowych, co należy ocenić jako wielką stratę dla tej gałęzi prawa¹⁸³. Jak się wydaje, przyczyny takiego stanu rzeczy można doszukiwać się w braku akceptacji, osób oceniających ten projekt, dla jego głównych założeń. Pozostaje liczyć tylko na to, że w przyszłości, gdy na nowo

¹⁸¹ Szerzej na temat projektu: M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 254-290; A. Gaberle, *Kontynuacja...*, op. cit., s. 11-22; A. Łukaszewicz, *Będzie kodeks nieletnich*, Rzeczpospolita z dnia 10 czerwca 2005 r.; M. Korcyl-Wolska, *Jeszcze...*, op. cit.; J. Ignaczewski, *Głośny projekt bez akceptacji*, Rzeczpospolita z dnia 5 sierpnia 2005 r.; V. Konarska-Wrżosek, *Projekt prawa nieletnich – ocena proponowanych rozwiązań* (w:) J. Jakubowski-Hara, C. Nowak, J. Skupiński (red.), *Reforma prawa karnego, propozycje i komentarze. Księga pamiątkowa Profesor Barbary Kunickiej-Michalskiej*, Warszawa 2008, s. 553-570; G. Harasimiak, *Określenie granic postępowania z nieletnimi popełniającymi czyny zabronione w propozycjach kodeksu nieletnich a podstawa ich wyodrębnienia w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) P. Kobes (red.), *Aksjologia...*, op. cit., s. 31-39; V. Konarska-Wrżosek, *Propozycje...*, op. cit., s. 45-47; P. Górecki, *Wybrane...*, op. cit., s. 37-38; P. Górecki, *Podstawowe problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich* (w:) P. Kobes (red.), *Aksjologia...*, op. cit., s. 55-64.

¹⁸² Założenia projektu „Kodeksu nieletnich” zostały przedstawione środowisku prawniczemu przez przewodniczącego zespołu prof. dr hab. Andrzeja Gaberle na konferencji naukowej pt. „Wymiar sprawiedliwości dla nieletnich”, która odbyła się z inicjatywy Rzecznika Praw Obywatelskich 22 czerwca 2005 r., jednak merytoryczna dyskusja na temat tego projektu nie mogła się odbyć ze względu na utrudniony dostęp do materiałów źródłowych, tj. do nieopublikowanego nawet przez Ministerstwo Sprawiedliwości tekstu projektu, szerzej zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 256-257.

¹⁸³ A. Łukaszewicz, *Będzie...*, Rzeczpospolita z dnia 10 czerwca 2005 r.

zostaną podjęte prace nad ustawodawstwem dla nieletnich, powróci się do tej pierwotnej wersji „Kodeksu nieletnich” z 2005 r., a większość zaproponowanych w nim rozwiązań stanie się kiedyś obowiązującym prawem.

1.1.7.2. Projekt „Kodeksu nieletnich” i „Prawa nieletnich” z 2007 r.

Prace nad „Kodeksem nieletnich” kontynuowano, z tym że skład powołanego przez Ministra Sprawiedliwości Zespołu uległ całkowitej zmianie¹⁸⁴. Pierwsza zmodyfikowana przez ten Zespół¹⁸⁵ treść projektu ukazała się pod tym samym tytułem w lutym 2007 r.¹⁸⁶, jednak i ona nie przyjęła postaci obowiązującej ustawy. Krytykowano¹⁸⁷ przede wszystkim jej tytuł, wskazując że przedstawiony projekt nie spełnia podstawowych zasad kodyfikacyjnych¹⁸⁸, a co za tym idzie, nie może być zatytułowany Kodeksem. W 2007 r. ten sam Zespół dokonał dalszych korekt w tekście projektu¹⁸⁹ oraz zmienił jego tytuł na „Prawo nieletnich”. Oba teksty projektów z 2007 r.¹⁹⁰ – w przeciwieństwie do projektu z 2005 r. – zostały opublikowane na stronach Ministerstwa Sprawiedliwości, jednak podobnie jak projekt z 2005 r. nie zostały uchwalone.

Pozornie projekty te były bardzo zbliżone do projektu „Kodeksu nieletnich” z 2005 r., albowiem zachowywały jego podstawowe założenia i strukturę, jednak w sposób zasadniczy różniły się one podejściem do zasad traktowania nieletnich. O ile projekt z 2005 r.

¹⁸⁴ W skład powołanego przez Ministra Sprawiedliwości Zespołu nr 29 weszli pracownicy różnych departamentów Ministerstwa Sprawiedliwości, szerzej zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 257.

¹⁸⁵ Zob. A. Gaberle, *Projekt ustawy - Prawo nieletnich: krok wstecz*, PWP, Warszawa 2008, nr 58, s. 5-18.

¹⁸⁶ Projekt ustawy Kodeks nieletnich z 21 lutego 2007 r., <http://www.ms.gov.pl/projekty/projekty.shtml>, dostęp: 7 maja 2007 r.

¹⁸⁷ Opinia Krajowej Rady Sądownictwa z dnia 1 czerwca 2007 r. w przedmiocie projektów ustaw – Kodeks nieletnich oraz Przepisy wprowadzające Kodeks nieletnich, <http://www.krs.pl/pl/dzialalnosc/posiedzenia-rady/f,105,posiedzenia-w-2007-r/302,31-maja-01-czerwca-2007/1690,opinia-krajowej-rady-sadownictwa-z-dnia-1-czerwca-2007-r>, dostęp: 11 września 2017 r.; Opinia Rady Legislacyjnej z dnia 4 czerwca 2007 r. o projekcie ustawy Kodeks nieletnich, s. 2, <http://www.radalegisacyjna.gov.pl/index.php?id=201>, dostęp: 21 października 2007 r.; Opinia Rzecznika Praw Dziecka z dnia 25 czerwca 2007 r. w sprawie projektów: ustawy – Kodeks nieletnich oraz ustawy Przepisy wprowadzające Kodeks nieletnich, Warszawa, s. 2, http://www.brpd.gov.pl/wystapienia/stanowiska_kodeksy.doc, dostęp: 21 października 2007 r.

¹⁸⁸ Projekt ten w przeciwieństwie do projektu „Kodeksu nieletnich” z 2005 r. nie obejmował kompleksowo całej problematyki dotyczącej nieletnich, lecz zakładał „odpowiednie” stosowanie innych aktów prawnych, np. kodeksu postępowania karnego, zob. art. 76 § 1 Projektu ustawy Kodeks nieletnich z 21 lutego 2007 r., <http://www.ms.gov.pl/projekty/projekty.shtml>, dostęp: 7 maja 2007 r.

¹⁸⁹ Projekt ustawy Prawo nieletnich z 2007 r., Warszawa 2007, <http://www.ms.gov.pl/projekty/projekty.shtml>, dostęp: 21 października 2007 r.

¹⁹⁰ Więcej na temat projektów zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 291-294; A. Gaberle, *Projekt...*, op. cit., s. 8-10; M. Celej, *Kary to za mało, by walczyć z przestępczością nieletnich*, Rzeczpospolita z dnia 18 lipca 2007 r.; V. Konarska-Wrzošek, *Problem...*, op. cit., s. 353-357; M. Rusinek, *Kilka uwag o zakazach dowodowych w projekcie Prawa nieletnich* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 369-379; P. Górecki, *Uczestnicy postępowania na tle projektu Prawa nieletnich* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 285-303; M. Mączyńska, *Problemy...*, op. cit.

zachowywał dotychczas obrany kierunek wychowawczy, o tyle projekty z 2007 r. skłaniały się, zgodnie z ówczesnymi oczekiwaniami społecznymi, ku podejściu jurydycznemu. Przede wszystkim projekty te w znaczny sposób poszerzały możliwość orzeczenia wobec nieletniego kary, co trafnie skrytykowano¹⁹¹ jako powrót do modelu represyjnego oraz jaskrawą sprzeczność z deklarowaną naczelną zasadą postępowania z nieletnimi, tj. zasadą dobra dziecka.

1.1.7.3. Projekt „Prawa nieletnich” z 2008 r.

Prace nad ustawą nie ustawały, a koncepcje postępowania z nieletnimi i zakres proponowanej reformy zmieniały się wraz z zespołami powoływanymi do opracowania „prawa nieletnich”.

Zarządzeniem z dnia 7 lutego 2008 r. Minister Sprawiedliwości po raz kolejny powołał Zespół ekspertów „do opracowania projektu ustawy – Prawo nieletnich”¹⁹². Skład Zespołu¹⁹³ w przemożnym zakresie pokrywał się z tym powołanym w 2003 r., w którym zasiadali znakomici znawcy tej problematyki. Już na wstępie założono, że podjęte prace bazować będą na tekście „Kodeksu nieletnich” z 2005 r. koncentrując się głównie na skorygowaniu i uzupełnieniu jego treści w oparciu o zgłoszone przez przedstawicieli doktryny i praktyków uwagi i propozycje¹⁹⁴.

Jeszcze w 2008 r. Zespół przedstawił Ministerstwu Sprawiedliwości kolejny projekt ustawy „Prawo nieletnich” wraz z projektem rozporządzeń wykonawczych¹⁹⁵, jednak i on nie został opublikowany ani poddany dyskusji środowiskowej. Projekt ten zasadniczo nie odbiegał od regulacji proponowanych w projekcie „Kodeksu nieletnich” z 2005 r., gdyż:

- dostosowywał prawo polskie do standardów międzynarodowych;
- kompleksowo regulował problematykę nieletnich;

¹⁹¹ Por. A. Gaberle, *Projekt...*, op. cit., s. 8-10; M. Celej, *Kary...*, op. cit.; s. 10; Opinia Krajowej Rady Sądownictwa z dnia 1 czerwca 2007 r..., op. cit.

¹⁹² M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 294.

¹⁹³ Przewodniczącym Zespołu został tak jak poprzednio prof. dr hab. A. Gaberle, a w skład Zespołu weszli: prof. dr hab. T. Bojarski, dr hab. M. Korcyl-Wolska, dr B. Czarnecka-Działuk, SSO dr P. Górecki, SSO E. Waszkiewicz, SSO B. Zientek, SSO T. Bronowska SSO M. Masiulanis, główny specjalista MS W. Jodko, prok. B. Pacholczyk, E. Górecka (sekretarz) – skład Zespołu powołany za M. Korcyl-Wolską, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 294.

¹⁹⁴ Jak wskazuje M. Korcyl-Wolska, decyzja taka została podjęta już na pierwszym posiedzeniu Zespołu w dniu 26 lutego 2008 r., M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 294.

¹⁹⁵ Projekt ustawy „Prawo nieletnich” z 2008 r. (niepublikowany).

- wskazywał „dobro nieletniego” i zasadę indywidualizacji, jako naczelne zasady postępowania;
- wprowadzał jednolitą definicję nieletniego, jako osoby pomiędzy 10. a 18. rokiem życia;
- ujednolicał i ograniczał przedmiotowe przesłanki wszczęcia postępowania do „demoralizacji”, której definicję poszerzono i objęto nią także popełnienie czynu karalnego;
- zrywał z dualizmem procedur, wprowadzając jednolity tryb postępowania wzorowany (z odpowiednimi zmianami) na procedurze karnej;
- rozszerzał katalog środków wychowawczych;
- zwiększał zakres gwarancji procesowych nieletniego;
- przyznawał nieletniemu prawo do korzystania nie tylko z pomocy obrońcy, ale także z pomocy osoby godnej zaufania;
- umacniał sytuację pokrzywdzonego;
- poszerzał uprawnienia Policji, co *de facto* miało sankcjonować istniejący, a nie fikcyjny stan rzeczy, z tym, iż w przeciwieństwie do projektu z 2005 r. ograniczono prowadzenie postępowania wyjaśniającego przez Policję tylko do tych spraw, w których przedmiotem postępowania był popełniony przez nieletniego czyn zabroniony.

Ponadto, dla podkreślenia niekontradykcyjności postępowania, w projekcie z 2008 r. zrezygnowano z określenia „strona” na rzecz „uczestnik postępowania”. Status ten przyznano:

- nieletniemu;
- rodzicowi nieletniego, któremu przysługuje władza rodzicielska, opiekunowi lub osobie sprawującej pieczę nad nieletnim;
- prokuratorowi;
- pokrzywdzonemu.

Projekt¹⁹⁶ ten realizował wszystkie pierwotnie przyjęte założenia i wytyczne, dlatego mógł przerodzić się w nowoczesną, kompleksową, respektującą standardy międzynarodowe

¹⁹⁶ Więcej na temat projektu „Prawa nieletnich z 2008 r.” zob. M. Korcyl-Wolska, *Uwagi na temat rozwiązań przyjętych w projekcie ustawy-Prawo nieletnich z 2008 r.* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *Węzłowe problemy procesu karnego*, Warszawa 2010, s. 183-210; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 294-297 i pow. tam

ustawę gwarantującą nieletniemu prawo do rzetelnego procesu sądowego¹⁹⁷, w którym byłby on podmiotem, a nie przedmiotem postępowania - bez rezygnacji z przewodniej dyrektywy kierowania się przede wszystkim dobrem dziecka. Mimo tego również on nie doczekał się czytań sejmowych, na co nie da się znaleźć żadnego racjonalnego usprawiedliwienia, dlatego, moim zdaniem, można to oceniać wyłącznie w kategorii ciężkiego grzechu zaniechania.

1.1.7.4. „Projekt ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich i ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych” z 19 listopada 2010 r.

Wymaga podkreślenia, że ostatecznie z przyczyn niezrozumiałych, zrezygnowano z idei uchwalenia nowego, kompleksowego aktu prawnego, niwecząc w ten sposób wieloletnie wysiłki podejmowane w tym zakresie przez czołowe autorytety tej gałęzi prawa. Równocześnie rozpoczęto prace mające na celu obszerną nowelizację obowiązującej od 13 maja 1983 r. ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, co wydaje mi się posunięciem dość karkołomnym.

Zarządzeniem Ministra Sprawiedliwości z 13 października 2009 r. „w sprawie powołania Zespołu do przeprowadzenia analizy dotychczasowych oraz wypracowania nowych modelowych rozwiązań prawnych w zakresie problematyki nieletnich”¹⁹⁸ zapoczątkowano nowy etap prac nad ustawą. W § 2 tego zarządzenia wskazano, że: „zadaniem Zespołu jest ocena aktualnie obowiązujących przepisów dotyczących

lit.; M. Korcyl-Wolska, *Dostęp do sądu pokrzywdzonego...*, op. cit., s. 361-374; A. Gaberle, *Podstawowe problemy nowej ustawy o nieletnich (na przykładzie projektu ustawy-Prawo nieletnich z 2008 r.)* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 15-26; P. Górecki, *Projekt ustawy-Prawo nieletnich (Zagadnienia wybrane)* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 27-38; A. Taracha, *Czynności dowodowe Policji i sądu rodzinnego w postępowaniu wyjaśniającym w sprawach nieletnich w świetle projektowanych zmian* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 83-90; E. Skrętowicz, P. Strzelec, *Pozycja pokrzywdzonego w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 96-97; J. Kosowski, *Udział obrońcy w postępowaniu w sprawach nieletnich w świetle projektowanych zmian* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 107-121; V. Konarska-Wrzosek, *Typy reakcji na naganne zachowania nieletnich przewidziane w projektowanym prawie nieletnich* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 123-131; B. Czarnecka-Działuk, *Propozycje...* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 133-143; J. Piórkowska-Flieger, *Rola środka...*, op. cit., s. 159 i n.; zob. M. Szwarczyk, *Prawo nieletnich a kodeks karny skarbowy. Kilka uwag o wzajemnych relacjach* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 165-174; A. Michalska-Warias, *Planowane zmiany w postępowaniu wykonawczym w sprawach nieletnich* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 175-185; A. Grześkowiak, *Koncepcje...*, op. cit., s. 239-252; P. Kobes, *Model postępowania z nieletnimi w świetle projektu ustawy-Prawo nieletnich z lipca 2008 r. (zagadnienia materialnoprawne)* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 253-263; P. Górecki, *Nieletni. Do czterech razy sztuka*, Na Wokandzie 2011, nr 4, s. 58-59; V. Konarska-Wrzosek, *Problem...*, op. cit., s. 357-359; E. Skrętowicz, *Powrót instytucji nieważności orzeczeń z mocy samego prawa do projektu Prawa nieletnich z 2008 roku* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 381-383.

¹⁹⁷ Szerzej zob. rozdz. 1.3. niniejszej pracy.

¹⁹⁸ Dz. Urz. Min. Sprawiedl. Nr 12, poz. 113.

postępowania z nieletnimi oraz wypracowanie nowego modelu rozwiązań prawnych w zakresie problematyki nieletnich ze szczególnym uwzględnieniem działań o charakterze resocjalizacyjnym zmierzających do realizacji celu wychowawczego.”.

Przygotowany przez ten Zespół¹⁹⁹ projekt²⁰⁰ nowelizacji z 19 listopada 2010 r. zatytułowany: „projekt ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich i ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych”²⁰¹, pomimo że nie spełniał od lat postulowanej kompleksowej regulacji problematyki nieletnich, co oceniam krytycznie, to jednak przewidywał gruntowne zmiany u.p.n., które, według mnie, w znacznym zakresie byłyby trafne.

Uważam, iż warto podkreślić, że zmiany te miały sięgać już preambuły ustawy²⁰², a dokładnie zakładały wyeliminowanie z jej treści pojęcia „przestępczości nieletnich” i zastąpienie go pojęciem „popelnianie przez nieletnich czynów zabronionych”, co, moim zdaniem, byłoby właściwe już z tej przyczyny, że powszechnie przyjmuje się niezdolność nieletnich do zawinienia, a co za tym idzie, ich niezdolność do popełniania przestępstw. W mojej ocenie, projektodawcy słusznie odeszli również od podkreślanej w preambule ustawy idei odpowiedzialności rodzin za wychowanie nieletniego na świadomego swych obowiązków członka społeczeństwa, która to idea, o ile w chwili uchwalania ustawy była uzasadniona ustrojowo, to jednak nie do końca przystaje już do dzisiejszych realiów i właściwsze byłoby przyjęcie zaproponowanej w projekcie idei odpowiedzialności rodzin

¹⁹⁹ Na czele Zespołu stanęła dr hab. prof. UMK Violetta Konarska-Wrżosek - doktor habilitowany nauk prawnych w zakresie prawa karnego, a w jego skład weszli: prof. dr hab. Marek Konopczyński - Rektor PEDAGOGIUM -Wyższej Szkoły Pedagogiki Resocjalizacyjnej w Warszawie (zastępca przewodniczącego), prof. dr hab. Dobrochna Wójcik - Kierownik Sekcji Prawa Karnego i Kryminologii w Instytucie Wymiaru Sprawiedliwości, dr Beata Czarnecka-Działuk - adiunkt Instytutu Nauk Prawnych PAN i Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, dr Barbara Stańdo-Kawecka - adiunkt w Katedrze Polityki i Ochrony Praw Człowieka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Dorota Trautman - sędzia Sądu Okręgowego w Warszawie, dr Piotr Górecki - sędzia Sądu Apelacyjnego w Poznaniu, Przemysław Jagosz - sędzia Sądu Okręgowego w Olsztynie, Sławomir Pałka - Prezes Sądu Rejonowego w Oławie, Robert Zegadło - sędzia Sądu Okręgowego w Warszawie, Sekretarz Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego, dr Grażyna Artymiak - wizytator w Departamencie Sądów Powszechnych (sekretarz zespołu).

²⁰⁰ W rzeczywistości Zespół ten opracował dwa projekty ustaw, które różniły się od siebie zakresem zmian. Szerszy zakres zmian przewidywał projekt datowany na 8 lipca 2010 r., jednak do konsultacji społecznych skierowano projekt z 19 listopada 2010 r. z obawy o to, że zbyt głęboki charakter proponowanych zmian po raz kolejny nie znajdzie dostatecznego poparcia. Szerzej na temat obu projektów V. Konarska-Wrżosek, *Projektowane zmiany w zakresie postępowania z nieletnimi w Polsce*, PiP 2011, z. 4, s. 18-34.

²⁰¹ Projekt ustawy z dnia 19 listopada 2010 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich i ustawy - Prawo o ustroju sądów powszechnych (niepublikowany).

²⁰² A. Gaberle podkreśla, że preambuła ma charakter przepisu prawnego, z którego wynikają wiążące dla adresata normy prawne. Ograniczają one swobodę wykładni, gdyż niedopuszczalna byłaby taka interpretacja przepisów u.p.n., która pozostawałaby w sprzeczności ze wskazaniami określonymi w preambule, Zob. A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 9; zob. też. E. Bieñkowska, A. Walczak-Żochowska, *Postępowanie...*, op. cit., s. 49; P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit., s. 15.

za wychowanie dziecka, jako indywidualnej jednostki, podmiotu a nie przedmiotu prawa - człowieka - z poszanowaniem jego praw i wolności²⁰³.

Należy zwrócić uwagę, że projekt z 19 listopada 2010 r. był swego rodzaju kontynuacją myśli przewodniej, jaka towarzyszyła projektodawcom „Kodeksu nieletnich” z 2005 r. i „Prawa nieletnich” z 2008 r., gdyż w swych podstawowych założeniach przewidywał:

- wprowadzenie postulowanej dolnej granicy nieletniości ograniczającej możliwość ingerencji sądu rodzinnego w sprawy dotyczące naganego zachowania najmłodszych dzieci (poniżej 10. roku życia);
- zmianę ustawowej definicji pojęcia „demoralizacja” przy jednoczesnej rezygnacji z pojęcia czynu karalnego;
- przyznanie prokuratorowi statusu uczestnika (a nie jak dotychczas statusu strony postępowania);
- przyznanie nieletniemu praw procesowych, takich jak prawo do milczenia oraz prawa do korzystania z pomocy pełnomocnika w miejsce dotychczasowego obrońcy (co stanowiło pewną różnicę w stosunku do poprzednich projektów) – aby zapewnić minimum gwarancji dla poszanowania prawa dziecka do rzetelnego procesu sądowego²⁰⁴;
- wprowadzenie jednolitego postępowania w sprawach nieletnich bez rozróżnienia na postępowanie wyjaśniające i rozpoznawcze, a w jego ramach na postępowanie opiekuńczo-wychowawcze i poprawcze. Warto odnotować, że przedmiotowa zmiana miała stanowić odpowiedź na orzeczenie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka²⁰⁵ z 2 marca 2010 r. wydane w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce (skarga nr 54729/00)²⁰⁶, w którym ETPC wskazał na naruszenie przez Polskę art. 6 § 1 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności²⁰⁷ (prawo do bezstronnego sądu) ze względu na udział w składzie orzekającym sądu rodzinnego rozpoznającego sprawę nieletniego sędziego, który

²⁰³ Szerzej na temat projektu zob. V. Konarska-Wrżosek, *Projektowane...*, op. cit., s. 18-34; V. Konarska-Wrżosek, *Propozycje...*, op. cit., s. 47-54.

²⁰⁴ Projekt ustawy z dnia 19 listopada 2010 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich i ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych oraz uzasadnienie tego projektu (niepublikowany).

²⁰⁵ Szerzej zob. rozdz. 1.2.2.2. niniejszej pracy.

²⁰⁶ Zob. Wyrok ETPC z dnia 2 marca 2010 r. wydany w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce (skarga nr 54729/00), ms.gov.pl/pl/orzeczenia-etpcz/download,262,0.html, <http://hudoc.echr.coe.int/>.

²⁰⁷ Szerzej zob. rozdz. 1.2.2.2. oraz rozdz. 1.3.4. niniejszej pracy.

wcześniej prowadził postępowanie wyjaśniające. Należy jednak podkreślić, że wprowadzenie jednolitego postępowania w sprawach nieletnich przewidywały już uprzednio prezentowane projekty, których autorzy dostrzegli wadliwość obowiązującej regulacji, jeszcze zanim uczynił to ETPC - nie tylko w związku z naruszeniem zasady bezstronności, lecz również domniemania niewinności²⁰⁸;

- poddanie postępowania z nieletnimi procedurze cywilnej właściwej dla spraw opiekuńczych z wyjątkowym stosowaniem przepisów Kodeksu postępowania karnego w zakresie:

a) zbierania i utrwalania dowodów oraz przeprowadzania czynności dowodowych prowadzonych przez inne podmioty niż sąd rodzinny (głównie przez Policję),

b) przesłuchania małoletnich,

c) postępowania z zatrzymanymi dowodami rzeczowymi

- co stanowiło istotne *novum* projektu z 2010 r., lecz, moim zdaniem, nie zasługiwało na aprobatę, z tych przyczyn, że procedura cywilna nie chroni należycie prawa nieletniego do rzetelnego procesu sądowego²⁰⁹, gdy przedmiotem postępowania jest zarzut popełnienia czynu zabronionego.

Pomimo zaawansowanych prac nad projektem z 2010 r. oraz zasadniczo dobrego kierunku proponowanych zmian (poza przyjęciem procedury cywilnej) - również on nie został ostatecznie uchwalony.

1.1.8. Nowelizacja u.p.n. z 30 sierpnia 2013 r.

Po wieloletnich pracach nad reformą prawa nieletnich, ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r. została znówelizowana ustawą z dnia 30 sierpnia 2013 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw (zwaną dalej nowelą z 2013 r.)²¹⁰, jednak zakres zmian

²⁰⁸ Szerzej zob. rozdz. 2.2.1. niniejszej pracy.

²⁰⁹ Szerzej zob. rozdz. 1.3. niniejszej pracy.

²¹⁰ Zob. Ustawa z dnia 30 sierpnia 2013 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 1165.

wprowadzonych tą ustawą jest ograniczony i znacznie różni się od projektu z 19 listopada 2010 r.²¹¹.

Warto podkreślić, że zasadnicze cele postępowania z nieletnimi, oparte głównie na modelu opiekuńczo-wychowawczym, nie ulegają diametralnej zmianie na gruncie, wprowadzonych nowelą z 2013 r., rozwiązań prawnych. Możemy tu mówić o kontynuacji dotychczasowych przejawów ugruntowanej, polskiej myśli prawniczej, zgodnie z którą, jak pisał T. Bojarski²¹² „nieletniemu należy przyjść z pomocą dyktowaną troską o jego zagrożoną przyszłość”.

Wprowadzone do u.p.n. zmiany mają przede wszystkim wymiar procesowy i zorientowane są na dostosowanie ustawy do standardów międzynarodowych, a w szczególności umocnienie gwarancji procesowych nieletniego oraz wyeliminowanie dostrzeżonego przez Europejski Trybunał Praw Człowieka naruszenia przez Polskę art. 6 § 1 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności²¹³ w zakresie prawa do sądu, tj. rozpoznania sprawy przez bezstronny i niezawisły sąd, co obszernie uzasadniono w powołanym wyżej wyroku z dnia 2 marca 2010 r. w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce²¹⁴. Do zasadniczych zmian przyjętych nowelą z 2013 r. zaliczyć należy:

- wprowadzenie jednolitego postępowania w sprawach nieletnich prowadzonego przez sąd rodzinny;
- podporządkowanie postępowania z nieletnimi procedurze cywilnej z pewnymi wyjątkami na rzecz procedury karnej²¹⁵;
- poszerzenie gwarancji procesowych nieletniego;
- umocnienie sytuacji procesowej pokrzywdzonego²¹⁶.

²¹¹ Por. Projekt ustawy z dnia 19 listopada 2010 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich i ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych (niepublikowany) oraz Projekt ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz ustawy-Prawo o ustroju sądów powszechnych oraz uzasadnienie przekazane Marszałkowi Sejmu przez Prezesa Rady Ministrów w dniu 15 lutego 2013 r., Druk sejmowy nr 1130, <http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/0/3A4883521041286BC1257B1A002C08FF/%24File/1130.pdf>, dostęp: 11 września 2017 r.

²¹² T. Bojarski, *Podstawowe...*, op. cit., s. 17.

²¹³ Szerzej zob. rozdz. 1.2.2.2 oraz rozdz. 1.3.4. niniejszej pracy.

²¹⁴ Zob. Wyrok ETPC z dnia 2 marca 2010 r. wydany w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce (skarga nr 54729/00), ms.gov.pl/pl/orzeczenia-etpcz/download,262,0.html, <http://hudoc.echr.coe.int/>.

²¹⁵ M. Szwast, *Kilka uwag na temat zgodności z Konstytucją RP nowego trybu rozpoznawania spraw nieletnich*, Kwartalnik o prawach człowieka, Helsińska Fundacja Praw Człowieka 2015, nr 1-2, s. 25-28.

²¹⁶ Nowelizacja u.p.n. z 30 sierpnia 2013 r. umacnia sytuację procesową pokrzywdzonego, ale nadal nie przyznaje mu statusu strony. Problem ten był przedmiotem skargi konstytucyjnej z dnia 8 sierpnia 2014 r. wniesionej przez Helenę Giską, która

Bliższe omówienie regulacji wprowadzonych do u.p.n. nowelą z 2013 r. oraz ich ocena²¹⁷ przekracza ramy niniejszego rozdziału, dlatego w zakresie zgodnym z tematem pracy będzie ono przedmiotem szerszych rozważań w kolejnych rozdziałach.

Na zakończenie chciałabym zwrócić uwagę na to, że pomimo uchwalenia ustawy z dnia 30 sierpnia 2013 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw, temat reformy prawa nieletnich nie wydaje się być tematem zamkniętym. Na nieskończony proces kształtowania właściwych zasad traktowania nieletnich w prawie polskim i konieczność wprowadzenia dalszych zmian wskazują kolejne nowelizacje u.p.n.²¹⁸, jakie miały miejsce już po wejściu w życie „dużej nowelizacji” z 30 sierpnia 2013 r., a także wciąż podnoszone głosy krytyki²¹⁹, które zasadnie wskazują na to, że „nowelizowanie negatywnie ocenianej przez doktrynę i praktyków ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich nie było właściwą drogą”²²⁰.

kwestionowała konstytucyjność art. 30 § 1 u.p.n. Wyrokiem z dnia 29 czerwca 2016 r., SK 24/15, Dz. U. poz. 1246 Trybunał Konstytucyjny orzekł, że „art. 30 § 1 ustawy z 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (j.t. Dz.U.2014.382, ze zm.) w zakresie, w jakim nie uznaje się pokrzywdzonego za stronę postępowania w sprawie nieletniego, czego konsekwencją jest brak prawa pokrzywdzonego do wniesienia apelacji, jest zgodny z art. 45 ust. 1 w związku z art. 77 ust. 2 i art. 31 ust. 3 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej oraz nie jest niezgodny z art. 78 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji”.

²¹⁷ Szerzej na temat wprowadzonych do u.p.n. zmian zob. P. Górecki, *Postępowanie w sprawach nieletnich po nowelizacji z 2013 r.*, PS 2014, nr 5, s. 34-46; M. Mączyńska, *Nowelizacja ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich – zagadnienia wybrane*, Pal. 2016, nr 5, s. 31-43. Zob. też uzasadnienie Projektu ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz ustawy - Prawo o ustroju sądów powszechnych oraz uzasadnienie przekazane Marszałkowi Sejmu przez Prezesa Rady Ministrów w dniu 15 lutego 2013 r., Druk sejmowy nr 1130,

<http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/0/3A4883521041286BC1257B1A002C08FF/%24File/1130.pdf>, dostęp: 11 września 2017 r.; Opinia prof. dr hab. Marianny Korcyl – Wolskiej z dnia 8 kwietnia 2013 r. w przedmiocie projektu ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych sporządzona na zlecenie Biura Analiz Sejmowych, Warszawa,

[http://orka.sejm.gov.pl/RexDomk7.nsf/0/E5CBE2E94F7B4AB0C1257B2C003F4EC4/\\$file/i595-13.rtf](http://orka.sejm.gov.pl/RexDomk7.nsf/0/E5CBE2E94F7B4AB0C1257B2C003F4EC4/$file/i595-13.rtf), dostęp: 12 stycznia 2017 r.; Ekspertyza prawna prof. dr hab. Wandy Stojanowskiej i dr. Jerzego Słyka z dnia 27 marca 2013 r. dotycząca rządowego projektu zmiany Ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych (Druk nr 1130) sporządzona na zlecenie Biura Analiz Sejmowych, Warszawa, [http://orka.sejm.gov.pl/RexDomk7.nsf/0/455F4B6AEB893244C1257B32004D1EE7/\\$file/i595-13.rtf](http://orka.sejm.gov.pl/RexDomk7.nsf/0/455F4B6AEB893244C1257B32004D1EE7/$file/i595-13.rtf), dostęp: 12 stycznia 2017 r.; Opinia Głównego legislatora Beaty Mandylis z dnia 29 lipca 2013 r. do ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw (druk nr 411), Kancelaria Senatu, Biuro Legislacyjne, Warszawa, <http://www.senat.gov.pl/download/gfx/senat/pl/senatekspertyzy/2245/plik/411.pdf>, dostęp: 11 września 2017 r.; Opinia prof. dr hab. T. Bojarskiego z sierpnia 2013 r. o ustawie o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw (druk senacki nr 411), Kancelaria Senatu, Biuro Analiz i Dokumentacji, http://www.senat.gov.pl/download/gfx/senat/pl/senatekspertyzy/2263/plik/oe-208_do_internetu.pdf, dostęp: 11 września 2017 r.

²¹⁸ Zob. art. 21 Ustawy z dnia 5 sierpnia 2015 r. o opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów, Dz. U. poz. 1418, z późn. zm. Dz. U. z 2017 r., poz. 1139; art. 3 Ustawy z dnia 11 września 2015 r. o zmianie ustawy o bezpieczeństwie imprez masowych oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 1707 oraz art. 2 Ustawy z dnia 23 marca 2017 r. o zmianie ustawy - Kodeks karny, ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz ustawy - Kodeks postępowania karnego, Dz.U. poz. 773.

²¹⁹ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 244-253.

²²⁰ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 253; M. Mączyńska, *Nowelizacja...*, op. cit., s. 31-43.

1.2. DOKUMENTY MIĘDZYNARODOWE WYZNACZAJĄCE STANDARDY POSTĘPOWANIA W SPRAWACH NIELETNICH

1.2.1. Uwagi wstępne

W rozdziale 1.1. starałam się pokrótce przedstawić proces kształtowania się w prawie polskim zasad traktowania nieletnich, którzy popadli w konflikt z prawem lub w inny sposób wykazują przejawy demoralizacji uzasadniające wdrożenie interwencji wychowawczej.

Należy jednak mieć na uwadze to, że zasady traktowania nieletnich sprawców czynów zabronionych nie są wyznaczane jedynie przez ustawodawstwo wewnętrzne, gdyż Polska jest członkiem wielu organizacji międzynarodowych czynnie działających na rzecz ochrony praw podstawowych, a także stroną umów międzynarodowych, w tworzeniu których nierzadko brała czynny udział, dlatego w literaturze nie bez powodu bywa określana liderem światowym w dziedzinie ochrony praw człowieka²²¹.

W polskim prawie nie można zatem pomijać dorobku międzynarodowego określającego pewne minimalne standardy postępowania z nieletnimi sprawcami czynów zabronionych.

Warto podkreślić, że zgodnie z art. 91 Konstytucji Rzeczypospolitej Polski:

1. „Ratyfikowana umowa międzynarodowa, po jej ogłoszeniu w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, stanowi część krajowego porządku prawnego i jest bezpośrednio stosowana, chyba że jej stosowanie jest uzależnione od wydania ustawy.
2. Umowa międzynarodowa ratyfikowana za uprzednią zgodą wyrażoną w ustawie ma pierwszeństwo przed ustawą, jeżeli ustawy tej nie da się pogodzić z umową.
3. Jeżeli wynika to z ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską umowy konstytuującej organizację międzynarodową, prawo przez nią stanowione jest stosowane bezpośrednio, mając pierwszeństwo w przypadku kolizji z ustawami”.

²²¹ P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych*, Warszawa 2015, s. 9-11; Z. Kędzia, *Prawa człowieka w prawie międzynarodowym a prawo polskie*, PiP 1989, z. 9, s. 16-29.

Z kolei wskazania, wytyczne, zalecenia czy rekomendacje podmiotów międzynarodowych, choć nie mają prawnie wiążącego charakteru, to jak podnosi się w piśmiennictwie: „stanowią jednak wzór postępowania i są wskazaniem dla państw w kwestii regulacji poszczególnych zagadnień”²²² oraz „mają bardzo duże znaczenie polityczne i mogą oddziaływać mobilizująco na te państwa w dziele podnoszenia standardów ochrony praw dziecka”²²³ – dlatego również ich znaczenia dla krajowego porządku prawnego nie da się przecenić.

Wskazanie dokumentów międzynarodowych wyznaczających standardy postępowania w sprawach nieletnich wymaga, moim zdaniem, w pierwszej kolejności zwrócenia uwagi na to, że:

- źródłem standardów postępowania w sprawach nieletnich są prawa człowieka²²⁴, czyli tzw. prawa podstawowe, a co za tym idzie, standardów tych należy w pierwszej kolejności poszukiwać w aktach prawnych regulujących prawa człowieka;
- w prawie międzynarodowym odnajdujemy zarówno akty prawne, które w sposób generalny regulują prawa człowieka, jak i akty prawne, które w sposób szczególny odnoszą się do ochrony praw dzieci²²⁵, przy czym:
 - obie wymienione kategorie dokumentów międzynarodowych należy traktować jako wyznaczające standardy postępowania w sprawach nieletnich, a to z tej prostej przyczyny, że każde dziecko jest jednocześnie człowiekiem. Ponadto akty o charakterze generalnym zawierają również normy dotyczące praw dzieci²²⁶;
 - dokumenty międzynarodowe regulujące prawa dzieci mogą przewidywać dalej idącą ochronę prawną niż taką jaka przewidziana jest dla osób dorosłych, lecz standardów tych nie mogą obniżać – co wynika wprost z tych dokumentów.

²²² P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 11.

²²³ P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 16. Zob. też. A. Mudrecki, *Prawo nieletniego do rzetelnego procesu przed sądami rodzinnymi*, Opole 2008, s. 23-24 i pow. tam lit.

²²⁴ Por. M. Korcyl – Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 194-196 i pow. tam lit.

²²⁵ Tamże, s. 196-199 i pow. tam lit.

²²⁶ Szerzej zob. P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 13-16; P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 9-11; S.L. Stadniczeńko, *Prawa dziecka częścią składową systemu praw człowieka i obywatela* (w:) S.L. Stadniczeńko (red.), *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, Warszawa 2015 r., s. 37-50.

1.2.2. Podstawowe dokumenty międzynarodowe chroniące prawa człowieka

Przejsie do bardziej szczegółowych rozważań wymaga podkreślenia, że choć geneza ochrony praw człowieka sięga czasów najdawniejszych, to po II wojnie światowej zaczęto coraz mocniej zwracać uwagę na doniosłe znaczenie tej ochrony i konieczność współpracy międzynarodowej w tym zakresie²²⁷ - co znalazło odzwierciedlenie w powstających wówczas dokumentach międzynarodowych ONZ i Rady Europy, a później również w prawie Unii Europejskiej.

1.2.2.1. ONZ²²⁸

W piśmiennictwie²²⁹ trafnie przyjmuje się, że dokumentem o fundamentalnym znaczeniu dla ochrony praw człowieka (pomimo spornego charakteru prawnomiędzynarodowego) jest **Powszechna Deklaracja Praw Człowieka**²³⁰ przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych w dniu 10 grudnia 1948 r.

W literaturze²³¹ wskazuje się, że w związku z tym, że Powszechna Deklaracja Praw Człowieka jest jedynie rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ, a nie umową międzynarodową, to początkowo przyjmowano, że nie tworzy ona prawa międzynarodowego, a co za tym idzie, nie ma wiążącego charakteru, a jedynie wyznacza pewne minimalne standardy w zakresie ochrony praw człowieka. Obecnie coraz więcej zwolenników ma jednak pogląd przeciwny, zgodnie z którym trafnie Deklaracja uznawana jest za prawo zwyczajowe

²²⁷ K. Machowicz, *Ochrona praw człowieka w Rzeczypospolitej Polskiej na tle standardów europejskich*, Lublin 2009, s. 9; M. Lubiszewski (w:) B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa Człowieka i ich ochrona*, Toruń 2010, s. 46 i n.; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 13.

²²⁸ Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ) jest jedyną organizacją międzynarodową o zasięgu ogólnosiwiatowym. Organizacja ta powstała po II wojnie światowej na podstawie Karty Narodów Zjednoczonych podpisanej w San Francisco dnia 26 czerwca 1945 r., Dz. U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90. Głównym celem jej działania jest zapewnienie pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego. Pierwotnymi członkami tej organizacji było 51 państw - w tym Polska, natomiast obecnie ONZ zrzesza 193 państwa z całego świata. Szerzej na temat ONZ zob. J. Symonides, *Organizacja Narodów Zjednoczonych. Bilans i perspektywy*, Warszawa 2006; Z. Klepacki, *Organizacja Narodów Zjednoczonych 1945-1985*, Ciechanów 1988; J. Guzik, *Południowy Sudan w ONZ*, Rzeczpospolita z dnia 14 lipca 2011 r.

²²⁹ A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 13 i pow. tam lit.

²³⁰ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka. Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217 A (III) przyjęta i proklamowana w Nowym Jorku dnia 10 grudnia 1948 r. (w:) M. Zubik (red.), *Wybór dokumentów prawa międzynarodowego dotyczących praw człowieka. Księga jubileuszowa Rzecznika Praw Obywatelskich. Tom II*, Warszawa 2008, s. 11-16.

²³¹ M. Lubiszewski (w:) B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa Człowieka...*, op. cit., s. 60-61.

i na tej podstawie uzasadniane jest jej powszechne obowiązywanie, co wydaje mi się przekonującym argumentem.

Uważam, iż warto podkreślić, że na bazie Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, która stała się kamieniem węgielnym dla międzynarodowej ochrony praw człowieka²³², w dniu 16 grudnia 1966 roku Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych przyjęło Międzynarodowe Pakty Praw Człowieka, tj.: **Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych**²³³ oraz **Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych**²³⁴. Dokumenty te, w przeciwieństwie do Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, stanowią umowy międzynarodowe, co oznacza, że ich ratyfikacja wiąże ze sobą prawnomiędzynarodowy obowiązek ich przestrzegania²³⁵.

Międzynarodowe Pakty, w związku z tym, że powstały w ramach ONZ stanowią akty prawne o charakterze uniwersalnym²³⁶, w związku z czym zasięg ich jest powszechny, zwłaszcza, że do chwili obecnej – co warto według mnie podkreślić, Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych²³⁷ został ratyfikowany przez 169 państw świata – w tym 18 marca 1977 r. przez Polskę²³⁸, a Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych przez 165 państw świata – w tym 3 marca 1977 r. przez Polskę²³⁹.

²³² Szerzej na temat Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka zob. J. Symonides, *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (po 60 latach od jej przyjęcia)*, PiP 2008, z. 12, s. 3-16; B. Gronowska (red.), *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka. Materiały sesji zorganizowanej w Toruniu w dniu 24 października 1998 r.*, Toruń 1999; M. Lubiszewski (w:) B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa Człowieka...*, op. cit., s. 61.

²³³ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167.

²³⁴ Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169.

²³⁵ M. Lubiszewski (w:) B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa Człowieka...*, op. cit., s. 62-64.

²³⁶ Ibidem, s. 78.

²³⁷ Szerzej na temat Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych zob. A. Gliszczyńska-Grabias, K. Sękowska-Kozłowska, W. Sobczak, R. Wieruszewski (red. nauk.), L. Wiśniewski, *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich (osobistych) i politycznych. Komentarz*, Warszawa 2012; Z. Kulińska-Kępa, *Prawa obywatelskie i polityczne a prawa gospodarcze, społeczne i kulturalne. Porównanie systemów ochrony*, Warszawa 2017, s. 65 i n.; P. Daranowski, *Międzynarodowa ochrona praw obywatelskich i politycznych in statu nascendi. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych*, Łódź 1993; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 14-15 i pow. tam lit.; Z. Kędzia, *Prawa człowieka...*, op. cit., s. 22 i n.

²³⁸ UN Treaty Collection – aktualny stan ratyfikacji Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-4&chapter=4&clang=_en, dostęp: 6 maja 2017 r.

²³⁹ UN Treaty Collection - aktualny stan ratyfikacji Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-3&chapter=4&lang=en, dostęp: 6 maja 2017 r.

1.2.2.2. Rada Europy²⁴⁰

Doświadczenia II wojny światowej były przesłanką do podjęcia kroków mających na celu międzynarodową ochronę praw człowieka, również na szczeblu regionalnym - tj. w obrębie określonego obszaru świata²⁴¹.

W Europie Zachodniej owocem tych starań, wypracowanym przez państwa Rady Europy²⁴², stała się **Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności**²⁴³, podpisana w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., która weszła w życie w dniu 8 września 1953 r.²⁴⁴ i jest powszechnie znana jako **Europejska Konwencja Praw Człowieka** (dalej: EKPC)²⁴⁵.

EKPC jest wielostronną umową międzynarodową, która w preambule odwołuje się do dokumentów ONZ – w tym do Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Uznawana jest za akt prawa międzynarodowego, który w sposób szczególny chroni prawa człowieka, gdyż przewiduje możliwość kontroli ich przestrzegania przez państwa – strony, a uprawnionym do zainicjowania takiej kontroli, przez złożenie skargi indywidualnej

²⁴⁰ Rada Europy (RE) jest organizacją międzynarodową powstałą 5 maja 1949 r. w Londynie. Państwami założycielskimi, które podpisały Traktat Londyński (statut założycielski Rady Europy) były: Belgia, Dania, Francja, Irlandia, Holandia, Luksemburg, Norwegia, Szwecja, Wielka Brytania i Włochy. Zgodnie z art. 1a Statutu Rady Europy przyjętego w Londynie dnia 5 maja 1949 r., Dz. U. z 1994 r. Nr 118, poz. 565: „Celem Rady Europy jest osiągnięcie większej jedności między jej członkami, aby chronić i wcielać w życie ideały i zasady, stanowiące ich wspólne dziedzictwo, oraz aby ułatwić ich postęp ekonomiczny i społeczny”. Z kolei art. 3 tego aktu prawnego stanowi, że: „Każdy członek Rady Europy uznaje zasadę praworządności oraz zasadę, iż wszystkie osoby pozostające pod jego jurysdykcją korzystają z praw człowieka i podstawowych wolności; musi też szczerze i wydatnie współpracować dla urzeczywistniania celu Rady określonego w rozdziale I.” Siedzibą Rady Europy jest Strasburg. Obecnie Rada Europy liczy 47 państw. Jedynym państwem europejskim nie będącym członkiem Rady Europy jest Białoruś. Polska stała się członkiem Rady Europy 26 listopada 1991 r. Szerzej na temat Rady Europy zob. J. Kaczmarek, *Rada Europy*, Wrocław 2002; I. Głuszyńska, K. Lankosz (red.), *Rada Europy - 60 lat na rzecz jedności europejskiej*, Bielsko-Biała 2008; H. Machińska (red.), *60 lat Rady Europy. Tworzenie i stosowanie standardów prawnych*, Warszawa 2009.

²⁴¹ **Amerykańska Konwencja Praw Człowieka** została przyjęta w San José dnia 22 listopada 1969 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1969a.html> dostęp: 11 września 2017 r.; M. Zubik (red.), *Wybór...*, op. cit., s. 99-111. Prawo do rzetelnego procesu sądowego zostało zawarte w art. 8 Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka.

Z kolei **Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów** została uchwalona w Nairobi dnia 27 czerwca 1981 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1981.html> dostęp: 11 września 2017 r.; M. Zubik (red.), *Wybór...*, op. cit., s. 121-129. Prawo do rzetelnego procesu przewiduje art. 7 Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów.

²⁴² Zob. J. Jaskiernia, *Rola prawa Rady Europy w kreowaniu ogólnoeuropejskiej przestrzeni prawnej*, PiP 2007, z. 8, s. 96-104.

²⁴³ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284.

²⁴⁴ L. Garlicki (w:) L. Garlicki (red.), *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Tom I. Komentarz do artykułów 1-18*, s. 5, pkt 3 wstępu.

²⁴⁵ Szerzej na temat Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (EKPC) zob. M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej*, Warszawa 1992; D. Kornobis-Romanowska, *Europejska Konwencja Praw Człowieka w Systemie Prawa Wspólnot Europejskich*, Warszawa 2001; M. Haczowska, F. Tereskiewicz (red.), *Europejska konwencja o ochronie praw człowieka - praktyka stosowania i funkcjonowanie w przestrzeni europejskiej*, Opole 2016; Ł. Bojarski, M. Krzyżanowska-Mierzewska (red.), *Europejska Konwencja Praw Człowieka. Poradnik praktyczny*, Warszawa 2011; K. Machowicz, *Ochrona praw...*, op. cit., s. 18-33; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 194-195 i pow. tam lit.; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 33-43 i pow. tam lit. oraz orzecznictwo ETPC.

do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka²⁴⁶, jest każdy, kto został pokrzywdzony naruszeniem tych praw. W literaturze²⁴⁷ podkreśla się, że: „Konwencja zmierza do faktycznego upodmiotowienia osób podlegających jurysdykcji państw-stron także w sferze międzynarodowej, a nawet do współkreowania wraz z prawem krajowym pozycji prawnej jednostki.”

Z tych przyczyn EKPC określana jest w piśmiennictwie²⁴⁸ jako „najważniejszy dokument dotyczący ochrony praw jednostki”, a wraz z Europejskim Trybunałem Praw Człowieka „za najskuteczniejszy regionalny system ochrony praw człowieka”.

Warto podkreślić, że orzecznictwo ETPC²⁴⁹ odgrywa również istotną rolę w wyznaczaniu standardów postępowania z nieletnimi. Ma ono także znaczny wpływ na prawo polskie, o czym świadczy, powołane już wcześniej, orzeczenie Adamkiewicz przeciwko Polsce, które stało się bezpośrednią przyczyną nowelizacji u.p.n. z 30 sierpnia 2013 r. Należy odnotować, że nie jest to jedyne orzeczenie ETPC wydane w polskiej sprawie dotyczącej nieletnich²⁵⁰.

²⁴⁶ Europejski Trybunał Praw Człowieka (ETPC) to organ sądownictwa międzynarodowego powołany w 1959 r. na podstawie art. 19 EKPC stanowiącego, że: „W celu zapewnienia przestrzegania zobowiązań wynikających dla Wysokich Układających się Stron z Konwencji i jej protokołów tworzy się Europejski Trybunał Praw Człowieka, zwany dalej „Trybunałem”. Działa on w sposób stały.” Siedzibą Trybunału jest Strasburg. Trybunał nie jest organem Rady Europy. Aktualnie jest to jedyny sąd międzynarodowy rozpatrujący skargi indywidualne osób pokrzywdzonych naruszeniem EKPC, skargi składane przez grupy osób, organizacje międzynarodowe oraz państwa – strony EKPC. Szerzej na temat Europejskiego Trybunału Praw Człowieka zob. B. Gronowska, *Europejski Trybunał Praw Człowieka. W poszukiwaniu efektywnej ochrony praw jednostki*, Toruń 2011; A. Bisztyga, *Europejski Trybunał Praw Człowieka*, Katowice 1997.

²⁴⁷ K. Machowicz, *Ochrona praw...*, op. cit., s. 19 i pow. tam lit.

²⁴⁸ Ł. Bojarski, D. Schindlauer, K. Władasz, M. Wróblewski, *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej jako żywy instrument. Podręcznik dla prawników*, Warszawa 2014, s. 27.

²⁴⁹ Zob. B. Stańdo-Kawecka, *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach nieletnich* (w:) K. Krajewski (red.), *Nauki penalne...*, op. cit., s. 279-293; I.C. Kamiński, *Nieletni sprawcy czynów zabronionych w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka* (w:) M. Szwast, K. Wiśniewska, M. Wolny (red.), *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2014, s. 19-31; *Zestawienie tematyczne orzecznictwa ETPC - ochrona dzieci opracowane przez Europejski Trybunał Praw Człowieka, Czerwiec 2012*, <https://bip.ms.gov.pl/pl/prawa-czlowieka/europejski-trybunal-praw-czlowieka/opracowania-i-analizy-standardy-w-zakresie-ochrony-praw-czlowieka/wybrane-zestawienia-tematyczne-orzecznictwa-etpcz/download,2173,1.html>, s. 1-7, dostęp: 2 maja 2017 r.; *Zestawienie tematyczne orzecznictwa ETPC - prawa dzieci opracowane przez Europejski Trybunał Praw Człowieka, Grudzień 2015. Zestawienie nie ma charakteru oficjalnego i nie jest wiążące dla Trybunału*, <https://bip.ms.gov.pl/pl/prawa-czlowieka/europejski-trybunal-praw-czlowieka/opracowania-i-analizy-standardy-w-zakresie-ochrony-praw-czlowieka/wybrane-zestawienia-tematyczne-orzecznictwa-etpcz/download,2173,42.html>, s. 1-2, dostęp: 2 maja 2017 r.; A. Murdecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 35-42; M. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka-orzecznictwo, t. I - Prawo do rzetelnego procesu*, Kraków 2001; J. Skorupka, *Sprawiedliwość proceduralna jako cel procesu karnego* (w:) J. Skorupka (red.), *Rzeczny proces karny. Księga jubileuszowa Profesor Zofii Świdzy*, Warszawa 2009, s. 69-76 i pow. tam orzecznictwo ETPC.

²⁵⁰ Zob. w szczególności Wyrok ETPC z dnia 30 czerwca 2015 r. wydany w sprawie Grabowski przeciwko Polsce (skarga nr 57722/12), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

1.2.2.3. Unia Europejska²⁵¹

Omawiając ochronę praw człowieka w prawie Unii Europejskiej (dalej: UE) warto, moim zdaniem, podkreślić – na co zwraca się uwagę w literaturze²⁵², że pierwszym i podstawowym celem Wspólnot Europejskich²⁵³, od początku ich istnienia, była integracja gospodarcza, która determinowała treść traktatów europejskich. Prawa podstawowe nie były zatem przedmiotem stanowionego prawa wspólnotowego, a o konieczności ich przestrzegania, również w ramach Wspólnot Europejskich, przesądził wyrok Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości²⁵⁴ z dnia 12 listopada 1969 r. wydany w sprawie Stauder przeciwko miastu Ulm²⁵⁵, gdzie prawa podstawowe zostały potraktowane jako zasady prawa wspólnotowego, pomimo braku uregulowania tej kwestii we wspólnotowym prawie pozytywnym.

Należy bowiem mieć na uwadze, że o potrzebie ochrony podstawowych praw człowieka w ramach Wspólnot Europejskich napomniano po raz pierwszy dopiero

²⁵¹ Unia Europejska (UE) powstała na mocy traktatu z Maastricht, (Traktatu o Unii Europejskiej) podpisanego dnia 7 lutego 1992 r., Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864/30, który wszedł w życie dnia 1 listopada 1993 r. opierając się na trzech filarach takich jak: Wspólnoty Europejskie, wspólna polityka zagraniczna i bezpieczeństwo oraz współpraca policyjna i sądowa w sprawach karnych – tworząc w ten sposób kombinację struktur ponadnarodowych i międzyrządowych. Unia Europejska jako organizacja międzynarodowa funkcjonuje od dnia 1 grudnia 2009 r., tj. od chwili wejścia w życie Traktatu z Lizbony zmieniającego Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską sporządzonego w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007 r., Dz. U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569. Unia Europejska aktualnie składa się z 28 państw członkowskich. Szerzej na temat UE zob. R. Adam, M. Safjan, A. Tizzano, *Zarys prawa Unii Europejskiej*, Warszawa 2014; B. Gruchman i E. Małuszyńska (red.), *Kompendium wiedzy o Unii Europejskiej*, Warszawa 2017; M. Pyka, B. Wojtyniak (red.), *Prawo ustrojowe Unii Europejskiej. Repetytorium*, Warszawa 2012; J. Barcz, M. Górka, A. Wyrozumska, *Instytucje i prawo Unii Europejskiej. Podręcznik dla kierunków prawa, zarządzania i administracji*, Warszawa 2015; J.J. Węc, *Traktat Lizboński. Polityczne aspekty reformy ustrojowej Unii Europejskiej w latach 2007-2009*, Kraków 2011.

²⁵² Ł. Bojarski, D. Schindlauer, K. Władach, M. Wróblewski, *Karta...*, op. cit., s. 16.

²⁵³ Do Wspólnot Europejskich zalicza się Europejską Wspólnotę Węgla i Stali powstałą na mocy Traktatu o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali podpisanego w Paryżu dnia 18 kwietnia 1951 r., Dz. Urz. WE C 325 z dnia 24 grudnia 2002 r., t. 45 s. 13, (tłumaczenie własne) oraz Europejską Wspólnotę Gospodarczą i Europejską Wspólnotę Energii Atomowej powstałe na mocy traktatów rzymskich z dnia 25 marca 1957 r., Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864/2 oraz Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864/3, które zapoczątkowały integrację europejską. Szerzej zob. Z. M. Doliwa-Klepacki, *Wspólnoty Europejskie. Unia Europejska - CECA, EWG, EURATOM (analiza oraz wybrane dokumenty)*, Warszawa 1993 r.

²⁵⁴ Europejski Trybunał Sprawiedliwości (ETS) został utworzony na podstawie Traktatu o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali podpisanego w Paryżu dnia 18 kwietnia 1951 r., Dz. Urz. WE C 325 z dnia 24 grudnia 2002 r., t. 45 s. 13, (tłumaczenie własne). Po podpisaniu traktatów rzymskich z dnia 25 marca 1957 r. kreujących Europejską Wspólnotę Gospodarczą i Europejską Wspólnotę Energii Atomowej Trybunał stał się organem wszystkich trzech Wspólnot obejmując je swoją jurysdykcją. Na mocy traktatu lizbońskiego z dnia 13 grudnia 2007 r., Dz. U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569 zmieniona została nazwa Trybunału na Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE). Trybunał sprawuje władzę sądowniczą UE czuwając nad jednolitą wykładnią i jednolitym stosowaniem prawa unijnego. Szerzej zob. A.B. Capik, *Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej*, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, Stan prawny na 1 lipca 2013 r., www.iph.krakow.pl.

²⁵⁵ Wyrok ETS z dnia 12 listopada 1969 r. wydany w sprawie Stauder przeciwko miastu Ulm, C-29/69, <http://eur-lex.europa.eu>, (tłumaczenie własne).

w preambule Jednolitego Aktu Europejskiego z 1986 r.²⁵⁶, gdzie podkreślono, że jednym z celów jego uchwalenia jest „popierać demokrację, zgodnie z podstawowymi prawami zagwarantowanymi w konstytucjach i ustawach Państw Członkowskich, w Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz w Europejskiej Karcie Społecznej, a w szczególności wolność, równość i sprawiedliwość społeczną.”

Kwestia praw podstawowych była później regulowana jeszcze w Traktacie z Maastricht²⁵⁷ z 1992 r. oraz w Traktacie z Amsterdamu²⁵⁸ z 1997 r. Uregulowanie tej kwestii w różnych dokumentach czyniło ją niezbyt jasną i przejrzystą, dlatego dążono do stworzenia **Karty praw podstawowych Unii Europejskiej**²⁵⁹. Uznano bowiem, że „w obliczu zmian w społeczeństwie, postępu społecznego oraz rozwoju naukowego i technologicznego, niezbędne jest wzmocnienie ochrony praw podstawowych poprzez wyszczególnienie tych praw w Karcie i przez to uczynienie ich bardziej widocznymi” – co zostało zapisane w preambule tego aktu²⁶⁰.

Karta praw podstawowych UE została przyjęta przez państwa członkowskie UE w dniu 7 grudnia 2000 r. na szczycie w Nicei²⁶¹, a następnie ponownie ogłoszona w zmienionym brzmieniu przez przewodniczących Parlamentu Europejskiego, Rady i Komisji w Strasburgu w dniu 12 grudnia 2007 r.²⁶², jednak aż do momentu wejścia w życie Traktatu z Lizbony²⁶³, tj. do dnia 1 grudnia 2009 r. pozostawała dokumentem niewiążącym²⁶⁴.

²⁵⁶ Jednolity Akt Europejski podpisany w Luksemburgu dnia 17 lutego 1986 r. i w Hadze dnia 28 lutego 1986 r. zawarty w ramach Wspólnot Europejskich, Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864/5. Zgodnie z art. 1 tego dokumentu: „Wspólnoty Europejskie oraz europejska współpraca polityczna obierają za swój cel wniesienie wspólnego wkładu do osiągnięcia widocznego postępu w kierunku Unii Europejskiej.

Wspólnoty Europejskie działają na podstawie Traktatów ustanawiających Europejską Wspólnotę Węgla i Stali, Europejską Wspólnotę Gospodarczą, Europejską Wspólnotę Energii Atomowej oraz późniejszych traktatów i aktów zmieniających lub uzupełniających te Traktaty. (...)”.

²⁵⁷ Traktat o Unii Europejskiej podpisany w Maastricht dnia 7 lutego 1992 r., Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864/30.

²⁵⁸ Traktat z Amsterdamu zmieniający Traktat o Unii Europejskiej, Traktaty ustanawiające Wspólnoty Europejskie i niektóre związane z nimi akty podpisany dnia 2 października 1997 r., Dz. U. z 2004 r., nr 90, poz. 864/31.

²⁵⁹ Szerzej na temat Karty praw podstawowych Unii Europejskiej zob. Ł. Bojarski, D. Schindlauer, K. Władach, M. Wróblewski, *Karta...*, op. cit.; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 44-45; M. Jaśkowski, *Konsekwencje prawne Protokołu nr 30 w sprawie stosowania Karty praw podstawowych Unii Europejskiej do Polski i Zjednoczonego Królestwa*, Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu 2013, nr 4, s. 29-40; L. Wiśniewski, *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej a konstytucyjny katalog praw człowieka* (w:) L. Garlicki, A. Szmyt (red.), *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, Warszawa 2003, s. 316-323 i pow. tam lit.; R. Wieruszewski, *Rola i znaczenie Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej dla ochrony praw człowieka*, Prz. Sejm. 2008, nr 2(85), s. 41-59.

²⁶⁰ Fragment preambuły Karty praw podstawowych Unii Europejskiej, Dz. U. UE C 303/01 z dnia 14 grudnia 2007 r.

²⁶¹ Dz. Urz. WE C 364 z dnia 18 grudnia 2000 r., t. 46, s. 1-22 (tłumaczenie własne).

²⁶² Dz. U. UE C 303/01 z dnia 14 grudnia 2007 r.

²⁶³ Zgodnie z art. 6 Traktatu z Lizbony zmieniającego Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, sporządzony w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007 r., który wszedł w życie dnia 1 grudnia 2009 r., Dz. U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569:

Do Traktatu z Lizbony dołączono Protokół nr 30 „w sprawie stosowania Karty praw podstawowych Unii Europejskiej do Polski i Zjednoczonego Królestwa”²⁶⁵, który ma ograniczać możliwość stosowania Karty do tych państw, w ten sposób, że ochronie mają podlegać tylko prawa podstawowe, które już uprzednio podlegały ochronie, jako zasady ogólne prawa unijnego (co *de facto* powtarza wyrażone w preambule słowa, że Karta nie tworzy nowych praw, a jedynie potwierdza prawa już istniejące²⁶⁶). Ponadto w art. 2 Protokołu wyłączono możliwość sądowego dochodzenia na podstawie Karty przestrzegania praw podstawowych wskazanych w tytule IV²⁶⁷. Skutki protokołu są oceniane w doktrynie w sposób skrajnie różny, a ich przedstawienie przekracza ramy niniejszej pracy²⁶⁸.

Przedstawienie wyżej wskazanych dokumentów, które wyznaczają standardy międzynarodowe w zakresie ochrony praw człowieka, było nieodzowne z tej przyczyny, iż jak trafnie dostrzega S.L. Stadniczeńko²⁶⁹: „ochrona praw dziecka realizowana w oderwaniu od ochrony praw człowieka, praw rodziny, nie tylko nie spełnia swego celu, ale wyrządza dzieciom poważną szkodę.” Nie można bowiem zapominać o tym, na co zwracałam uwagę na wstępie niniejszego rozdziału, że każde dziecko jest przecież

„1. Unia uznaje prawa, wolności i zasady określone w Karcie praw podstawowych Unii Europejskiej z 7 grudnia 2000 roku, w brzmieniu dostosowanym 12 grudnia 2007 roku w Strasburgu, która ma taką samą moc prawną jak Traktaty. Postanowienia Karty w żaden sposób nie rozszerzają kompetencji Unii określonych w Traktatach.

Prawa, wolności i zasady zawarte w Karcie są interpretowane zgodnie z postanowieniami ogólnymi określonymi w tytule VII Karty regulującymi jej interpretację i stosowanie oraz z należyтым uwzględnieniem wyjaśnień, o których mowa w Karcie, które określają źródła tych postanowień.

2. Unia przystępuje do europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Przystąpienie do Konwencji nie narusza kompetencji Unii określonych w Traktatach.

3. Prawa podstawowe, zagwarantowane w europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz wynikające z tradycji konstytucyjnych wspólnych Państwom Członkowskim, stanowią część prawa Unii jako zasady ogólne prawa.”.

²⁶⁴ Ł. Bojarski, D. Schindlauer, K. Władach, M. Wróblewski, *Karta...*, op. cit., s. 17.

²⁶⁵ Zgodnie z art. 1 Protokołu (nr 30) w sprawie stosowania Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej do Polski i Zjednoczonego Królestwa, Dz. Urz. UE C 83 z dnia 30 marca 2010 r., t. 53, s. 313-314:

„1. Karta nie rozszerza kompetencji Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej ani żadnego sądu lub trybunału Polski lub Zjednoczonego Królestwa do uznania, że przepisy ustawowe, wykonawcze lub administracyjne, praktyki lub działania administracyjne Polski lub Zjednoczonego Królestwa są niezgodne z podstawowymi prawami, wolnościami i zasadami, które są w niej potwierdzone.

2. W szczególności i w celu uniknięcia wszelkich wątpliwości nic, co zawarte jest w tytule IV Karty nie tworzy praw, które mogą być dochodzone na drodze sądowej, mających zastosowanie do Polski lub Zjednoczonego Królestwa, z wyjątkiem przypadków gdy Polska lub Zjednoczone Królestwo przewidziały takie prawa w swoim prawie krajowym.” Z kolei art. 2 stanowi, że: „Jeżeli dane postanowienie Karty odnosi się do ustawodawstw i praktyk krajowych, ma ono zastosowanie do Polski lub Zjednoczonego Królestwa wyłącznie w zakresie, w jakim prawa i zasady zawarte w tym postanowieniu są uznane przez ustawodawstwo lub praktyki Polski lub Zjednoczonego Królestwa”.

²⁶⁶ M. Jaśkowski, *Konsekwencje...*, op. cit., s. 30.

²⁶⁷ Tytuł IV Karty Praw Podstawowych UE dotyczy praw człowieka wynikających z solidarności społecznej. Szerzej zob. art. 27-30 tego dokumentu.

²⁶⁸ Zob. w szczególności M. Jaśkowski, *Konsekwencje...*, op. cit., s. 29-40; Ł. Bojarski, D. Schindlauer, K. Władach, M. Wróblewski, *Karta...*, op. cit., s. 24-25.

²⁶⁹ S.L. Stadniczeńko, *Prawa dziecka...*, op. cit. s. 37-50.

człowiekiem i to człowiekiem, który wymaga szczególnej troski, opieki i ochrony w związku z czym akty prawa międzynarodowego określające podstawowe prawa człowieka nie mogą być wobec niego pomijane.

1.2.3. Podstawowe dokumenty międzynarodowe chroniące prawa dzieci – w tym nieletnich, którzy popadli w konflikt z prawem

Dokumentami międzynarodowymi, które wyznaczają standardy w zakresie postępowania z nieletnimi sprawcami czynów zabronionych (poza bardziej ogólnymi, wyżej omówionymi, aktami prawnymi, takimi jak Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności oraz Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej) są przede wszystkim (w porządku chronologicznym):

- **Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich z 29 listopada 1985 r. nazywane Regułami Minimalnymi, Regułami z Beijing, Regułami Bijińskimi, Regułami z Pekinu lub Regułami Pekińskimi²⁷⁰.**

Wymaga podkreślenia, że Reguły Pekińskie powołują się na uznane we wcześniejszych aktach prawa międzynarodowego prawa podstawowe, a także zawierają komentarze pozwalające dokonać ich trafnej wykładni, co, moim zdaniem, czyni je wyjątkowo istotnym źródłem standardów postępowania z nieletnimi.

²⁷⁰ Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (tzw. Reguły Pekińskie) przyjęte rezolucją 40/33 przez Zgromadzenie Ogólne dnia 29 listopada 1985 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 336-362. Szerzej A. Grześkowiak, *Polskie prawo nieletnich w świetle reguł minimalnych Narodów Zjednoczonych dotyczących wymiaru sprawiedliwości względem nieletnich*, RPEiS 1987, z. 3, s. 115-131; A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 123-134; B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 171-182; Y. Kubota, *The Protection of Children Rights*, International Review of Criminal Policy, nr 39-40, New York 1990 pow. za B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 172, przypis nr 18; V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 234-241; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 367-371; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 197-199 i pow. tam lit.; M. Szwał, K. Wiśniewska, M. Wolny, *Dzieci „po drugiej stronie muru”. Raport z monitoringu placówek dla nieletnich*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2014, s. 27-28; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 24-29 i pow. tam lit.; B. Stańdo-Kawecka, *Założenia modelowe i standardy międzynarodowe dotyczące nieletnich sprawców przestępstw*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX, s. 425-427; M. Wolny, K. Wiśniewska, *Międzynarodowe standardy postępowania w sprawach nieletnich* (w:) M. Szwał i in. (red.), *Rzetelność...*, op. cit., s. 14-16; E. Czyż, *Standardy...*, op. cit., s. 5-6; P. Kobes, *Prawny system przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich*, Warszawa 2011, s. 278-282.

Zgodzić należy się z A. Grześkowiak²⁷¹, że Reguły Pekińskie, zgodnie z ich pełną nazwą, określają minimalne standardy postępowania z nieletnimi wyznaczając „poziom praw i gwarancji, poniżej którego żadne ustawodawstwo państw - członków ONZ zejść nie powinno”²⁷²

Z tej przyczyny w Regułach Pekińskich mocno podkreśla się ich szerokie zastosowanie, na co wskazuje reguła 3., zgodnie z którą:

- „3.1. Odpowiednie uregulowania znajdujące się w Regułach powinny być stosowane nie tylko do nieletnich przestępców, ale także do innych nieletnich, a mianowicie do takich, przeciwko którym, może być prowadzone postępowanie w związku z określonym zachowaniem, które nie byłoby karalne, gdyby jego sprawca był dorosły.
- 3.2. Należy dążyć do rozszerzenia zasad wyrażonych w Regułach przez stosowanie ich do wszystkich nieletnich, których sprawy rozpoznawane są w postępowaniu opiekuńczym lub pomocy społecznej.
- 3.3. Należy również dążyć do stosowania tych zasad do młodocianych.”

Przytoczona regulacja oznacza – jak trafnie podkreśla A. Matysek²⁷³ - że akt ten wykracza poza problem przestępczości nieletnich i obejmuje również swym zakresem postępowania prowadzone z uwagi na nieprzystosowanie społeczne.

W literaturze²⁷⁴ podkreśla się, że dokument ten wyznaczają opiekuńczy kierunek postępowania z nieletnimi co, według mnie, świadczy o tym, że polski ustawodawca, wybierając podobne podejście, niejako wyprzedził tendencje międzynarodowe, gdyż należy mieć na uwadze – jak już to podkreślałam²⁷⁵, że u.p.n. została uchwalona jeszcze przed Regułami Pekińskimi.

- **Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich z 17 września 1987 r.**²⁷⁶

²⁷¹ A. Grześkowiak, *Polskie...*, op. cit., s. 116.

²⁷² Tamże, s. 116.

²⁷³ A. Matysek, *Odpowiedzialność nieletnich w prawie polskim a Konwencja Praw Dziecka* (w:) L. Bogunia (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego*. t. III, Wrocław 1998, s. 120.

²⁷⁴ Ibidem, s. 120.

²⁷⁵ Zob. rozdz. 1.1.6.2. niniejszej pracy.

²⁷⁶ Zalecenie Nr R (87) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 17 września 1987 r. na 410. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 463- 468. Szerzej na ten temat M. Korcyl-Wolska,

Warto odnotować, że przedmiotowe zalecenie składa się z pięciu doniosłych, choć niezbyt obszernych, części dotyczących kolejno:

- prewencji rozumianej jako „przeciwdziałanie przestępczości i nieprzystosowaniu nieletnich” – cz. I.,
- mediacji oraz możliwości przekazywania spraw nieletnich do postępowań funkcjonujących w społeczności (*diversion*²⁷⁷) – cz. II.,
- zasad postępowania z nieletnimi – cz. III.,
- zasad doboru środków i metod oddziaływania wychowawczego (tzw. postępowań interwencyjnych) – cz. IV.,
- badań naukowych poświęconych problematyce postępowania z nieletnimi – cz. V.

Dla tematu niniejszej pracy największe znaczenie ma część III. tego dokumentu, w której określono katalog gwarancji procesowych dla nieletnich.

- **Konwencja o prawach dziecka z 20 listopada 1989 r.**²⁷⁸ uznawana za podstawowy i najbardziej uniwersalny dokument międzynarodowy regulujący prawa dzieci

Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce..., op. cit., s. 369-370; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 198-199 i pow. tam lit.; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 46-47; M. Wolny, K. Wiśniewska, *Międzynarodowe standardy...*, op. cit., s. 17.

²⁷⁷ Szerzej zob. lit. pow. w rozdz. 2.2.2.5. niniejszej pracy.

²⁷⁸ Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., ratyfikowana przez Polskę w dniu 7 czerwca 1991 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526. Szerzej zob. Komentarz ogólny nr 10 (2007). *Prawa dzieci w systemie wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich*, Komitet Praw Dziecka, Czterdziesta Czwarta Sesja, Genewa, 15 stycznia-2 lutego 2007 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 555-585; Komentarz Ogólny Nr 8 (2006). *Prawo dziecka do ochrony przed karami cielesnymi i innymi okrutnymi lub poniżającymi formami karania (m.in. artykuły 19; 28 ust.2 oraz artykuł 37)*, Komitet Praw Dziecka, Czterdziesta Druga Sesja, Genewa, 15 maja-2 czerwca 2006 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 512-527; Komentarz Ogólny nr 12 (2009). *Prawo dziecka do wyrażania własnych poglądów*, Komitet Praw Dziecka, Pięćdziesiąta Pierwsza Sesja, Genewa, 25 maja-12 czerwca 2009 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 607-638; Komentarz Ogólny Nr 13 (2011). *Prawo dziecka do wolności od wszelkich form przemocy*, Komitet Praw Dziecka. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 639-80; Komentarz Ogólny Nr 14 (2013). *Prawo dziecka do zabezpieczenia jego najlepiej pojętego interesu jako sprawy nadrzędnej (artykuł 3, ust. 1)*, Komitet Praw Dziecka, Sześćdziesiąta Druga Sesja, Genewa, 14 stycznia-1 lutego 2013 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 681-706; S.L. Stadniczenko (red.), *Konwencja...*, op. cit.; H. Kołakowska-Przełomiec, D. Wójcik, *Idee konwencji praw dziecka a ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) J. Bińczyska (red.), *Prawa dziecka. Deklaracje i rzeczywistość*, Kraków 1999, s. 35-48; H. Kołakowska-Przełomiec, D. Wójcik, *Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich a Konwencja Praw Dziecka*, St. Praw. 1992, z. 3-4, s. 3-29; H. Kołakowska-Przełomiec, *Dziecko jako sprawca i jako ofiara przestępstwa (Ochrona dziecka w prawie karnym)* (w:) T. Smoczyński (red.), *Konwencja o prawach dziecka-analiza i wykładnia*, Poznań 1999, s. 401-423; A. Łopatka, *Dziecko - Jego prawa człowieka*, Warszawa 2000, s. 108-112; A. Łopatka (red.), *Konwencja o prawach dziecka a prawo polskie. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej w gmachu Sejmu RP w dniach 19-20 marca 1991 r.*, Warszawa 1991; A. Matysek, *Odpowiedzialność...*, op. cit., str. 119-133; B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 174-175; E. Czyż, *Prawa Dziecka, Szkoła Praw Człowieka*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2002, s. 13-25; T. Smoczyński (red.), *Konwencja...*, op. cit.; M. Szwał, K. Wiśniewska, M. Wolny, *Dzieci...*, op. cit., s. 25-26; B. Stańdo-Kawecka, J. Kusztal, *Ochrona praw nieletnich przesłuchiwanym przez policję-aspekty prawnoporównawcze i wyniki badań empirycznych*, Arch. Krym. 2015, t. XXXVII, s. 160-161; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 16-23 i pow. tam lit.; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 366-367, 371; M. Korcyl-Wolska,

na świecie - zajmujący szczególną pozycję z uwagi na jego powszechną akceptację²⁷⁹, w literaturze²⁸⁰ określana jest mianem światowej konstytucji praw dziecka, co, moim zdaniem, celnie podkreśla rangę tego dokumentu. Szczególną rolę dla wyznaczenia standardów postępowania z nieletnimi sprawcami czynów zabronionych przypisuje się art. 37²⁸¹ oraz art. 40²⁸², w którym uregulowano prawa „dziecka podejrzanego,

Postępowanie w sprawach nieletnich na tle..., op. cit., s. 196-197 i pow. tam lit; B. Stańdo-Kawecka, *Założenia modelowe...*, op. cit., s. 427-430; M. Wolny, K. Wiśniewska, *Międzynarodowe standardy...*, op. cit., s. 13-14; L. Kubicki, *Ochrona dziecka, które popadło w konflikt z prawem karnym* (w:) A. Łopatka (red.), *Konwencja...*, op. cit., s. 153-165; E. Czyż, *Standardy...*, op. cit., s. 3-5; P. Kobes, *Prawny...*, op. cit., s. 274-278; T. Smoczyński, *Pojęcie dziecka i jego podmiotowość* (w:) T. Smoczyński (red.), *Konwencja...*, op. cit., s. 39-47; D. Wójcik, *Rozwój psychiczny dzieci i młodzieży a prawa gwarantowane przez Konwencję o Prawach Dziecka* (w:) T. Smoczyński (red.), *Konwencja...*, op. cit., s. 49-80.

²⁷⁹ A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 16.

²⁸⁰ A. Łopatka, *Dziecko...*, op. cit., s. 19.

²⁸¹ Zgodnie z art. 37 Konwencji o prawach dziecka przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526:

„Państwa-Strony zapewnią, aby:

a) żadne dziecko nie podlegało torturowaniu bądź okrutnemu, niehumanitarnemu czy poniżającemu traktowaniu lub karaniu. Ani kara śmierci, ani kara dożywotniego więzienia bez możliwości wcześniejszego zwolnienia nie może zostać orzeczona wobec osoby w wieku poniżej osiemnastu lat za popełnione przez nią przestępstwa;

b) żadne dziecko nie zostało pozbawione wolności w sposób bezprawny lub arbitralny. Aresztowanie, zatrzymanie lub uwięzienie dziecka powinno być zgodne z prawem i może być zastosowane jedynie jako środek ostateczny i na możliwie najkrótszy czas;

c) każde dziecko pozbawione wolności było traktowane humanitarnie i z poszanowaniem wrodzonej godności jednostki ludzkiej, w sposób uwzględniający potrzeby osoby w danym wieku. W szczególności każde dziecko pozbawione wolności zostanie odseparowane od osób dorosłych, jeśli tylko rozwiązanie odwrotne nie będzie uznane za zgodne z najwyższym dobrem dziecka, oraz będzie miało prawo utrzymywać kontakty ze swoją rodziną poprzez korespondencję i wizyty, z wyłączeniem sytuacji wyjątkowych;

d) każde dziecko pozbawione wolności miało prawo do uzyskania niezwłocznego dostępu do prawnej lub innej odpowiedzialnej pomocy, jak również prawo do kwestionowania legalności pozbawienia go wolności przed sądem lub inną kompetentną, niezawisłą i bezstronną władzą oraz domagania się uzyskania szybkiej decyzji w tej sprawie.”

²⁸² Zgodnie z art. 40 Konwencji o prawach dziecka przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526:

„1. Państwa-Strony uznają prawo każdego dziecka podejrzanego, oskarżonego bądź uznanego winnym pogwałcenia prawa karnego do traktowania w sposób sprzyjający poczuciu godności i wartości dziecka, które umacnia w nim poszanowanie podstawowych praw i wolności innych osób oraz uwzględnia wiek dziecka i celowość sprzyjania jego reintegracji dla podjęcia przez nie konstruktywnej roli w społeczeństwie.

2. W tym celu, a także uwzględniając odpowiednie postanowienia dokumentów międzynarodowych, Państwa-Strony zapewnią w szczególności:

a) aby żadne dziecko nie było podejrzanego, oskarżanego bądź uznawane winnym pogwałcenia prawa karnego poprzez działanie lub zaniechanie, które nie było zabronione przez prawo wewnętrzne bądź międzynarodowe w momencie jego dokonania;

b) każdemu dziecku, które podejrzewa się, oskarża lub uznaje winnym pogwałcenia prawa karnego, przynajmniej następujące gwarancje:

i) przyznanie domniemania niewinności do chwili udowodnienia winy zgodnie z prawem;

ii) niezwłoczne bezpośrednie poinformowanie go o stawianych mu zarzutach lub, w odpowiednich przypadkach, za pośrednictwem jego rodziców albo opiekuna prawnego oraz zapewnienie prawnej lub innej pomocy w przygotowaniu i prezentowaniu jego obrony;

iii) rozpatrzenie sprawy bez zwłoki i przez niezawisłą i bezstronną władzę bądź organ sądowy w uczciwym procesie, przeprowadzonym zgodnie z prawem, zabezpieczeniem prawnej lub innej właściwej pomocy oraz w obecności jego rodziców lub opiekunów prawnych, jeśli tylko nie będzie to uważane za niezgodne z najwyższym interesem dziecka z uwagi na jego wiek lub sytuację;

iv) niestosowanie przymusu do składania zeznań lub przyznania się do winy; przesłuchiwanie świadków ze strony przeciwnej i równoprawne uczestniczenie w przesłuchiowaniu świadków w jego imieniu;

oskarżonego bądź uznanego winnym pogwałcenia prawa karnego”. W piśmiennictwie²⁸³ trafnie dostrzeżono, że: „Konwencja Praw Dziecka, kształtując zasady odpowiedzialności nieletnich, opiera się przede wszystkim na Regułach Pekińskich.”, co, w mojej ocenie, czyni te zasady jeszcze bardziej uniwersalnymi.

- **Wskazania Narodów Zjednoczonych odnośnie zapobiegania przestępczości nieletnich z 14 grudnia 1990 r. nazywane Wskazaniami Rijadzkimi**²⁸⁴.

Należy podkreślić, iż na wstępie Wskazań Rijadzkich podniesiono bardzo istotne kwestie, a mianowicie, że:

1. „Zapobieganie przestępczości nieletnich stanowi istotną część zapobiegania przestępczości w społeczeństwie. Młody człowiek może rozwinąć w sobie antyprzestępcze postawy przez angażowanie się w działania zgodne z prawem i użyteczne społecznie oraz przez przyjmowanie wyrażającej humanitaryzm postawy wobec społeczeństwa i egzystencji ludzkiej.
2. Dla skutecznego zapobiegania przestępczości nieletnich niezbędne są wysiłki całego społeczeństwa zmierzające do zapewnienia młodzieży harmonijnego rozwoju, łączącego się z jej poszanowaniem i staraniem o rozwój osobowości każdego, od wczesnego dzieciństwa.
3. Przy interpretowaniu niniejszych Wskazań należy przyjmować orientację skoncentrowaną na dziecku. Młodzi ludzie powinni odgrywać czynną i partnerską

v) w przypadku uznania winnym pogwałcenia prawa karnego, posiadanie prawa odwołania się od tego orzeczenia oraz innych związanych z nim środków do wyższej, kompetentnej, niezawisłej i bezstronnej władzy lub organu sądowego, zgodnie z prawem;

vi) zapewnienie bezpłatnej pomocy tłumacza, jeśli dziecko nie rozumie bądź nie mówi w danym języku;

vii) pełne poszanowanie spraw z zakresu życia osobistego we wszystkich etapach procesowych.

3. Państwa-Strony będą sprzyjały tworzeniu praw, procedur organów oraz instytucji odnoszących się specjalnie do dzieci podejrzanych, oskarżonych bądź uznawanych winnymi pogwałcenia prawa karnego, a w szczególności:

a) ustanowieniu minimalnej granicy wieku, poniżej której dzieci będą posiadały domniemanie niezdolności do naruszenia prawa karnego;

b) w przypadku gdy jest to właściwe i celowe, stosowaniu innych środków postępowania z takimi dziećmi, bez uciekania się do postępowania sądowego, pod warunkiem pełnego poszanowania praw człowieka i gwarancji prawnych.

4. Różnorodność przedsięwzięć, takich jak opieka, poradnictwo, nadzór, probacja, umieszczenie w rodzinie zastępczej, programy edukacyjne i szkolenia zawodowe, oraz inne rozwiązania alternatywne do opieki instytucjonalnej będą dostępne dla zapewnienia właściwego postępowania z dziećmi, w sposób właściwy dla ich dobra, a także proporcjonalny zarówno w stosunku do okoliczności, jak i do popełnionego wykroczenia.”.

²⁸³ A. Matysek, *Odpowiedzialność...*, op. cit., s. 121.

²⁸⁴ Wskazania Narodów Zjednoczonych odnośnie zapobiegania przestępczości nieletnich (Wskazania Rijadzkie) przyjęte rezolucją 45/112 Zgromadzenia Ogólnego z dnia 14 grudnia 1990 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 323-335. Szerzej zob. A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 29-31; P. Kobes, *Prawny...*, op. cit., s. 282-286.

rolę w społeczeństwie i nie powinno się ich traktować tak jakby stanowili tylko przedmiot socjalizacji i kontroli”.

Dokument ten stawia wyraźny akcent na potrzebę podmiotowego traktowania nieletniego.

- **Reguły Narodów Zjednoczonych dotyczące Ochrony Nieletnich Pozbawionych Wolności z 14 grudnia 1990 r.²⁸⁵ określane jako Reguły Hawańskie²⁸⁶**

Warto odnotować, że Reguły Hawańskie w piśmiennictwie²⁸⁷ traktowane są jako: „podstawowy dokument Organizacji Narodów Zjednoczonych określający standardy, którym powinno odpowiadać pozbawienie wolności nieletniego”, bez względu na to, o jaką formę pozbawienia wolności chodzi.

- **Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich dotyczące nowych sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich z 24 września 2003 r.²⁸⁸**

Na szczególną uwagę zasługuje preambuła tego dokumentu, w której wskazano, że przedmiotowe zalecenie powstało z tej przyczyny, że „wiele krajów europejskich z rosnącą obawą przygląda się problemowi przestępczości wśród osób nieletnich (...), charakter i poważny wymiar przestępczości wśród osób nieletnich wymagają nowych metod reagowania i interwencji (...) działania związane z reagowaniem na przestępczość nieletnich powinny być oparte na wszechstronnym podejściu i powinny obejmować wiele służb i podmiotów, a także powinny zostać tak zaplanowane, aby obejmowały szereg różnych istotnych czynników na poszczególnych szczeblach społeczeństwa, takich jak uwarunkowania indywidualne, czynniki związane z rodziną, szkołą czy daną społecznością lokalną.”

²⁸⁵ Reguły Narodów Zjednoczonych dotyczące Ochrony Nieletnich Pozbawionych Wolności przyjęte na mocy rezolucji 45/113 Zgromadzenia Ogólnego z dnia 14 grudnia 1990 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 363-380. Szerzej zob. M. Szwaś, K. Wiśniewska, M. Wolny, *Dzieci...*, op. cit., s. 28-29; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 31-33; E. Czyż, *Standardy...*, op. cit., s. 6-7; P. Kobes, *Prawny...*, op. cit., s. 286-290.

²⁸⁶ M. Szwaś, K. Wiśniewska, M. Wolny, *Dzieci...*, op. cit., s. 28.

²⁸⁷ Tamże, s. 28.

²⁸⁸ Zalecenie Rec (2003) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich dotyczące nowych sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 24 września 2003 r. na 853. Zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 516-522. Szerzej zob. B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne...*, op. cit., s. 344-345; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 47; J. Kusztal, *Europejskie tendencje w zapobieganiu przestępczości nieletnich*, *Probacja* 2011, nr 4, s. 39-41; M. Wolny, K. Wiśniewska, *Międzynarodowe standardy...*, op. cit., s. 16-17.

Trzeba zwrócić uwagę, że w omawianym zaleceniu mianem „przestępczości nieletnich” określono „zachowania zabronione prawem karnym”, a także „zachowania antyspołeczne i/lub dewiacyjne wskazane w przepisach prawa administracyjnego lub cywilnego” – co oznacza, ich szerokie zastosowanie.

- **Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa z 21 czerwca 2007 r.**²⁸⁹

Wymaga podkreślenia, że rezolucja ta w pkt 22. dotyczącym strategii europejskiej w postępowaniu z nieletnimi: „apeluje do państw członkowskich, aby we współpracy z Komisją sporządziły i bezzwłocznie przyjęły pewne minimalne standardy i zasady dotyczące walki z przestępczością nieletnich obowiązujące we wszystkich państwach członkowskich; standardy te powinny opierać się na trzech podstawowych filarach, którymi są po pierwsze prewencja, po drugie środki sądowe lub pozasądowe, po trzecie resocjalizacja, reintegracja i integracja społeczna, stworzone w oparciu o zasady uznane na szczeblu międzynarodowym w ramach reguł pekińskich i wskazań z Rijadu, ONZ-owskiej Konwencji praw dziecka, a także innych międzynarodowych konwencji w tej dziedzinie.”

- **Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich z 5 listopada 2008 r.**²⁹⁰ nazywane **Europejskimi Regulami Wykonywania Sankcji i Środków Orzeczonych Wobec Nieletnich Sprawców Czynów Karalnych**²⁹¹.

J. Kusztal słusznie dostrzega, że pomimo przyjętej nazwy dokument ten obejmuje „swoim zasięgiem także tych nieletnich, którzy nie popełnili czynów karalnych, a zostali umieszczeni w różnego rodzaju ośrodkach pomocy dla nieletnich ze względu na zagrożenie ich dobra, o ile do placówki takiej kierowani są również nieletni sprawcy czynów karalnych.” Przyjmując to kryterium można, według mnie, stwierdzić, że przedmiotowe zalecenie ma zastosowanie także do nieletnich, którzy

²⁸⁹ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 21 czerwca 2007 r. w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa (2007/2011(INI)), Dz. Urz. UE C 146E z dnia 12 czerwca 2008 r., t. 51, s. 344-353.

²⁹⁰ Zalecenie CM/Rec (2008) 11 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 5 listopada 2008 r. na 1040. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 555-587. Szerzej zob. J. Kusztal, *Europejskie tendencje...*, op. cit., s. 40 i pow. tam lit.

²⁹¹ J. Kusztal, *Europejskie tendencje...*, op. cit., s. 40.

wykazują inne przejawy demoralizacji niż popełnienie czynu karalnego, gdyż wszystkie środki wychowawcze, które można stosować wobec nieletnich wykazujących przejawy demoralizacji, można stosować również wobec nieletnich sprawców czynów karalnych.

- **Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dzieci z 17 listopada 2010 r.**²⁹²

Warto odnotować, że w pkt I.2 tego dokumentu zwrócono uwagę na jego uniwersalny charakter, wskazując, że: „Wytyczne powinny mieć zastosowanie do wszystkich trybów, w jakich dzieci zostały lub mogą zostać, bez względu na przyczynę i rolę, doprowadzone przed oblicze kompetentnych władz i służb egzekwujących prawo administracyjne, karne i cywilne”, a w pkt I.3 określono, że „Wytyczne mają na celu zapewnienie, że podczas wszelkich procedur tego typu wszystkie prawa dzieci, w tym prawo do informacji, do bycia reprezentowanym, do uczestnictwa i do ochrony są w pełni respektowane, z należyтым uwzględnieniem poziomu dojrzałości dziecka i zdolności rozumienia, jak również okoliczności sprawy. Respektowanie praw dzieci nie powinno naruszać praw innych zaangażowanych stron”.

- **Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) w sprawie gwarancji procesowych dla dzieci będących podejrzanymi lub oskarżonymi w postępowaniu karnym z dnia 11 maja 2016 r.**²⁹³ - przy czym wyraźnie zastrzeżono w jej treści, iż stanowi ona standard postępowania wyłącznie dla tych nieletnich, którzy odpowiadają karne. W treści tego dokumentu podkreślono, że: „Niniejszą dyrektywę należy stosować wyłącznie do postępowań karnych. Nie należy jej stosować do postępowań innego rodzaju, w szczególności do postępowań przewidzianych specjalnie dla dzieci, które mogą prowadzić do podjęcia środków ochronnych, poprawczych lub wychowawczych.” Z tych przyczyn przedmiotowy dokument ma ograniczone znaczenie dla niniejszej pracy.

²⁹² Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dzieci przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 17 listopada 2010 r. na 1098. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady..*, op. cit., s. 635-652. Szerzej zob. B. Stańdo-Kawecka, J. Kusztal, *Ochrona praw..*, op. cit., s. 161-162; L. Mazowiecka, *Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dziecku*, *Ius Novum* 2016, nr 3, s. 208-227.

²⁹³ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/800 z dnia 11 maja 2016 r. w sprawie gwarancji procesowych dla dzieci będących podejrzanymi lub oskarżonymi w postępowaniu karnym, Dz. Urz. UE. L 132 z 21 maja 2016 r., t. 59, s. 1-20. Szerzej zob. B. Stańdo-Kawecka, J. Kusztal, *Ochrona praw..*, op. cit., s. 162-166; M. Szwaś, K. Wiśniewska, *Prawa dzieci – oskarżonych wedle projektu dyrektywy UE* (w:) M. Szwaś i in. (red.), *Rzetelność..*, op. cit., s. 32-44.

W niniejszym rozdziale wskazałam dokumenty, które w literaturze postrzegane są jako wyznaczniki standardów międzynarodowych w postępowaniu z nieletnimi – bez ich bliższego omówienia. Uczyniłam to celowo, gdyż będę się do nich jeszcze odwoływać w dalszej części pracy przy rozważaniu konkretnych problemów związanych z jej tematem, a szczegółowe omówienie wszystkich kwestii poruszonych w tych dokumentach przekracza ramy niniejszej pracy²⁹⁴.

1.3. PRAWO NIELETNIEGO DO RZETELNEGO PROCESU SĄDOWEGO

1.3.1. Pojęcie rzetelnego procesu sądowego - uwagi terminologiczne

Nie sposób omówić obowiązujących w Polsce zasad traktowania nieletnich w kontekście ich prawa do rzetelnego procesu sądowego bez wyjaśnienia tego, co kryje się pod pojęciem rzetelnego procesu sądowego.

Na wstępie warto jednak podkreślić, że pojęcie rzetelnego procesu sądowego zostało obszernie opisane w literaturze²⁹⁵, a co za tym idzie, szczegółowe omówienie jego wszystkich

²⁹⁴ Szerzej na temat standardów międzynarodowych postępowania z nieletnimi zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 357-423; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 187-238; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 13-48 i pow. tam lit; H. Kołakowska-Przełomiec, D. Wójcik, *Idee...*, op. cit., s. 35-48; A. Grześkowiak, *Polskie...*, op. cit., s. 115-131; H. Kołakowska-Przełomiec, D. Wójcik, *Ustawa...*, op. cit., s. 3-29; K. Gromek, *Postępowanie z nieletnimi w Polsce w aspekcie unormowań międzynarodowych*, Opieka, Wychowanie, Terapia 1990, nr 1-2, s. 4-12; A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 123-134; M. Kleinowska, *Przesłuchanie nieletniego w postępowaniu karnym a europejskie standardy ochrony praw człowieka* (w:) E. Dynia, C.P. Kłak (red.), *Europejskie standardy ochrony praw człowieka a ustawodawstwo polskie*, Rzeszów 2005, s. 309-326; B. Czarnecka-Działuk, D. Wójcik, *Dziecko przed organami wymiaru sprawiedliwości* (w:) *Wokół praw dziecka, cz. I, Raporty, ekspertyzy, opinie*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 1993, s. 35-46 (nienumerowana); M. Szwał, K. Wiśniewska, M. Wolny, *Dzieci...*, op. cit., s. 25-32; H. Kołakowska-Przełomiec, *Dziecko...*, op. cit., s. 401-423; V. Konarska-Wrżosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 230-249; A. Łopatka, *Dziecko...*, op. cit., s. 108-112; A. Matysek, *Odpowiedzialność...*, op. cit., str. 119-133; L. Mazowiecka, *Wytoczne...*, op. cit., s. 208-227; E. Czyż, *Prawa Dziecka...*, op. cit.; B. Stańdo-Kawecka, J. Kusztal, *Ochrona praw...*, op. cit., s. 160-166; J. Kusztal, *Europejskie tendencje...*, op. cit., s. 38-41; B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 168-183; B. Stańdo-Kawecka, *Założenia modelowe...*, op. cit., s. 417-430; M. Wolny, K. Wiśniewska, *Międzynarodowe standardy...*, op. cit., s. 13-18; B. Stańdo-Kawecka, *Orzecznictwo...*, op. cit., s. 279-293; I.C. Kamiński, *Nieletni...*, op. cit., s. 19-31.

²⁹⁵ Szerzej zob. M. Barącz, *Pojęcie i cechy „uczciwego procesu karnego”*, PiP 1991, z. 12, s. 74-79; J. Skorupka (red.), *Rzetelny...*, op. cit.; P. Wiliński (red.), *Rzetelny proces karny w orzecznictwie sądów polskich i międzynarodowych*, Warszawa 2009; J. Skorupka, W. Jasiński (red.), *Rzetelny proces karny. Materiały konferencji naukowej*, Trzebiechów, 17-19 września 2009 r., Warszawa 2010; M.A. Nowicki, *Europejski Trybunał...*, op. cit.; *Wytoczne w zakresie stosowania artykułu 6, Prawo do rzetelnego procesu sądowego (aspekty cywilny)*, Europejski Trybunał Praw Człowieka 2013; M.P. Wędrychowski, *Prawo do „uczciwej rozprawy” w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, PS 1991, nr 5-6, s. 62-80; T.T. Konciewicz, *Prawo do rzetelnego postępowania w europejskiej przestrzeni prawnej. Jaka procedura? Jakie prawo?*, Pal. 2013, nr 11-12, s. 66-75; A. Redelbach, *Zasada rzetelności postępowania w rozstrzygnięciach organów strasburskich*, RPEiS 1997, z. 2, s. 13-42; T.T. Konciewicz, *Sądowa sprawiedliwość proceduralna w prawie europejskim*, GSP 2016, t. XXXV, s. 173-254; P. Wiliński, *Dwa modele rzetelnego procesu karnego*, PiP 2006, z. 7, s. 40-51; A. Pagiela, *Zasada*

aspektów, ze względu na rozległy zakres tej problematyki, przekraczałoby ramy niniejszej pracy. Z tych przyczyn postaram się skupić uwagę na tych zagadnieniach, które moim zdaniem są istotne z punktu widzenia tematu niniejszego opracowania.

W pierwszej kolejności należy zauważyć, że pojęcie rzetelnego procesu przedstawiane jest w doktrynie i orzecznictwie²⁹⁶ jako:

- zasada procesowa;
- model procesu;
- standard postępowania;
- uprawnienie podmiotowe;
- koncepcja lub doktryna

- przy czym najczęściej w literaturze²⁹⁷ kwestionuje się możliwość uznania rzetelności postępowania za zasadę procesową z uwagi na to, że w jej ramach zawiera się przemożna część reguł postępowania powszechnie uznawanych za naczelne zasady procesowe, co oznacza, że rzetelność postępowania musiałaby być traktowana jako zasada drugiego stopnia. Uważam, że argumentacja ta jest przekonująca, dlatego pogląd ten podzielam.

W literaturze²⁹⁸ wskazuje się, że pojęcie rzetelnego procesu stanowi klauzulę generalną, pewną ideę, wartość nadrzędną i cel postępowania sądowego – przy czym, moim zdaniem, lepiej pasuje tu określenie „standard”, który rodzi określone uprawnienia podmiotowe (gwarancje) dla stron procesowych.

Warto, według mnie, odnotować, że „rzetelny proces” w systemach prawnych *common law* oraz w orzecznictwie międzynarodowym nazywany bywa „*due process of law*”,

„*fair trial*” w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, RPEiS 2003, z. 2, s. 125-144; M. Korcyl-Wolska, *Zasada uczciwego procesu w postępowaniu w sprawach nieletnich w Polsce na tle standardów europejskich* (w:) J. Czapska, A. Gaberle, A. Światłowski, A. Zoll (red.), *Zasady procesu karnego wobec wyzwań współczesności. Księga ku czci profesora Stanisława Waltosia*, Warszawa 2000, s. 371-379; M. Pieszczyk, *Prawo do rzetelnego procesu w postępowaniu w sprawach nieletnich w świetle przepisów obowiązujących w Polsce i standardów międzynarodowych*, Wrocławskie Studia Erazmiańskie, Zeszyty Studenckie 2009, t. 2, s. 325-340; M. Szwał i in. (red.), *Rzetelność...*, op. cit.; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit.; A. Łazarska, *Rzetelny proces cywilny*, Warszawa 2012; J.E. Kulikowska-Kulesza, *Polskie postępowanie przed sądami administracyjnymi w świetle standardów ETPC w zakresie prawa do rzetelnego procesu sądowego*, Kraków 2016; J. Skorupka, *O sprawiedliwości procesu karnego*, Warszawa 2013; A. Gerecka-Żołyńska, „*Rzetelność*” procesu karnego w świetle niektórych przepisów obowiązującego kodeksu postępowania karnego (w:) B. Janiszewski (red.), *Nauka wobec współczesnych zagadnień prawa karnego w Polsce. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Aleksandrowi Tobisowi*, Poznań 2004, s. 73-84.

²⁹⁶ P. Wiliński (w:) P. Wiliński (red.), *Rzetelny...*, op. cit., s. 23-28 i pow. tam lit.; I. Nowikowski, *Uwagi o zasadzie rzetelnego procesu karnego (kwestie wybrane)* (w:) J. Skorupka (red.), *Rzetelny...*, op. cit., s. 45-56 i pow. tam lit.; M. Rogacka-Rzewnicka, *Znaczenie niepisanych reguł postępowania dla tworzenia podstaw rzetelnego procesu karnego* (w:) J. Skorupka (red.), *Rzetelny...*, op. cit., s. 106.

²⁹⁷ P. Wiliński (w:) P. Wiliński (red.), *Rzetelny...*, op. cit., s. 24-25; M. Pieszczyk, *Prawo do...*, op. cit., s. 327; S. Waltoś, *Proces karny...*, op. cit., s. 333; I. Nowikowski, *Uwagi o zasadzie rzetelnego...*, op. cit., s. 49-56 i pow. tam lit.

²⁹⁸ E. Skrętowicz, *Z problematyki rzetelnego procesu karnego* (w:) J. Skorupka (red.), *Rzetelny...*, op. cit., s. 21 i pow. tam lit.

„fair trial”, „fair hearing”²⁹⁹ lub „procès équitable”³⁰⁰, natomiast na język polski bywa tłumaczony także jako: „praworządny proces karny”, „uczciwy proces”, „sprawiedliwy proces”, „słuszny proces”, przy czym pojęcie „rzetelnego procesu” jest pojęciem najbardziej rozpowszechnionym zarówno w doktrynie jak i w orzecznictwie³⁰¹.

W literaturze³⁰² podnosi się, że rzetelność procesu sprowadza się przede wszystkim do sprawiedliwości proceduralnej.

Największe, choć, według mnie, nieuzasadnione kontrowersje zdaje się powodować utożsamianie „rzetelnego procesu” z „uczciwym procesem”. Uważam, że w tej kwestii trafny pogląd wyraził S. Waltoś³⁰³, wskazując że: „między sprawiedliwością proceduralną a uczciwością procesu zachodzi znak równości”. Jednocześnie autor ten podkreśla – co, moim zdaniem, zasługuje na szczególną uwagę, że: „procesem uczciwym jest taki proces, w którym nie naruszono akceptowanego w społeczeństwie systemu wartości moralnych.”.

W literaturze³⁰⁴ można jednak spotkać się z twierdzeniem, że pojęcie „uczciwy proces” wchodzi w zakres pojęcia „rzetelny proces”, lecz jest od niego pojęciem węższym. Jako argument, który ma potwierdzać to stanowisko w piśmiennictwie wskazuje się, iż: „rzetelny proces to proces legalny (czyli taki, w którym są przestrzegane normy procesowe)”³⁰⁵ a istotą uczciwości procesowej jest łagodzenie «bezduszości formalizmu procesowego».³⁰⁶ – z czym jednak nie mogę się zgodzić, gdyż moim zdaniem, żadna norma prawna wyznaczająca standardy rzetelnego procesu, o czym będzie mowa dalej, nie czyni prostego znaku równości pomiędzy procesem legalnym (tj. prowadzonym zgodnie z obowiązującym prawem) a procesem rzetelnym. Uważam, że jest wręcz przeciwnie, gdyż, w mojej ocenie, normy prawne wyznaczające standardy rzetelnego procesu przewidują katalog gwarancji, których przestrzeganie pozwala domniemywać, że proces jest uczciwy.

²⁹⁹ P. Wiliński (w:) P. Wiliński (red.), *Rzetelny...*, Warszawa 2009, s. 20 i pow. tam lit.

³⁰⁰ M. Barącz, *Pojęcie...*, op. cit., s. 74.

³⁰¹ P. Wiliński (w:) *Rzetelny...*, red. P. Wiliński, op. cit., s. 21-23 i pow. tam lit.; E. Skrętowicz, *Z problematyki...*, op. cit., s. 23 i pow. tam lit.; M. Płachta, *Rzetelny proces karny w Unii Europejskiej* (w:) J. Skorupka (red.), *Rzetelny...*, op. cit., s. 29-33 i pow. tam lit.; B. Gronowska (w:) B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa Człowieka...*, op. cit., s. 330-331.

³⁰² M. Korcyl-Wolska, *Zasada...*, op. cit., s. 371 i pow. tam lit.

³⁰³ S. Waltoś, *Proces karny...*, op. cit., s. 333. Warto podkreślić, że S. Waltoś definiuje zasadę uczciwego (rzetelnego) procesu, jako dyrektywę „zgodnie z którą organy procesowe powinny prowadzić postępowanie rzetelnie, z poszanowaniem godności uczestników procesu i w rozsądnym terminie.” Zob. też S. Waltoś (w:) S. Waltoś, P. Hofmański, *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2016, s. 330; P. Wiliński (w:) P. Wiliński (red.), *Rzetelny...*, op. cit. s. 22 i pow. tam lit.

³⁰⁴ M. Pieszczyk, *Prawo do...*, op. cit., s. 327.

³⁰⁵ J. Pradel, *Rzetelny proces w europejskim prawie karnym*, Prok. i Pr. 1996, nr 6, s. 8-10 pow. za M. Pieszczyk, *Prawo do...*, op. cit. s. 327.

³⁰⁶ M. Pieszczyk, *Prawo do...*, op. cit. s. 327.

Nie sposób w tym miejscu nie zwrócić uwagi na poglądy M. Barącz³⁰⁷, która trafnie wskazuje, że: „pojęcie uczciwości oznacza ocenę konkretnego procesu (..) z punktu widzenia nie tylko prawnego, ponieważ z całą pewnością w powszechnym rozumieniu prosta niesprzeczność postępowania z obowiązującym prawem pozytywnym nie przesądza jeszcze o jego uczciwości. Zagadnienie to sytuuje się na pograniczu prawa, etyki i moralności (...). Jeżeli jednak teoria uczciwego procesu ma pozostać przydatna na gruncie prawnym, nie może oznaczać zwykłej oceny etycznej, chociaż odwołuje się również do etycznych kryteriów. Jest to raczej «uczciwość normatywna», dla której nadrzędne dobro stanowi prawidłowa realizacja prawa”.

Przychylając się do tego stanowiska, chciałabym ze swej strony podkreślić, że odróżnianie uczciwości postępowania rozumianej jako „uczciwość normatywna” od rzetelności postępowania rozumianej jako „sprawiedliwość proceduralna” jest zbędnym mnożeniem bytów.

Moim zdaniem, standard rzetelnego procesu sądowego nie ogranicza się jednak wyłącznie do prawidłowej realizacji obowiązującego prawa, ale przede wszystkim ma znaczenie na etapie jego stanowienia, na którym to etapie uwzględnione powinny być co najmniej minimalne gwarancje procesowe dla stron postępowania, bez których proces nie może być uznany za rzetelny bez względu na to, jakiej staranności dopełniono przy jego prowadzeniu.

Nie podejmując się w tym miejscu dalszej polemiki z zasygnalizowanymi wyżej odmiennymi stanowiskami zajmowanymi w doktrynie, z uwagi na to, że przekracza to zakres niniejszej pracy, chciałabym jedynie wskazać, że w dalszych rozważaniach rzetelność procesu (postępowania sądowego) będzie przedstawiana przeze mnie przede wszystkim jako międzynarodowy standard postępowania sądowego oraz rozpatrywana w kategoriach uprawnienia podmiotowego, tj. prawa (nieletniego) do rzetelnego postępowania sądowego, natomiast terminy takie jak „rzetelny proces”, „uczciwy proces”, „sprawiedliwy proces”, „praworządny proces” czy „słuszny proces” traktowane będą w sposób tożsamy.

³⁰⁷ M. Barącz, *Pojęcie...*, op. cit., s. 74-75.

1.3.2. Narodziny idei rzetelnego procesu sądowego

W literaturze³⁰⁸ zwraca się uwagę, że idea rzetelnego procesu zwana „*due process of law*” pojawiła się w XIV w. w Anglii za czasów Edwarda III, który w akcie z 1335 r. postanowił, że: „żaden człowiek, bez względu na swój stan czy kondycję, nie może być pozbawiony ziemi, dzierżaw, wolności ani wydziedziczony, ani pozbawiony życia bez *due process of law*” – przy czym *due process of law* tłumaczy się jako „proces należyty”.

W piśmiennictwie³⁰⁹ pojawiają się również głosy – moim zdaniem przekonujące, że idea ta narodziła się wcześniej i znalazła swój wyraz w art. 39 Wielkiej Karty Swobód (Magna Carta Libertatum) z 1215 r. wydanej przez Jana bez Ziemi, który stanowił, że: „Żaden człowiek wolny nie może być pojmany ani uwięziony, pozbawiony mienia, wyjęty spod prawa, wygnany lub w jakikolwiek sposób ciemniony i ani przeciwko niemu nie wystąpimy, ani nikogo nie wyślemy inaczej, aniżeli na mocy prawomocnego wyroku wydanego przez jemu równych według prawa krajowego.” – z tym, że wówczas zamiast wyrażenia „*due process of law*” posłużono się pojęciem „*by the law of the land*”³¹⁰.

Koncepcja „należytego procesu” przeniknęła z Anglii do Stanów Zjednoczonych, gdzie została usankcjonowana w ramach poprawek do Konstytucji (Piątej Poprawki z 1789 r. i Czternastej Poprawki z 1866 r.) gwarantujących, że: „nikt nie zostanie pozbawiony życia, wolności lub mienia bez *due process of law*”³¹¹, a następnie do Europy Zachodniej.

W literaturze³¹² podaje się, że w Europie „początek uniwersalnej debaty nad rzetelnością procesu karnego przypada na okres Oświecenia i tworzenia pierwszych kodeksów, będących emanacją idei tej epoki. Z dużą pewnością można stwierdzić, że pierwotny kształt pojęcia „rzetelny proces” nadano w kodeksach czasów nowożytnych, pod wpływem powstających na przełomie XVIII i XIX w. przeobrażeń cywilizacyjnych.”

Warto podkreślić, że w XX w. idea rzetelnego procesu została wyrażona w powstających w tym okresie słynnych dokumentach międzynarodowych wypracowanych

³⁰⁸ S. Waltoś, *Proces karny...*, op. cit., s. 332 i pow. tam lit.; E. Skrętowicz, *Z problematyki...*, op. cit., s. 21-22 i pow. tam lit.; E.S. Corwin's, *The constitution and what it means today*, Princeton University Press 1978, wydanie poprawione przez H.W. Chase, C.R. Ducat, s. 386; M. Pieszczyk, *Prawo do...*, op. cit., s. 325; M. Płachta, *Rzetelny...*, op. cit., s. 28.

³⁰⁹ H. Kuczyńska (w:) P. Wiliński (red.), *Rzetelny...*, op. cit., s. 37; A. Łazarska, *Rzetelny...*, op. cit., s. 39-40.

³¹⁰ Wielka Karta Swobód z 1215 r. wydana w Anglii przez Jana bez Ziemi (w:) H. Wajs, R. Witkowski (red.), *Pomniki Praw Człowieka w historii. Księga jubileuszowa Rzecznika Praw Obywatelskich...*, Warszawa 2008, t. I, s. 27-51.

³¹¹ S. Waltoś, *Proces karny...*, op. cit., s. 332 i pow. tam lit.

³¹² M. Rogacka-Rzewnicka, *Znaczenie...*, op. cit., s. 93-95 i pow. tam lit.

w ramach działalności ONZ i Rady Europy, których nadrzędnym celem miała być ochrona praw człowieka³¹³.

Moim zdaniem, M. Rogacka-Rzewnicka³¹⁴ trafnie dostrzega ścisły związek pomiędzy zagadnieniem rzetelności postępowania a sferą praw człowieka. Z tego względu zasadnym wydaje mi się stwierdzenie, że prawo do rzetelnego procesu sądowego jest podstawowym prawem każdego człowieka, dlatego w dalszych rozważaniach standardu rzetelnego procesu sądowego będę w pierwszej kolejności poszukiwać w dokumentach międzynarodowych dotyczących ochrony praw człowieka, które przedstawiłam w rozdziale 1.2. niniejszej pracy.

1.3.3. Prawo do rzetelnego procesu sądowego w dokumentach ONZ

Należy zwrócić uwagę, że gwarancje rzetelnego procesu sądowego zostały uwzględnione już w **Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka** przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych w dniu 10 grudnia 1948 r. przewidującej m.in.:

- prawo do życia, wolności, bezpieczeństwa (art. 3);
 - zakaz torturowania oraz okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego karania lub traktowania (art. 5);
 - równość wobec prawa (art. 7);
 - zakaz samowolnego aresztowania, zatrzymania oraz wygnania z kraju (art. 9);
 - prawo do wysłuchania oraz sprawiedliwego i publicznego rozpoznania sprawy przez niezależny i bezstronny sąd (art. 10);
 - domniemanie niewinności, prawo do obrony (art. 11 ust. 1);
 - *nulla poena sine lege, nullum crimen sine lege* (art. 11 ust. 2);
 - prawo do ochrony życia prywatnego i rodzinnego (art. 12)
- co, według mnie, miało niebagatelny wpływ na kształtowanie się standardów międzynarodowych w tym zakresie i ich późniejszego wyeksponowania w wiążących umowach międzynarodowych.

³¹³ Szerzej na ten temat zob. rozdz. 1.2.2. niniejszej pracy.

³¹⁴ M. Rogacka-Rzewnicka, *Znaczenie...*, op. cit. s. 97 i pow. tam lit.

Dowodnie świadczy o tym fakt, że prawo do rzetelnego procesu sądowego zostało wyrażone później w art. 14 **Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych**³¹⁵, którego treść przytaczam w przypisie³¹⁶.

W literaturze³¹⁷ trafnie, moim zdaniem, wskazuje się, że zakresem art. 14 wyznaczającego standard rzetelnego procesu objęte są następujące gwarancje:

- niezawisłość sądu;
- równe traktowanie;
- jawny i niezawisły proces;
- domniemanie niewinności;
- prawo do otrzymania informacji o zarzutach w języku znanym oskarżonemu;

³¹⁵ Szerzej zob. A. Gliszczyńska-Grabias, K. Sękowska-Kozłowska, W. Sobczak, R. Wieruszewski (red. nauk.), L. Wiśniewski, *Międzynarodowy pakt...*, op. cit., s. 280 i n.

³¹⁶ Art. 14 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167 stanowi, że:

1. „Wszyscy ludzie są równi przed sądami i trybunałami. Każdy ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia sprawy przez właściwy, niezależny i bezstronny sąd, ustanowiony przez ustawę, przy orzekaniu co do zasadności oskarżenia przeciw niemu w sprawach karnych bądź co do jego praw i obowiązków w sprawach cywilnych. Prasa i publiczność mogą być wykluczone z całości lub części rozprawy sądowej ze względu na moralność, porządek publiczny lub bezpieczeństwo państwowe w demokratycznym społeczeństwie albo jeżeli interes życia prywatnego stron tego wymaga, albo w stopniu, w jakim sąd uzna to za bezwzględnie konieczne w szczególnych okolicznościach, kiedy jawność mogłaby przynieść szkodę interesom sprawiedliwości; jednakże każde orzeczenie sądu wydane w jakiegokolwiek sprawie karnej lub cywilnej będzie publicznie ogłoszone, z wyjątkiem przypadków, gdy wymaga tego interes młodocianych lub gdy sprawa dotyczy sporów małżeńskich albo opieki nad dziećmi.
2. Każda osoba oskarżona o popełnienie przestępstwa ma prawo być uważana za niewinną aż do udowodnienia jej winy zgodnie z ustawą.
3. Każda osoba oskarżona o popełnienie przestępstwa ma prawo, na zasadach pełnej równości, co najmniej do następujących gwarancji:
 - a) otrzymania niezwłocznie szczegółowej informacji w języku dla niej zrozumiałym o rodzaju i przyczynie oskarżenia;
 - b) dysponowania odpowiednim czasem i możliwościami w celu przygotowania obrony i porozumienia się z obrońcą przez siebie wybranym;
 - c) rozprawy bez nieuzasadnionej zwłoki;
 - d) obecności na rozprawie, bronięcia się osobiście lub przez obrońcę przez siebie wybranego; do otrzymania informacji, jeżeli nie posiada obrońcy, o istnieniu powyższego prawa oraz posiadania obrońcy wyznaczonego dla niej w każdym przypadku, kiedy interesy sprawiedliwości tego wymagają, bez ponoszenia kosztów obrony w przypadkach, kiedy oskarżony nie posiada dostatecznych środków na ich pokrycie;
 - e) przesłuchania lub spowodowania przesłuchania świadków oskarżenia i zapewnienia obecności i przesłuchania świadków obrony na tych samych warunkach, co świadków oskarżenia;
 - f) korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli oskarżony nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie;
 - g) nieprzymuszania do zeznawania przeciwko sobie lub do przyznania się do winy.
4. W stosunku do młodocianych postępowanie powinno brać pod uwagę ich wiek oraz potrzebę wpływania na ich reedukację.
5. Każda osoba skazana za przestępstwo ma prawo odwołania się do sądu wyższej instancji w celu ponownego rozpatrzenia orzeczenia o winie i karze zgodnie z ustawą.
6. Jeżeli prawomocne orzeczenie skazujące zostało następnie uchylone lub nastąpiło ułaskawienie na podstawie nowych lub nowo ujawnionych faktów, które niezbicie wykazywały, że zaszła omyłka sądowa, wówczas osobie, która poniosła karę w wyniku takiego skazania, będzie przyznane odszkodowanie zgodnie z ustawą, chyba że zostanie udowodnione, iż osoba ta ponosi całkowicie lub częściowo winę za nieuwajnienie w porę nieznanego faktu.
7. Nikt nie może być ponownie ścigany lub karany za przestępstwo, za które już raz został prawomocnie skazany lub uniewinniony zgodnie z ustawą i procedurą karną danego kraju”.

³¹⁷ A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 14-15.

- prawo do dysponowania odpowiednim czasem na przygotowanie obrony;
- prawo do wyboru obrońcy i jego obecności na rozprawie;
- prawo do wyznaczenia rozprawy bez nieuzasadnionej zwłoki;
- prawo obecności przy przesłuchiowaniu świadków;
- prawo do korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza;
- zakaz zmuszania do samooskarżania (zeczawania przeciwko sobie lub przyznania się do winy);
- prawo do złożenia odwołania do sądu wyższej instancji;
- prawo do odszkodowania za niesłuszne skazanie;
- zakaz rozpatrywania spraw prawomocnie zakończonych.

Podzielam pogląd A. Mudreckiego³¹⁸, który podnosi, że: „wskazany katalog praw procesowych oskarżonego powinien zapewniać mu rzetelny proces, który należy do podstawowych standardów międzynarodowych, jakie w państwach o przeciętnej kulturze prawnej powinny być przestrzegane”. Warto, moim zdaniem, jeszcze raz podkreślić, że Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, jako wypracowany w ramach ONZ jest aktem prawnym o światowym zasięgu, co czyni wyrażone tamże podstawowe gwarancje rzetelnego procesu uniwersalnymi i powszechnymi.

1.3.4. Gwarancja prawa do rzetelnego procesu sądowego w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka

EKPC, o której była już mowa w rozdz. 1.2.2.2., w prawie europejskim jest w sposób nierozłączny wiązana z prawem do rzetelnego procesu sądowego³¹⁹. W sposób szczególnie

³¹⁸ Ibidem, s. 15.

³¹⁹ P. Hofmański, A. Wróbel (w:) L. Garlicki (red.), *Konwencja...*, op. cit., s. 241-461; M.A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 2010, s. 386-486; D. Vitkauskas, G. Dikov, *Ochrona prawa do rzetelnego procesu w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka. Podręcznik praw człowieka Rady Europy*, Strasburg 2012, s. 46-106; Wytyczne w zakresie..., op. cit.; C. Nowak (w:) P. Wiliński (red.), *Rzetelny...*, op. cit., s. 37; A. Łazarska, *Rzetelny...*, op. cit., s. 95-149; J. Bielański, *Prawo do rozsądnego czasu postępowania. Uwagi na podstawie uregulowań Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, Konstytucji RP oraz nowego kodeksu postępowania karnego* (w:) L. Bogunia (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, t. V, Wrocław 2000, s. 69-91; M. P. Wędrychowski, *Prawo do...*, op. cit., s. 62-80; T.T. Koncewicz, *Prawo do...*, op. cit., s. 66-75; C. Nowak, *Zasada równości broni w europejskim i polskim postępowaniu karnym*, PiP 1999, nr 3, s. 38-54; C. Nowak, *Prawo do korzystania z pomocy tłumacza w europejskim i polskim prawie karnym*, Prok. i Pr. 1998, nr 10, s. 89-97; T.T. Koncewicz, *Sądowa sprawiedliwość...*, op. cit., s. 173-254; S. Janczarek, *Swoboda wypowiedzi profesjonalnych pełnomocników - standardy europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, KSAG 2016, nr 2, s. 29-53; P. Rogoziński, *Obecność oskarżonego na rozprawie sądowej i jego prawo do prowadzenia obrony materialnej w świetle norm konstytucyjnych i konwencyjnych*, GSP 1999, t. IV, s. 95-103; B. Zygmunt, *Prawo do korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza w postępowaniu karnym w świetle standardów europejskich*, PiP 2004, z. 7, s. 76-87.

prawo to wyraża art. 6 EKPC³²⁰, który jest podstawą bogatego orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka³²¹ skłaniającego się ku twórczej i rozszerzającej wykładni tego pojęcia. W piśmiennictwie³²² wskazuje się, że: „z wymogu sprawiedliwości Trybunał strasburski wywodzi kilka niepisanych gwarancji zasady „*fair trial*”.

Warto odnotować, za P. Wilińskim³²³, że analiza obszernego orzecznictwa ETPC wskazuje na to, że Trybunał za elementy standardu rzetelnego procesu uznaje przede wszystkim:

- „prawo do sądu (prawo dostępu do sądu);
 - sąd niezawisły,
 - sąd bezstronny,
 - sąd ustanowiony ustawą,
 - uzasadnienie orzeczeń sądu;
- kontradiktoryjność;
- równość broni;

³²⁰ Art. 6 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzonej w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmienionej następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełnionej Protokołem nr 2, Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 stanowi, że:

1. „Każdy ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą przy rozstrzygnięciu o jego prawach i obowiązkach o charakterze cywilnym albo o zasadności każdego oskarżenia w wytoczonej przeciwko niemu sprawie karnej. Postępowanie przed sądem jest jawne, jednak prasa i publiczność mogą być wyłączone z całości lub części rozprawy sądowej ze względów obyczajowych, z uwagi na porządek publiczny lub bezpieczeństwo państwowe w społeczeństwie demokratycznym, gdy wymaga tego dobro małoletnich lub gdy służy to ochronie życia prywatnego stron albo też w okolicznościach szczególnych, w granicach uznanych przez sąd za bezwzględnie konieczne, kiedy jawność mogłaby przynieść szkodę interesom wymiaru sprawiedliwości.
2. Każdego oskarżonego o popełnienie czynu zagrożonego karą uważa się za niewinnego do czasu udowodnienia mu winy zgodnie z ustawą.
3. Każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do:
 - a) niezwłocznego otrzymania szczegółowej informacji w języku dla niego zrozumiałym o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko niemu oskarżenia;
 - b) posiadania odpowiedniego czasu i możliwości do przygotowania obrony;
 - c) bronięcia się osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę, a jeśli nie ma wystarczających środków na pokrycie kosztów obrony - do bezpłatnego korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu, gdy wymaga tego dobro wymiaru sprawiedliwości;
 - d) przesłuchania lub spowodowania przesłuchania świadków oskarżenia oraz żądania obecności i przesłuchania świadków obrony na takich samych warunkach jak świadków oskarżenia;
 - e) korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie.”.

³²¹ Europejski Trybunał Praw Człowieka (ETPC) to organ sądownictwa międzynarodowego powołany w 1959 r. na podstawie art. 19 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzonej w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmienionej następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełnionej Protokołem nr 2, Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 stanowiącego, że: „W celu zapewnienia przestrzegania zobowiązań wynikających dla Wysokich Układających się Stron z Konwencji i jej protokołów tworzy się Europejski Trybunał Praw Człowieka, zwany dalej „Trybunałem”. Działa on w sposób stały.”. Siedzibą Trybunału jest Strasburg. Trybunał nie jest organem Rady Europy. Aktualnie jest to jedyny sąd międzynarodowy rozpatrujący skargi indywidualne osób pokrzywdzonych naruszeniem EKPC, skargi składane przez grupy osób, organizacje międzynarodowe oraz państwa – strony EKPC. Szerzej na temat Europejskiego Trybunału Praw Człowieka zob. B. Gronowska, *Europejski...*, op. cit.; A. Bisztyga, *Europejski...*, op. cit.

³²² A. Pagiela, *Zasada...*, op. cit., s. 137.

³²³ P. Wiliński (w:) P. Wiliński (red.), *Rzetelny...*, op. cit., s. 363-364.

- jawność postępowania;
- rozpoznanie sprawy w rozsądnym terminie;
- prawo do milczenia;
- domniemanie niewinności;
- prawo do informacji;
- prawo do dysponowania czasem i możliwością przygotowania obrony;
- prawo do bronięcia się osobiście lub przez obrońcę;
- prawo do obecności przy przesłuchaniu i do przesłuchania świadków;
- prawo do korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza³²⁴.

Podzielam stanowisko zajęte przez P. Wilińskiego³²⁵, że katalog ten nie jest zamknięty.

Moim zdaniem, z orzecznictwa ETPC można wyinterpretować jeszcze między innymi następujące elementy standardu rzetelnego procesu sądowego:

- prawo do obecności na rozprawie³²⁶ (które nie ogranicza się tylko do obecności przy przesłuchaniu świadków),
- prawo do skutecznego udziału w rozprawie³²⁷ (rozumienia jej treści, przebiegu) – co ma szczególne znaczenie w postępowaniu z nieletnimi,
- zakaz korzystania z dowodów uzyskanych w wyniku złego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania³²⁸.

Nie ulega wątpliwości, na co trafnie zwrócono uwagę w literaturze³²⁹, że orzecznictwo ETPC³³⁰, które ma charakter wiążący dla stron Konwencji, odgrywa istotną rolę

³²⁴ Tamże, s. 363-364.

³²⁵ Tamże, s. 363.

³²⁶ Wyrok ETPC z dnia 18 października 2006 r. wydany w sprawie Hermi przeciwko Włochom (skarga nr 18114/02), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne), pow. za A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz...*, op. cit., s. 438.

³²⁷ Wyrok ETPC z dnia 23 lutego 1994 r. wydany w sprawie Stanford przeciwko Wielkiej Brytanii (skarga nr 16757/90), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne), pow. za A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz...*, op. cit., s. 438.

³²⁸ Wyrok ETPC z dnia 30 czerwca 2008 r. wydany w sprawie Gäfgen przeciwko Niemcom (skarga nr 22978/05), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne), Wyrok ETPC z dnia 28 czerwca 2007 r. wydany w sprawie Harutyunyan przeciwko Armenii (skarga nr 36549/03), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne), pow. za A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz...*, op. cit., s. 447-448.

³²⁹ A. Pagiela, *Zasada...*, op. cit. s. 126.

³³⁰ Szerzej zob. A. Redelbach, *Zasada...*, op. cit., s. 13-42; P. Kruszyński, *Zasada domniemania niewinności w świetle najnowszego orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, GSP 2003, t. XI, s. 119-124; J. Kociubiński, *Dostęp do niezawisłego i bezstronnego sądu jako element prawa do rzetelnego procesu karnego w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, NKPK 2011, t. XXVII, s. 127-149; K. Ryngielewicz, D. Rajska, *Nadmierzna długość postępowań sądowych w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, PS 2015, nr 3, s. 80-97; P. Kruszyński, *Zasada prawa do obrony w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*

w kształtowaniu prawa wewnętrznego państw-sygnatariuszy, w tym Polski, o czym świadczy chociażby nowelizacja u.p.n. z 2013 r.³³¹

1.3.5. Prawo do rzetelnego procesu w prawie Unii Europejskiej

Warto odnotować, że w **Karcie praw podstawowych Unii Europejskiej** gwarancje dotyczące wymiaru sprawiedliwości zostały potwierdzone w tytule VI (art. 47-50³³²). Analiza tych przepisów prowadzi, moim zdaniem, do wniosku, że państwa członkowskie UE, jako standard rzetelnego procesu uznają:

- jawne i sprawiedliwe rozpatrzenie sprawy,
- szybkość postępowania,
- niezawisłość i bezstronność sądu,
- sąd ustanowiony na mocy ustawy,

w Strasburgu-zagadnienia wybrane (w:) L. Gardocki i in. (red.), *Gaudium...*, op. cit., s. 585-596; J. Sobczak, *Swoboda wypowiedzi w orzecznictwie Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, cz. II. *Ius Novum* 2007, nr 4, s. 5-43; C. Kulesza, *Europejski standard efektywnej obrony z urzędu w orzecznictwie SN*, PiP 2007, z. 8, s. 58-70; A. Pagiela, *Zasada...*, op. cit., s. 125-144.

³³¹ Szerzej zob. rozdz. 1.1.8. niniejszej pracy.

³³² Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, Dz. U. UE C 303/01 z dnia 14 grudnia 2007 r. w art. 47-50 stanowi:

Artykuł 47

Prawo do skutecznego środka prawnego i dostępu do bezstronnego sądu

Każdy, kogo prawa i wolności zagwarantowane przez prawo Unii zostały naruszone, ma prawo do skutecznego środka prawnego przed sądem, zgodnie z warunkami przewidzianymi w niniejszym artykule.

Każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony uprzednio na mocy ustawy. Każdy ma możliwość uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i przedstawiciela.

Pomoc prawna jest udzielana osobom, które nie posiadają wystarczających środków, w zakresie w jakim jest ona konieczna dla zapewnienia skutecznego dostępu do wymiaru sprawiedliwości.

„Artykuł 48

Domniemanie niewinności i prawo do obrony

1. Każdego oskarżonego uważa się za niewinnego, dopóki jego wina nie zostanie stwierdzona zgodnie z prawem.

2. Każdemu oskarżonemu gwarantuje się poszanowanie prawa do obrony.

Artykuł 49

Zasady legalności oraz proporcjonalności kar do czynów zabronionych pod groźbą kary

1. Nikt nie może zostać skazany za popełnienie czynu polegającego na działaniu lub zaniechaniu, który według prawa krajowego lub prawa międzynarodowego nie stanowił czynu zabronionego pod groźbą kary w czasie jego popełnienia. Nie wymierza się również kary surowszej od tej, którą można było wymierzyć w czasie, gdy czyn zabroniony pod groźbą kary został popełniony. Jeśli ustawa, która weszła w życie po popełnieniu czynu zabronionego pod groźbą kary, przewiduje karę łagodniejszą, ta właśnie kara ma zastosowanie.

2. Niniejszy artykuł nie stanowi przeszkody w sądeniu i karaniu osoby za działanie lub zaniechanie, które w czasie, gdy miało miejsce, stanowiło czyn zabroniony pod groźbą kary, zgodnie z ogólnymi zasadami uznanymi przez wspólnotę narodów.

3. Kary nie mogą być nieproporcjonalnie surowe w stosunku do czynu zabronionego pod groźbą kary.

Artykuł 50

Zakaz ponownego sądenia lub karania w postępowaniu karnym za ten sam czyn zabroniony pod groźbą kary

Nikt nie może być ponownie sądzony lub ukarany w postępowaniu karnym za ten sam czyn zabroniony pod groźbą kary, w odniesieniu do którego zgodnie z ustawą został już uprzednio uniewinniony lub za który został już uprzednio skazany prawomocnym wyrokiem na terytorium Unii.”.

- pomoc prawną, w tym bezpłatną pomoc prawną dla osób nieposiadających wystarczających środków finansowych,
 - prawo do obrony,
 - domniemanie niewinności,
 - *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*,
 - *ne bis in idem*
- co w zasadzie pokrywa się ze standardami rzetelnego procesu wyrażonymi w innych, wcześniej wskazanych, aktach prawa międzynarodowego.

Podzielam poglądy wypowiedziane w literaturze³³³, że interpretacja przepisów Karty praw podstawowych UE powinna być zgodna z EKPC.

1.3.6. Pojęcie rzetelnego procesu w prawie polskim

Warto, moim zdaniem, podkreślić, że idea rzetelnego (uczciwego) procesu sądowego rozwijała się nie tylko w prawie międzynarodowym, lecz również w ustawodawstwach wewnętrznych.

W piśmiennictwie³³⁴ podaje się, że pojawiła się ona w prawie polskim wraz z uchwaleniem kodeksu postępowania karnego z 1969 r., który w art. 10 § 1 i 2³³⁵ nakładał na organy procesowe obowiązek informowania uczestników procesu o ich prawach i obowiązkach³³⁶, a „sformułowanie «uczciwej gry» (*fair play*) zostało wprowadzone do polskiej literatury za sprawą M. Cieślaka, który tak o niej pisał: „Uczestnicy procesu powinni wykonywać swe obowiązki i uprawnienia procesowe w sposób uczciwy,

³³³ Ł. Bojarski, D. Schindlauer, K. Władasz, M. Wróblewski, *Karta...*, op. cit., s. 104 i n.

³³⁴ S. Waltoś, *Proces karny...*, op. cit., s. 333 i pow. tam lit; E. Skrętowicz, *Z problematyki...*, op. cit., s. 22 i pow. tam lit.

³³⁵ Zgodnie z art. 10 Ustawy z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks postępowania karnego, Dz. U. Nr 13, poz. 96:

„§ 1. Jeżeli organ prowadzący postępowanie jest obowiązany pouczyć uczestników postępowania o ciężących obowiązkach i o przysługujących im uprawnieniach, brak takiego pouczenia lub mylne pouczenie nie może wywoływać ujemnych skutków procesowych dla osoby, której to dotyczy.

§ 2. Organ prowadzący postępowanie powinien ponadto w miarę potrzeby udzielać uczestnikom postępowania informacji o ciężących obowiązkach i o przysługujących im uprawnieniach także w wypadkach, gdy ustawa wyraźnie takiego obowiązku nie stanowi.”

³³⁶ M. Korcyl-Wolska zwraca uwagę, że w nauce prawa karnego art. 10 Ustawy z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks postępowania karnego, Dz. U. Nr 13, poz. 96 podniesiono do rangi zasady procesowej określając ją:

„- zasadą „lojalności procesowej”,

- zasadą „uczciwego traktowania uczestników procesu”,

- zasadą „uczciwej gry procesowej”,

- zasadą „informacji prawnej”,

- zasadą „lojalności organów władzy wobec obywatela.”

Zob. M. Korcyl-Wolska, *Zasada...*, op. cit., s. 372-373 i pow. tam lit., a w szczególności M. Lipczyńska, *Zasada informacji prawnej (art. 10 k.p.k.) a system zasad procesowych polskiego procesu karnego*, PiP 1973, z. 2, s. 50 i n.

bez naruszania powszechnie uznanych reguł moralnych, a zwłaszcza z wyłączeniem podstępów i wykorzystania cudzej nieświadomości, niewiedzy lub przymusowego położenia”.³³⁷

W literaturze³³⁸ podkreśla się, że prawo do rzetelnego postępowania sądowego otrzymało rangę konstytucyjną na mocy art. 45 aktualnie obowiązującej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej³³⁹, który stanowi, że:

1. „Każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd.
2. Wyłączenie jawności rozprawy może nastąpić ze względu na moralność, bezpieczeństwo państwa i porządek publiczny oraz ze względu na ochronę życia prywatnego stron lub inny ważny interes prywatny. Wyrok ogłaszany jest publicznie.”

Jest symptomatyczne, iż art. 8 ust. 2 Konstytucji stanowi, że: „Przepisy Konstytucji stosuje się bezpośrednio, chyba że Konstytucja stanowi inaczej”, przy czym w doktrynie zwraca się uwagę na to, że możliwość bezpośredniego stosowania Konstytucji dotyczy tzw. przepisów samowykonalnych³⁴⁰.

Mając na uwadze przytoczone wyżej poglądy wyrażone w piśmiennictwie można, moim zdaniem, przyjąć, że art. 45 Konstytucji jest przepisem samowykonalnym, ze względu na to, iż ustala on prawo każdego człowieka do sprawiedliwego rozpoznania jego sprawy sądowej w sposób na tyle konkretny i jednoznaczny, że może stanowić podstawę orzeczenia sądowego. Uważam zatem, iż organy procesowe powinny respektować prawo nieletniego do rzetelnego procesu sądowego wywodząc go z art. 45 Konstytucji, pomimo że u.p.n. nie zawiera stosownej regulacji w tym zakresie.

³³⁷ E. Skrętowicz, *Z problematyki...*, op. cit., s. 22 i pow. tam lit.

³³⁸ Z. Czeszejko-Sochacki, *Prawo do sądu w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (ogólna charakterystyka)*, PiP 1997, z. 11-12, s. 86-105; Z. Czeszejko-Sochacki, *Konstytucyjna zasada prawa do sądu*, PiP 1992, z. 10, s. 14-23; M. Płachta, *Prawa i gwarancje oskarżonego w świetle norm konstytucyjnych*, GSP 2004, t. XII, s. 185-208; P. Rogoziński, *Obecność...*, op. cit., s. 95-103.

³³⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 78, poz. 483.

³⁴⁰ Szerzej zob. M. Korcyl-Wolska, *Zasada...*, op. cit., s. 372-374 i pow. tam lit. Zob. też A. Mączyński, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji przez sądy*, PiP 2000, z. 5, s. 3-14; S. Wronkowska, *W sprawie bezpośredniego stosowania Konstytucji*, PiP 2001, z. 9, s. 3-23; B. Nita, *Bezpośrednie stosowanie konstytucji a rola sądów w ochronie konstytucyjności prawa*, PiP 2002, z. 9, s. 36-46; W. Kręcisz, *Stanowisko sądów powszechnych wobec bezpośredniego stosowania konstytucji*, PPIA 2004, nr 60, s. 59-77; M. Haczkowska, *Zasada bezpośredniego stosowania konstytucji w działalności orzeczniczej sądów*, Prz. Sejm. 2005, nr 1, s. 57-74; A. Bator, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, PiP 2006, z. 10, s. 96-105; A. Preisner, *Dookoła Wojtek. Jeszcze o bezpośrednim stosowaniu konstytucji RP* (w:) L. Garlicki, A. Szmyt (red.), *Sześć lat...*, op. cit., s. 230-244; W. Sanetra, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji RP przez Sąd Najwyższy*, PS 2017, nr 2, s. 5-29.

Warto, moim zdaniem, odnotować, że istotne gwarancje składające się na prawo do rzetelnego postępowania sądowego, poza art. 45 zawierają również inne przepisy Konstytucji, np.:

- gwarancje dla osób pozbawionych wolności (art. 41),
- zasada *nullum crimen sine lege* (art. 42 ust. 1),
- zasada prawa do obrony (art. 42 ust. 2),
- zasada domniemania niewinności (art. 42 ust. 3),
- prawo do ochrony prywatności (art. 47),
- prawo do wyrażania poglądów (art. 54).

Zdaniem J. Skorupki³⁴¹ tylko rzetelny proces sądowy może uchronić jednostkę przed omyłkami sądowymi i nadużyciem prawa. Prawdopodobnie z tej przyczyny o prawie do rzetelnego procesu mówi się najczęściej w kontekście procesu karnego³⁴². Nie ulega jednak wątpliwości, że idea ta ma szerszy charakter, o czym świadczą poglądy wyrażone w literaturze z zakresu innych dziedzin prawa procesowego³⁴³. Na uwagę zasługuje trafna, moim zdaniem, wypowiedź A. Łazarskiej, że: „Każdemu człowiekowi niezależnie od rozmiaru popełnionej zbrodni czy wyrządzonej przez niego szkody należy się rzetelny, uczciwy proces. (...). Rzetelny proces jest gwarancją i fundamentem praw człowieka. Gwarantuje on prawo jednostki do godnego i uczciwego postępowania przed sądem i sprawia, że człowiek jest podmiotem, a nie przedmiotem procesu”³⁴⁴.

Uważam, że z tej przyczyny wszystkie poczynione wyżej uwagi dotyczące rzetelności postępowania, pomimo że najczęściej odnoszone były właśnie do procesu karnego, mają również zastosowanie w postępowaniu prowadzonym wobec nieletnich, któremu poświęcone będą dalsze rozważania.

³⁴¹ Zob. też J. Skorupka, *Sprawiedliwość...*, op. cit., s. 58 i pow. tam lit.

³⁴² Szerzej zob. J. Skorupka (red.), *Rzetelny...*, op. cit.; P. Wiliński (red.), *Rzetelny...*, op. cit.; J. Skorupka, W. Jasiński (red.), *Rzetelny proces...*, op. cit.; P. Wiliński, *Dwa modele...*, op. cit., s. 40-51; J. Bielański, *Prawo do...*, op. cit., s. 69-91; C. Nowak, *Zasada...*, op. cit., s. 38-54; C. Nowak, *Prawo do...*, op. cit., s. 89-97; B. Zygmunt, *Prawo do...*, op. cit., s. 76-87; B. Krysińska, *Gwarancje procesowe w postępowaniu karnym: wspólne standardy w Unii Europejskiej, Refleksje z sympozjum, Berlin, 20-22 lutego 2007 r.*, Pal. 2007, nr 3-4, s. 201-205; A. Gerecka-Żołyńska, „Rzetelność”..., op. cit., s. 73-84.

³⁴³ A. Łazarska, *Rzetelny...*, op. cit., s. 21.

³⁴⁴ Tamże, s. 21.

1.3.7. Pojęcie rzetelnego procesu w dokumentach międzynarodowych określających standardy postępowania z nieletnimi

Wymaga podkreślenia, że na obowiązywanie zasady uczciwego procesu w postępowaniu w sprawach nieletnich w Polsce na tle standardów europejskich, jako pierwsza zwróciła uwagę M. Korcyl-Wolska³⁴⁵ trafnie dostrzegając, że: „w postępowaniu w sprawach nieletnich mają zastosowanie te same gwarancje, jakie przysługują osobom dorosłym, wobec których prowadzone jest postępowanie w związku z zarzutem popełnienia przestępstwa oraz ponadto gwarancje wynikające z aktów prawnych wytyczających minimalne standardy modelu postępowania z nieletnimi”³⁴⁶.

Należy odnotować, że **dokumenty międzynarodowe określające standardy postępowania z nieletnimi** (szerzej przedstawione w rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy) **wprost wskazują na prawo nieletniego do rzetelnego procesu sądowego i niemal wszystkie kładą nacisk na zapewnienie nieletniemu poszanowania co najmniej tych samych gwarancji prawnych, jakie przysługują oskarżonemu w procesie karnym, na co zwraca się uwagę w literaturze**³⁴⁷.

W tym kontekście na szczególną uwagę zasługuje komentarz³⁴⁸ do reguły 7. Reguł Pekińskich, gdzie gwarancje procesowe nieletniego wprost nazywa się „podstawowymi

³⁴⁵ M. Korcyl-Wolska, *Zasada...*, op. cit., s. 371-379.

³⁴⁶ M. Korcyl-Wolska, *Zasada...*, op. cit., s. 376. Należy podkreślić, że na potrzebę zapewnienia nieletniemu gwarancji procesowych w stopniu równym dorosłym sprawcom czynów zabronionych zwraca się uwagę również w literaturze obcojęzycznej. Niekiedy proces ten nazywany bywa-jak wskazuje W. Klaus: „adulteryzacją”, „udorośnianiem”. Szerzej zob. W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 25, 101, 260, 365 oraz pow. tam literatura, a w szczególności: J. Muncie, *A New deal for youth? Early intervention and correctionalism* (w:) G. Huges, E. McLaughlin, J. Muncie, *Crime Prevention and Community Safety*, Sage Publications, Thousand Oaks-London-New Delhi 2002, s. 145 i n.; J. Muncie, B. Goldson, *States of Transition, Convergence and Diversity in International Youth Justice* (w:) J. Muncie, B. Goldson (red.), *Comparative Youth Justice*, London-Thousand Oaks-New Delhi 2006, s. 211-213; J. Doek, *The future of juvenile court* (w:) J. Junger-Tas, L. Boendermaker, P.H. van der Laan (red.), *The future of the juvenile justice system*, Leuven-Amersfoort 1989, s. 197 i nast; J. Muncie, *Youth & Crime*, Sage Publications, Thousand Oaks-London-New Delhi 2004, s. 264; Ch. Eliaerts, E. Dumortier, *Restorative justice for children: in need of procedural safeguards and standards* (w:) E. Weitekamp, H.-J. Kerner (red.), *Restorative Justice. Theoretical foundations*, Willan Publishing 2002, s. 204 i n.; J. Dignan et al., *Staging restorative justice encounters against justice backdrop, A dramaturgical analysis*, *Criminology & Criminal Justice* 2007, Vol. 7 (1), s. 24.

Warto odnotować, że sytuacja prawna dzieci, którym zarzuca się popełnienie czynu zabronionego jest również przedmiotem zainteresowania Komisji Europejskiej, o czym świadczy publikacja: *Summary of contextual overviews on children's involvement in criminal judicial proceedings in the 28 Member States of the European Union*, European Commission – Directorate-General for Justice, Luksemburg 2014.

³⁴⁷ M. Korcyl-Wolska, *Zasada...*, op. cit., s. 371-379; M. Pieszczyk, *Prawo do...*, op. cit., s. 325-340; M. Szwań i in. (red.), *Rzetelność...*, op. cit.; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit.; P. Czarnecki, *Status nieletniego w postępowaniu w sprawach nieletnich*, PS 2016, nr 9, s. 45-62.

³⁴⁸ Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (tzw. Reguły Pekińskie) przyjęte rezolucją 40/33 przez Zgromadzenie Ogólne dnia 29 listopada 1985 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 344.

elementami rzetelnego i sprawiedliwego procesu sądowego.”. Ponadto komentarz do 14. reguły podkreśla, że: „postępowanie w sprawach nieletnich powinno być prowadzone z uwzględnieniem minimum standardów, które stosuje się niemal powszechnie w odniesieniu do oskarżonego o popełnienie przestępstwa i które znane są pod nazwą *«due process of law»*”³⁴⁹ – co, moim zdaniem, powinno rozwiewać wszelkie wątpliwości dotyczące tego, czy nieletniemu przysługuje prawo do rzetelnego procesu w takim samym stopniu jak dorosłemu.

Trzeba odnotować, że prawo nieletniego do rzetelnego postępowania sądowego zostało zaakcentowane również w Zaleceniu Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich z 17 września 1987 r. Na wstępie tego dokumentu podkreślono bowiem że: „nieletnim muszą przysługiwać te same gwarancje proceduralne co dorosłym.”³⁵⁰, natomiast w pkt 8 zaleceń wskazano na potrzebę wzmacniania sytuacji prawnej nieletniego.

Jest symptomatyczne, że także w Zasadach europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich z 5 listopada 2008 r. po raz kolejny podniesiono, że: „prawa i zabezpieczenia prawne przysługujące sprawcom nieletnim nie mogą być mniejsze niż te przewidziane ogólnymi zasadami postępowania karnego dla sprawców dorosłych” (pkt 13).

Z kolei w Wytycznych Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dzieci z 17 listopada 2010 r. już na wstępie preambuły napisano, że: „zważywszy, że, jak gwarantuje ECHR³⁵¹ i zgodnie z orzecznictwem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, prawo każdej osoby do dostępu do wymiaru sprawiedliwości i sprawiedliwego procesu — w każdym jego elemencie (w tym w szczególności, do prawa do bycia poinformowanym, wysłuchanym, reprezentowanym i do obrony prawnej) — jest niezbędne w społeczeństwie demokratycznym i w takim samym stopniu dotyczy dzieci, z uwzględnieniem jednak ich zdolności do formułowania własnych poglądów” – co, według mnie, należy argumentuje potrzebę respektowania prawa nieletniego do rzetelnego procesu sądowego oraz poszanowania specyficznych potrzeb i zdolności nieletnich.

³⁴⁹ Tamże, s. 350.

³⁵⁰ P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 463.

³⁵¹ Tak w teście Wytycznych określono w skrócie Konwencję o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzoną w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmienioną następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełnioną Protokołem nr 2, Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284, dla której w niniejszej pracy przyjęto skrót EKPC.

W przywołanych Wytycznych podkreślono również, że: „Należy zagwarantować dzieciom należyte przeprowadzenie procedury wraz z wszystkimi jej elementami, takimi jak zasady legalności i proporcjonalności, domniemanie niewinności, prawo do sprawiedliwego procesu, prawo do porady prawnej, prawo dostępu do sądów i prawo do apelacji, w takim samym stopniu, w jakim gwarantowane są dorosłym, i nie powinny być redukowane do minimum lub odbierane pod pretekstem, że leży to w najlepszym interesie dziecka. Dotyczy to wszystkich sądowych, niesądowych i administracyjnych postępowań” (pkt III.E.2).

Nie można pomijać tego, że na potrzebę uwzględniania prawa nieletniego do rzetelnego procesu sądowego zwracają uwagę również pozostałe dokumenty międzynarodowe wyznaczające standardy postępowania z nieletnimi, tj.:

- Konwencja o prawach dziecka³⁵² w zacytowanym wcześniej w rozdz. 1.2.3.niniejszej pracy - art. 40.;
- Wskazania Rijadzkie, które w pkt 3. podkreślają obowiązek podmiotowego traktowania nieletniego wskazując, że: „Młodzi ludzie powinni odgrywać czynną i partnerską rolę w społeczeństwie i nie powinno się ich traktować tak jakby stanowili tylko przedmiot socjalizacji i kontroli”. Ponadto, że w pkt 52. podniesiono istotną kwestię, a mianowicie to, że: „Rządy powinny dążyć do wprowadzania ustawodawstwa i odpowiednich zasad postępowania dla umacniania i ochrony praw i pomyślności młodzieży;
- Reguły Narodów Zjednoczonych dotyczące Ochrony Nieletnich Pozbawionych Wolności podkreślające, że wymiar sprawiedliwości wobec nieletnich powinien zapewniać ochronę ich praw (pkt 1.) i realizację gwarancji procesowych;
- Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich dotyczące nowych sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich z 24 września 2003 r., gdzie napisano, że: „działania mające na celu przyspieszenie prac wymiaru sprawiedliwości i poprawę jego skuteczności powinny zawsze być równoważone wymogami dotyczącymi rzetelności i prawidłowego przebiegu całego procesu” (pkt 14.);

³⁵² Zob. Komentarz ogólny nr 10 (2007). *Prawa dzieci w systemie wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich*, Komitet Praw Dziecka, *Czterdziesta Czwarta Sesja*, Genewa, 15 stycznia-2 lutego 2007 r., pkt D. Gwarancja uczciwego procesu (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit. s. 568-755; M. Prucnal, *Ochrona i specjalne traktowanie nieletnich sprawców czynów karalnych* (w:) S.L. Stadniczeńko (red.), *Konwencja...*, op. cit., s. 307-316.

- Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa z 21 czerwca 2007 r., która w sposób szczególny zwraca uwagę na konieczność bezpośredniego udziału rodziców i kuratorów w postępowaniu z nieletnimi (pkt 19.) oraz wymóg podmiotowego traktowania nieletnich przez ich „przyłączanie (...) do wszystkich kwestii i decyzji” (pkt 24.).

Przechodząc w tym miejscu do bardziej szczegółowego omówienia treści standardu rzetelnego postępowania w sprawach nieletnich należy wskazać, że reguły rzetelnego procesu można podzielić – jak proponuje P. Wiliński³⁵³ – na ogólne reguły tworzące standard rzetelnego postępowania oraz reguły szczegółowe (reguły podmiotowe), tj. konkretne uprawnienia uczestnika postępowania wynikające ze standardu rzetelnego procesu – przy czym należy mieć na uwadze, że reguły ogólne i reguły szczegółowe niekiedy mogą się ze sobą pokrywać.

Reasumując treść powołanych wcześniej dokumentów międzynarodowych, a także poglądy wyrażone w doktrynie³⁵⁴, w orzecznictwie ETPC³⁵⁵ oraz orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego³⁵⁶, które co prawda nie dotyczyły postępowania z nieletnimi, ale według mnie mają do niego zastosowanie, chciałabym wskazać, że moim zdaniem standard rzetelnego procesu dotyczący każdego postępowania, którego przedmiotem jest popełnienie czynu zabronionego, w tym standard rzetelnego procesu w postępowaniu z nieletnimi, obejmuje następujące zasady:

- niezależność, niezawisłość i bezstronność sądu;
- rozpoznanie sprawy w rozsądnym terminie;
- dwuinstancyjność postępowania;

³⁵³ P. Wiliński (w:) P. Wiliński (red.), *Rzetelny...*, op. cit., s. 362.

³⁵⁴ M. Barącz, *Pojęcie...*, op. cit., s. 75-78; A. Murzynowski, *Problematyka „uczciwego procesu”* (w:) B. Czech (red.), *Filozofia prawa a tworzenie i stosowanie prawa. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej w dniach 11 i 12 czerwca 1991 r. w Katowicach*, Katowice 1992, s. 261; I. Nowikowski, *Uwagi o zasadzie rzetelnego...*, op. cit., s. 45-56 i pow. tam lit.; D. Vitkauskas, G. Dikov, *Ochrona...*, op. cit., s. 46-106; B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa Człowieka...*, op. cit., s. 325-340; A. Łazarska, *Rzetelny...*, op. cit., s. 181-586; P. Wiliński (w:) P. Wiliński (red.), *Rzetelny...*, op. cit., s. 362-365.

³⁵⁵ Zob. B. Stańdo-Kawecka, *Orzecznictwo...*, op. cit., s. 279-293; I. C. Kamiński, *Nieletni...*, op. cit., s. 19-31; *Zestawienie tematyczne orzecznictwa ETPC - ochrona dzieci...*, op. cit., s. 1-7; *Zestawienie tematyczne orzecznictwa ETPC-prawa dzieci...*, op. cit. s. 1-2; A. Murdecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 35-42; M. Nowicki, *Europejski Trybunał...*, op. cit.; J. Skorupka, *Sprawiedliwość...*, op. cit. s. 69-76 i pow. tam orzecznictwo ETPC.

³⁵⁶ Zob. też J. Skorupka, *Sprawiedliwość...*, op. cit., s. 67-68 i pow. tam orzecznictwo TK.

- jawność postępowania (co do zasady ograniczona do jawności wewnętrznej i publicznego ogłoszenia orzeczenia)³⁵⁷;
- kontradiktoryjność postępowania, o ile w postępowaniu występują strony przeciwne³⁵⁸;
- równość stron procesowych (w tym równość broni i równość wobec prawa),
- bezpośredniość w postępowaniu dowodowym³⁵⁹;
- *ne bis in idem*;
- *nullum crimen, nulla poena sine lege anteriori*;
- domniemanie niewinności;
- prawo do obrony;
- prawo do bezpłatnej pomocy tłumacza;
- ochrona praw osób pozbawionych wolności³⁶⁰.

Mając na uwadze fakt, że w przypadku nieletnich wskazane wyżej reguły ogólne zostają dodatkowo wzbogacone o międzynarodowe wytyczne dotyczące postępowania z nieletnimi zawarte w wymienionych wyżej dokumentach³⁶¹, uważam, że ze standardu rzetelnego postępowania w sprawach nieletnich (tzw. reguł ogólnych) wynikają następujące prawa nieletniego (reguły szczegółowe), których respektowanie jest, moim zdaniem, koniecznym warunkiem realizacji prawa nieletniego do rzetelnego procesu sądowego, tj.:

- prawo do powszechnej znajomości katalogu czynów (zachowań), które uznaje się za „zabronione” nieletnim, a co za tym idzie, mogące stanowić przesłankę przedmiotową wszczęcia postępowania sądowego w sprawie nieletniego – zgodnie z zasadą *nullum crimen sine lege*;

³⁵⁷ Specyfika postępowania z nieletnimi pozwala na ograniczenie zasady jawności postępowania z uwagi na kolizję z prawem nieletniego do poszanowania jego życia prywatnego i ochrony przed stygmatyzacją. Szerzej zob. M. Korcyl-Wolska (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 187-188, tezy 1-3 do art. 45 u.p.n.; P. Górecki (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 200-201, tezy 1-3 do art. 32n u.p.n.

³⁵⁸ U.p.n. przewiduje występowanie stron w postępowaniu ale nie są to strony przeciwne. Szerzej zob. M. Korcyl-Wolska (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 148-152, a w szczególności teza 1 i 8 do art. 45 u.p.n.; P. Górecki (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 162-165, tezy 1-9 do art. 30 u.p.n.; W. Czerwiński, *Zadania prokuratora w świetle ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, PP 1983, nr 12, s. 36-42; P. Górecki, *Udział prokuratora w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Prok. i Pr. 1997, nr 2, s. 131-149.

³⁵⁹ W wyroku SN z dnia 10 sierpnia 1983 r., V KRN 173/83, OSNPG 1984, nr 3, poz. 21, LEX nr 17510 wydanym na gruncie przepisów u.p.n. został wyrażony pogląd, że: „podstawowe zasady procesowe, do jakich należy w pierwszym rzędzie zaliczyć zasady dociekania prawdy obiektywnej i bezpośredniości znajdują pełne zastosowanie w sprawach o przestępstwa albo o określone w ustawie wykroczenia popełnione przez nieletnich.”

³⁶⁰ P. Jaros, *Prawo dziecka pozbawionego wolności* (w:) S.L. Stadniczeńko (red.), *Konwencja...*, op. cit., s. 231-235.

³⁶¹ W sposób najbardziej szczegółowy standardy postępowania z nieletnimi zostały opisane w Wytycznych Komitetu Ministrów RE w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dzieciom. Szerzej na temat tego dokumentu zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

- prawo do sądu³⁶²:
 - prawo do rozpoznania sprawy przez bezstronny i niezawisły sąd,
 - prawo do odpowiedniego ukształtowania ustroju i pozycji sądu rozpoznającego sprawę nieletniego, w tym należytego przygotowania sądów i sędziów do rozpoznawania spraw nieletnich³⁶³,
 - prawo do odpowiedniego ukształtowania procedury sądowej w sposób adekwatny do stopnia rozwoju nieletnich, tzn. zapewniającego nieletnim możliwość rzeczywistego udziału w postępowaniu i podmiotowego ich traktowania³⁶⁴,
 - prawo do uzyskania orzeczenia sądowego wydanego w oparciu o całokształt okoliczności istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy, ujawnionych w toku postępowania na podstawie rzetelnie przeprowadzonego oraz ocenionego materiału dowodowego uzyskanego w legalny sposób,
 - prawo do uzyskania uzasadnienia orzeczenia sformułowanego w sposób zrozumiały dla nieletniego,
 - prawo do rozpoznania sprawy bez zbędnej zwłoki i wynikające z niego prawo do wnoszenia środków zaskarżenia dotyczących przewlekłości postępowania³⁶⁵;
- prawo do respektowania domniemania niewinności w jej psychologicznym aspekcie uwzględniającym przyjętą niezdolność nieletnich do zawinienia w rozumieniu prawa karnego³⁶⁶;
- prawo do bycia traktowanym w sposób podmiotowy i respektujący poczucie godności nieletniego³⁶⁷;
- prawo do poszanowania życia prywatnego i ochrony przed stygmatyzacją³⁶⁸;

³⁶² M. Korcyl-Wolska, *Dostęp do sądu nieletniego de lege lata i wedle projektu Kodeksu nieletnich* (w:) I. Nowikowski (red.), *Problemy stosowania prawa sądowego. Księga ofiarowana Profesorowi Edwardowi Skrętowiczowi*, Lublin 2007, s. 303–317; T. Bojarski, *Rola sądu...*, op. cit., s. 49–58; A. Strzembosz, *Polski sąd rodzinny jako organ zapobiegający przestępczości nieletnich*, St. Praw. 1988, z. 1–2, s. 23–36; G. Artymiak, *Sąd właściwy do rozpoznawania spraw dotyczących czynów zabronionych popełnionych przez nieletnich sprawców – zagadnienia wybrane* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 67–81; P. Jaros, *Prawo dziecka do sądu* (w:) S.L. Stadniczeńko (red.), *Konwencja...*, op. cit., s. 199–214; J. Kociubiński, *Dostęp...*, op. cit., s. 127–149; K. Ryngielewicz, D. Rajska, *Nadmierna długość...*, op. cit., s. 80–97.

³⁶³ W. Stelmaszczuk-Taracha, *Rola sędziego w postępowaniu w sprawach nieletnich na przykładzie orzecznictwa V Wydziału Rodzinnego i Nieletnich Sądu Rejonowego w Lublinie* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 59–65; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 231–234; W. Broniewicz, *Sąd rodzinny a sąd opiekuńczy*, PS 1993, nr 2, s. 38–46.

³⁶⁴ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 231–234.

³⁶⁵ Ibidem, s. 217–218 i pow. tam lit.

³⁶⁶ E. Szwedek, *Wina w ustawie o nieletnich*, Pal. 1998, nr 8–9, s. 75–86; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 212–215; P. Kruszyński, *Zasada domniemania...*, op. cit., s. 119–124; A.M. Tęcza-Paciorek, *Aksjologiczne podstawy obowiązywania zasady domniemania niewinności*, Ius Novum 2010, nr 2, s. 81–92.

³⁶⁷ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 210–211.

³⁶⁸ A. Łopatka, *Dziecko...*, op. cit., s. 82–84, M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 228–229 i pow. tam lit.

- prawo do otrzymania zrozumiałej informacji³⁶⁹ o:
 - przyczynie prowadzenia postępowania,
 - przysługujących nieletniemu prawach i obowiązkach,
 - czasie i miejscu czynności procesowych,
 - skutkach podjęcia i zaniechania określonych czynności procesowych;
- prawo do znajomości stawianych zarzutów³⁷⁰;
- prawo do bycia wysłuchanym w warunkach zapewniających swobodę wypowiedzi oraz prawo do milczenia³⁷¹;
- prawo do obrony³⁷²:
 - prawo do obrony osobistej i korzystania z bezpłatnej pomocy obrońcy dysponującego odpowiednim przygotowaniem do udziału w postępowaniu z nieletnimi,
 - prawo do dysponowania czasem i możliwością przygotowania obrony,
 - prawo do swobodnego i objętego tajemnicą komunikowania się z obrońcą,

³⁶⁹ Z. Gostyński, *Obowiązek informowania uczestników postępowania o ich obowiązkach i uprawnieniach jako przejaw zasady uczciwego (rzetelnego) procesu* (w:) J. Czapska i in. (red.), *Zasady procesu...*, op. cit., s. 362-369; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 215-216.

³⁷⁰ W wyroku SN z dnia 10 sierpnia 1983 r., V KRN 173/83, OSNPG 1984, nr 3, poz. 21, LEX nr 17510 wydanym na gruncie przepisów u.p.n. został wyrażony pogląd zgodnie z którym: „Zarówno przepisy dotychczasowe, które zostały uchylone, jak i przepisy nowej ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, a w szczególności art. 43 § 2 i art. 46 wymagają dokładnego określenia zarzucanego nieletniemu czynu ze wskazaniem czasu, miejsca i skutków, w tym wysokości wyrządzonej szkody oraz innych okoliczności jego popełnienia, jak również wskazania przepisu ustawy karnej, pod który zarzucany czyn podpada.”

³⁷¹ K. Zgryzek, *Wysłuchiwać czy przesłuchiwać nieletniego?* (w:) I. Nowikowski (red.), *Problemy stosowania...*, op. cit., s. 513-524; M. Korcyl-Wolska, *Przesłuchanie nieletniego przez policję na podstawie ustawy z 26 października 1982 r. de lege lata i de lege ferenda* (w:) J. Błachut, M. Szewczyk, J. Wójcikiewicz (red.), *Nauka wobec przestępczości. Księga ku czci profesora Tadeusza Hanauska*, Kraków 2001, s. 180-193; B. Stańdo-Kawecka, J. Kusztal, *Ochrona praw...*, op. cit., s. 159-189; M. Markowski, *Prawo do milczenia w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Pal. 2013, nr 7-8, s. 68-78; Z. Woźniak, *Ustawowa ochrona dziecka przed negatywnymi skutkami przesłuchania w aspekcie praktycznym*, Prok. 2009, nr 2, s. 85-97; J. Sobczak, *Swoboda wypowiedzi...*, op. cit., s. 5-43; A. Pawlak, *Dziecko w procedurze cywilnej i karnej-wysłuchanie, przesłuchanie* (w:) S.L. Stadniczeńko (red.), *Konwencja...*, op. cit., s. 215-230; L. Woszczek, *Przesłuchanie nieletniego-aspekty prawne i psychologiczne* (w:) J.M. Stanik, L. Woszczek (red.), *Przestępczość...*, op. cit., s. 253-262.

³⁷² Szerzej zob. M. Maraszek, *Obrońca w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Pal. 2014, nr 5-6, s. 42-51; P. Górecki, *Rola i zadania obrońcy nieletniego w świetle znowelizowanej ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Prok. i Pr. 2014, nr 10, s. 145-157; J. Kosowski, *Udział obrońcy...*, op. cit., s. 107-121; E. Wierzbowski, *Rola obrony przed sądami dla nieletnich*, NP 1951, nr 9, s. 54-56; T. Grzegorzczak, *Udział obrońcy w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Warszawa 1986; M. Lipczyńska, *Rola adwokata w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Pal. 1983, nr 12, s. 66-73; E. Skrętowicz, *Obrońca z urzędu przed sądem dla nieletnich*, NP 1967, nr 4, s. 529-534; P. Górecki, *Niektóre aspekty udziału obrońcy w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Pal. 2000, nr 4, s. 146-157; H. Zabrodzka, *Rola obrońcy w procesie przed sądem dla nieletnich*, Pal. 1958, nr 2, s. 71-79; W. Pociąg, *W odpowiedzi sędzi Zabrodzkiej*, Pal. 1958, nr 2, s. 79-81; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 223-227; List Rzecznika Praw Dziecka M. Michałaka do Ministra Sprawiedliwości Z. Ziobry z dnia 8 kwietnia 2016 r., znak ZSR.422.12.2016.ER; P. Kruszyński, *Zasada prawa...*, op. cit., s. 585-596; S. Janczarek, *Swoboda...*, op. cit., s. 29-53; C. Kulesza, *Europejski...*, op. cit., s. 58-70.

- prawo do prowadzenia postępowania w atmosferze zrozumienia, z uwzględnieniem tempa komunikacji nieletniego i jego zdolności koncentracji podczas czynności procesowych,
- prawo do stosowania udogodnień procesowych dostosowanych do wieku i stopnia rozwoju nieletniego,
- prawo nieletniego pozbawionego wolności do udziału w postępowaniu sądowym;
- prawo do korzystania z obecności rodziców lub opiekuna przy każdej czynności procesowej, chyba że dobro dziecka stoi temu na przeszkodzie³⁷³;
- prawo do udziału w rozprawie³⁷⁴;
- prawo do przedstawiania dowodów i argumentów na swoją korzyść oraz udziału w przeprowadzaniu dowodów na niekorzyść i ich kwestionowania (w tym do zadawania pytań świadkom)³⁷⁵;
- prawo do zabierania głosu na temat wszystkich przedstawionych w sprawie dowodów i argumentów oraz wypowiadania się w kwestiach dotyczących własnych interesów³⁷⁶;
- prawo dostępu do dowodów (materiałów) zgromadzonych w sprawie, w tym prawo wglądu do akt³⁷⁷;
- prawo do korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza³⁷⁸;
- prawo do skutecznego kwestionowania i zaskarżania decyzji procesowych oraz prawo do dwuinstancyjnego postępowania³⁷⁹;
- prawo do ostatecznego zakończenia sprawy wynikające z zasady *ne bis in idem*.

Poniżej zamieszczam wykonane przeze mnie zestawienie dokumentów międzynarodowych wyznaczających standardy postępowania z nieletnimi wraz z wykazem powołanych w nich praw i gwarancji dla nieletniego (tabela nr 1).

³⁷³ T. Grzegorzczak, *Sytuacja prawna rodziców nieletniego na gruncie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, NP. 1987, nr 2; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 162-165 i pow. tam lit.

³⁷⁴ T. Bojarski, E. Kruk (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 192, komentarz do art. 32m u.p.n., s. 194-195, komentarz do art. 32o u.p.n., s. 212-214, tezy 1-4 do art. 62 u.p.n.; P. Górecki (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 200, komentarz do art. 32m u.p.n., s. 201-202, komentarz do art. 32o u.p.n., s. 216-217, tezy 1-2 do art. 62 u.p.n., tezy 1-2.

³⁷⁵ T. Grzegorzczak, *Sytuacja nieletniego...*, op. cit., s. 3-23; P. Czarnecki, *Status...*, op. cit., s. 47-58; M. Korcyl-Wolska (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 150-151, teza 5 do art. 30 u.p.n.

³⁷⁶ A. Łopatka, *Dziecko...*, op. cit., s. 70-77.

³⁷⁷ T. Bojarski, E. Kruk (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 176-177, teza 1 i 4 do art. 32d u.p.n.

³⁷⁸ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 216-217.

³⁷⁹ P. Górecki, *Postępowanie odwoławcze w sprawach nieletnich (wybrane problemy procesowe)*, PS 2004, nr 2, s. 98-109; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 229-231 i pow. tam lit.

Tabela nr 1. Standard rzetelnego procesu według dokumentów międzynarodowych dotyczących nieletnich sprawców czynów zabronionych³⁸⁰

Gwarancje prawne składające się na standard rzetelnego postępowania w sprawach nieletnich	Wzorcowe Reguły Minimum NZ dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich z 29 listopada 1985 r. (Reguły Pekińskie)	Zalecenie Komitetu Ministrów RE dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich z 17 września 1987 r.	Konwencja o prawach dziecka z 20 listopada 1989 r.	Wskazania NZ odnośnie zapobiegania przestępczości nieletnich z 14 grudnia 1990 r. (Wskazania Rijadzkie)	Reguły NZ dotyczące Ochrony Nieletnich Pozbawionych Wolności z 14 grudnia 1990 r.	Zalecenie Komitetu Ministrów RE dla państw członkowskich dotyczące nowych sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich z 24 września 2003 r.	Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa z 21 czerwca 2007 r.	Zalecenie Komitetu Ministrów RE dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich z 5 listopada 2008 r.	Wytyczne Komitetu RE w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyszanego dla dzieci z 17 listopada 2010 r.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
nullum crimen sine lege	reguła 3.1	---	art. 40 ust. 2 lit. a)	wskazanie 56. (VI) ³⁸¹	---	część I ³⁸²	---	zalec. 21.1 w zw. z 21.3 (I.B)	---
prawo do rozpoznania sprawy przez bezstronny i niezawisły sąd	reguła 14.1 ³⁸³	zalec. 12 i 13 (IV) ³⁸⁴	art.. 40 ust. 2 lit. b) pkt iii	---	reguła 2 (I) reguła 20 (IV) ³⁸⁵	część I ³⁸⁶	---	Zalec 3 (I.A.) Zalec 26 (II.C)	wytyczna IV.D.34

³⁸⁰ Por. z ustaleniami badawczymi M. Korcyl-Wolskiej prezentowanymi w tabelach zamieszczonych w następujących publikacjach: M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 378-380 oraz M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit. s. 205-207.

³⁸¹ Warto przytoczyć treść zasady *nullum crimen sine lege* ze Wskazań Rijadzkich, gdzie przyjęto, że „w celu zapobiegania stygmatyzacji, padania ofiarą przestępstw i kryminalizowania młodzieży należy wprowadzić przepisy gwarantujące, że jakiegokolwiek postępowanie nie uznawane za przestępne lub niekaralne, jeśli jest popełnione przez dorosłego, będzie traktowane tak samo jeśli popełni je nieletni.”

³⁸² Zob. zamieszczona tamże definicję „przestępczości”.

³⁸³ Reguły Pekińskie posługują się terminem „odpowiednia władza (sąd, trybunał, rada komisja)”.

³⁸⁴ Przedmiotowe Zalecenia wskazują na „organy sądownicze lub równoważne władze administracyjne”. Równocześnie w zalec. 13 podaje się, że wszelkie decyzje związane z ograniczeniem wolności nieletniego „podejmowane są pod kontrolą sądową”

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Prawo nieletniego do odpowiedniego ukształtowania ustroju i pozycji sądu rozpoznającego jego sprawę, w tym należytego przygotowania sądów i sędziów do postępowania z nieletnimi	reguła 1.4 reguła 1.6 reguła 2.3 reguła 6.3 reguła 14.1 reguła 22.1	zalec. 5 (III) zalec. 9 (III)	art. 40 ust. 3	---	---	---	pkt 24	---	wytuczna IV.A.12 wytuczna IV.D.63
Prawo nieletniego do odpowiedniego ukształtowania procedury sądowej – w sposób adekwatny do stopnia jego rozwoju, tzn. zapewniający nieletniemu możliwość rzeczywistego udziału w postępowaniu i podmiotowego traktowania – tak aby urzeczywistnione zostało jego prawo do obrony materialnej	reguła 2.3 reguła 14.2 reguła 6	zalec. 8 (III) zalec. 9 (III)	art. 40 ust. 3	wskazanie 52. (VI) wskazanie 9 lit. i (III)	reguła 1 (I)	---	pkt 20	zalec. 13 (I.A) zalec. 14 (I.A) zalec. 15 (I.A) zalec. 18 (I.A)	wytuczna IV.D.54-62 wytuczna IV.A.14-15
Prawo nieletniego do uzyskania orzeczenia sądowego wydanego w oparciu o całokształt okoliczności istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy, ujawnionych w toku postępowania na podstawie rzetelnie przeprowadzonego oraz ocenionego materiału dowodowego uzyskanego w legalny sposób	reguła 5.1.1 reguła 16.1 reguła 17.1. lit. a)	preambuła zalec. 16 (IV) zalec 17 (IV)	art. 40 ust. 4	---	---	zalec. 9 (III)	pkt 18	zalec. 5 (I.A)	wytuczna IV.A.16
Prawo nieletniego do uzyskania, sformułowanego w przystępny sposób, uzasadnienia wydanego orzeczenia	---	zalec. 16 (IV) ³⁸⁷	---	---	---	---	---	Zalec. 122.3 (V.G)	wytuczna IV.D.49

³⁸⁵ Reguła 20. dopuszcza pozbawienie wolności (przyjęcie do zakładu) na podstawie nakazu „sądowej, administracyjnej lub innej władzy publicznej”.

³⁸⁶ Zob. zamieszczoną tamże definicję „systemu wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich”.

³⁸⁷ Zalecenia w sposób szczególny zwracają uwagę na konieczność „wymagania od sądów przedstawienia powodów orzeczonych przez nie kar więzienia”.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Prawo nieletniego do rozpoznania jego sprawy bez zbędnej zwłoki	reguła 20.1 ³⁸⁸	zalec. 4 (III)	art. 40 ust. 2 lit. b) pkt iii	---	reguła 17 (II)	zalec. 14 (III)	pkt 20	zalec. 9 (I.A)	wytyczna IV.D.50-53
Prawo nieletniego do respektowania jego domniemania niewinności	reguła 7.1	zalec. 8 (III)	art. 40 ust. 2 lit. b) pkt i	---	reguła 17 (II)	---	---	zalec. 108 (III.F)	wytyczna III.E.2
Prawo nieletniego do bycia traktowanym w sposób podmiotowy i respektujący poczucie godności	reguła 1.3	zalec. 3 (II) zalec. 11 (IV) zalec 16 (IV)	art. 40 ust. 1	wskazanie 3. (I)	reguła 28 (IV.C) reguła 31 (IV) reguła 59 (IV) reguła 87 (IV)	---	pkt 24	zalec. 7 (I.A) zalec. 8 (I.A) zalec. 11 (I.A)	wytyczna III.A.2 wytyczna III.B.1 lit. b wytyczna III.C.1-2 wytyczna IV.C.27
Prawo nieletniego do poszanowania jego życia prywatnego i ochrony przed stygmatyzacją	reguła 8.1 reguła 8.2 reguła 21.1	zalec. 8 (III) zalec 10 (III)	art. 40 ust. 2 lit. b) pkt vii	---	reguła 19 (IV) reguła 32 (IV) reguła 35 (IV) reguła 60 (IV)	---	---	zalec. 16 (I.A)	wytyczna IV.A.6-8
Prawo nieletniego do otrzymania zrozumiałej informacji o prawach i obowiązkach (oraz skutkach ich niedopełnienia) oraz o treści przepisów mających wpływ na jego sytuację	reguła 7.1	---	---	---	reguła 24 (IV) reguła 25 (IV) ³⁸⁹	zalec 15 (III)	---	zalec. 25 lit. a (II.C) zalec. 33.1 (II.D) zalec 46 (II.D.2.)	wytyczna IV.A.1 lit. a i f wytyczna IV.B.25 wytyczna IV.C.28

³⁸⁸ Warto zwrócić uwagę, że reguła 20.1 przewiduje zasadę szybkości postępowania uzasadnioną w komentarzu w ten sposób, że: „szybkie prowadzenie postępowania ma ogromne znaczenie w sprawach nieletnich. W przeciwnym razie, cokolwiek dobrego mogłoby być osiągnięte dzięki postępowaniu i orzeczeniu, może być wystawione na szwank. W miarę upływu czasu dla nieletniego staje się coraz trudniejsze, jeśli nie niemożliwe, rozumowe i psychologiczne powiązanie samego postępowania i orzeczenia z popełnionymi przestępstwami.” – co, według mnie, oznacza, że zasada szybkości w postępowaniu z nieletnimi nabiera szczególnego znaczenia w kontekście prawa do rzetelnego postępowania.

³⁸⁹ Przedmiotowe reguły dotyczą informowania nieletnich i o ich prawach i obowiązkach w związku z pobytem w zakładzie.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Prawo nieletniego do znajomości stawianych mu zarzutów	reguła 7.1	---	art. 40 ust. 2 lit. b) pkt ii	---	reguła 70 (IV) ³⁹⁰	---	---	---	wytuczna IV.A.5
Prawo nieletniego do wysłuchania w warunkach zapewniających swobodę wypowiedzi oraz prawo nieletniego do milczenia	reguła 7.1 reguła 14.2	Zalec. 8 (III)	art. 40 ust. 2 lit. b) pkt iv	---	---	---	---	zalec. 122.5 (V.G)	wytuczna IV.D.44-48
Prawo nieletniego do uzyskania pomocy prawnej (do ustanowienia obrońcy)	reguła 7.1 reguła 15.1	zalec. 8 (III)	art. 40 ust. 2 lit. b) pkt ii i iii	wskazanie 57. (VI) ³⁹¹	reguła 18 lit. a (II) ³⁹²	zalec. 15 (III)	---	zalec. 120.1-120.3. (IV) zalec. 124 (V.G)	wytuczna IV.C.30 wytuczna IV.D.37-41
Prawo nieletniego do korzystania z obecności rodziców lub opiekuna przy każdej czynności chyba, że dobro nieletniego stoi temu na przeszkodzie	reguła 7.1 reguła 10.2 reguła 15.2	zalec. 8 (III)	art. 40 ust. 2 lit. b) pkt iii	---	---	zalec 10 (III) zalec 15 (III)	pkt 19	zalec. 14 (I.A)	wytuczna IV.C.30 wytuczna IV.D.58
Prawo nieletniego do czynnego udziału w postępowaniu (np. zadawania pytań świadkom, przedstawiania dowodów, wglądu do akt)	reguła 7.1	zalec. 8 (III)	art. 40 ust. 2 lit. b) pkt iv	---	---	---	---	zalec. 33.2. (II.D.1.) zalec. 122.5 (V.G)	wytuczna I.3 wytuczna II.A.1-2
Prawo nieletniego do korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza	---	---	art. 40 ust. 2 lit. b) pkt vi	---	reguła 6 (I) ³⁹³	---	---	---	---

³⁹⁰ Powołana reguła dotyczy obowiązku informowania nieletnich o stawianych im zarzutach w postępowaniu dyscyplinarnym w związku z pobytem w zakładzie.

³⁹¹ Wskazania Rijadzkie zwracają uwagę na to, że „należałoby również powołać adwokaturę specjalizującą się w sprawach dzieci”.

³⁹² Powołana reguła zwraca uwagę na prawo nieletniego do regularnego i poufnego kontaktu z obrońcą (doradcą prawnym) w czasie pozbawienia wolności.

³⁹³ Powołana reguła zwraca uwagę na konieczność zapewnienia nieletniemu nieodpłatnej pomocy tłumacza w czasie pobytu w zakładzie, w szczególności w toku badania lekarskiego lub postępowania dyscyplinarnego.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Prawo nieletniego do skutecznego kwestionowania i zaskarżania decyzji procesowych oraz prawo do dwuinstancyjnego postępowania	reguła 7.1	zalec. 8 (III)	art. 40 ust. 2 lit. b) pkt v	---	reguła 7 (I)	---	---	zalec. 121 (V.G) zalec. 122.3 (V.G) zalec. 122.4 (V.G)	wytoczna III.E.2-3
<i>Zasada ne bis in idem</i>³⁹⁴	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Opracowanie własne. Zestawienie wykonano w oparciu o akty prawa międzynarodowego wymienione w rozdz. 1.2. niniejszej pracy.

³⁹⁴ Żaden z dokumentów międzynarodowych przywołanych w tabeli nie formułuje wprost zasady *ne bis in idem* w postępowaniu z nieletnimi, jednak z uwagi na to, że w dokumentach tych nakazuje się stosować wobec nieletnich wszelkie gwarancje prawne przysługujące dorosłym sprawcom czynów zabronionych, należy uznać, że zasada ta znajduje zastosowania również względem nieletnich sprawców czynów zabronionych.

Analiza przytoczonego wcześniej piśmiennictwa oraz wskazanych aktów prawa międzynarodowego skłania mnie do wniosku, że standard rzetelnego procesu sądowego jest standardem międzynarodowym, który nakłada w pierwszej kolejności na ustawodawcę krajowego, a następnie na organy stosujące prawo, obowiązek zapewnienia i respektowania szeregu gwarancji prawnych dla uczestników postępowania sądowego, które to gwarancje mają przede wszystkim wymiar procesowy, lecz się do niego nie ograniczają, o czym świadczy wskazywanie w powołanych wyżej aktach prawnych, wśród zasad składających się na standard rzetelnego procesu, zasady *nullum crimen, nulla poena sine lege*.

Uważam, iż jest to trafne działanie, gdyż, moim zdaniem, nie może być mowy o rzetelnym procesie, gdy nie jest jasny zakres przesłanek przedmiotowych umożliwiających jego wszczęcie lub rodzaj środków (sankcji), jakie mogą zostać zastosowane w wyniku jego przeprowadzenia, gdyż taka sytuacja *ab ovo* zakłada nieuczciwe potraktowanie uczestników postępowania.

Jednocześnie podzielam pogląd A. Matyska³⁹⁵, że w postępowaniu z nieletnimi prawo do rzetelnego postępowania sądowego realizuje się przede wszystkim przez respektowanie:

- prawa do rozpoznania sprawy przez specjalny organ (sąd) przygotowany do prowadzenia postępowania z udziałem nieletnich;
- prawa do rozpoznania sprawy według specjalnej procedury uwzględniającej specyfikę postępowania z nieletnimi.

Uważam, że bez wskazanych powyżej gwarancji nie może być mowy o realizacji standardu rzetelnego procesu w postępowaniu z nieletnimi.

Na zakończenie warto, według mnie, jeszcze raz stanowczo podkreślić, że prawo nieletniego do rzetelnego postępowania sądowego, pomimo że nie zostało wprost sformułowane w przepisach u.p.n., musi być respektowane z uwagi na bezpośrednie stosowanie Konstytucji i obowiązywanie ratyfikowanych przez Polskę umów międzynarodowych, które wyraźnie prawo to formułują, o czym była już wcześniej mowa.

Odpowiedź na pytanie, czy u.p.n. uwzględnia konstytucyjny i międzynarodowy standard rzetelnego postępowania sądowego byłaby w tym miejscu przedwczesna. W dalszej części pracy - zgodnie z jej tematem – podejmę się próby oceny tego, czy przyjęte w u.p.n. zasady traktowania nieletnich sprzyjają realizacji międzynarodowych standardów w zakresie rzetelności postępowania, czy są raczej pretekstem do tego, by standardy te ignorować.

³⁹⁵ A. Matysek, *Odpowiedzialność...*, op. cit., s. 122.

Warto, według mnie, odnotować, że w literaturze pojawiły się publikacje zawierające badania empiryczne dotyczące rzetelności postępowania w sprawach nieletnich, do których w tym miejscu odsyłam³⁹⁶.

³⁹⁶ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 132-356. Badania dotyczą przebiegu całego postępowania w sprawach nieletnich, w tym postępowanie odwoławcze. Przeprowadzono je dwukrotnie, tj. w latach 1986-1987 obejmując nimi sprawy 174 nieletnich z II połowy 1985 r. zakończone prawomocnie w okresie prowadzenia badań oraz w 1998 r. obejmując nimi sprawy 291 nieletnich rozpoznane w 1997 r., zakończone prawomocnie w okresie prowadzenia badań. Badania te przeprowadzono w sześciu sądach rejonowych; B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 121-167. Badania obejmują wybrane problemy dotyczące czynności dowodowych przeprowadzonych przez Milicję, postępowania wyjaśniającego i rozpoznawczego. Badania przeprowadzono w trzech warszawskich sądach rejonowych obejmując nimi sprawy o czyny karalne prowadzone wobec 153 nieletnich i rozpoznane w 1987 r.; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 109-154. Badania obejmują wybrane problemy dot. czynności podejmowanych przez Policję, postępowania wyjaśniającego, rozpoznawczego, odwoławczego i wykonawczego. Badania przeprowadzono na przełomie lat 1999/2000 w dwóch sądach rejonowych okręgu Opolskiego obejmując nimi akta spraw 132 nieletnich rozpoznanych w 1999 r.; W. Jasiński, A. Pietryka, *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich w świetle badań aktowych* (w:) M. Szwaś i in. (red.), *Rzetelność...*, op. cit., s. 57-99. Badania obejmują 105 postępowań w sprawach nieletnich przeprowadzonych w siedmiu sądach rejonowych w okresie od sierpnia do listopada 2013 r. – w każdym sądzie badaniu poddano 15 losowo wybranych spraw. Badana dotyczyły spełnienia standardów rzetelnego postępowania w sprawach nieletnich w zakresie zapewnienia nieletniom podczas czynności niecierpiących zwłoki, w postępowaniu wyjaśniającym i rozpoznawczym: prawa do informacji o prawach i obowiązkach, prawa do obrony w zakresie dostępu do akt sprawy, inicjowania i uczestnictwa w czynnościach procesowych oraz zaskarżania rozstrzygnięć procesowych, możliwości korzystania przez nieletniego z pomocy obrońcy, terminu rozpoznania sprawy oraz jawności postępowania.

ROZDZIAŁ II

ZASADA NIEODPOWIEDZIALNOŚCI KARNEJ NIELETNICH A PRZESŁANKI WSZCZĘCIA I PROWADZENIA POSTĘPOWANIA SĄDOWEGO WOBEK NIELETNIEGO

2.1. NIELETNIOŚĆ

2.1.1. Uwagi wstępne

Nieletniość rozumiana jako niemożność ponoszenia odpowiedzialności za własne czyny z uwagi na niski stopień rozwoju psychicznego, moralnego i społecznego, który jest nieodłączną cechą dzieciństwa, już od najdawniejszych czasów przyjmowana była, jako uzasadnienie łagodniejszego traktowania sprawców czynów zabronionych popełnionych w jej okresie³⁹⁷, aż wreszcie stała się przesłanką wyłączającą odpowiedzialność karną z uwagi na niezdolność nieletnich do zawinienia w rozumieniu prawa karnego³⁹⁸ i tym samym przyjęcia zasady nieodpowiedzialności karnej nieletnich³⁹⁹.

Wymaga podkreślenia, że owa nieletniość najczęściej bywa definiowana w oparciu o kryterium wieku, gdyż jak trafnie wskazuje G. Rdzanek-Piwowar⁴⁰⁰: „wiek jednostki jest obiektywną cechą, którą można dokładnie wymierzyć, z którą można powiązać i na tle której można scharakteryzować przemiany intelektualne, uczuciowe i moralne jednostki.”

³⁹⁷ Szerzej na ten temat zob. G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 9 n. oraz pow. tam lit.; M. Maraszek, *Dolna granica wieku odpowiedzialności karnej w prawie polskim*, Warszawa 2012, s. 17 i n. oraz pow. tam lit.; M. Cieślak, *Od represji...*, op. cit., s. 26 i n. oraz pow. tam lit.; M. Mączyńska, *Kilka uwag o granicach nieletniości w prawie polskim w świetle historycznych, obowiązujących i projektowanych rozwiązań prawnych* (w:) W. Cieślak, S. Steinborn (red.), *Profesor Marian Cieślak – osoba, dzieło, kontynuacje*, Warszawa 2013, s. 350 i n., a także rozdział 1.1. niniejszej pracy.

³⁹⁸ Szerzej zob. rozdz. 2.2.1. niniejszej pracy.

³⁹⁹ Szerzej na temat zasady nieodpowiedzialności karnej nieletnich w Polsce zob. V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 66-67; V. Konarska-Wrzosek (w:) R. Dębski (red.), *Nauka o przestępstwie. Zasady odpowiedzialności*, Tom 3 Systemu Prawa Karnego, Warszawa 2013, s. 163-198; V. Konarska-Wrzosek, *Zasada nieodpowiedzialności karnej nieletnich i wyjątki od niej w świetle dotychczasowych regulacji i projektowanych zmian* (w:) A. Michalska-Warias, I. Nowikowski, J. Piórkowska-Flieger (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, Lublin 2011, s. 713-731.

⁴⁰⁰ G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 114.

Warto, moim zdaniem, odnotować, że podobny pogląd wyraziła A. Grześkowiak⁴⁰¹ stwierdzając, że: „Najczęściej ustawodawcy, określając pojęcie nieletniego, czynią to przy użyciu cenzury wieku, czasami wspomagając ją dodatkowo kryteriami o charakterze podmiotowym bądź przedmiotowym”. Ponadto, zdaniem tej autorki, „granice wieku nieletniości powinny mieć oparcie nie tylko we wskazaniach biologii, psychologii, psychiatrii i socjologii, ale związane są także z tradycją i kulturą prawną narodu”⁴⁰².

Z kolei na uwzględnianie kryterium podmiotowo-przedmiotowego przy definiowaniu nieletniości zasadnie zwróciła uwagę także B. Kowalska-Ehrlich⁴⁰³ uznając, że nieletni są szczególną kategorią wśród dzieci i młodzieży nieprzystosowanej społecznie wyodrębnioną w przepisach prawa ze względu na:

- rodzaj zachowań dewiacyjnych;
- wiek;
- potrzebę stosowania specjalnych oddziaływań resocjalizacyjnych.

W pełni podzielam wskazane wyżej stanowiska zaprezentowane w piśmiennictwie, z tym iż ze swej strony dodam jeszcze do kryteriów wyróżniających nieletniość w systemie prawa:

- stosowanie specjalnej procedury postępowania;
- wydawanie orzeczeń przez szczególny organ (co do zasady sąd rodzinny).

Moim zdaniem, przytoczone powyżej poglądy doktryny na temat istoty nieletniości na plan pierwszy słusznie wysuwają kryterium wieku. Jest to kryterium faktycznie obiektywne i co do zasady współmierne do stopnia rozwoju, dlatego może służyć do odróżniania jednostek zdolnych do ponoszenia odpowiedzialności karnej za popełnienie czynu zabronionego, z uwagi na możliwość przypisania im winy, od jednostek, które takiej zdolności nie mają, a co za tym idzie, wymagają szczególnego podejścia. To szczególne podejście do nieletnich jest konieczne, by prowadzone w ich sprawie postępowanie mogło spełniać standardy rzetelności, a wybrane metody oddziaływania miały na uwadze przede wszystkim ich dobro⁴⁰⁴.

⁴⁰¹ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...)*, op. cit., s. 44-45.

⁴⁰² Tamże, s. 45.

⁴⁰³ B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież nieprzystosowana społecznie a prawo*, Warszawa 1988, s. 16.

⁴⁰⁴ Por. Wyrok SN z dnia 19 grudnia 2002 r., III KK 449/02, LEX nr 74425; uz. Wyroku SN z dnia 9 grudnia 2015 r., IV KK 390/15, LEX nr 1932247; uz. Wyroku SN z dnia 24 maja 2012 r., V KK 49/12, LEX nr 1165293; Wyrok SN z dnia 9 marca 2009 r., II KK 32/09, LEX nr 491308; uz. Wyroku SN z dnia 26 lutego 2014 r., III KK 12/14, LEX nr 1430909; uz. Wyroku SA we Wrocławiu z dnia 6 grudnia 2012 r., II AKa 337/12, LEX nr 1254573.

W dalszej części pracy, opierając się na aktach prawa międzynarodowego oraz prawodawstwie polskim, postaram się ukazać, jak owa nieletniość definiowana jest w prawie polskim oraz czy definicja ta jest spójna w poszczególnych dziedzinach prawa i zgodna ze standardami międzynarodowymi.

2.1.2. Nieletniość w prawie międzynarodowym

W literaturze wskazuje się⁴⁰⁵, że w związku, z tym iż nieletniość ściśle łączy się z kryterium wieku, ONZ podejmowało próby określenia ogólnych granic wiekowych nieletniości dopuszczających pewne formy ingerencji państwa w przypadku naruszania norm prawa karnego przez dziecko, które co do zasady nie ponosi odpowiedzialności karnej.

Ostatecznie na III Kongresie w Sprawie Zapobiegania Przestępczości i Postępowania z Przestępcami, który odbył się w 1965 r. w Sztokholmie stwierdzono jednak, że ustalenie takich ogólnych granic nie byłoby miarodajne z uwagi na różnice kulturowe, społeczne i ekonomiczne poszczególnych państw⁴⁰⁶.

Prawdopodobnie z tej przyczyny w Regułach Pekińskich z 29 listopada 1985 r. (uzgodnionych na VII Kongresie w Sprawie Zapobiegania Przestępczości i Postępowania z Przestępcami) zdefiniowano nieletniość bez odwołania się do kryterium wieku. W pkt 2.2. lit. a powołanego dokumentu określono bowiem, że: „nieletni to dziecko lub młody człowiek, który zgodnie z ustawodawstwem danego kraju może być pociągnięty do odpowiedzialności za popełnione przestępstwo w sposób inny niż stosowany wobec dorosłych”⁴⁰⁷.

Uzasadnienie tej regulacji można odnaleźć w komentarzu do przedmiotowej reguły, gdzie wskazano, iż: „Trzeba zauważyć, że granice wieku nieletniości, zależą (co zostało wyraźnie zaznaczone) od danego ustawodawstwa, w czym przejawia się respektowanie systemu ekonomicznego, społecznego, kulturowego i prawnego każdego państwa członkowskiego. Stąd znaczna rozpiętość wieku występująca przy określaniu kto jest „nieletni”: waha się ona od 7 do 18 lat, a nawet powyżej. Taka różnorodność wydaje się nieunikniona w warunkach wielkiego zróżnicowania systemów prawnych i nie umniejsza znaczenia niniejszych Wzorcowych Reguł Minimum”⁴⁰⁸.

⁴⁰⁵ G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 32.

⁴⁰⁶ Tamże, s. 32.

⁴⁰⁷ P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 340. Zob. też. G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 33 i pow. tam lit. Szerzej na temat Reguł Pekińskich zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

⁴⁰⁸ P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 340.

Moim zdaniem, brak wiekowych granic nieletniości w podstawowym akcie wyznaczającym standardy postępowania z nieletnimi należy ocenić krytycznie. Uważam, że różnice kulturowe nie mogą uzasadniać pociągania dzieci do odpowiedzialności karnej na zasadach określonych dla sprawców dorosłych. Nie spotkałam się z uznanymi badaniami naukowymi, z których wynikałoby, że stopień rozwoju dziecka oraz możliwość rozumienia i kierowania własnym postępowaniem zależy od kultury, w jakiej dziecko to jest wychowywane. Stoję na stanowisku, że właśnie istniejące na arenie międzynarodowej różnice kulturowe są głównym powodem, który uzasadnia potrzebę przyjęcia międzynarodowych standardów nieletniości, tj. jej granic wiekowych, które zagwarantują równe traktowanie dzieci popadających w konflikt z prawem, a co za tym idzie, będą chroniły prawa dzieci w tym zakresie. Brak takiej regulacji w ostatecznych konsekwencjach może prowadzić do dyskryminacji. Tymczasem należy mieć na względzie to, że różnice kulturowe (m.in. rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej itp.) zgodnie z art. 14 EKPC⁴⁰⁹ nie mogą być powodem dyskryminacji, w zakresie praw przyznanych w Konwencji.

Uważam zatem, że nadawanie zbyt dużego znaczenia, w podejściu do nieletnich sprawców czynów zabronionych, różnicom kulturowym istniejącym w poszczególnych państwach stanowi poważne zagrożenie dla należytej ochrony praw dziecka, które popadło w konflikt z prawem. Nie ulega wątpliwości, że różnice te mogą prowadzić do przyjęcia regulacji korzystniejszych w ustawodawstwach wewnętrznych poszczególnych państw, lecz, moim zdaniem, pewne minimum powinno przybrać charakter międzynarodowego standardu.

W tym miejscu należy podkreślić, że choć Reguły Pekińskie nie określają w sposób konkretny wiekowych granic nieletniości, co, moim zdaniem, jest ich istotną wadą, na którą wskazywałam wyżej, to nie oznacza to jednak, że granice te mogą być określane w ustawodawstwach wewnętrznych w sposób całkowicie dowolny z uwagi na brak międzynarodowych standardów w tym zakresie, gdyż uważam, że standardy takie istnieją – o czym postaram się przekonać.

⁴⁰⁹ Zgodnie z art. 14 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzonej w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmienionej następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełnionej Protokołem nr 2, Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284: „Korzystanie z praw i wolności wymienionych w niniejszej konwencji powinno być zapewnione bez dyskryminacji wynikającej z takich powodów, jak płeć, rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie bądź z jakichkolwiek innych przyczyn”.

Warto odnotować, że obowiązek ustalenia dolnej granicy wieku dla odpowiedzialności karnej nieletnich z dodatkowym zastrzeżeniem, że granica ta nie powinna być wyznaczona zbyt nisko, wynika już z samych Reguł Pekińskich.

Zasługuje na uwagę fakt, iż w pkt 4.1. tego dokumentu zalecono, że: „W ustawodawstwach posługujących się pojęciem wieku, od którego rozpoczyna się odpowiedzialność karna nieletnich, dolna jego granica nie powinna być ustalona zbyt nisko, pamiętać bowiem trzeba o kwestiach dojrzałości emocjonalnej, umysłowej i intelektualnej”⁴¹⁰.

Ponadto w komentarzu do tej reguły zwrócono uwagę, że: „Różnice historyczne i kulturowe sprawiają, że istnieją bardzo rozmaite określenia dolnej granicy wieku odpowiedzialności karnej. Współczesne podejście do tej kwestii polega na rozważeniu, czy dziecko może pojąć moralne i psychologiczne aspekty odpowiedzialności karnej, tj. czy można uznać – biorąc pod uwagę zdolność rozeznania i rozumienia – że jest odpowiedzialne za postępowanie w swej istocie antyspołeczne. Gdy granica odpowiedzialności karnej ustalona jest zbyt nisko lub jeśli nie ma jej w ogóle, pojęcie odpowiedzialności traci sens (...). Należałoby zatem podjąć starania o przyjęcie rozsądnie niskiej dolnej granicy możliwej do przyjęcia w społeczności międzynarodowej”⁴¹¹.

Wymaga podkreślenia, że w podobnym tonie wypowiedział się Komitet Praw Dziecka ONZ w Komentarzu ogólnym nr 10 do Konwencji o prawach dziecka dotyczącym praw dzieci w systemie wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich⁴¹² podnosząc, że: „Zasada 4 Zasad z Pekinu zaleca, aby MWOK⁴¹³ nie rozpoczynał się w zbyt niskim wieku, zważywszy na dojrzałość emocjonalną, psychiczną i intelektualną dziecka. W zgodzie z tą zasadą Komitet zaleca Państwom–Stronom, aby nie ustanawiały zbyt niskiej dolnej granicy MWOK oraz aby podniosły obecnie obowiązującą niską dolną granicę MWOK do poziomu akceptowanego na arenie międzynarodowej. Na podstawie tych zaleceń można wnioskować, że minimalny wiek odpowiedzialności karnej poniżej 12 lat nie jest uznawany przez Komitet

⁴¹⁰Również w pkt 4 Zalecenia Komitetu RE dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich z 5 listopada 2008 r. wskazano, że: „Najniższy wymagany wiek, w jakim możliwe jest nałożenie kar czy środków w związku popełnieniem przestępstwa nie może być zbyt niski i powinien być określony przez prawo”. Podobna regulacja znalazła się w pkt IV.B.23 Wytycznych Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dzieci z 17 listopada 2010 r.. Szerzej na temat przywołanych dokumentów zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

⁴¹¹ Tamże, s. 341-342.

⁴¹² Komentarz ogólny nr 10 (2007). *Prawa dzieci w systemie wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich*, Komitet Praw Dziecka, Czterdziesta Czwarta Sesja, Genewa, 15 stycznia-2 lutego 2007 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 555-585.

⁴¹³ MWOK – minimalny wiek odpowiedzialności karnej.

za akceptowany na arenie międzynarodowej. Wzywa się Państwa–Strony do podniesienia dolnej granicy MWOK do wieku 12 lat stanowiącego absolutne minimum w tym względzie oraz do dalszego podnoszenia jej do wyższego poziomu”⁴¹⁴.

Jeżeli idzie natomiast o górną granicę wieku, która w sposób generalny odróżnia nieletnich od dorosłych to określono ją wprost w art. 1 Konwencji o prawach dziecka z 20 listopada 1989 r., który stanowi, że: „W rozumieniu niniejszej konwencji «dziecko» oznacza każdą istotę ludzką w wieku poniżej osiemnastu lat, chyba że zgodnie z prawem odnoszącym się do dziecka uzyska ono wcześniej pełnoletność”.

Takie uregulowanie prowadzi, moim zdaniem, do wniosku, że Konwencja przyjmuje, iż nieletniość, która jest nierozdzielnie związana z dzieciństwem, kończy się z chwilą ukończenia 18. roku życia, tworząc tym samym międzynarodowe standardy w tym zakresie⁴¹⁵ – na co zwrócono zasadnie uwagę w literaturze⁴¹⁶.

Potwierdza to powoływany już Komentarz ogólny nr 10 do Konwencji o prawach dziecka, w którym Komitet Praw Dziecka trafnie wskazał, iż: „pragnie przypomnieć Państwom–Stronom, że uznały prawo każdego dziecka podejrzanego, oskarżonego lub uznanego winnym naruszenia prawa karnego do traktowania zgodnie z postanowieniami artykułu 40 Konwencji. Oznacza to, że każda osoba w wieku poniżej 18 lat w czasie popełniania rzekomego przestępstwa, musi być traktowana zgodnie z zasadami wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich. W związku z powyższym Komitet zaleca, aby Państwa–Strony, które ograniczają stosowanie zasad wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich do dzieci w wieku poniżej 16 lat (lub mniej), lub które w drodze wyjątku dopuszczają traktowanie dzieci w wieku 16 lub 17 lat jak przestępców dorosłych, zmieniły swoje prawo w celu

⁴¹⁴ Komentarz ogólny nr 10 (2007). *Prawa dzieci w systemie wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich*, Komitet Praw Dziecka, Czwadziesta Czwarta Sesja, Genewa, 15 stycznia-2 lutego 2007 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 566.

⁴¹⁵ Warto, moim zdaniem, odnotować, że z uregulowaniami dotyczącymi górnej granicy wieku dla nieletniości określonej w Konwencji o prawach dziecka przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526, koresponduje również Europejska konwencja o wykonywaniu praw dzieci, sporządzona w Strasburgu dnia 25 stycznia 1996 r., Dz. U. z 2000 r. Nr 107, poz. 1128, której celem, jak wskazano w art. 1 ust. 2, jest „promowanie - dla dobra dzieci - ich praw, przyznanie dzieciom praw procesowych oraz ułatwienie ich wykonywania poprzez zapewnienie, że dzieci, osobiście albo za pośrednictwem innych osób lub instytucji, będą informowane i uprawnione do uczestniczenia w dotyczących ich postępowaniach przed organem sądowym”. Europejska konwencja o wykonywaniu praw dzieci, sporządzona w Strasburgu dnia 25 stycznia 1996 r., Dz. U. z 2000 r. Nr 107, poz. 1128 w art. 1 ust. 1 stanowi bowiem, że: „Niniejsza konwencja ma zastosowanie do dzieci, które nie ukończyły 18 roku życia”.

⁴¹⁶ H. Kołakowska-Przełomiec, D. Wójcik, *Ustawa...*, op. cit., s. 21-27; M. Korcył-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 202; V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 231; H. Kołakowska-Przełomiec, *Dziecko...*, op. cit., s. 404-405; P. Jaros, *Definicja dziecka* (w:) S.L. Stadniczeńko (red.), *Konwencja...*, op. cit., s. 51-63.

uzyskania wolnego od dyskryminacji pełnego stosowania zasad wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich w stosunku do wszystkich osób w wieku poniżej 18 lat”⁴¹⁷.

Moim zdaniem, wyrażone w Komentarzu stanowisko Komitetu, jest trafne i wypełnia lukę prawną w aktach prawa międzynarodowego powstałą na skutek uchylecia się ONZ od określenia wiekowych kryteriów nieletniości w Regułach Pekińskich. Uważam ponadto, że wskazówki zawarte w powołanym Komentarzu, stanowiące interpretację przepisów Konwencji o prawach dziecka, powinny rozstrzygać wątpliwości odnośnie istnienia wspólnego, międzynarodowego standardu w zakresie kryterium wieku określającego nieletniość, uzasadniającą odmienne traktowanie w przypadku dopuszczenia się czynu zabronionego.

Na uwagę zasługuje, że również w orzecznictwie ETPC⁴¹⁸ wyrażono pogląd, że choć na gruncie EKPC pojęcie „nieletni” ma autonomiczne znaczenie, to nie można pomijać tego, że w państwach europejskich niemal jednolicie przyjmuje się, iż nieletnimi są osoby poniżej 18. roku życia.

Istnienie tego standardu zostało jednak niesłusznie, moim zdaniem, zakwestionowane w dwóch orzeczeniach ETPC wydanych w sprawach T. oraz V. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu⁴¹⁹, co wymaga szerszego omówienia.

Wskazane rozstrzygnięcia Trybunału dotyczyły sposobu potraktowania dwóch dziesięcioletnich sprawców brutalnego zabójstwa dwuletniego chłopca, dokonanego w 1993 r. w Liverpoolu, którzy za ten czyn zostali osądzeni w wieku lat jedenastu w publicznym procesie prowadzonym przez sąd karny z udziałem ławy przysięgłych, w oparciu o przepisy procedury karnej z pewnymi odstępstwami uczynionymi ze względu na wiek. Sprawa ta wzbudziła ogromne zainteresowanie opinii publicznej i zyskała rozgłos na arenie międzynarodowej.

W powołanych orzeczeniach Trybunał stanął na stanowisku, że nie ma jasnego wspólnego standardu wśród państw członkowskich Rady Europy co do minimalnego wieku

⁴¹⁷ Komentarz ogólny nr 10 (2007). *Prawa dzieci w systemie wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich*, Komitet Praw Dziecka, Czterdziesta Czwarta Sesja, Genewa, 15 stycznia-2 lutego 2007 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 567.

⁴¹⁸ Decyzja ETPC z dnia 14 grudnia 1979 r. wydana w sprawie X przeciwko Szwajcarii (skarga nr 8500/79), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne).

⁴¹⁹ Wyroki ETPC z dnia 16 grudnia 1999 r. wydane w sprawie T oraz V przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (skargi nr 24724/94 i 24888/94), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne). Zob. też. B. Stańdo-Kawecka, *Orzecznictwo...*, op. cit., s. 287-293, gdzie autorka streszcza to orzeczenie w języku polskim; M. A. Nowicki., *To tylko dzieci. Za wcześnie na więzienie. Zawsze są jakieś napięcia*. Orzeczenia Trybunału w Strasburgu, Rzeczpospolita z dnia 10 stycznia 2000 r., nr 7.

odpowiedzialności karnej, a przypisanie odpowiedzialności karnej skarżącym samo w sobie nie narusza art. 3 Konwencji⁴²⁰. Podobnie nie można uznać, aby prowadzenie postępowania karnego wobec jedenastolatków z góry naruszało ich prawo do rzetelnego procesu sądowego, tj. art. 6 § 1 Konwencji⁴²¹, z tym iż w takim przypadku niezbędne jest rozpoznanie sprawy w sposób uwzględniający wiek nieletnich, ich poziom dojrzałości oraz zdolności intelektualne i emocjonalne, a także podejmowanie kroków umożliwiających nieletnim rozumienie przeprowadzanych czynności i faktyczne uczestnictwo w postępowaniu (pkt 84 uzasadnienia wyroku – tłumaczenie własne).

Trybunał⁴²² słusznie jednak dostrzegł, że niedopełnienie tych wymogów, a w szczególności pominięcie kryterium wieku przy rozstrzyganiu sprawy nieletniego stanowi naruszenie prawa do rzetelnego procesu sądowego, a w pewnych wypadkach może nawet uzasadniać zarzut niehumanitarnego lub poniżającego traktowania (art. 3 EKPC).

Pogląd ETPC podzielam w zakresie, w jakim Trybunał wskazał, że rzetelność procesu wymaga, aby procedura postępowania z dziećmi uwzględniała:

- wiek;
- stopień dojrzałości i zdolności intelektualnych oraz emocjonalnych;
- możliwość zrozumienia przeprowadzanych czynności i faktyczne uczestnictwo w postępowaniu.

Co się natomiast tyczy wiekowych granic nieletniości, to, moim zdaniem, warto zwrócić uwagę na zdanie odrębne⁴²³ wydane do tych rozstrzygnięć ETPC, w którym wyrażono trafny pogląd, że w państwach Zjednoczonej Europy istnieje jednak standard dotyczący minimalnego wieku odpowiedzialności karnej, który dopuszcza:

- stosowanie wyłącznie środków wychowawczych wobec dzieci pomiędzy 10. a 14. rokiem życia z równoczesnym uznaniem, że dzieci poniżej 13. roku życia nie są zdolne do ponoszenia odpowiedzialności za popełniony czyn zabroniony;

⁴²⁰ Zgodnie z art. 3 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzonej w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmienionej następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełnionej Protokołem nr 2, Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284: „Nikt nie może być poddany torturom ani niehumanitarnemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu.”.

⁴²¹ Szerzej zob. rozdz. 1.3. niniejszej pracy.

⁴²² Wyroki ETPC z dnia 16 grudnia 1999 r. wydane w sprawie T oraz V przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (skargi nr 24724/94 i 24888/94), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); zob. też. Wyrok ETPC z dnia 17 października 2006 r. wydany w sprawie Okkali przeciwko Turcji (skarga nr 52067/99), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 27 listopada 2008 r. wydany w sprawie Salduz przeciwko Turcji (skarga nr 36391/02), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

⁴²³ Zdanie odrębne wyrażone przez sędziów A. Pastor Ridruejo, G. Ress, J. Makarczyk, F. Tulkens, V. Butkevych do wyroków ETPC z dnia 16 grudnia 1999 r. wydanych w sprawie T oraz V przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (skargi nr 24724/94 i 24888/94), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne).

- względną odpowiedzialność za czyn zabroniony przed sądem dla nieletnich, która rozpoczyna się z chwilą ukończenia 13-14. roku życia i wiąże się z prowadzeniem postępowania opartego na specjalnej procedurze dla nieletnich;
- bezwzględną odpowiedzialność za czyn zabroniony po ukończeniu 18. roku życia lub później.

Uważam, że uwagi te, pomimo, że zostały podniesione wiele lat temu, pozostają nadal aktualne, gdyż odnajdują potwierdzenie zarówno w przywołanym wyżej art. 1 Konwencji o prawach dziecka, jak również w Regułach Narodów Zjednoczonych dotyczących Ochrony Nieletnich Pozbawionych Wolności z 14 grudnia 1990 r.⁴²⁴, gdzie w regule 11. słusznie wskazano, że nieletni to „każda osoba w wieku poniżej 18 lat”⁴²⁵ oraz w ustawodawstwach poszczególnych państw, które w przeważającej większości dostosowały przepisy prawa wewnętrznego do standardów międzynarodowych w zakresie ustalenia górnej granicy wieku dla stosowania szczególnych zasad wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich (tzw. górnej granicy nieletniości)⁴²⁶. Tak określona górna granica nieletniości jest, według mnie, w pełni

⁴²⁴ Reguły Narodów Zjednoczonych dotyczące Ochrony Nieletnich Pozbawionych Wolności przyjęte na mocy rezolucji 45/113 Zgromadzenia Ogólnego z dnia 14 grudnia 1990 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 363-380.

⁴²⁵ Ibidem, s. 367.

⁴²⁶ Szerzej na temat historycznych i aktualnie obowiązujących zasad traktowania nieletnich w innych krajach zob. B.Čejović, *Sytuacja nieletnich w świetle jugosłowiańskiego ustawodawstwa karnego* (w:) T. Bojarski (red.), *Postępowanie...*, op. cit., s. 55-67; G. Rdzanek-Piowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 29-55 i pow. tam lit.; M. Kalinowski, *Europejskie...*, op. cit., s. 14-120; A. Walczak-Żochowska, *Systemy...*, op. cit., s. 41-149; M. Kalinowski, J. Pełka, *Zarys...*, op. cit., s. 106-178; H.J. Albrecht, *Ewolucja prawa karnego nieletnich w Niemczech* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 187-203; W. Chomicz, K. Chomicz, *Stan i tendencje przestępczości nieletnich w Republice Białoruś w latach 2000-2007* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 205-211; J. Jelinek, *Ustawa o sądownictwie w sprawach nieletnich – regulacja prawna w Republice Czeskiej* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 213-223; B. Kunicka-Michalska, *Odpowiedzialność karna nieletnich w Hiszpanii* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 225-237; V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 249-276; B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne...*, op. cit., s. 69-267; M. Mozgawa, I. Khmaruk, *Odpowiedzialność nieletnich w ukraińskim prawie karnym*, St.Iur.Lubl. 2004, t. 3, s. 19-28; J. Wolff, *Stan i perspektywy prawa karnego dla nieletnich w RFN*, PiP 1990, z. 8, s. 50-58; D. Wójcik (red.), K. Buczkowski, J. Czabański, M. Jankowski, *Wymiar sprawiedliwości wobec nieletnich wybranych krajach*, Pr. w Dział. 2008, t. 3, s. 187-240; B. Stańdo-Kawecka, *Kierunki reformy prawa karnego nieletnich w Holandii*, PiP 1997, z. 7, s. 77-85; B. Stańdo-Kawecka, *Założenia prawa karnego nieletnich w Austrii*, PiP 1996, z. 12, s. 67-74; P. Stępiak, *Zasady funkcjonowania polskiej kurateli rodzinnej i francuskich służb wychowawczych przy sądach dla nieletnich na tle porównawczym*, PPK 1992, nr 5, s. 32-42; T. Mandecki, *Problemy odpowiedzialności nieletnich i młodocianych w systemach prawnych Stanów Zjednoczonych i Australii*, NKPK 2002, t. XI, s. 363-379; B. Czarnecka-Działuk, *Aktualne tendencje w postępowaniu z nieletnimi w państwach europejskich: ograniczenie ingerencji prawnokarnej, mediacja*, (Ljubljana, II.1994), PPK 1994, nr 11, s. 50-54; A. M. Chomiuk-Żywalewska, *Instytucja "sądów uczniowskich" w Niemczech jako alternatywne rozwiązanie przeciwdziałania przestępczości nieletnich*, Prok. i Pr. 2008, nr 3, s. 139-145; A. Grześkowiak, *Tendencje rozwojowe włoskiego prawa nieletnich*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX, s. 313-329; P. Stępiak, *Więzenia dla nieletnich w opinii menedżerów więziennictwa*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX, s. 431-434; W. M. Chomicz, *Nieletni w prawie karnym Republiki Białorusi* (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Teoretyczne...*, op. cit., s. 123-131; J. Jelinek, *Odpowiedzialność karna oraz karanie nieletnich w czeskim prawie karnym* (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Teoretyczne...*, op. cit., s. 133-140; B. Stańdo-Kawecka, J. Kusztal, *Ochrona praw...*, op. cit., s. 167-172; A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 21 i n.; M. Abdalla, *Skazani na bezradność. O problemach małoletnich w arabskich krajach Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej* (w:) P. Kobes (red.), *Aksjologia...*, op. cit., s. 74-93; M. Aksoy, *Młodzi ludzie w Turcji*

uzasadniona, gdyż wkomponowuje się w obowiązujący system prawny czyniąc go wewnętrznie spójnym.

Podsumowując zatem dotychczasowe rozważania chciałabym wskazać, że analiza powołanych wyżej dokumentów międzynarodowych oraz poglądów wyrażonych w orzecznictwie ETPC prowadzi, moim zdaniem, do wniosku, że **prawo międzynarodowe**:

- określa górną granicę wieku dla nieletniości na ukończenie 18 lat, co oznacza, że dzieci poniżej tego wieku, które naruszyły normy prawa karnego, co do zasady nie ponoszą odpowiedzialności karnej na zasadach określonych dla sprawców dorosłych;
- zaleca, by poniżej określonej przez państwo minimalnej granicy wieku, która w państwach Zjednoczonej Europy wynosi 10 lat, prowadzenie postępowania sądowego wobec dziecka w ogóle nie było możliwe, natomiast wobec nieletnich, którzy przekroczyli tę minimalną granicę wieku, a nie ukończyli lat 18, stosować szczególne procedury i środki zgodne ze standardami międzynarodowymi, tj. dostosowane do ich wieku i stopnia rozwoju - tak aby proces mógł spełnić warunki rzetelności;
- nakłada na władze państwowe obowiązek ustalenia minimalnego wieku odpowiedzialności karnej dającej możliwość prowadzenia względem nieletniego postępowania z uwagi na naruszenie przez niego norm prawa karnego w prawie wewnętrznym, z jednoczesnym wskazaniem, że ta minimalna granica wieku nie może kształtować się na poziomie niższym niż 12 lat.

Dla lepszego zobrazowania standardów międzynarodowych w określeniu górnej granicy nieletniości w krajach Europy, a także poza nią, chciałabym zaprezentować w jaki sposób została wyznaczona górna granica wieku dla nieletniości w ustawodawstwach państw UE, co przedstawia poniższa tabela nr 2, opracowana w przeważającym zakresie na podstawie ustaleń badawczych M. Maraszek⁴²⁷.

(w:) P. Kobes (red.), *Aksjologia...*, op. cit. s. 123-133; V. Ronge, *Niepełnoletni w prawie karnym i wykonywaniu kary- z niemieckiego punktu widzenia* (w:) P. Kobes (red.), *Aksjologia...*, op. cit., s. 95-105; L. Schmahl, *Nieletni w Niemczech. Problem odpowiedzialności karnej* (w:) P. Kobes (red.), *Aksjologia...*, op. cit., s. 105-115; M. Vlad, *System prawny dotyczący przestępczości nieletnich w Rumunii* (w:) P. Kobes (red.), *Aksjologia...*, op. cit., s. 117-122; J. Izydorczyk, *Prawo nieletnich w Japonii* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 81-87.

⁴²⁷ M. Maraszek, *Dolna granica...*, op. cit., s. 96-120.

Tabela nr 2. Górna granica wieku nieletniości w krajach UE.

l.p.	KRAJE UNII EUROPEJSKIEJ	GÓRNA GRANICA WIEKU W WYMIARZE SPRAWIEDLIWOŚCI DLA NIELETNICH
1.	Austria	18
2.	Belgia	18
3.	Bułgaria	18
4.	Chorwacja	18 ⁴²⁸
5.	Cypr	18
6.	Czechy	18
7.	Dania	18
8.	Estonia	18
9.	Finlandia	15
10.	Francja	18
11.	Grecja	18
12.	Hiszpania	18
13.	Holandia	18
14.	Irlandia	18
15.	Litwa	16
16.	Luksemburg	18
17.	Łotwa	18
18.	Malta	18
19.	Niemcy	18
20.	Polska	17
21.	Portugalia	16
22.	Rumunia	18
23.	Słowacja	18
24.	Słowenia	18
25.	Szwecja	15
26.	Węgry	18
27.	Wielka Brytania	Anglia i Walia - 18, Szkocja – 16

⁴²⁸ *Study on children's involvement in judicial proceedings Contextual overview for the criminal justice phase – Croatia. June 2013*; European Commission – Directorate-General for Justice, Luksemburg 2014, s. 18 i n. (tłumaczenie własne).

28.	Włochy	18
------------	---------------	-----------

Opracowanie własne. Zestawienie wykonano na podstawie danych zaczerpniętych z pracy M. Maraszek pt. Dolna granica wieku odpowiedzialności karnej w prawie polskim, Warszawa 2012 oraz na podstawie danych zaczerpniętych z opracowania Komisji Europejskiej pt. Study on children's involvement in judicial proceedings Contextual overview for the criminal justice phase – Croatia. June 2013; European Commission – Directorate-General for Justice, Luksemburg 2014 wykonanego w oparciu o sprawozdanie A. Ban Pavlovic⁴²⁹.

Warto, moim zdaniem, zwrócić uwagę również na rozwiązania prawne w zakresie górnej granicy wieku wyznaczonej dla nieletniości w państwach, które nie należą do Unii Europejskiej oraz w państwach spoza Europy, dlatego poniżej przedstawiam tabelę nr 3, w której, korzystając z ustaleń M. Maraszek⁴³⁰, zawarłam informacje na ten temat.

Wnioskami końcowymi, zamieszczonymi pod tabelą nr 3, obejmę wspólnie regulacje prawne obowiązujące w krajach UE, jak i poza nią.

Tabela nr 3. Górna granica wieku nieletniości w wybranych krajach spoza UE

WYBRANE KRAJE SPOZA UNII EUROPEJSKIEJ	GÓRNA GRANICA WIEKU W WYMIARZE SPRAWIEDLIWOŚCI DLA NIELETNICH
Australia	18
Białoruś	18
Brazylia	18
Chiny	18
Indie	18 – dziewczęta, 16 – chłopcy
Kanada	18
Lichtenstein	18
Moldawia	18
Rosja	16
RPA	18
Szwajcaria	18
Turcja	18
Ukraina	16
USA	18 – 38 stanów, 17 – 10 stanów, 16 – 3 stany

Opracowanie własne. Zestawienie wykonano na podstawie danych zaczerpniętych z pracy M. Maraszek, Dolna granica wieku odpowiedzialności karnej w prawie polskim. Warszawa 2012.

⁴²⁹ Dane zawarte w powołanych opracowaniach nie pokrywają się z danymi zawartymi w opracowaniu *Summary of contextual overviews on children's involvement in criminal judicial proceedings in the 28 Member States of the European Union*, European Commission – Directorate-General for Justice, Luksemburg 2014, s. 7, tabela 3.1., z którego wynika, że w większości krajów UE górna granica nieletniości została określona na ukończenie lat 17. (tłumaczenie własne). Moim zdaniem, wskazane opracowanie zawiera jednak błędy.

⁴³⁰ M. Maraszek, *Dolna granica...*, op. cit., s. 96-120.

Wnioski:

- większość krajów należących do UE (22 na 28) oraz wiele krajów spoza UE określiło w swoim ustawodawstwie górną granicę wieku w wymiarze sprawiedliwości dla nieletnich (która, co do zasady, stanowi jednocześnie granicę wieku, po przekroczeniu której rozpoczyna się odpowiedzialność karna na zasadach ogólnych) na poziomie lat 18, tj. zgodnie ze standardami międzynarodowymi;
- wśród krajów UE, które nie czynią zadość standardom międzynarodowym w tym zakresie są:
 - Finlandia
 - Litwa
 - **Polska**
 - Portugalia
 - Szwecja
 - Szkocja wchodząca w skład Wielkiej Brytanii;
- Polska jest jednym z nielicznych krajów europejskich, które górną granicę nieletniości określają na poziomie niższym niż 18 lat, pomimo, że jest zobowiązana do stosowania międzynarodowych aktów prawnych, które tę granicę w taki sposób określają. Zagadnienie to zostanie omówione szerzej w dalszej części pracy.

2.1.3. Nieletniość w prawie polskim

Warto mieć na uwadze, że choć w polskich dokumentach pochodzących z XVI w. można dostrzec odrębne regulacje prawne dotyczące odpowiedzialności nieletnich, czego przykładem może być chociażby III Statut litewski z 1588 r.⁴³¹, to przyjmuje się⁴³², że w prawie polskim koncepcja odmiennego traktowania nieletnich i dorosłych sprawców czynów zabronionych została w pełni wyrażona po raz pierwszy w uregulowaniach k.k. z 1932 r.⁴³³, gdzie ustawodawca polski, w oparciu o kryterium wieku, któremu nadano przemożne znaczenie, zdefiniował pojęcie nieletniego⁴³⁴ oraz wprowadził zasadę bezwzględnej nieodpowiedzialności karnej nieletnich⁴³⁵.

⁴³¹ Szerzej na temat zasad odpowiedzialności nieletnich w dawnym prawie polskim zob. G. Rdzanek-Piowar, *Nieletniość...*, op. cit., s.56 i n. oraz pow. tam lit.

⁴³² M. Maraszek, *Dolna granica...*, o. cit., s. 57 i n. oraz pow. tam lit.

⁴³³ Zob. rozdz. 1.1.4. niniejszej pracy.

⁴³⁴ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 44 i n.

⁴³⁵ V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit. s. 44.

Nie sposób w tym miejscu nie przypomnieć⁴³⁶ że k.k. z 1932 r. dzielił nieletnich sprawców czynów zabronionych na:

- 1) nieletnich ponoszących *quasi* odpowiedzialność na zasadzie rozeznania⁴³⁷ – były to osoby pomiędzy 13. a 17. rokiem życia, które popełniły czyn zabroniony pod groźbą kary działając z tzw. rozeznaniem (ich rozwój umysłowy i moralny osiągnął stopień, który umożliwia rozpoznanie znaczenia czynu i pokierowanie swoim postępowaniem) – środkiem stosowanym wobec tej kategorii nieletnich było umieszczenie w zakładzie poprawczym (art. 70 k.k. z 1932 r.⁴³⁸);⁴³⁹
- 2) nieletnich, którzy nie ponosili odpowiedzialności karnej - do kategorii tej należały dzieci poniżej 13. roku życia, a także dzieci pomiędzy 13. a 17. rokiem życia działające bez rozeznania przy popełnieniu czynu zabronionego pod groźbą kary (art. 69 § 1 k.k. z 1932 r.) - wobec tej grupy nieletnich Kodeks przewidywał wyłącznie stosowanie środków wychowawczych (art. 69 § 2 k.k. z 1932 r.)⁴⁴⁰.

Jest symptomatyczne, że k.k. z 1932 r. nie określał dolnej granicy wieku, poniżej której sądowa interwencja wobec nieletniego byłaby niedopuszczalna. W literaturze⁴⁴¹ wskazuje się, że twórcy k.k. z 1932 r. zrezygnowali z wyznaczenia takiej granicy, tłumacząc to tym, że przyjęta koncepcja wychowawcza, zgodnie z którą nieletni nie ma zdolności do zawinienia, a co za tym idzie, nie stosuje się wobec niego kar, a jedynie środki wychowawcze lub poprawcze, nie uzasadnia wprowadzenia takiej regulacji, a jej brak nie narusza zasady gwarancyjności prawa – co, według mnie, nasuwa sporo kontrowersji, które przedstawię w dalszej części pracy.

Należy jednak zaznaczyć, że ówczesne regulacje przyznawały sędziemu możliwość odmowy wszczęcia lub umorzenia postępowania, co miało zdaniem ustawodawcy, stanowić wystarczającą (pomimo, iż uzależnioną od uznania sądu) gwarancję zabezpieczającą

⁴³⁶ Por. rozdz. 1.1.4. niniejszej pracy.

⁴³⁷ Model postępowania z nieletnimi wskazujący rozeznanie, jako kryterium odpowiedzialności nieletniego został wprowadzony po raz pierwszy we Francji na przełomie wieku XVIII i XIX. Do Polski dotarł za sprawą obowiązywania na ziemiach polskich ustawodawstwa państw zaborczych. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny, Dz. U. Nr 60, poz. 571 uzależniał istnienie rozeznania od możliwości rozpoznania znaczenia czynu, kierowania swoim postępowaniem oraz uprzednio powziętego zamiaru. Trudności w ustaleniu stopnia rozeznania (ocena intelektu, woli, moralności) przyczyniły się do krytyki tej instytucji. Więcej na ten temat zob. R.G. Hałas, *Odpowiedzialność...*, op. cit., s. 34 i n., T. Kaczmarek, *Psychologiczne...*, op. cit., s. 15, Z. Sienkiewicz, *System...*, op. cit., s. 53-54. Zob. też rozdz. 4.1.2.3. niniejszej pracy.

⁴³⁸ Treść przepisu przytoczono w rozdz. 1.1.4. (przypis).

⁴³⁹ Zob. J. Makarewicz, *Kodeks...*, op. cit., s. 188-191; A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 31-32; A. Strzembosz, *System...*, op. cit., s. 46-52; Z. Sienkiewicz, *System...*, op. cit., s. 53-54.

⁴⁴⁰ Treść przepisu przytoczono w rozdz. 1.1.4. (przypis).

⁴⁴¹ Zob. T. Kaczmarek, *Psychologiczne...*, op. cit., s. 15 i pow. tam lit.

przed prowadzeniem postępowania sądowego wobec najmłodszych nieletnich lub wobec tych, których stopień demoralizacji był niski⁴⁴².

Nieokreślenie dolnej granicy wieku umożliwiającej interwencję wychowawczą względem nieletniego poddano jednak szerokiej i, w mojej ocenie, słusznej krytyce.⁴⁴³

Krytycy ówczesnych rozwiązań trafnie powoływali się⁴⁴⁴ na to, że:

- pozostawienie do swobodnego uznania sądu decyzji o wszczęciu lub prowadzeniu postępowania wobec nieletniego narusza obowiązującą zasadę legalizmu;
- wczesne zetknięcie się z wymiarem sprawiedliwości jest dla dziecka szkodliwe i stygmatyzujące.

W piśmiennictwie⁴⁴⁵ wskazuje się, że prawdopodobnie z tych przyczyn tzw. Instrukcją do postępowania w sprawach nieletnich z 6 kwietnia 1951 r.⁴⁴⁶ ustalono dolną granicę wieku umożliwiającą prowadzenie postępowania wobec nieletniego określając ją na 7 lat. Należy dodać, że instrukcja ta została zastąpiona kolejną instrukcją sądową wprowadzoną zarządzeniem Ministra Sprawiedliwości nr 104/54 z 24 września 1954 r.⁴⁴⁷, zgodnie z którą: „w stosunku do nieletnich poniżej 10 lat po przeprowadzeniu w miarę potrzeby śledztwa lub dochodzenia należy postępowanie karne umorzyć bez stosowania środków wychowawczych, chyba że szczególne względy i okoliczności przemawiają za ich stosowaniem”.

Na znaczenie powołanego wyżej zarządzenia zwróciła uwagę G. Rdzanek-Piwowar⁴⁴⁸ wskazując, że ten instrukcyjny przepis, który został wydany bez podstawy prawnej (bez delegacji ustawowej, a wręcz wbrew jej założeniom) był stosowany w praktyce sądownictwa dla nieletnich przez prawie 30 lat, tj. do wejścia w życie u.p.n., z tym jednak, że przez pewien czas stosowano w jego miejsce uchwałę kolegium Ministerstwa Sprawiedliwości z 1966 r., która podnosiła jeszcze tę granicę wieku z 10 do 13 lat.

W mojej ocenie, przesądza to nie tylko o tym, że sędziowie dostrzegali potrzebę istnienia minimalnej granicy wieku umożliwiającej prowadzenie postępowania, lecz również wskazuje na tendencję zmierzającą w kierunku jej podwyższania.

⁴⁴² G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 67-68.

⁴⁴³ Zob. B. Kowalska-Ehrlich (w:) A. Krukowski (red.), *Prawne podstawy...*, op. cit., s. 275 i n.

⁴⁴⁴ G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 68 i pow. tam lit.

⁴⁴⁵ Tamże, s. 68.

⁴⁴⁶ „Instrukcja do postępowania w sprawach nieletnich” z dnia 6 kwietnia 1951 r., Dz. Urz. Min. Sprawiedl. Nr 3, poz. 10 pow. za G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 68.

⁴⁴⁷ Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 24 września 1954 r. Nr 104/54/Or Instrukcja sądowa, Dz. Urz. Wymiaru Sprawiedliwości Nr 10 poz. 48.

⁴⁴⁸ G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 69 i pow. tam lit.

Trafne jest również spostrzeżenie wypowiedziane w doktrynie przez T. Grzegorzycę⁴⁴⁹, że stosowanie przedmiotowej instrukcji w praktyce nie eliminowało możliwości podjęcia stosownych działań w związku z popełnieniem czynów zabronionych przez młodszych nieletnich, gdyż „wszczynano wówczas postępowanie opiekuńcze w trybie określonym w prawie rodzinnym, wydając stosowne zarządzenia mające na celu wzmocnienie opieki nad nieletnim”, co, według mnie, było wówczas słusznym rozwiązaniem.

Moim zdaniem, trudno zatem przyjąć i wytłumaczyć ten fakt, iż pomimo oczywistej potrzeby ustalenia dolnej granicy nieletniości, która dostrzegana była zarówno w doktrynie, jak i w orzecznictwie – nie wprowadzono stosownego rozwiązania do ustawy.

Na koniec rozważań dotyczących uregulowania nieletniości w k.k. z 1932 r. chciałabym jeszcze raz podkreślić, że k.k. z 1932 r. (w przeciwieństwie do późniejszych kodyfikacji karnych⁴⁵⁰) przewidywał bezwzględną, tj. nie doznającą żadnych wyjątków nieodpowiedzialność karną nieletnich – na co trafnie zwraca uwagę V. Konarska-Wrzosek⁴⁵¹, polegającą na niemożności wymierzenia nieletniemu kary w okresie nieletniości na zasadach określonych dla sprawców dorosłych⁴⁵². W mojej ocenie, czyniło to standardy postępowania z nieletnimi w prawie polskim niezwykle postępowymi.

2.1.4. Nieletniość według u.p.n.

W literaturze⁴⁵³ wskazuje się, że opiekuńczy model postępowania z nieletnimi, który przyświecał twórcom u.p.n., dał asumpt do rezygnacji z krytykowanego kryterium rozeznania oraz nadania pojęciu „nieletni” nowego znaczenia.

Rzeczywiście nie sposób nie dostrzec tego, że wraz z uchwaleniem ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich zmienił się zakres pojęcia „nieletni”. Art. 1 § 1 u.p.n. stanowi bowiem, że: „Przepisy ustawy stosuje się w zakresie:

- 1) zapobiegania i zwalczania demoralizacji - w stosunku do osób, które nie ukończyły lat 18;

⁴⁴⁹ T. Grzegorzycy, *Sytuacja nieletniego...*, op. cit., s. 6.

⁴⁵⁰ Por. art. 9 § 2 ustawy z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny, Dz. U. Nr 13, poz. 94 oraz art. 10 § 2 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz. U. Nr 88, poz. 553 z późn. zm. Dz. U. z 2016 r., poz. 1137, t.j. z dnia 29 lipca 2016 r.

⁴⁵¹ V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 44.

⁴⁵² Zob. Zasada prawna wyrażona przez SN – ZO 56/38, OSNW 191/36 pow za M. Korcyl-Wolską, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 46. Zob. też B. Stańdo-Kawecka, *"Zamiana"...*, op. cit., s. 218-226.

⁴⁵³ Zob. A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 29; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 61; B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne...*, op. cit., s. 301.

- 2) postępowania w sprawach o czyny karalne - w stosunku do osób, które dopuściły się takiego czynu po ukończeniu lat 13, ale nie ukończyły lat 17;
- 3) wykonywania środków wychowawczych lub poprawczych - w stosunku do osób, względem których środki te zostały orzeczone, nie dłużej jednak niż do ukończenia przez te osoby lat 21.”

Z kolei art. 1 § 2 pkt 1 u.p.n. wskazuje, że: „Ilekroć w ustawie jest mowa o "nieletnich" - rozumie się przez to osoby, o których mowa w § 1”.

Moim zdaniem, z przywołanych przepisów wynika, że definicja nieletniości nie została w u.p.n. wyrażona wprost, lecz wymaga przeprowadzenia skomplikowanych zabiegów interpretacyjnych. Nie bez racji G. Rdzanek-Piwowar⁴⁵⁴ podnosi, że: „rozwiązanie przyjęte w nowej ustawie nasuwa myśl o technicznej nieporadności ustawodawcy lub o celowym wprowadzeniu przez ustawodawcę sztucznych utrudnień, aby uczynić mniej czytelne założenie, na którym jest opierane.”

Właśnie z uwagi na zawilość ustawy uważam za zasadne odrębne omówienie każdego „aspektu” nieletniości określonego w u.p.n.

2.1.4.1. Nieletniość a zapobieganie i zwalczanie demoralizacji

Zgodnie art. 1 § 1 pkt 1 u.p.n.⁴⁵⁵ określającym zakres podmiotowy i przedmiotowy ustawy odnośnie zapobiegania i zwalczania demoralizacji⁴⁵⁶ – za nieletniego należy uznać każdego, kto nie ukończył 18 lat.

Na tle tego przepisu G. Rdzanek-Piwowar⁴⁵⁷ wyraziła trafny pogląd, że z tej grupy należy jednak wyłączyć nieletnich „wobec których będzie się stosowało przepisy ustawy w sprawach o czyny karalne”⁴⁵⁸ - co, w mojej ocenie, jest oczywistą konsekwencją regulacji, o której mowa w art. 1 § 1 pkt 2 u.p.n.⁴⁵⁹

W literaturze zwraca się uwagę na fakt, że granica wieku ustalona dla zapobiegania i zwalczania demoralizacji nieletnich pokrywa się z uregulowaniem małoletniości w polskim

⁴⁵⁴ G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość..*, op. cit., s. 101.

⁴⁵⁵ Treść przepisu przytoczono w rozdz. 2.1.4.

⁴⁵⁶ Szerzej na temat pojęcia „demoralizacja” zob. rozdz. 2.2.2. niniejszej pracy.

⁴⁵⁷ Tamże, s. 103.

⁴⁵⁸ Szerzej na temat pojęcia „czyn karalny” zob. rozdz. 2.2.3. niniejszej pracy.

⁴⁵⁹ Treść przepisu przytoczono w rozdz. 2.1.4.

prawie cywilnym⁴⁶⁰, a także w aktach prawa międzynarodowego⁴⁶¹ i w odniesieniu do górnej granicy wieku oceniana jest pozytywnie⁴⁶² – z czym co do zasady się zgadzam.

Na szczególną uwagę zasługuje jednak spostrzeżenie M. Korcyl-Wolskiej⁴⁶³, która dokonując wykładni omawianego przepisu trafnie podniosła, że jego literalna treść „prowadzi do wniosku, że rozpiętość wieku nieletniego w tym postępowaniu mieści się od chwili urodzenia do ukończenia 18 lat.” Autorka wskazuje taki stan rzeczy, jako konsekwencję braku dolnego progu nieletniości, który ma istotne znaczenie dla możliwości wszczęcia i prowadzenia postępowania wobec nieletniego.

Argumentację tę w całości podzielam, dziwiąc się jednocześnie, że ustawodawca nie uwzględnił postulatów doktryny⁴⁶⁴ i powtórzył tu ten sam błąd, co 50 lat wcześniej przy uchwaleniu k.k. z 1932 r., dopuszczając tym samym możliwość prowadzenia postępowania sądowego nawet wobec kilkulatków, od których trudno oczekiwać pogłębionej refleksji nad własnym zachowaniem i podjęcia kroków zmierzających do samowychowania i poprawy własnego postępowania. Co więcej, aktualnie brak jest nawet zaleceń odnośnie granicy wieku, poniżej której w zasadzie nie należy prowadzić postępowania sądowego w sprawie nieletniego w oparciu o przepisy u.p.n., analogicznych choćby do instrukcji wydawanych w okresie obowiązywania k.k. z 1932 r.⁴⁶⁵

Istniejące rozwiązanie oceniam krytycznie. Uważam bowiem, że w przypadku niepokojących sygnałów mogących wskazywać na demoralizację (względnie zagrożenie demoralizacją) małych dzieci, interwencja sądowa powinna być ukierunkowana na zbadanie prawidłowości wykonywania obowiązków opiekuńczo-wychowawczych przez rodziców (opiekuna), a nie ku dzieciom, które nie będą mogły zrozumieć ani sensu ani celu prowadzonego wobec nich postępowania. Moim zdaniem, w takim przypadku postępowanie powinno być prowadzone w stosunku do rodziców (opiekuna), jako do osób odpowiedzialnych za wychowanie dziecka i to rodzice (opiekun) powinni być adresatami

⁴⁶⁰ Takie uregulowanie sprawia, że w zasadzie pojęcie „nieletniego” odpowiada pojęciu małoletniego, które na gruncie prawa cywilnego oznacza osobę, która nie ukończyła lat 18. Art. 10 § 1 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, Dz. U. Nr 16, poz. 93 z późn. zm. stanowi, że „pełnoletnim jest ten, kto ukończył lat 18”, w § 2 ustawodawca stanowi, że „przez zawarcie małżeństwa małoletni uzyskuje pełnoletniość”. Uzyskanie pełnoletniości przez małżeństwo nie zmienia statusu nieletniego na gruncie u.p.n. Zob. A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 18.

⁴⁶¹ Zgodnie z Konwencją o Prawach Dziecka dzieckiem jest istota ludzka w wieku poniżej 18 lat, chyba że zgodnie z prawem odnoszącym się do dziecka uzyskała ona wcześniej pełnoletniość. Zob. art. 1 Konwencji o prawach dziecka przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526.

⁴⁶² Por. A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 18.

⁴⁶³ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 63.

⁴⁶⁴ Szerzej zob. rozdz. 2.1.3. niniejszej pracy.

⁴⁶⁵ Szerzej zob. rozdz. 2.1.3. niniejszej pracy.

wydanego orzeczenia, nawet jak ostateczne konsekwencje tego rozstrzygnięcia ściśle dotyczą również dziecka (np. umieszczenie w rodzinie zastępczej). Nie powinno bowiem budzić wątpliwości, że kilkuletnie dziecko, które wykazuje przejawy demoralizacji w rzeczywistości jest ofiarą niewydolnego lub patologicznego środowiska wychowawczego, w związku z czym trudno je dodatkowo „karać” i stygmatyzować adresowanym do niego orzeczeniem o zastosowaniu przewidzianych w u.p.n. środków.

Z tych przyczyn za konieczne *de lege ferenda* uważam uregulowanie dolnej granicy wieku, poniżej której niedopuszczalne byłoby prowadzenie postępowania w oparciu o przepisy u.p.n. i orzekanie wobec nieletniego przewidzianych tam środków wychowawczych, lecz ingerencja ze strony organów państwa skierowana zostałaby wyłącznie na rodziców (opiekuna) niedopełniających należycie swoich obowiązków rodzicielskich (opiekuńczych), wobec których sąd, prowadząc postępowanie opiekuńcze, wydawałby zarządzenia przewidziane w art. 109 k.r.o.

Jak się wydaje, moje stanowisko nie jest tu odosobnione, gdyż pomimo tego, iż przyjmuje się, że wskazana luka prawna (brak dolnej granicy nieletniości w sprawach dotyczących zapobiegania i zwalczania demoralizacji nieletnich) godząca w zasadę gwarancyjności prawa, a w mojej ocenie również w naczelną dyrektywę dobra dziecka⁴⁶⁶, była zamierzona przez ustawodawcę, z uwagi na wychowawczy charakter ustawy, to nie powinno uchodzić uwadze, że jest ona powszechnie krytykowana w literaturze⁴⁶⁷.

Istniejącej regulacji trafnie zarzuca się⁴⁶⁸:

- naruszenie funkcji gwarancyjnej prawa;
- narażenie dziecka na przedwczesną, a co za tym idzie, niewłaściwą ingerencję sądową;
- niezgodność ze standardami międzynarodowymi (art. 40 Konwencji o prawach dziecka)⁴⁶⁹.

Należy jednak zwrócić uwagę na to, że w doktrynie⁴⁷⁰ pojawiają się również głosy przeciwnie, tj. opowiadające się za słusnością istniejącego rozwiązania podyktowanego potrzebą wczesnego wdrażania działań wychowawczych.

⁴⁶⁶ Szerzej na temat zasady dobra dziecka zob. rozdz. III niniejszej pracy.

⁴⁶⁷ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie..*, op. cit., s. 46; M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi..*, op. cit., s. 55 i n; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle..*, op. cit., s. 62-63; B. Czarnecka-Działuk, D. Wójcik, *Dziecko..*, op. cit. s. 39-40; H. Kołakowska-Przełomiec (w:) *Konwencja..*, op. cit., s. 405.

⁴⁶⁸ Zob. literatura powołana w poprzednim przypisie.

⁴⁶⁹ Szerzej zob. rozdz. 2.1.2. niniejszej pracy.

Stanowisko to nie jest jednak dla mnie przekonujące, gdyż nie ma ono dostatecznego poparcia w głosach psychologów. Warto podkreślić, że w okresie prac nad reformą, która miała doprowadzić do uchwalenia nowego aktu prawnego kompleksowo regulującego sytuację nieletnich⁴⁷¹, zlecono opinię dotyczącą określenia granicy wieku, od której można oczekiwać od dziecka zrozumienia norm moralnych. Opinię taką wydał dr Marian Olejnik z Zakładu Psychologii Rozwojowej i Wychowawczej Instytutu Psychologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, a jej główne wnioski zawarto w uzasadnieniu projektu „Prawa nieletnich” z 2007 r.⁴⁷², gdzie wskazano, że: „charakterystyczny dla większości dorosłych sposób rozumienia norm moralnych pojawia się i stopniowo zaczyna dominować w myśleniu dzieci przeciętnie w wieku 9 lat”. W uzasadnieniu projektu z 2007 r.⁴⁷³ wskazano, że postulowana wówczas dolna granica nieletniości określona na 10 lat ma być gwarancją ugruntowania norm moralnych w nieletnich, a ponadto odwołano się do tak ustalonych granic „odpowiedzialności” przewidzianych w porządkach prawnych Anglii, Walii, Cypru, Szwajcarii oraz Australii. Warto odnotować, że podobny pogląd dotyczący zdolności dzieci do rozumienia podstawowych nakazów i zakazów wyraził A. Gaberle⁴⁷⁴.

Z tych przyczyn wszystkie projekty z lat 2005-2008⁴⁷⁵ określały granice nieletniości pomiędzy 10. a 18. rokiem życia⁴⁷⁶ - co, moim zdaniem, byłoby słusznym rozwiązaniem –

⁴⁷⁰ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2007, s. 31, teza 4 do art. 1 u.p.n.; W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 302-304, 318-319 i pow. tam lit.

⁴⁷¹ Szerzej zob. rozdz. 1.1.7. niniejszej pracy.

⁴⁷² Projekt ustawy Prawo nieletnich z 2007 r. – uzasadnienie, Warszawa 2007, s. 6, http://www.ms.gov.pl/projekty/proj07072_uzas.rtf, dostęp: 21 października 2007 r.

⁴⁷³ Tamże, s. 6.

⁴⁷⁴ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 18; A. Gaberle, *Reakcja na niepożądane zachowania małoletnich (zagadnienia podstawowe)*, Arch. Krym. 2007–2008, t. XXIX-XXX, s. 300-301.

⁴⁷⁵ Szerzej na te temat zob. rozdz. 1.7 niniejszej pracy.

⁴⁷⁶ Projekt ustawy Kodeks nieletnich z 2005 r. przewidywał, że: „nieletnim jest osoba, wobec której można zastosować środki wychowawcze przewidziane w niniejszej ustawie, choćby pociągnięto ją do odpowiedzialności na zasadach określonych w Kodeksie karnym”. Zob. art. 2 Projektu ustawy Kodeks nieletnich z 2005 r., Warszawa 2005, <http://www.kurator.webd.pl>, dostęp: 7 maja 2007 r.

Zgodnie z art. 1 Projektu ustawy Kodeks nieletnich z 21 lutego 2007 r., <http://www.ms.gov.pl/projekty/projekty.shtml>, dostęp: 7 maja 2007 r. oraz Projektu ustawy Prawo nieletnich z 2007 r., Warszawa 2007, <http://www.ms.gov.pl/projekty/projekty.shtml>, dostęp: 21 października 2007 r.:

„§ 1 Przepisy niniejszej ustawy stosuje się w wypadkach wystąpienia przejawów demoralizacji u osób, które ukończyły lat 10, a nie ukończyły lat 18.

§ 2 Przepisów niniejszej ustawy nie stosuje się, poza wypadkami przewidzianymi w odrębnych przepisach, jeżeli osoby, o których mowa w § 1:

1) popełniły czyn zabroniony będący przestępstwem, przestępstwem skarbowym lub wykroczeniem skarbowym po ukończeniu 17 lat,

2) popełniły czyn zabroniony będący przestępstwem, przestępstwem skarbowym lub wykroczeniem skarbowym przed ukończeniem 17 lat, lecz zostają pociągnięte do odpowiedzialności na zasadach określonych w Kodeksie karnym,

3) popełniły czyn zabroniony będący wykroczeniem po ukończeniu 15 lat i zostają pociągnięte do odpowiedzialności na zasadach określonych w Kodeksie wykroczeń. § 3 Ilekroć w ustawie jest mowa o nieletnich, rozumie się przez to osoby, o których mowa w § 1.”.

w zakresie dolnej granicy wieku (zgodnym z tradycją wykształconą niejako już w okresie obowiązywania k.k. z 1932 r.⁴⁷⁷), a w zakresie górnej granicy respektującym wiążącą Polskę umowę międzynarodową, jaką jest Konwencja o prawach dziecka⁴⁷⁸.

Moim zdaniem, nie oznacza to bynajmniej, że przejawy demoralizacji u dzieci poniżej 10. roku życia powinny być ignorowane – wręcz przeciwnie, należy w takich wypadkach dołożyć wszelkich starań, aby proces demoralizacji zatrzymać, a interwencję sądową stosować nawet już w chwili zagrożenia demoralizacją, z tym iż interwencja ta powinna być ukierunkowana na rodziców (opiekuna) nieletniego – na co zwracałam uwagę wyżej.

Warto odnotować, że w praktyce niestety zdarzają się przypadki prowadzenia postępowań wobec nieletnich poniżej 10. roku życia⁴⁷⁹, pomimo, że na gruncie obecnie obowiązujących przepisów u.p.n.⁴⁸⁰, podobnie jak w okresie obowiązywania k.k. z 1932 r., istnieje możliwość odmowy wszczęcia lub umorzenia postępowania, z uwagi na niezasadność stosowania przewidzianych w u.p.n. środków. Wiek nieletnich, wobec których sądy prowadzą postępowanie z uwagi na wykazywanie przejawów demoralizacji, przedstawiam w zamieszczonej poniżej tabeli nr 4 oraz wykresie nr 1.

Tabela nr 4. Wiek nieletnich, wobec których prowadzono postępowanie przed sądem w sprawie o demoralizację

Wiek nieletniego w chwili wykazywania przejawów demoralizacji	2010		2011		2012		2013		2014	
	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%
Poniżej 10	751	4,7	696	4,4	678	4,4	684	4,5	878	5,7
11	810	5,0	793	5,1	808	5,3	794	5,2	818	5,3
12	1589	9,9	1474	9,4	1434	9,4	1382	9,1	1431	9,2

Proponowane rozwiązanie, choć ideą odnosi się do Projektu ustawy Kodeks nieletnich z 2005 r. w rzeczywistości zastrzałoby odpowiedzialność nieletnich, albowiem wymagało zmiany Kodeksu karnego skarbowego i Kodeksu wykroczeń, które nie przewidywały i nie przewidują odpowiedzialności osób, które nie ukończyły 17 lat.

⁴⁷⁷ Szerzej zob. rozdz. 2.1.3. niniejszej pracy.

⁴⁷⁸ Szerzej zob. rozdz. 2.1.2. niniejszej pracy.

⁴⁷⁹ B. Czarnecka-Działuk, D. Wójcik, *Dziecko...*, op. cit., s. 39.

⁴⁸⁰ Zgodnie z art. 21 u.p.n.:

„§ 1. Sąd rodzinny wszczyna postępowanie w sprawie nieletniego, jeżeli zachodzi uzasadnione podejrzenie istnienia okoliczności, o których mowa w art. 2.

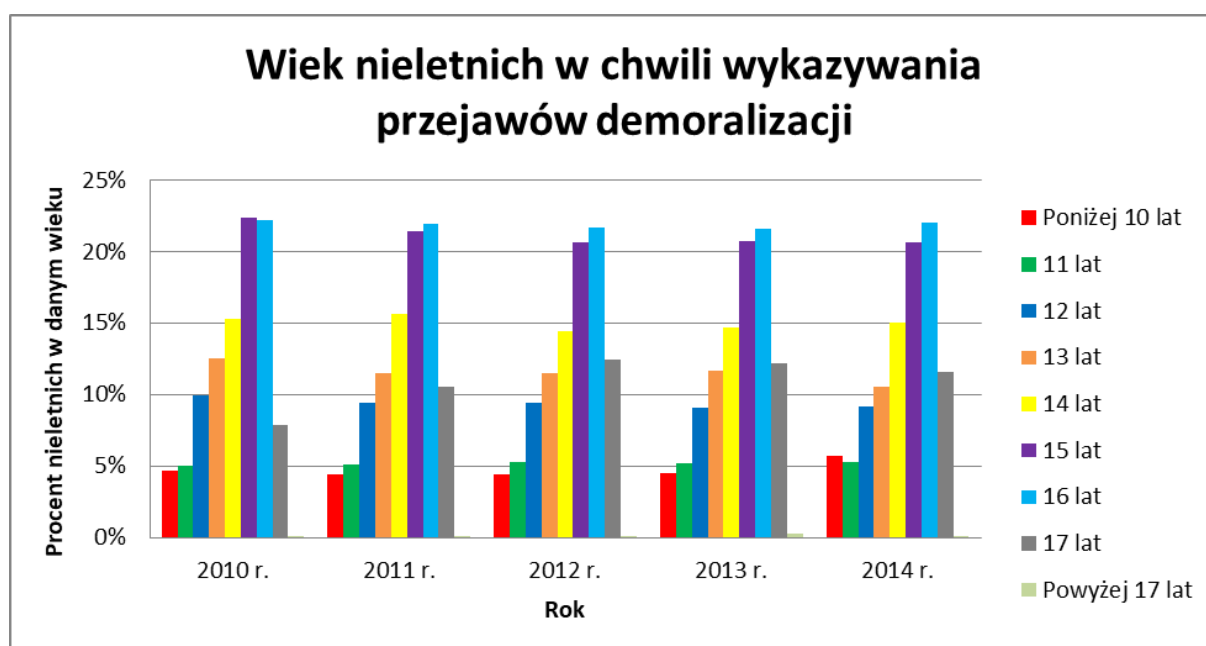
§ 2. Sąd rodzinny nie wszczyna postępowania, a wszczęte umarza w całości lub w części, jeżeli nie ma podstaw do jego wszczęcia lub prowadzenia w określonym zakresie albo gdy orzeczenie środków wychowawczych lub poprawczych jest niecelowe, w szczególności ze względu na orzeczone już środki w innej sprawie, które w ocenie sądu są wystarczające.

§ 3. Na postanowienie wydane na podstawie § 2 stronom oraz pokrzywdzonemu przysługuje zażalenie. Do pokrzywdzonego stosuje się odpowiednio przepisy Kodeksu postępowania karnego.”.

13	2022	12,5	1801	11,5	1750	11,5	1784	11,7	1637	10,5
14	2473	15,3	2438	15,6	2196	14,4	2230	14,7	2335	15,0
15	3604	22,4	3356	21,4	3146	20,6	3138	20,7	3197	20,6
16	3572	22,2	3439	21,9	3316	21,7	3279	21,6	3412	22,0
17	1274	7,9	1651	10,5	1898	12,4	1854	12,2	1797	11,6
Powyżej 17	23	0,1	22	0,1	21	0,1	39	0,3	19	0,1
Ogółem	16118	100	15670	100	15247	100	15184	100	15524	100

Opracowanie własne. Zestawienie wykonano na podstawie danych zaczerpniętych z opracowania Ministerstwa Sprawiedliwości pt. „Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015”⁴⁸¹.

Wykres nr 1

Opracowanie własne. Wykres wykonano na podstawie danych zaczerpniętych z opracowania Ministerstwa Sprawiedliwości pt. „Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015”⁴⁸².

Wnioski:

- około 5% orzeczeń sądów rodzinnych wydawanych wobec nieletnich z uwagi na demoralizację dotyczy nieletnich poniżej 10. roku życia, co z przyczyn wyżej wskazanych należy, moim zdaniem, oceniać krytycznie, gdyż brak dolnej granicy nieletniości w praktyce narusza gwarancyjność prawa, a także godzi w dobro nieletnich;

⁴⁸¹ Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2016, s. 17-18

⁴⁸² Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2016, s. 17-18.

- najliczniejszą grupę nieletnich, wobec których sądy rodzinne prowadzą postępowanie w związku z ujawnieniem ich demoralizacji, są nieletni w wieku 15 i 16 lat.

2.1.4.2. Nieletniość a czyn karalny

Warto zwrócić uwagę na to, że w sprawach o czyn karalny⁴⁸³ nieletniość została zdefiniowana odmiennie niż w sprawach dotyczących demoralizacji, a mianowicie w ten sposób, iż za nieletniego uważa się osobę między 13. a 17. rokiem życia⁴⁸⁴ (art. 1 § 1 pkt 2 u.p.n.⁴⁸⁵), przy czym chwilą decydującą dla przyjęcia nieletniości jest chwila popełnienia czynu karalnego a nie chwila wszczęcia postępowania bądź orzekania⁴⁸⁶.

Wymaga podkreślenia, że zarówno w literaturze⁴⁸⁷, jak i w orzecznictwie Sądu Najwyższego⁴⁸⁸ utrwalony jest pogląd, że nieletni, który dopuścił się czynu karalnego przed ukończeniem 17 lat zachowuje swój status nieletniości także wówczas, gdy w toku prowadzonego wobec niego postępowania przekroczy ten wiek.

Należy jednak mieć na uwadze, że w sytuacji, gdy postępowanie wszczęto po ukończeniu przez nieletniego lat 18 sprawę rozpoznaje sąd właściwy według przepisów

⁴⁸³ Czynem karalnym w rozumieniu u.p.n. jest czyn zabroniony przez ustawę jako przestępstwo lub przestępstwo skarbowe albo wykroczenie enumeratywnie wymienione w art. 1 § 2 pkt. 2 lit. b ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich. Szerzej zob. rozdz. 2.2.3. niniejszej pracy.

⁴⁸⁴ Por. Wyrok SN z dnia 22 kwietnia 2009 r., III KK 21/09, LEX nr 503249. Zob. też I. Nowicka., R. Kupiński, *Granica wiekowa odpowiedzialności sprawcy za przestępstwa i wykroczenia*. Ius et Administratio 2004, z. 4, s. 83-94.

⁴⁸⁵ Treść przepisu przytoczono w rozdz. 2.1.4.

⁴⁸⁶ Zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 64.; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 51, teza 6 do art. 1 u.p.n.; M. Maraszek, *Dolna granica...*, op. cit., s. 77.

⁴⁸⁷ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 51, teza 6 do art. 1 u.p.n.; M. Maraszek, *Dolna granica...*, op. cit., s. 77 oraz pow. tam orzecznictwo SN.

⁴⁸⁸ Wyrok SN z dnia 15 lutego 2005 r., III KK 354/04, LEX nr 146284; uz. Uchwały SN z dnia 24 maja 2005 r., I KZP 12/05, OSNKW 2005, nr 7-8, poz. 58, Prok. i Pr.-wkl. 2005 nr 10, s. 14, Wokanda 2006, nr 1, s. 13, Biul.SN 2005 nr 5, poz. 15, LEX nr 148684; Wyrok SN z dnia 2 lutego 2006 r., III KK 354/05, LEX nr 176056; Wyrok SN z dnia 1 czerwca 2006 r., V KK 158/06, LEX nr 188369; uz. Wyroku SN z dnia 29 listopada 2006 r., IV KK 425/06, OSNwSK 2006, nr 1, poz. 2285, LEX nr 324625; uz. Wyroku SN z dnia 25 lipca 2007 r., V KK 210/07, LEX nr 299211; Wyrok SN z dnia 26 czerwca 2008 r., V KK 126/08, LEX nr 438429; Wyrok SN z dnia 21 października 2008 r., IV KK 308/08, LEX nr 491421; uz. Wyroku SN z dnia 21 października 2008 r., IV KK 311/08, LEX nr 469188; Wyrok SN z dnia 12 października 2010 r., II KK 86/10, LEX nr 619614; uz. Wyroku SN z dnia 21 września 2011 r., III KK 234/11, LEX nr 1044026; uz. Wyroku SN z dnia 12 października 2011 r., III KK 180/11, OSNwSK 2011, nr 1, poz. 1817, LEX nr 1143972; uz. Wyroku SN z dnia 20 października 2011 r., V KK 251/11, OSNwSK 2011, nr 1, poz. 1905, LEX nr 1144501; uz. Wyroku SN z dnia 17 czerwca 2015 r., V KK 178/15, LEX nr 1733693; Wyrok SN z dnia 3 września 2015 r., V KK 249/15, KZS 2015 z. 11, poz. 27, LEX nr 1784536; uz. Wyroku SN z dnia 29 października 2015 r., IV KK 209/15, LEX nr 1929134. Por. Wyrok SA w Warszawie z dnia 8 lipca 2011 r., II Aka 132/11, Apel.-W-Wa 2011 nr 3, poz. 14, KZS 2012 z. 2, poz. 45, LEX nr 1109425.

k.p.k., a postępowanie co do zasady prowadzone jest zgodnie z procedurą karną⁴⁸⁹, o czym stanowi art. 18 § 1 pkt 2⁴⁹⁰ oraz art. 18 § 2 u.p.n.⁴⁹¹

W orzecznictwie Sądu Najwyższego trafnie podkreśla się, że: „art. 18 § 1 pkt 2 u.p.n., ma charakter procesowy i nie zwalnia sądu od uwzględnienia zasad materialnoprawnych uregulowanych w u.p.n., a zwłaszcza w jej art. 2, art. 3, art. 5 i art. 13⁴⁹²”⁴⁹³

Obowiązkiem sądu jest jednak stosowanie gwarancji procesowych przewidzianych w k.p.k. Z tych przyczyn w orzecznictwie przez lata panował jednolity pogląd, że: „Zgodnie z art. 1 § 2 pkt 1 ustawy z 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich - oskarżony, któremu zarzucono popełnienie przestępstw przed ukończeniem 17 lat, pomimo iż w chwili wszczęcia postępowania karnego miał skończone 18 lat, bez względu na czas rozpoznania sprawy i tryb postępowania sądowego zachowuje status nieletniego w czasie tego postępowania i zgodnie z art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k. musi mieć obrońcę.”,

⁴⁸⁹ uz. Postanowienia SN z dnia 18 lipca 2001 r., IV KKN 205/01, OSNKW 2001, nr 9-10, poz. 77, Biul. SN 2001 nr 9, poz. 14, LEX nr 48899; uz. Wyroku SN z dnia 29 listopada 2006 r., IV KK 425/06, OSNwSK 2006, nr 1, poz. 2285, LEX nr 324625; uz. Wyroku SN z dnia 25 lipca 2007 r., V KK 210/07, LEX nr 299211; Postanowienie SN z dnia 23 marca 2010 r., II KK 311/09, OSNwSK 2010, nr 1, poz. 629, LEX nr 843163; uz. Wyroku SN z dnia 20 października 2011 r., V KK 251/11, OSNwSK 2011, nr 1, poz. 1905, LEX nr 1144501; Wyrok SN z dnia 3 września 2015 r., V KK 249/15, KZS 2015 z. 11, poz. 27, LEX nr 1784536; Wyrok SA w Warszawie z dnia 8 lipca 2011 r., II AKa 132/11, Apel.-W-Wa 2011 nr 3, poz. 14, KZS 2012 z. 2, poz. 45, LEX nr 1109425; uz. Wyroku SA we Wrocławiu z dnia 12 grudnia 2012 r., II AKa 315/12, LEX nr 1246962.

⁴⁹⁰ Zgodnie z art. 18 § 1 u.p.n.: „Sąd właściwy według przepisów Kodeksu postępowania karnego rozpoznaje sprawę, jeżeli:

- 1) zachodzą podstawy do orzeczenia wobec nieletniego kary na podstawie art. 10 § 2 Kodeksu karnego;
- 2) przeciwko nieletniemu, który dopuścił się czynu karalnego, o którym mowa w art. 1 § 2 pkt 2 lit. a, wszczęto postępowanie po ukończeniu przez nieletniego lat 18.”

⁴⁹¹ Zgodnie z art. 18 § 2 u.p.n.: „Postępowanie w sprawach, o których mowa w § 1, toczy się według przepisów Kodeksu postępowania karnego, jednakże w sprawach, o których mowa:

- 1) w pkt 1, gdy postępowanie wszczęto przed ukończeniem przez nieletniego lat 18:
 - a) postępowanie przygotowawcze prowadzi sąd rodzinny, z tym że przepisy art. 16 oraz art. 32k stosuje się odpowiednio,
 - b) nieletni musi mieć obrońcę,
 - c) rodzice lub opiekun nieletniego mają prawa strony,
 - d) przepisy art. 23-25a, art. 27, art. 32, art. 32f-32h i art. 32n § 1 stosuje się odpowiednio,
 - e) tymczasowe aresztowanie może być zastosowane tylko wtedy, gdy umieszczenie w schronisku dla nieletnich byłoby niewystarczające,
 - f) jeżeli sąd uzna, że wobec nieletniego należy zastosować środki wychowawcze lub poprawcze przewidziane w niniejszej ustawie, orzeka o zastosowaniu tych środków,
 - g) przepisy art. 60, 62 i 63 1 stosuje się odpowiednio;
- 2) w pkt 2, jeżeli czyn zabroniony jest przez ustawę jako przestępstwo skarbowe, postępowanie toczy się na podstawie przepisów Kodeksu karnego skarbowego.”

⁴⁹² Przepis uchylony. Szerzej zob. rozdz. 1.1.6.2. niniejszej pracy.

⁴⁹³ Wyrok SN z dnia 4 kwietnia 2013 r., IV KK 77/14, Biul. PK 2014 nr 4, poz. 11, LEX nr 1454010. Zob. też. Wyrok SN z dnia 3 września 1998 r., V KKN 301/98, Prok. i Pr. – wkł. 1999, nr 5, poz. 18, LEX nr 36052; uz. Postanowienia SN z dnia 18 lipca 2001 r., IV KKN 205/01, OSNKW 2001, nr 9-10, poz. 77, Biul. SN 2001 nr 9, poz. 14, LEX nr 48899; uz. Uchwały SN z dnia 24 maja 2005 r., I KZP 12/05, OSNKW 2005, nr 7-8, poz. 58, Prok. i Pr.-wkł. 2005 nr 10, s. 14, Wokanda 2006, nr 1, s. 13, Biul. SN 2005 nr 5, poz. 15, LEX nr 148684; Wyrok SN z dnia 21 października 2008 r., IV KK 308/08, LEX nr 491421; Wyrok SN z dnia 12 października 2010 r., II KK 86/10, LEX nr 619614; Wyrok SN z dnia 21 września 2011 r., III KK 234/11, LEX nr 1044026; Wyrok SN z dnia 3 września 2015 r., V KK 249/15, KZS 2015 z. 11, poz. 27, LEX nr 1784536.

a naruszenie gwarancji obrony obligatoryjnej uznawano za bezwzględną przyczynę odwoławczą, której podniesienie w postępowaniu odwoławczym skutkowało uchYLENIEM orzeczenia⁴⁹⁴.

Na uwagę zasługuje fakt, że od poglądu tego odstąpiono dopiero po nowelizacji⁴⁹⁵ art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k., na mocy której w miejsce dotychczas uznawanej za przesłankę obrony obligatoryjnej „nieletniości” wprowadzono inną przesłankę, a mianowicie „nie ukończenie przez oskarżonego 18 lat”. W postanowieniu Sądu Najwyższego z dnia 2 lutego 2016 r., IV KK 337/15⁴⁹⁶, które moim zdaniem miało charakter przełomowy, zwrócono uwagę na „brak podstaw do przyjęcia, że wypadek obrony obligatoryjnej określony w art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k. dotyczy osoby, która ukończyła 18 lat, nawet jeżeli w czasie popełnienia czynu stanowiącego przedmiot postępowania nie osiągnęła jeszcze tego wieku.”

W uzasadnieniu przywołanego orzeczenia trafnie podniesiono, iż: „zauważyć trzeba, że od 1 lipca 2015 r. przepis art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k.⁴⁹⁷ obowiązuje w nowym brzmieniu. Ustawą z dnia 27 września 2013 r. o zmianie ustawy - Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2013 r. poz. 1247) wprowadzono zasadę, w myśl której w postępowaniu karnym oskarżony musi mieć obrońcę, jeżeli, między innymi, nie ukończył 18 lat. Wykładnia językowa tego przepisu prowadzi do wniosku, że ten przypadek obrony obligatoryjnej dotyczy osoby, która w czasie postępowania nie ukończyła 18 roku życia. Ustawodawca nie wiąże zatem obowiązku wyznaczenia obrońcy z pojęciem osoby

⁴⁹⁴ Wyrok SN z dnia 15 lutego 2005 r., III KK 354/04, LEX nr 146284; Wyrok SN z dnia 2 lutego 2006 r., III KK 354/05, LEX nr 176056; uz. Wyroku SN z dnia 29 listopada 2006 r., IV KK 425/06, OSNwSK 2006, nr 1, poz. 2285, LEX nr 324625; uz. Wyroku SN z dnia 25 lipca 2007 r., V KK 210/07, LEX nr 299211; Wyrok SN z dnia 26 czerwca 2008 r., V KK 126/08, LEX nr 438429; uz. Wyroku SN z dnia 21 października 2008 r., IV KK 308/08, LEX nr 491421; uz. Wyroku SN z dnia 21 października 2008 r., IV KK 311/08, LEX nr 469188; uz. Wyroku SN z dnia 12 października 2010 r., II KK 86/10, LEX nr 619614; uz. Wyroku SN z dnia 12 października 2011 r., III KK 180/11, OSNwSK 2011, nr 1, poz. 1817, LEX nr 1143972; uz. Wyroku SN z dnia 20 października 2011 r., V KK 251/11, OSNwSK 2011, nr 1, poz. 1905, LEX nr 1144501; uz. Wyroku SN z dnia 17 czerwca 2015 r., V KK 178/15, LEX nr 1733693; Wyrok SN z dnia 3 września 2015 r., V KK 249/15, KZS 2015 z. 11, poz. 27, LEX nr 1784536.

⁴⁹⁵ Zob. art. 1 pkt 22 ustawy z dnia 27 września 2013 r. o zmianie ustawy - Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw, Dz. U., poz. 1247.

⁴⁹⁶ Postanowienie SN z dnia 2 lutego 2016 r., IV KK 337/15, OSNKW 2016 nr 3, poz. 21; Biul. SN 2016 nr 3, poz. 14; KZS 2016 z. 3, poz. 19 Prok. i Pr.-wkl. 2016, nr 5, s.11, LEX nr 1976250 z aprobowaną glosą K. Postulskiego, LEX/el. 2016.

⁴⁹⁷ Art. 79 § 1 k.p.k. stanowi aktualnie, że:

„§ 1. W postępowaniu karnym oskarżony musi mieć obrońcę, jeżeli:

- 1) nie ukończył 18 lat;
- 2) jest głuchy, niemy lub niewidomy;
- 3) zachodzi uzasadniona wątpliwość, czy jego zdolność rozpoznania znaczenia czynu lub kierowania swoim postępowaniem nie była w czasie popełnienia tego czynu wyłączona lub w znacznym stopniu ograniczona;
- 4) zachodzi uzasadniona wątpliwość, czy stan jego zdrowia psychicznego pozwala na udział w postępowaniu lub prowadzenie obrony w sposób samodzielny oraz rozsądny.”

nieletniej, ani z wiekiem oskarżonego w czasie popełnienia zarzucanych mu czynów, a jedynie z jego wiekiem w czasie postępowania. Tym samym brak podstaw do przyjęcia, że przypadek obrony obligatoryjnej określony w art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k. dotyczy osoby, która ukończyła 18 lat, nawet jeśli w chwili popełnienia czynu stanowiącego przedmiot postępowania nie osiągnęła jeszcze tego wieku.”

Pogląd ten w całości podzielam popierając równocześnie wprowadzone do k.p.k. zmiany. Uważam, że na gruncie poprzednio obowiązującego stanu prawnego – kiedy obrona obligatoryjna dotyczyła sprawcy nieletniego, wobec którego prowadzono postępowanie karne po myśli art. 18 § 1 pkt 2 u.p.n. w oparciu o przepisy k.p.k., tj. wówczas, kiedy był on już osobą pełnoletnią, dochodziło do sytuacji, której nie dało się pogodzić z zasadami logiki formalnej. O ile bowiem sprawa dotycząca czynu popełnionego w okresie nieletniości rozpoznawana była na podstawie u.p.n. przed ukończeniem przez sprawcę lat 18, tj. w okresie jego nieporadności uzasadnionej wiekiem i stopniem rozwoju, to mimo tego nieletni mógł zostać pozostawiony w tym postępowaniu „sam sobie”, gdyż przepisy nie przewidywały dla niego gwarancji obrony obligatoryjnej. Jeśli natomiast z różnych przyczyn sprawa o ten sam czyn zostawała wszczęta po ukończeniu przez sprawcę lat 18, tj. w okresie kiedy sprawca był już osobą dorosłą i na gruncie prawa cywilnego posiadał uzasadnioną wiekiem pełną zdolność do czynności prawnych, jego sytuacja zmieniała się na korzyść pod tym względem, iż zyskiwał on dodatkowe wsparcie w toku procesu w postaci obowiązkowej pomocy obrońcy, pomimo iż powinno się zakładać, że w takiej sytuacji jest on już zdolny do prowadzenia samodzielnej obrony. Trudno, według mnie, pojąć, jaka była *ratio legis* takiego uregulowania, gdyż z całą pewnością nie miała ona nic wspólnego z realizacją prawa nieletniego do rzetelnego procesu sądowego.

Na marginesie niniejszych rozważań chciałabym zaznaczyć, że art. 18 § 1 pkt 2 u.p.n. nie jest jedynym wyjątkiem od zasady wyłącznej właściwości sądu rodzinnego⁴⁹⁸ w sprawach nieletnich, gdyż sąd właściwy według przepisów k.p.k. rozpoznaje sprawę nieletniego również wtedy, gdy zachodzą podstawy do orzeczenia wobec nieletniego kary na podstawie art. 10 § 2 Kodeksu karnego⁴⁹⁹ (art. 18 § 1 pkt 1 u.p.n.⁵⁰⁰) oraz wyjątkowo, gdy czyn

⁴⁹⁸ Zgodnie z art. 15 § 1 u.p.n.: „Postępowania w sprawach nieletnich prowadzi sąd rodzinny, chyba że przepis szczególny stanowi inaczej.”.

⁴⁹⁹ Szerzej zob. rozdz. 1.1.6.2. niniejszej pracy i pow. tam lit. oraz orzecznictwo.

⁵⁰⁰ Zgodnie z art. 18 § 1 pkt 1 u.p.n.:

„§ 1. Sąd właściwy według przepisów Kodeksu postępowania karnego rozpoznaje sprawę, jeżeli:

1) zachodzą podstawy do orzeczenia wobec nieletniego kary na podstawie art. 10 § 2 Kodeksu karnego”.

nietletniego pozostaje w ścisłym związku z czynem osoby dorosłej, a łączne rozpoznanie sprawy jest konieczne i nie narusza dobra nietletniego (art. 16 § 2 u.p.n.⁵⁰¹).

Warto jednak odnotować, że w orzecznictwie⁵⁰² zasadnie podkreśla się, że: „polskie prawo karne stoi na gruncie rozdzielnosci postępowania przeciwko nietletnim i dorosłym sprawcom czynów karalnych. Tylko w sytuacji, gdy czyn nietletniego pozostaje w ścisłym związku z czynem osoby dorosłej, a dobro nietletniego nie stoi na przeszkodzie łącznemu prowadzeniu sprawy i łączne rozpoznanie sprawy nietletniego i dorosłego sprawcy jest konieczne - prokurator może przekazać z aktem oskarżenia sprawę nietletniego sprawcy sądowi właściwemu według przepisów kodeksu postępowania karnego. W takiej sytuacji akt oskarżenia powinien zawierać uzasadnienie, dlaczego łączne rozpoznanie spraw jest konieczne.” Niestety w praktyce sądowej – zwłaszcza w okręgu apelacji krakowskiej – wyjątek ten traktowany bywa jako zasada⁵⁰³, co budzi poważne zastrzeżenia w zakresie respektowania prawa nietletniego do rzetelnego procesu sądowego, które realizuje się między innymi przez rozpatrywanie spraw nietletnich przez szczególny organ⁵⁰⁴, jakim w Polsce jest sąd rodzinny.

Wracając do rozważań na temat definicji nietletniości sformułowanej na użytek postępowań wszczynanych z uwagi na popełnienie przez nietletniego czynu karalnego

⁵⁰¹ Zgodnie z art. 16 § 2 u.p.n.: „W szczególnie uzasadnionych wypadkach, jeżeli czyn karalny nietletniego pozostaje w ścisłym związku z czynem osoby dorosłej, a dobro nietletniego nie stoi na przeszkodzie łącznemu prowadzeniu sprawy, prokurator wszczyna lub prowadzi śledztwo. Po ukończeniu śledztwa prokurator bądź je umarza, bądź przekazuje sprawę nietletniego sądowi właściwemu. Jeżeli łączne rozpoznanie sprawy jest konieczne - przekazuje sprawę z aktem oskarżenia sądowi właściwemu według przepisów Kodeksu postępowania karnego, który orzeka w sprawie nietletniego z zachowaniem przepisów niniejszej ustawy.”. Szerzej zob. A. Gaberle, *O wykładni i stosowaniu art. 16 u.p.n., czyli jak nie należy konstruować przepisów prawnych* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 269-284.

⁵⁰² Postanowienie SN z dnia 17 lutego 1984 r., IV KZ 18/84, OSNKW 1984, nr 9-10, poz. 105, LEX nr 19978; Wyrok SN z dnia 9 lipca 1997 r., V KKN 217/97, Prok. i Pr.-wkł. 1998, nr 1, s. 19, LEX nr 31461. Zob. też. Wyrok SA w Warszawie z dnia 25 lutego 2004 r., II AKa 25/04, OSA 2005, z. 2, poz. 13, Prok. i Pr.-wkł. 2005, nr 2, s. 27, KZS 2004, z. 5, poz. 50, LEX nr 121530; Postanowienie SA w Krakowie z dnia 22 września 2007 r., II AKz 200/07, KZS 2007, z. 5, poz. 49, LEX nr 297307; uz. Wyroku SN z dnia 3 września 2009 r., V KK 233/09, LEX nr 519598; uz. Postanowienia SN z dnia 22 listopada 2006 r., V KK 219/06, LEX nr 202277.

⁵⁰³ Sąd Apelacyjny w Krakowie konsekwentnie przyjmuje, że: „Nie wydaje się ani słuszne, ani celowe wyłączenie do rozpoznania przez sąd dla nietletnich sprawy nietletniego, którego działania i tak są przedmiotem publicznej rozprawy (prowadzonej przeciwko "dorosłemu" - RK) ze wszystkimi jej konsekwencjami, w tym udziałem nietletniego jako świadka i oceną jego czynu niezbędną dla osądzenia "dorosłego", zwłaszcza gdy ów "dorosły" jest od nietletniego niewiele starszy. Nie chroni to nietletniego przed skutkami publicznej rozprawy, powołuje konieczność ponownego ponoszenia nakładów społecznych (stawiennictwa uczestników postępowania), nieraz i wydatków gotówkowych, zaś przede wszystkim stwarza możliwość matactwa.” – Wyrok SA w Krakowie z dnia 9 września 1993 r., II Ak 105/93, KZS 1993, z. 10, poz. 24, LEX nr 27927. Zob. też. Wyrok SA w Krakowie z dnia 11 października 1995 r., II Ak 244/95, Prok. i Pr.-wkł. 1996, nr 5, s. 15, LEX nr 24890; Wyrok SA w Krakowie z dnia 17 czerwca 2004 r., II AKa 121/04, KZS 2004, z. 7-8, poz. 55, Prok. i Pr.-wkł. 2005, nr 4, s. 18, LEX nr 138095; Wyrok SA w Krakowie z dnia 27 stycznia 2005 r., II AKa 252/04, KZS 2005, z. 3, poz. 37, LEX nr 150429; Wyrok SA w Krakowie z dnia 22 czerwca 2006 r., II AKa 89/06, KZS 2006, z. 7-8, poz. 104, Prok. i Pr., wkł. 2007, nr 1, s. 27, LEX nr 204134.

⁵⁰⁴ Zob. rozdz. 1.3... niniejszej pracy.

chciałabym podkreślić, że ustawodawca określił zarówno górną (17 lat), jak i nieokreśloną w przypadku spraw wszczynanych z uwagi na demoralizację⁵⁰⁵ - dolną (13 lat) granicę owej nieletniości.

Zdaniem W. Patulskiego⁵⁰⁶ za przyjętym w art. 1 § 1 pkt 2 u.p.n. rozwiązaniem odnośnie dolnej granicy wieku przemawia: „dotychczasowa wiedza o etapach rozwoju psychicznego młodzieży, wskazująca, iż właśnie w tym wieku osiągają rozwój umysłowy zbliżony do możliwości poznawczych u ludzi dojrzałych. Jest to z pewnością wiek, w którym dziecko powinno mieć wyrobione poczucie naganności swego zachowania i zdawania sobie sprawy z odpowiedzialności (także deliktowej) za wyrządzenie szeroko pojętej szkody”⁵⁰⁷.

W literaturze zwraca się uwagę na to, że istniejąca regulacja koresponduje z uregulowaniami przyjętymi w prawie cywilnym⁵⁰⁸, gdzie małoletni po ukończeniu 13. roku życia uzyskuje częściową zdolność do czynności prawnych, a także w prawie karnym⁵⁰⁹, które co do zasady zwalnia z odpowiedzialności osoby, które popełniły czyn zabroniony przed ukończeniem 17. roku życia.

Chociaż trudno polemizować ze wskazanymi wyżej argumentami, to chciałabym jednak zwrócić uwagę na to, że przedmiotowa definicja nieletniości odnosząca się do popełnienia czynu karalnego:

- czyni wewnątrznie sprzecznym system prawa polskiego z uwagi na nadawanie różnej treści takim pojęciom jak: dziecko⁵¹⁰, małoletni, nieletni, niepełnoletni, co zasadnie podkreślane jest w literaturze⁵¹¹;
- jest niezgodna ze standardami międzynarodowymi⁵¹² - poza uwzględnieniem postulatów Komitetu Praw Dziecka zawartych w Komentarzu ogólnym

⁵⁰⁵ Szerzej zob. rozdz. 2.1.4.1. niniejszej pracy.

⁵⁰⁶ Zob. W. Patulski, *Postępowanie...*, op. cit., s. 8 i n.; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 19; B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 22 i pow. tam lit.

⁵⁰⁷ Zob. W. Patulski, *Postępowanie...*, op. cit., s. 8.

⁵⁰⁸ Por. art. 12 i art. 13 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, Dz. U. Nr 16, poz. 93 z późn. zm., Dz.U. z 2017 r., poz. 459 t.j. z dnia 2 marca 2017 r.

⁵⁰⁹ Zob. art. 10 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz. U. Nr 88, poz. 553 z późn. zm., Dz. U. z 2016 r., poz. 1137, t.j. z dnia 29 lipca 2016 r.

⁵¹⁰ Definicja dziecka wyrażona w Konwencji o prawach dziecka przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526 została powtórzona w prawie polskim w ustawie z dnia 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka, Dz. U. z 2017 r., poz. 922, t.j. z dnia 11 maja 2017 r., która w art. 2 ust. 1 stanowi, że „W rozumieniu ustawy dzieckiem jest każda istota ludzka od poczęcia do osiągnięcia pełnoletności”.

⁵¹¹ M. Maraszek, *Dolna granica...*, op. cit., s. 136-137.

⁵¹² Ibidem, s. 137. Szerzej na ten temat zob. rozdz. 1.3.2.

nr 10 dotyczących ustalenia minimalnego wieku odpowiedzialności za czyn zabroniony.

Moim zdaniem, za niedające się pogodzić z prawem międzynarodowym, a zwłaszcza treścią Konwencji o prawach dziecka, należy uznać te przepisy, które ustalają górną granicę nieletniości poniżej 18. roku życia, tj. art. 1 § 1 pkt 2 u.p.n. oraz art. 10 § 1 k.k.⁵¹³, który wprowadza zasadę ponoszenia odpowiedzialności karnej jeszcze w okresie dzieciństwa, tj. przed ukończeniem 18 lat, na co trafnie zwróciła uwagę V. Konarska-Wrzosek⁵¹⁴. Nie dziwi zatem fakt, że w literaturze od dawna postuluje się podwyższenie granicy nieletniości z 17 do 18 lat.⁵¹⁵

Uważam, że postulat ten jest słuszny, a obawy związane ze wzrostem przestępczości nieuzasadnione. Omawiając standardy międzynarodowe dotyczące granic nieletniości przeanalizowałam rozwiązania prawne państw UE oraz niektórych innych państw świata, a analiza ta doprowadziła mnie do wniosku, że Polska jest jednym z nielicznych krajów, w których granica odpowiedzialności karnej została wyznaczona poniżej 18. roku życia⁵¹⁶.

Należy również mieć na uwadze, jak już była o tym mowa⁵¹⁷, że obowiązujący k.k. w art. 10 § 2⁵¹⁸ przewiduje wyjątkową możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności karnej nieletnich, co, w mojej ocenie, daje dodatkową podstawę prawną zastosowania względem nich adekwatnej reakcji ze strony organów państwa.

Ponadto warto, moim zdaniem, zauważyć, że *de lege lata* najliczniejszą grupą nieletnich popełniających czyny karalne są piętnastolatki, a nie osoby, które wiekiem zbliżają się do granic odpowiedzialności karnej, co wyraźnie ilustruje zamieszczona niżej tabela nr 5 oraz wykres nr 2 opracowane na podstawie statystyki sądowej spraw nieletnich⁵¹⁹.

⁵¹³ Zgodnie z art. 10 § 1 k.k.: „Na zasadach określonych w tym kodeksie odpowiada ten, kto popełnia czyn zabroniony po ukończeniu 17 lat.”

⁵¹⁴ V. Konarska-Wrzosek (w:) L. Gardocki i in. (red.), *Gaudium*., op. cit., s. 211.

⁵¹⁵ G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość*., op. cit., s. 74 i pow. tam lit; M. Maraszek, *Dolna granica*., op. cit., s. 78; B. Czarnecka-Działuk, D. Wójcik, *Dziecko*., op. cit., s. 40; A. Marek, *Uwagi o reformie prawa dotyczącego nieletnich*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX, s. 383-391.

⁵¹⁶ Szerzej zob. rozdz. 1.3.2. niniejszej pracy.

⁵¹⁷ Szerzej zob. rozdz. 1.1.6.2. niniejszej pracy oraz pow. tam lit. i orzecznictwo.

⁵¹⁸ Treść przepisu oraz lit. na temat odpowiedzialności karnej nieletnich powołano w rozdz. 1.1.6.2. niniejszej pracy.

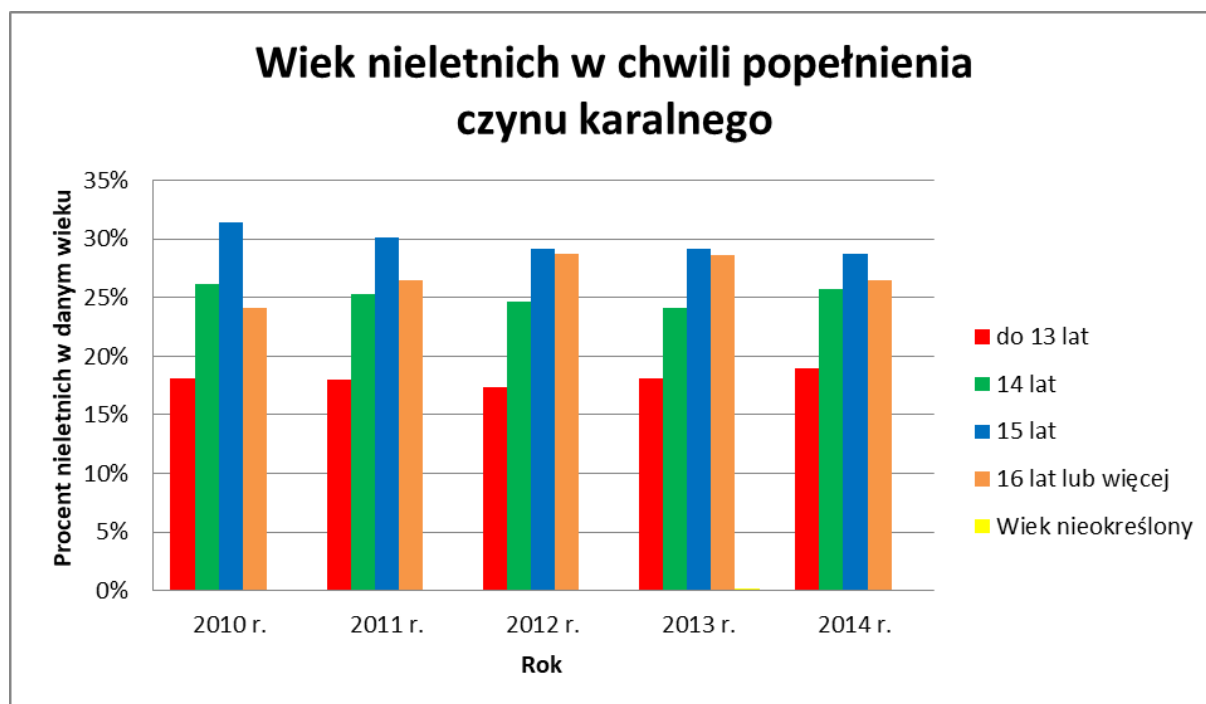
⁵¹⁹ *Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015*, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2016.

Tabela nr 5. Wiek nieletnich, wobec których prowadzono postępowanie przed sądem w sprawie o czyn karalny

Wiek nieletniego w chwili popełnienia czynu karalnego	2010		2011		2012		2013		2014	
	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%
do 13 lat	4130	18,1	4105	18,0	3644	17,4	3457	18,1	3118	19,0
14	5973	26,2	5773	25,3	5181	24,7	4609	24,1	4208	25,7
15	7149	31,4	6874	30,1	6118	29,2	5573	29,1	4700	28,7
16 lub więcej	5495	24,1	6034	26,5	6016	28,7	5465	28,6	4338	26,5
Wiek nieokreślony	11	0,0	21	0,1	21	0,1	31	0,2	24	0,1
Ogółem	22758	100	22807	100	20980	100	19135	100,0	16388	100

Opracowanie własne. Zestawienie wykonano na podstawie danych zaczerpniętych z opracowania Ministerstwa Sprawiedliwości pt. „Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015”⁵²⁰.

Wykres nr 2

Opracowanie własne. Wykres wykonano na podstawie danych zaczerpniętych z opracowania Ministerstwa Sprawiedliwości pt. „Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015”⁵²¹.

⁵²⁰ Ibidem, s. 17-18.

⁵²¹ Ibidem, s. 17-18.

Wnioski:

- najliczniejszą grupą nieletnich wobec których sąd rodzinny orzeka w związku z popełnieniem czynu karalnego, są nieletni w wieku 15 lat;
- trudne do wytłumaczenia są informacje dotyczące wydawania wobec nieletnich poniżej 13. roku życia orzeczeń w związku z popełnieniem przez nich czynu karalnego, gdyż czyn taki powinien być kwalifikowany wyłącznie jako przejaw demoralizacji;
- niepokojące w statystykach sądowych są informacje o „nieokreślonym” wieku nieletniego, z uwagi na niemożność zbadania prawidłowości stosowania ustawy w tym zakresie.

Na koniec chciałabym jeszcze zwrócić uwagę na to, że w związku z tym, iż powyższe rozważania dotyczyły nieletniości w kontekście popełnienia czynu karalnego przez osobę między 13. a 17. rokiem życia - może rodzić się pytanie, co w sytuacji gdy czyn karalny popełni dziecko młodsze, które nie ukończyło 13 lat. Warto, moim zdaniem, odnotować, że w literaturze⁵²² trafnie przyjmuje się, iż nie stanowi to przeszkody do wdrożenia interwencji wychowawczej, gdyż sytuację taką należy potraktować, jako przejaw demoralizacji i na tej podstawie wszcząć postępowanie wobec nieletniego przyjmując w takim wypadku definicję nieletniości, o jakiej mowa w art. 1 § 1 pkt 1 w zw. z art. 1 § 2 pkt 1 u.p.n. Nie ulega jednak wątpliwości, że przyjęcie jednolitej definicji nieletniości uprościłoby taką sytuację.

2.1.4.3. Nieletniość w postępowaniu wykonawczym

W postępowaniu wykonawczym nieletniość jest ściśle powiązana z okresem wykonywania orzeczonych na podstawie u.p.n. środków i trwa maksymalnie do ukończenia 21 lat (art. 1 § 1 pkt 3 u.p.n.⁵²³) bez względu na to, czy środki wychowawcze bądź poprawcze orzekł sąd rodzinny czy sąd karny⁵²⁴.

⁵²² M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 64; B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 25.

⁵²³ Treść przepisu powołano w rozdz. 2.1.4. niniejszej pracy.

⁵²⁴ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 22.

Należy zwrócić uwagę, że w doktrynie⁵²⁵ słuszne podkreśla się, iż nieletniość tę zachowuje się jednak tylko na czas i tylko w zakresie wykonywania orzeczonych środków, co oznacza, że jeżeli osoba, wobec której wykonywane są środki wychowawcze lub poprawcze po ukończeniu 17. roku życia popełni czyn zabroniony to odpowiada ona za ten czyn jak sprawca dorosły na podstawie przepisów kodeksu karnego⁵²⁶.

W literaturze⁵²⁷ trafnie podnosi się zatem, że „osoby w tej kategorii nie powinny być nazywane «nieletnimi». Zmiana legislacyjna powinna w odniesieniu do tej grupy osób polegać na zastąpieniu sformułowania, iż osoby te «są nieletnie», wskazaniem, iż są one traktowane tak, jakby były nieletnie, w zakresie wykonywanych względem nich środków, ponieważ zgodnie z przepisami polskiego prawa karnego ukończenie 17 roku życia bezpowrotnie kończy okres nieletniości»⁵²⁸.

Warto odnotować, że w czasie prac nad reformą postępowania z nieletnimi (tj. projektami z lat 2005-2008) posunięto się jeszcze dalej w formułowanych postulatach, gdyż proponowano obniżenie górnej granicy wieku w postępowaniu wykonawczym do lat 18, co projektodawcy tłumaczyli⁵²⁹ w ten sposób, że wraz z wiekiem młodzi ludzie są coraz mniej podatni na działania o charakterze wychowawczym, a ich obecność w zakładzie poprawczym prowadzi do dezintegracji procesu wychowawczego u młodszych wychowanków. Uważam, że postulat ten był słuszny i powinien być ponownie rozważony przez ustawodawcę.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, należy wskazać, że analiza obowiązujących przepisów prowadzi co prawda do przekonania, że ustawodawca porzucił uprzednio przyjmowane karnoprawne rozumienie nieletniości, oznaczające jedynie wyróżnioną ze względu na wiek kategorię sprawców czynów zabronionych pod groźbą kary i nadał mu nowy, zgodny z przyjętą orientacją wychowawczą, sens „nieletni – nieprzystosowany społecznie”⁵³⁰, co, według mnie, nie oznacza jednak, że *de lege lata* definicja nieletniości jest właściwa. Wręcz przeciwnie.

⁵²⁵ Zob. tamże, s. 22.

⁵²⁶ Zob. tamże, s. 22.

⁵²⁷ M. Maraszek, *Dolna granica...*, op. cit., s. 77; T. Bojarski (w:) T. Bojarski (red.), *Postępowanie...*, op. cit., s. 72.

⁵²⁸ M. Maraszek, *Dolna granica...*, op. cit., s. 77.

⁵²⁹ Projekt ustawy Prawo nieletnich z 2007 r.-uzasadnienie, Warszawa 2007, http://www.ms.gov.pl/projekty/proj07072_uzas.rtf, dostęp: 21 października 2007 r.

⁵³⁰ Zob. M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 55.

Należy zgodzić się ze zdaniem G. Rdzanek- Piwowar⁵³¹, która krytykując aktualnie obowiązującą definicję nieletniości wyraziła trafny pogląd, że głównym kryterium tej definicji powinien być wiek, pozwalający domniemywać niedojrzałość do ponoszenia odpowiedzialności karnej, a u.p.n. kryterium wieku traktuje wyłącznie pomocniczo - na plan pierwszy wysuwając przesłanki przedmiotowe postępowania (demoralizacja, czyn karalny, wykonywanie środków wychowawczych).

Z tych przyczyn uważam, że w ustawodawstwie polskim doszło do sytuacji, w której procedura postępowania z nieletnimi, którzy popadli w konflikt z prawem, nie została dostosowana do zdefiniowanej uprzednio nieletniości i związanej z nią zasady nieodpowiedzialności karnej, lecz nieletniość została zdefiniowana na potrzeby przyjętych w u.p.n. rozwiązań prawnych. To tak, jakby nieletni był dla prawa a nie prawo dla nieletniego.

Wymaga podkreślenia, że nowela ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich z 2013 r.⁵³² nie zmieniła krytykowanej od lat definicji nieletniości, która nadal pozostała piętrowa, niejednolita i niezgodna ze standardami międzynarodowymi, co powinno wreszcie ulec zmianie, gdyż ma przemożny wpływ na realizację standardu rzetelnego procesu. Niewłaściwe określenie wiekowych granic nieletniości bądź ich brak, może mieć bowiem ten skutek, że dzieci będą sądzone w postępowaniu, którego nie rozumieją i któremu z uwagi na stopień rozwoju nie są w stanie sprostać, co *ab ovo* wyklucza możliwość realizacji przysługującego nieletnim prawa do rzetelnego procesu sądowego.

Z tych przyczyn, w celu dostosowania prawa polskiego do standardów międzynarodowych, proponuję *de lege ferenda*, aby:

- w Kodeksie karnym - podnieść dolną granicę odpowiedzialności karnej przewidzianą w art. 10 § 1 k.k. do lat 18;
- w u.p.n.:
 - wprowadzić jasną, jednolitą i spójną w systemie prawa wewnętrznego definicję nieletniości, zgodnie z którą na każdym etapie postępowania, w tym w postępowaniu wykonawczym przyjmuje się, że nieletnim jest osoba, która ukończyła lat 10, a nie ukończyła lat 18;

⁵³¹ G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 102. Zob. też B. Czarnecka-Działuk, D. Wójcik, *Dziecko...*, op. cit., s. 37-40.

⁵³² Szerzej zob. rozdz. 1.1.8. niniejszej pracy.

- przy tak przyjętej definicji nieletniości - ograniczyć możliwość stosowania środka poprawczego oraz środka tymczasowego w postaci umieszczenia w schronisku dla nieletnich (z uwagi na ich dolegliwy, bliski karze charakter) do nieletnich, którzy ukończyli 13 lat, *co de facto* stanowić będzie utrzymanie aktualnie istniejących w tym zakresie rozwiązań prawnych odnoszących się do nieletnich sprawców czynów karalnych.

2.2. DEMORALIZACJA I CZYN KARALNY JAKO PRZESŁANKI PROWADZENIA POSTĘPOWANIA SĄDOWEGO WOBEC NIELETNIEGO NA PODSTAWIE U.P.N.

2.2.1. Niezdolność nieletnich do zawinienia a przesłanki przedmiotowe wszczęcia postępowania wobec nieletniego na podstawie u.p.n. – uwagi wstępne

Już na wstępie warto podkreślić, że przesłanki przedmiotowe wszczęcia postępowania sądowego wobec nieletniego zostały sformułowane w u.p.n. w sposób nieznamy dotychczasowemu prawodawstwu polskiemu⁵³³.

Na uwagę zasługuje, że z treści art. 1 § 1 u.p.n.⁵³⁴ oraz art. 2 u.p.n.⁵³⁵ wynika, iż przepisy ustawy stosuje się w celu zapobiegania i zwalczania demoralizacji, a także w sprawach o czyny karalne nieletnich.

Mając na względzie powołane wyżej przepisy należy stwierdzić, że ustawodawca w miejsce dotychczas stosowanego w sprawach nieletnich pojęcia „czyn zabroniony pod groźbą kary”, jakim posługiwał się Kodeks karny z 1932 r.⁵³⁶ wprowadził dwa inne

⁵³³ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny, Dz. U. Nr 60, poz. 571. w zakresie przesłanki przedmiotowej wszczęcia postępowania wobec nieletniego posługiwał się pojęciem „czyn zabroniony pod groźbą kary”. Szerzej na ten temat zob. rozdz. 1.1.4. niniejszej pracy. Warto podkreślić, że pojęcie „czyn zabroniony” jest pojęciem szerszym niż „przestępstwo”. Przestępstwem jest tylko zawiniony czyn zabroniony. Posłużenie się pojęciem „czyn zabroniony pod groźbą kary” w stosunku do sprawców nieletnich miało za zadanie odróżnienie ich sytuacji od sytuacji sprawców dorosłych, którym na ogół można przypisać winę. Zob. E. Bieńkowska, A. Walczak-Żochowska, *Postępowanie...*, *op. cit.*, s. 54- 55.

⁵³⁴ Treść przepisu powołano w rozdz. 2.1.4. niniejszej pracy.

⁵³⁵ Treść przepisu powołano w rozdz. 1.1.6.3. niniejszej pracy.

⁵³⁶ Szerzej zob. rozdz. 1.1.4. niniejszej pracy.

określenia: „demoralizacja”⁵³⁷ i „czyn karalny”, określane w literaturze⁵³⁸, jako swoiste *novum*.

Warto odnotować, że w piśmiennictwie⁵³⁹ prezentowany jest pogląd, że przyjęta możliwość wszczęcia i prowadzenia postępowania wobec nieletniego nie tylko z uwagi na popełnienie czynu zabronionego, lecz również ze względu na ujawnienie przejawów demoralizacji jest wyrazem koncepcji „dziecka w niebezpieczeństwie”⁵⁴⁰, któremu należy przyjść z pomocą. Takie podejście budzi pewne wątpliwości w zakresie zgodności ze standardami międzynarodowymi, o czym będzie szerzej w dalszej części pracy.

Nie bez racji w doktrynie⁵⁴¹ i orzecznictwie⁵⁴² podnosi się jednak, że wprowadzone do u.p.n. zmiany pojęciowe miały na celu wyraźne podkreślenie tego, że nieletniość stanowi okoliczność wyłączającą winę w rozumieniu prawa karnego⁵⁴³.

Uważam, że to trafne spostrzeżenie oddaje rzeczywiste intencje ustawodawcy, który właśnie z tej przyczyny traktuje nieletniość, jako niezdolność do ponoszenia odpowiedzialności karnej⁵⁴⁴, co podkreślałam już na wstępie rozważań dotyczących nieletniości.

⁵³⁷ Szerzej na temat demoralizacji zob. G. Harasimiak, *Demoralizacja jako podstawowe pojęcie postępowania z nieletnimi*, Szczecin 2001; G. Harasimiak, *Demoralizacja-podstawowe pojęcie w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) J.M. Stanik, L. Woszczek (red.), *Przestępczość...*, op. cit., s. 276-288; B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji...*, op. cit., s. 238-284; B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Reakcja instytucjonalna na zachowania nieletnich kwalifikowane jako przejaw demoralizacji w opinii praktyków*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2014.

⁵³⁸ A. Krukowski (w:) K. Grześkowiak, A. Krukowski, W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich, Komentarz*, Warszawa 1991, s. 9.

⁵³⁹ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 55, teza 4 do art. 2 u.p.n.; G. Harasimiak, *Demoralizacja-podstawowe...*, op. cit., s. 278 i pow. tam lit.

⁵⁴⁰ Zob. lit. pow. na ten temat w rozdz. 1.1.6.3.

⁵⁴¹ Zob. A. Grześkowiak, *Reforma...*, op. cit., s. 234 i n.; E. Bieńkowska, A. Walczak-Żochowska, *Postępowanie...*, op. cit., s. 55.

⁵⁴² Uz. Wyroku SN z dnia 26 lutego 2014 r., III KK 12/14, LEX nr 1430909; uz. Wyroku SO we Wrocławiu z dnia 18 lipca 2013 r., IV Ka 362/13, Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych, <https://orzeczenia.ms.gov.pl>. Warto jednak, moim zdaniem, zwrócić uwagę na Wyrok SN z dnia 10 lipca 1984 r., V KRN 173/83, OSNPG 1984, nr 3, poz. 21, LEX nr 17510, w którym wyrażono pogląd przeciwny, że: „Dla odpowiedzialności nieletniego za czyn karalny przewidziany w art. 138 k.k. nie jest pozbawiony znaczenia rodzaj winy nieletniego przy popełnieniu przestępstwa, bowiem od rozstrzygnięcia tej kwestii uzależnione jest zastosowanie trafnej kwalifikacji prawnej. Rozstrzygnięcie to posiada również istotne znaczenie dla prawidłowego zastosowania środków przewidzianych w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich i przy ewentualnym ustaleniu odpowiedzialności cywilnej.” Jak się wydaje SN używał pojęcia winy w rozumieniu k.k. z 1969 r., gdzie posługiwano się pojęciem „winy umyślnej” i „winy nieumyślnej”. Na gruncie obowiązującego k.k. umyślność i nieumyślność traktowane są jako znamiona strony podmiotowej, których nie należy mylić z winą. Szerzej zob. A. Zoll (w:) G. Bogdan, Z. Cwiakalski, P. Kardas, J. Majewski, J. Raglewski, M. Szewczyk, W. Wróbel, A. Zoll (red.) *Kodeks Karny...*, s. 134-136, teza 1 i 2 do art. 8 k.k. oraz s. 140-141, teza 4 do art. 9 k.k.

⁵⁴³ A. Barczak-Oplustil, *Sporne zagadnienia istoty winy w prawie karnym. Zarys problemu...*, CzPKiNP 2005, z. 2, s. 87-88; Szwedek E., *Wina w ustawie o nieletnich*, Pal. 1998, nr 8-9, s. 75-86; A. Zoll, *Czy nieletniość jest okolicznością wyłączającą winę?* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 191-196.

⁵⁴⁴ Szerzej na ten temat wyjątkowej odpowiedzialności karnej nieletnich zob. lit. pow. w rozdz. 1.1.6.2 niniejszej pracy.

Niemniej jednak w tym miejscu należy, moim zdaniem, zastanowić się nad tym, która z niżej wymienionych koncepcji najlepiej oddaje sens przyjętej w prawie polskim zasady nieodpowiedzialności karnej nieletnich, a mianowicie, czy *de lege lata* oznacza, że:

- a) postępowania prowadzonego w oparciu o przepisy u.p.n. w ogóle nie należy łączyć z jakąkolwiek odpowiedzialnością nieletniego za popełniony czyn (zachowanie);
- b) nieletni co prawda nie ponosi odpowiedzialności karnej na zasadach przewidzianych dla sprawców dorosłych, lecz jednak ponosi zbliżoną do odpowiedzialności karnej odpowiedzialność za popełniony czyn karalny lub inne zachowanie mogące świadczyć o jego demoralizacji;
- c) nieletni ponosi inny, swoisty dla nieletnich, rodzaj odpowiedzialności prawnej, która skutkuje wszczęciem i prowadzeniem w jego sprawie postępowania sądowego oraz możliwością zastosowania przewidzianych w u.p.n. środków.

Trzeba zaznaczyć, że w literaturze⁵⁴⁵ istnieją różne poglądy na ten temat, a zwolenników ma każde z przedstawionych wyżej stanowisk.

Warto odnotować, że pogląd o braku jakiejkolwiek odpowiedzialności nieletniego za popełniony czyn, na gruncie przepisów u.p.n., akcentuje w sposób szczególny P. Górecki⁵⁴⁶. Uważam jednak, że stanowisko to nie odzwierciedla sensu i celu istniejących regulacji, a w ostatecznych konsekwencjach znacznie uprzedmiotawia nieletniego.

Moim zdaniem, przyjęcie poglądu prezentowanego przez tego autora, który sprowadza się *de facto* do tego, że przepisy u.p.n. wykluczają możliwość jakiejkolwiek zarzucalności nieletniemu jego ujemnego zachowania, stawiałoby pod znakiem zapytania sens:

- prowadzenia postępowania w sprawie nieletniego na podstawie u.p.n., gdzie nieletni traktowany jest, jako podmiot tego postępowania i adresat wydanego orzeczenia, gdyż przyjęcie koncepcji o braku jakiejkolwiek odpowiedzialności nieletniego bardziej uzasadniałoby prowadzenie postępowania wobec jego rodziców (opiekuna) z uwagi na brak należytego nadzoru nad nieletnim lub zaniedbania wychowawcze;
- przyznania nieletniemu praw procesowych – w tym prawa do obrony oraz prawa do samodzielnego podejmowania czynności procesowych, które jawiłyby się jako zbędne przy przyjęciu koncepcji całkowitej nieodpowiedzialności prawnej nieletnich;

⁵⁴⁵ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 53; B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 25; M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 55; J. Bafia, *Wokół...*, op. cit., s. 8-9; B. Stańdo-Kawecka, *Zakład poprawczy w polskim prawie nieletnich*, CzPKiNP 1997, z. 1, s. 80-84 i pow. tam lit.

⁵⁴⁶ P. Górecki (w:) P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit., s.19, teza 8 do art. 1 u.p.n. i pow. tam lit.

- wyrażonego w orzecznictwie SN poglądu (jeszcze na gruncie poprzednich regulacji⁵⁴⁷, które przewidywały możliwość prowadzenia postępowania rozpoznawczego w trybie opiekuńczo-wychowawczym lub poprawczym), że: „ustalenie w postępowaniu poprawczym dopiero na rozprawie, po rozpoczęciu przewodu sądowego, niemożności przypisania nieletniemu sprawstwa czynu karalnego albo okoliczności wyłączających bezprawność czynu zarzucanego nieletniemu powinno prowadzić do wydania wyroku uniewinniającego tego nieletniego od popełnienia czynu karalnego, a nie do umorzenia postępowania.”⁵⁴⁸

Tymczasem, w mojej ocenie, sens wskazanych wyżej rozwiązań prawnych jest znaczny i stanowi nie tylko wyraz realizacji prawa nieletniego do rzetelnego postępowania sądowego, lecz również zaprzeczenie koncepcji braku odpowiedzialności prawnej nieletnich, która prowadziła do wzajemnej sprzeczności istniejących regulacji.

Wymaga podkreślenia, że w doktrynie można spotkać się również ze stanowiskiem przeciwnym do wyżej przywołanego poglądu o braku jakiegokolwiek odpowiedzialności nieletnich, a mianowicie, że nieletni ponosi odpowiedzialność za czyn karalny, a nawet iż jest to „odrębna postać odpowiedzialności karnej zintegrowana z oddziaływaniem prawa rodzinnego i opiekuńczego” – co podnosi J. Bafia⁵⁴⁹ lub, co, moim zdaniem, jeszcze bardziej kontrowersyjne, że jest to swoista odrębna od odpowiedzialności karnej odpowiedzialność prawna o charakterze obiektywnym. Pogląd taki wyraziła w 1986 r. A. Grześkowiak⁵⁵⁰, stwierdzając, że o odpowiedzialności tej przesądza:

- obowiązek poniesienia przez nieletniego konsekwencji prawnych w postaci zastosowania wobec niego przez sąd środków wychowawczych lub poprawczych za naruszenie normy zachowania (popełnienie czynu karalnego);
- możliwość przypisania nieletniemu zachowania, jeżeli było ono przyczynowe dla naruszenia normy bez względu na zdolności rozpoznania znaczenia czynu i kierowania postępowaniem z uwagi na stopień rozwoju;
- możliwość stosowania środków w sposób adekwatny do ciężaru czynu, co jest charakterystyczne dla reakcji karnych.

⁵⁴⁷ Obowiązujących przed wejściem w życie nowelizacji u.p.n. z dnia 30 sierpnia 2013 r. Szerzej zob. rozdz. 1.1.8. niniejszej pracy.

⁵⁴⁸ Wyrok SN z dnia 13 czerwca 2002 r., V KKN 275/01, OSNKW 2002, nr 9-10, poz. 79, Biul. SN 2002, nr 9, poz. 24, LEX nr 54960 z glosą częściowo krytyczną P. Góreckiego, Prok. i Pr. 2004, nr 7-8, s.169-177.

⁵⁴⁹ J. Bafia, *Wokół...*, op. cit. s. 8-9.

⁵⁵⁰ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 53-54.

Poza tym, że przychylam się do poglądu, że nieletni ponosi na gruncie u.p.n. swoistą odpowiedzialność prawną, to twierdzenie, iż odpowiedzialność ta ma charakter obiektywny nie jest, moim zdaniem, trafne, z tej przyczyny, iż pomija ono:

- jedną z głównych dyrektyw postępowania z nieletnimi – dyrektywę indywidualizacji, o której mowa w art. 3 § 2 u.p.n.⁵⁵¹, która wprost nakazuje w postępowaniu z nieletnimi uwzględniać okoliczności o charakterze podmiotowym;
- art. 14 u.p.n.⁵⁵², który odsyła do przepisów części ogólnej k.k., k.k.s. i k.w.-co pozwala na odpowiednie stosowanie przepisów dotyczących okoliczności wyłączających winę, czy bezprawność. Jak słusznie bowiem napisał A. Strzembosz⁵⁵³: „choć ustawa nie zna nie tylko winy w rozumieniu prawa karnego, ale nawet specjalnej winy nieletniego (...), to jednak nie wyklucza konieczności badania związku czynu nieletniego z jego świadomością i wolą”. Warto odnotować, że podobny pogląd, który w pełni podzielam, wyraził również I. Nowikowski⁵⁵⁴;
- treść art. 10 u.p.n.⁵⁵⁵ zawierającego ustawowe przesłanki stosowania środka poprawczego wobec nieletniego. W tym miejscu chciałabym podkreślić, że nie mogę podzielić zapatrywania A. Grześkowiak co do tego, że środek poprawczy⁵⁵⁶ orzekany jest w ramach odpłaty za czyn, dla której, w mojej ocenie, nie ma miejsca w postępowaniu z nieletnimi. Stosowanie tego środka uzależnione jest bowiem od potrzeb wychowawczych nieletniego, a nie od ciężaru popełnionego czynu. Ograniczenie możliwości stosowania środka poprawczego tylko do wypadków, gdy nieletni popełnił czyn zabroniony jako przestępstwo nie wynika, według mnie, z chęci odwetu podyktowanego ciężarem czynu, lecz z uwzględnienia w postępowaniu z nieletnimi dyrektywy dobra dziecka, która przemawia za tym, by środki wychowawcze o największej surowości były stosowane wyłącznie w sytuacjach wyjątkowych, gdy w inny sposób – z uwagi na stopień demoralizacji nieletniego

⁵⁵¹ Szerzej na ten temat zob. rozdz. 4.1. niniejszej pracy.

⁵⁵² Zgodnie z art. 14 u.p.n. „W sprawach nieletnich, którzy dopuścili się czynu karnego, sąd rodzinny stosuje odpowiednio przepisy części ogólnej Kodeksu karnego, Kodeksu karnego skarbowego lub Kodeksu wykroczeń, jeżeli nie są sprzeczne z niniejszą ustawą.”

⁵⁵³ A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 31-32.

⁵⁵⁴ I. Nowikowski, *Uwagi o zasadzie oficjalności w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) I. Nowikowski (red.), *Problemy stosowania...*, op. cit., s. 384-385 i pow. tam lit.

⁵⁵⁵ Treść przepisu powołano w rozdz. 1.1.6.2.

⁵⁵⁶ Szerzej na temat kontrowersji co do charakteru prawnego zakładu poprawczego zob.: J. Piórkowska-Flieger (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy reformy...*, op. cit., s. 145-164 i pow. tam lit.; B. Stańdo-Kawecka, *Zakład poprawczy...*, op. cit., s. 84-91.

(o którym może świadczyć właśnie rodzaj popełnionego czynu)⁵⁵⁷, nie jest możliwe osiągnięcie wychowawczych celów ustawy.

Przedstawiona argumentacja wyklucza, moim zdaniem, możliwość przyjęcia koncepcji obiektywnej odpowiedzialności nieletnich, oderwanej od indywidualnych cech nieletniego i jego stosunku do popełnionego czynu, gdyż w moim przekonaniu nie ma ona poparcia w przepisach u.p.n.

Zasługuje na uwagę, że stanowisko pośrednie, wobec tych dwóch wyżej przedstawionych skrajnych poglądów o istnieniu obiektywnej odpowiedzialności bądź braku jakiegokolwiek odpowiedzialności nieletnich, prezentuje T. Bojarski⁵⁵⁸.

Autor ten trafnie, moim zdaniem, wskazuje że: „ustawa nakierowała przyjęty model postępowania w sprawach nieletnich na ich ochronę przed demoralizacją, a nie na odpowiedzialność. Charakter niektórych środków jest jednak z natury taki, że pewnych dolegliwości nie można było uniknąć (...) i w następstwie są one formą jakiejś odpowiedzialności (prawnej) za «coś» (co się uczyniło), ale nie jest to podstawowy kierunek w zakresie przyjętego modelu.”⁵⁵⁹ T. Bojarski⁵⁶⁰ akcentuje dodatkowo, że „demoralizacja i czyn karalny stanowią przesłanki wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego, lecz nie przeciwko niemu”.

W pełni podzielam przytoczone wyżej poglądy T. Bojarskiego, przy czym uważam, że można odważniej mówić o swoistej odpowiedzialności prawnej nieletnich. Według mnie, powściągliwość w głoszeniu takich poglądów wynika z chęci akcentowania wychowawczych a nie jurydycznych (karnistycznych) celów ustawy. Moim zdaniem, koncepcja swoistej odpowiedzialności prawnej nieletnich nie jest jednak sprzeczna z celami wychowawczymi ustawy, a wręcz stanowi ich konsekwencję⁵⁶¹.

Trzeba bowiem podkreślić za A. Zoll⁵⁶², że od nieletniego można, a nawet trzeba wymagać – stosownie do jego wieku i stopnia dojrzałości - postępowania zgodnego z obowiązującymi normami, z tym tylko, że konsekwencją niezastosowania się do tych norm

⁵⁵⁷ Szerzej rozdz. 4.1.3.6. niniejszej pracy.

⁵⁵⁸ T. Bojarski, *Zasady...*, op. cit., s. 82-84; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 26, wprowadzenie.

⁵⁵⁹ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 26, wprowadzenie.

⁵⁶⁰ Ibidem., s. 55, teza 5 do art. 2 u.p.n..

⁵⁶¹ Zob. też R. Kmiecik, *Wszczęcie postępowania w sprawach nieletnich w świetle niektórych gwarancji konstytucyjnych (uwagi de lege lata i de lege ferenda)* (w:) T. Bojarski i in. (red.), *Problemy...*, op. cit., s. 48.

⁵⁶² A. Zoll (w:) G. Bogdan, Z. Cwiakalski, P. Kardas, J. Majewski, J. Raglewski, M. Szewczyk, W. Wróbel, A. Zoll (red.) *Kodeks Karny...*, op. cit., s. 162, teza 1 do art. 10 k.k. Zob. też A. Zoll, *Czy nieletniość...*, op. cit., s. 191-196.

nie może być pociągnięcie go do odpowiedzialności karnej, która zawiera elementy odpłaty. Według mnie, oznacza to, że nieletni ponosi swoistą odpowiedzialność prawną za popełniony czyn⁵⁶³ - która ma na celu osiągnięcie wychowawczych celów ustawy i wykształcenie w nieletnim prawidłowych postaw, dlatego odpowiedzialność ta powinna być adekwatna do indywidualnych cech i potrzeb nieletniego.

Moim zdaniem, takie podejście do nieletniego, które uwzględnia w szczególności stopień jego rozwoju, możliwość rozpoznania znaczenia czynu i pokierowania swoim postępowaniem, ocenę motywacji i w konsekwencji przewiduje orzeczenie środków adekwatnych do tych okoliczności:

- realizuje wychowawcze cele ustawy, gdyż pozwala uświadomić nieletniemu obowiązek przestrzegania obowiązujących w społeczeństwie norm, a także związek przyczynowo - skutkowy pomiędzy ujemnym zachowaniem, a koniecznością wdrożenia działań wychowawczych lub poprawczych, które mają na celu wyeliminowanie ich na przyszłość;
- stanowi wyraz podmiotowego traktowania nieletniego.

Stoję na stanowisku, że swoista odpowiedzialność prawną nieletnich przejawia się w możliwości kierowania wobec nich rozstrzygnięć sądowych i orzekania przewidzianych w u.p.n. środków. Odpowiedzialność ta nie powinna być jednak demonizowana ani porównywana do odpowiedzialności karnej, gdyż *ratio legis* jaka jej przyświeca to nie odpłata, lecz wychowanie.

W mojej ocenie, zasadnicza różnica pomiędzy swoistą odpowiedzialnością prawną nieletnich, a odpowiedzialnością karną sprowadza się właśnie do celu wydanego orzeczenia (zastosowanego środka). O ile, w przypadku odpowiedzialności karnej, głównym celem orzekania jest odpłata za czyn i zapewnienie społecznego poczucia sprawiedliwości, to w przypadku swoistej odpowiedzialności prawnej nieletnich chodzi o wdrożenie adekwatnego środka oddziaływania wychowawczego, który pozwoli wyeliminować na przyszłość naganne zachowania nieletniego, tj. środka, który jest ściśle związany z potrzebami wychowawczymi nieletniego.

⁵⁶³ W Wyroku SN z dnia 10 sierpnia 1983 r., V KRN 173/83, OSNPG 1984, nr 3, poz. 21, LEX nr 17510 wydanym na gruncie przepisów u.p.n. został wyrażony pogląd zgodnie z którym: „Dla odpowiedzialności nieletniego za czyn karalny przewidziany w art. 138 k.k. nie jest pozbawiony znaczenia rodzaj winy nieletniego przy popełnieniu przestępstwa, bowiem od rozstrzygnięcia tej kwestii uzależnione jest zastosowanie trafnej kwalifikacji prawnej. Rozstrzygnięcie to posiada również istotne znaczenie dla prawidłowego zastosowania środków przewidzianych w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich i przy ewentualnym ustaleniu odpowiedzialności cywilnej”.

Uważam, że zastosowany środek może jednak odnieść oczekiwane skutki tylko wtedy, gdy nieletni zna przyczynę jego stosowania, a także jest w stanie powiązać ujemne zachowanie będące przedmiotem postępowania z koniecznością jego wszczęcia i prowadzenia, a także potrzebą zastosowania przewidzianych w u.p.n. środków. Świadomość konsekwencji nagannego zachowania, tj. popełnienia czynu karalnego lub wykazywania innych przejawów demoralizacji, jaką jest wszczęcie i prowadzenie postępowania sądowego w sprawie nieletniego, a także ewentualne orzeczenie środków wychowawczych, stanowi, według mnie, istotny element przeciwdziałania demoralizacji, dlatego, moim zdaniem, konieczna jest edukacja nieletnich w tym zakresie np. w ramach zajęć szkolnych.

Na koniec chciałabym jeszcze zwrócić uwagę na to, że, moim zdaniem, konsekwencją przyjęcia koncepcji swoistej odpowiedzialności prawnej nieletnich, która łączy się z możliwością zarzucenia nieletniemu ujemnego zachowania – stosownie do wieku, stopnia rozwoju i innych okoliczności wynikających z dyrektywy indywidualizacji⁵⁶⁴, jest przyznanie mu gwarancji procesowych wynikających ze standardu rzetelnego procesu⁵⁶⁵, w tym w szczególności prawa do informacji o zarzutach⁵⁶⁶, prawa do obrony formalnej i materialnej⁵⁶⁷, zasady domniemania niewinności⁵⁶⁸ oraz zasady *nullum crimen sine lege*⁵⁶⁹ - z tym, iż zasada nieodpowiedzialności karnej nieletnich przesądza o tym, że nie jest możliwe proste przeniesienie do u.p.n. rozwiązań prawnych przewidzianych w k.p.k., co będzie przedmiotem dalszych rozważań.

2.2.2. Demoralizacja

2.2.2.1. Demoralizacja a nieprzystosowanie społeczne – uwagi wstępne

Jest symptomatyczne, że przepisy ustawy nie definiują tego jak należy rozumieć pojęcie „demoralizacja”, co może budzić pewne kontrowersje, zwłaszcza, że przypisanie nieletniemu jej przejawów decyduje o zastosowaniu wobec niego środków wychowawczych, które najczęściej wiążą się z określoną dolegliwością. Z tych względów zakres nazwy

⁵⁶⁴ Szerzej zob. rozdz. 4.1 niniejszej pracy.

⁵⁶⁵ Szerzej zob. rozdz. 1.3. niniejszej pracy.

⁵⁶⁶ Szerzej zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 215 -216 oraz pow. tam lit.

⁵⁶⁷ Szerzej zob. tamże, s. 223-227 i pow. tam lit.; zob. też rozdz. 4.1.3. niniejszej pracy.

⁵⁶⁸ Szerzej zob. rozdz. 2.2.4. niniejszej pracy.

⁵⁶⁹ Szerzej zob. rozdz. 2.2.2.4. niniejszej pracy.

„demoralizacja” stał się przedmiotem szczególnego zainteresowania doktryny i odmiennych stanowisk jej przedstawicieli.

Na wstępie warto odnotować, że zdaniem B. Kowalskiej-Ehrlich⁵⁷⁰ „demoralizacja jest terminem pochodzącym z XIX wieku, który wraz z rozwojem badań nad etiologią przestępczości oraz środkami i metodami jej przeciwdziałania zostaje zastąpiony przez inne pojęcia, takie jak: moralne zagrożenie (zaniedbanie), wykolejenie społeczne, zaburzenie socjalizacji zachowania, czy też niedostosowanie społeczne”⁵⁷¹. Z tych przyczyn termin „demoralizacja” często błędnie utożsamiany jest z „nieprzystosowaniem społecznym”, a pojęcia te bywają traktowane zamiennie – zwłaszcza wśród przedstawicieli doktryny⁵⁷².

Takie podejście nie jest jednak, moim zdaniem, słuszne. Jak trafnie zauważa bowiem A. Grześkowiak⁵⁷³, demoralizację należy wiązać ze zmianami osobowości, „z osłabieniem poczucia moralnego i nieuwzględnianiem systemu wartości lub lekceważeniem hierarchii wartości, zaś społeczne nieprzystosowanie z niewypełnianiem społecznych ról”.

Tymczasem twórcom u.p.n. – jak zasadnie podnosi Z. Sienkiewicz⁵⁷⁴, chodziło o kryterium, które pozwoli ocenić zachowanie nieletniego przez pryzmat jego osobowości oraz postaw wobec norm społecznych i moralnych uzasadniających sądową interwencję wychowawczą, co, w mojej ocenie, wyklucza możliwość zamiennego posługiwania się na gruncie u.p.n. pojęciem demoralizacji i niedostosowania społecznego, które zazwyczaj (o ile nie przerodzi się w demoralizację) nie wymaga interwencji sądu rodzinnego.

Moim zdaniem, utożsamianie demoralizacji z niedostosowaniem społecznym (niewypełnianiem ról społecznych) ma ten skutek, że pojęcie to obejmuje bardzo szerokie spektrum zachowań stwarzając sądom prawie nieograniczoną możliwość ingerencji w życie nieletniego – w sytuacji gdy wystarczająca i bardziej zasadna jest interwencja rodzicielska.

⁵⁷⁰ B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 17.

⁵⁷¹ Por. G. Harasimiak, *Pojęcie niedostosowania społecznego a polski model postępowania z nieletnimi*, St. Praw. 2004, z. 2, s. 95-107; P. Kobes P., *Koncepcje zmian w zakresie postępowania z nieletnimi w Polsce* (w:) P. Kobes (red.), *Aksjologia...*, op. cit., s. 65-74; Z. Ostrihanska., *Nieprzystosowanie społeczne młodzieży a sprawy w sądzie rodzinnym*, St. Praw 1988, z. 1-2, s. 93-106; E. Kiliszek., *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja 2013, nr 21, s. 165-222.

⁵⁷² A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 48; Szerzej na temat różnic pomiędzy demoralizacją a nieprzystosowaniem społecznym zob. rozdz. 1.4.2.1. niniejszej pracy i pow. tam lit.

⁵⁷³ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 48.

⁵⁷⁴ Z. Sienkiewicz, *Sporne kwestie wokół pojęcia demoralizacji i nieprzystosowania społecznego* (w:) T. Bojarski (red.), *Postępowanie...*, op. cit., s. 175.

Z tych przyczyn uważam, że demoralizacja może być co prawda definiowana przez odwołanie się do nieprzystosowania społecznego, ale w takim wypadku konieczne jest podkreślenie, że chodzi o wysoki stopień tego nieprzystosowania, „a więc znaczną kumulację i trwałość różnych zachowań niezgodnych z normami zachowania uznanymi za obowiązujące dzieci i młodzież.” – co trafnie podkreśla B. Kowalska-Ehrlich⁵⁷⁵.

Za przykład utożsamianiu demoralizacji z nieprzystosowaniem społecznym mogą, według mnie, służyć definicje tego pojęcia zaproponowane w doktrynie przez A. Strzembosza⁵⁷⁶ oraz A. Krukowskiego⁵⁷⁷.

A. Strzembosz zdefiniował bowiem demoralizację, jako: „odrzućcie lub nieprzestrzeganie podstawowych norm moralnych rzutujących na wypełnienie ról społecznie ważnych, odmowę podporządkowania się uzasadnionym wymaganiom rodziny, szkoły, pracodawcy.”⁵⁷⁸.

Z kolei A. Krukowski objaśnił demoralizację jako: „stan osobowości cechujący się negatywnym ustosunkowaniem (nastawieniem, postawą) wobec oczekiwań społecznych zgodnych z rolami społecznymi nieletniego: syna (córkę), ucznia, uczestnika grupy rówieśniczej (np. organizacji młodzieżowej, grupy koleżeńskej), uczestnika gry czy innej imprezy, młodocianego pracownika, młodego obywatela itp., jak też odpowiadającymi temu ustosunkowaniu negatywnymi społecznie zachowaniami.”.

Powołane definicje zostały jednak skrytykowane w literaturze przez A. Grześkowiak⁵⁷⁹ właśnie z tej przyczyny, że zrównano w nich demoralizację nieletniego z jego niedostosowaniem społecznym. Należy odnotować, że w piśmiennictwie możemy odnaleźć również stanowisko przeciwne, aprobujące utożsamianie tych pojęć⁵⁸⁰.

Moim zdaniem, A. Grześkowiak nie bez racji jednak podnosi, że takie ujęcie demoralizacji, które *de facto* jest tożsame z niedostosowaniem społecznym (jakie proponuje A. Strzembosz oraz A. Krukowski): „oznaczałoby całkowite zaprogramowanie życia dziecka, związanie go z wymogami i zakazami z zewnątrz, bez pozostawienia miejsca na swobodny wybór zachowań, zgodnych z przekonaniami nieletniego i jego rodziców.

⁵⁷⁵ B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 17.

⁵⁷⁶ A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit. s. 33.

⁵⁷⁷ A. Krukowski (w:) K. Grześkowiak, A. Krukowski (red.), W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa...*, op. cit., s. 17-18, teza 4 do art. 1 u.p.n.

⁵⁷⁸ A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 33.

⁵⁷⁹ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 49.

⁵⁸⁰ V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 60; T. Bojarski, *Podstawowe...*, op. cit., s. 17; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 66-67, teza 3 do art. 4 u.p.n.

Poza tym relatywizowanie norm zachowania do wzorów propagowanych przez wskazane podmioty nie zawsze daje gwarancje co do pozytywnego moralnego charakteru tych wzorców.”⁵⁸¹.

Popierając przedstawioną argumentację, chciałabym również wskazać, że w mojej ocenie, przytoczone definicje pomijają prawo rodziców (opiekunów) do wychowania dzieci zgodnie z ich przekonaniami⁵⁸², które nie muszą pokrywać się z oczekiwaniami pracodawcy, grupy rówieśniczej, czy nawet szkoły, o ile nie naruszają dobra dziecka.

Na marginesie warto odnotować, że A. Krukowski⁵⁸³ w swoich rozważaniach na temat demoralizacji trafnie wskazał, że jest ona szczególnie intensywną i względnie trwałą postacią nieprzystosowania społecznego – przy czym uwaga ta znalazła się poza samą definicją demoralizacji proponowaną przez tego autora, w sytuacji gdy zawarcie jej na wstępie z pewnością ograniczyłoby możliwość kierowania zarzutów pod jej adresem.

2.2.2.2. Zakres pojęcia „demoralizacja” w świetle art. 4 § 1 u.p.n. oraz w wynikach badań empirycznych

Uznanie zasadności poczynionych wyżej uwag na temat niemożności utożsamiania demoralizacji z niedostosowaniem społecznym rodzi pytanie, jak zatem należy rozumieć ów termin, który na gruncie u.p.n. stanowi przesłankę wszczęcia postępowania wobec nieletniego?

De lege lata pewną odpowiedź w definiowaniu demoralizacji stanowi art. 4 § 1 u.p.n.⁵⁸⁴

Zgodnie z tym przepisem, zachowaniem traktowanym przez ustawodawcę za przejawy demoralizacji⁵⁸⁵ „w szczególności” jest:

⁵⁸¹ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie..*, op. cit., s. 49-50.

⁵⁸² Szerzej na temat prawa rodziców do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami zob. M. Ożóg, *Prawo rodziców do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniami w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, *Studia z prawa wyznaniowego* 2015, t. 18, s. 263-285 i pow. tam lit.

⁵⁸³ A. Krukowski (w:) K. Grześkowiak, A. Krukowski (red.), W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa...*, op. cit., s. 19, teza 4 do art. 1 u.p.n.

⁵⁸⁴ Zgodnie z art. 4 § 1 u.p.n.: „Każdy, kto stwierdzi istnienie okoliczności świadczących o demoralizacji nieletniego, w szczególności naruszanie zasad współżycia społecznego, popełnienie czynu zabronionego, systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, uprawianie nierzędu, włóczęgostwo, udział w grupach przestępczych, ma społeczny obowiązek odpowiedniego przeciwdziałania temu, a przede wszystkim zawiadomienia o tym rodziców lub opiekuna nieletniego, szkoły, sądu rodzinnego, Policji lub innego właściwego organu.”

⁵⁸⁵ Szerzej na temat charakterystyki zachowań świadczących o demoralizacji nieletniego zob. A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 33 i n., a także V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 56-58.

- naruszanie zasad współżycia społecznego;
- popełnienie czynu zabronionego;
- systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego;
- używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia;
- uprawianie nierządu;
- włóczęgostwo;
- udział w grupach przestępczych.

Należy jednak mieć na uwadze, że w doktrynie⁵⁸⁶ nie ma wątpliwości co do tego, że powołany przepis wymienia jedynie przykładowe okoliczności, które mogą świadczyć o demoralizacji nieletniego, a wskazane przez ustawodawcę zachowania nie wyczerpują wszystkich sytuacji, w których zasadne może okazać się przypisanie nieletniemu jej przejawów.

Odwołując się w tym miejscu do doświadczeń praktyki, chciałabym wskazać, że z różnych badań empirycznych (w tym z badań M. Korcyl-Wolskiej⁵⁸⁷ przeprowadzonych w 1998 r. na próbie obejmującej sprawy 291 nieletnich rozpoznane 1997 r. i prawomocne w chwili prowadzenia badań oraz z badań B. Czarneckiej-Działuk i K. Drapały⁵⁸⁸ przeprowadzonych na próbie obejmującej sprawy 342 nieletnich rozpoznane w 2013 r.) wynika, że sądy rodzinne, jako przejawy demoralizacji, poza zachowaniami wymienionymi wprost w art. 4 § 1 u.p.n., traktują również:

- palenie papierosów;
- agresywne zachowanie;
- używanie wulgarnych słów;
- brak posłuszeństwa wobec rodziców, opiekunów;
- brak kontaktu z rodziną, niewracanie na noc do domu, ucieczki z domu;
- nieprzestrzeganie regulaminu szkolnego;
- przebywanie w towarzystwie zdemoralizowanym;
- w demonstracyjny sposób lekceważenie zasad współżycia społecznego.

Powołane badania potwierdzają, że nie tylko w teorii, lecz również w praktyce, katalog zachowań wymienionych w art. 4 § 1 u.p.n. traktuje się, jako otwarty, a sądy dostrzegają potrzebę prowadzenia postępowań wobec nieletnich również w sytuacjach,

⁵⁸⁶ Z. Sienkiewicz, *Sporne kwestie...*, op. cit., s. 176; V. Konarska-Wrżosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 56.

⁵⁸⁷ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 224-225.

⁵⁸⁸ B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji...*, op. cit., s. 254.

które nie zostały przewidziane wprost przez ustawodawcę⁵⁸⁹, przy czym należy mieć na uwadze, że chodzi tu o pewne charakterystyczne zachowania powszechnie uznawane za wymagające interwencji wychowawczej, a z niewiadomych przyczyn pominięte przez ustawodawcę.

Wymaga podkreślenia, że powyższe ustalenia badawcze są zbieżne z wynikami moich własnych badań empirycznych, które obrazuje zamieszczona poniżej tabela nr 6.

Przedmiotowe badania obejmowały 249 postępowań przeprowadzonych w latach 2004-2007 wobec 345 nieletnich w dwóch sądach rejonowych (119 spraw prowadzonych wobec 166 nieletnich w Sądzie Rejonowym w Miechowie i 130 spraw prowadzonych wobec 179 nieletnich w Sądzie Rejonowym dla Krakowa – Nowej Huty w Krakowie). Wyniki badań po raz pierwszy zamieściłam w mojej pracy magisterskiej - Problemy traktowania nieletnich w prawie polskim. Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r., a projekt ustawy Prawo nieletnich – zagadnienia materialno-prawne, Kraków 2008 r., opublikowanej w Internecie: Repozytorium Instytucjonalne Krakowskiej Akademii im. A.F. Modrzewskiego - Nagrodzone Prace Dyplomowe (WPAiSM)⁵⁹⁰.

Ustalenia badawcze dotyczyły między innymi tego, jakie zachowania nieletnich rzeczywiście w praktyce sądowej są uznawane za przejaw demoralizacji, tj. przesłankę wszczęcia postępowania wobec nieletniego.

Tabela nr 6. Przejawy demoralizacji nieletnich

Sąd, w którym wykonywano badania		Sąd Rejonowy w Miechowie				Sąd Rejonowy dla Krakowa-Nowej Huty w Krakowie			
Rok		2004 r.	2005 r.	2006 r.	2007 r.	2004 r.	2005 r.	2006 r.	2007 r.
ogółem nieletnich ⁵⁹¹	w l. b.	48	29	39	44	42	32	50	51
	w %	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
naruszanie zasad współżycia społecznego	w l. b.	0	0	0	0	0	0	0	0
	w %	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%
popelnienie czynu zabronionego	w l. b.	4	4	9	2	3	8	9	5
	w %	8,33%	13,79%	23,08%	4,55%	7,14%	25,00%	18,00%	9,80%

⁵⁸⁹ Por. Wyrok SO w Świdnicy z dnia 13 września 2013 r., IV Ka 523/13, Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych, <https://orzeczenia.ms.gov.pl>, w uzasadnieniu którego uznano, że o przejawach demoralizacji nieletniego świadczy to, że: „nie realizuje obowiązku szkolnego, często nie wraca na noc bez zgody matki jak również nie słucha jej nakazów i zakazów, lekceważy jej zdanie oraz przebywa w towarzystwie osób o ujemnej opinii społecznej”.

⁵⁹⁰ M. Mączyńska, *Problemy traktowania...*, op. cit., s. 49.

⁵⁹¹ W tabeli wskazano nieletnich, którym zarzucono zachowania wskazujące na demoralizację, przy czym mogły one występować samodzielnie lub obok zarzucanego nieletniemu czynu karalnego. Pominięto tych nieletnich, którym zarzucano wyłącznie popelnienie czynu karalnego, w związku z czym przedstawione wyniki badań dotyczą 335 nieletnich spośród wszystkich 345 nieletnich objętych badaniami.

systematyczne uchylenie się od obowiązku szkolnego	w l. b.	7	7	10	11	6	3	13	19
	w %	14,58%	24,14%	25,64%	25,00%	14,29%	9,38%	26,00%	37,25%
używanie alkoholu	w l. b.	8	3	7	18	3	4	7	8
	w %	16,67%	10,34%	17,95%	40,91%	7,14%	12,50%	14,00%	15,69%
używanie środków odurzających lub substancji psychotropowych	w l. b.	0	0	0	2	0	4	1	2
	w %	0,00%	0,00%	0,00%	4,55%	0,00%	12,50%	2,00%	3,92%
uprawianie nierządu	w l. b.	0	0	0	0	0	0	0	0
	w %	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%
ucieczki z domu, nie wracanie do domu na noc (włóczęgostwo)	w l. b.	3	2	2	2	1	2	0	0
	w %	6,25%	6,90%	5,13%	4,55%	2,38%	6,25%	0,00%	0,00%
udział w grupach przestępczych	w l. b.	0	0	0	0	0	0	0	0
	w %	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%
nieprzestrzeganie regulaminu szkolnego	w l. b.	5	6	3	8	3	2	4	1
	w %	10,42%	20,69%	7,69%	18,18%	7,14%	6,25%	8,00%	1,96%
brak posłuszeństwa wobec rodziców, opiekunów	w l. b.	3	1	2	1	3	1	1	1
	w %	6,25%	3,45%	5,13%	2,27%	7,14%	3,13%	2,00%	1,96%
przebywanie w towarzystwie zdemoralizowanym	w l. b.	1	0	1	1	2	1	0	0
	w %	2,08%	0,00%	2,56%	2,27%	4,76%	3,13%	0,00%	0,00%
wulgarne, agresywne zachowanie	w l. b.	4	1	3	4	4	3	5	3
	w %	8,33%	3,45%	7,69%	9,09%	9,52%	9,38%	10,00%	5,88%
palenie papierosów	w l. b.	0	0	1	0	3	2	1	0
	w %	0,00%	0,00%	2,56%	0,00%	7,14%	6,25%	2,00%	0,00%

Opracowanie własne pochodzące z mojej pracy magisterskiej pt. „Problemy traktowania nieletnich w prawie polskim. Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r., a projekt ustawy Prawo nieletnich – zagadnienia materialno-prawne, Kraków 2008 r.

Wnioski:

- rozumienie pojęcia „demoralizacja” w praktyce sądowej nie ogranicza się tylko do zachowań przykładowo wymienionych w art. 4 u.p.n., lecz ma szerszy zakres;
- sądy rodzinne prowadzą postępowania w sprawach nieletnich również z takich przyczyn jak: nieprzestrzeganie regulaminu szkolnego, brak posłuszeństwa wobec rodziców lub opiekunów, przebywanie w towarzystwie zdemoralizowanym, wulgarne, agresywne zachowanie w stosunku do innych osób, palenie papierosów;
- nie potwierdziła się hipoteza badawcza, że ze względu na niejasność pojęcia „demoralizacja” dochodziło do poważnych rozbieżności w orzecznictwie sądowym. Jak wynika z przeprowadzonych badań różne sądy rodzinne wszczynają i prowadzą postępowania wobec nieletnich, ze względu na praktycznie takie same zachowania,

które jednomyślnie uznawane są za przejawy demoralizacji, co wskazuje na to, że *de lege ferenda*, w oparciu o praktykę orzeczniczą, możliwe byłoby enumeratywne wyliczenie w u.p.n. zachowań świadczących o demoralizacji, które jednocześnie stanowiłyby przesłankę przedmiotową wszczęcia postępowania;

- najczęstszą przyczyną prowadzenia postępowania wobec nieletniego w sprawie o demoralizację jest:

- systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego, które dotyczy około 22% nieletnich objętych badaniami.

Na marginesie chcę wskazać, że z wspomnianych powyżej badań B. Czarneckiej-Działuk i K. Drapały⁵⁹² również wynika, że problem z realizacją obowiązku szkolnego jest przejawem demoralizacji najczęściej zarzucanym nieletnim (dotyczył 113 na 342 nieletnich objętych badaniami, których sprawy trafiły do sądu rodzinnego. Autorki badań wskazują, że aż w 86% przypadków zachowanie takie uznano za przejaw demoralizacji i wszczęto postępowanie);

- używanie alkoholu – taki przejaw demoralizacji wykazywało około 22% nieletnich objętych moimi badaniami w Sądzie Rejonowym w Miechowie i około 12% nieletnich objętych badaniami w Sądzie Rejonowym dla Krakowa – Nowej Huty, co prowadzi do wniosku, że jest to drugi najczęściej przypisywany nieletnim przejaw demoralizacji. Również w tym zakresie wyniki przeprowadzonych przeze mnie badań są zbieżne z wynikami badań B. Czarneckiej-Działuk i K. Drapały, które wskazały, że „na drugim miejscu co do częstości występowania uplasowało się spożywanie alkoholu przez niepełnoletnie osoby”⁵⁹³ (dotyczyło 85 na 342 nieletnich objętych badaniami). Podobne wnioski płyną z badań przeprowadzonych przez M. Korcyl-Wolską⁵⁹⁴, z których wynika, że używanie alkoholu było drugą najczęściej spotykaną po popełnieniu czynu zabronionego przyczyną wszczęcia postępowania wobec nieletniego z uwagi na istnienie okoliczności świadczących o demoralizacji (dotyczyło 12 na 70 nieletnich, wobec których wszczęto takie postępowanie w 1997 r.),
- popełnienie czynu zabronionego – zostało przypisane, jako przejaw demoralizacji około 11,5% nieletnich objętych przeprowadzonymi przeze mnie badaniami

⁵⁹² B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji...*, op. cit., s. 254, 256.

⁵⁹³ Ibidem.

⁵⁹⁴ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 224.

w Sądzie Rejonowym w Miechowie i około 14% nieletnich objętych badaniami w Sądzie Rejonowym dla Krakowa – Nowej Huty.

W tym miejscu chciałabym podkreślić, że popełnienie czynu zabronionego jest uznawane za przejaw demoralizacji w zasadzie tylko w stosunku do nieletnich, którzy nie ukończyli 13 lat. W przypadku pozostałych nieletnich, tj. nieletnich między 13. a 17. rokiem życia popełnienie czynu zabronionego kwalifikuje się jako przejaw demoralizacji tylko wtedy, jeżeli czyn ten nie jest równocześnie czynem karalnym w rozumieniu w art. 1 § 2 pkt 2 lit. b) – o czym szerzej będzie mowa w dalszej części pracy⁵⁹⁵;

- w przeprowadzonych przeze mnie badaniach ustaliłam, że podczas, gdy systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego oraz używanie alkoholu jest coraz częstszą przyczyną prowadzenia postępowania wobec nieletnich w sprawie o demoralizację (wzrost ilości postępowań w tych sprawach jest w poszczególnych okresach badawczych wyraźny w obu Sądach), to w ostatnim roku objętym badaniami (2007) bardzo wyraźnie widać, że zmniejszyła się liczba postępowań w sprawach o czyny zabronione - w Sądzie Rejonowym w Miechowie z 23,08% do 4,55%, a w Sądzie Rejonowym dla Krakowa - Nowej Huty z 18,00% do 9,8%. Podobny wniosek nasuwa porównanie przeprowadzonych przeze mnie badań z badaniami M. Korcyl-Wolskiej⁵⁹⁶, z których wynika, że w 1997 r. popełnienie czynu zabronionego było najczęściej przypisywanym nieletniemu przejawem demoralizacji (dotyczyło 32 na 70 nieletnich, wobec których wszczęto postępowanie z uwagi na istnienie okoliczności świadczących o demoralizacji), natomiast uchylanie się od obowiązku szkolnego (dotyczące 5 na 70 nieletnich, wobec których wszczęto postępowanie z uwagi na istnienie okoliczności świadczących o demoralizacji) stanowiło trzecią, pod względem częstotliwości, okoliczność prowadzenia postępowań w sprawach o demoralizację. Niewątpliwie tendencja ta uległa zmianie;
- co do zasady, w praktyce sądów rodzinnych nie prowadzi się postępowań ze względu na takie zachowania uznane przez ustawodawcę za przejawy demoralizacji jak:
 - uprawianie nierzędu,
 - udział w grupach przestępczych,
 - naruszanie zasad współżycia społecznego.

⁵⁹⁵ Przedstawione wyniki obejmują wyłącznie postępowania, w których przesłanką wszczęcia postępowania było wykazywanie przez nieletniego przejawów demoralizacji a nie popełnienie przez nieletniego czynu karalnego.

⁵⁹⁶ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 224.

Zapewne część z tych zachowań, ze względu na które wszczyna się postępowanie, jak np. nieprzestrzeganie regulaminu szkolnego, wulgarne, agresywne zachowanie w stosunku do innych osób można byłoby uznać za naruszanie zasad współżycia społecznego, ale w żadnej badanej przeze mnie sprawie nie padło wprost takie określenie. Dowodzi to, że niejasny zakres pojęcia „naruszanie zasad współżycia społecznego” powoduje, że sądy dla nieletnich nie posługują się tym pojęciem lub czynią to sporadycznie (z badań M. Korcyl-Wolskiej⁵⁹⁷ wynika, że demonstracyjne lekceważenie zasad współżycia społecznego – kwalifikowane było przez sądy jako przejaw demoralizacji);

- w badaniach ustaliłam, że palenie papierosów nigdy nie było samodzielną przesłanką do wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego. Podobne wnioski płyną z badań B. Czarneckiej-Działuk i K. Drapały, które wskazały, że „palenie papierosów u 36 badanych uznano za przejaw demoralizacji, z czego wśród ok. 80% badanych było to m.in. podstawą do wszczęcia postępowania opiekuńczo-wychowawczego. W 20% przypadków uznano to za zachowanie niewymagające interwencji sądu.⁵⁹⁸”;
- jak ustaliłam w badaniach w praktyce sądowej zdarzały się przypadki prowadzenia postępowania i orzekania środków wychowawczych z uwagi na fakt, że nieletni przebywał w środowisku zdemoralizowanym, co, według mnie, mimo faktycznej zasadności, *de lege lata* nie jest dopuszczalne na gruncie u.p.n. Takie zachowanie nie świadczy bowiem o demoralizacji nieletniego, a co najwyżej może być traktowane jako zagrożenie demoralizacją, co jednak w świetle art. 2 u.p.n. nie może stanowić samodzielnej podstawy wszczęcia i prowadzenia postępowania wobec nieletniego, ani tym bardziej orzekania wobec niego środków wychowawczych.

2.2.2.3. Zakres pojęcia „demoralizacja” według poglądów doktryny

Mając na uwadze, że katalog zachowań wskazanych w art. 4 § 1 u.p.n.⁵⁹⁹ (uprawnających do wszczęcia postępowania wobec nieletniego) *de lege lata* nie wyczerpuje pojęcia „demoralizacja”, należy przy ocenie jej ewentualnych objawów posiłkować się poglądami wyrażonymi w doktrynie i definicjami sformułowanymi przez jej przedstawicieli,

⁵⁹⁷ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 224.

⁵⁹⁸ B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji...*, op. cit., s. 254, 256.

⁵⁹⁹ Treść przepisu powołana w rozdz. 2.2.2.2. niniejszej pracy.

którzy pojęcie to poddali wnikliwej analizie, próbując jak najlepiej zinterpretować intencje ustawodawcy.

Z definicji zaproponowanych przez M. Korcyl-Wolską⁶⁰⁰, A. Grześkowiak⁶⁰¹, A. Gaberle⁶⁰², P. Góreckiego⁶⁰³, J. Bafię⁶⁰⁴ oraz B. Kowalską-Ehrlich⁶⁰⁵ wynika, moim zdaniem, że w doktrynie przyjmuje się, iż na gruncie u.p.n. demoralizacja oznacza niekorzystne zmiany osobowości nieletniego, których rezultatem jest intensywne i trwałe nieprzystosowanie społeczne polegające na naruszaniu norm etycznych, prawnych oraz zasad współżycia społecznego, a także niewypełnianiu obowiązków uczniowskich, co stanowi istotne zagrożenie dla należytego wykonywania przez nieletniego aktualnych i przyszłych ról oraz obowiązków społecznych.

Odnosząc się natomiast do samej kwestii terminologicznej należy, moim zdaniem, przez „de-moralizację” rozumieć proces polegający na niekorzystnych zmianach osobowości prowadzących do odejścia od moralności, a co za tym idzie, mogący wystąpić u osób, które kiedyś były moralne⁶⁰⁶ - na co trafnie zwrócił uwagę A. Strzembosz⁶⁰⁷. Jeśli chodzi o moralność, to w moim przekonaniu wyraża się ona w poszanowaniu wartości uznanych przez społeczeństwo i w konsekwencji przyjęciu ich za swoje własne⁶⁰⁸. W doktrynie⁶⁰⁹ słusznie zatem przyjmuje się, że „termin ten może mieć jedynie ograniczone zastosowanie wobec dzieci młodszych, które w procesie wychowania uczą się dopiero zasad moralnych obowiązujących w życiu społecznym”⁶¹⁰ - co samo w sobie czyni użyte przez ustawodawcę pojęcie „demoralizacja” nietrafnym, jednak z uwagi na to, że od lat funkcjonuje ono w postępowaniu z nieletnimi, jako termin kluczowy, zastąpienie go innym terminem nie wydaje mi się pożądane, o czym szerzej będzie mowa w dalszej części pracy.

⁶⁰⁰ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 69.

⁶⁰¹ A. Grześkowiak, *Reforma...*, op. cit., s. 229.

⁶⁰² A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 11, teza 9 do preambuły.

⁶⁰³ P. Górecki (w:) P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit., s. 16, teza 2 do preambuły.

⁶⁰⁴ J. Bafia, *Wokół...*, op. cit., s. 10-11.

⁶⁰⁵ B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 18 i pow. tam lit.

⁶⁰⁶ Por. H. Szkiłdź, S. Bik, C. Szkiłdź (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1978, s. 378; E. Sobol (red.), *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1995, Wyd. XII poprawione, s. 126, B. Dunaj (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Kraków 2000, s. 269.

⁶⁰⁷ A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 33.

⁶⁰⁸ H. Szkiłdź, S. Bik, C. Szkiłdź (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa 1978, s. 211; E. Sobol (red.), *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1995, Wyd. XII poprawione, s. 452.

⁶⁰⁹ A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 33, B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 18-19.

⁶¹⁰ B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 18; por. W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 104 i n. i pow. tam lit. Szerzej zob. P.G. Zimbardo, *Psychologia...*, op. cit., s. 191 i n.

Pozostając zatem przy tym ustawowym sformułowaniu można, według mnie, wyróżnić dwa aspekty demoralizacji⁶¹¹:

- demoralizację „pierwotną”, która jest wynikiem nieprawidłowego procesu socjalizacji, tzn. dziecko od momentu urodzenia wychowywało się w środowisku patologicznym skąd czerpało wzorce zachowania⁶¹² - w takim przypadku interwencja wychowawcza powinna polegać głównie na zmianie środowiska wychowawczego (zwłaszcza, gdy stopień demoralizacji jest wysoki), by zarówno reagować na już istniejące przejawy demoralizacji nieletniego, jak też zapobiegać pogłębianiu się tego procesu,
- demoralizację „wtórną”, która nie jest bezpośrednim następstwem patologicznego środowiska wychowawczego (rodziny pierwotnej), lecz z uwagi na pewne zdarzenia losowe, wpływ środowiska rówieśniczego, itp. wcześniej przyjęte przez nieletniego wartości zostały odrzucone - w takim przypadku interwencja wychowawcza powinna zostać ukierunkowana bezpośrednio na nieletniego i jego problemy, przy jednoczesnym udzieleniu wsparcia rodzinie.

Wskazany podział wydaje mi się właściwy, a jego przedstawienie celowe z uwagi na praktyczną doniosłość przy wyborze najbardziej skutecznego środka wychowawczego, który ma być zastosowany względem nieletniego⁶¹³.

Słusznie zatem, w moim przekonaniu, podnosi się w literaturze⁶¹⁴, że rozpoznanie u nieletniego demoralizacji musi opierać się zarówno na elementach subiektywnych, jak i obiektywnych. Należy bowiem zwrócić uwagę, na to, co trafnie dostrzega M. Korcyl-Wolska⁶¹⁵, że: „zachowania rozważane w oderwaniu od właściwości psychologicznych nieletniego mogą być wynikiem przypadkowej lub zewnętrznej okoliczności, która nie ma nic wspólnego z demoralizacją.”

Z tych przyczyn w piśmiennictwie⁶¹⁶ wskazuje się, że dla przypisania istnienia przejawów demoralizacji konieczne jest ustalenie stopnia rozwoju psychicznego nieletniego oraz zbadanie, czy ujemne zachowanie nieletniego jest objawem postępującego procesu demoralizacji, czy jednak wynika z procesu dojrzewania i związanych z nim problemów,

⁶¹¹ Szerzej zob. M. Mączyńska, *Problemy traktowania...*, op. cit., s. 45.

⁶¹² Szerzej na temat przyczyn demoralizacji nieletnich zob. H. Smarzyński, *Środowisko...*, op. cit., s. 109 i n.; J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Gdańsk 2004, s. 325 i n., A. Gaberle, *Nierozłączna triada...*, op. cit., s. 130 i n.

⁶¹³ Szerzej na temat organizacji opieki i wychowania „dziecka przestępczego” zob. K. Dąbrowski, *Spoleczno – wychowawcza psychiatria dziecięca*, Warszawa 1964, s. 272 i n.

⁶¹⁴ B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 20; Z. Sienkiewicz, *Sporne kwestie...*, op. cit., s. 177; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 68 i pow. tam lit; G. Harasimiak (w:) J.M. Stanik, L. Woszczyk (red.), *Przestępczość...*, op. cit., s. 279 i pow. tam lit.

⁶¹⁵ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 68 i pow. tam lit.

⁶¹⁶ T. Grzegorzczak, *Sytuacja nieletniego...*, op. cit., s. 5; A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 33.

z którymi nieletni sobie nie radzi⁶¹⁷. Istotne jest również zebranie informacji na temat środowiska wychowawczego nieletniego i jego problemów⁶¹⁸. W tym kontekście zasadne wydają mi się uwagi V. Konarskiej-Wrzosek⁶¹⁹, że: „nie można stawiać znaku równości między wykazywaniem przejawów demoralizacji a demoralizacją”.

Na poparcie zasługuje również, moim zdaniem, pogląd wyrażony przez T. Bojarskiego⁶²⁰, że „taką ocenę sędzia musi formułować na podstawie materiału osobopoznawczego, przy którego gromadzeniu pomocni mu są kuratorzy zawodowi i społeczni, organy ścigania i w znacznym stopniu ośrodki diagnostyczno-konsultacyjne⁶²¹, w których zatrudnieni są pedagodzy, psycholodzy, psychiatrzy.”

Przytoczone stanowisko T. Bojarskiego, które w całości podzielam, podkreśla według mnie wagę badań osobopoznawczych⁶²² w postępowaniu z nieletnimi, których należyte przeprowadzenie i na tej podstawie dokonanie ustaleń, uważam za nieodzowny warunek kierowania się w postępowaniu z nieletnimi dobrem dziecka, a w ostatecznych konsekwencjach również realizacji prawa nieletniego do rzetelnego postępowania sądowego⁶²³ - o czym szerzej będzie mowa w rozdz. 4.1.2.1. niniejszej pracy.

Warto odnotować – również w kontekście wskazanych wyżej definicji demoralizacji, iż w doktrynie⁶²⁴ panuje zgoda co do tego, że nie można utożsamiać z demoralizacją sporadycznych negatywnych zachowań nieletniego. Słusznie przyjmuje się, że tego typu pojedyncze zachowania mogą jedynie wskazywać na zagrożenie nieletniego demoralizacją. W szczególności przyjmuje się, że popełnienie czynu karalnego nie zawsze musi być utożsamiane z demoralizacją⁶²⁵, gdyż może ono wynikać z lekkomyślności lub niedojrzałości nieletniego lub, jak już wcześniej była o tym mowa, z okoliczności zewnętrznych⁶²⁶.

Co do zasady zasługuje zatem, według mnie, na akceptację utrwalony w literaturze⁶²⁷ pogląd, zgodnie z którym o demoralizacji nieletniego można mówić dopiero wtedy, gdy

⁶¹⁷ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 33.

⁶¹⁸ Cennym środkiem dowodowym służącym zebraniu informacji o środowisku nieletniego jest uregulowany w art. 24 u.p.n. wywiad środowiskowy. Szerzej na ten temat zob. rozdz. 4.1.2.1. niniejszej pracy i pow. tam lit.

⁶¹⁹ V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 59.

⁶²⁰ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 44, teza 3 do art. 4 u.p.n.

⁶²¹ Aktualnie opiniodawcze zespoły sądowych specjalistów. Szerzej na ten temat zob. rozdz. 4.1.2.1. niniejszej pracy.

⁶²² Szerzej na ten temat zob. rozdz. 4.1.2.1. niniejszej pracy i pow. tam lit.

⁶²³ Szerzej na ten temat zob. rozdz. 1.3. niniejszej pracy.

⁶²⁴ Z. Sienkiewicz, *Sporne kwestie...*, op. cit., s. 177.

⁶²⁵ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 50; V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 58.

⁶²⁶ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 68 i pow. tam lit.

⁶²⁷ B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 30.; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 33; P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit., s. 16; E. Biełkowska, A. Walczak-Żochowska, *Postępowanie...*, op. cit.,

ujemne zachowania nieletniego mają charakter względnie trwałe lub powtarzający się. Świadczą o tym, jak trafnie spostrzega M. Korcyl-Wolska⁶²⁸, nie bez racji użyte przez ustawodawcę w art. 4 § 1 u.p.n. sformułowania: „systematyczne”, „uprawianie”, „używanie” - gdyż należy mieć na uwadze, że takie powtarzające się zachowania wskazują na istnienie trwałych, niekorzystnych zmian osobowości, na co zwraca się szczególną uwagę przy definiowaniu demoralizacji. Takie stanowisko prezentowane jest również w orzecznictwie⁶²⁹.

Nie można pominąć faktu, że w literaturze⁶³⁰ przyjmuje się jednak, że wyjątkiem mogą tu być pojedyncze zachowania nieletniego cechujące się znaczną drastycznością, gdyż mogą one świadczyć o stanie demoralizacji nieletniego – z czym zasadniczo się zgadzam. Warto dodać, że w orzecznictwie⁶³¹ został wyrażony podobny pogląd, że: „demoralizacja nieletniego może (...) ujawnić się w jego życiu przed popełnieniem przestępstwa, ale także po jego popełnieniu, jak również może znaleźć wyraz w sposobie dokonania przestępstwa”.

W tym miejscu zasadne wydaje mi się wskazanie, że z badań empirycznych przeprowadzonych przez B. Czarnecką-Działuk i K. Drapałę obejmujących akta 282 spraw o demoralizację prowadzonych wobec 342 nieletnich w 2013 r.⁶³² wynika, że do sądu trafiają również sprawy dotyczące zachowań jednorazowych (np. inicjacji alkoholowej lub seksualnej), jednak w takich sytuacjach sądy najczęściej nie wszczynają postępowań a wszczęte umarzają⁶³³, co, moim zdaniem, jest słuszną praktyką.

Należy mieć na uwadze, że dodatkowych problemów z oceną demoralizacji nastręcza fakt, że ustawodawca zwraca uwagę na stopniowość tego pojęcia⁶³⁴. Tutaj jedynie sygnalizuję zaistniały problem, który budzi uzasadnione kontrowersje, często podnoszone

s. 56 i pow. tam lit; A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...)*, op. cit., s. 50; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 67, teza 3 do art. 4 u.p.n.; V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 58; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 68 i pow. tam lit; W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 103 i n. i pow. tam lit.

⁶²⁸ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 68 i pow. tam lit.

⁶²⁹ Sąd Apelacyjny w Katowicach w Wyroku z dnia 18 marca 2004 r., II AKa 531/03, KZS 2004, z. 9, poz. 46 i 48, LEX nr 142829 wyraził pogląd, że „Pojedyncze zachowania naganne lub nawet bardzo naganne podejmowane przez nieletniego nie świadczą jeszcze same w sobie o znacznym stopniu demoralizacji. Demoralizacja jest bowiem trwałą tendencją do określonego zachowania - naruszania norm, które są społecznie akceptowane, to wielokrotne, a nie pojedyncze zachowanie odbiegające od przyjętych reguł moralnych. Tylko obraz całości zachowań nieletniego może wskazywać na jego stopień demoralizacji. Podkreślić też należy, iż nawet charakter i rodzaj popełnionego czynu jest tylko jednym z wyznaczników stopnia demoralizacji nieletniego”.

⁶³⁰ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit. s. 68 i pow. tam lit.

⁶³¹ uz. Wyroku SA we Wrocławiu z dnia 6 listopada 2012 r., II AKa 311/12, LEX nr 1238670; por. Wyrok SA w Katowicach z dnia 2 czerwca 2005 r., II AKa 72/05, Prok. i Pr. 2006, nr 1, poz. 20, LEX nr 165190; uz. Wyroku SA w Lublinie z dnia 14 marca 2013 r., II AKa 10/13, LEX nr 1316229.

⁶³² Szerzej na temat badań zob. B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji...*, op. cit., s. 250-251.

⁶³³ Ibidem, s. 272.

⁶³⁴ Zob. A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...)*, op. cit., s. 52; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 28.

w literaturze⁶³⁵, gdyż zostanie on przeze mnie szerzej omówiony w rozdz. 4.1.3.6. niniejszej pracy.

Nie ulega wątpliwości, co, moim zdaniem, warto podkreślić, że problematyka dotycząca zakresu treściowego „demoralizacji” stwarza dla doktryny pole do niekończącej się analizy i interpretacji, co jednak budzi uzasadnione wątpliwości z punktu widzenia gwarancyjności prawa⁶³⁶.

2.2.2.4. Krytyka „demoralizacji” jako przesłanki wszczęcia postępowania wobec nieletniego

Wymaga podkreślenia, że termin „demoralizacja” jest powszechnie krytykowany w literaturze⁶³⁷, a krytyka ta pojawiła się już na etapie procesu legislacyjnego, kiedy ostrzegano przed problemami, jakie niesie wprowadzanie do ustawy pojęcia niejasnego w swej treści⁶³⁸.

Dużo kontrowersji wzbudziła już sama kwestia terminologiczna, gdyż wcześniej w literaturze⁶³⁹, w kontekście nieletnich posługiwano się raczej pojęciem „nieprzystosowanie społeczne”, w związku z czym pojęcia te bywają mylone, na co wskazywałam wcześniej.

Zwrócono uwagę⁶⁴⁰ na niejasność i ocenny charakter określeń użytych przez ustawodawcę w art. 4 § 1 u.p.n.⁶⁴¹ przy wyliczeniu zachowań mogących świadczyć o demoralizacji nieletniego, które same w sobie również wymagają interpretacji. Pojęciu „demoralizacja” zarzuca się przede wszystkim to, że jest zbyt szerokie z punktu

⁶³⁵ W. Patulski, *Postępowanie...*, op. cit., s. 9-11; A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 33 i n.; tenże, *System...*, op. cit., s. 128 i n.; M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 53; A. Grześkowiak, *Reforma...*, op. cit., s. 228 i n.; A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 47 i n.; A. Ratajczak, *Materialnoprawne...*, op. cit., s. 10; V. Konarska-Wrzošek, *Ochrona...*, op. cit., s. 49 i n.; B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 30; T. Grzegorzczak, *Sytuacja nieletniego...*, op. cit., s. 5; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 33 i n.; E. Bieńkowska, A. Walczak-Żochowska, *Postępowanie...*, op. cit., s. 55- 56; P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit., s. 16.

⁶³⁶ Szerzej zob. rozdz. 2.2.2.3. niniejszej pracy.

⁶³⁷ A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 33 i n.; tenże, *System...*, op. cit., s. 128 i n.; M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 53; A. Grześkowiak, *Reforma...*, op. cit., s. 228 i n.; A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 47 i n.; B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 30.

⁶³⁸ Z. Sienkiewicz, *Sporne kwestie...*, op. cit., s. 176 i pow. tam lit.

⁶³⁹ Szerzej zob. Z. Ostrowska, *Psychologiczne determinanty niedostosowania społecznego i przestępczości* (w:) J. Jasiński (red.), *Zagadnienia przestępczości w Polsce*, Warszawa 1975, s. 245; C. Czapów, *Wychowanie resocjalizacyjne*, Warszawa 1978, s. 10 i n.; K. Pospieszyl, E. Żabczyńska, *Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie*, Warszawa 1980, s. 13; D. Wójcik, *Nieprzystosowanie społeczne młodzieży. Analiza psychologiczno – kryminologiczna*, Wrocław 1984, s. 12 i n.

⁶⁴⁰ A. Kania, *Demoralizacja jako pojęcie kontrowersyjne. Uwagi na tle ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Studia Prawnicze KUL (Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego) 2016, nr 3, s. 82-89 i pow. tam lit.

⁶⁴¹ Treść przepisu powołana w rozdz. 2.2.2.2. niniejszej pracy.

widzenia gwarancyjności prawa, a zarazem zbyt wąskie by umożliwić sądowi wdrożenie interwencji wychowawczej w każdym przypadku, gdy wymaga tego dobro dziecka⁶⁴².

W doktrynie⁶⁴³ słusznie, moim zdaniem, wskazano, że szczególnie dużo niejasności niesie ze sobą traktowanie jako przejawów demoralizacji naruszania przez nieletniego „zasad współżycia społecznego”. Nie bez racji A. Grześkowiak⁶⁴⁴ podniosła, że „ramy tego pojęcia są zbyt szerokie i mogą w praktyce oznaczać każde zachowanie nieletniego wyłamujące się spod standardów zachowania.”

Przychylając się do tego spostrzeżenia, chciałabym zwrócić uwagę na to, że naruszanie zasad współżycia społecznego jest w moim przekonaniu raczej objawem niedostosowania społecznego, które jak już zwracałam na to uwagę wcześniej⁶⁴⁵, nie może być utożsamiane z demoralizacją. W związku z powyższym posługiwanie się kryterium naruszania zasad współżycia społecznego przy ocenie demoralizacji nieletniego (podobnie jak posługiwanie się kryterium niedostosowania społecznego – bez zaznaczenia, iż chodzi o jego wysoki stopień) może prowadzić do absurdu stwierdzenia, że interwencja sądu (a w jej ramach stosowanie środków wychowawczych) jest uzasadniona już wtedy, gdy np. nieletni nie odnosi naczyń w szkolnej stołówce, jest niekoleżeński, czy nie mówi „dzień dobry” sąsiadom – gdyż tego typu zachowania można kwalifikować jako naruszanie zasad współżycia społecznego, które jest objawem niedostosowania społecznego.

W literaturze⁶⁴⁶ dostrzeżono jednak, że naruszenie takich zasad bywa dość częste wśród dzieci i jako naturalny etap rozwoju najczęściej nie niesie ze sobą zagrożeń, gdyż ich przyczyną może być „kryzys autorytetów, wiek przekory itp.”, co ma charakter przejściowy⁶⁴⁷. Z tego punktu widzenia należy stwierdzić, że ustawodawca dość pochwytliwie zaliczył naruszanie zasad współżycia społecznego do przejawów demoralizacji wymagających interwencji sądowej.

⁶⁴² B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 30; M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 53; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 67, teza 3 do art. 4 u.p.n.

⁶⁴³ Na niejasność tego pojęcia zwraca się uwagę w lit., zob. A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 35; M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 54; B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 28; A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...)*, op. cit., s. 48; Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 18-19; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 68 i pow. tam lit.

⁶⁴⁴ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...)*, op. cit., s. 48.

⁶⁴⁵ Szerzej zob. rozdz. 2.2.2.1. niniejszej pracy.

⁶⁴⁶ B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 30.

⁶⁴⁷ A. Krukowski (w:) K. Grześkowiak, A. Krukowski (red.), W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa...*, op. cit., Warszawa 1991, s. 31 i pow. tam lit. Zob. też. Z. Sienkiewicz, *Sporne kwestie...*, op. cit., s. 176-177.

Warto podkreślić, że wiele problemów interpretacyjnych może także nastroczać ocena innych niż naruszanie zasad współżycia społecznego zachowań nieletniego – wskazanych przykładowo przez ustawodawcę, jako przejaw demoralizacji, w art. 4 § 1 u.p.n., gdyż ich przyczyna nie zawsze musi leżeć w niekorzystnych zmianach osobowości nieletniego, lecz również może być związana z procesem dojrzewania lub tkwić w środowisku rodzinnym nieletniego – na co zwracałam uwagę podkreślając wagę badań osobopoznawczych przy ocenie demoralizacji nieletniego.

Należy pamiętać, że wymienione w u.p.n. zachowania w okolicznościach konkretnego przypadku mogą stanowić wyłącznie odpowiedź dziecka na jego problemy, z którymi nie umie sobie inaczej poradzić, np. wagarowanie ze strachu przed napastliwym zachowaniem rówieśników, ucieczki z domu związane z agresją członków rodziny⁶⁴⁸.

Trafnie podnosi się w literaturze⁶⁴⁹, że: „w licznych przypadkach są one wręcz zawinione przez środowisko, w którym żyje i wychowuje się nieletni”. Moim zdaniem, na pełną akceptację zasługuje w tym zakresie pogląd A. Gaberle⁶⁵⁰, że w takich sytuacjach znacznie bardziej zasadna od interwencji sądowej jest pomoc pedagogiczna, której może wymagać nieletni.

Z tych przyczyn, przychyliam się do głosów krytycznych i wyrażonego w doktrynie⁶⁵¹ poglądu, że zbyt szeroka definicja demoralizacji stwarza możliwość sądowej ingerencji wychowawczej wobec nieletniego, wtedy gdy zupełnie wystarczająca i bardziej uzasadniona byłaby pomoc szkolnego pedagoga lub interwencja ze strony środowiska rodzinnego.

Podzielam pogląd B. Kowalskiej-Ehrlich⁶⁵², że: „pojęciu demoralizacja przypisuje się bowiem powszechnie znaczenie pejoratywne, które obciąża dziecko za zaistniały stan rzeczy, a przeważnie jest on od niego niezależny, gdyż dziecko jest «ofiara» a nie sprawcą zachowań dewiacyjnych.”

Co więcej uważam, że istnieje poważne niebezpieczeństwo, iż nieletni zacznie utożsamiać się z narzuconą mu „rolą” zdemoralizowanego i w konsekwencji może

⁶⁴⁸ M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 53; Z. Sienkiewicz, *Sporne kwestie...*, op. cit., s. 177.

⁶⁴⁹ A. Krukowski (w:) K. Grześkowiak, A. Krukowski (red.), W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa...*, op. cit., Warszawa 1991, s. 31 i pow. tam lit.

⁶⁵⁰ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 13, teza 13 do preambuły.

⁶⁵¹ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 69 i pow. tam lit.

⁶⁵² B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 17. Na temat pejoratywnego i stygmatyzującego charakteru pojęcia „demoralizacja”; B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 30; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 69 i pow. tam lit.

w niej faktycznie zaistnieć – a co za tym idzie, skutek prowadzonego postępowania będzie dokładnie odwrotny do zamierzonego.

W tym miejscu chciałaby zwrócić uwagę na to, że niestety w praktyce zdarzają się sytuacje, w których wobec nieletnich orzekane są środki wychowawcze w związku z demoralizacją, pomimo, że przyczyną zachowania nieletniego są problemy w jego rodzinie. Świadczą o tym badania B. Czarneckiej-Działuk i K. Drapały⁶⁵³ obejmujące akta 282 spraw o demoralizację prowadzonych wobec 342 nieletnich w 2013 r.⁶⁵⁴,

Moim zdaniem, doświadczenia praktyki dowodnie wskazują, że zarzuty kierowane pod adresem „demoralizacji” nie są chybione, a wyposażenie sądów w tak szerokie możliwości ingerencji w życie nieletnich może prowadzić do niesprawiedliwego i godzącego w ich dobro traktowania.

W tym kontekście warto przytoczyć pogląd A. Grześkowiak⁶⁵⁵, która trafnie stwierdza, że „od liberalizmu czy rygoryzmu osoby dorosłej zależeć będzie ocena zachowań nieletniego jako zdemoralizowanego i poważne jej konsekwencje w zakresie stosowania środków oddziaływania. Rozwiązanie ustawowe nie pełni zatem funkcji gwarancyjnych, co uznać trzeba za jego poważną wadę. Postępowanie z nieletnimi powinno bowiem dawać gwarancje nienaruszalności praw dziecka, a obowiązujące w nim przepisy prawne dostatecznie zabezpieczać przed zbytnią ingerencją w jego życie osób z zewnątrz”. Warto odnotować, że podobny pogląd został wyrażony przez M. Stanowską, A. Walczak-Żochowską i K. Wierzbowskiego⁶⁵⁶.

⁶⁵³ Szerzej na temat badań zob. B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji...*, op. cit., s. 250-251.

⁶⁵⁴ Zob. B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji...*, op. cit., s. 273-274, gdzie jako przykład takich sytuacji autorki badań wskazały stwierdzenie przejawów demoralizacji u:

- dziewczynki z ubogiej rodziny, która na prośbę rodziców opuszczała lekcje, by zajmować się młodszym rodzeństwem;
- chłopca z zaburzeniami psychicznymi, który opuszczał lekcje ze względu na paniczny lęk przed szkołą, u którego rozwiązaniem problemu okazały się zajęcia indywidualne;
- chłopca, który opuszczał zajęcia szkolne, z uwagi na nękanie przez kolegów (w tym pobicia, wyzwiska). Warto podkreślić, że wobec sprawców nękania nie wszczęto postępowania;
- dziewczynki porzuconej w dzieciństwie przez obojga rodziców, która po śmierci wychowującej jej babci i oddaniu jej pod opiekę ojca zaczęła wykazywać zaburzenia psychiczne i podejmowała próby samobójcze (uznane przez sąd za próbę manipulowania otoczeniem).

⁶⁵⁵ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 52. Zob. też A. Grześkowiak, *Reforma...*, op. cit., s. 230.

⁶⁵⁶ M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 54.

Podzielając te poglądy oraz uznając za bardzo istotny, postawiony przez ich autorów zarzut braku gwarancyjności aktualnego rozwiązania prawnego, chciałabym zwrócić uwagę na art. 16 Konwencji o prawach dziecka⁶⁵⁷, który stanowi, że:

1. „Żadne dziecko nie będzie podlegało arbitralnej lub bezprawnej ingerencji w sferę jego życia prywatnego, rodzinnego lub domowego czy w korespondencję ani bezprawnym zamachom na jego honor i reputację.
2. Dziecko ma prawo do ochrony prawnej przeciwko tego rodzaju ingerencji lub zamachom.”

W mojej ocenie, przepisy u.p.n. tworzące niejasne i zależące od subiektywnej oceny organu przesłanki wszczęcia postępowania wobec nieletniego naruszają przepisy Konwencji zarówno w taki sposób, że umożliwiają arbitralną ingerencję sądu w sferę życia prywatnego, rodzinnego i domowego nieletniego, a także przez to, iż umożliwiają zamach na honor i reputację nieletniego dopuszczając do jego nieuzasadnionej stygmatyzacji – na co już zwracałam uwagę wcześniej⁶⁵⁸.

Argument dotyczący braku gwarancyjności prawa nieletnich w związku z przyjęciem niedookreślonego pojęcia „demoralizacja”, jako przesłanki wszczęcia postępowania wobec nieletniego, jest, według mnie, uzasadniony również z uwagi na znane już w czasach Oświecenia⁶⁵⁹ i uznane w prawie międzynarodowym zasady: *nulla poena sine lege* oraz *nulla crimen sine lege*.

Uprzedzając zarzut, że zasady te są ściśle związane z prawem karnym (przestępstwem i karą) oraz odpowiedzialnością na zasadzie winy, chciałabym wskazać, że moim zdaniem:

- prowadzenie wobec nieletniego postępowania sądowego i w konsekwencji zastosowanie środków wychowawczych w subiektywnym odczuciu nieletniego może być bliskie lub równe karze za popełnienie czynu zabronionego (przestępstwa)⁶⁶⁰;

⁶⁵⁷ Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526.

⁶⁵⁸ Zob. też. Zob. też R. Kmiecik (w:) *Problemy...*, op. cit., s. 39-40.

⁶⁵⁹ W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 101. i pow tam lit.; zob. też A. Barczak-Oplustil, *Obowiązywanie zasady nullum crimen sine lege. Wybrane problemy*, CzPKiNP 2013, z. 3, s. 5; T. Dukiet-Nagórska., *Kilka uwag o zasadzie nullum crimen sine lege w polskim porządku prawnym* (w:) K. Krajewski (red.), *Nauki penalne...*, op. cit. s. 35-49.

⁶⁶⁰ Warto zwrócić uwagę, że Sąd Najwyższy jeszcze na gruncie przepisów k.k. z 1932 r. wyraził trafny pogląd, że pobyt nieletniego w zakładzie poprawczym oraz w schronisku dla nieletnich zalicza się na poczet wymierzonej kary pozbawienia wolności. Zob. Wyrok SN z dnia 29 października 1971 r., II KR 200/71, OSNKW 1972 nr 2, poz. 31, LEX nr 18364; Wyrok SN z dnia 21 lutego 1974 r., II KRN 4/74, OSNKW 1974 nr 6, poz. 114, LEX nr 22409; Uchwała SN z dnia 23 stycznia 1980 r., VI KZP 19/79, OSNKW 1980, nr 1-2, poz. 16, LEX nr 19599. Wynika to z tego, że pomimo, iż środki te nie mają charakteru karnego, lecz wychowawcze, to jednak w związku z faktycznym pozbawieniem nieletniego wolności, łączą się dla niego z dolegliwością zbliżoną do kary.

- przypisanie nieletniemu zachowań wskazujących na demoralizację oraz stosowanie wobec niego środków wychowawczych może mieć charakter stygmatyzujący w takim samym stopniu jak uznanie winnym popełnienia przestępstwa sprawcy dorosłego i wymierzenie mu kary.

Z tych przyczyn stoję na stanowisku, że z uwagi na gwarancyjny charakter wymienionych zasad powinny one znaleźć zastosowanie również w postępowaniu z nieletnimi, tym bardziej, że ich przestrzeganie uznawane jest za standard rzetelnego procesu⁶⁶¹.

Uważam, że każdy czyn, który może pociągnąć za sobą negatywne konsekwencje prawne, a w szczególności reakcję ze strony organów państwa powinien być jasno określony w ustawie. Moim zdaniem, niezdefiniowane ustawowo określenie „demoralizacja” nie spełnia tego standardu. W moim przekonaniu prawo nieletniego do rzetelnego postępowania przejawia się między innymi już w tym, że w sposób obiektywny można uznać, iż rzeczywiście zaistniały przesłanki do wszczęcia postępowania wobec nieletniego, a zatem przesłanki te powinny być jasne i czytelne już dla samego nieletniego.

W przypadku „stwierdzenia istnienia u nieletniego przejawów demoralizacji”, jako przesłanki warunkującej wszczęcie postępowania nie jest to, według mnie, możliwe, gdyż wątpliwości interpretacyjne w tym zakresie pojawiają się nawet u osób dorosłych, które zawodowo zajmują się postępowaniem z nieletnimi – o czym świadczą liczne, wyżej przedstawione przeze mnie dyskusje podejmowane na ten temat w piśmiennictwie.

Warto zwrócić również uwagę na stanowisko Komitetu Praw Dziecka, który w 2007 r. wydał wspomniany już w tej pracy Komentarz Ogólny nr 10 do Konwencji o prawach dziecka, gdzie wskazano, że: „dość często kodeksy karne zawierają postanowienia, które za działanie przestępcze uznają problemy behawioralne dzieci, jak np. włóczęgostwo, wagarowanie, ucieczki i inne, które często są wynikiem problemów psychologicznych i społeczno-ekonomicznych. Szczególne obawy wiążą się z tym, że często ofiarami takiego podejścia są dziewczęta i dzieci żyjące na ulicy. Tego typu czyny, będące przestępstwami tylko ze względu na wiek sprawcy (*Status Offences*), nie są uważane za przestępstwa w przypadku osób dorosłych. Komitet zaleca Państwom-Stronom usunięcie przepisów dotyczących tego typu czynów w celu zapewnienia równego traktowania przez prawo dzieciom i dorosłym. W tym względzie Komitet odwołuje się także do artykułu

⁶⁶¹ Szerzej zob. rozdz. 1.3. niniejszej pracy.

56. Wytycznych z Rijadu, który stanowi: «Aby zapobiec dalszej stygmatyzacji, wiktymizacji i kryminalizacji młodych osób, należy zapewnić ustawodawstwo, zgodnie z którym wszelkie zachowania popełnione przez dorosłych, ale nieuznawane za przestępstwa lub niepodlegające karaniu, nie będą uznawane za przestępstwa lub nie będą karane, gdy dopuści się ich młoda osoba».”⁶⁶².

Jak wynika z zacytowanego fragmentu, którego powołanie uznałam za nieodzowne, Komitet Praw Dziecka stoi na stanowisku, że zachowania nieletnich, które nie naruszają norm prawnych powodujących reakcję organów państwa wobec osób dorosłych nie powinny wywoływać reakcji organów państwa również wobec nieletnich, co oznacza, że istniejąca w prawie polskim możliwość wszczynania postępowania w sprawie nieletniego z uwagi na wykazywanie przejawów demoralizacji innych niż popełnienie czynu zabronionego, jest niezgodna ze standardami międzynarodowymi i *de lege ferenda* wymaga wyeliminowania.

Choć w pierwszym odczuciu stanowisko to może budzić sprzeciw, zwłaszcza jeśli przytoczy się za M. Korcyl-Wolską⁶⁶³ poglądy wyrażone przez kryminologów J. Błachut, A. Gaberle i K. Krajewskiego, którzy traktują „zachowania wskazujące na groźbę powstania, istnienia lub pogłębiania się stanu demoralizacji - jako sygnał zwiększonego prawdopodobieństwa wystąpienia zachowań przestępnych, po przekroczeniu granicy dorosłości, a więc jako wymagające reakcji sformalizowanych agend kontroli społecznej.” - to jednak uważam, iż wymaga ono głębszej refleksji.

W szczególności należy zastanowić się nad tym, czy w takich sytuacjach, gdy nieletni wykazuje inne niż popełnienie czynu zabronionego przejawy demoralizacji, zamiast stosować przewidziane w u.p.n. środki wobec nieletniego nie byłoby bardziej zasadne wdrożenie reakcji skierowanej wobec jego rodziców lub opiekuna (analogicznej do propozycji przedstawionej przeze mnie w rozdz. 1.1.6.3. dotyczącej ujawnienia w toku postępowania prowadzonego w sprawie nieletniego jedynie zagrożenia demoralizacją oraz do propozycji przedstawionej w rozdz. 2.1.4.1. dotyczącej ujawnienia zachowań uznawanych za przejaw demoralizacji u dziecka poniżej 10. roku życia) – gdyż jak wcześniej wspominałam, takie zachowania nieletnich są najczęściej wynikiem patologicznego środowiska rodzinnego lub zaniedbań wychowawczych.

⁶⁶² Komentarz ogólny nr 10 (2007). *Prawa dzieci w systemie wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich*, Komitet Praw Dziecka, Czterdziesta Czwarta Sesja, Genewa, 15 stycznia-2 lutego 2007 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 557-558.

⁶⁶³ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 70 i pow. tam lit.

Uważam bowiem, że w każdym bowiem przypadku, kiedy dobro dziecka jest zagrożone (a takim zagrożeniem jest wykazywanie przejawów demoralizacji) sąd powinien dysponować narzędziami, o jakich mowa w art. 109 k.r.o.⁶⁶⁴ i możliwością pociągania rodziców (opiekuna) do odpowiedzialności rodzicielskiej – także w postępowaniu prowadzonym w oparciu o przepisy u.p.n.

Moim zdaniem, prowadzenie postępowania wobec rodziców lub opiekuna nieletniego, którzy, według mnie, powinni być adresatami wydanego przez sąd orzeczenia z uwagi na nienależyte wypełnianie obowiązków rodzicielskich, skutkowałoby umacnianiem poczucia odpowiedzialności rodziców za wychowanie dzieci oraz zapobiegłoby nieuzasadnionej stygmatyzacji nieletniego, na co zwracałam już uwagę w tej pracy⁶⁶⁵ i co wydaje mi się szczególnie uzasadnione, w sytuacji gdy przedmiotem postępowania nie jest popełnienie przez nieletniego czynu zabronionego, lecz inne zachowania uznawane za przejaw demoralizacji.

Ostatnią kwestią wymagającą rozważenia, w związku z krytyką u.p.n., jest w ogóle sens dalszego posługiwania się w postępowaniu z nieletnimi (dziećmi) pojęciem „demoralizacja”, gdyż w doktrynie⁶⁶⁶ pojawiły się głosy, aby je całkowicie odrzucić „jako merytorycznie nietrafne i stanowiące niepotrzebny zgrzyt, chybione rozwiązanie”⁶⁶⁷.

Należy jednak odnotować, że z badań ankietowych⁶⁶⁸ przeprowadzonych przez E. Skrętowicza i P. Strzelca we wszystkich sądach rodzinnych oraz we wszystkich Rodzinnych Ośrodkach Diagnostyczno – Konsultacyjnych (dalej RODK)⁶⁶⁹ funkcjonujących w Polsce w okresie przeprowadzenia tych badań, którymi objęto łącznie 233 sędziów i 219 pracowników RODK⁶⁷⁰ wynika, że dla 60,5% sędziów sądów rodzinnych oraz 58,4% pracowników RODK termin „demoralizacja” nie sprawia trudności interpretacyjnych, co, moim zdaniem, oznacza, że w okresie obowiązywania u.p.n. pojęcie

⁶⁶⁴ Treść przepisu powołana w rozdz. 1.1.6.3. niniejszej pracy.

⁶⁶⁵ Szerzej zob. rozdz. 1.1.6.3. oraz rozdz. 2.1.4.1. niniejszej pracy.

⁶⁶⁶ K. Gromek, *Postępowanie z nieletnimi de lege ferenda*, PS 2004, nr 4, s. 138; M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 54.

⁶⁶⁷ M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 54.

⁶⁶⁸ Zob. E. Skrętowicz, P. Strzelec, *Wyniki badań ankietowych w Sądach Rodzinnych i Rodzinnych Ośrodkach Diagnostyczno – Konsultacyjnych* (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Teoretyczne...*, op. cit., s. 106. Na pytanie „Czy należy powrócić do pojęcia rozeznania „Tak odpowiedziało 111 z 233 objętych badaniem sędziów i 121 z 219 pracowników RODK. Nie odpowiedziało natomiast 117 sędziów i 92 pracowników RODK. 2 pracowników RODK odpowiedziało „Nie wiem”. 5 sędziów i 5 pracowników RODK nie udzieliło odpowiedzi na to pytanie.

⁶⁶⁹ Aktualnie OZSS (opiniodawcze zespoły sądowych specjalistów). Zob. art. 25 § 1 u.p.n.

⁶⁷⁰ Szerzej na temat RODK zob. M. Mączyńska, *Badania osobopoznawcze nieletnich jako warunek rzetelnego postępowania sądowego prowadzonego w oparciu o przepisy ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich* (książka przygotowana do publikacji) i pow. tam lit.

to nabrało pewnego autonomicznego znaczenia na gruncie tej ustawy, z którą ściśle jest utożsamiane, i w odczuciu praktyków na dobre zakorzeniło się w postępowaniu z nieletnimi - na co zwrócił uwagę również T. Bojarski⁶⁷¹ opowiadając się za zachowaniem tego określenia. Podobny pogląd zaprezentował A. Gaberle⁶⁷² zwracając trafnie uwagę na to, że wprowadzenie nowej terminologii może dostarczyć jedynie kolejnych trudności i niejasności.

Jest symptomatyczne, że tego typu wnioski płyną również z badań aktowych przeprowadzonych przez B. Czarnecką-Działuk i K. Drapałę w 282 sprawach o demoralizację prowadzonych wobec 342 nieletnich w 2013 r.⁶⁷³. Autorki tych badań podają, że: „pomimo wątpliwości, jakie budzi ustawowe ujęcie demoralizacji, rozumiane jest ono, w większości przypadków, zgodnie ze wskazaniami kryminologów, pedagogów i psychologów. Najczęściej podstawą orzekania środków w związku z demoralizacją jest występowanie przejawów demoralizacji, które się powtarzały i trwały pewien czas.”⁶⁷⁴.

Wreszcie, takie stanowisko prezentują sami praktycy zajmujący się postępowaniem z nieletnimi, z którymi przeprowadziłam wywiady⁶⁷⁵.

Powyższe ustalenia skłaniają mnie zatem do wniosku, że „demoralizacja” – choć wymaga bardziej precyzyjnego ustawowego zdefiniowania w oparciu o wykształconą praktykę interpretacyjną oraz w zgodzie z zasadą *nullum crimen sine lege*, gdyż jednak pozostaje spora grupa osób, dla których powoduje problemy interpretacyjne⁶⁷⁶ - nie powinna być zastępowana innym terminem, który *ab ovo* wprowadzi mętlik i zamieszanie w praktyce.

2.2.2.5. Uwagi *de lege ferenda*

Nieustająca krytyka ustawy prowadzi do formułowania postulatów *de lege ferenda*. W literaturze⁶⁷⁷ przede wszystkim wskazuje się, że: „właśnie stan demoralizacji nieletniego, jej stopień oraz przyczyny są tytułem do ingerencji w proces wychowania nieletniego

⁶⁷¹ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 43, teza 2 do art. 4 u.p.n.

⁶⁷² A. Gaberle (w:) *Problemy...*, op. cit., s. 21-22.

⁶⁷³ Szerzej na temat badań zob. B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji...*, op. cit., s. 250-251.

⁶⁷⁴ Ibidem, s. 272.

⁶⁷⁵ Por. B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Kontrowersje wokół reagowania na przejawy demoralizacji nieletnich. Opinie praktyków*, Pr. w Dział. 2015, t. 23, s. 339.

⁶⁷⁶ Z powołanych już badań aktowych E. Skrętowicza i P. Strzelca wynika, że termin „demoralizacja” nie jest jasny dla 36,5% sędziów oraz 41,6% pracowników RODK. Szerzej zob. E. Skrętowicz, P. Strzelec (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Teoretyczne...*, op. cit., s. 108.

⁶⁷⁷ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 66 i pow. tam lit; V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 59.

i kryteriami mającymi podstawowe znaczenie dla merytorycznych decyzji podejmowanych przez sąd rodzinny, w tym w przedmiocie doboru przewidzianych prawem środków” – co uzasadnia wprowadzenie ustawowej definicji demoralizacji⁶⁷⁸. Argumentację tę w całości podzielam.

Zgadzam się z Z. Sienkiewicz⁶⁷⁹, że to fundamentalne dla u.p.n. pojęcie, jakim jest demoralizacja, powinno doczekać się definicji ustawowej, która zabezpieczy nieletniego przed nieuprawnioną ingerencją organów państwa (sądu) w jego życie zgodnie z zasadami:

- dobra dziecka;
- gwarancyjności prawa;
- praworządności.

Propozycja Z. Sienkiewicz⁶⁸⁰, aby ustawowo zdefiniować demoralizację, jako: „stan zaburzonej osobowości powstały na skutek wpływów środowiskowych, przejawiający się w nieprzestrzeganiu podstawowych norm społecznych, moralnych i prawnych oraz w nierealizowaniu oczekiwań stawianych nieletniemu przez społeczeństwo” nie wydaje mi się jednak właściwa. W szczególności chciałabym zwrócić uwagę na to, że demoralizacja nie zawsze jest skutkiem wpływów środowiskowych, gdyż przyczyną zaburzonego zachowania mogą być indywidualne cechy dziecka – w tym nieprawidłowości rozwojowe, choroby, urazy wymagające zastosowania środków leczniczych, co zostało niezasadnie pominięte w treści proponowanej definicji.

Moim zdaniem, na uwagę zasługuje natomiast propozycja zdefiniowania demoralizacji, jako „psycho-społecznego procesu cechującego się niekorzystnymi zmianami osobowości i zachowań nieletniego o charakterze nasilonym i względnie trwałym, który przejawia się w nieprzestrzeganiu norm i zasad postępowania obowiązujących powszechnie dzieci i młodzież”⁶⁸¹.

Zacytowana definicja była wynikiem pracy Zespołu powołanego w 2009 r. przez Ministra Sprawiedliwości „do przeprowadzenia analizy dotychczasowych oraz wypracowania nowych modelowych rozwiązań prawnych w zakresie problematyki nieletnich”⁶⁸². Stanowiła ona ciekawą, choć nierozwiązującą problemu braku gwarancyjności

⁶⁷⁸ V. Konarska-Wrzonek, *Prawny system...*, op. cit., s. 59.

⁶⁷⁹ Z. Sienkiewicz, *Sporne kwestie...*, op. cit., s. 178-180.

⁶⁸⁰ Ibidem, s. 178-179.

⁶⁸¹ V. Konarska-Wrzonek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzonek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 26, teza 4 do preambuły.

⁶⁸² V. Konarska-Wrzonek, *Prawny system...*, op. cit. s. 61.

prawa, propozycję odejścia od wcześniejszych tendencji definiowania demoralizacji przez wskazanie jedynie przykładowego katalogu zachowań o niej świadczących. Mimo tego nie stała się obowiązującym prawem.

V. Konarska-Wrzosek⁶⁸³, która pracowała na czele Zespołu powołanego w 2009 r., dzieląc pogląd, iż brak ustawowej definicji demoralizacji stanowi poważny mankament ustawy, wskazała, że na przeszkodzie do jego wyeliminowania stoi „brak zgody czynników decyzyjnych na zbyt szeroką nowelizację obowiązującej ustawy” – nad czym, moim zdaniem, należy ubolewać.

Na uwagę zasługuje, że propozycje wprowadzenia ustawowej definicji terminu „demoralizacja” pojawiły się już wcześniej, tj. w projektach Kodeksu i Prawa nieletnich.

I tak w art. 2 § 4 projektu Kodeksu nieletnich z 2005 r.⁶⁸⁴, wskazywano, że: „przejawem demoralizacji w rozumieniu niniejszej ustawy jest popełnienie czynu zabronionego lub naruszanie norm postępowania powszechnie przyjętych w odniesieniu do osób małoletnich, a w szczególności udział w zbiorowości popełniającej czynu zabronione, używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, uprawianie prostytucji lub włóczęgostwo”.

Z kolei art. 2 § 1 projektu Prawa nieletnich z 2007 r.⁶⁸⁵ określał, że: „przejawem demoralizacji jest popełnienie czynu zabronionego lub naruszanie powszechnie przyjętych w odniesieniu do małoletnich norm postępowania, a w szczególności udział w grupie popełniającej czynu zabronione, używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, uprawianie prostytucji, rozwiązły tryb życia, włóczęgostwo lub agresywne zachowanie.”

Moim zdaniem, wskazane propozycje, podobnie jak aktualnie obowiązujące przepisy u.p.n., nie zapewniłyby jednak nieletniemu dostatecznych, postulowanych gwarancji prawnych. Projektodawcy, tak jak twórcy u.p.n., wymienili jedynie przykładowy katalog

⁶⁸³ V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 25, teza 4 do preambuły.

⁶⁸⁴ Projekt ustawy Kodeks nieletnich z 2005 r., Warszawa 2005, <http://www.kurator.webd.pl>, dostęp: 7 maja 2007 r.

⁶⁸⁵ Projekt ustawy Kodeks nieletnich z 21 lutego 2007 r., <http://www.ms.gov.pl/projekty/projekty.shtml>, dostęp: 7 maja 2007 r.

zachowań wskazujących na demoralizację oraz użyli pojęć nieostrych i ocennych – co dotyczy zwłaszcza projektu z 2007 r.⁶⁸⁶

Uważam, że w świetle powyższego, nie ma wątpliwości co do tego, że każda definicja „demoralizacji”, o charakterze ogólnym (jak w przypadku definicji zaproponowanej przez Zespół powołany w 2009 r.) lub wyłącznie przykładowym (jak w projektach Kodeksu nieletnich z 2005 r. i Prawa nieletnich z 2007 r.) będzie narażona na krytykę i zarzut braku gwarancyjności prawa.

W związku z tym podtrzymuję wyrażone niegdyś przeze mnie stanowisko⁶⁸⁷, że zasadne byłoby rozważenie możliwości zdefiniowania „demoralizacji” poprzez enumeratywne wyliczenie zachowań, które na potrzeby ustawy, zostałyby objęte jej treścią – pomimo, iż mam świadomość, że propozycja taka jest wśród praktyków przyjmowana sceptycznie⁶⁸⁸.

Uwzględniając jednak doświadczenia praktyki⁶⁸⁹ należy stwierdzić, że sądy prowadzą wobec nieletnich postępowania z uwagi na te same charakterystyczne zachowania powszechnie uznawane, jako szkodliwe dla nieletnich, a co za tym idzie, *de facto* istnieje taki „zwyczajowy” katalog zachowań przyjmowanych przez sądy za przejaw demoralizacji, z tym, iż nie ma on „oficjalnego” charakteru, co nie tylko budzi uzasadniony zarzut braku gwarancyjności prawa, lecz również nie jest trafne ze względów wychowawczych.

Z tych przyczyn proponuję aby *de lege ferenda* wprowadzić ustawową definicję pojęcia demoralizacja poprzez wskazanie **zamkniętego katalogu** zachowań o niej świadczących, a także zdefiniować stan zagrożenia demoralizacją uzasadniający wdrożenie interwencji sądowej, co, moim zdaniem, można uczynić w następujący sposób:

[Definicje ustawowe]

„Ileć w ustawie jest mowa o:

- 1) (...);
- 2) *czynnie zabronionym – rozumie się przez to czyn zabroniony jako przestępstwo, przestępstwo skarbowe, wykroczenie lub wykroczenie skarbowe*”;
- 3) *przejawie demoralizacji – rozumie się przez to zachowanie nieletniego polegające na:*

⁶⁸⁶ Szerzej zob. M. Mączyńska, *Problemy traktowania...*, op. cit., s. 60 i n. Zob. też: Opinia Rzecznika Praw Dziecka z dnia 25 czerwca 2007 r..., op. cit., s. 2.; A. Gaberle, *Projekt...*, op. cit., s. 14. Zob. też W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 105.

⁶⁸⁷ Zob. M. Mączyńska, *Problemy traktowania...*, op. cit., s. 62.

⁶⁸⁸ B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Kontrowersje...*, op. cit., s. 335-336.

⁶⁸⁹ Szerzej zob. rozdz. 2.2.2.2. niniejszej pracy.

- a) popełnieniu czynu zabronionego,
- b) udziale w grupie przestępczej⁶⁹⁰,
- c) celowym naruszeniu dóbr osobistych osób fizycznych lub prawnych – nawet jeśli nie realizuje znamion czynu zabronionego⁶⁹¹,
- d) używaniu wulgarnych słów,
- e) używaniu papierosów, alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia⁶⁹²,
- f) podejmowaniu współżycia seksualnego przed ukończeniem 15 lat⁶⁹³,
- g) uprawianiu prostytucji,
- h) udziale w czynnościach seksualnych o charakterze grupowym lub nakłanianie do takich czynności,
- i) korzystaniu z gier, filmów, programów, aplikacji, materiałów prasowych, książek i witryn internetowych przeznaczonych dla osób pełnoletnich⁶⁹⁴,
- j) udziale w sektach⁶⁹⁵,
- k) przebywaniu w towarzystwie osób popełniających czyny zabronione lub nadużywających alkoholu, narkotyków lub innych środków psychotropowych w celu wprowadzenia się w stan odurzenia,

⁶⁹⁰ Por. pkt M Rezolucji Parlamentu Europejskiego w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa, gdzie zwrócono uwagę na to, że: „okolice szkoły, a nawet podwórka szkolne, również w dzielnicach uprzywilejowanych, stały się strefami bezprawia (oferowanie narkotyków, przemoc — czasami z użyciem broni białej, różnego rodzaju wymuszenia i rozwój niebezpiecznych gier — patrz zjawisko „happy slapping” z umieszczaniem na stronach internetowych robionych telefonami komórkowymi zdjęć obrazujących sceny przemocy). Szerzej na temat tego dokumentu zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

⁶⁹¹ Jest to uzasadnione zwłaszcza w kontekście nasilającego się zjawiska tzw. cyberprzemocy wśród osób nieletnich. Por. B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Kontrowersje...*, op. cit., s. 320 i n., a także tzw. bullyingu (długotrwałego prześladowania, upokarzania tej samej osoby przez grupę tzw. fala, kociarstwo), które nie zawsze przybiera formę czynu zabronionego, a wymaga podjęcia interwencji wychowawczej w stosunku do jej sprawców. Szerzej na ten temat zob. W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 163-166 i pow. tam lit. Warto odnotować, że W. Klaus wyraził pogląd, że „zjawisko bullyingu powinno zostać uznane przez sąd rodzinny za jeden z przejawów demoralizacji.”. Zob. też H. Pawlaczyk, *Uczeń - kat czy ofiara?*, PiŻ 1999, nr 3, s. 40-42.

⁶⁹² Por. A. Muszyńska, *Przeciwdziałanie narkomanii nieletnich w świetle ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich i ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii*, NKPK 2000, t. V, s. 9-34; A. Muszyńska, *Postępowanie w sprawach leczenia osób niepełnoletnich uzależnionych od alkoholu lub innych środków odurzających*, PPIA 2007, t. LXXV, s. 189-198.

⁶⁹³ Proponowana regulacja korespondowałaby z treścią art. 200 § 1 k.k., który stanowi, że: „§ 1. Kto obcuje płciowo z małoletnim poniżej lat 15 lub dopuszcza się wobec takiej osoby innej czynności seksualnej lub doprowadza ją do poddania się takim czynnościom albo do ich wykonania, podlega karze pozbawienia wolności od lat 2 do 12.”.

⁶⁹⁴ Por. pkt G Rezolucji Parlamentu Europejskiego w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa, gdzie „pokazywanie w mediach, jak również na stronach internetowych i w grach komputerowych przykładów bezmyślnej, nadmiernej i niepotrzebnej przemocy” zaliczono do „głównych czynników powodujących przestępczość nieletnich”. Szerzej na temat tego dokumentu zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy. Na temat negatywnego wpływu takiego przekazu na kształtowanie osobowości nieletniego oraz powielania tamże zaobserwowanych ujemnych zachowań zob. też W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 167. Przypis nr 45 i pow. tam lit.; W. Spirydowicz, *Przemoc w środkach przekazu i jej wpływ na przestępczość*, PS 1993, nr 7-8, s. 24-45.

⁶⁹⁵ Por. A. Mudrecki, *Odebrać natychmiast*, Rzeczpospolita z dnia 29 czerwca 2000 r.

- l) braku posłuszeństwa wobec uzasadnionych wymagań rodziców, opiekunów, nauczycieli,*
 - m) ucieczkach z domu,*
 - n) uchylaniu się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego,*
 - o) naruszaniu regulaminu szkolnego lub innych regulaminów obowiązujących w miejscach publicznych, a także organizacjach młodzieżowych, sportowych, kulturalno-oświatowych i innych organizacjach społecznych, do których należy nieletni*
- o ile wskazane wyżej zachowanie nieletniego ma charakter trwały lub nasilony, lub kumulatywny, lub powtarzający się, za wyjątkiem zachowania, o którym mowa w pkt a i wynika z niekorzystnych zmian osobowości nieletniego;*
- 4) przejawie zagrożenia demoralizacją⁶⁹⁶ – rozumie się przez to każde zachowanie nieletniego wymienione w pkt 3 lit. a-o, nawet jeśli nie ma charakteru trwałego, kumulatywnego, nasilonego lub powtarzającego się, lecz stanowi bezpośrednie niebezpieczeństwo doprowadzenia do niekorzystnych zmian osobowości nieletniego lub w inny sposób zagraża jego dobru.”*

Uważam, że takie rozwiązanie prawne, w przeciwieństwie do istniejącej regulacji, która ma charakter wyłącznie przykładowy, zdecydowanie zwiększyłoby gwarancyjność prawa ograniczając możliwość interwencji sądowej wobec nieletnich do sytuacji wprost określonych w ustawie – zgodnie z zasadą *nullum crimen sine lege* – uwzględniając tym samym argumenty podnoszone w doktrynie, na które zwracałam uwagę wcześniej.

Oczywiście istnieje ryzyko, że w konkretnym przypadku również zachowanie nieletniego niewymienione w ustawie wymagałoby wdrożenia określonych działań (np. samookaleczenia, próby samobójcze) jednak w takiej sytuacji nadal pozostawałaby możliwość zastosowania reakcji, o jakiej mowa w art. 109 k.r.o.⁶⁹⁷ - zawsze, gdyby dobro dziecka było zagrożone, co w moim przekonaniu stanowiłoby wystarczające zabezpieczenie interesu dziecka i społeczeństwa⁶⁹⁸.

⁶⁹⁶ Szerzej na temat postulatu objęcia zakresem stosowania ustawy sytuacji zagrożenia nieletniego demoralizacją i wprowadzeniem rozwiązań umożliwiających stosowanie reakcji wobec rodziców (opiekuna) nieletniego zob. rozdz. 1.1.6.3. niniejszej pracy.

⁶⁹⁷ Treść przepisu powołana w rozdz. 1.1.6.3. niniejszej pracy.

⁶⁹⁸ Por. B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Kontrowersje...*, op. cit., s. 339.

Przechodząc do kolejnego, ściśle związanego z pojęciem „demoralizacja”, postulat *de lege ferenda*, który nie odnosi się jednak do sposobu definiowania tego terminu, lecz organów uprawnionych do prowadzenia postępowania, chciałabym zwrócić uwagę na to, że w doktrynie pojawiła się propozycja przekazania spraw nieletnich, dotyczących wykazywania innych niż popełnienie czynu karalnego przejawów demoralizacji, do postępowań alternatywnych⁶⁹⁹.

Moim zdaniem, ciekawe rozwiązanie *de lege ferenda* przedstawiła w tym zakresie K. Gromek⁷⁰⁰ proponując, aby:

- ograniczyć interwencję sądową wobec nieletniego do sytuacji, w której nieletni popełni czyn zabroniony;
- sprawy dotyczące innych ujemnych zachowań nieletniego przekazać do kompetencji organów pozasądowych (np. szkoły lub innych placówek wychowawczych), chyba że uprzednio stosowane przez nie środki okazały się nieskuteczne.

Wskazana propozycja wydaje mi się zgodna ze standardami międzynarodowymi, a w szczególności z przytoczonym wyżej stanowiskiem Komitetu Praw Dziecka wyrażonym w Komentarzu Ogólnym nr 10 do Konwencji, a także z propagowaną w aktach prawa międzynarodowego ideą *diversion*⁷⁰¹.

W komentarzu do reguły 11. Reguł Pekińskich⁷⁰² przewidującej takie postępowanie alternatywne wskazuje się, że: „w wielu wypadkach powstrzymanie się od interwencji jest najlepszym sposobem reagowania. Tak więc na początku procesu wykołajenia postępowanie alternatywne bez przekazywania sprawy służbom społecznym może być właśnie środkiem optymalnym; szczególnie w sprawach o błahe przestępstwa, kiedy rodzina, szkoła i inne instytucje nieformalnej kontroli społecznej podjęły już właściwe

⁶⁹⁹ Szerzej na temat postępowań alternatywnych (*diversion*) zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 231-234 i pow. tam lit.

⁷⁰⁰ K. Gromek, *Postępowanie z nieletnimi de lege...*, op. cit., s. 138-139.

⁷⁰¹ Idea *diversion* jest propagowana m.in. w Regułach Pekińskich (reguła 11), w Zaleceniu Komitetu Ministrów RE dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich (zalec 2.III), w Konwencji o prawach dziecka (art. 40 ust. 3 lit. b), we Wskazaniach Rijadzkich (wskazanie 6.I, 58.VI.), Rezolucji Parlamentu Europejskiego w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa (pkt. 23) oraz w Wytocznych Komitetu RE w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dzieci (wytoczne 24-25.IV.B). Szerzej na temat powołanych dokumentów międzynarodowych zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy. Szerzej na temat koncepcji *diversion* zob. też J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Gdańsk 1999, s. 484-485; W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 66 i n. i pow. tam lit.

⁷⁰² Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (tzw. Reguły Pekińskie) przyjęte rezolucją 40/33 przez Zgromadzenie Ogólne dnia 29 listopada 1985 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 347.

i konstruktywne działania albo jest prawdopodobne, że to uczynią.” – z czym w całości się zgadzam⁷⁰³.

Uważam, że wyposażenie szkoły w odpowiednie procedury i środki oddziaływania na nieletniego (wyłącznie o charakterze nieizolacyjnym i niezmiennym środowiska wychowawczego nieletniego) w sprawach o demoralizację, która nie objawia się popełnianiem czynów zabronionych:

- zapewniałoby realizację standardów międzynarodowych;
- byłoby zgodne z dyrektywą dobra dziecka (zwłaszcza przez ograniczenie stygmatyzacji nieletniego);
- podnosiłoby autorytet szkoły wobec uczniów i ich rodziców, co jest uzasadnione ze względów wychowawczych;
- wypełniałoby cele zapobiegania demoralizacji, gdyż istnieje znaczne prawdopodobieństwo, że nieletni mając świadomość tego, że szkoła w reakcji na zachowania świadczące o jego demoralizacji ma możliwość (a nawet obowiązek) stosowania wobec niego określonych środków wychowawczych, powstrzymałaby się od zachowań, które byłyby szkole „znane z urzędu”, tj. unikanie obowiązku szkolnego, agresywne zachowania wobec rówieśników, palenie papierosów (które często ma miejsce na terenie szkoły) z obawy przed nieuniknioną i szybką reakcją na te zachowania;
- przyspieszyłoby postępowanie w sprawie nieletniego, a tym samym podwyższyłoby skuteczność stosowanych środków⁷⁰⁴;
- odciążałoby sądy rodzinne, w sprawach w których bardziej od wiedzy prawniczej potrzebna jest wiedza pedagogiczno-psychologiczna;
- byłoby zgodne z postulatami praktyków, którzy uznają, że interwencja sądowa w sprawie nieletniego powinna mieć charakter ostateczny⁷⁰⁵.

Co prawda standardy międzynarodowe wymagają, aby na wdrożenie postępowania alternatywnego wyraził zgodę nieletni lub jego rodzice (opiekun), gdyż zgodnie z regułą 11.3 Reguł Pekińskich: „Podjęcie każdej decyzji o postępowaniu alternatywnym w postaci przekazania sprawy odpowiedniej wspólnotie lub właściwym służbom, wymaga zgody

⁷⁰³ Por. A. Baładynowicz, *Przestępczość nieletnich a socjalizacyjne funkcje szkoły*, Prok. i Pr. 2006, nr 7-8, s. 5-23.

⁷⁰⁴ Szerzej na temat związku, jaki zachodzi pomiędzy szybkością postępowania, a skutecznością oddziaływań wychowawczych wobec nieletniego zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 128-129 i pow. tam lit.

⁷⁰⁵ B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Kontrowersje...*, op. cit. s. 331 i n..

nietletniego albo jego rodziców lub opiekunów; każda decyzja powinna być pozytywnie rozpatrzona przez właściwą władzę, jeśli wpłynie odpowiedni wniosek.”⁷⁰⁶, lecz nie wydaje mi się, aby stanowiło to przeszkodę do wdrożenia proponowanego modelu postępowania.

Można bowiem wprowadzić regulację, zgodnie z którą nietletni (lub rodzice, opiekunowie), na wstępnym etapie postępowania lub nawet przed jego formalnym wszczęciem, byłiby wzywani do wyrażenia stanowiska w tym zakresie po pouczeniu, że w wypadku braku wymaganej zgody sprawa zostanie rozpoznana przez sąd rodzinny.

Należy odnotować, że *de lege lata* przepis art. 32j u.p.n.⁷⁰⁷ dopuszcza co prawda możliwość przekazania sprawy nietletniego (za jego zgodą) szkole, do której nietletni uczęszcza, albo organizacji młodzieżowej, sportowej, kulturalno-oświatowej lub innej organizacji społecznej, do której nietletni należy, jednak stosowanie tej instytucji:

- zamiast poprzedzać sądową ingerencję w życie nietletniego *de facto* może być wyłącznie jej następstwem, tym bardziej, że jak wskazują komentatorzy ustawy⁷⁰⁸ w postanowieniu o przekazaniu sprawy jednemu z wymienionych podmiotów: „sąd powinien wskazać możliwie konkretne rodzaje środków oddziaływania wychowawczego, jakie należałoby zastosować wobec nietletniego.”;
- nasuwa znaczne kontrowersje, gdyż uzależnia możliwość wdrożenia przedmiotowej procedury od zgody samego nietletniego (w sytuacji gdy powołane wyżej standardy międzynarodowe dopuszczają możliwość wyrażenia takiej zgody przez rodziców lub opiekunów) – co jednak pominięto w przedmiotowej regulacji. Jest to trudne do przyjęcia, tym bardziej, że u.p.n. nie przewiduje dolnej granicy wieku nieletniości, czyli hipotetycznie w aktualnym stanie prawnym zgody takiej można wymagać od 6 - 7 latka, a nawet dziecka młodszego, należącego do jednej z wymienionych w art. 32j u.p.n. organizacji – co jest oczywistym nieporozumieniem;
- w praktyce jest martwe.⁷⁰⁹

⁷⁰⁶ P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 346.

⁷⁰⁷ Zgodnie z art. 32j u.p.n.:

„§ 1. Sąd rodzinny może przekazać sprawę nietletniego, za jego zgodą, szkole, do której nietletni uczęszcza, albo organizacji młodzieżowej, sportowej, kulturalno-oświatowej lub innej organizacji społecznej, do której nietletni należy, jeżeli uzna, że środki oddziaływania wychowawczego, jakimi dana szkoła lub organizacja dysponuje, są wystarczające. Sąd rodzinny wskazuje, w miarę potrzeby, kierunki oddziaływania wychowawczego.

§ 2. Podmiot, któremu przekazano sprawę nietletniego, informuje sąd rodzinny o podjętych działaniach wychowawczych i osiągniętych efektach, nie rzadziej niż co 6 miesięcy, niezwłocznie zaś o ich nieskuteczności.

§ 3. Przepis art. 79 § 1 stosuje się odpowiednio.”.

⁷⁰⁸ T. Bojarski, E. Kruk (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 188, teza 1 do art. 32j u.p.n. i pow. tam lit.

⁷⁰⁹ Opinia prof. dr hab. Marianny Korcyl – Wolskiej z dnia 8 kwietnia 2013 r..., op. cit.

Z tych przyczyn uważam, że istniejące rozwiązania nie są wystarczające, a propozycja przekazania szkole (lub innej instytucji) spraw dotyczących demoralizacji nieletnich (zwłaszcza, jeśli demoralizacja nie objawia się popełnianiem czynów zabronionych) zasługuje na poparcie.

2.2.3. Czyn karalny w rozumieniu u.p.n.

2.2.3.1. Czyn karalny a czyn zabroniony

W literaturze⁷¹⁰ - jak już była o tym mowa, podnoszono, że pojęcie czynu karalnego jest pojęciem nowym i swoistym dla postępowania w sprawach nieletnich – sformułowaniem specjalnie na jego użytek.

Zdaniem A. Grześkowiak⁷¹¹ „pełni ono funkcję pojęcia zbiorczego, opartego na koncepcji czynu zabronionego, i stanowi potwierdzenie ważnej zasady, że nieletni ze względu na brak zdolności do zawinienia nie może popełnić ani przestępstwa, ani wykroczenia, oczywiście z wyjątkiem, gdy chodzi o art. 9 § 2 k.k.^{712,713}, co jednak, moim zdaniem,, byłoby słusznym podejściem pod warunkiem, że pojęcie czynu zabronionego i przestępstwa (wykroczenia) byłyby pojęciami tożsamymi, a tak oczywiście nie jest.

Bardziej trafne wydaje mi się spostrzeżenie T. Bojarskiego⁷¹⁴, że przyjęte rozwiązanie miało na celu „zawężenie «jurydycznej» podstawy wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego.” Należy bowiem mieć na uwadze, że pojęcie „czyn karalny” jest pojęciem węższym od pojęcia „czyn zabroniony”⁷¹⁵, chociaż mieści się w jego zakresie, gdyż jak wynika z art. 1 § 2 pkt 2 lit. b u.p.n., nie odnosi się ono do większości wykroczeń powszechnych, ani do wykroczeń skarbowych.

⁷¹⁰ V. Konarska-Wrzonek, *Prawny system...*, op. cit., s. 52; A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 31-32.

⁷¹¹ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 54; A. Grześkowiak, *Reforma...*, op. cit., s. 234.

⁷¹² Przywołany pogląd dotyczący rozwiązań prawnych przewidzianych w u.p.n. został wyrażony w okresie obowiązywania k.k. z 1969 r. Art. 9 § 2 k.k. z 1969 r. stanowił, że: „Nieletni, który po ukończeniu lat 16 popełnia zbrodnię przeciwko życiu, zbrodnię zgwałcenia, rozboju lub zbrodnię przeciwko bezpieczeństwu powszechnemu albo umyślnie powoduje ciężkie uszkodzenie ciała lub ciężki rozstrój zdrowia, może odpowiadać na zasadach określonych w tym kodeksie, jeżeli okoliczności sprawy oraz właściwości i warunki osobiste sprawcy za tym przemawiają, a zwłaszcza gdy poprzednio stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się bezskuteczne.”

⁷¹³ Szerzej na temat wyjątkowej odpowiedzialności karnej nieletnich zob. lit. powołana w rozdziale 1.1.6.2. niniejszej pracy.

⁷¹⁴ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 24.

⁷¹⁵ Zob. art. 115 § 1 ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz. U. Nr 88, poz. 553 z późn. zm. Dz. U. z 2016 r., poz. 1137, t.j. z dnia 29 lipca 2016 r.

Odwołując się do treści ustawy trzeba zauważyć, że zgodnie z art. 1 § 2 pkt 2 lit. b) u.p.n.⁷¹⁶ przez pojęcie „czyn karalny” należy rozumieć czyn zabroniony⁷¹⁷ przez ustawę jako:

- przestępstwo (zbrodnię lub występki);
- przestępstwo skarbowe⁷¹⁸;
- wykroczenie powszechne określone w art⁷¹⁹ .:
 - 50a k.w. (posiadanie niebezpiecznych przedmiotów w miejscu publicznym);
 - 51 k.w. (zakłócanie porządku publicznego);
 - 69 k.w. (niszczenie znaku umieszczonego przez organ państwowy);
 - 74 k.w. (uszkodzenie znaku umieszczonego przez organ państwowy);
 - 76 k.w. (obrzucanie kamieniami lub innymi przedmiotami pojazdu mechanicznego będącego w ruchu);
 - 85 k.w. (samowolna zmiana znaku);
 - 87 k.w. (prowadzenie pojazdu w stanie po użyciu alkoholu);
 - 119 k.w. (kradzież lub przywłaszczenie rzeczy ruchomej o wartości nieprzekraczającej ¼ minimalnego wynagrodzenia);
 - 122 k.w. (paserstwo, jeżeli wartość mienia nie przekracza ¼ minimalnego wynagrodzenia);
 - 124 k.w. (niszczenie cudzej rzeczy, jeśli szkoda nie przekracza ¼ minimalnego wynagrodzenia);
 - 133 k.w. (spekulacja biletami);
 - 143 k.w. (utrudnianie korzystania z urządzeń przeznaczonych do użytku publicznego).

Analizując treść powołanego wyżej przepisu art. 1 § 2 pkt 2 lit. b) u.p.n., w którym pojęciem czynu karnego zostały objęte zarówno czyny zabronione jako przestępstwa

⁷¹⁶ Zgodnie z art. 1 § 2 pkt 2 u.p.n. „Ileć w ustawie jest mowa o (...) "czynie karnym" - rozumie się przez to czyn zabroniony przez ustawę jako:

a) przestępstwo lub przestępstwo skarbowe albo

b) wykroczenie określone w art. 50a, art. 51, art. 69, art. 74, art. 76, art. 85, art. 87, art. 119, art. 122, art. 124, art. 133 lub art. 143 Kodeksu wykroczeń.”.

⁷¹⁷ W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 105 i n. i pow. tam lit.

⁷¹⁸ Zob. M. Szwarczyk (w:) *Problem...*, op. cit., s. 165-174; 30. J. Sawicki, *Odpowiedzialność nieletnich za przestępstwa skarbowe i wykroczenia skarbowe*, NKPK 2012, t. XXVIII, s. 293-312.

⁷¹⁹ Warto odnotować, że art. 1 § 2 pkt 2 lit. b) u.p.n. był dwukrotnie nowelizowany odnośnie katalogu wykroczeń, jakie mieszczą się w pojęciu czynu karnego: Ustawą z dnia 30 sierpnia 2013 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 1165, kiedy z jego treści skreślono nieobowiązujący już wówczas art. 62 k.w. dotyczący znęcania się nad zwierzętami oraz Ustawą z dnia 11 września 2015 r. o zmianie ustawy o bezpieczeństwie imprez masowych oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 1707, którym dodano do jego treści art. 50a k.w. dotyczący posiadania niebezpiecznych przedmiotów w miejscu publicznym.

i przestępstwa skarbowe, jak i czyny zabronione jako wykroczenia, przychylam się do stanowiska B. Kowalskiej-Ehrlich⁷²⁰, iż „przyjęte rozwiązanie prowadzi do częściowego zrównania różnych czynów zabronionych popełnianych przez młodzież, bowiem jak wiadomo z badań kryminologicznych rodzaj czynu, a szczególnie wysokość zagarniętego mienia, nie ma istotnego znaczenia dla oceny stopnia wykolejenia nieletniego”.

W literaturze⁷²¹ zwraca się uwagę, że ustawodawca objął pojęciem „czyn karalny” wąski katalog czynów zabronionych jako wykroczenia powszechne, ograniczając go do tych czynów, które wskazują na wysoki stopień demoralizacji sprawcy i potrzebę wdrożenia działań wychowawczych (czyny o charakterze chuligańskim, skierowane przeciwko mieniu lub życiu i zdrowiu).

Jednocześnie warto odnotować, iż w doktrynie⁷²² panuje zgoda co do tego, że dopuszczenie się przez nieletniego innych wykroczeń, w tym wykroczeń skarbowych, również może skutkować wszczęciem postępowania sądowego wobec nieletniego, o ile zachowanie nieletniego wskazuje na możliwość przypisania mu przejawów demoralizacji, co w takim wypadku będzie przesłanką wszczęcia postępowania sądowego.

Nie bez racji V. Konarska-Wrzosek⁷²³ stwierdza, że takie działanie ustawodawcy (wyłączające znaczną część wykroczeń z pojęcia czynu karalnego przy jednoczesnym traktowaniu ich za przejaw demoralizacji) w praktyce „zafałszowuje podstawę podejmowania ingerencji”.⁷²⁴

Na uwagę zasługuje, że V. Konarska-Wrzosek⁷²⁵ podaje trzy argumenty przemawiające przeciwko aktualnej regulacji, które w streszczeniu sprowadzają się do tego, że:

- popełnienie przez nieletniego jakiegokolwiek czynu zabronionego może *de facto* stanowić podstawę sądowej interwencji bądź przez zakwalifikowanie go jako czynu karalnego, bądź jako przejawu demoralizacji;
- również inne czyny zabronione, które nie zostały zakwalifikowane przez ustawodawcę do czynów karalnych – popełniane przez nieletnich „mogą budzić obawę o ich dalszy

⁷²⁰ B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 24-25.

⁷²¹ Zob. A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 31-32; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 21-22.

⁷²² Zob. B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 27; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 66; P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit. s. 19; A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 54-55; A. Grześkowiak, *Reforma...*, op. cit., s. 233; B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 25.

⁷²³ V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 54.

⁷²⁴ Ibidem.

⁷²⁵ V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 37-38, teza 7 do art. 1 u.p.n.

prawidłowy rozwój” (co dotyczy zwłaszcza wykroczeń skarbowych, które od przestępstw różni najczęściej tylko wartość uszczuplonej lub narażonej na uszczuplenie należności publicznoprawnej);

- istniejąca regulacja zafałszowuje powód wszczęcia i prowadzenia postępowania w sprawie nieletniego.

Prezentowane przez V. Konarską-Wrzošek stanowisko uważam za słuszne i przekonujące, zwłaszcza, że nie chodzi tu o to, aby poszerzać zakres „odpowiedzialności” nieletnich, a jedynie by już istniejące regulacje uczynić prostszymi i bardziej przejrzystymi oraz przedstawiającymi rzeczywisty obraz rzeczy.

Chciałabym bowiem wskazać, że przedmiotowa dyskusja nad zasadnością objęcia pojęciem „czyn karalny” wszystkich wykroczeń jest *de facto* dyskusją nad sensem dalszego posługiwania się pojęciem „czyn karalny” na gruncie u.p.n. Należy bowiem mieć na uwadze to, że objęcie pojęciem „czyn karalny” wszystkich wykroczeń, w tym wykroczeń skarbowych, zrówna zakres treściowy tego pojęcia z zakresem pojęcia „czyn zabroniony”, co przesądzi o bezzasadności jego wyodrębniania. Z tych przyczyn uważam, że należy przyjrzeć się bliżej głosom zabieranym w tej dyskusji.

W szczególności A. Grześkowiak⁷²⁶ podnosi, że objęcie pojęciem „czyn karalny” wszystkich wykroczeń w konsekwencji „powiększy rozmiary «przestępczości» nieletnich w Polsce.” – co, według mnie, jest trafnym spostrzeżeniem, przy założeniu, że mianem „przestępczości nieletnich” nazywać będziemy popełnianie przez nieletnich czynów karalnych, tak jak uczyniono to w preambule do u.p.n., która odwołuje się do demoralizacji i przestępczości nieletnich. Uważam jednak, że nie ulega wątpliwości, iż powiększenie rozmiarów „przestępczości nieletnich”, na które zwraca uwagę A. Grześkowiak, może mieć wyłącznie wymiar statystyczny wpływający jedynie na doniesienia medialne i opinię społeczną.

Warto odnotować, że T. Bojarski⁷²⁷ początkowo zajmował stanowisko zbliżone do A. Grześkowiak wskazując, że ustawodawca słusznie zrezygnował z nadawania penalnego zabarwienia drobnym czynom, jednak z czasem, pod wpływem praktyki, zaczął opowiadać się za objęciem kategorią czynu karalnego wszystkich wykroczeń z jednoczesnym pozostawieniem sądowi decyzji o wszczęciu i prowadzeniu postępowania w realiach

⁷²⁶ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 55.

⁷²⁷ T. Bojarski, *Pozytywne...*, op. cit., s. 12.

konkretnego przypadku⁷²⁸ – co jednak, moim zdaniem, mogłoby się wydawać słuszne tylko wtedy, gdyby w ogóle istniał dalszy sens wyróżniania demoralizacji i czynu karalnego jako dwóch odrębnych podstaw wszczynania postępowania względem nieletniego, który jednak poddałam w wątpliwość w dalszej części rozważań.

Wymaga podkreślenia, że z uwagi na to, iż w społeczeństwie przyjmuje się, że sprawcy czynów karalnych często charakteryzują się wyższym stopniem demoralizacji od nieletnich wykazujących „jedynie” inne przejawy demoralizacji, ustawodawca przewidział możliwość podjęcia wobec nich „specjalnych” działań określonych w u.p.n., a mianowicie:

- zatrzymania przez Policję, a następnie umieszczenia w policyjnej izbie dziecka (art. 32g § 1 u.p.n.⁷²⁹);
- umieszczenia w schronisku dla nieletnich (art. 27 § 1 i 2 u.p.n.⁷³⁰);
- orzeczenia przepadku rzeczy pochodzących z czynu karalnego (art. 6 pkt 8 u.p.n.⁷³¹);
- umieszczenia w zakładzie poprawczym (art. 10 u.p.n.^{732, 733}).

⁷²⁸ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 53, teza 7 do art. 1 u.p.n.i pow. tam lit.

⁷²⁹ Zgodnie z art. 32g § 1 u.p.n. „§ 1. Jeżeli jest to konieczne ze względu na okoliczności sprawy, Policja może zatrzymać, a następnie umieścić w policyjnej izbie dziecka nieletniego, co do którego istnieje uzasadnione podejrzenie, że popełnił czyn karalny, a zachodzi uzasadniona obawa ukrycia się nieletniego lub zatarcia śladów tego czynu, albo gdy nie można ustalić tożsamości nieletniego”. Więcej na ten temat zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 121 i n.

⁷³⁰ Zgodnie z art. 27 § 1 i 2 u.p.n.:

„§ 1. Nieletniego można umieścić w schronisku dla nieletnich, jeżeli zostaną ujawnione okoliczności przemawiające za umieszczeniem go w zakładzie poprawczym, a zachodzi uzasadniona obawa ukrycia się nieletniego lub zatarcia śladów czynu karalnego, albo jeżeli nie można ustalić tożsamości nieletniego.

§ 2. Umieszczenie nieletniego w schronisku dla nieletnich może nastąpić wyjątkowo także wtedy, gdy zostaną ujawnione okoliczności przemawiające za umieszczeniem go w zakładzie poprawczym, a nieletniemu zarzucono popełnienie czynu karalnego określonego w art. 134, art. 148 § 1, 2 lub 3, art. 156 § 1 lub 3, art. 163 § 1 lub 3, art. 166, art. 173 § 1 lub 3, art. 189, art. 189a, art. 197 § 3 lub 4, art. 198, art. 200, art. 202 § 3, 4, 4a, 4b lub 4c, art. 204 § 3, art. 252 § 1 lub 2 i w art. 280 Kodeksu karnego”.

Szerzej zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 160 i n. Szerzej na temat umieszczenia nieletniego w schronisku dla nieletnich zob. H. Ośliżło, *Próba oceny skuteczności środków tymczasowych stosowanych wobec nieletnich*. Pal. 1998, nr 1-2, s. 32-36; E. Kruk, *Umieszczenie w schronisku dla nieletnich jako tymczasowy środek zapobiegawczy stosowany wobec nieletnich*. Prok. i Pr. 1997, nr 1, s. 78-84; K. Ścisłowicz, *Odpowiedzialność odszkodowawcza Skarbu Państwa za niesłuszne pozbawienie wolności w toku postępowania w sprawach nieletnich de lege lata i de lege ferenda* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 385-397.

⁷³¹ Zgodnie z art. 6 pkt 8 u.p.n.: „Wobec nieletnich sąd rodzinny może (...) orzec przepadek rzeczy uzyskanych w związku z popełnieniem czynu karalnego”.

⁷³² Art. 10 u.p.n. stanowi, że: „Sąd rodzinny może orzec umieszczenie w zakładzie poprawczym nieletniego, który dopuścił się czynu karalnego, o którym mowa w art. 1 § 2 pkt 2 lit. a, jeżeli przemawiają za tym wysoki stopień demoralizacji nieletniego oraz okoliczności i charakter czynu, zwłaszcza gdy inne środki wychowawcze okazały się nieskuteczne lub nie rokują resocjalizacji nieletniego”.

⁷³³ W Wyroku SN z dnia 1 czerwca 2006 r., V KK 141/06, LEX nr 186964 został wyrażony trafny pogląd, że: „Art. 10 u.p.n. ogranicza stosowanie środka poprawczego, o którym mowa w art. 6 pkt 10 u.p.n., wyłącznie do czynów karalnych (w rozumieniu tej ustawy) określonych w art. 1 § 2 pkt 2 lit. a) u.p.n. W tym ostatnim przepisie zaś, za czyny karalne uznaje się jedynie zachowania wypełniające znamiona przestępstwa lub przestępstwa skarbowego. Niektóre wykroczenia są wprawdzie także uznane za czyny karalne w rozumieniu omawianej ustawy, ale wskazano je w art. 1 § 2 pkt 2 lit. b) u.p.n., a do tego przepisu art. 10 u.p.n. się nie odwołuje. W razie zatem ustalenia, że nieletni dopuścił się czynu karalnego wypełniającego tylko znamiona czynu zabronionego jako wykroczenie, określone we wskazanym wyżej przepisie ustawy,

W świetle powyższego rodzi się pytanie, czy zatem wobec wymienionych regulacji uzasadnione są pojawiające się w literaturze⁷³⁴ postulaty poszerzenia zakresu pojęcia „czyn karalny” na wszystkie wykroczenia i *de iure* zrównanie go z pojęciem „czyn zabroniony”? Czy w takim wypadku *de facto* nie doszłoby do zaostrzenia zasad swoistej odpowiedzialności nieletnich?

Analiza u.p.n. poczyniona przeze mnie w tym zakresie wskazuje na to, że takie działanie w praktyce nie pogorszyłoby sytuacji nieletniego, ponieważ nie poszerzyłoby zakresu przesłanek do wszczęcia postępowania wobec nieletniego skoro i tak *de lege lata* popełnienie jakiegokolwiek czynu zabronionego uznawane jest za przejaw demoralizacji. Nie poszerzyłoby również zakresu sytuacji, w których nieletniego można umieścić w schronisku dla nieletnich, ani możliwości stosowania wobec niego środka poprawczego, gdyż środki te stosuje się wyłącznie w sytuacji popełnienia przez nieletniego czynu zabronionego, jako przestępstwo⁷³⁵.

Za hipotetycznie pogarszające sytuację nieletniego, w przypadku objęcia zakresem „czynu karnego” wszystkich wykroczeń należałoby jednak wskazać:

- umożliwienie Policji (o ile jest to konieczne ze względu na okoliczności sprawy) zatrzymanie i umieszczenie w policyjnej izbie dziecka nieletniego, co do którego istnieje uzasadnione podejrzenie, że popełnił czyn zabroniony jako „jakikolwiek” wykroczenie, a zachodzi uzasadniona obawa ukrycia się nieletniego lub zatarcia śladów tego czynu, albo gdy nie można ustalić tożsamości nieletniego⁷³⁶;
- umożliwienie sądowi stosowania środka wychowawczego, o jakim mowa w art. 6 pkt 8 u.p.n.⁷³⁷, tj. orzeczeniem przepadku rzeczy uzyskanych w związku z popełnieniem czynu karnego, w przypadku popełnienia czynu zabronionego jako jakiegokolwiek wykroczenie, w tym wykroczenie skarbowe.

sąd może orzec wobec niego środki wymienione w art. 6 u.p.n., z wyłączeniem jednak środka poprawczego wskazanego w pkt 10 art. 6 u.p.n.”. Zob. też Wyrok SN z dnia 29 października 2002 r., III KK 352/02, LEX nr 56866; Wyrok SN z dnia 9 października 2002 r., III KKN 563/00, Prok. i Pr. – wkł.2003, nr 3, s. 24, LEX nr 55549; Wyrok SN z dnia 22 listopada 2006 r., V KK 375/06, OSNwSK 2006, nr 1, poz. 2225, LEX nr 295455.

⁷³⁴ Zob. H. Oślizło, *Propozycje zmian w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich*, PS 1998, nr 10, s. 104-105; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Teoretyczne...*, op. cit., s. 22.

⁷³⁵ Szerzej zob. M. Mączyńska, *Problemy traktowania...*, op. cit. s. 55.

⁷³⁶ Zgodnie z art. 32g § 1 u.p.n. „§ 1. Jeżeli jest to konieczne ze względu na okoliczności sprawy, Policja może zatrzymać, a następnie umieścić w policyjnej izbie dziecka nieletniego, co do którego istnieje uzasadnione podejrzenie, że popełnił czyn karalny, a zachodzi uzasadniona obawa ukrycia się nieletniego lub zatarcia śladów tego czynu, albo gdy nie można ustalić tożsamości nieletniego.”.

⁷³⁷ Treść przepisu powołana w rozdz. 1.1.6.2. niniejszej pracy.

Dokonując powyższego wyliczenia celowo użyłam sformułowania „hipotetycznie”, gdyż trudno sobie wyobrazić, aby Policja zatrzymywała nieletniego i umieszczała go w policyjnej izbie dziecka na skutek podejrzenia popełnienia nieobjętego aktualnie zakresem pojęcia „czyn karalny” wykroczenia, tym bardziej, że w postępowaniu z nieletnimi należy kierować się przede wszystkim ich dobrem. Co się natomiast tyczy orzekania przepadku, to względy wychowawcze przemawiają za tym, aby poszerzyć możliwość stosowania tego środka do przedmiotów uzyskanych z każdego czynu zabronionego.

Trzeba jednak mieć na uwadze, że objęcie zakresem pojęcia czyn karalny wszystkich wykroczeń wprowadziłoby także istotne korzyści dla nieletniego, tj.:

- poszerzyłyby na mocy art. 14 u.p.n.⁷³⁸ możliwość stosowania przepisów ogólnych kodeksu wykroczeń do zachowań, które realizują ich znamiona, a aktualnie nie są zaliczone do czynów karalnych – w tym przepisów dotyczących przedawnienia, co z pewnością byłoby korzystne dla nieletnich;
- zrównałoby zakres treściowy pojęcia „czyn karalny” i „czyn zabroniony” *de facto* w ogóle czyniąc nieuzasadnionym posługiwanie się w u.p.n. pojęciem czynu karalnego, co pozwoliłoby na jego wyeliminowanie z treści ustawy i przyjęcie jednolitej przesłanki prowadzenia postępowania wobec nieletnich, czyniąc ją bardziej przejrzystą.

Mając na względzie poczynione wyżej uwagi przychyliam się do postulowanego *de lege ferenda* zastąpienia w postępowaniu z nieletnimi pojęcia „czyn karalny” pojęciem „czyn zabroniony”.

Przechodząc w tym miejscu do obowiązującego stanu prawnego i nieco bardziej szczegółowych rozważań na temat czynu karalnego chciałabym zwrócić uwagę na to, że w doktrynie⁷³⁹ wskazuje się, że wszczynając postępowanie ze względu na czyn karalny, należy dokonać jego kwalifikacji prawnej – co jest, według mnie, uzasadnione przede wszystkim z uwagi na przysługujące nieletniemu prawo do znajomości zarzutów i prawo do obrony, a co za tym idzie, również prawo do rzetelnego procesu sądowego.

Na szczególną uwagę zasługuje – na co trafnie zwraca uwagę M. Korcyl-Wolska⁷⁴⁰, że czyn karalny to czyn „nie tylko realizujący znamiona czynu zabronionego, lecz wszystkie elementy konstytutywne przestępstwa, także skarbowego lub wykroczenia, a więc także

⁷³⁸ Treść przepisu powołana w rozdz. 2.2.1. niniejszej pracy.

⁷³⁹ Zob. tamże, s. 25.

⁷⁴⁰ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 66.

to czyn bezprawny, karalny i wykazujący stopień społecznej szkodliwości wyższy niż znikomy.” W doktrynie⁷⁴¹ przyjmuje się zatem, że nie popełnia czynu karalnego nieletni działający w obronie koniecznej lub w stanie wyższej konieczności, z uwagi na kontratyp wyłączający bezprawność czynu.

Równocześnie w komentarzach⁷⁴² do u.p.n. zasadnie podnosi się, że nieletni dopuszcza się czynu karalnego, bez względu na to, jaką czyn ten przyjmuje postać stadialną lub zjawiskową. Taki sam pogląd został wyrażony w orzecznictwie⁷⁴³, gdzie przyjęto, że nieletni działając wspólnie i w porozumieniu z inną osobą (współsprawstwo) nie musi zrealizować wszystkich znamion czynu zabronionego dla przypisania mu popełnienia czynu karalnego.

Stanowisko to zasługuje, według mnie, na akceptację z uwagi na treść powołanego już wcześniej art. 14 u.p.n., który stanowi podstawę do stosowania w postępowaniu z nieletnimi przepisów części ogólnej k.k., k.k.s. i k.w.

Z tych przyczyn uważam, że w sprawach nieletnich, którzy dopuścili się czynu karalnego znajdują odpowiednie zastosowanie nie tylko przepisy dotyczące form stadialnych i zjawiskowych czynu, ale także odnoszące się między innymi do czasu i miejsca jego popełnienia, określenia strony podmiotowej niezbędnej do właściwej kwalifikacji prawnej czynu⁷⁴⁴, zasady jedności czynu oraz czynu ciągłego⁷⁴⁵, kontratypów, przedawnienia⁷⁴⁶ itp. – na co trafnie wskazują komentarze do u.p.n.⁷⁴⁷

⁷⁴¹ A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 31; Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl - Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 19-20.

⁷⁴² A. Krukowski (w:) K. Grześkowiak, A. Krukowski (red.), W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa...*, op. cit., Warszawa 1991, s. 22 teza 12 do art. 1 u.p.n.; V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 55; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 53-54, teza 7 do art. 1 u.p.n.; A. Zoll (w:) G. Bogdan, Z. Ćwiakalski, P. Kardas, J. Majewski, J. Raglewski, M. Szewczyk, W. Wróbel, A. Zoll (red.) *Kodeks Karny...*, op. cit., s. 167-168, teza 15 do art. 10 k.k.

⁷⁴³ uz. Wyroku SO we Wrocławiu z dnia 18 lipca 2013 r., IV Ka 362/13, Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych, <https://orzeczenia.ms.gov.pl>.

⁷⁴⁴ Szerzej na ten temat zob. rozdz. 4.1.2.3. niniejszej pracy

⁷⁴⁵ Szerzej na ten temat zob. A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 20-21, teza 10 i 11 do art. 1 u.p.n.; A. Krukowski (w:) K. Grześkowiak, A. Krukowski (red.), W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa...*, op. cit., Warszawa 1991, s. 22-23 teza 14 i 15 do art. 1 u.p.n.; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 51-53, teza 6 do art. 1 u.p.n. Zob. też. Wyrok SN z dnia 29 września 2009 r., III KK 105/09, OSNKW 2009, nr 12, poz. 106, Biul. PK 2009, nr 9, s. 8-9, Biul. SN 2009, nr 12, s. 16, OSP 2010, nr 6, poz. 65, LEX nr 529596 z aprobowaną glosą M. Korniak (LEX, el 2010) i częściowo krytycznymi glosami A. Zolla (OSP 2010 nr 6, poz. 65) oraz M. Maraszek (LEX/el 2011), w którym wyrażono pogląd, że „Czasem popełnienia czynu ciągłego jest okres od pierwszego zachowania składającego się na ten czyn do zakończenia ostatniego z nich. Jeżeli jednak sprawca czynu zabronionego niewymienionego w art. 10 § 2 k.k. część zachowań składających się na czyn ciągły zrealizował jako nieletni, a pozostałe zachowania po ukończeniu 17 lat, to ponosi odpowiedzialność karną tylko za te zachowania, których dopuścił się po osiągnięciu tego wieku.”; Wyrok SN z dnia 25 listopada 2010 r., V KK 353/10, Biul. PK 2010, nr 9, s. 21, LEX nr 653869; Wyrok SN z dnia 17 czerwca 2014 r., II KK 24/14, Prok. i Pr.-wkł 2014, nr 10, s. 3, KZS 2015 z. 10, s.15, LEX nr 1483950; uz. Wyroku SN

Warto podkreślić, że w literaturze⁷⁴⁸ słusznie twierdzi się, że czyn karalny obejmuje również czyny zabronione jako przestępstwa wnioskowe i przestępstwa z oskarżenia prywatnego, z tym iż zgodnie z art. 22 u.p.n.:

- „§ 1. W sprawie o czyn ścigany na wniosek sąd rodzinny wszczyna postępowanie w razie złożenia wniosku; postępowanie toczy się wówczas z urzędu.
- § 2. W sprawie o czyn ścigany z oskarżenia prywatnego postępowanie wszczyna się, jeżeli tego wymaga interes społeczny albo wzgląd na wychowanie nieletniego lub ochronę pokrzywdzonego; postępowanie toczy się wówczas z urzędu.
- § 3. Art. 21 § 3 stosuje się odpowiednio.”

Podzielam pogląd I. Nowikowskiego⁷⁴⁹, który stwierdził, że „wszczęcie postępowania w sprawach nieletnich o czyny karalne stanowiące przestępstwa ścigane z urzędu następuje niezależnie od woli pokrzywdzonego”, co uzasadnia „względ na interes społeczny, wychowanie nieletniego lub potrzeba ochrony pokrzywdzonego”.

Na zakończenie niniejszych rozważań warto przypomnieć, że art. 4 § 1 u.p.n.⁷⁵⁰ zalicza popełnienie czynu zabronionego do przesłanek demoralizacji, co oznacza, że popełnienie czynu karalnego (który zawsze jest również czynem zabronionym) także jest przejawem demoralizacji.

Rodzi się zatem pytanie, dlaczego ustawodawca wyróżnia kategorię czynów karalnych, jako odrębną od demoralizacji przesłankę wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego, skoro:

- jak trafnie zwróciła na to uwagę V. Konarska-Wrzonek⁷⁵¹ - u.p.n. co do zasady przewiduje takie same reguły postępowania i taki sam katalog środków wychowawczych⁷⁵² (z wyjątkiem możliwości umieszczenia w zakładzie poprawczym

z dnia 9 grudnia 2015 r., IV KK 390/15, LEX nr 1932247; Wyrok SA w Białymstoku z dnia 30 października 2007 r., II AKa 170/07, OSAB 2007 nr 3-4, poz. 56, KZS 2008 z. 2, poz. 53, LEX nr 339387; uz. Wyroku SA we Wrocławiu z dnia 12 grudnia 2012 r., II AKa 315/12, LEX nr 1246962.

⁷⁴⁶ Wyrok SN z dnia 12 stycznia 2011 r., III KK 260/10, LEX nr 736753.

⁷⁴⁷ Szerzej zob. T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 122, komentarz do art. 14 u.p.n.; V. Konarska-Wrzonek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzonek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 115-117, komentarz do art. 14 u.p.n., a w szczególności teza 1 i 2.

⁷⁴⁸ A. Krukowski (w:) K. Grześkowiak, A. Krukowski (red.), W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa...*, op. cit., Warszawa 1991, s. 22 teza 11 do art. 1 u.p.n.; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 53, teza 7 do art. 1 u.p.n.

⁷⁴⁹ I. Nowikowski (w:) I. Nowikowski (red.), *Problemy stosowania...*, op. cit., s. 379 i pow. tam lit.

⁷⁵⁰ Treść przepisu powołana w rozdz. 2.2.2.2. niniejszej pracy.

⁷⁵¹ V. Konarska-Wrzonek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzonek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 31-32, teza 2 do art. 1 u.p.n. i pow. tam lit.

⁷⁵² Szerzej na temat środków wychowawczych zob. rozdz. 1.1.6.2. niniejszej pracy i pow. tam lit.

nieletniego, wobec którego prowadzi się postępowanie w związku z demoralizacją) bez względu na to, czy przesłanką wszczęcia postępowania jest wykazywanie przez nieletniego przejawów demoralizacji czy dopuszczenie się czynu karalnego, co czyni polski system postępowania z nieletnimi systemem jednotorowym⁷⁵³;

- *de facto* cele ustawodawcy polegające na możliwości stosowania niektórych przewidzianych w ustawie środków tylko do wąsko określonej kategorii czynów zabronionych, mogą zostać spełnione w inny sposób, tj. przez zastrzeżenie możliwości stosowania danego środka do sytuacji, gdy nieletni dopuścił się takiego czynu (lub istnieje co do tego podejrzenie) - w przepisie, który ten konkretny środek reguluje?

Nasuwać się tu zatem wątpliwości, czy istniejąca regulacja prawna, przewidująca dwie odrębne przesłanki wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego, pozwala na orzeczenie przewidzianych w ustawie środków wobec nieletniego, który dopuścił się czynu karalnego, również wtedy, gdy popełnienie tego czynu nie wynika z jego demoralizacji, lecz jest na przykład następstwem niezachowania należytej ostrożności, charakterystycznej dla wieku niedojrzałości, bądź jedynie nieszczęśliwym wypadkiem.

Chciałabym podkreślić, że problem ten wzbudził w literaturze⁷⁵⁴ zainteresowanie. W piśmiennictwie⁷⁵⁵ pojawiają się głosy dopuszczające taką możliwość, z tym jednak zastrzeżeniem, że w tego typu sytuacjach należy ostrożnie orzekać środki wychowawcze - najlepiej te o charakterze nieizolacyjnym, tak by nie doszło do naruszenia nakazu kierowania się dobrem dziecka. Poglądy te oceniam jednak krytycznie.

Moim zdaniem, na poparcie zasługuje zdanie przeciwne, przeważające w literaturze przedmiotu⁷⁵⁶, zgodnie z którym, co prawda każdy czyn karalny popełniony przez nieletniego

⁷⁵³ W systemach dwutorowych postępowanie dotyczące nieletnich, którzy dopuścili się popełnienia czynu zabronionego i postępowanie dotyczące nieletnich wykazujących inne przejawy demoralizacji uregulowane są odrębnie, choć jak wskazuje V. Konarska-Wrzosek współcześnie wobec obu kategorii nieletnich stosuje się środki wychowawcze a nie karne. Szerzej zob. V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 32, teza 2 do art. 1 u.p.n.

⁷⁵⁴ M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 54; A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 59; A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 31 i n.; B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 28; V. Konarska-Wrzosek, *Ochrona...*, op. cit., s. 48; Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 19 i n.; W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 107-108 i pow. tam lit.

⁷⁵⁵ Szerzej zob. B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 28; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 23; H. Oślizło, *Propozycje...*, op. cit., s. 22.

⁷⁵⁶ V. Konarska-Wrzosek, *Ochrona...*, op. cit., s. 48; M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 54; A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 59; P. Górecki (w:) P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit., s. 19, teza 8 do art. 1 u.p.n. i pow. tam lit; V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 55.

uzasadnia wszczęcie wobec niego postępowania – w celu zbadania jego przyczyn (co wynika wprost z treści art. 2 u.p.n.⁷⁵⁷), ale nie stanowi dostatecznej podstawy do zastosowania środków wychowawczych lub poprawczych, jeśli postępowanie wykaże, że nie wynika on z demoralizacji nieletniego. Za przyjęciem takiej koncepcji przemawia w szczególności to, na co trafnie zwrócono uwagę w doktrynie⁷⁵⁸, że w toku prac nad u.p.n. usunięto z jej treści sformułowanie: „choćby czyn ten nie był związany z demoralizacją nieletniego”.

Uważam, iż należy również zwrócić uwagę na to, że orzekanie środków wychowawczych bądź poprawczych wobec nieletnich, którzy co prawda popełnili czyn karalny, ale nie wykazują przejawów demoralizacji, byłoby nie do pogodzenia z celami ustawy⁷⁵⁹ oraz przyczyniałoby się do stygmatyzacji nieletniego, deprymując jednocześnie opiekuńczo – wychowawczą rolę rodziców (opiekunów), których reakcja w takich sytuacjach powinna być uznana za wystarczającą. W literaturze⁷⁶⁰ słusznie bowiem zwraca się uwagę, że dla osiągnięcia wychowawczych celów ustawy interwencja sądu nie może być ani spóźniona, ani tym bardziej przedwczesna⁷⁶¹.

Podobne wnioski płyną z aktów prawa międzynarodowego tworzących standardy postępowania z nieletnimi. Wskazania Rijadzkie⁷⁶² w pkt 5 przewidują, że: „powinno się unikać kryminalizowania i penalizowania dzieci za postęпки nie przynoszące poważnego uszczerbku rozwojowi dziecka i nie powodujące szkody innym”, gdyż „świadomość, że – zgodnie z przeważającą opinią ekspertów – naznaczenie młodego człowieka mianem «dewianta», «nieletniego przestępcy», «zagrożonego wykołajeniem» często przyczynia się do rozwinięcia się i ugruntowania u niego niepożądanych wzorów zachowań.”

Według mnie, takie podejście jest trafne. Jestem bowiem przekonana, że możliwość orzekania środków wychowawczych lub poprawczych wobec niezdemoralizowanego nieletniego, który popełnił czyn karalny rzeczywiście, jak uważa A. Grześkowiak⁷⁶³, kreowałoby odrębną, swoistą odpowiedzialność nieletniego opartą na kryterium obiektywnym.

⁷⁵⁷ Treść przepisu powołana w rozdz. 1.1.6.3. niniejszej pracy.

⁷⁵⁸ M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 54.

⁷⁵⁹ Por. V. Konarska-Wrzošek, *Ochrona...*, op. cit., s. 48.

⁷⁶⁰ W. Patulski, *Postępowanie...*, op. cit., s. 14.

⁷⁶¹ Szerzej zob. M. Mączyńska, *Problemy traktowania...*, op. cit. s. 53-54.

⁷⁶² Wskazania Narodów Zjednoczonych odnośnie zapobiegania przestępczości nieletnich (Wskazania Rijadzkie) przyjęte rezolucją 45/112 Zgromadzenia Ogólnego z dnia 14 grudnia 1990 r., (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 326-327.

⁷⁶³ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit. 53 i n. Szerzej zob. rozdz. 2.2.1. niniejszej pracy.

Zasługuje na uwagę, iż badania empiryczne przeprowadzone przez B. Czarnecką-Działuk i K. Drapałę obejmujące sprawy o demoralizację rozpoznane w 2013 r. wobec 342 nieletnich wskazują, że przedstawiony problem ma doniosły wymiar praktyczny, gdyż zdarzają się przypadki orzekania środków wychowawczych wobec nieletnich, którzy popełnili czyn zabroniony pomimo, że nie był on przejawem demoralizacji⁷⁶⁴.

Moim zdaniem, taką praktykę – z przyczyn, wyżej wskazanych, należy ocenić krytycznie. Warto jednak zwrócić uwagę na to, że nie jest ona regułą. Potwierdza to uzasadnienie postanowienia Sądu Okręgowego w Kielcach z dnia 28 listopada 2013 r., sygn. akt II Ca 1199/13⁷⁶⁵; w którym wyrażono trafny pogląd, że incydentalne zachowanie nie wynikające z demoralizacji, nawet jeśli wypełnia znamiona czynu karalnego, nie powinno pociągać za sobą stosowania sądowych środków wychowawczych.

Zgadzam się zatem z V. Konarską-Wrzosek⁷⁶⁶, że „*de lege ferenda* należałoby inaczej określić podstawy działań podejmowanych w oparciu o regulację dotyczącą nieletnich. Podstawami tymi powinny być: dopuszczenie się czynu zabronionego lub wykazywanie innych przejawów demoralizacji. Takie ujęcie podstaw zakresowo byłoby tożsame z tymi, jakie mamy obecnie, ale oddawałoby rzeczywistość, a nie zafałszowaną podstawę ingerencji, a ponadto wskazywałoby, że popełnienie czynu zabronionego jest jednym z przejawów demoralizacji, który z racji społecznej szkodliwości został wyodrębniony spośród innych jej przejawów.”.

Chciałabym w tym miejscu zwrócić uwagę na to, że takie rozwiązanie prawne proponował już Zespół pracujący nad projektem Kodeksu nieletnich z 2005 r.⁷⁶⁷

Art. 2 § 1 i 2 tego projektu brzmiał bowiem następująco:

„§ 1. Nieletnim jest osoba, wobec której można zastosować środki wychowawcze przewidziane w niniejszej ustawie, choćby pociągnięto ją do odpowiedzialności na zasadach określonych w Kodeksie karnym.

⁷⁶⁴ Jak podają autorki badań „wśród badanych spraw znalazło się kilka takich w których nie można było wiązać popełnienia czynu z procesem demoralizacji, np. zakupienie przez chłopca (za pieniądze otrzymane na urodziny) i posiadanie psa – mieszańca z jedną z ras, wypadku której wymaga się zezwolenia, albo najeżdżanie rowerem na stojący pod sygnalizatorem świetlnym samochód przez nieletniego, który zbyt późno zatrzymał się na światłach (nie był to chuligański wybryk a nieletni jechał w towarzystwie swojej matki). Zdarzało się, że stwierdzało się, iż nieletni wykazuje przejawy demoralizacji, bo popełnił czyn, a brak było jakichkolwiek innych niepokojących informacji o nieprawidłowościach w jego zachowaniu.”. Szerzej zob. B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji...*, op. cit., s. 272-273.

⁷⁶⁵ uz. Postanowienia SO w Kielcach z dnia 28 listopada 2013 r., II Ca 1199/13, Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych, <https://orzeczenia.ms.gov.pl>.

⁷⁶⁶ V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 54. Zob. też J. Ignaczewski, *Czyn karalny a demoralizacja*. Rzeczpospolita z dnia 7 października 2004 r.

⁷⁶⁷ Projekt ustawy Kodeks nieletnich z 2005 r., Warszawa 2005, <http://www.kurator.webd.pl>, dostęp: 7 maja 2007 r.

§ 2. Środki, o których mowa w § 1, stosuje się w wypadkach dopuszczenia się czynu zabronionego lub innych przejawów demoralizacji.”.

Proponowane w tym zakresie przez twórców projektu Kodeksu nieletnich z 2005 r. rozwiązanie prawne było powtarzane również w późniejszych projektach Kodeksu i Prawa nieletnich⁷⁶⁸, a chęć rezygnacji z kontrowersyjnego w postępowaniu z nieletnimi pojęcia „czyn karalny” była, według mnie, słusznym kierunkiem reformy, na co wskazywałam już wcześniej.

Mimo stanowisk przeciwnych⁷⁶⁹, na pełne poparcie zasługuje zatem, moim zdaniem, postulowana w powyższych projektach rezygnacja z wyróżniania dwóch odrębnych przesłanek wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego, tj. popełnienia czynu karalnego oraz innych przejawów demoralizacji nieletniego. Przemawia za tym fakt, że popełnienie przez nieletniego czynu zabronionego, z przyczyn innych niż demoralizacja, w ogóle nie uzasadnia orzekania wobec nieletniego środków wychowawczych – na co zwracałam uwagę wcześniej⁷⁷⁰.

2.2.3.2. Dane statystyczne dotyczące czynów karalnych popełnianych przez nieletnich

Omawiając problematykę czynów karalnych stanowiących (obok demoralizacji) przesłankę przedmiotową wszczęcia i prowadzenia postępowania sądowego wobec nieletniego w oparciu o przepisy u.p.n. nie sposób, moim zdaniem, pominąć tego, jakie czyny karalne w praktyce sądowej faktycznie stanowią podstawę tych postępowań.

W celu ustalenia tych danych sięgnęłam do opracowania zatytułowanego: „*Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015*”⁷⁷¹, a wyniki tych ustaleń⁷⁷² przedstawiłam w tabeli nr 7.

⁷⁶⁸ Projekt ustawy Kodeks nieletnich z 21 lutego 2007 r., <http://www.ms.gov.pl/projekty/projekty.shtml>, dostęp: 7 maja 2007 r.

⁷⁶⁹ Por. Opinia Rady Legislacyjnej z dnia 4 czerwca 2007 r..., op. cit., s. 2.

⁷⁷⁰ Opinia Krajowej Rady Sądownictwa z dnia 1 czerwca 2007 r..., op. cit.

⁷⁷¹ *Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015*, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2016, s. 23-24.

⁷⁷² Por. dane statystyczne z lat wcześniejszych B. Czarnecka-Działuk, *Postępowanie w sprawach o czyny karalne nieletnich w świetle danych statystycznych*, Prz. PK 1993, nr 9, s. 57-58; J. Wojciechowski (w:) T. Bojarski (red.), *Orzekanie...*, op. cit., s. 82-84.

Tabela nr 7. Czyny karalne nieletnich

Czyny karalne popelniane przez nieletnich	2010		2011		2012		2013		2014	
	Lb	%	Lb	%	Lb	%	Lb	%	Lb	%
Ogółem w tym:	22758	100	22807	100	20980	100	19135	100	16388	100
Przeciwko życiu i zdrowiu - art. 148-162 k.k. w tym:	5070	22,3	5277	23,1	4826	23,0	4717	24,7	4167	25,4
Zabójstwo – art. 148 k.k.	7	0,0	11	0,0	5	0,0	5	0,0	6	0,0
Uszczerbek na zdrowiu – art. 156 i 157 k.k.	1534	6,7	1574	6,9	1331	6,3	1206	6,3	1100	6,7
Udział w bójce lub pobiciu – art. 158 i 159 k.k.	2345	10,3	2269	9,9	1925	9,2	1625	8,5	1237	7,5
Przestępstwa z ustaw o przeciwdziałaniu narkomanii	1086	4,8	1318	5,8	1449	6,9	1808	9,4	1730	10,6
Przeciwko bezpieczeństwu powszechnemu i bezpieczeństwu w komunikacji – art. 163-180 k.k.	527	2,3	596	2,6	56	2,7	469	2,5	260	1,6
Przeciwko wolności, wolności sumienia i wyznania, wolności seksualnej i obyczajności – art. 189-2015 k.k. w tym:	1475	6,5	1426	6,3	1372	6,5	1312	6,9	1129	6,9
Groźba karalna i zmuszanie – art. 190 i 191 k.k.	1144	5,0	1125	4,9	1085	5,2	1074	5,6	867	5,3
Zgwałcenie – art. 197 k.k.	56	0,2	37	0,2	43	0,2	45	0,2	42	0,3
Obcowanie płciowe z małoletnim poniżej 15 lat – art. 200 § 1 k.k.	138	0,6	146	0,6	129	0,6	125	0,7	148	0,9
Przeciwko rodzinie i opiece – art. 206-211 k.k. w tym znęcanie się nad członkiem rodziny lub inną osobą zależną lub bezradną – art. 207 k.k.	311	1,4	351	1,5	376	1,8	356	1,9	322	2,0
	293	1,3	323	1,4	361	1,7	337	1,8	317	1,9
Przeciwko czci i nietykalności cielesnej – art. 212-217 k.k.	1179	5,2	1020	4,5	781	3,7	652	3,4	530	3,2
Przeciwko działalności instytucji państwowych oraz samorządu terytorialnego – art. 222-231 k.k. w tym:	545	2,4	559	2,5	499	2,4	507	2,6	447	2,7

Naruszenie nietykalności cielesnej lub czynna napaść na funkcjonariusza publicznego – art. 222 i 223 k.k.	80	0,4	81	0,4	88	0,4	86	0,4	76	0,5
Wywieranie wpływu na czynności urzędowe organu administracji rządowej, samorządowej lub państwowej – art. 224 § 1 k.k.	7	0,0	7	0,0	3	0,0	4	0,0	1	0,0
Wywieranie wpływu na funkcjonariusza publicznego – art. 224 § 2 k.k.	26	0,1	9	0,0	14	0,1	14	0,1	12	0,1
Znieważenie funkcjonariusza publicznego lub znieważanie lub poniżanie organu konstytucyjnego RP – art. 226 k.k.	428	1,9	459	2,0	365	1,7	367	1,9	323	2,0
Przeciwko wymiarowi sprawiedliwości – art. 232-247 k.k.	135	0,6	132	0,6	147	0,7	142	0,7	124	0,8
w tym fałszywe zeznania – art. 233 k.k.	81	0,4	98	0,4	91	0,4	85	0,4	76	0,5
Przeciwko porządkowi publicznemu – art. 252-264 k.k.	43	0,2	42	0,2	53	0,3	59	0,3	35	0,2
Przeciwko wiarygodności dokumentów – art. 270-277 k.k.	285	1,3	278	1,2	214	1,0	188	1,0	191	1,2
w tym fałszowanie dokumentów – art. 270 k.k.	224	1,0	209	0,9	179	0,9	137	0,7	143	0,9
Przeciwko mieniu – art. 278-295 k.k.	12547	55,1	12421	54,5	11512	54,9	10136	53,0	8582	52,4
w tym:										
Kradzież rzeczy – art. 278 k.k.	2792	12,3	2980	13,1	2673	12,7	2361	12,3	1506	9,2
Kradzież z włamaniem – art. 279 k.k.	1776	7,8	1653	7,2	1574	7,5	1211	6,3	1061	6,5
Rozbój – art. 280 k.k.	1116	4,9	1054	4,6	983	4,7	702	3,7	535	3,3
Kradzież rozbójnicza – art. 281 k.k.	47	0,2	38	0,2	32	0,2	38	0,2	39	0,2
Wymuszenie rozbójnicze – art. 282 k.k.	520	2,3	450	2,0	366	1,7	382	2,0	270	1,6
Przeciwko obrotowi gospodarczemu – art. 296-309 k.k.	51	0,2	30	0,1	26	0,1	38	0,2	22	1,6
Przestępstwa skarbowe – k.k.s.	10	0,0	3	0,0	1	0,0	2	0,0	-	x
Inne, w tym wypełniające znamiona wykroczeń	580	2,5	672	2,9	597	2,9	557	5,3	579	3,5

Opracowanie własne. Zestawienie wykonano na podstawie danych zaczerpniętych z opracowania Ministerstwa Sprawiedliwości pt. „Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015”⁷⁷³.

⁷⁷³ Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2016, s. 23-24.

Wnioski:

- najczęściej popełnianymi przez nieletnich, w latach 2011-2014, czynami karalnymi są:
 - czyny zabronione wypełniające znamiona przestępstw przeciwko mieniu. Stanowią one ponad 50% wszystkich czynów karalnych popełnianych przez nieletnich,
 - czyny zabronione wypełniające znamiona przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu. Stanowią one ponad 20% wszystkich czynów karalnych popełnianych przez nieletnich;
- najrzadziej popełnianymi przez nieletnich czynami karalnymi są czyny zabronione jako przestępstwa skarbowe (w 2014 r. nie odnotowano ani jednego tego typu czynu karalnego popełnionego przez nieletniego);
- sądy stosunkowo rzadko prowadzą postępowania wobec nieletnich z uwagi na popełnienie czynu karalnego wypełniającego znamiona wykroczeń, albowiem łącznie z innymi niewyszczególnionymi odrębnie w tabeli czynami karalnymi, stanowią one zaledwie 3% wszystkich czynów karalnych, które są przedmiotem postępowań sądowych.

2.2.4. Czyn karalny i demoralizacja jako przesłanki przedmiotowe wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego oraz przesłanki orzekania przewidzianych w u.p.n. środków – uwagi *de lege lata* i *de lege ferenda*

Z treści ustawy wynika, że: „wykazywanie przejawów demoralizacji” i „popełnienie czynu karalnego” to dwie odrębne przesłanki swoistej odpowiedzialności prawnej nieletnich obligujące sąd do wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego⁷⁷⁴. Wymaga jednak przypomnienia⁷⁷⁵, że *de lege lata* postępowania nie wszczyna się w oparciu o przepisy u.p.n., w wypadku gdy nieletni nie wykazuje przejawów demoralizacji, ale jest nią „jedynie” zagrożony.

⁷⁷⁴ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 54, teza 1 do art. 2 u.p.n.; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 25. Zob. też T. Bojarski, *Selekcja nieletnich w postępowaniu z powodu demoralizacji lub czynu karalnego przed sądem rodzinnym*, Annales UMCS 1989 sec. G (Ius), vol. XXXVIII, 3, s. 31-40.

⁷⁷⁵ Szerzej zob. rozdz. 1.1.6.3. niniejszej pracy.

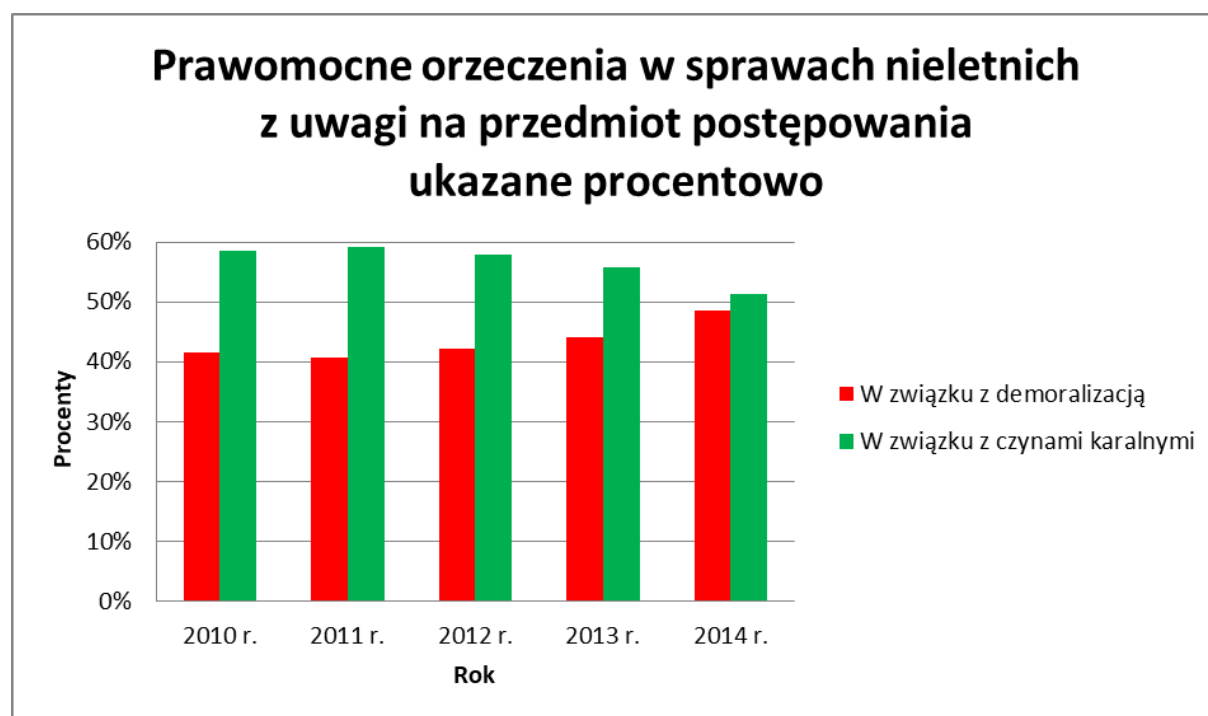
W celu ukazania proporcji pomiędzy demoralizacją i czynem karalnym, jako przesłankami przedmiotowymi wszczęcia i prowadzenia postępowania w sprawie nieletniego poniżej zamieszczam tabelę nr 8, i wykres nr 3, które przedstawiają dane statystyczne obejmujące prawomocne orzeczenia wydawane wobec nieletnich w związku z demoralizacją bądź popełnieniem czynu karalnego w latach 2010-2014.

Tabela nr 8. Prawomocne orzeczenia wobec nieletnich z uwagi na przedmiot postępowania

Prawomocne orzeczenia	2010		2011		2012		2013		2014	
	Lb	%	Lb	%	Lb	%	Lb	%	Lb	%
OGÓŁEM	38876	100	38477	100	36227	100	34319	100	31912	100
W związku z demoralizacją	16118	41,5	15670	40,7	15247	42,1	15184	44,2	15524	48,6
W związku z czynami karalnymi	22758	58,5	22807	59,3	20980	57,9	19135	55,8	16388	51,4

Opracowanie własne. Zestawienie wykonano na podstawie danych zaczerpniętych z opracowania Ministerstwa Sprawiedliwości pt. „Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015”⁷⁷⁶.

Wykres nr 3

Opracowanie własne. Wykres wykonano na podstawie danych zaczerpniętych z opracowania Ministerstwa Sprawiedliwości pt. „Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015”⁷⁷⁷.

⁷⁷⁶ Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2016, s. 10.

⁷⁷⁷ Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2016, s. 10.

Wnioski:

- wykazywanie przejawów demoralizacji i popełnienie czynu karalnego w praktyce sądowej stanowią praktycznie równoprawne podstawy prowadzenia postępowań w sprawach nieletnich – z tym, iż należy mieć na uwadze to, że popełnienie czynu karalnego przez nieletniego, który nie ukończył lat 13 traktowane jest jako przejaw demoralizacji, co w pewien sposób zafałszowuje obraz faktycznych podstaw orzekania, na co już zwracałam uwagę wcześniej;
- pewna przewaga orzeczeń wydanych wobec nieletnich w związku z popełnieniem czynu karalnego może świadczyć o tym, że z uwagi na społeczną szkodliwość zachowań nieletnich polegających na popełnieniu czynu karalnego, sądy rzadziej odmawiają wszczęcia postępowania w takich sprawach.

Przywołane statystyki są co do zasady zbieżne z ustaleniami jakie poczyniłam na podstawie własnych badań empirycznych obejmujących 249 postępowań przeprowadzonych w latach 2004-2007 wobec 345 nieletnich w dwóch sądach rejonowych (119 spraw prowadzonych wobec 166 nieletnich w Sądzie Rejonowym w Miechowie i 130 spraw prowadzonych wobec 179 nieletnich w Sądzie Rejonowym dla Krakowa – Nowej Huty)⁷⁷⁸, z których także wynika, że w okresie objętym badaniami „praktycznie równie często prowadzi się postępowanie w sprawach nieletnich ze względu na podejrzenie popełnienia przez nich czynu karalnego, jak i ze względu na inne przejawy demoralizacji.”⁷⁷⁹

Z przeprowadzonych przeze mnie badań wynika ponadto, że: „Rzadko wszczyna się postępowanie łącznie ze względu na demoralizację i popełnienie czynu karalnego, chociaż w Sądzie Rejonowym w Miechowie ponad dwa razy częściej (w przypadku 12,05% nieletnich na przestrzeni 4 lat) niż w Sądzie Rejonowym dla Krakowa – Nowej Huty (na przestrzeni całego badanego okresu w stosunku do 5,59% nieletnich). Można przypuszczać, że przyczyną takiej praktyki jest to, że popełnienie czynu zabronionego, szczególnie czynu karalnego, zazwyczaj świadczy o demoralizacji nieletniego, w związku z czym nie zwraca się już uwagi na inne przejawy demoralizacji.”⁷⁸⁰

Ustaleń tych nie mogę jednak porównać z powołanymi wyżej statystykami sądowymi, gdyż brak w nich informacji na ten temat.

⁷⁷⁸ M. Mączyńska, *Problemy traktowania...*, op. cit. s. 42-43.

⁷⁷⁹ Tamże, s. 43.

⁷⁸⁰ Tamże, s. 43.

Warto odnotować, że nowela z 2013 r. wprowadziła do u.p.n. art. 32r, który stanowi, że: „W postanowieniu kończącym postępowanie w sprawie nieletniego sąd rodzinny stwierdza, czy nieletni wykazuje przejawy demoralizacji lub popełnił czyn karalny, oraz orzeka o zastosowaniu środków określonych w art. 6, art. 7 § 1 lub art. 12.”

Wprowadzenie do u.p.n. tej regulacji stanowi niejako odpowiedź na postulowaną od lat⁷⁸¹ potrzebę wydawania w sprawach nieletnich orzeczeń uniewinniających, gdyż jak przyjmuje się w doktrynie⁷⁸² *de lege lata* sąd ma obowiązek stwierdzenia w sentencji orzeczenia, jeśli takie są jego ustalenia, że nieletni nie wykazuje przejawów demoralizacji lub nie popełnił czynu karalnego.

Wymaga podkreślenia, że do czasu wejścia w życie tej regulacji, sądy w takim przypadku umarzały postępowanie lub – co było sporne – wydawały wyroki uniewinniające, lecz jedynie w postępowaniu poprawczym⁷⁸³.

Omawiane rozwiązanie prawne oceniam pozytywnie, gdyż, moim zdaniem, stanowi ono istotne narzędzie ochrony nieletnich przed stygmatyzacją, jednak utożsamianie przyjętej regulacji z „wyrokiem uniewinniającym” nie wydaje mi się w pełni uprawnione⁷⁸⁴.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden problem, a mianowicie na to, iż pomimo tego, że swoista odpowiedzialność prawna nieletnich ściśle łączy się z zarzutem popełnienia czynu zabronionego lub zarzutem wykazywania innych przejawów demoralizacji, o czym stanowi art. 32a u.p.n.⁷⁸⁵ w zw. z art. 2 u.p.n.⁷⁸⁶ normujący kwestie wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego, to u.p.n. nie artykułuje bardzo istotnej dla rzetelnego procesu sądowego zasady „domniemania niewinności” nieletniego – co oceniam krytycznie.

⁷⁸¹ M. Korcyl-Wolska (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 201-202, teza 4 do art. 55 u.p.n.; I. Nowikowski., *Wydanie wyroku uniewinniającego w postępowaniu w sprawach nieletnich (uwagi de lege lata i de lege ferenda)* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś. (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 353-368 i pow. tam lit. i orzecznictwo.

⁷⁸² P. Górecki (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzonek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 205, teza 2 do art. 32r u.p.n.

⁷⁸³ M. Korcyl-Wolska (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 201-202, teza 4 do art. 55 u.p.n.; I. Nowikowski., *Wydanie wyroku...*, op. cit., op. cit., s. 353-368 i pow. tam lit. i orzecznictwo.

⁷⁸⁴ Por. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 215.

⁷⁸⁵ Art. 32a u.p.n. stanowi, że:

„ § 1. O wszczęciu postępowania wydaje się postanowienie, w którym określa się osobę, której postępowanie dotyczy, oraz przedmiot tego postępowania.

§ 2. Postanowienie, o którym mowa w § 1, doręcza się stronom oraz ujawnionemu pokrzywdzonemu wraz z pouczeniem o przysługujących im prawach i ciążących na nich obowiązkach.

§ 3. W razie ujawnienia nowych okoliczności świadczących o demoralizacji nieletniego lub nowych czynów karalnych wydaje się postanowienie o zmianie postanowienia, o którym mowa w § 1.”

⁷⁸⁶ Treść przepisu powołana w rozdz. 1.1.6.3. niniejszej pracy.

Co prawda należy zgodzić się z tym, że w postępowaniu z nieletnimi nie ustala się winy w jej prawnokarnym rozumieniu⁷⁸⁷, jednak trzeba mieć na uwadze, że w literaturze⁷⁸⁸ wskazuje się na szersze rozumienie zasady domniemania niewinności, która „wyklucza stwierdzenie popełnienia czynu stanowiącego przesłankę orzeczenia środków o charakterze represyjnym oraz samo zastosowanie tych środków, dopóki zarzut popełnienia czynu nie zostanie udowodniony w procedurze spełniającej wymagania przewidziane dla «rzetelnego» procesu»⁷⁸⁹.

Chociaż środki stosowane wobec nieletnich mają z założenia charakter wychowawczy, to element represji, choćby w subiektywnym odczuciu nieletniego, na co już zwracałam uwagę - niewątpliwie występuje, dlatego uważam, że domniemanie niewinności powinno obejmować także nieletnich - zwłaszcza z uwagi na jego istotną rolę dla rzetelności postępowania i ochrony przed stygmatyzacją, co powinno zostać wprost wyrażone w ustawie.

Mając na względzie wszystkie uwagi i spostrzeżenia poczynione w rozdziale 2.2., a zwłaszcza:

- brak uzasadnienia dla istnienia dwóch odrębnych przesłanek przedmiotowych wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego w postaci „wykazywania przejawów demoralizacji” oraz „popełnienia czynu karalnego”;
- brak dostatecznego uzasadnienia dla dalszego posługiwania się w postępowaniu z nieletnimi pojęciem „czyn karalny” zamiast „czyn zabroniony”;
- konieczność ustawowego sformułowania definicji demoralizacji (obejmującej również popełnienie czynu zabronionego) i uczynienia jej przesłanką wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego;
- konieczność wprowadzenia do postępowania z nieletnimi zasady domniemania niewinności oraz zasady *in dubio pro reo*;
- konieczność wdrażania sądowej interwencji już na etapie zagrożenia nieletniego demoralizacją i tym samym realizacji profilaktycznych celów ustawy;
- zasadność skierowania sądowej interwencji przede wszystkim na rodziców (opiekuna) nieletniego, w sytuacji gdy:

⁷⁸⁷ Szerzej zob. rozdz. 2.2.1. niniejszej pracy i pow. tam lit.

⁷⁸⁸ Szerzej zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 212-215 oraz pow. tam lit. i orzecznictwo; W. Wróbel, *O dwóch aspektach konstytucyjnej zasady domniemania niewinności* (w:) K. Krajewski (red.), *Nauki penalne...*, op. cit., s. 325.

⁷⁸⁹ W. Wróbel, *O dwóch aspektach...*, op. cit., s. 325.

- nieletni wykazuje inne niż popełnienie czynu zabronionego przejawy demoralizacji,
 - nieletni nie wykazuje przejawów demoralizacji, ale jest nią zagrożony
- *de lege ferenda* postuluję następujące sformułowanie ustawowych przesłanek wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego i stosowania przewidzianych w ustawie środków:

[Przesłanki wszczęcia postępowania oraz stosowania przewidzianych w ustawie środków]

„§ 1. Przewidziane w ustawie działania podejmuje się w wypadkach, gdy nieletni wykazuje przejawy demoralizacji lub jest nią zagrożony⁷⁹⁰.”

§ 2. W wypadku popełnienia przez nieletniego czynu zabronionego sąd rodzinny może zastosować wobec nieletniego środki wychowawcze przewidziane w art. 6 u.p.n. chyba, że czyn ten nie był związany z demoralizacją nieletniego lub podjąć przewidziane w § 4 działania wobec rodziców (opiekuna) nieletniego.

§ 3. W wypadku:

- 1) wykazywania przez nieletniego innych niż popełnienie czynu zabronionego przejawów demoralizacji lub
 - 2) zagrożenia nieletniego demoralizacją
- sąd rodzinny, poza wyjątkiem, o którym mowa w § 5, może zastosować wobec nieletniego wyłącznie środki lecznicze, o których mowa w art. 12 u.p.n. lub podjąć przewidziane w § 4 działania wobec rodziców (opiekuna) nieletniego.

§ 4. W wypadkach wykazywania przez nieletniego przejawów demoralizacji lub zagrożenia nieletniego demoralizacją sąd rodzinny podejmuje wobec rodziców (opiekuna) nieletniego działania przewidziane w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym dla sądu opiekuńczego na wypadek zagrożenia dobra dziecka, chyba że podjęcie takich działań nie byłoby uzasadnione. Sąd rodzinny może w szczególności:

- 1) zobowiązać rodziców lub opiekuna nieletniego do:
 - a) poprawy warunków wychowawczych, bytowych lub zdrowotnych nieletniego,
 - b) ścisłej współpracy ze szkołą, do której nieletni uczęszcza, poradnią psychologiczno-pedagogiczną lub inną poradnią specjalistyczną, zakładem pracy, w którym jest zatrudniony, oraz lekarzem lub zakładem leczniczym,
 - c) pracy z asystentem rodziny, realizowania innych form pracy z rodziną;

⁷⁹⁰ Propozycja ustawowej definicji takich pojęć jak: „demoralizacja” oraz „zagrożenie demoralizacją” została sformułowana w rozdz. 2.2.2.5. niniejszej pracy.

- 2) skierować rodziców lub opiekuna nieletniego do placówki albo specjalisty zajmujących się terapią rodzinną, poradnictwem lub świadczących rodzinie inną stosowną pomoc;
- 3) poddać wykonywanie władzy rodzicielskiej stałemu nadzorowi kuratora sądowego;
- 4) zarządzić umieszczenie nieletniego w rodzinie zastępczej, jeżeli rodzice (opiekun) w sposób rażący zaniedbują swe obowiązki względem nieletniego lub trwale nie interesują się nieletnim.

§ 5. W wypadku, o którym mowa w § 3 pkt 1 sąd rodzinny, poza zastosowaniem środków przewidzianych w § 3, może:

- 1) zastosować wobec nieletniego środki wychowawczy w postaci:
 - a) upomnienia;
 - b) zobowiązania nieletniego do uczestniczenia w odpowiednich zajęciach o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym, do powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach albo do zaniechania używania alkoholu lub innego środka w celu wprowadzania się w stan odurzenia;
- 2) przekazać sprawę nieletniego szkole, do której nieletni uczęszcza, chyba że nieletni lub jego rodzice (opiekun) nie wyrazili zgody na takie przekazanie lub stosowane uprzednio przez szkołę środki oddziaływania wychowawczego okazały się nieskuteczne.”

Jednocześnie proponuję, aby *de lege ferenda* sformułować na potrzeby postępowania z nieletnimi zasadę domniemania niewinności oraz zasadę *in dubio pro reo* w następujący sposób:

[Zasada domniemania niewinności oraz zasada *in dubio pro reo*]

„§ 1. Uważa się, że nieletni nie popełnił zarzucanego mu czynu zabronionego, dopóki popełnienie tego czynu przez nieletniego nie zostanie udowodnione i stwierdzone prawomocnym orzeczeniem sądowy.

§ 2. Nieletniego uważa się za niezdemoralizowanego, dopóki jego demoralizacja nie zostanie stwierdzona w przyjętej za podstawę prawomocnego orzeczenia sądowego opinii diagnostycznej.

§ 3. Niedające się usunąć wątpliwości rozstrzyga się na korzyść nieletniego.”

ROZDZIAŁ III

DOBRO DZIECKA JAKO NACZELNA ZASADA POSTĘPOWANIA Z NIELETNIMI

3.1. DOBRO DZIECKA JAKO WARTOŚĆ NADRZĘDNA WE WSZYSTKICH SPRAWACH DOTYCZĄCYCH DZIECI

3.1.1. Dyrektywa „dobra dziecka” w prawie polskim - geneza

Wymaga podkreślenia, iż naczelną ideą wszystkich spraw, które bezpośrednio lub pośrednio dotyczą dzieci jest „dobra dziecka”.

Warto odnotować, że pojęcie to, dobrze znane zarówno prawu polskiemu, jak i prawu międzynarodowemu, nie zostało dotychczas nigdzie zdefiniowane. Na próżno zatem szukalibyśmy jego legalnej definicji. Nie ma pewności również co do tego, kiedy w ogóle pojawiło się ono w myśli prawniczej. W piśmiennictwie⁷⁹¹ można natknąć się na informację, że „konceptcja dobra dziecka pojawiła się po raz pierwszy w połowie lat dwudziestych ubiegłego wieku” za sprawą niejakiego B.N. Cardozo – amerykańskiego sędziego, który w 1925 r. uzasadniając wyrok orzekający o władzy rodzicielskiej powołał się właśnie na dobro dziecka. Źródła prawa, do których dotarłam, dowodnie wskazują na to, że termin ten znany był jednak już wcześniej⁷⁹².

Dla przykładu mogę tu powołać choćby akty prawne z XIX i początku XX w. obowiązujące na ziemiach polskich, które posługiwały się pojęciem „dobra dziecka”, tj. Kodeks Napoleona obowiązujący od 1808 r. w Księstwie Warszawskim i Wolnym Mieście

⁷⁹¹ Zob. I. Wrześniewska-Wal, *Dobro dziecka – najważniejsza przesłanka legalności zabiegu medycznego*, Kwartalnik naukowy towarzystwa uniwersyteckiego Fides et Ratio 2015, nr 3, s. 180 (autorka stosuje pisownię „B.N. Cardoso”); R. Lehr-Lehnardt, T.J. Gunn, *What's Love Got to Do with It? (Part II): The Best Interests of the Child in International and Comparative Law* (w:) T.P. Jackson (red.), *The Best Love of the Child. Being Loved and Being Taught to Love as the First Human Right*, William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, Michigan/Cambridge, U.K., 2011, s. 300-301; A.R., Wynne, L.C. Wynne, *At the Center of the Cyclone: Family Therapists as Consultants with Family and Divorce Courts* (w:) L.C. Wynne, S.H. McDaniel, T.T. Weber (red.), *Systems Consultation: A new Perspective for Family Therapy*, The Guilford Press New York London, 1986, s. 301.

⁷⁹² Przyjmuje się, że pierwszą kodyfikacją praw dziecka była angielska ustawa dotycząca ochrony i opieki nad matką i dzieckiem z 1908 r. Zob. M. Rosin, *Prawa dziecka w myśli korczakowskiej a współczesna pedagogika*, Przegląd Edukacyjny 1987, nr 5, s. 2.

Gdańsku⁷⁹³, Powszechną Księgę Ustaw Cywilnych dla Wszystkich Krajów Dziedzicznych Niemieckich Monarchii Austriackiej z 1811 r. (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch)⁷⁹⁴, obowiązującą m.in. w Galicji, Kodeks Cywilny obowiązujący na Ziemiach Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej (Bürgerliches Gesetzbuch)⁷⁹⁵ uchwalony w 1896 r., Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego z 1825 r.⁷⁹⁶, czy Prawo małżeńskie z 1936 r.⁷⁹⁷ obowiązujące także w Królestwie Polskim.

⁷⁹³ Kodeks Napoleona z 1804 r., K.N.1808.1.1.3 z dnia 21 marca 1804 r. wszedł w życie w Księstwie Warszawskim z dniem 1 maja 1808 r. i Wolnym Mieście Gdańsku z dniem 1 lipca 1808 r. Zgodnie z art. 414 tego Kodeksu „*Jeżeli iest dostateczna wymówka, i jeżeli iest przyzwoitą rzeczą, aby oczekiwać nieprzytomnego członka, lub go zastąpić; w takim przypadku, iako też i w każdym innym, w którym interes małoletniego zdaie się tego wymagać, Sędzia pokoju może odroczyć posiedzenie, albo go przedłużyć.*” Art. 420 stanowił natomiast, że „*W opiece każdej, będzie opiekun przydany, mianowany przez radę familiyną. Obowiązki iego zależeć będą na dopilnowaniu interesów małoletniego, gdyby te w sprzeczności były z interesami opiekuna.*” Cytowane przepisy posługują się co prawda pojęciem „interes” a nie „dobro”, lecz wynika to prawdopodobnie z tej przyczyny, że pojęciem „dobro” posługiwano się wyłącznie w odniesieniu do dobra materialnego, por. art. 389, 350, 453, 460, 839, 2126. Należy również mieć na uwadze to, że tekst ten był przekładany na język polski z języka francuskiego. Nie ulega jednak wątpliwości, że pojęcie „interes dziecka” i „dobro dziecka” to pojęcia tożsame, o czym będzie mowa w dalszej części pracy. Por. Kodeks Napoleona z dnia 21 marca 1804 r.,

www.pwsz.legnica.edu.pl/~siejam/ustawy/kodeks_napoleona, dostęp: 11 września 2017 r. Szerzej zob. A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2012, s. 197-198 oraz 227; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2003, s. 417-419.

⁷⁹⁴ Powszechna Księga Ustaw Cywilnych dla Wszystkich Krajów Dziedzicznych Niemieckich Monarchii Austriackiej – austriacki kodeks cywilny (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, w skrócie ABGB) sankcję cesarską otrzymała dnia 1 czerwca 1811 r., P.K.U.C.1811.1.1.1 z dnia 1 czerwca 1811 r. Na „dobro dziecka” powoływały się dwa przepisy tego kodeksu, tj. § 169, który stanowił, że „*Jeżeli zaś wychowanie przez matkę naraża dobro dziecięcia na niebezpieczeństwo, obowiązany jest ojciec dziecię od matki odebrać i takowe albo do siebie powziąć, albo gdzieindziej bezpiecznie i przyzwoicie umieścić.*” oraz § 218, zgodnie z którym „*Osoba sieroty szczególniej matce poruczoną być winna, wtenczas nawet, gdy matka opieki nie przyjęła, lub powtórnie zamąż poszła; wyjąwszy gdyby dobro dziecięcia wymagało innego rozporządzenia.*”, z kolei w § 212 tego kodeksu mowa jest o dobru małoletniego – „*Spółopiekun powinien także otrzymać od sądu dokument uwierzytelniający, tudzież przyrzec, iż do dobra małoletniego przyczyniać się będzie i w tym celu opiekunkę radą swą wspierać jest obowiązany. Jeżeli spostrzeże ważne uchybienia, starać się powinien takowym zaradzić, a w razie potrzeby, sądowi opiekuńczemu o nich donieść.*” Por. Kodeks cywilny austriacki ogłoszony Patentem cesarskim dnia 1 czerwca 1811 r., Powszechna Księga Ustaw Cywilnych dla Wszystkich Krajów Dziedzicznych Niemieckich Monarchii Austriackiej, Allgemeines Gesetzbuch für die gesamten Deutschen Erbländer der Österreichischen Monarchie (ABGB), <http://www.pwsz.legnica.edu.pl/~siejam/ustawy/abgb>, dostęp: 11 września 2017 r. Szerzej zob. A. Dziadzio, *Powszechna...*, op. cit., s. 223-224; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia...*, op. cit., s. 420-421.

⁷⁹⁵ Zob. § 1666 Kodeksu Cywilnego obowiązującego na Ziemiach Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej (Bürgerliches Gesetzbuch) uchwalonego w 1896 r., obowiązującego od dnia 1 stycznia 1900 r., Z.U.Z.Z.1923.1.10.1 z dnia 1 stycznia 1923 r., który stanowił, że „*Jeżeli duchowe lub cielesne dobro dziecka narażone jest na niebezpieczeństwo przez to, że ojciec nadużywa prawa pieczy nad osobą dziecka, dziecko zaniedbuje albo w sposób hańbiący lub niemoralny sam się zachowuje, sąd opiekuńczy winien zarządzić środki, potrzebne do odwrócenia niebezpieczeństwa. W szczególności sąd opiekuńczy może zarządzić, by dziecko celem wychowania oddano odpowiedniej rodzinie albo umieszczono w zakładzie wychowawczym lub poprawczym. Jeżeli ojciec naruszył prawo dziecka do dostarczenia mu utrzymania i obawiać się należy, że utrzymanie w przyszłości będzie narażone na znaczne niebezpieczeństwo, można ojcu odebrać zarówno zarząd majątku jak i pobieranie użytków.*”, § 1665, który zwraca uwagę na interes dziecka „*Jeżeli ojciec w wykonywaniu władzy rodzicielskiej doznaje przeszkody, sąd opiekuńczy winien w interesie dziecka wydać potrzebne zarządzenia, o ile na zasadzie § 1685 władzy rodzicielskiej nie wykonuje matka.*” oraz § 5, który stanowił, że „*Uznanie za pełnoletniego wtedy tylko powinno nastąpić, gdy przyczynia się do dobra małoletniego.*” Por. Kodeks cywilny niemiecki z dnia 18 sierpnia 1896 r., Bürgerliches Gesetzbuch (BGB), www.pwsz.legnica.edu.pl/~siejam/ustawy/bgb.doc, dostęp: 11 września 2017 r. Szerzej zob. A. Dziadzio, *Powszechna...*, op. cit., s. 225-226; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia...*, op. cit., s. 419-420.

⁷⁹⁶ Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego z dnia 1 czerwca 1825 r. ogłoszony dnia 28 listopada 1825 r., Dz.P.K.P., t. X, Nr 41, s. 3-289 w art. 257 przewidywał, że „*Zarządzanie tymczasowe dziećmi pozostaie przy mężu, czyli ten iest stroną powodową czyli też pozwaną w sprawie bądź o nieważność małżeństwa, bądź o rozwód, bądź o rozłączenie, chyba że Sąd dla*

Zasługuje na uwagę, że na „dobro dziecka” powołał się również Sąd Najwyższy II Rzeczypospolitej już w wyroku z dnia 3 lutego 1925 r., sygn. akt K 476/24⁷⁹⁸ oceniając dopuszczalność stosowania kar cielesnych wobec dzieci przez nauczycieli. W uzasadnieniu tego wyroku wskazano, że: „Gdzie jest owa granica decydująca o tem, czy nauczyciel pozostaje jeszcze w granicach prawa, to jest rzeczą konkretnego przypadku i sądzić o tem można na podstawie szeregu ustalonych okoliczności jak np. ilości i siły uderzeń, ich kierunku, skutków itp., w związku z przepisami §§ 1631 i 1666 uc⁷⁹⁹., które prawo karcenia rodziców zatrzymują u granicy samego zagrożenia duchowego lub cielesnego dobra dziecka.”

Warto, moim zdaniem, zwrócić uwagę na to, że klauzula „dobra dziecka” od dawna była też dobrze znana polskiemu prawodawstwu rodzinnemu, które zastąpiło poprzednio obowiązujące prawo dzielnicowe, tj. Prawu małżeńskiemu z 1945 r.⁸⁰⁰, Prawu rodzinnemu z 1946 r.⁸⁰¹, Prawu opiekuńczemu z 1946 r.,⁸⁰² Kodeksowi rodzinnemu z 1950 r.⁸⁰³ i wreszcie aktualnie obowiązującemu Kodeksowi rodzinnemu i opiekuńczemu z 1964 r.⁸⁰⁴

W związku z powyższym uważam, iż można uznać, że idea dobra dziecka była znana i stosowana na ziemiach polskich od dawna, a prawodawcy konsekwentnie ujmowali ją w kolejnych aktach prawnych, nadając jej coraz wyższą rangę.

większego dobra dzieci, na żądanie matki, rodziny, albo Prokuratora Królewskiego inaczej postanowi.”, a w art. 389 stanowił o dobru małoletniego, które może stać w sprzeczności z interesem opiekuna „W każdej opiece mianowanym będzie przez Radę rodzinną opiekun przydany. Obowiązkiem jego będzie działać dla dobra małoletniego w każdym razie, gdy interes małoletniego znajduje się w sprzeczności z interesem opiekuna”.

⁷⁹⁷ Dekret Prawo o małżeństwie ogłoszony dnia 24 czerwca 1836 r. dla Królestwa Polskiego, Dz.P.K.P., t. XVIII, Nr 64, s. 57-297 w art. 218 powołuje się na korzyść dzieci: „Mocen jest jednak sąd cywilny właściwy postanowić, na żądanie żony, rodziny, albo prokuratora królewskiego, aby opiekowanie się tymczasowe dziećmi, poruczone było matce, lub osobie trzeciej, jeżeli tego wymaga korzyść dzieci”.

⁷⁹⁸ Wyrok SN z dnia 3 lutego 1925 r., K 476/24, OSP 1925, nr 1, poz. 190, LEX nr 517249.

⁷⁹⁹ Sąd Najwyższy powołał się tutaj na przepisy Kodeksu Cywilnego obowiązującego na Ziemiach Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej (Bürgerliches Gesetzbuch) uchwalonego w 1896 r., obowiązującego od dnia 1 stycznia 1900 r., Z.U.Z.Z.1923.1.10.1 z dnia 1 stycznia 1923 r. BGB na obszarze dawnego zaboru pruskiego stanowił część polskiego porządku prawnego jeszcze po wyzwoleniu. Prawo to było sukcesywnie zastępowane regulacjami prawa polskiego i zasadniczo przestało obowiązywać w 1946 r. jednak ostatnie przepisy BGB dotyczące hipoteki morskiej obowiązywały do 1962 r. Szerzej zob. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia...*, op. cit., s. 419-420.

⁸⁰⁰ Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo małżeńskie, Dz. U. Nr 48 poz. 270.

⁸⁰¹ Dekret z dnia 22 stycznia 1946 r., Dz. U. Nr 6, poz. 52.

⁸⁰² Dekret z dnia 14 maja 1946 r. Prawo opiekuńcze, Dz. U. Nr 20, poz. 135.

⁸⁰³ Ustawa z dnia 27 czerwca 1950 r. Kodeks rodzinny, Dz. U. Nr 34, poz. 308.

⁸⁰⁴ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz. U. z 2017 r., poz. 682, t.j. z dnia 30 marca 2017 r.

3.1.2. „Dobro dziecka” w orzecznictwie Sądu Najwyższego

Początkowo, tj. do chwili uchwalenia Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego z 1964 r., prawo rodzinne było na tyle lakoniczne, że wymagało interpretacji i uzupełnienia w drodze wykładni sądowej⁸⁰⁵, a z czasem wykładnia sądowa coraz wyraźniej zwracała uwagę na nadrzędny charakter dyrektywy dobra dziecka.

Należy zaakcentować, że w uzasadnieniu uchwały 7 sędziów – zasady prawnej z 30 października 1948 r., sygn. akt C 399/48⁸⁰⁶ Sąd Najwyższy wskazał że: „dobro dziecka jest podstawowym kryterium wykładni przepisów prawa rodzinnego” – co, według mnie, wyznaczyło postępowy kierunek rodzimego orzecznictwa.

Jest symptomatyczne, że idea nadrzędnego charakteru dobra dziecka była podkreślana w kolejnych orzeczeniach Sądu Najwyższego, spośród których na szczególną uwagę, moim zdaniem, zasługują:

- orzeczenie SN z 16 listopada 1951 r., sygn. akt C 291/51⁸⁰⁷, w którym Sąd Najwyższy zwrócił uwagę na: „szczególnie daleko idącą ochronę dobra dziecka i rodziny oraz interesu społeczeństwa, jaką ustawodawstwo Państwa Ludowego stworzyło w tej kodyfikacji⁸⁰⁸, realizując w niej w stopniu najwyższym zasady postępu i sprawiedliwości społecznej.”;
- uchwała pełnego składu SN z 26 kwietnia 1952 r. sygn. akt C 798/51⁸⁰⁹, w której podkreślono, że: „dobro małoletnich dzieci (...) to dobro, które w społecznej skali wartości zajmuje hierarchicznie nadrzędne stanowisko i jest przedmiotem szczególnej ochrony w ustawodawstwie Państwa Ludowego (...) jest więc tym szczególnie doniosłym w skali społecznej czynnikiem”;
- uchwała 7 sędziów SN – zasada prawna z 9 sierpnia 1952 r., sygn. akt C 1188/51⁸¹⁰, w uzasadnieniu której Sąd Najwyższy zaakcentował to, że: „władza rodzicielska służy rodzicom nie dla ich korzyści, lecz w interesie dzieci (...) i powinna być wykonywana

⁸⁰⁵ Zob. J. Ignatowicz, M. Nazar, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2005, s. 28.

⁸⁰⁶ Uchwała składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 30 października 1948 r., C 399/48, OSN(C) 1948, nr 3, poz. 63, PiP 1949, z. 1, poz. 125, LEX nr 160901.

⁸⁰⁷ Orzeczenie SN z dnia 16 listopada 1951 r., C 291/51, OSNCK 1953, nr 1, poz. 18, PiP 1952, z. 4, poz. 672, LEX nr 117082.

⁸⁰⁸ Sąd Najwyższy odwołuje się do Ustawy z dnia 27 czerwca 1950 r. Kodeks rodzinny, Dz. U. Nr 34, poz. 308.

⁸⁰⁹ Uchwała pełnego składu SN z dnia 26 kwietnia 1952 r., C 798/51, OSN(C) 1952, nr 1, poz. 1, PiP 1952, z. 7, poz. 113, LEX nr 160049.

⁸¹⁰ Uchwała składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 9 sierpnia 1952 r., C 1188/51, OSNCK 1953, nr 2, poz. 32, PiP 1953, z. 1, poz. 129, LEX nr 117148.

tak, jak tego wymaga dobro dziecka i interes społeczeństwa" (...). «Dobro dziecka» a nie «dobro rodziców» czy jednego z nich, powinno decydować o tym, jakie orzeczenia należy wydawać w sprawach dotyczących dzieci”.

Uważam, że w orzeczeniu tym został wyrażony trafny pogląd na temat prymatu interesu dziecka nad interesem rodziców oraz na temat istnienia wynikających z władzy rodzicielskiej obowiązków (a nie tylko praw) rodziców, których wypełnianie ma służyć interesowi dziecka;

- uchwała SN z 9 czerwca 1976r., sygn. akt III CZP 46/75⁸¹¹, w której Sąd Najwyższy uznał, że: „przyjęta w prawie rodzinnym zasada dobra dziecka oznacza, że jego interes rozstrzyga przede wszystkim o tym, jak rodzice i opiekunowie powinni wykonywać swe obowiązki względem dzieci i rodziny, oraz w jakim kierunku powinny iść rozstrzygnięcia sądu w sprawach rodzinnych (...) Dobro dziecka pozostaje z reguły w pełnej harmonii z interesem rodziców. Jeżeli wyjątkowo dojdzie do rozbieżności między tymi wartościami (...) interes rodziców musi wówczas zejść na dalszy plan dopiero wtedy, gdy w żadnym razie nie da się pogodzić z uzasadnionym interesem dziecka”.

Moim zdaniem, orzeczenie to, kontynuując wskazaną wcześniej myśl prawną na temat prymatu dobra dziecka, stanowi równocześnie istotną wskazówkę dla orzecznictwa sądowego nakazującą w pierwszej kolejności podjąć próbę wydania takiego rozstrzygnięcia, które pogodzi interesy stron, a dopiero wówczas, gdy nie jest to możliwe - przyznać pierwszeństwo dobru dziecka.

Warto odnotować, że „dobro dziecka”, jako przedmiot szczególnej ochrony prawnej wyeksponowane zostało również w innych uchwałach Sądu Najwyższego, w tym w szczególności w uchwałach pełnego składu SN, tj.: w uchwale z 6 grudnia 1952 r., sygn. akt CPRez 166/52⁸¹², w uchwale z 18 marca 1968 r., sygn. akt III CZP 70/66⁸¹³, w uchwale z 15 lipca 1974 r., sygn. akt Kw Pr 2/1974⁸¹⁴, w uchwale z 16 grudnia 1987 r., sygn. akt III CZP 91/86⁸¹⁵, a także w Obwieszczeniu Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego z dnia 27 marca 1968 r. o wytycznych wymiaru sprawiedliwości i praktyki sądowej

⁸¹¹ Uchwała całej izby SN z dnia 9 czerwca 1976 r., III CZP 46/75, OSNC 1976, nr 9, poz. 184, LEX nr 1966.

⁸¹² Uchwała pełnego składu SN z dnia 6 grudnia 1952 r., CPRez 166/52, OSNCK 1953, nr 2, poz. 31, LEX nr 117146.

⁸¹³ Uchwała pełnego składu SN z dnia 18 marca 1968 r., III CZP 70/66, OSNC 1968, nr 5, poz. 77, LEX nr 657.

⁸¹⁴ Uchwała pełnego składu SN z dnia 15 lipca 1974 r., Kw Pr 2/1974, OSNC 1974, nr 12, poz. 203, LEX nr 1730.

⁸¹⁵ Uchwała pełnego składu SN z dnia 16 grudnia 1987 r., III CZP 91/86, OSNC 1988, nr 4, poz. 42, M.P. z 1988 r. Nr 6, poz. 60, LEX nr 3342.

w zakresie stosowania przepisów art. 56 oraz art. 58 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego⁸¹⁶ oraz w Uchwale Pełnego Składu Izby Cywilnej i Administracyjnej Sądu Najwyższego z dnia 16 grudnia 1987 r. w sprawie wytycznych w zakresie wykładni prawa i praktyki sądowej w sprawach o alimenty⁸¹⁷.

W mojej ocenie, szczególnie istotne dla tematu niniejszej pracy jest postanowienie SN z 1 grudnia 2000 r., sygn. akt V CKN 1747⁸¹⁸, w którym Sąd Najwyższy zdefiniował dobra dziecka na tle dotychczas wykształconej linii orzecznictwa sądowego wskazując, że:

- „dobro dziecka” przedstawiane jest „jako postulowana w świetle powszechnie akceptowanej doktryny moralnej i bliżej określona w przepisach prawnych (w tym stanowiącej część krajowego porządku prawnego Konwencji o prawach dziecka) i judykaturze sądowej modelowa sytuacja dziecka”;
- „ten idealizacyjny model zakłada, że dziecko wychowuje się w rodzinie – najlepiej naturalnej – w każdym razie w ustalonej sytuacji prawnorodzinnej, w atmosferze miłości, w warunkach pozwalających zaspokoić rozsądnie podejmowane jego potrzeby i najpełniej rozwijać jego talenty i zdolność samodzielnego, twórczego działania oraz kształtować charakter w duchu określonych ideałów”;
- „istotne jest przy tym jego ukierunkowanie nie tylko na aktualną sytuację dziecka, lecz także na jego przyszłość i tej dalszej perspektywie ideału dojrzałego człowieka powinno być przyznane pierwszeństwo w kolizji z wartościami rozpatrywanymi jedynie z punktu widzenia aktualnych potrzeb dziecka”.

Uważam, że przytoczone wyżej poglądy Sądu Najwyższego należycie odzwierciedlają *ratio legis* aktów prawa polskiego i międzynarodowego odnoszących się do dzieci, dlatego powinny być uwzględniane w rozważaniach na temat dobra dziecka, zwłaszcza w zakresie określenia modelowej sytuacji dziecka oraz jego aktualnych i przyszłych potrzeb, a także możliwości ich najpełniejszej realizacji w okolicznościach konkretnego przypadku.

Należy podkreślić, że również najnowsze orzecznictwo Sądu Najwyższego trafnie określa rangę „dobra dziecka”, jako wartości nadrzędnej. W uzasadnieniu uchwały

⁸¹⁶ Obwieszczenie Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego z dnia 27 marca 1968 r. o wytycznych wymiaru sprawiedliwości i praktyki sądowej w zakresie stosowania przepisów art. 56 oraz art. 58 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, M.P. Nr 14, poz. 97.

⁸¹⁷ Uchwała pełnego składu SN z dnia 16 grudnia 1987 r., III CZP 91/86, OSNC 1988, nr 4, poz. 42, M.P. z 1988 r. Nr 6, poz. 60, LEX nr 3342.

⁸¹⁸ Postanowienie SN z dnia 1 grudnia 2000 r., V CKN 1747/00, LEX nr 52467.

z 24 lutego 2011 r., sygn. akt III CZP 137/10⁸¹⁹ wskazano, że „zasada ochrony dobra dziecka (...) jest podstawową regułą interpretacyjną wymagającą uwzględniania przy dokonywaniu wykładni norm prawnych, nawet tylko pośrednio regulujących sytuację prawną dziecka”.

Sąd Najwyższy powołując się na jednoznaczne poglądy piśmiennictwa w tym zakresie (których jednak bliżej nie wskazał), dodatkowo podkreślił w tym orzeczeniu, że: „ochrona dobra dziecka ma charakter klauzuli generalnej, którą trzeba uwzględniać we wszystkich sprawach dotyczących dziecka, a znaczenie ochrony dobra dziecka wykracza poza krajowy porządek prawny. W judykaturze wielokrotnie wskazywano, że przy wykładni norm prawa będących podstawą rozstrzygnięć dotyczących dzieci sądy powinny kierować się interesem dziecka jako wartością nadrzędną, a dobro dzieci uwzględniać jako dyrektywę generalną”⁸²⁰. Pogląd ten w całości podzielam.

Powołane wyżej orzeczenia Sądu Najwyższego dotyczące dobra dziecka, jako wartości podlegającej szczególnej ochronie prawnej, moim zdaniem, w istotny sposób przyczyniły się do nadania właściwej rangi interesom dziecka, dlatego nie mogły zostać pominięte w tej pracy tym bardziej, że powinny stanowić istotną wskazówkę dla sądów rodzinnych orzekających w postępowaniu w sprawach nieletnich.

Oczywiście nie sposób było powołać tu całego dorobku orzeczniczego dotyczącego dyrektywy dobra dziecka, dlatego ograniczyłam się do tych judykatów, które, moim zdaniem, najogólniej i zarazem najpełniej przedstawiają tę ideę, jako modelowo pożądaną sytuację dziecka i przedmiot szczególnej ochrony, któremu nadaje się rangę nadrzędnej klauzuli generalnej stosowanej w każdej sprawie dotyczącej dzieci i wyznaczającej kierunek wydawanych rozstrzygnięć, które powinny mieć na względzie nie tylko obecną sytuację dziecka, lecz również jego przyszłość.

⁸¹⁹ Uchwała SN z dnia 24 lutego 2011 r., III CZP 137/10, OSNC 2011, nr 11, poz. 119, M. Prawn. 2011, nr 20, 1101-1104, LEX nr 707481. Por. Uchwała składu siedmiu sędziów SN z dnia 8 marca 2006 r., III CZP 98/05, OSNC 2006, nr 10, poz. 158, LEX nr 172365.

⁸²⁰ Uchwała SN z dnia 24 lutego 2011 r., III CZP 137/10, OSNC 2011, nr 11, poz. 119, M. Prawn. 2011, nr 20, 1101-1104, LEX nr 707481. Zob. też orzeczenia, na jakie powołano się w tej uchwale, tj. uzasadnienie Uchwały składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 12 czerwca 1992 r., III CZP 48/92, OSNC 1992, nr 10, poz. 179, LEX nr 3775; uzasadnienie Uchwały SN z dnia 2 października 1991 r., III CZP 92/91, OSNCP 1992, nr 4, poz. 58, LEX nr 3705; Wyrok SN z dnia 8 czerwca 2000 r., V CKN 1237/00, niepubl., LEX nr 52389 oraz Postanowienie SN z dnia 7 lipca 2000 r., III CKN 796/00, Biul. SN 2000, nr 10, s. 13, LEX nr 51888; Postanowienie SN z dnia 16 stycznia 1998 r., II CKN 855/97, OSNC 1998, nr 9, poz. 142, LEX nr 32579 i Postanowienie SN z dnia 20 października 2010 r., III CZP 72/10, OSNC 2011, nr 5, poz. 60, LEX nr 786940.

3.1.3. „Dobro dziecka” jako konstytucyjna klauzula generalna

Warto zwrócić uwagę na to, że potrzeba szczególnej ochrony dobra dziecka przybrała rangę konstytucyjną już w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 17 marca 1921 r.⁸²¹, na co dobitnie wskazuje art. 93 oraz art. 103 tej ustawy zasadniczej⁸²². Z kolei Konstytucja PRL z 22 lipca 1952 r.⁸²³ kwestię tę regulowała w art. 67⁸²⁴ nazwanym przez W. Stojanowską⁸²⁵ „normatywnym źródłem ogólnej zasady ochrony dobra dziecka”.

Uważam, że dyrektywa ta do dnia dzisiejszego zajmuje ważne miejsce w przepisach konstytucyjnych. Wymaga bowiem podkreślenia, na co zwrócono uwagę w doktrynie⁸²⁶

⁸²¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r., Dz. U. Nr 44, poz. 267.

⁸²² Zob. art. 93 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r., Dz. U. Nr 44, poz. 267., który stanowił, że: „Obywatele mają obowiązek wychowania swoich dzieci na prawych obywateli Ojczyzny i zapewnienia im conajmniej początkowego wykształcenia”,

art. 103: „Dzieci bez dostatecznej opieki rodzicielskiej, zaniedbane pod względem wychowawczym - mają prawo do opieki i pomocy Państwa w zakresie, oznaczonym ustawą.

Odjęcie rodzicom władzy nad dzieckiem może nastąpić tylko w drodze orzeczenia sądowego.

Osobne ustawy normują opiekę macierzyństwa.

Praca zarobkowa dzieci niżej lat 15, praca nocna kobiet i robotników młodocianych w gałęziach przemysłu, szkodliwych dla ich zdrowia, jest zakazana.

Stale zatrudnianie pracą zarobkową dzieci i młodzieży w wieku szkolnym jest zakazane”, – z powyższych przepisów można wyinterpretować dyrektywę dobra dziecka rozumianą jako zapewnienie mu podstawowego wykształcenia, opieki, pomocy i bezpieczeństwa.

⁸²³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 1952 r., Dz. U. Nr 33, poz. 232.

⁸²⁴ Zgodnie z art. 67 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 1952 r., Dz. U. Nr 33, poz. 232 „1. Małżeństwo i rodzina znajdują się pod opieką i ochroną Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Rodziny o licznych potomstwie państwo otacza szczególną troską.

2. Urodzenie poza małżeństwem nie uszczupla praw dziecka.” Dodatkowo, w art. 68 przewidziano, że: „Polska Rzeczpospolita Ludowa otacza szczególnie troskliwą opieką wychowanie młodzieży i zapewnia jej najszerze możliwości rozwoju.”.

Po wprowadzeniu zmian do Konstytucji PRL, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 1952 r., Dz. U. Nr 33, poz. 232, z późn. zm. Dz. U. z 1976 r. Nr 7, poz. 36, t.j. z dnia 21 lutego 1976 r., odpowiednikiem art. 67 stał się jej art. 76, zgodnie z którym „1. Małżeństwo, macierzyństwo i rodzina znajdują się pod opieką i ochroną Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Rodziny o licznych potomstwie państwo otacza szczególną troską.

2. Obowiązkiem rodziców jest wychowywanie dzieci na prawych i świadomych swych obowiązków obywateli Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

3. Polska Rzeczpospolita Ludowa zapewnia realizację praw i obowiązków alimentacyjnych.

4. Dzieci urodzone poza małżeństwem mają te same prawa co dzieci urodzone w małżeństwie.

5. W trosce o dobro rodziny Polska Rzeczpospolita Ludowa dąży do poprawy sytuacji mieszkaniowej, przy współudziale obywateli rozwija i popiera różne formy budownictwa mieszkaniowego, a szczególnie budownictwa spółdzielczego, oraz dba o racjonalną gospodarkę zasobami mieszkaniowymi, a odpowiednikiem art. 68 art. 80, który stanowił, że „Polska Rzeczpospolita Ludowa otacza szczególnie troskliwą opieką wychowanie młodzieży i zapewnia jej najszerze możliwości rozwoju oraz stwarza warunki do aktywnego udziału młodego pokolenia w życiu społecznym, politycznym, gospodarczym i kulturalnym, kształtując poczucie współodpowiedzialności młodzieży za rozwój Ojczyzny”.

⁸²⁵ W. Stojanowska, *Dobro dziecka jako instrument wykładni norm konwencji o prawach dziecka oraz prawa polskiego i jako dyrektywa jego stosowania* (w:) T. Smoczyński (red.), *Konwencja o prawach dziecka – analiza i wykładnia, praca zbiorowa*, Poznań 1999, s. 90.

⁸²⁶ W. Stojanowska, *Dobro dziecka jako instrument...*, op. cit., s. 90; W. Stojanowska, *Dobro dziecka w aspekcie sprawowanej nad nim władzy rodzicielskiej*, *Studia nad Rodziną UKSW* 2000 r. 4 nr 1 (6), s. 62.

i orzecznictwie⁸²⁷, że w aktualnie obowiązującej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.⁸²⁸ ustrojodawca nadaje ochronie dobra dziecka pierwszorzędne znaczenie, chociaż zasady tej nie artykułuje bezpośrednio. Przyjmuje się zatem, że ustalenie znaczenia tej dyrektywy odbywa się poprzez odwołanie do:

- ogólnej zasady z art. 18 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej⁸²⁹, który przewiduje ochronę i opiekę Rzeczypospolitej Polskiej nad rodziną,
- art. 71 ust. 1⁸³⁰, który konkretyzuje tę zasadę i powołuje się na dobro rodziny,
- art. 72⁸³¹, który stanowi, że Rzeczpospolita zapewnia ochronę praw dziecka i każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją,
- szerzej pojętej aksjologii.

W orzeczeniu z 29 czerwca 2016 r., sygn. akt SK 24/15⁸³²: Trybunał Konstytucyjny dokonując wykładni art. 72 ust. 1 obowiązującej Konstytucji stwierdził, że: „Z omawianego przepisu wynika ogólne uznanie dobra dziecka za samoistną wartość konstytucyjną, uzupełniającą wartość szerszą jaką jest dobro rodziny. Obowiązkiem ustawodawcy zwykłego jest stworzenie szczegółowych unormowań pozwalających na urzeczywistnienie dobra dziecka, a proces wykładni i stosowania wszelkich przepisów prawa musi uwzględniać obowiązek realizacji tej wartości konstytucyjnej”.

Mając na uwadze temat niniejszej pracy na szczególną uwagę zasługuje to, że w przepisach konstytucyjnych, które uznawane są za normatywne źródło naczelnej dyrektywy dobra dziecka, wprost wskazano na potrzebę ochrony dziecka przed demoralizacją. Ochrona przed demoralizacją jest zatem istotnym elementem realizacji tej dyrektywy, z tym iż należy mieć na uwadze, że powinna ona uwzględniać także inne idee, które składają się na „dobro dziecka”.

⁸²⁷ Zob. też. Wyrok TK z dnia 28 kwietnia 2003 r., K 18/02, Dz. U. Nr 83, poz. 772; Wyrok TK z dnia 17 kwietnia 2007 r., SK 20/05, Dz. U. Nr 71, poz. 481.

⁸²⁸ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 78, poz. 483.

⁸²⁹ Art. 18 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej stanowi, że: „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej.”

⁸³⁰ Art. 71 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej stanowi, że: „Państwo w swojej polityce społecznej i gospodarczej uwzględnia dobro rodziny. Rodziny znajdujące się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej, zwłaszcza wielodzietne i niepełne, mają prawo do szczególnej pomocy ze strony władz publicznych.”

⁸³¹ Art. 72 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej stanowi, że:

„1. Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka. Każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją.

2. Dziecko pozbawione opieki rodzicielskiej ma prawo do opieki i pomocy władz publicznych.

3. W toku ustalania praw dziecka organy władzy publicznej oraz osoby odpowiedzialne za dziecko są obowiązane do wysłuchania i w miarę możliwości uwzględnienia zdania dziecka.

4. Ustawa określa kompetencje i sposób powoływania Rzecznika Praw Dziecka.”

⁸³² Wyrok TK z dnia 29 czerwca 2016 r., SK 24/15, Dz. U. poz. 1246.

Uważam, że orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego jest pomocne w wykładni przepisów konstytucyjnych, dlatego przeprowadziłam jego dalszą analizę poszukując odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób TK pojmuje dobro dziecka.

W tym kontekście zasadne wydaje mi się przywołanie wyroku z dnia 28 kwietnia 2003 r., sygn. akt K 18/02⁸³³, w którym Trybunał Konstytucyjny zajął stanowisko dotyczące wykładni takich pojęć jak: „dobro dziecka”, „zasada dobra dziecka”, „ochrona dobra dziecka” oraz „prawa dziecka”, przyjmując, że:

- „Dobro dziecka stanowi swoistą konstytucyjną klauzulę generalną, której rekonstrukcja powinna się odbywać poprzez odwołanie do aksjologii konstytucyjnej i ogólnych założeń systemowych. Z tego punktu widzenia istotne znaczenie ma treść art. 18 Konstytucji, umiejscowionego wśród podstawowych zasad porządku konstytucyjnego, gwarantującego ochronę i opiekę Rzeczypospolitej małżeństwu, rodzinie, macierzyństwu i rodzicielstwu.”;
- „Dobro dziecka jest również tą wartością, która determinuje kształt innych rozwiązań instytucjonalnych, w tym przede wszystkim na gruncie Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego.”;
- „Najpełniejsza realizacja zasady dobra dziecka dokonywać się może poprzez zapewnienie możliwości jego wychowania w rodzinie, przede wszystkim w rodzinie naturalnej, a więc poprzez pieczę rodzicielską sprawowaną przez osoby związane z dzieckiem więzią biologiczną (...) co nie wyklucza, że w pewnych warunkach i okolicznościach dobro dziecka nie będzie wymagało odwołania się do innych przesłanek kształtowania relacji rodzinnych (...) Wynika to z takiego pojmowania dobra dziecka, które akcentuje przede wszystkim interes małoletniego związany z zapewnieniem odpowiednich warunków wychowania i rozwoju.”;
- „Nakaz ochrony dobra dziecka stanowi podstawową, nadrzędną zasadę polskiego systemu prawa rodzinnego, której podporządkowane są wszelkie regulacje w sferze stosunków pomiędzy rodzicami i dziećmi.”;
- „Pojęcie „praw dziecka” w przepisach Konstytucji należy rozumieć jako nakaz zapewnienia ochrony interesów małoletniego, który w praktyce sam może jej dochodzić w bardzo ograniczonym zakresie”.

⁸³³ Wyrok TK z dnia 28 kwietnia 2003 r., K 18/02, Dz. U. Nr 83, poz. 772. Takie samo stanowisko zajął Trybunał Konstytucyjny w Wyroku z dnia 17 kwietnia 2007 r., SK 20/05, Dz. U. Nr 71, poz. 481.

- co, moim zdaniem, powinno być uwzględniane w każdym postępowaniu dotyczącym dziecka, w tym w postępowaniu w sprawach nieletnich prowadzonym w oparciu o przepisy u.p.n., w którym powinno odgrywać istotną wskazówkę interpretacyjną dla wyboru właściwego środka wychowawczego.

Warto, według mnie, odnotować, że również w wyroku z dnia 16 lipca 2007 r., sygn. akt SK 61/06 Trybunał Konstytucyjny podkreślił obowiązek dbałości o dobro dziecka – jako wartości o podstawowym znaczeniu konstytucyjnym, które powinno realizować się w prawnej ochronie życia rodzinnego stwarzającej optymalne warunki rozwoju dziecka pod pieczę jego rodziców⁸³⁴.

Z kolei w orzeczeniu z dnia 11 października 2011 r., sygn. akt K 16/10 Trybunał ponadto zasadnie zwrócił uwagę na to, że dla zapewnienia ochrony interesów dziecka rodzice powinni mieć „prawo do reprezentowania dziecka względem osób trzecich, by móc efektywnie sprawować nad nim pieczę. Przysługuje im w tym względzie prawo podmiotowe o charakterze przyrodzonym i naturalnym, nie pochodzące z nadania państwowego, choć wykonywane pod kontrolą państwową i społeczną. Na straży rodzicielstwa stoi także Konstytucja (zob. art. 18). Jeśli jednak rodzice nienależycie wykonują swoje uprawnienia i obowiązki względem dziecka, sprzecznie z jego dobrem, mogą zostać pozbawieni władzy rodzicielskiej”⁸³⁵ – co, moim zdaniem, koresponduje z uznawanym za standard rzetelnego postępowania w sprawach nieletnich - prawem nieletniego do korzystania z obecności rodziców lub opiekuna przy każdej czynności procesowej, chyba że dobro dziecka stoi temu na przeszkodzie⁸³⁶.

Trybunał Konstytucyjny w imię ochrony szczególnej wartości konstytucyjnej, jaką jest dobro dziecka, trafnie dopuszcza możliwość ograniczenia praw związanych z rodzicielstwem i ochrony samego rodzicielstwa⁸³⁷, co, moim zdaniem, *de lege ferenda* powinno przejawiać się w wydaniu wobec rodziców zarządzeń, o których mowa w art. 109 k.r.o.⁸³⁸, w sytuacji, gdy nieletni wykazuje przejawy demoralizacji lub jest nią zagrożony, co szerzej uzasadniłam w rozdz. 1.1.6.3. oraz 2.2.2.4. niniejszej pracy.

W sposób szczególny należy podkreślić, że Trybunał Konstytucyjny stoi na stanowisku, zgodnie z którym nakaz ochrony dobra dziecka jest nadrzędną zasadą

⁸³⁴ Wyrok TK z dnia 16 lipca 2007 r., SK 61/06, Dz. U. Nr 134, poz. 947.

⁸³⁵ Wyrok TK z dnia 11 października 2011 r., K 16/10, Dz. U. Nr 240, poz. 1436.

⁸³⁶ Szerzej zob. rozdz. 1.3.8. niniejszej pracy.

⁸³⁷ Wyrok TK z dnia 26 listopada 2013 r., P 33/12, Dz. U. poz. 1439.

⁸³⁸ Treść przepisu powołana w rozdz. 1.1.6.3. niniejszej pracy.

polskiego systemu prawa, która ma zastosowanie nie tylko w sferze prawa rodzinnego, ale także „w innych gałęziach prawa, w tym w postępowaniu karnym”⁸³⁹ - co *eo ipso* potwierdza konieczności jego uwzględniania w postępowaniu z nieletnimi, na co zwracałam uwagę już wcześniej.

Przeprowadzona przeze mnie analiza orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego skłania mnie do wniosku, że dyrektywa dobra dziecka jest przez Trybunał akcentowana równie mocno jak przez Sąd Najwyższy, z tym iż Trybunał zasadę tę zasłużenie wynosi do rangi konstytucyjnej klauzuli generalnej wskazując jednocześnie, że:

- dobro to najczęściej realizuje się pod pieczę rodziców w naturalnym środowisku rodzinnym;
 - rodzice są pierwszymi strażnikami tego dobra, co powinno realizować się w przyznanym im prawie do reprezentowania dziecka;
 - w uzasadnionych przypadkach dobro dziecka może być również dostateczną przesłanką dla ograniczenia praw rodzicielskich;
- czemu, moim zdaniem, oczywiście nie da się zaprzeczyć.

3.1.4. „Dobro dziecka” w Konwencji o prawach dziecka

Jak słusznie zwrócił na to uwagę zarówno Trybunał Konstytucyjny⁸⁴⁰, jak i Sąd Najwyższy⁸⁴¹, obowiązek ochrony dobra dziecka, jako wartości nadrzędnej i podstawowej, wykracza poza krajowy porządek prawny⁸⁴².

Mówiąc o „dobru dziecka” w aspekcie prawa międzynarodowego należy w pierwszej kolejności odwołać się do Konwencji o prawach dziecka, a w szczególności poddać analizie art. 3 tego aktu.

⁸³⁹ Wyrok TK z dnia 21 stycznia 2014 r., SK 5/12, Dz. U. poz. 135.

⁸⁴⁰ Wyrok TK z dnia 28 kwietnia 2003 r., K 18/02, Dz. U. Nr 83, poz. 772, Wyrok TK z dnia 17 kwietnia 2007 r., SK 20/05, Dz. U. Nr 71, poz. 481.

⁸⁴¹ Uchwała składu siedmiu sędziów SN z dnia 8 marca 2006 r., III CZP 98/05, OSNC 2006, nr 10, poz. 158, LEX nr 172365; Uchwała SN z dnia 24 lutego 2011 r., III CZP 137/10, OSNC 2011, nr 11, poz. 119, M. Prawn. 2011, nr 20, 1101-1104, LEX nr 707481. Zob. też: Wyrok SN z dnia 8 czerwca 2000 r., V CKN 1237/00, niepubl., LEX nr 52389; Postanowienie SN z dnia 16 stycznia 1998 r., II CKN 855/97, OSNC 1998, nr 9, poz. 142, LEX nr 32579 oraz Postanowienie SN z dnia 7 lipca 2000 r., III CKN 796/00, Biul. SN 2000, nr 10, s. 13, LEX nr 51888.

⁸⁴² Pierwsza na świecie i funkcjonująca do dnia dzisiejszego organizacja mająca na celu ochronę dzieci przed głodem, wojną i wyzyskiem „Save the Children” powstała 15 kwietnia 1919 r. w Anglii. Założona została przez Eglantyne Jebb i jej siostrę. Organizacja ta wywarła znaczny wpływ na ochronę dzieci w prawie międzynarodowym. Zob. <http://www.savethechildren.org/>.

Zgodnie z treścią tego przepisu:

1. „We wszystkich działaniach dotyczących dzieci, podejmowanych przez publiczne lub prywatne instytucje opieki społecznej, sądy, władze administracyjne lub ciała ustawodawcze, sprawą nadrzędną będzie najlepsze zabezpieczenie interesów dziecka.
2. Państwa-Strony działają na rzecz zapewnienia dziecku ochrony i opieki w takim stopniu, w jakim jest to niezbędne dla jego dobra, biorąc pod uwagę prawa i obowiązki jego rodziców, opiekunów prawnych lub innych osób prawnie za nie odpowiedzialnych, i w tym celu będą podejmowały wszelkie właściwe kroki ustawodawcze oraz administracyjne.
3. Państwa-Strony czuwają, aby instytucje, służby oraz inne jednostki odpowiedzialne za opiekę lub ochronę dzieci dostosowały się do norm ustanowionych przez kompetentne władze, w szczególności w dziedzinach bezpieczeństwa, zdrowia, jak również dotyczących właściwego doboru kadr tych instytucji oraz odpowiedniego nadzoru.”

Uważam, że interpretacja powyższego przepisu w powiązaniu z pozostałymi przepisami oraz preambułą Konwencji daje wyraźne wskazówki co do tego, że „dobro dziecka”, „najlepiej pojęty interes dziecka” i „najlepsze zabezpieczenie interesów dziecka” to pojęcia tożsame w rozumieniu tego aktu prawnego. Taki pogląd został wyrażony również w doktrynie⁸⁴³ i orzecznictwie⁸⁴⁴.

Wymaga podkreślenia, na co trafnie zwróciła uwagę W. Stojanowska⁸⁴⁵, że „przepis art. 3 Konwencji wprawdzie nie zawiera definicji dobra dziecka to jednak określa w pewnym stopniu zakres tego pojęcia”.

Warto, moim zdaniem, odnotować, że prawo dziecka do zabezpieczenia jego najlepiej pojętego interesu jako sprawy nadrzędnej w rozumieniu art. 3 ust. 1 Konwencji było

⁸⁴³ Por. W. Stojanowska, *Dobro dziecka w aspekcie...*, op. cit., s. 57-58

⁸⁴⁴ W uzasadnieniu Uchwały składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 12 czerwca 1992 r., III CZP 48/92, OSNC 1992, nr 10, poz. 179, LEX nr 3775, Sąd Najwyższy powołując się na przepisy Konwencji o prawach dziecka przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526 zwrócił uwagę na to, że „Tekst francuski Konwencji, opublikowany w „Dzienniku Ustaw”, używa w art. 3, 9, 18, 21 i in. określenia l'interet superieur de l'enfant. Określenie to w urzędowym przekładzie polskim tłumaczone jest niejednolicie (np. art. 3 i 18 - „najlepsze zabezpieczenie interesów dziecka”, art. 9 - „najlepiej pojęte interesy dziecka”). Jest to trudne do zaakceptowania, gdyż tłumaczenie tych samych zwrotów językowych użytych w różnych przepisach tej samej umowy międzynarodowej nie może być różne. Z porównania sytuacji użycia analizowanego zwrotu wynika, że chodzi tu o wyrażenie myśli, że interes dziecka wymaga preferencyjnego traktowania w stosunku do innych interesów. Bardziej prawidłowe byłoby więc tłumaczenie tego określenia jako „nadrzędny interes dziecka”. Wyrażenie to ma zatem takie samo znaczenie, jak „dobro dziecka traktowane jako wartość nadrzędna”.

⁸⁴⁵ Por. W. Stojanowska, *Dobro dziecka w aspekcie...*, op. cit., s. 57.

przedmiotem wyczerpującej wykładni dokonanej przez Komitet Praw Dziecka w Komentarzu Ogólnym nr 14 z 2013 r.⁸⁴⁶, gdzie między innymi wskazano, że:

- zabezpieczenie najlepiej pojętego interesu dziecka jest sprawą nadrzędną we wszystkich działaniach i decyzjach, które go dotyczą bez względu na to, czy dotyczą sfery publicznej czy prywatnej;
- art. 3 ust. 1 Konwencji jest „jedną z czterech ogólnych zasad Konwencji w zakresie interpretacji i wdrażania wszystkich praw dziecka, a zawarty w nim zapis jest pojęciem dynamicznym, które wymaga odpowiedniej oceny w zależności od konkretnej sytuacji”⁸⁴⁷;
- „«najlepiej pojęty interes dziecka» powinien być rozumiany, jako konieczność pełnego i skutecznego przestrzegania praw dziecka wskazanych we wszystkich przepisach Konwencji, a także zapewnienie holistycznego rozwoju dziecka, na który składa się rozwój psychiczny, duchowy, moralny, psychologiczny i społeczny.”⁸⁴⁸

Równocześnie komentatorzy słusznie przestrzegli przed ryzykiem niewłaściwej interpretacji „najlepiej pojętego interesu dziecka” dokonanej przez osobę dorosłą i w konsekwencji naruszeniem tego interesu⁸⁴⁹.

Należy podkreślić, że w powołanym komentarzu zwrócono uwagę na trojaką naturę koncepcji najlepiej pojętego interesu dziecka, a mianowicie:

- a) prawa materialnego – dobro dziecka, jako dyrektywa nadrzędna i bezwzględnie obowiązująca oraz stosowana bezpośrednio;
- b) dyrektywy interpretacyjnej – jeżeli istnieje możliwość więcej niż jednej interpretacji danego przepisu prawnego należy wybrać tę interpretację, która najpełniej uwzględnia najlepszy interes dziecka;
- c) procedury postępowania – każda decyzja dotycząca dziecka powinna być poprzedzona oceną tego, jak wpłynie ona na dziecko, którego dotyczy oraz dostatecznie uzasadniona. Przyjęto, że „ocena i ustalenie najlepiej pojętego interesu dziecka

⁸⁴⁶ Komentarz Ogólny Nr 14 (2013). *Prawo dziecka do zabezpieczenia jego najlepiej pojętego interesu jako sprawy nadrzędnej (artykuł 3, ust. 1)*, Komitet Praw Dziecka, Sześćdziesiąta Druga Sesja, Genewa, 14 stycznia – 1 lutego 2013 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 681-706.

⁸⁴⁷ Tamże, s. 681.

⁸⁴⁸ Tamże, s. 682.

⁸⁴⁹ Tamże, s. 682.

wymaga gwarancji procesowych”⁸⁵⁰ – co dla tematu niniejszego opracowania jest bardzo istotnym spostrzeżeniem.

Komentatorzy wskazali również, że koncepcja najlepiej pojętego interesu dziecka, jako elastyczna i zależna od okoliczności konkretnego przypadku, wymaga indywidualnego podejścia i rozpatrzenia⁸⁵¹, co, moim zdaniem, w pełni przekonuje i dostatecznie tłumaczy brak definicji legalnej tego pojęcia.

Istotne jest, że adresatami dyrektywy dobra dziecka są zarówno publiczne jak i prywatne instytucje opieki społecznej, sądy, władze administracyjne i ciała ustawodawcze, a jej przedmiotem są wszystkie działania dotyczące dzieci. Sąd Najwyższy w uzasadnieniu uchwały 7 sędziów – zasady prawnej z dnia 12 czerwca 1992 r., sygn. akt III CZP 48/92⁸⁵² trafnie przyjmuje, że: „Artykuł 3 Konwencji formułuje bezwzględny obowiązek prawny i odnosi się m.in. do każdej indywidualnej decyzji stosowania prawa przez sąd. Oznacza to, że stosowanie norm prawnych przez organy sądowe musi uwzględniać preferencyjne traktowanie dobra dziecka.”. Ponadto w uchwale 7 sędziów z dnia 8 marca 2006 r., sygn. akt III CZP 98/05⁸⁵³, Sąd Najwyższy wyraził zasługujący na uwagę pogląd, który w całości podzielam, że ten bezwzględny obowiązek prawny dotyczy w równym zakresie stosowania przepisów proceduralnych, jak i wykładni prawa materialnego, które stanowi merytoryczną podstawę orzeczeń dotyczących dzieci.

Podjmując się jednak samodzielnej wykładni zawartej w Konwencji normy prawnej, doszłam do wniosku, że przez „nadrzędne dobro dziecka” (w znaczeniu nadanym mu przez Konwencję) należy rozumieć zabezpieczenie interesów dziecka, tj. jednostki niedojrzałej

⁸⁵⁰ Tamże, s. 683.

⁸⁵¹ Tamże, s. 690.

⁸⁵² Zob. uzasadnienie Uchwały składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 12 czerwca 1992 r., III CZP 48/92, OSNC 1992, nr 10, poz. 179, LEX nr 3775.

Warto odnotować, że Sąd Najwyższy uzasadniając przywołaną uchwałę zwraca szczególną uwagę na te sformułowania Konwencji o prawach dziecka, które wskazują, że:

- „dziecko dla pełnego i harmonijnego rozwoju powinno wychowywać się w środowisku rodzinnym, w «atmosferze szczęścia, miłości i zrozumienia».”
- dziecko „powinno być w pełni przygotowane do życia w społeczeństwie jako indywidualnie ukształtowana jednostka, wychowywana w duchu pokoju, godności, tolerancji, wolności, równości i solidarności” z tym zastrzeżeniem, że bierze się pod uwagę „znaczenie tradycji i wartości kulturalnych każdego narodu dla ochrony i harmonijnego rozwoju dziecka”.
- „właściwe kierowanie dzieckiem ma być realizowane w sposób odpowiadający rozwijającym się zdolnościom dziecka, przy jednoczesnym zapewnieniu mu warunków życia i rozwoju”.

⁸⁵³ Uchwała składu siedmiu sędziów SN z dnia 8 marca 2006 r., III CZP 98/05, OSNC 2006, nr 10, poz. 158, LEX nr 172365.

fizycznie i umysłowo, przez zapewnienie mu szczególnej troski, opieki i ochrony⁸⁵⁴ polegającej, moim zdaniem, przede wszystkim na:

- zapewnieniu dziecku ochrony prawnej zarówno przed, jak i po urodzeniu;
- przyznaniu pierwszeństwa rodzinie, jako środowisku, w którym dziecko wychowując się w atmosferze szczęścia, miłości i zrozumienia, osiąga możliwie pełny oraz harmonijny rozwój swojej osobowości;
- otoczeniu rodziny, która jest podstawową komórką społeczeństwa oraz naturalnym środowiskiem rozwoju i dobra dzieci, niezbędną ochroną oraz wsparciem, aby mogła w pełnym zakresie wypełniać swoje obowiązki w społeczeństwie;
- przygotowaniu dziecka do życia w społeczeństwie jako indywidualnie ukształtowanej jednostki wychowanej w duchu pokoju, godności, tolerancji, wolności, równości i solidarności;
- powołaniu instytucji, służb i jednostek odpowiedzialnych za edukację, opiekę, wychowanie i ochronę dzieci;
- ustanowieniu przez kompetentne władze norm prawnych mających na celu ochronę dzieci, w szczególności w dziedzinie bezpieczeństwa, zdrowia oraz doboru kadr i sprawowania nadzoru nad instytucjami, służbami i jednostkami odpowiedzialnymi za edukację, opiekę, wychowanie i ochronę dzieci;
- podejmowaniu działań mających na celu poprawę warunków życia dzieci.

Jednocześnie uważam, że podzielić należy pogląd Sądu Najwyższego wyrażony w uzasadnieniu uchwały 7 sędziów – zasady prawnej z dnia 12 czerwca 1992 r., sygn. akt III CZP 48/92⁸⁵⁵, zgodny z powołanym wyżej Komentarzem Ogólnym nr 14 do Konwencji,

⁸⁵⁴ W. Stojanowska wskazuje, że „potraktowanie interesów dziecka jako sprawy nadrzędnej jest oczywistością i stanowi jedynie słuszne i humanitarne rozwiązanie. Wiadomo, że ochrona osoby słabszej niż pozostałe jest naturalnym odruchem z reguły w każdym społeczeństwie, co przejawia się w normach systemu prawa.”. Szerzej zob. W. Stojanowska, *Dobro dziecka jako instrument...*, op. cit., s. 83.

⁸⁵⁵ Por. uzasadnienie Uchwały składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 12 czerwca 1992 r., III CZP 48/92, OSNC 1992, nr 10, poz. 179, LEX nr 3775, w której zwrócono uwagę na to, że „Praktyczny sens konstrukcji swoistości i odrębności interesu dziecka przyjętej w omawianej Konwencji ujawnia się wyraźnie wtedy, gdy interes dziecka porówna się z innymi, konkurencyjnymi interesami. Konwencja wyraźnie uznaje w pewnych sytuacjach odrębność interesów dzieci i rodziców. Funkcjonalne podporządkowanie odpowiedzialności, praw i obowiązków rodziców interesom dziecka znajduje np. wyraz w przepisach Konwencji, które nakazują rodzicom spełnianie funkcji wychowawczych, kierując się "nadrzędnym interesem dziecka" (art. 18 ust. 1). O ile art. 5, 9, 10 i 18 Konwencji uwzględniają interesy rodziców co do tego, by dziecko przebywało łącznie z nimi i by rodzice mogli kierować jego wychowaniem i podejmować decyzje dotyczące jego spraw, o tyle inna jest sytuacja opisana w art. 21 Konwencji. Przepis ten nakazuje bowiem, aby przede wszystkim uwzględniany był nadrzędny interes dziecka, a cała procedura adopcyjna, a więc i kontrola jej przesłanek dokonywała się z upoważnienia kompetentnych władz.”. Zob. też W. Stojanowska, *Dobro dziecka jako instrument...*, op. cit., s. 83.

że Konwencja traktuje „dobro dziecka”, jako wartość nadrzędną i bezwzględnie chronioną, co oznacza, iż w przypadku kolizji z innym dobrem prawnym, należy przyznać mu pierwszeństwo.

Zaznaczyć należy, że Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 11 lutego 2016 r., sygn. akt V CSK 302/15 zajął słuszne, moim zdaniem, stanowisko, iż Konwencja przyjęła zasadę preferencyjnego traktowania interesu dziecka w stosunku do interesu jego rodziców oraz osób trzecich, a preferencja ta ma charakter bezwzględny⁸⁵⁶.

Prezentowane wyżej poglądy należy wkomponować się w całą linię orzecznictwa SN na temat dobra dziecka, o czym była mowa wcześniej⁸⁵⁷.

Uważam, że w tym miejscu warto przytoczyć pogląd Sądu Najwyższego⁸⁵⁸, który przy wykładni przepisów prawa polskiego często odwołuje się do Konwencji o prawach dziecka podkreślając, że: „Treść pojęcia dobro dziecka, ustalona wedle wskazań obowiązującego prawa polskiego, odpowiada w ogólnych zarysach pojęciu nadrzędnego interesu dziecka, rekonstruowanego na podstawie przepisów Konwencji. Jednocześnie postanowienia Konwencji mogą służyć do dalszego precyzowania pojęcia dobra dziecka.”

Moim zdaniem, należy w pełni zgodzić się z poglądem Sądu Najwyższego wyrażonym w tym orzeczeniu, gdyż przepisy Konwencji powołują się na dyrektywę, która w zasadzie nie stanowi *novum*⁸⁵⁹ dla polskiego prawa, ale jednocześnie pokazana została w sposób bardziej uniwersalny i szczegółowy, co dało możliwość świeżego spojrzenia na to, co już dobrze znane.

Analizując bogate orzecznictwo Sądu Najwyższego odnoszące się do wykładni pojęcia „dobro dziecka” w rozumieniu Konwencji o prawach dziecka należy mieć na uwadze to, że do czasu wejścia w życie aktualnie obowiązującej Konstytucji nie do końca znane było miejsce umów międzynarodowych w systemie prawa polskiego, gdyż uprzednio obowiązująca Konstytucja nie rozstrzygała tej kwestii⁸⁶⁰. Wątpliwości te usunął dopiero art. 91 Konstytucji RP z 1997 r.⁸⁶¹

⁸⁵⁶ Zob. Wyrok SN z dnia 11 lutego 2016 r., V CSK 302/15, LEX nr 2023169.

⁸⁵⁷ Szerzej na temat „dobra dziecka” w orzecznictwie SN zob. rozdz. 3.1.2. niniejszej pracy.

⁸⁵⁸ Uzasadnienie Uchwały składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 12 czerwca 1992 r., III CZP 48/92, OSNC 1992, nr 10, poz. 179, LEX nr 3775.

⁸⁵⁹ Por. W. Stojanowska, *Dobro dziecka w aspekcie...*, op. cit., s. 61.

⁸⁶⁰ Szerzej zob. M. Masternak-Kubiak, *Umowa międzynarodowa w prawie konstytucyjnym*, PWN, Warszawa 1997.

⁸⁶¹ Szerzej zob. rozdz. 1.2.1. niniejszej pracy.

Właśnie z tej przyczyny konieczne było uzupełnienie istniejącej luki prawnej orzecznictwem sądowym i przesądzenie przez Sąd Najwyższy w uzasadnieniu uchwały 7 sędziów – zasady prawnej z dnia 12 czerwca 1992 r., sygn. akt III CZP 48/92⁸⁶², że: „ponieważ Sejm uchwalił ustawę o wyrażeniu zgody na ratyfikację Konwencji o Prawach Dziecka i została ona opublikowana w «Dzienniku Ustaw», oznacza to, że konwencja ta zrównana została z ustawą i może być stosowana przez sądy jako ustawa, z wszystkimi wynikającymi stąd konsekwencjami”.

Na koniec tych rozważań należy jeszcze dodać, że do zawartej w Konwencji dyrektywy dobra dziecka odniesiono się również w literaturze⁸⁶³. Na uwagę zasługuje w szczególności stanowisko A. Łopatki⁸⁶⁴, który dobro dziecka łączy przede wszystkim z jego podmiotowym traktowaniem⁸⁶⁵.

⁸⁶² Uzasadnienie Uchwały składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 12 czerwca 1992 r., III CZP 48/92, OSNC 1992, nr 10, poz. 179, LEX nr 3775.

⁸⁶³ B. Banaszak, Ł. Żukowski, *Prawo dziecka do ochrony przed przemocą, okrucieństwem, wyzywaniem i demoralizacją – rozwiązania polskie na tle standardów Konwencji o Prawach Dziecka* (w:) S.L. Stadniczeńko (red.), *Konwencja...*, op. cit., s. 29.

⁸⁶⁴ A. Łopatka, *Dziecko...*, op. cit., s. 29.

⁸⁶⁵ Zdaniem A. Łopatki:

- analizując sytuację dziecka przez pryzmat jego dobra należy mieć na względzie nie tylko jego doraźne interesy, lecz również długofalowe skutki podjętych działań;
- nie wolno pomijać woli dziecka, albowiem ma ono zdolność do odczuwania swojej sytuacji i prawo do wyrażania własnych poglądów;
- dziecko nie może być traktowane, jako przedmiot, lecz, jako podmiot działań prawnych;
- szczególną ostrożność należy zachować w przypadku kolizji dóbr, np. w sytuacji gdy w grę wchodzi sprzeczne interesy dzieci, albo gdy występuje konflikt pomiędzy dobrem dziecka a interesem jego rodziców, przy czym co do zasady należy przyjmować, że dobro rodziny i dobro rodziców wymaga kierowania się przede wszystkim dobrem dziecka, a dbałość o zachowanie tego dobra jest podstawowym obowiązkiem rodziców i opiekunów;
- należyte uwzględnienie dobra dziecka wymaga rozważenia wszelkich okoliczności zarówno o charakterze obiektywnym, jak i subiektywnym. Nie można pomijać również uwarunkowań kulturowych, przy czym pierwszeństwo mają zasady przedstawione w Konwencji;
- dyrektywa dobra dziecka kierowana jest do wszystkich podmiotów, które mają wpływ zarówno na ogólną sytuację dzieci w danym kraju (ustawodawca), jak i tych podejmujących decyzje w sprawie konkretnego dziecka (sądy, organy administracyjne, instytucje socjalne, młodzieżowe, edukacyjne). Obowiązek taki spoczywa również na władzach lokalnych, głównie jako wytyczna dotycząca dystrybucji środków budżetowych;
- dyrektywa dobra dziecka ma bezwzględnie obowiązujący charakter, w tym sensie, iż nie może ona być uchylana ani zawieszana w żadnej sytuacji, w tym w sytuacjach nadzwyczajnych takich jak np., wojna, kataklizm naturalny czy niepokoje wewnętrzne w kraju.

Szerzej zob. A. Łopatka, *Dziecko...*, op. cit., s. 29.

3.1.5. „Dobro dziecka” w dokumentach międzynarodowych

3.1.5.1. „Dobro dziecka” jako wartość uniwersalna chroniona w prawie międzynarodowym

Zaakcentować należy, że w prawie międzynarodowym „dobro dziecka” jest dyrektywą przewodnią nie tylko omówionej w rozdz. 3.1.4. niniejszej pracy Konwencji o prawach dziecka, która *de facto* jest kontynuacją podjętej już uprzednio ochrony praw dziecka⁸⁶⁶.

Na tę dyrektywę powołano się bowiem w wielu innych aktach prawa międzynarodowego, do których dotarłam studiując dokumenty międzynarodowe - w tym, co warto, moim zdaniem, podkreślić - w dokumentach poprzedzających Konwencję o prawach dziecka, spośród których na szczególną uwagę, według mnie, zasługują:

- Konwencja dotycząca uregulowania opieki nad małoletnimi podpisana w Hadze dnia 12 czerwca 1902 r.⁸⁶⁷;
- Deklaracja praw dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów w dniu 16 listopada 1924 r. (zwana Deklaracją Genewską)⁸⁶⁸;
- Deklaracja praw dziecka rozszerzona i uzupełniona przez Międzynarodowy Związek Pomocy Dzieciom w 1948 r. (zwana Kartą Praw Dziecka)⁸⁶⁹;
- Deklaracja praw dziecka uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 20 listopada 1959 r.⁸⁷⁰. Warto odnotować, że w preambule tego dokumentu wskazano, że: „dziecko, z powodu niedojrzałości fizycznej i umysłowej wymaga

⁸⁶⁶ W preambule Konwencji o prawach dziecka przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526 powołano się na wcześniejsze międzynarodowe akty prawne mające na celu ochronę dzieci, co dowodnie świadczy o kontynuacji działań uprzednio podjętych w tym kierunku.

⁸⁶⁷ Konwencja dotycząca uregulowania opieki nad małoletnimi podpisana w Hadze dnia 12 czerwca 1902 r., podpisana przed Polskę w 1929 roku, Dz. U. Nr 80, poz. 596.

⁸⁶⁸ Deklaracja Praw Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów dnia 16 listopada 1924 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 46.

W myśl tej deklaracji „mężczyźni i kobiety wszystkich narodowości uznają, że ludzkość powinna dać dziecku wszystko, co posiada najlepszego i stwierdzają, że ciążą na nich, bez względu na rasę, narodowość i wyznanie, następujące obowiązki:

- Dziecku powinno się dać możliwość normalnego rozwoju fizycznego i duchowego.
- Dziecko głodne powinno być nakarmione, dziecko chore powinno być pielęgnowane, dziecko wykołajone wrócone na właściwą drogę, sierota i dziecko opuszczone - wzięte w opiekę i wspomagane.
- Dziecko powinno przed innymi otrzymać pomoc w czasie klęski.
- Dziecko powinno być przygotowane do zarobkowania na życie i zabezpieczone przed wszelkim wyzyskiem.
- Dziecko winno być wychowane w wierze, że jego najlepsze cechy powinny być oddane na usługi współbraci”.

⁸⁶⁹ Deklaracja Praw Dziecka rozszerzona i uzupełniona przez Międzynarodowy Związek Pomocy Dzieciom w 1948 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 47.

⁸⁷⁰ Deklaracja Praw Dziecka uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ dnia 20 listopada 1959 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 120-122.

szczególnej opieki i troski, a także odpowiedniej opieki prawnej, zarówno przed urodzeniem, jak i po urodzeniu”. Z kolei w zasadzie nr 2 przyjęto, że: „Dziecko korzysta ze szczególnej ochrony, a ustawodawstwo i inne środki stworzą mu wszelkie możliwości i ułatwienia dla zdrowego i normalnego rozwoju fizycznego, umysłowego, moralnego, duchowego i społecznego, w warunkach wolności i godności. Wydawane w tym celu ustawy powinny mieć na względzie przede wszystkim dobro dziecka”, natomiast w zasadzie nr 8 podkreślono, że: „Dziecko powinno zawsze mieć pierwszeństwo do ochrony i pomocy”;

- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r.⁸⁷¹;
- Konwencja o właściwości organów i prawie właściwym w zakresie ochrony małoletnich sporządzona w Hadze dnia 5 października 1961 r.⁸⁷²;
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r.⁸⁷³;
- Europejska konwencja o przysposobieniu dzieci, sporządzona w Strasburgu dnia 24 kwietnia 1967 r.⁸⁷⁴, która za najważniejsze kryterium przysposobienia uznaje dobro przysposabianego dziecka;
- Europejska konwencja o statusie prawnym dziecka pozamałżeńskiego sporządzona w Strasburgu dnia 15 października 1975 r.⁸⁷⁵, która co prawda nie powołuje się wprost na dobro dziecka, ale chroni interesy dziecka nieślubnego;
- Rezolucja Komitetu Ministrów Rady Europy nr 33 (77) z dnia 3 listopada 1977 roku w sprawie umieszczania dzieci poza rodziną⁸⁷⁶, w której dobro dziecka pojmowane jest jako stosowanie skutecznych, prewencyjnych instrumentów pomocy rodzinie w celu pozostawienia dziecka w jego naturalnym środowisku rodzinnym, a o ile nie jest to możliwe, zapewnienie utrzymania związków dziecka z rodziną naturalną;

⁸⁷¹ Szerzej zob. rozdz. 1.2.2.2. niniejszej pracy.

⁸⁷² Konwencja o właściwości organów i prawie właściwym w zakresie ochrony małoletnich sporządzona w Hadze dnia 5 października 1961 r. Dz. U. z 1995 r. Nr 106, poz. 519.

⁸⁷³ Szerzej zob. rozdz. 1.2.2.1. niniejszej pracy.

⁸⁷⁴ Europejska Konwencja o przysposobieniu dzieci, sporządzona w Strasburgu dnia 24 kwietnia 1967 r., Dz. U. z 1999 r. Nr 99, poz. 1157.

⁸⁷⁵ Europejska Konwencja o statusie prawnym dziecka pozamałżeńskiego, sporządzona w Strasburgu dnia 15 października 1975 r., Dz. U. z 1999 r. Nr 79, poz. 888.

⁸⁷⁶ Rezolucja Komitetu Ministrów Rady Europy nr 33 (77) z 3 listopada 1977 roku w sprawie umieszczania dzieci poza rodziną (w:) M. Safjan (red. nauk.), *Standardy prawne Rady Europy. Tekst i komentarze, t. 1, Prawo rodzinne*, Warszawa 1994, s. 161 i n.; M. Safjan, *Rezolucja Nr (77) 33 w sprawie umieszczenia dzieci poza rodziną a stan prawny obowiązujący w Polsce* (w:) M. Safjan (red. nauk.), *Standardy...*, op. cit., s. 169 i n.

- Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 18 grudnia 1979 r.⁸⁷⁷, w której podkreśla się, że „dobro dzieci ma zawsze podstawowe znaczenie”;
- Europejska konwencja o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń dotyczących pieczy nad dzieckiem oraz o przywracaniu pieczy nad dzieckiem, sporządzona w Luksemburgu dnia 20 maja 1980 r.⁸⁷⁸, w której Państwa członkowskie Rady Europy uznały, że: „dobro dziecka ma zasadnicze znaczenie przy wydawaniu orzeczeń dotyczących ustanowienia nad nim pieczy”;
- Konwencja dotycząca cywilnych aspektów uprowadzenia dziecka za granicę, sporządzona w Hadze dnia 25 października 1980 r.⁸⁷⁹, która w swojej preambule podkreśla głębokie przekonanie, co do tego, że: „interes dziecka ma podstawowe znaczenie we wszystkich sprawach dotyczących opieki nad nim”⁸⁸⁰;
- Rekomendacja nr R (84) 4 z dnia 28 lutego 1984 r. w sprawie odpowiedzialności rodzicielskiej⁸⁸¹, przyjęta przez Komitet Ministrów Rady Europy, wskazująca na konieczność „zapewnienia moralnego i materialnego dobra dziecka”.

⁸⁷⁷ Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 18 grudnia 1979 r., Dz. U. z 1982 r. Nr 10, poz. 711.

⁸⁷⁸ Europejska konwencja o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń dotyczących pieczy nad dzieckiem oraz o przywracaniu pieczy nad dzieckiem, sporządzona w Luksemburgu dnia 20 maja 1980 r., Dz. U. z 1996 r. Nr 31, poz. 134.

⁸⁷⁹ Konwencja dotycząca cywilnych aspektów uprowadzenia dziecka za granicę, sporządzona w Hadze dnia 25 października 1980 r., Dz. U. z 1995 r. Nr 108, poz. 528.

⁸⁸⁰ Por. Postanowienie SN z dnia 16 stycznia 1998 r., II CKN 855/97, OSNC 1998, nr 9, poz. 142, LEX nr 32579; Postanowienie SN z dnia 2 czerwca 2000 r., II CKN 959/00, LEX nr 51977 oraz Postanowienie SN z dnia 1 grudnia 2000 r., V CKN 1747/00, LEX nr 52467, w tezie którego wskazano, że „Preambula Konwencji dotyczącej cywilnych aspektów uprowadzenia dziecka za granicę nadaje pojęciu „interesu dziecka”, odpowiadającemu funkcjonującemu w krajowym porządku prawnym pojęciu „dobra dziecka”, podstawowe znaczenie we wszystkich sprawach dotyczących opieki nad nim. Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526) - której postanowienia powinny być uwzględniane przy wykładaniu i stosowaniu Konwencji dotyczącej cywilnych aspektów uprowadzenia dziecka za granicę (vide postanowienie SN z 16 stycznia 1998 r., II CKN 855/97, OSNC 1998, nr 9, poz. 142) - uznając za sprawę nadrzędną we wszystkich działaniach dotyczących dzieci, podejmowanych przez publiczne lub prywatne instytucje opieki społecznej, sądy, władze administracyjne lub ciała ustawodawcze, najlepsze zabezpieczenie interesów dziecka (art. 3 ust. 1), przyznaje mu rangę dyrektywy generalnej. Niezdefiniowane ustawowo, pojęcie to w nauce prawa rodzinnego rozumiane jest jako postulowana w świetle powszechnie akceptowanej doktryny moralnej i bliżej określona w przepisach prawnych (w tym stanowiącej część krajowego porządku prawnego Konwencji o prawach dziecka) i judykaturze sądowej modelowa sytuacja dziecka. Ten idealizacyjny model zakłada, że dziecko wychowuje się w rodzinie - najlepiej naturalnej - w każdym razie w ustalonej sytuacji prawnorodzinnej, w atmosferze miłości, w warunkach pozwalających zaspokoić rozsądnie pojmowane jego potrzeby i najpełniej rozwijać jego talenty i zdolność samodzielnego, twórczego działania oraz kształtować charakter w duchu określonych ideałów. Istotne jest przy tym jego ukierunkowanie nie tylko na aktualną sytuację dziecka, lecz także na jego przyszłość i tej dalszej perspektywie ideału dojrzałego człowieka powinno być przyznane pierwszeństwo w kolizji z wartościami rozpatrywanymi jedynie z punktu widzenia aktualnych potrzeb dziecka”.

⁸⁸¹ Rekomendacja nr R (84) 4 z dnia 28 lutego 1984 r. w sprawie odpowiedzialności rodzicielskiej przyjęta przez Komitet Ministrów Rady Europy wskazująca na konieczność „zapewnienia moralnego i materialnego dobra dziecka (w:) M. Safjan

Należy mieć na uwadze, że dyrektywa dobra dziecka została wyrażona również w późniejszych dokumentach międzynarodowych. Uważam, że w szczególności należy tu wymienić:

- Zalecenie Nr R (91) 9 Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie środków nadzwyczajnych w sprawach rodzinnych, przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 9 września 1991 r. na 461. zebraniu Zastępców Ministrów⁸⁸², w którym wskazuje się na konieczność natychmiastowej reakcji w przypadku poważnego zagrożenia dobra dziecka, a co za tym idzie, obowiązek zapewnienia sądom i innym organom państwowym szerokiego dostępu do nadzwyczajnych środków skutecznie chroniących dzieci. Zgodnie z zasadą nr 1 tych zaleceń: „Należy udzielić specjalnej ochrony dzieciom, których dobro jest poważnie zagrożone ze względu na zaniedbanie lub jakiegokolwiek inne niegodziwe traktowanie pod względem fizycznym lub psychicznym, lub które zostały lub mogą zostać w niewłaściwy sposób odebrane osobie uprawnionej do opieki nad nimi”;
- Konwencja o ochronie dzieci i współpracy w dziedzinie przysposobienia międzynarodowego, sporządzona w Hadze dnia 29 maja 1993 r.⁸⁸³, w której mowa o „najlepszym interesie dziecka” pojmowanym, jako nadrzędny obowiązek państwa podjęcia odpowiednich środków w celu umożliwienia dziecku pozostania pod opieką jego naturalnej rodziny oraz poszanowanie jego fundamentalnych praw;
- Europejska konwencja o wykonywaniu praw dzieci, sporządzona w Strasburgu dnia 25 stycznia 1996 r.⁸⁸⁴ Konwencja ta wskazuje na promowanie „dobra dziecka” przez przyznanie mu możliwości wykonywania praw procesowych w dotyczącym go postępowaniu w sprawach rodzinnych, a zwłaszcza prawa do informacji, prawa do udziału w postępowaniu i prawa do zajęcia własnego stanowiska oraz uznanie ważnej roli rodziców w ochronie i promowaniu praw dzieci;

(red. nauk.), *Standardy...*, op. cit., s. 201 i n.; W. Stojanowska, *Rekomendacja Nr (84) 4 w sprawie odpowiedzialności rodzicielskiej a stan prawny obowiązujący w Polsce* (w:) M. Safjan (red. nauk.), *Standardy...*, op. cit., s. 217 i n.

⁸⁸² Zalecenie Nr R (91) 9 Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie środków nadzwyczajnych w sprawach rodzinnych przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 9 września 1991 r. na 461. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 355-357.

⁸⁸³ Konwencja o ochronie dzieci i współpracy w dziedzinie przysposobienia międzynarodowego, sporządzona w Hadze dnia 29 maja 1993 r., Dz. U. z 2000 r. Nr 39, poz. 448.

⁸⁸⁴ Europejska konwencja o wykonywaniu praw dzieci, sporządzona w Strasburgu dnia 25 stycznia 1996 r., Dz. U. z 2000 r. Nr 107, poz. 1128.

- Konwencja o jurysdykcji, prawie właściwym, uznawaniu, wykonywaniu i współpracy w zakresie odpowiedzialności rodzicielskiej oraz środków ochrony dzieci, sporządzona w Hadze dnia 19 października 1996 r.⁸⁸⁵, która już w preambule potwierdza, że „dobro dziecka powinno być uwzględnione w pierwszym rzędzie”;
- Dyrektywa Rady 2003/9/WE z dnia 27 stycznia 2003 r. ustanawiająca minimalne normy dotyczące przyjmowania osób ubiegających się o azyl⁸⁸⁶;
- Rozporządzenie Rady (WE) NR 2201/2003 z dnia 27 listopada 2003 r. dotyczące jurysdykcji oraz uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich oraz w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej, uchylające rozporządzenie (WE) nr 1347/2000⁸⁸⁷;
- Dyrektywa Rady 2004/83/WE z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie minimalnych norm dla kwalifikacji i statusu obywateli państw trzecich lub bezpaństwowców jako uchodźców lub jako osoby, które z innych względów potrzebują międzynarodowej ochrony oraz zawartości przyznawanej ochrony⁸⁸⁸;
- Dyrektywa 2004/38/We Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie prawa obywateli Unii i członków ich rodzin do swobodnego przemieszczania się i pobytu na terytorium Państw Członkowskich, zmieniająca rozporządzenie (EWG) nr 1612/68 i uchylająca dyrektywy 64/221/EWG, 68/360/EWG, 72/194/EWG, 73/148/EWG, 75/34/EWG, 75/35/EWG, 90/364/EWG, 90/365/EWG i 93/96/EWG⁸⁸⁹;
- Zalecenie Rec (2005)5 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie praw dzieci przebywających w placówkach opiekuńczo–wychowawczych

⁸⁸⁵ Konwencja o jurysdykcji, prawie właściwym, uznawaniu, wykonywaniu i współpracy w zakresie odpowiedzialności rodzicielskiej oraz środków ochrony dzieci, sporządzona w Hadze dnia 19 października 1996 r., Dz. U. z 2010 r. Nr 172, poz. 1158.

⁸⁸⁶ Dz. Urz. UE L 31 z dnia 6 lutego 2003 r., t. 46, s. 18-25; polskie wyd. specj., rozdz. 19, t. 6, s. 101-108.

⁸⁸⁷ Rozporządzenie Rady (WE) NR 2201/2003 z dnia 27 listopada 2003 r. dotyczące jurysdykcji oraz uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich oraz w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej, uchylające rozporządzenie (WE) nr 1347/2000, Dz. Urz. UE L 338 z dnia 23 grudnia 2003 r., t. 46, s. 1-29; polskie wyd. specj., rozdz. 19, t. 6, s. 243-271.

⁸⁸⁸ Dyrektywa Rady 2004/83/WE z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie minimalnych norm dla kwalifikacji i statusu obywateli państw trzecich lub bezpaństwowców jako uchodźców lub jako osoby, które, z innych względów potrzebują międzynarodowej ochrony oraz zawartości przyznawanej ochrony, Dz. Urz. UE L 304 z dnia 30 września 2004 r., t. 47, s. 12-23; polskie wyd. specj., rozdz. 19, t. 7, s. 96-107.

⁸⁸⁹ Dyrektywa 2004/38/We Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie prawa obywateli Unii i członków ich rodzin do swobodnego przemieszczania się i pobytu na terytorium Państw Członkowskich, zmieniająca rozporządzenie (EWG) nr 1612/68 i uchylająca dyrektywy 64/221/EWG, 68/360/EWG, 72/194/EWG, 73/148/EWG, 75/34/EWG, 75/35/EWG, 90/364/EWG, 90/365/EWG i 93/96/EWG, Dz. Urz. UE L 158 z dnia 30 kwietnia 2004 r., t. 47, s. 77-123; polskie wyd. specj., rozdz. 5, t. 5, s. 46-61.

przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 16 marca 2005 r. na 919. zebraniu Zastępców Ministrów⁸⁹⁰, w którym podkreślono, że: „przy wyborze rodzaju miejsca, w którym umieszczone zostanie dziecko, należy w pierwszej kolejności uwzględnić potrzeby i najlepiej pojęty interes dziecka oraz, w uzasadnionych przypadkach, jego opinię w tej kwestii; opinia dziecka powinna być traktowana z należytą uwagą, zgodnie z wiekiem dziecka i jego stopniem dojrzałości w trosce o to, aby wszystkie dzieci, które umieszczane są poza swoją rodziną, a w szczególności dzieci umieszczane w placówkach, dorastały w poczuciu godności, w możliwie najlepszych warunkach, bez ich marginalizowania, zarówno w okresie dzieciństwa, jak i w życiu dorosłym, oraz aby nie doświadczały żadnych przeszkód uniemożliwiających im stanie się pełnoprawnymi obywatelami w społeczeństwach europejskich”⁸⁹¹;

- Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r.⁸⁹², gdzie mowa jest o dobru dziecka, jako wartości nadrzędnej;
- Karta praw podstawowych Unii Europejskiej⁸⁹³ z dnia 14 grudnia 2007 r., która w art. 24 ust. 2 wskazuje, że: „We wszystkich działaniach dotyczących dzieci, zarówno podejmowanych przez władze publiczne, jak i instytucje prywatne, należy przede wszystkim uwzględnić najlepszy interes dziecka”;
- Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej sporządzona w Stambule dnia 11 maja 2011 r.⁸⁹⁴, gdzie „dobro dziecka” pojmowane jest przede wszystkim, jako zapewnienie mu bezpieczeństwa i ochrona przed przemocą;
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/1624 z dnia 14 września 2016 r. w sprawie Europejskiej Straży Granicznej i Przybrzeżnej oraz zmieniające rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/399 i uchylające

⁸⁹⁰ Zalecenie Rec (2005) 5 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie praw dzieci przebywających w placówkach opiekuńczo-wychowawczych przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 16 marca 2005 r. na 919. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady..*, op. cit., s. 364-365.

⁸⁹¹ P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady..*, op. cit., s. 365.

⁸⁹² Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r., Dz. U. z 2012 r., poz. 1169.

⁸⁹³ Szerzej zob. rozdz. 1.2.2.3. niniejszej pracy.

⁸⁹⁴ Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej sporządzona w Stambule dnia 11 maja 2011 r., Dz. U. z 2015 r., poz. 961.

rozporządzenie (WE) nr 863/2007 Parlamentu Europejskiego i Rady, rozporządzenie Rady (WE) nr 2007/2004 i decyzję Rady 2005/267/WE⁸⁹⁵.

Moim zdaniem, wszystkie wskazane wyżej akty prawne proklamują dobro dziecka, jako przewodnią ideę każdego postępowania, które w sposób bezpośredni lub pośredni dotyczy dzieci - umacniając tym samym standardy międzynarodowe w tym zakresie. Nie ulega zatem wątpliwości, że jest to dyrektywa międzynarodowa, która ma charakter nadrzędny i uniwersalny we wszystkich sprawach dotyczących dzieci⁸⁹⁶.

3.1.5.2. „Dobro nieletniego” jako chroniona w prawie międzynarodowym idea postępowania z dziećmi, które popadły w konflikt z prawem

Pośród wymienionych w rozdz. 3.1.5.1. niniejszej pracy dokumentów międzynarodowych celowo nie zamieściłam tych, które dla tematu niniejszej pracy, mają szczególne znaczenie, gdyż proklamują dobro dziecka, jako standard międzynarodowy postępowania z nieletnimi, tj. dziećmi, które popadły w konflikt z prawem – uznając, że wymagają one odrębnego omówienia.

W tym kontekście na szczególną uwagę zasługują, moim zdaniem, Reguły Pekińskie z 29 listopada 1985 r.⁸⁹⁷, które:

- w regule 5.1. wskazują, że: „system wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich powinien mieć na uwadze dobro nieletniego i zapewniać, że każda reakcja, z jaką spotyka się nieletni przestępca, będzie odpowiednio uwzględniać okoliczności czynu i osobę sprawcy”,
- w regule 17.1d podkreślają, że: „przy rozpatrywaniu każdej sprawy wiodącą wytyczną powinno być dobro nieletniego”

Na konieczność uwzględniania dobra dziecka „przestępczego” zwrócono uwagę również w innych dokumentach międzynarodowych wyznaczających standardy postępowania z nieletnimi⁸⁹⁸.

⁸⁹⁵ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/1624 z dnia 14 września 2016 r. w sprawie Europejskiej Straży Granicznej i Przybrzeżnej oraz zmieniające rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/399 i uchylające rozporządzenie (WE) nr 863/2007 Parlamentu Europejskiego i Rady, rozporządzenie Rady (WE) nr 2007/2004 i decyzję Rady 2005/267/WE, Dz. Urz. UE L 251 z 16 września 2016 r., t. 59, s. 1-76.

⁸⁹⁶ Por. United Nations High Commissioner for Refugees, *UNHCR Guidelines on Determining the Best Interests of the Child*, Geneva 2008; Goldstein J., Freud A., & Solnit A.J., *Beyond The Best Interests of the Child*. New York: The Free Press, 1973.

⁸⁹⁷ Szerzej o Regułach Pekińskich zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

⁸⁹⁸ Na marginesie warto odnotować, że również w Dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/800 z dnia 11 maja 2016 r. w sprawie gwarancji procesowych dla dzieci będących podejrzanymi lub oskarżonymi

Należy odnotować, że w pkt 20. Rezolucji Parlamentu Europejskiego w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa z 21 czerwca 2007 r.⁸⁹⁹ przypomniano, że „w dziedzinie przestępczości nieletnich przebieg procedury sądowej, czas jej trwania, wybór zastosowanej kary oraz jej późniejsze wykonanie muszą kierować się zasadami nadrzędnego dobra dziecka i poszanowania prawa proceduralnego każdego państwa członkowskiego”. Z kolei we Wskazaniach Rijadzkich z 14 grudnia 1990 r.⁹⁰⁰, między innymi w pkt I.5., mowa jest o „interesie młodzieży”.

Trzeba podkreślić, że na obowiązek uwzględniania dobra nieletniego zwraca się uwagę nie tylko w regulacjach dotyczących procedur sądowych, lecz również postępowań alternatywnych. W pkt 3. Zalecenia Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich z 17 września 1987 r.⁹⁰¹ wskazuje się bowiem, że realizacja takich procedur „odbywa się ze szczególnym uwzględnieniem praw i interesów nieletniego oraz ofiary”. Podobnie stanowisko wyrażono w pkt 7. Zalecenia Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich dotyczącym nowych sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich z 24 września 2003 r.⁹⁰², gdzie przyjęto, że: „Rozwiązania alternatywne powinny stanowić część regularnej procedury, muszą respektować zasadę proporcjonalności, uwzględniać dobro nieletniego, zaś ich stosowane musi być z zasady ograniczone jedynie do tych przypadków, w których sprawca dobrowolnie poczuwa się do odpowiedzialności”.

Warto dostrzec, że dokumenty międzynarodowe rozróżniają różne płaszczyzny dobra nieletniego. W preambule Zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich z 5 listopada 2008 r.⁹⁰³ zwrócono uwagę na to, że „celem niniejszych zasad jest podkreślenie praw i bezpieczeństwa nieletnich sprawców,

w postępowaniu karnym, Dz. Urz. UE. L 132 z 21 maja 2016 r., t. 59, s. 1-20, która ze względu na ściśle określony zakres obowiązywania nie dotyczy nieletnich, którzy nie odpowiadają karnie, podkreślono, że: „W przypadku gdy dzieci są podejrzanymi lub oskarżonymi w postępowaniu karnym lub są objęte postępowaniem dotyczącym europejskiego nakazu aresztowania (...) państwa członkowskie powinny zadbać o to, by przede wszystkim uwzględniać najlepszy interes dziecka, zgodnie z art. 24 ust. 2 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej.” Szerzej zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

⁸⁹⁹ Szerzej o Rezolucji Parlamentu Europejskiego w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

⁹⁰⁰ Szerzej o Wskazaniach Rijadzkich zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

⁹⁰¹ Szerzej o Zaleceniu Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

⁹⁰² Szerzej o Zaleceniu Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich dotyczącym nowych sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

⁹⁰³ Szerzej o Zaleceniu Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich zob. rozdział 1.2.3. niniejszej pracy.

wobec których stosuje się kary i środki alternatywne, oraz promowanie ich dobra fizycznego, psychicznego i społecznego w czasie, kiedy podlegają nałożonym na nich w danej społeczności karom czy środkom postępowania alternatywnego, czy jakiegokolwiek formie pozbawienia wolności”, a w pkt 5. tego dokumentu wskazano, że: „nakładanie i realizacja kar czy środków odbywać się będą w oparciu o najlepiej pojęty interes nieletnich sprawców”. Podobnie w Regułach Narodów Zjednoczonych dotyczących Ochrony Nieletnich Pozbawionych Wolności z 14 grudnia 1990 r.⁹⁰⁴ w pkt I.1. wskazano, że: „Wymiar sprawiedliwości wobec nieletnich powinien zapewniać ochronę interesu i praw nieletnich oraz dbałość o ich dobro psychiczne i fizyczne”.

Zaznaczyć należy, że szczególnie dużo miejsca poświęcono „dobru dziecka” w Wytycznych Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dzieci z 17 listopada 2010 r.⁹⁰⁵ - gdzie dokonano szczegółowej wykładni tego pojęcia. W pkt III.B. tych wytycznych zatytułowanym „Najlepszy interes dziecka” zamieszczono następujące zalecenia:

1. „Państwa członkowskie powinny zagwarantować skuteczne wdrażanie praw dzieci, w sposób stawiający ich najlepszy interes na pierwszym miejscu we wszystkich kwestiach ich dotyczących.
2. Przy ocenianiu, co leży w najlepszym interesie zainteresowanego dziecka:
 - a) należy nadać odpowiednią wagę jego opinii i poglądom;
 - b) wszystkie inne prawa dziecka, takie jak prawo do godności, wolności i równego traktowania, powinny być respektowane w każdym przypadku;
 - c) wszystkie stosowne władze powinny przyjąć wszechstronne podejście, tak aby należycie uwzględnić interesy dziecka w każdym względzie, w tym dobro psychiczne i fizyczne oraz interes prawny, społeczny i finansowy dziecka.
3. Najlepszy interes dziecka zaangażowanego w daną procedurę lub sprawę powinien być oddzielnie oceniony i wyważony z myślą o pogodzeniu ewentualnych sprzecznych ze sobą interesów dzieci.
4. Podczas gdy władze sądowe mają ostateczne kwalifikacje i ponoszą odpowiedzialność za podejmowanie ostatecznych decyzji, państwa członkowskie powinny, w sytuacji, gdy to konieczne, podjąć wspólny trud, aby uzgodnić międzydyscyplinarne podejście

⁹⁰⁴ Szerzej o Regułach Narodów Zjednoczonych dotyczących Ochrony Nieletnich Pozbawionych Wolności zob. tamże.

⁹⁰⁵ Szerzej o Wytycznych Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dzieci zob. tamże.

w sposobie oceniania, co leży w najlepszym interesie dziecka w procedurach z ich udziałem”.

Wymaga podkreślenia, że B. Stańdo-Kawecka i J. Kusztal⁹⁰⁶ trafnie zwracają uwagę na to, że: „W świetle tych wytycznych **respektowanie zasady kierowania się dobrem dziecka w przypadku «dzieci w konflikcie z prawem» obejmuje także respektowanie przysługujących im praw i gwarancji procesowych**. Zalecenie kierowane pod adresem państw członkowskich Rady Europy, zgodnie z którym dobro dziecka nie może być pretekstem do tego, by „dzieci w konflikcie z prawem” pozbawiać prawa do rzetelnego postępowania lub je im ograniczać, nie pozostawia wątpliwości co do odrzucenia przez Radę Europy paternalistycznego podejścia do nieletnich.”.

Moim zdaniem, z zacytowanych wyżej fragmentów dokumentów międzynarodowych wyznaczających standardy postępowania z nieletnimi wynika, że **kierowanie się „dobrem nieletniego”, w myśl tych standardów, oznacza w szczególności:**

- indywidualne podejście uwzględniające nie tylko okoliczności czynu, ale przede wszystkim osobę sprawcy;
- promowanie dobra fizycznego, psychicznego i społecznego nieletniego z równoczesnym poszanowaniem jego godności, wolności i równości;
- uwzględnianie stanowiska nieletniego, tj. jego poglądów i opinii;
- rozwijanie procedur zastępczych (postępowań alternatywnych) w sprawach nieletnich, w sytuacji gdy nieletni poczuwa się do odpowiedzialności za swoje zachowanie i wyraża zgodę na ich prowadzenie.

Całościowa analiza dokumentów międzynarodowych wyznaczających standardy postępowania z nieletnimi⁹⁰⁷ skłania mnie do wniosku, że **w najlepiej pojętym interesie nieletniego leży ponadto:**

- podejmowanie działań prewencyjnych wobec nieletniego jeszcze zanim pojawią się u niego przejawy łamania prawa⁹⁰⁸;

⁹⁰⁶ B. Stańdo-Kawecka, J. Kusztal, *Ochrona praw...*, op. cit., s. 162.

⁹⁰⁷ Szerzej zob. rozdz. 1.2. niniejszej pracy.

⁹⁰⁸ Zob. Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (tzw. Reguły Pekіńskie) przyjęte rezolucją 40/33 przez Zgromadzenie Ogólne dnia 29 listopada 1985 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 336-362 reguła 1; Zalecenie Nr R (87) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 17 września 1987 r. na 410. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 463-468 pkt I.

- przyznanie mu gwarancji procesowych (prawa do rzetelnego procesu sądowego)⁹⁰⁹;
- podmiotowe traktowanie nieletniego w procesie socjalizacji i integracji⁹¹⁰;
- sprawne przeprowadzenie postępowania zapewniające szybką reakcję na czyny nieletnich⁹¹¹;
- stworzenie szerokiego wachlarza środków orzekanych wobec nieletnich umożliwiający ich trafny dobór i możliwość elastycznego stosowania przy jednoczesnym przyjęciu, że środki wychowawcze, które wiążą się z zabránieniem nieletniego spod opieki rodzicielskiej mają charakter wyjątkowy⁹¹²;

⁹⁰⁹ Zob. Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (tzw. Reguły Pekіńskie) przyjęte rezolucją 40/33 przez Zgromadzenie Ogólne dnia 29 listopada 1985 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 336-362 reguła 7, reguła 14; Wytoczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dzieci przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 17 listopada 2010 r. na 1098. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 635-652 preambuła, pkt IV.B; Zalecenie Nr R (87) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 17 września 1987 r. na 410. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 463-468, w preambule których podkreślono, że „nieletnim muszą przysługiwać te same gwarancje proceduralne co dorosłym”. Zob. też pkt III tego zalecenia, por. Zalecenie CM/Rec (2008) 11 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 5 listopada 2008 r. na 1040. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 555-587 pkt N. Szerzej na temat wskazanych aktów prawnych zob. rozdz. 1.2. niniejszej pracy.

⁹¹⁰ Zob. Wskazania Narodów Zjednoczonych odnośnie zapobiegania przestępczości nieletnich (Wskazania Rijadzkie) przyjęte rezolucją 45/112 Zgromadzenia Ogólnego z dnia 14 grudnia 1990 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 323-335 pkt IV.10. aneksu.

⁹¹¹ Zob. Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (tzw. Reguły Pekіńskie) przyjęte rezolucją 40/33 przez Zgromadzenie Ogólne dnia 29 listopada 1985 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 336-362 reguła 20; Zalecenie Rec (2003) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich dotyczące nowych sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 24 września 2003 r. na 853. Zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 516-522 pkt III.14; Zalecenie CM/Rec (2008) 11 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 5 listopada 2008 r. na 1040. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 555-587 pkt I.A.9; Zalecenie Nr R (87) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 17 września 1987 r. na 410. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 463-468 pkt 4.

⁹¹² Zob. Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (tzw. Reguły Pekіńskie) przyjęte rezolucją 40/33 przez Zgromadzenie Ogólne dnia 29 listopada 1985 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 336-362 (reguła 18); Zalecenie Nr R (87) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 17 września 1987 r. na 410. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 463-468., w preambule których wskazano, że „środki i działania stosowane w przypadku nieletnich powinny w pierwszej kolejności być wdrażane w ich naturalnym otoczeniu”; Zalecenie CM/Rec (2008) 11 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 5 listopada 2008 r. na 1040. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 555-587 pkt I.A.5.

- rezygnacja z orzekania wobec nieletnich kary pozbawienia wolności⁹¹³;
- dbałość przy wyborze i wykonywaniu orzeczonych względem nieletniego środków o zapewnienie harmonijnego rozwoju jego osobowości⁹¹⁴;
- pozostawienie organom stosującym prawo odpowiedniego zakresu swobodnego uznania na każdym etapie postępowania przy jednoczesnym zapewnieniu odpowiedniego doboru i szkolenia kadr⁹¹⁵;
- zapewnienie bezpieczeństwa i opieki nieletniemu zarówno w toku procesu, jak i w postępowaniu wykonawczym⁹¹⁶;
- ochrona prywatności nieletniego⁹¹⁷;
- wspieranie rodziny nieletniego w procesie jego wychowania⁹¹⁸;
- angażowanie rodziców w postępowanie dotyczące nieletniego⁹¹⁹;
- ochronę nieletniego przed stygmatyzacją i wykluczeniem⁹²⁰.

⁹¹³ Zalecenie Nr R (87) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 17 września 1987 r. na 410. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 463-468 pkt 14.

⁹¹⁴ Zob. Wskazania Narodów Zjednoczonych odnośnie zapobiegania przestępczości nieletnich (tzw. Wskazania Rijadzkie) przyjęte rezolucją 45/112 Zgromadzenia Ogólnego z dnia 14 grudnia 1990 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 323-335 pkt I.2 aneksu.

⁹¹⁵ Zob. Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (tzw. Reguły Pekińskie) przyjęte rezolucją 40/33 przez Zgromadzenie Ogólne dnia 29 listopada 1985 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 336-362 reguła 6, reguła 22; Zob. Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dzieci przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 17 listopada 2010 r. na 1098. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 635-652 pkt IV.A.4.

⁹¹⁶ Zob. Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dzieci przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 17 listopada 2010 r. na 1098. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 635-652 pkt IV.A.3; Zalecenie CM/Rec (2008) 11 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 5 listopada 2008 r. na 1040. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 555-587 pkt I.A.15.

⁹¹⁷ Zob. Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (tzw. Reguły Pekińskie) przyjęte rezolucją 40/33 przez Zgromadzenie Ogólne dnia 29 listopada 1985 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 336-362 reguła 8.

⁹¹⁸ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 21 czerwca 2007 r. w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa (2007/2011(INI)), Dz. Urz. UE C 146E z dnia 12 czerwca 2008 r., t. 51, s. 344-353 pkt 7; Wskazania Narodów Zjednoczonych odnośnie zapobiegania przestępczości nieletnich (tzw. Wskazania Rijadzkie) przyjęte rezolucją 45/112 Zgromadzenia Ogólnego z dnia 14 grudnia 1990 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 323-335 pkt IV.A aneksu.

⁹¹⁹ Zalecenie Rec (2003) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich dotyczące nowych sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 24 września 2003 r. na 853. Zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 516-522 pkt III.10; Zalecenie CM/Rec (2008) 11 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 5 listopada 2008 r. na 1040. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady...*, op. cit., s. 555-587 pkt I.A.14.

⁹²⁰ Zob. Wskazania Narodów Zjednoczonych odnośnie zapobiegania przestępczości nieletnich (tzw. Wskazania Rijadzkie) przyjęte rezolucją 45/112 Zgromadzenia Ogólnego z dnia 14 grudnia 1990 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji...*, op. cit., s. 323-335 pkt I.5. oraz VI.56 aneksu.

Uważam, że powołane dokumenty międzynarodowe nie pozostawiają wątpliwości co do tego, że tak rozumiane dobro dziecka i najlepszy interes dziecka, jako pojęcia tożsame, powinny stanowić naczelną dyrektywę każdego postępowania sądowego i pozasądowego prowadzonego w sprawie dziecka, które narusza normy prawa karnego lub wykazuje inne przejawy demoralizacji.

3.1.6. „Dobro dziecka” w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

Wymaga podkreślenia, że dyrektywa dobra dziecka, która nie została wprost wyartykułowana w przepisach EKPC wykształciła się w orzecznictwie ETPC na tle art. 8 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, który formułuje prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego.

Studiowanie orzecznictwa ETPC, w którym powoływano się na dobro dziecka, doprowadziło mnie do wniosku, że Trybunał zwraca szczególną uwagę na:

a) nadrzędny charakter dobra dziecka:

- w orzeczeniu z 22 kwietnia 1997 r. w sprawie X., Y. i Z. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu⁹²¹ Trybunał zwrócił uwagę na konieczność stawiania na pierwszym miejscu interesu dziecka;
- w orzeczeniu z 23 września 1994 r. wydanym w sprawie Hokkanen przeciwko Finlandii⁹²² Trybunał powołał się na kluczowe znaczenie praw i interesów dziecka;
- w orzeczeniu z 29 czerwca 1999 r. w sprawie Jorgen Olof Nylund przeciwko Finlandii⁹²³, w oraz orzeczeniu z 26 lutego 2002 r. wydanym w sprawie Fretté przeciwko Francji⁹²⁴ Trybunał stanął na stanowisku, zgodnie z którym usprawiedliwione jest przedkładanie interesu dziecka nad interes innych osób, np. jego rodziców;

⁹²¹ Wyrok ETPC z dnia 22 kwietnia 1997 r. wydany w sprawie X., Y. i Z. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (skarga nr 21830/93), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne). Zob. M. A. Nowicki, *Europejska Konwencja Praw Człowieka. Wybór Orzecznictwa*, Warszawa 1998, poz. 1150.

⁹²² Tekst polski za: M.A. Nowicki, *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Kamienie milowe, Warszawa 1997 s. 286.

⁹²³ Decyzja ETPC z dnia 29 czerwca 1999 r. wydana w sprawie Jorgen Olof Nylund przeciwko Finlandii (skarga nr 27110/95), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne).

⁹²⁴ Wyrok ETPC z dnia 26 lutego 2002 r. wydany w sprawie Fretté przeciwko Francji (skarga nr 36515/97), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne).

- w wyrok ETPC z 6 września 2005 r. wydany w sprawie Siemianowski przeciwko Polsce⁹²⁵ oraz w wyroku z dnia 18 maja 2006 r. wydanym w sprawie Różański przeciwko Polsce⁹²⁶ Trybunał podkreślił wymóg zwrócenia uwagi na „najwyższą zasadę dobra dziecka” przy rozstrzyganiu spornych interesów stron zwłaszcza w sprawach dotyczących pieczy nad dzieckiem;
- w orzeczeniu z dnia 3 października 2014 r. wydanym w sprawie Jeunesse przeciwko Holandii⁹²⁷ ETPC wyraził pogląd, że: „Jeżeli w sprawę zaangażowane są dzieci, pod uwagę należy wziąć ich najlepsze interesy”. Trybunał przypomniał również „o istnieniu szeroko zakrojonego konsensusu, również w świetle prawa międzynarodowego, zgodnie z którym we wszystkich decyzjach dotyczących dzieci ich najlepsze interesy powinny mieć pierwszoplanową wagę”. Trybunał uznał ponadto w tym orzeczeniu, że w interesie dzieci leży niezakłócanie ich sytuacji życiowej oraz relacji rodzinnych;
- w wyroku z 25 stycznia 2011 r. wydanym w sprawie Płaza przeciwko Polsce⁹²⁸ Trybunał przypomniał, że: „wielokrotnie już stwierdzał, że interesy dzieci mają (...) znaczenie pierwszorzędne. Najlepiej pojęty interes dziecka musi zostać uwzględniony w pierwszej kolejności”;

⁹²⁵ Wyrok ETPC z dnia 6 września 2005 r. wydany w sprawie Siemianowski przeciwko Polsce (skarga nr 45972/99), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

⁹²⁶ Wyrok ETPC z dnia 18 maja 2006 r. wydany w sprawie Różański przeciwko Polsce (skarga nr 55339/00), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

⁹²⁷ Wyrok ETPC z dnia 3 października 2014 r. wydany w sprawie Jeunesse przeciwko Holandii (skarga nr 12738/10), <http://hudoc.echr.coe.int/>. Por. Wyrok ETPC z dnia 5 kwietnia 2011 r. wydany w sprawie Kijowski przeciwko Polsce (skarga nr 33829/07), <http://hudoc.echr.coe.int/>; Wyrok ETPC z dnia 6 lipca 2010 r. wydany w sprawie Neulinger i Shuruk przeciwko Szwajcarii (skarga nr 41615/07), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 1 grudnia 2005 r. wydany w sprawie Tuquabo-Tekle i Inni przeciwko Holandii (skarga nr 60665/00), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 19 stycznia 2012 r. wydany w sprawie Popov przeciwko Francji (skargi nr 39472/07 i 39474/07), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 16 września 2014 r. wydany w sprawie P.F. przeciwko Polsce (skarga nr 2210/12), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

⁹²⁸ Wyrok ETPC z dnia 25 stycznia 2011 r. wydany w sprawie Płaza przeciwko Polsce (skarga nr 18830/07), <http://hudoc.echr.coe.int/>. Zob. też Wyrok ETPC z dnia 19 września 2000 r. wydany w sprawie Gnahoré przeciwko Francji (skarga nr 40031/98), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 8 lipca 2003 r. wydany w sprawie Sahin przeciwko Niemcom (skarga nr 30943/96), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 13 lipca 2000 r. wydany w sprawie Scozzari i Giunta przeciwko Włochom (skargi nr 39221/98 i 41963/98), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 16 lipca 2002 r. wydany w sprawie P., C. i S. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (skarga nr 56547/00), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 23 czerwca 2005 r. wydany w sprawie Zawadka przeciwko Polsce (skarga nr 48542/99), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

b) spoczywający na władzach krajowych obowiązek ochrony interesu (dobra) dziecka:

- w wyrok ETPC z 22 września 2009 r. wydanym w sprawie Stochlak przeciwko Polsce⁹²⁹ Trybunał wyraźnie wskazał, że na straży nadrzędnego interesu dziecka stoją władze krajowe;
- w wyroku ETPC z 21 stycznia 2014 r. wydanym w sprawie Zhou przeciwko Włochom⁹³⁰ Trybunał uznał, że na władzach krajowych ciąży też obowiązek ustanowienia odpowiednich przepisów chroniących dobro dziecka i zapewnienia ich poszanowania;

c) obowiązek wysłuchania dziecka i rozważenia jego stanowiska w postępowaniach, które go dotyczą:

- w wyroku z 25 stycznia 2011 r. wydanym w sprawie Płaza przeciwko Polsce⁹³¹ Trybunał zwrócił uwagę na bardzo ważną kwestię, a mianowicie na to, że: „sądy powinny przywiązywać należytą wagę również do poglądów i odczuć dzieci oraz do ich prawa do poszanowania dla ich życia osobistego”⁹³²;
- w wyroku z 23 września 1994 r. wydanym w sprawie Hokannen przeciwko Finlandii⁹³³ Trybunał wyraził pogląd, że o ile dziecko wykazuje dostateczny stopień dojrzałości, władze (sądy) mają obowiązek jego wysłuchania w dotyczącym go postępowaniu oraz wzięcia pod uwagę jego stanowiska przy wydawaniu rozstrzygnięcia. Szczególna ostrożność zalecana jest przy podejmowaniu działań stojących w oczywistej sprzeczności z wolą dziecka;

⁹²⁹ Wyrok ETPC z dnia 22 września 2009 r. wydany w sprawie Stochlak przeciwko Polsce (skarga nr 38273/02), <http://hudoc.echr.coe.int/>. Zob. też Wyrok ETPC z dnia 25 stycznia 2000 r. wydany w sprawie Ignaccolo-Zenide przeciwko Rumunii (skarga nr 31679/96), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne).

⁹³⁰ Wyrok ETPC z dnia 21 stycznia 2014 r. wydany w sprawie Zhou przeciwko Włochom (skarga nr 33773/11), <http://hudoc.echr.coe.int/>. Zob. też Wyrok ETPC z dnia 10 kwietnia 2012 r. wydany w sprawie K.A.B. przeciwko Hiszpanii (skarga nr 59819/08), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne).

⁹³¹ Wyrok ETPC z dnia 25 stycznia 2011 r. wydany w sprawie Płaza przeciwko Polsce (skarga nr 18830/07), <http://hudoc.echr.coe.int/>. Zob. też Wyrok ETPC z dnia 19 września 2000 r. wydany w sprawie Gnahoré przeciwko Francji (skarga nr 40031/98), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 8 lipca 2003 r. wydany w sprawie Sahin przeciwko Niemcom (skarga nr 30943/96), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 13 lipca 2000 r. wydany w sprawie Scozzari i Giunta przeciwko Włochom (skargi nr 39221/98 i 41963/98), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 16 lipca 2002 r. wydany w sprawie P., C. i S. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (skarga nr 56547/00), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 23 czerwca 2005 r. wydany w sprawie Zawadka przeciwko Polsce (skarga nr 48542/99), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

⁹³² Wyrok ETPC z dnia 25 stycznia 2011 r. wydany w sprawie Płaza przeciwko Polsce (skarga nr 18830/07), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

⁹³³ Wyrok ETPC z dnia 23 września 1994 r. wydany w sprawie Hokannen przeciwko Finlandii (skarga nr 19823/92), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne), w którym Trybunał uznał, że poglądy dwunastoletniej dziewczynki powinny zostać wzięte pod uwagę przy wydaniu rozstrzygnięcia dotyczącego jej kontaktów z rodzicami i rozstrzygnięcie to nie powinno być sprzeczne z jej wolą.

d) działania zgodne z dobrem dziecka:

- w wyroku z dnia 16 grudnia 1999 r. wydanym w sprawie V. i T. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu⁹³⁴ Trybunał za zgodne z dobrem dziecka oskarżonego o popełnienie przestępstwa uznał prowadzenie postępowania w sposób uwzględniający jego wiek, dojrzałość, stopień rozwoju emocjonalnego i intelektualnego oraz podejmowanie działań sprzyjających zrozumieniu przez nieletniego toku postępowania i zapewnienie jego czynnego w nim udziału;
- w wyroku z 3 maja 2012 r. wydanym w sprawie Uyanik przeciwko Turcji⁹³⁵ Trybunał zaakcentował obowiązek indywidualnego podejścia do każdej sprawy dotyczącej dziecka celem ustalenia jego najlepszego interesu;
- w orzeczeniu z dnia 3 października 2014 r. wydanym w sprawie Jeunesse przeciwko Holandii⁹³⁶ Trybunał wyraził pogląd, że w interesie dzieci leży niezakłócanie ich sytuacji życiowej oraz relacji rodzinnych;

e) działania sprzeczne z dobrem dziecka:

- w wyroku z 25 stycznia 2011 r. wydanym w sprawie Płaza przeciwko Polsce⁹³⁷. Trybunał wskazał, że niewątpliwie takim działaniem godzącym w interes dziecka jest narażanie na szwank jego zdrowia i rozwoju;
- w wyroku z 7 marca 2013 r. wydanym w sprawie Raw i inni przeciwko Francji⁹³⁸ Trybunał przyjął, że stosowanie przez organy państwowe metod

⁹³⁴ Wyroki ETPC z dnia 16 grudnia 1999 r. wydane w sprawie T oraz V przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (skargi nr 24724/94 i 24888/94), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne). Szerzej zob. rozdz. 1.3.2. niniejszej pracy.

⁹³⁵ Wyrok ETPC z dnia 3 maja 2012 roku wydany w sprawie Uyanik przeciwko Turcji (skarga nr 60328/09), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne).

⁹³⁶ Wyrok ETPC z dnia 3 października 2014 r. wydany w sprawie Jeunesse przeciwko Holandii (skarga nr 12738/10), <http://hudoc.echr.coe.int/>. Por. Wyrok ETPC z dnia 5 kwietnia 2011 r. wydany w sprawie Kijowski przeciwko Polsce (skarga nr 33829/07), <http://hudoc.echr.coe.int/>; Wyrok ETPC z dnia 6 lipca 2010 r. wydany w sprawie Neulinger i Shuruk przeciwko Szwajcarii (skarga nr 41615/07), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 1 grudnia 2005 r. wydany w sprawie Tuquabo-Tekle i Inni przeciwko Holandii (skarga nr 60665/00), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 19 stycznia 2012 r. wydany w sprawie Popov przeciwko Francji (skargi nr 39472/07 i 39474/07), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 16 września 2014 r. wydany w sprawie P.F. przeciwko Polsce (skarga nr 2210/12), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

⁹³⁷ Wyrok ETPC z dnia 25 stycznia 2011 r. wydany w sprawie Płaza przeciwko Polsce (skarga nr 18830/07), <http://hudoc.echr.coe.int/>. Zob. też Wyrok ETPC z dnia 19 września 2000 r. wydany w sprawie Gnahoré przeciwko Francji (skarga nr 40031/98), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 8 lipca 2003 r. wydany w sprawie Sahin przeciwko Niemcom (skarga nr 30943/96), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 13 lipca 2000 r. wydany w sprawie Scozzari i Giunta przeciwko Włochom (skargi nr 39221/98 i 41963/98), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 16 lipca 2002 r. wydany w sprawie P., C. i S. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (skarga nr 56547/00), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 23 czerwca 2005 r. wydany w sprawie Zawadka przeciwko Polsce (skarga nr 48542/99), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

o charakterze przymusowym może powodować u dziecka negatywne i nieodwracalne skutki⁹³⁹. Trybunał uznał ponadto, że „nadrzędny interes dziecka generalnie wyklucza użycie wobec niego środków przymusu”;

- w wyroku Wielkiej Izby z 26 listopada 2013 r. wydanym w sprawie X. przeciwko Łotwie⁹⁴⁰ ETPC słusznie wskazał, że w sprawach dotyczących dzieci nie można kierować się nadmiernym formalizmem, gdyż wszystkie decyzje muszą być podejmowane z myślą o nadrzędnym interesie dziecka. Orzeczenie takie powinno być zatem poprzedzone przeprowadzeniem wnikliwego postępowania dowodowego i wzięcia pod uwagę wszelkich okoliczności, które mogą mieć wpływ na rozstrzygnięcie o najlepszym interesie dziecka. W szczególności nie można pomijać takich dowodów, jak opinie biegłych psychologów dotyczące dziecka;
- w wyroku z dnia 1 marca 2016 roku wydanym w sprawie K.J. przeciwko Polsce⁹⁴¹ Trybunał przyjął, że co do zasady przewlekłość postępowania godzi w interesy dziecka.

Moim zdaniem, zasługuje na uwagę fakt, że w zgodnej opinii odrębnej złożonej przez sędzię Ziemele do wyroku ETPC z 28 stycznia 2014 r. wydanego w sprawie O’Keeffe przeciwko Irlandii (Skarga nr 35810/09) dostrzeżono, że: „Przynajmniej od 1958 roku dzieci były zidentyfikowane jako grupa potrzebująca szczególnej uwagi oraz została sformułowana zasada zachowania najlepszego interesu dziecka jako podstawy w tworzeniu mechanizmów ich ochrony.”⁹⁴²

Uważam, że przywołane w tym rozdziale orzecznictwo ETPC dowodnie świadczy o tym, że choć dyrektywa dobra dziecka nie została wypowiedziana *expressis verbis* w treści przepisów Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r., lecz wywodzi się jedynie

⁹³⁸ Wyrok ETPC z dnia 7 marca 2013 r. wydany w sprawie Raw i inni przeciwko Francji (skarga nr 10131/11), <http://hudoc.echr.coe.int/>. Zob. też. Wyrok ETPC z dnia 1 lutego 2011 r. wydany w sprawie Karoussiotis przeciwko Portugalii (skarga nr 23205/08), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 26 czerwca 2003 r. wydany w sprawie Maire przeciwko Portugalii (skarga nr 48206/99), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); a także Wyrok ETPC z dnia 20 kwietnia 2010 r. wydany w sprawie Z. przeciwko Polsce (skarga nr 34694/06), <http://hudoc.echr.coe.int/>; Wyrok ETPC z dnia 3 maja 2012 roku wydany w sprawie Uyanik przeciwko Turcji (skarga nr 60328/09), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne).

⁹³⁹ Decyzja ETPC z dnia 18 czerwca 2013 r. wydana w sprawie S. Povse i D. Povse przeciwko Austrii (skarga nr 3890/11), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne).

⁹⁴⁰ Wyrok ETPC z dnia 26 listopada 2013 r. wydany w sprawie X. przeciwko Łotwie (skarga nr 27853/09), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne). Podobne stanowisko zajął ETPC w Wyroku ETPC z dnia 10 lipca 2012 r. wydanym w sprawie B. przeciwko Belgii (skarga nr 4320/11), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne).

⁹⁴¹ Wyrok ETPC z dnia 1 marca 2016 r. wydany w sprawie K.J. przeciwko Polsce (skarga nr 30813/14), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

⁹⁴² Zob. zgodna opinia odrębna, którą złożyła sędzia I. Ziemele do Wyroku ETPC z dnia 28 stycznia 2014 r. wydany w sprawie O’Keeffe przeciwko Irlandii (skarga nr 35810/09), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

z interpretacji takich pojęć, jak życie rodzinne i życie prywatne, o których mowa w art. 8 Konwencji, to bogate orzecznictwo ETPC nie pozostawia żadnych wątpliwości co do tego, że dobro dziecka stanowi wartość nadrzędną, w każdym postępowaniu, które go dotyczy. Trybunał akceptuje uniwersalne zasady ochrony dzieci wyrażone w prawie międzynarodowym i w pełni je podziela, uznając, że interes dziecka zawsze ma pierwszorzędne znaczenie.⁹⁴³

3.1.7. „Dobro dziecka” w doktrynie prawniczej

Należy zauważyć, że rodzime piśmiennictwo prawnicze w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku podjęło się zdefiniowania zasady dobra dziecka, a proponowane definicje opierały się głównie na przepisach prawa rodzinnego.

W szczególności na uwagę zasługuje, że S. Kołodziejski⁹⁴⁴ formułując definicję dobra dziecka na potrzeby spraw rozwodowych, w których to dobro stanowi przesłankę negatywną orzeczenia rozvodu, wskazał, że jest to zespół „wartości, zarówno duchowych jak i materialnych, jakie konieczne są do prawidłowego:

- a) rozwoju fizycznego dziecka,
- b) rozwoju duchowego i to zarówno w aspekcie intelektualnym, jak i moralnym,
- c) należytego przygotowania go do pracy dla dobra społeczeństwa”.

Należy odnotować, że definicja ta została zaakceptowana o tyle, że była następnie powtarzana w piśmiennictwie przez B. Walaszka⁹⁴⁵, A. Łapińskiego⁹⁴⁶, a także Z. Winiszewskiego i S. Grossa⁹⁴⁷.

Warto zaznaczyć, że analizując pojęcie dobra dziecka w tym samym aspekcie, M. Wawilowa przyjęła, że jest to szczególny rodzaj dobra zajmujący nadrzędną pozycję w społecznej skali wartości⁹⁴⁸.

⁹⁴³ B. Gronowska, *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z 23 czerwca 2005 r. w sprawie Zawadka przeciwko Polsce (dot. kontaktów rodziców z dzieckiem w kontekście poszanowania życia rodzinnego)*, Prok. i Pr. 2005, nr 11, s. 169.

⁹⁴⁴ S. Kołodziejski, *Dobro wspólnych nieletnich dzieci jako przesłanka odmowy orzeczenia rozvodu*, Pal. 1965, nr 9, s. 30.

⁹⁴⁵ B. Walaszek, *Dobro dziecka jako przesłanka niektórych uregulowań kodeksu rodzinnego i opiekuńczego PRL*, St. Praw. 1970, z. 26-27, s. 281.

⁹⁴⁶ A. Łapiński, *Ograniczenie władzy rodzicielskiej w polskim prawie rodzinnym*, Warszawa 1975, s. 131.

⁹⁴⁷ Z. Winiszewski, S. Gross (w:) B. Dobrzański, J. Ignatowicz (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 1975, s. 281.

⁹⁴⁸ Zob. M. Wawilowa, *Jeszcze o interesie dziecka w procesie rozwodowym*, NP 1954, nr 2, s. 52.

Z kolei zdaniem J. Marciniaka: „przez dobro dziecka należy rozumieć przede wszystkim jego interesy osobiste, a więc troskę o jego rozwój fizyczny i duchowy oraz należyte przygotowanie go do pracy odpowiednio do jego uzdolnień i zgodnie z interesem społecznym, jak i interesy majątkowe małoletniego, przejawiające się w prawidłowym zarządzaniu jego majątkiem, właściwym przeznaczeniu płynących z niego dochodów oraz pozostawieniem w miarę możliwości nienaruszonej substancji tego majątku”⁹⁴⁹.

Wymaga podkreślenia, że najbardziej rozpowszechnioną w doktrynie prawa definicją dobra dziecka jest jednak definicja przedstawiona przez W. Stojanowską⁹⁵⁰. W przekonaniu tej autorki: „termin «dobro dziecka» w rozumieniu przepisów prawa rodzinnego, oznacza zbiór wartości o charakterze niematerialnym i materialnym niezbędnych do zapewnienia prawidłowego rozwoju fizycznego i duchowego dziecka oraz do należytego przygotowania go do pracy odpowiednio do jego uzdolnień, przy czym wartości te są zdeterminowane przez wiele różnorodnych czynników, których struktura zależy od treści stosowanej normy prawnej i konkretnej, aktualnie istniejącej sytuacji dziecka, zakładając zbieżność tak pojętego dobra dziecka z interesem społecznym”.

Jak wskazuje W. Stojanowska⁹⁵¹, jest to tzw. „koncepcja definiowania kontekstowego”, gdyż zdaniem tej autorki nie jest możliwe, ani tym bardziej pożądane, stworzenie jednej, uniwersalnej definicji dobra dziecka na potrzeby wszystkich prowadzonych postępowań, ponieważ pojęcie to powinno pozostać klauzulą generalną - z czym, moim zdaniem, trzeba się zgodzić.

Należy jednak odnotować, że definicja W. Stojanowskiej została poddana krytyce przez Z. Radwańskiego⁹⁵², który argumentując swoje stanowisko wskazał, że utożsamianie dobra dziecka z wartościami instrumentalnie przyporządkowanymi realizacji tego, co nadal jest niewiadome, czyli dobra dziecka, jest niewłaściwe z metodologicznego punktu widzenia. Z krytyką tą nie mogę się jednak zgodzić, gdyż uważam, że właśnie takie kontekstowe definiowanie dobra dziecka, jakie zaproponowała W. Stojanowska, czynione na użytek rodzajowo określonych spraw, jest najbardziej przydatne dla praktyki, gdyż specyfika różnych postępowań dotyczących dzieci jest na tyle odmienna, że nie sposób w jednej

⁹⁴⁹ J. Marciniak, *Treść i sprawowanie opieki nad małoletnim*, Warszawa 1975, s. 19.

⁹⁵⁰ W. Stojanowska, *Dobro dziecka jako instrument...*, op. cit., s. 98.

⁹⁵¹ Tamże, s. 98-99 i pow. tam lit.

⁹⁵² Por. Z. Radwański, *Pojęcie i funkcja „dobra dziecka” w polskim prawie rodzinnym i opiekuńczym*, Studia Cywilistyczne, tom XXXI, Warszawa – Kraków 1981, s. 18.

definicji zawrzeć wszystkich celów podporządkowanych dobru dziecka, jakie powinny im przyświecać.

Nie mniej jednak warto zwrócić również uwagę na ogólną definicję dobra dziecka, jaką zaproponował Z. Radwański wskazując, że: „chodzi tu o sytuację postulowaną w świetle dominującej doktryny moralnej w naszym społeczeństwie, a bliżej określoną w przepisach prawnych i ustalonej judykaturze sądowej. Jest to model idealizacyjny”.⁹⁵³ Autor ten dodał, że dobro dziecka polega na: „realizacji takich stanów rzeczy, które sprzyjają jego rozwojowi fizycznemu i duchowemu w ten sposób, by było ono należycie przygotowane do pracy dla dobra społeczeństwa i stosownie do jego uzdolnień.”⁹⁵⁴

Choć przytoczonym wyżej definicjom nie sposób zarzucić błędów czy nietrafności, to, moim zdaniem, należy jednak mieć na uwadze, że ich praktyczna doniosłość jest ograniczona.

Zgodzić jednak należy się co do tego – o czym przekonuje nie tylko Z. Radwański⁹⁵⁵, że niedookreśloność tego pojęcia *de facto* stanowi jego zaletę, gdyż może być ono wykładane stosownie do okoliczności, w zgodzie z aktualnie obowiązującym stanem nauki (zwłaszcza psychologii i pedagogiki) oraz świadomością społeczną wynikającą z nabytych doświadczeń. Ponadto pozwala na wydanie najbardziej trafnego rozstrzygnięcia adekwatnego do indywidualnych cech dziecka i jego konkretnej sytuacji, na co zwracała uwagę również W. Stojanowska⁹⁵⁶. Nadmierna kazuistyka nie wydaje się być tutaj pożądana. Należy zdać się na odpowiednie wyczucie, intuicję, wiedzę i doświadczenie osób stosujących tę dyrektywę w praktyce. Właśnie z tej przyczyny wyraźnie podkreślany jest obowiązek doboru odpowiednich kadr i ich należyte kształcenie⁹⁵⁷. Pogląd ten podzielam.

3.1.8. „Dobro dziecka” w prawie polskim i w prawie międzynarodowym

Przedstawienie powyższego szerokiego kontekstu idei „dobra dziecka” jest warunkiem koniecznym do podjęcia próby zdekodowania treści tego pojęcia. Jest to niezbędne dla potrzeb niniejszego opracowania, gdyż dyrektywa dobra dziecka bardzo często jest powoływana, jako argument przeciwko przyznaniu nieletniemu niektórych gwarancji

⁹⁵³ Tamże, s. 19.

⁹⁵⁴ Tamże, s. 9.

⁹⁵⁵ Tamże, s. 21.

⁹⁵⁶ W. Stojanowska, *Dobro dziecka jako instrument wykładni...*, op. cit., s. 97-100.

⁹⁵⁷ W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 352.

procesowych, a co za tym idzie - staje się przesłanką usprawiedliwiającą pozbawienie nieletniego prawa do rzetelnego procesu sądowego⁹⁵⁸.

Rzeczowe odniesienie się do tej argumentacji i ocena jej zasadności wymaga uprzedniej gruntownej analizy dyrektywy dobra dziecka – która, jak już wspomniano na wstępie – nie posiada definicji legalnej ani w prawie polskim ani w prawie międzynarodowym, a definicje doktrynalne nie rozstrzygają dylematów praktycznych.

Chodzi zatem o to, aby ocena aktualnie obowiązującego stanu prawnego i ewentualne wnioski wypowiedziane *de lege ferenda* opierały się na właściwie pojętej – naczelnej dyrektywie postępowania z nieletnimi, która nie może być rozważana w izolacji, wyłącznie w oparciu o przepisy u.p.n., lecz powinna odnosić się do całokształtu norm prawnych wypracowanych zarówno przez prawo polskie, jak i przez prawo międzynarodowe, które w tym przypadku również znajduje zastosowanie. W tym miejscu, tj. zanim przejdę bezpośrednio do omawiania przepisów u.p.n., zasadne wydaje mi się podsumowanie dotychczasowych rozważań i powtórzenie najważniejszych spostrzeżeń dotyczących prawidłowej wykładni zasady dobra dziecka.

Na wstępie tego podsumowania uważam za konieczne podkreślenie, że podzielał stanowisko Sądu Najwyższego wyrażone w postanowieniu z 12 grudnia 2000 r., sygn. akt V CKN 1805/00⁹⁵⁹, iż dyrektywa ochrony dobra (interesu) dziecka ma jednakową treść zarówno w Konwencji o prawach dziecka⁹⁶⁰, w Konwencji dotyczącej cywilnych aspektów uprowadzenia dziecka za granicę, a także w innych aktach normatywnych międzynarodowego i krajowego porządku prawnego⁹⁶¹.

Moim zdaniem, zasadne jest stanowisko prezentowane w piśmiennictwie i orzecznictwie, jakie dotychczas powołałam, że „dobre dziecka” jako przedmiot szczególnej ochrony jest hierarchicznie nadrzędne wobec interesu osób trzecich (w tym wobec interesu rodziców), a także wobec interesu społecznego. Jest to konstytucyjna klauzula generalna, która nie może być uchylona, ani ograniczona w żadnym czasie, co oznacza, że ma charakter bezwzględnie obowiązujący i znajduje zastosowanie w każdej sprawie. Kierowana jest przede wszystkim do organów państwa, które mają obowiązek ustanowienia odpowiednich

⁹⁵⁸ Zob. W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 259-260 i pow. tam lit.; B. Stańdo-Kawecka, J. Kusztal, *Ochrona praw...*, op. cit., s. 162.

⁹⁵⁹ Postanowienie SN z dnia 12 grudnia 2000 r., V CKN 1805/00, LEX nr 52400.

⁹⁶⁰ Por. W. Stojanowska, *Dobre dziecka jako instrument...*, op. cit., s. 81

⁹⁶¹ Por. W. Stojanowska, *Władza rodzicielska pozamałżeńskiego i rozwiedzionego ojca. Studium socjologiczno-prawne*, Warszawa 2000, s. 34.

przepisów i powołania instytucji stojących na jej straży oraz zapewnienia właściwej ochrony prawnej. Dyrektywa dobra dziecka jest podstawową regułą interpretacyjną przy wykładni norm prawnych. Wyznacza ona kierunek rozstrzygnięć dotyczących dzieci.

Reasumując zatem dotychczasowe rozważania, chcę podkreślić, że **dobro dziecka rozumiane jest jako modelowa sytuacja dziecka polegająca m.in. na:**

- zapewnieniu mu optymalnych warunków wychowania i rozwoju fizycznego oraz duchowego pod pieczę rodziców;
- udzielaniu wsparcia rodzinie i poprawie warunków bytowych dziecka;
- ukształtowaniu jego osobowości według powszechnie przyjętych i akceptowanych norm i wartości z jednoczesnym poszanowaniem jego indywidualności, a także praw, wolności i poglądów;
- przygotowaniu go do życia w społeczeństwie, jako świadomego swych praw i obowiązków obywatela;
- przygotowaniu do pracy dla dobra społeczeństwa;
- rozstrzyganiu o sprawach dziecka z uwzględnieniem jego doraźnych interesów i długofalowych skutków po przeprowadzeniu wnikliwego i wszechstronnego postępowania dowodowego;
- traktowaniu go w toczących się postępowaniach jako podmiotu a nie przedmiotu prawa oraz przyznanie mu należnych gwarancji procesowych.

Z kolei za sprzeczne z dobrem dziecka uznaje się co do zasady:

- zakłócanie jego sytuacji życiowej i relacji rodzinnych;
- narażanie na szwank jego zdrowia i rozwoju;
- nadmierny formalizm w sprawach dotyczących dzieci;
- przewlekłość postępowania;
- stosowanie środków przymusu.

Należy również mieć na uwadze, że dobro dziecka, które popadło w konflikt z prawem (dobro nieletniego), podlega takiej samej ochronie jak dobro każdego innego dziecka i wymaga respektowania wszystkich wyżej przytoczonych wskazań, a także zaleceń wynikających ze standardów międzynarodowych sformułowanych specjalnie na użytek postępowania z nieletnimi, które wymieniłam w podsumowaniu rozdz. 3.1.5.2., gdzie odsyłam, gdyż powtarzanie ich w tym miejscu niepotrzebnie zwiększyłoby ramy tej pracy.

3.2. „DOBRO NIELETNIEGO” WEDŁUG U.P.N.

3.2.1. „Dobro dziecka” a „dobro nieletniego”

Na czele dyrektyw postępowania z nieletnimi, jakie przyświecają obowiązującej w Polsce ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich, stoi wyrażona w art. 3 u.p.n.⁹⁶² dyrektywa kierowania się dobrem nieletniego. Nasuwa się zatem pytanie, czy „dobro nieletniego”, o jakim mowa w u.p.n., należy rozumieć tak samo jak „dobro dziecka”, o którym była mowa dotychczas i co sugerowałam we wcześniejszych fragmentach pracy?

Uważam, że nie sposób w tej kwestii odmówić racji A. Gaberle⁹⁶³, który stwierdził, że nieletni w wieku do 18 lat są według prawa polskiego dziećmi, a co za tym idzie, „dobro nieletniego” należy pojmować jako „dobro dziecka” i w żadnym wypadku tożsamości tych pojęć nie przekreśla różnorodność środków (narzędzi) stosowanych dla dobra dziecka w oparciu o przepisy k.r.o, u.p.n. oraz jakichkolwiek innych aktów prawnych, gdyż cel pozostaje niezmienny, a motywem zawsze jest ochrona jednostki szczególnie wrażliwej.

Warto odnotować, że podobne stanowisko zajęły E. Bieńkowska i A. Walczak-Żochowska⁹⁶⁴ wskazując, że „pojęcie to jest tożsame z pojęciem «dobra dziecka», którym posługuje się prawo rodzinne i opiekuńcze, a także H. Maliszewska⁹⁶⁵ oraz Trybunał Konstytucyjny orzekając w oparciu o przepisy u.p.n. wyrokiem z dnia 29 czerwca 2016 r. sygn. akt SK 24/15.⁹⁶⁶

Pomimo, że w doktrynie można spotkać się również ze stanowiskiem przeciwnym do zaprezentowanego powyżej⁹⁶⁷, pogląd ten w całości podzielam.

Właśnie z tej przyczyny wszystkie uwagi, które poczyniłam wcześniej odnośnie deklarowanej zarówno w prawie polskim, jak i w prawie międzynarodowym zasady dobra dziecka należy, moim zdaniem, w pełni odnosić również do nieletniego, który ponosi swoistą odpowiedzialność prawną w oparciu o przepisy u.p.n. w związku z popełnieniem czynu zabronionego lub wykazywaniem innych przejawów demoralizacji.

⁹⁶² Szerzej zob. rozdz. 3.2.2. niniejszej pracy.

⁹⁶³ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 24 i n.

⁹⁶⁴ E. Bieńkowska, A. Walczak-Żochowska, *Postępowanie...*, op. cit., s. 59-60, teza 1 do art. 3 u.p.n.

⁹⁶⁵ Szerzej: H. Maliszewska, *Dobro dziecka jako materialno-prawne założenie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Acta Universitatis Lodziensis Folia Iuridica 1991, nr 47, s. 119-134.

⁹⁶⁶ Wyrok TK z dnia 29 czerwca 2016 r., SK 24/15, Dz. U. poz. 1246.

⁹⁶⁷ Por. A. Strzembosz, *System...*, op. cit., s. 112 i n.

Nie mniej jednak niedookreśloność tego pojęcia i „koncepcja definiowania kontekstowego”⁹⁶⁸, która mu towarzyszy wymaga odrębnego omówienia tego zagadnienia.

3.2.2. „Dobro dziecka” jako naczelna dyrektywa postępowania z nieletnim

Tytułem wstępu należy wskazać, że dyrektywa dobra nieletniego została wyrażona wprost w art. 3 u.p.n., który stanowi, że:

- „§ 1. W sprawie nieletniego należy kierować się przede wszystkim jego dobrem, dążąc do osiągnięcia korzystnych zmian w osobowości i zachowaniu się nieletniego oraz zmierzając w miarę potrzeby do prawidłowego spełniania przez rodziców lub opiekuna ich obowiązków wobec nieletniego, uwzględniając przy tym interes społeczny.
- § 2. W postępowaniu z nieletnim bierze się pod uwagę osobowość nieletniego, a w szczególności wiek, stan zdrowia, stopień rozwoju psychicznego i fizycznego, cechy charakteru, a także zachowanie się oraz przyczyny i stopień demoralizacji, charakter środowiska oraz warunki wychowania nieletniego.”

Trafnie M. Korcyl-Wolska wskazuje, że „przepis ten koresponduje z obowiązującym w okresie uchwalania przepisów u.p.n. art. 95 § 3 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, według którego: «władza rodzicielska powinna być wykonywana tak, jak tego wymaga dobro dziecka i interes społeczny»”⁹⁶⁹.

W literaturze⁹⁷⁰ przyjmuje się, że w powołanym przepisie ustawodawca wskazał trzy podstawowe zasady postępowania z nieletnimi, tj.:

- zasadę kierowania się dobrem nieletniego (art. 3 § 1 u.p.n.),
- zasadę uwzględniania interesu społecznego (art. 3 § 1 u.p.n.),
- zasadę indywidualizacji (art. 3 § 2 u.p.n.).

Zasady te często określane są w piśmiennictwie jako dyrektywy przewodnie⁹⁷¹ u.p.n. (i jak traktowane są w niniejszej pracy), przy czym w literaturze trafnie przyjmuje się, że zasada kierowania się dobrem nieletniego, która będzie przedmiotem dalszych rozważań, ma

⁹⁶⁸ Szerzej zob. rozdz. 2.3.1.7. niniejszej pracy.

⁹⁶⁹ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce*., op. cit., s. 36.

⁹⁷⁰ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle*., op. cit., s. 60-61 i pow. tam lit; W. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz*., op. cit., s. 23-29, a w szczególności teza 2, 10 i 19 do art. 3 u.p.n.

⁹⁷¹ M. Korcyl-Wolska (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz*., op. cit., s. 60; P. Górecki (w:) P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa*., op. cit., s. 22, teza 4 i 5 do art. 3 u.p.n.

charakter nadrzędny⁹⁷². Dyrektywa uwzględniania interesu społecznego oraz dyrektywa indywidualizacji zostaną omówione w kolejnym rozdziale.

W literaturze⁹⁷³ ugruntowany jest pogląd, że nadrzędny charakter dyrektywy dobra dziecka oznacza, że w postępowaniu z nieletnimi nie można czynić niczego, co byłoby sprzeczne z jej treścią, tzn. prowadziło do naruszenia dobra dziecka, a w przypadku kolizji pomiędzy dobrem nieletniego a innym dobrem chronionym prawem należy rozstrzygać na korzyść tego pierwszego.

Trzeba wyraźnie podkreślić, że w doktrynie⁹⁷⁴ nie ma wątpliwości co do tego, że dyrektywa ta ma zastosowania na każdym etapie postępowania, tj. zarówno w postępowaniu pierwszoinstancyjnym, przed sądem odwoławczym oraz w postępowaniu wykonawczym, zarówno przy wydawaniu decyzji merytorycznych, jak i procesowych oraz incydentalnych i tych kończących postępowanie w sprawie.

Ponadto w piśmiennictwie⁹⁷⁵ trafnie podnosi się, że jest ona kierowana do wszystkich organów zajmujących się sprawą nieletniego i wskazuje na konieczność podejmowania takich kroków, które zmierzają do skłonienia rodziców (opiekuna) do prawidłowego wykonywania obowiązków opiekuńczo-wychowawczych względem nieletniego, a tym samym w najlepszy sposób ochronią nieletniego przed demoralizacją i przestępczością.

3.2.3. Dyrektywa dobra nieletniego w u.p.n. – próby definicji doktrynalnej

Chociaż u.p.n. – tak jak inne akty prawa polskiego i prawa międzynarodowego nie definiuje tego pojęcia to analiza powołanego przepisu pozwala stwierdzić, że owo dobro w rozumieniu ustawy to przede wszystkim:

- osiągnięcie korzystnych zmian w osobowości i zachowaniu się nieletniego polegających na wdrożeniu obowiązującego w społeczeństwie systemu wartości oraz norm postępowania przy jednoczesnym rozwijaniu indywidualnych predyspozycji i zainteresowań⁹⁷⁶ oraz

⁹⁷² V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 70 i pow. tam lit.

⁹⁷³ V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 43 i n., A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 25.

⁹⁷⁴ V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 44, A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 26.

⁹⁷⁵ V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 45.

⁹⁷⁶ Zob. A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit. s. 25.

- skłonienie rodziców (opiekuna) do prawidłowego spełniania obowiązków opiekuńczo-wychowawczych⁹⁷⁷.

Warto odnotować, że pierwszy komentarz do u.p.n.⁹⁷⁸ podawał, że dobro nieletniego należy postrzegać „jako osiągnięcie korzystnych zmian w jego osobowości i zachowaniu się, które umożliwiłyby mu prawidłowy rozwój i funkcjonowanie w życiu osobistym i społecznym, zgodnie ze społecznymi oczekiwaniami wobec osób tej kategorii wiekowej i w okresie dojrzałości”.

Trzeba podkreślić, że w doktrynie przyjmuje się⁹⁷⁹, iż korzystne zmiany w osobowości nieletniego mogą polegać między innymi na:

- ukształtowaniu prawidłowego systemu wartości,
 - odkrywaniu bądź rozwijaniu zainteresowań,
 - internalizacji właściwych norm postępowania,
 - eliminowaniu tendencji ocenianych negatywnie,
- przy czym zmiany te powinny mieć charakter trwały, a nie pozorowany dla potrzeb toczącego się postępowania.

Równocześnie w literaturze wskazuje się⁹⁸⁰, że dobro nieletniego pojmowane jako osiągnięcie pożądanых zmian w postawie nieletniego powinno przejawiać się zarówno w postawie prezentowanej wobec siebie, jak i wobec innych, a także w zachowaniu, które jako zgodne z przyjętym systemem wartości, leży w interesie społecznym.

A. Strzembosz⁹⁸¹ podejmując próbę zdefiniowania dyrektywy dobra dziecka w oparciu o przepisy u.p.n. wywodzi ponadto, że „dobra dziecka – według ustawodawcy – polega (...) na:

- „jego prawidłowym, optymalnym w danych warunkach rozwoju fizycznym i duchowym”,
- „przygotowaniu dziecka do pracy na rzecz społeczeństwa w sposób uwzględniający ogół jego uzdolnień”,
- „zabezpieczeniu jego majątku.”

⁹⁷⁷ Zob. A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie..*, op. cit., s. 60.

⁹⁷⁸ A. Krukowski (w:) K. Grześkowiak, A. Krukowski (red.), W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa..*, op. cit., Warszawa 1984, s. 24 i n.

⁹⁷⁹ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz..*, op. cit., s. 25.

⁹⁸⁰ V. Konarska-Wrzošek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie..*, op. cit., s. 435, P. Górecki (w:) P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa..*, op. cit., s. 21.

⁹⁸¹ A. Strzembosz, *System..*, op. cit., s. 109 i 114.

Równocześnie autor ten dodaje, że rozwój ten ma „służyć przede wszystkim samemu nieletniemu – jego dobru, jego szczęśliwemu życiu.”⁹⁸²

Najpełniejszą, moim zdaniem, definicję dobra nieletniego zrekonstruowaną zarówno w oparciu o przepisy u.p.n. jak i k.r.o. przedstawił A. Gaberle wyrażając trafny pogląd, że dobro nieletniego to: „stan rzeczy tworzący dla nieletniego optymalne w danej sytuacji możliwości zaspakajania potrzeb psychicznych i fizycznych oraz rozwijanie uzdolnień i nabywanie umiejętności zgodnie z wymaganiami prawa i ogólnie akceptowanymi zasadami moralności, co powinno pozwolić mu w przyszłości na uzyskanie samodzielności i stabilizacji życiowej oraz zajęcie odpowiadającego jego możliwościom miejsca w społeczeństwie. Co oczywiste, w każdym wypadku należy dążyć – zgodnie z nakazem kierowania się dobrem nieletniego – do osiągnięcia stanu jak najlepszego dla konkretnej jednostki (nieletniego).”⁹⁸³

Uważam, że charakterystyczne dla powyższych definicji jest utożsamianie dobra nieletniego z właściwym ukształtowaniem jego osobowości, jako jednostki społecznej, a nie z zewnętrznymi (materialnymi) okolicznościami jego życia. Z powyższego wynika zatem, że dobro nieletniego tkwi przede wszystkim w nim samym – co nie powinno uchodzić uwadze organów zajmujących się sprawami nieletnich.

Warto odnotować, że dyrektywa dobra dziecka nazywana bywa w literaturze zasadą dominacji celów wychowawczych⁹⁸⁴.

Na koniec tych rozważań chciałabym jeszcze zwrócić uwagę, że w projekcie Kodeksu nieletnich z 2005 r.⁹⁸⁵ dyrektywa dobra nieletniego brzmiała następująco: „w sprawie nieletniego należy kierować się przede wszystkim jego dobrem, a zwłaszcza dążyć do wytworzenia w nim poczucia odpowiedzialności za własne czyny”⁹⁸⁶ – co, z niewielkimi modyfikacjami, powtarzano w kolejnych projektach.

⁹⁸² Ibidem, s. 113.

⁹⁸³ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 24.

⁹⁸⁴ Z. Lorek, *Zasady postępowania z nieletnimi (próba systematyzacji)*, PiP 1988, z. 11, s. 65.

⁹⁸⁵ Zob. art. 3 projektu z 2005 r. dostępnego w Internecie <http://kurator.webd.pl>, dostęp: 7 maja 2007 r.

⁹⁸⁶ Zgodnie z art. 3 § 1 Prawa nieletnich z 2007 r. formułującym dyrektywę dobra nieletniego: „w sprawie nieletniego należy kierować się przede wszystkim jego dobrem, dążąc do wzbudzenia w nim poczucia odpowiedzialności za własne czyny i wychowania go (...)”. Z kolei w projekcie „Prawa nieletnich” z 2008 r. dyrektywę dobra nieletniego sformułowano w następujący sposób: „W sprawie nieletniego należy kierować się przede wszystkim jego dobrem, a zwłaszcza dążyć do wytworzenia w nim poczucia odpowiedzialności za własne czyny.” (art. 3 § 1). Szerzej na temat projektów zob. rozdz. 1.1.7. niniejszej pracy.

Projekty Kodeksu i Prawa nieletnich z lat 2005-2008 utożsamiały zatem dobro nieletniego z jego podmiotowym traktowaniem polegającym na wzbudzeniu z nim poczucia odpowiedzialności za własne czyny, co, według mnie, było trafnym kierunkiem.

Moim zdaniem, przy formułowaniu dyrektywy dobra nieletniego zasadne byłoby również zwrócenie uwagi na potrzebę ochrony jego poczucia godności, co w sposób szczególny podkreśla się w aktach prawa międzynarodowego określających standardy postępowania z nieletnimi – w tym standard rzetelnego procesu.

3.3. DOBRO NIELETNIEGO A JEGO PRAWO DO RZETELNEGO PROCESU SĄDOWEGO

Wymaga podkreślenia, że pogląd doktryny⁹⁸⁷ na temat podstawowego znaczenia dyrektywy dobra dziecka przy wykładni wszystkich przepisów ustawy podziela Sąd Najwyższy, o czym świadczy stanowisko, jakie zaprezentował w licznych orzeczeniach⁹⁸⁸ wydanych w okresie obowiązywania u.p.n. wypowiadając się na temat interpretacji poszczególnych jej przepisów, dokonując wykładni językowej w odniesieniu do terminów niejednoznacznych oraz usuwając niejasności w odniesieniu do instytucji i pojęć stanowiących *novum* w stosunku do poprzednio obowiązującego stanu prawnego.

Jeśli idzie o treść art. 3 u.p.n.⁹⁸⁹ i wyrażoną w nim zasadę dobra dziecka, moim zdaniem, na szczególną uwagę zasługuje uchwała SN z 18 czerwca 1985 r., sygn. akt VI KZP 8/85⁹⁹⁰, w uzasadnieniu której Sąd Najwyższy wyraził trafny pogląd, że: „dobro nieletniego, rozumiane jako osiągnięcie korzystnych zmian w jego osobowości i zachowaniu się” jest głównym celem ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich. Warto, według mnie, odnotować, że zdaniem Sądu Najwyższego korzystne zmiany w osobowości nieletniego to takie zmiany, które umożliwią nieletniemu prawidłowy rozwój i w konsekwencji należyte funkcjonowanie w życiu osobistym i społecznym.

Dyrektywa dobra dziecka – często powoływana przez przedstawicieli doktryny, Sąd Najwyższy, czy Trybunał Konstytucyjny jako uzasadnienie zajętogo stanowiska,

⁹⁸⁷ P. Górecki (w:) P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, s. 23, V. Konarska-Wrżosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrżosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 44.

⁹⁸⁸ Zob. w szczególności M. Ćwiąkalska, M. Korcyl-Wolska, J. Kuc, M. Zakrzewska, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z orzecznictwem Sądu Najwyższego*, Gdańsk 2001, s. 185-186.

⁹⁸⁹ Treść przepisu powołana w rozdz. 3.2.2. niniejszej pracy.

⁹⁹⁰ Uchwała składu siedmiu sędziów SN z dnia 18 czerwca 1985 r., VI KZP 8/85, OSNKW 1985, nr 11-12, poz. 86, LEX nr 20077.

stała się jednak niejednokrotnie pewnym pretekstem dla ograniczania gwarancji procesowych w postępowaniu z nieletnimi, co sygnalizowałam już we wstępie tej pracy, a co, moim zdaniem, może budzić pewne zastrzeżenia z uwagi na przysługujące nieletniemu prawo do rzetelnego procesu sądowego⁹⁹¹.

Z kolei w innych przypadkach dobro dziecka, potraktowane jako wartość nadrzędna, stało się uzasadnieniem dla ograniczenia niektórych praw i gwarancji pokrzywdzonego lub rezygnacji z zaspokojenia tzw. poczucia sprawiedliwości społecznej, co, według mnie, zasługuje na aprobatę, jako podejście zgodne ze standardami międzynarodowymi, i tym samym wymaga wyeksponowania.

Z tych przyczyn poddałam bliższej analizie te zagadnienia objęte wykładnią doktrynalną oraz wykładnią SN, TK i ETPC, dokonaną w oparciu o przepisy u.p.n. interpretowane w świetle dyrektywy dobra nieletniego, które mogą budzić szczególne zainteresowanie ze względu na ścisły związek z prawem do rzetelnego postępowania, lub stały się przedmiotem reformy postępowania z nieletnimi, jaka miała miejsce w 2013 r.⁹⁹² - z uwagi na deklarowaną od lat potrzebę ochrony dobra dziecka oraz konieczność dostosowania przepisów krajowych do standardów międzynarodowych. Zagadnienia te będą przedmiotem dalszych rozważań.

3.3.1. „Dobro nieletniego” a zasada celowości wszczynania i prowadzenia postępowania w sprawach nieletnich

Zasługuje na uwagę, że zasada celowości wszczynania i prowadzenia postępowania w sprawie nieletniego oraz stosowania wobec niego określonych środków traktowana jest w literaturze⁹⁹³ jako wyraz opiekuńczo-wychowawczego modelu postępowania z nieletnimi, gdyż daje sądowi możliwość oceny zasadności prowadzenia takiego postępowania w okolicznościach konkretnej sprawy, nawet wówczas, gdy zaistniały przesłanki przedmiotowe, o jakich mowa w art. 2 u.p.n.⁹⁹⁴, co, moim zdaniem, jest zgodne

⁹⁹¹ Szerzej zob. rozdz. 1.3 niniejszej pracy.

⁹⁹² Szerzej zob. rozdz. 1.1.8. niniejszej pracy.

⁹⁹³ V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 67; P. Górecki (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 142, teza 5 do art. 21 u.p.n.

⁹⁹⁴ Szerzej na temat przesłanek przedmiotowych wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego zob. rozdz. 1.4 niniejszej pracy. Treść art. 2 u.p.n. powołano w rozdz. 1.1.6.3. niniejszej pracy

ze sposobem pojmowania dobra nieletniego w przedstawionych wcześniej dokumentach międzynarodowych⁹⁹⁵.

Warto odnotować, że V. Konarska-Wrzosek⁹⁹⁶ analizując u.p.n. wyodrębniła te przepisy, które w sposób szczególny świadczą o przyjętej przez ustawodawcę zasadzie celowości w postępowaniu z nieletnimi. Analizy tej dokonano jednak przed gruntowną nowelizacją u.p.n., która miała miejsce w 2013 r.⁹⁹⁷, w związku z czym powołane przez tę autorkę regulacje w znacznej części już nie obowiązują.

Podzielając jednak poglądy V. Konarskiej-Wrzosek⁹⁹⁸ dotyczące rozwiązań świadczących o istnieniu zasady celowości w postępowaniu z nieletnimi uważam, że *de lege lata*, zasada ta może zostać zrekonstruowana w oparciu o:

- art. 21 § 2 u.p.n., który stanowi, że: „Sąd rodzinny nie wszczyna postępowania, a wszczęte umarza w całości lub w części, jeżeli nie ma podstaw do jego wszczęcia lub prowadzenia w określonym zakresie albo gdy orzeczenie środków wychowawczych lub poprawczych jest niecelowe, w szczególności ze względu na orzeczone już środki w innej sprawie, które w ocenie sądu są wystarczające”;
- art. 21a u.p.n., który wskazuje, że: „Postępowanie w sprawie nieletniego ma na celu ustalenie, czy istnieją okoliczności świadczące o demoralizacji nieletniego lub czy nieletni popełnił czyn karalny, a także ustalenie, czy zachodzi potrzeba zastosowania wobec nieletniego środków przewidzianych w ustawie”;
- art. 32j § 1 u.p.n.⁹⁹⁹ dający możliwość przekazania sprawy nieletniego za jego zgodą instytucjom pozasądowym, tj. szkole lub organizacji społecznej;
- art. 32k u.p.n.¹⁰⁰⁰ obligujący sąd rodzinny do przekazania sprawy prokuratorowi;
- art. 32l u.p.n.¹⁰⁰¹ umożliwiający zastosowanie środków wychowawczych o charakterze nieizolacyjnym bez przeprowadzania rozprawy, o ile okoliczności sprawy, a także celowość i dobór środków wychowawczych nie nasuwają wątpliwości;

⁹⁹⁵ Szerzej zob. rozdz. 3.1.5. niniejszej pracy.

⁹⁹⁶ V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 67-70.

⁹⁹⁷ Szerzej zob. rozdz. 1.1.8. niniejszej pracy.

⁹⁹⁸ V. Konarska-Wrzosek, *Prawny system...*, op. cit., s. 67-70.

⁹⁹⁹ Treść przepisu powołana w rozdz. 2.2.2.5. niniejszej pracy.

¹⁰⁰⁰ Zgodnie z art. 32k u.p.n.:

„§ 1. Jeżeli w toku postępowania ujawnione zostaną okoliczności uzasadniające pociągnięcie nieletniego do odpowiedzialności na zasadach określonych w art. 10 § 2 Kodeksu karnego, sąd rodzinny orzeka o przekazaniu sprawy prokuratorowi. Na postanowienie sądu przysługuje zażalenie.

§ 2. W razie ujawnienia nowych okoliczności wskazujących, iż nie zachodzi potrzeba pociągnięcia nieletniego do odpowiedzialności karnej, prokurator nie sporządza aktu oskarżenia i przekazuje sprawę sądowi rodzinnemu.”.

- art. 3a u.p.n.¹⁰⁰², który dopuszcza w każdym stadium postępowania skierowanie sprawy do mediacji;
- art. 3 § 1 u.p.n. formułującego nadrzędną w postępowaniu z nieletnimi dyrektywę dobra dziecka.

Wymaga podkreślenia - jak słusznie zauważył to T. Bojarski¹⁰⁰³, że zasada celowości ma ścisły związek z zasadą kierowania się dobrem dziecka oraz nakłada na sąd obowiązek dokonania pełnego, wszechstronnego i sprawiedliwego rozpatrzenia okoliczności sprawy i oceny zachowania nieletniego, a następnie wyboru takiego rozstrzygnięcia, które będzie miało najbardziej korzystny na niego wpływ. Zdaniem tego autora, w zależności od konkretnego stanu faktycznego, może ono przybrać formę merytoryczną nakładającą na nieletniego określone środki wychowawcze albo może wiązać się z odmową wszczęcia postępowania lub jego umorzeniem, jeśli w ocenie sądu dotychczas podjęte czynności stanowić będą dostateczną przestrożę dla nieletniego lub z innych przyczyn prowadzenie postępowania okaże się niecelowe.

Warto odnotować, że zasada celowości utożsamiana bywa w literaturze¹⁰⁰⁴ z zasadą oportunistu¹⁰⁰⁵, stanowiącą wyjątek od dominującego w postępowaniu karnym legalizmu¹⁰⁰⁶.

¹⁰⁰¹ Art. 321 u.p.n. stanowi, że:

„§ 1. Jeżeli okoliczności i charakter sprawy, a także celowość zastosowania i dobór środków wychowawczych nie budzą wątpliwości, sąd rodzinny orzeka na posiedzeniu o zastosowaniu środków wychowawczych, o których mowa w art. 6 pkt 1-8.

§ 2. Posiedzenie odbywa się przy drzwiach zamkniętych, chyba że jawność posiedzenia jest uzasadniona ze względów wychowawczych.”.

¹⁰⁰² Art. 3a u.p.n. stanowi, że:

„§ 1. W każdym stadium postępowania sąd rodzinny może, z inicjatywy lub za zgodą pokrzywdzonego i nieletniego, skierować sprawę do instytucji lub osoby godnej zaufania w celu przeprowadzenia postępowania mediacyjnego.

§ 2. Instytucja lub osoba godna zaufania sporządza, po przeprowadzeniu postępowania mediacyjnego, sprawozdanie z jego przebiegu i wyników, które sąd rodzinny bierze pod uwagę, orzekając w sprawie nieletniego.

§ 3. Minister Sprawiedliwości określi, w drodze rozporządzenia, szczegółowe zasady i tryb przeprowadzania mediacji, regulując zwłaszcza warunki, jakim powinny odpowiadać instytucje i osoby uprawnione do jej przeprowadzania, sposób rejestracji tych instytucji i osób oraz szkolenia mediatorów, zakres i warunki udostępniania im akt sprawy, formę i zakres sprawozdania z przebiegu i wyników postępowania mediacyjnego, mając na względzie wychowawczą rolę postępowania mediacyjnego, interes pokrzywdzonego, dobrowolność i poufność mediacji oraz fachowość i bezstronność mediatora.”.

Szerzej na temat mediacji zob. lit. pow. w rozdz. 1.1.6.4. niniejszej pracy.

¹⁰⁰³ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 37.

¹⁰⁰⁴ P. Górecki (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 142, teza 3 i 5 do art. 21 u.p.n.;

¹⁰⁰⁵ S. Waltoś definiuje zasadę oportunistu w postępowaniu karnym jako dyrektywę „w myśl której organ procesowy może nie wszczynać postępowania, jeśli wzgląd na interes publiczny (społeczny) czyni w danej sprawie postępowanie karne z oskarżenia publicznego niecelowym.”. Zob. S. Waltoś, *Proces karny...*, op. cit., s. 293.

¹⁰⁰⁶ S. Waltoś definiuje zasadę legalizmu w postępowaniu karnym jako dyrektywę „w myśl której organ procesowy powołany do ścigania przestępstw zobowiązany jest, z chwilą powzięcia uprawdopodobnionej wiadomości o przestępstwie ściganym z oskarżenia publicznego, wszcząć i prowadzić postępowanie karne.”. Zob. S. Waltoś, *Proces karny...*, op. cit., s. 293.

Moim zdaniem, utożsamienie takie nie jest jednak trafne, gdyż uważam, że zasada oportunistu ma węższy zakres niż zasada celowości, tzn., że mieści się w zasadzie celowości, lecz jej nie wyczerpuje.

Chciałabym zwrócić uwagę na to, że o ile oportunizm procesowy pozwala nie wszczynać postępowania wobec sprawcy czynu zabronionego, jeśli postępowanie jest niecelowe z uwagi na interes społeczny, o tyle obowiązująca w postępowaniu z nieletnimi zasada celowości daje możliwość rezygnacji z prowadzenia postępowania w szerszym zakresie - również z uwagi na interes samego nieletniego, którego postępowanie dotyczy. O ile bowiem zasadzie oportunistu przyświeca cel w postaci ochrony interesu społecznego, to w przypadku zasady celowości, o jakiej mowa wprost w art. 21 § 2 u.p.n., na plan pierwszy wysuwa się potrzeba ochrony dobra dziecka – konkretnego dziecka.

Proste utożsamienie dobra nieletniego z interesem społecznym wydaje mi się natomiast podejściem zbyt idealistycznym – choć oczywiście pożądanym. Uważam, że pomimo tego, że interesy te zazwyczaj są zbieżne, to możliwe do pomyślenia są takie przypadki, gdy nie będą się one pokrywać.

Tymczasem należy podkreślić – na co zwrócono uwagę w literaturze¹⁰⁰⁷, że niecelowość prowadzenia postępowania z uwagi na orzeczone już środki w innej sprawie (czyli *de facto* z uwagi na interes społeczny) została wskazana przez ustawodawcę jedynie przykładowo.

Warto w tym miejscu przywołać za M. Korcyl-Wolską¹⁰⁰⁸ pogląd wyrażony przez E. Warzochę, który w całości podzielam, że brak celowości w prowadzeniu postępowania wobec nieletniego „może ponadto wynikać z takich okoliczności jak: wiek nieletniego, przypadkowość popełnienia czynu przez nieletniego, zmiana środowiska rodzinnego lub opiekuńczego, stan zdrowia, a także każda okoliczność, która w ocenie sędziego rodzinnego daje podstawę do przekonania, iż wszczynanie postępowania jest zbyteczne, gdyż nie przyniosłoby odpowiednich efektów wychowawczych”.

Taka wykładnia pozostaje również zgodna z regułą 17.4 Reguł Pekinśkich z 29 listopada 1985 r.¹⁰⁰⁹, wskazującą, że „właściwa władza ma mieć prawo umarzania postępowania w każdym czasie.”

¹⁰⁰⁷ M. Korcyl-Wolska (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 123, teza 5 do art. 21 u.p.n.

¹⁰⁰⁸ Tamże, s. 123-124, teza 5 do art. 21 u.p.n.

¹⁰⁰⁹ Szerzej na temat tego dokumentu zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

Chciałabym ponadto zwrócić uwagę na to, że zasada celowości odnosi się nie tylko do możliwości wszczęcia i prowadzenia postępowania, lecz przyświeca także podejmowaniu innych decyzji procesowych, które wymieniłam na wstępie, co również przesądza o tym, że ma ona szerszy zakres od zasady oportunizmu.

Rozróżnienie to wydaje mi się istotne zarówno z uwagi na konieczność kierowania się w postępowaniu z nieletnimi zasadą dobra dziecka jak i zapewnienia nieletniemu prawa do rzetelnego postępowania sądowego, gdyż uważam, że zasada celowości, która powinna służyć realizacji tych celów, niejednokrotnie może stanowić podstawę decyzji o umorzeniu postępowania w sprawie nieletniego – nie z uwagi na interes społeczny, lecz ze względu na okoliczności ściśle związane z nieletnim, np. gdy stopień jego rozwoju nie pozwoli mu na zrozumienie sensu podejmowanych przez sąd działań wychowawczych ani mechanizmów toczącego się postępowania, co *ab ovo* czyniłoby proces nierzetelnym¹⁰¹⁰.

Jak wynika z danych statystycznych Ministerstwa Sprawiedliwości za rok 2011 oraz 2015 rozstrzygnięcia takie jak odmowa wszczęcia lub umorzenie postępowania nie są rzadkością, lecz stanowią prawie połowę orzeczeń wydawanych w sprawie nieletnich – co przedstawiają zamieszczone poniżej tabela nr 9 oraz wykres nr 4.

Tabela nr 9. Orzeczenia sądu I instancji w postępowaniu w sprawach nieletnich

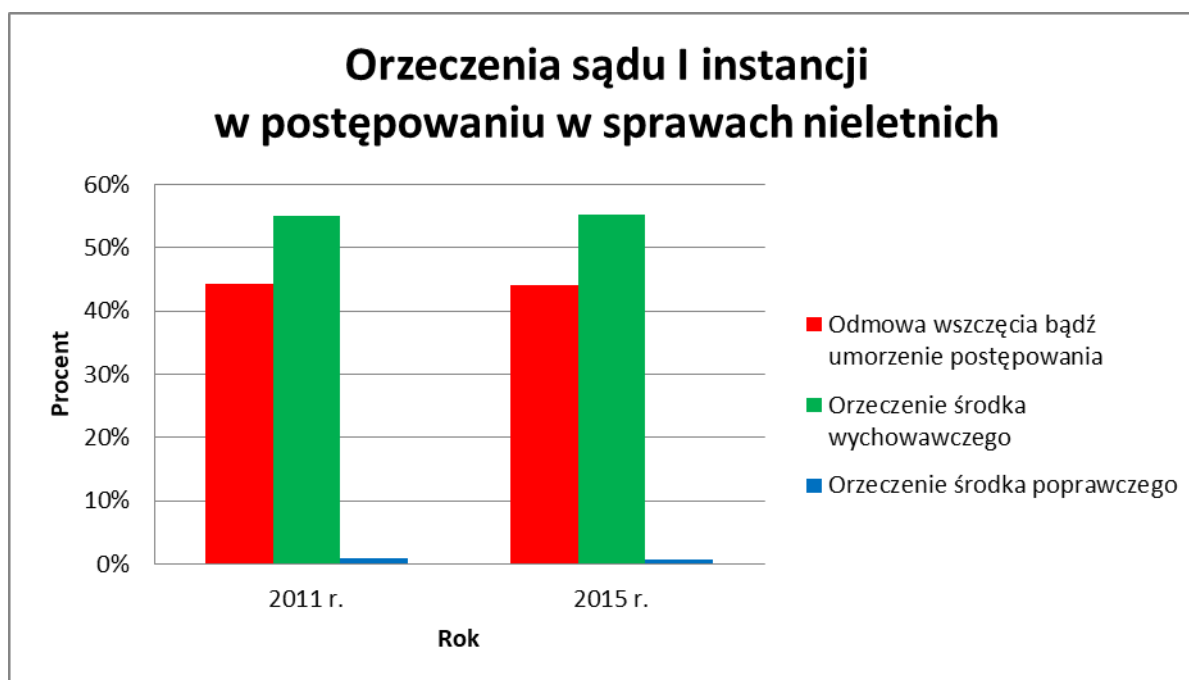
Orzeczenia sądu I instancji	2011 r.	2015 r.
Odmowa wszczęcia	22,2%	25,2%
Umorzenie postępowania	22%	18,9%
Orzeczenie środka wychowawczego	55%	55,3%
Orzeczenie środka poprawczego	0,8%	0,6%

Opracowanie własne. Zestawienie wykonano na podstawie danych zaczerpniętych z opracowania Ministerstwa Sprawiedliwości pt. „Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015”¹⁰¹¹

¹⁰¹⁰ Szerzej zob. rozdz. 1.3. niniejszej pracy.

¹⁰¹¹ *Statystyka Sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015*, Warszawa 2016, s. 46.

Wykres nr 4

Opracowanie własne. Wykres wykonano na podstawie danych zaczerpniętych z opracowania Ministerstwa Sprawiedliwości pt. „Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015”¹⁰¹²

Wnioski:

- w 2011 r.:
 - odmówiono wszczęcia postępowania w 22,2% przypadków,
 - umorzono 22% spraw,
 - wydano merytoryczne rozstrzygnięcie w 55,8% spraw, z czego 0,8% zastosowano środek poprawczy;
- w 2015 r.:
 - odmówiono wszczęcia postępowania w 25,2% przypadków,
 - umorzono 18,9% spraw,
 - wydano merytorycznie rozstrzygnięcie w 55,9% przypadków, z czego w 0,6% orzeczono środek poprawczy;
- powołane wyżej dane statystyczne Ministerstwa Sprawiedliwości świadczą o tym, że znaczna liczba spraw nieletnich trafiających do sądu rodzinnego kończy się odmową wszczęcia lub umorzeniem postępowania;
- takie działania sądu oceniam pozytywnie, o ile dotyczą one tzw. przypadków mniejszej wagi oraz młodszych nieletnich, wobec których proces z uwagi na ich

¹⁰¹² Statystyka Sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015, Warszawa 2016, s. 46.

stopień rozwoju, nie może spełnić standardów rzetelności – na co wskazywałam wcześniej, gdyż uważam, że w takich sytuacjach stygmatyzujący charakter postępowania sądowego może przynieść więcej szkody niż pożytku, a wręcz pogłębiać demoralizację nieletniego w związku z jego wykluczeniem z tzw. „dobrego towarzystwa”, a co się z tym idzie, skłonienia nieletniego do poszukiwania swojego miejsca i akceptacji wśród rówieśników zdemoralizowanych;

- wnikliwa selekcja spraw nieletnich wymagających sądowej interwencji jest, moim zdaniem, zgodna ze Wskazaniami Rijadzkimi z 14 grudnia 1990 r., wyrażonymi w pkt I.5., gdzie wskazano, że: „powinno unikać się kryminalizowania i penalizowania dzieci za postęпки nie przynoszące poważnego uszczerbku rozwojowi dziecka i nie powodujące szkody innym” oraz mieć „świadomość, że zgodnie z przeważającą opinią ekspertów – nazywanie młodego człowieka mianem «dewianta», «nieletniego przestępcy», «zagrożonego wykołajeniem» często przyczynia się do rozwinięcia się i ugruntowania u niego niepożądanych wzorów zachowań”.

W związku z powyższym, moim zdaniem, niecelowość prowadzenia postępowania oraz stosowania wobec nieletniego środków wychowawczych lub poprawczych może *de lege lata* zachodzić, gdy:

- przeciwko prowadzeniu postępowania wobec nieletniego przemawiają takie przesłanki, jak: bardzo młody wiek (poniżej lat 10)¹⁰¹³, zły stan zdrowia, szczególne okoliczności czynu¹⁰¹⁴;
- osobowość nieletniego ukształtowana jest prawidłowo, a jego negatywne zachowanie ma charakter incydentalny i nie wynika z demoralizacji¹⁰¹⁵;
- postawa nieletniego wskazuje na to, że dotychczas podjęte czynności (przed merytorycznym zakończeniem sprawy) odniosły wystarczający efekt wychowawczy;
- nieletni dobrowolnie naprawił wyrządzoną szkodę i przeprosił pokrzywdzonego, a okoliczności sprawy i osobowość nieletniego dają dostateczne przypuszczenie, że nieletni nie będzie w przyszłości naruszał prawa lub zasad współżycia społecznego;

¹⁰¹³ Szerzej zob. rozdz. 2.1.4.1. niniejszej pracy.

¹⁰¹⁴ E. Warzocha (w:) K. Grześkowiak, A. Krukowski (red.), W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa...*, op. cit., Warszawa 1991, s. 88.

¹⁰¹⁵ V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 67-68.

- z punktu widzenia celów wychowawczych wystarczające będzie przekazanie sprawy szkole lub instytucji społecznej, a nieletni wyraża na to zgodę;
- wobec nieletniego orzeczono już (w innej sprawie) środki wychowawcze lub poprawcze, a zebrany materiał dowodowy wskazuje na to, że nie zachodzi konieczność zastosowania innych środków.

Uważam zatem, że o ile zachodzi, któraś z wyżej wymienionych przyczyn, sąd powinien odmawiać wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego, a wszczęte postępowania umarzać¹⁰¹⁶.

Podkreślić należy, że w doktrynie¹⁰¹⁷ i orzecznictwie¹⁰¹⁸ utrwalony jest pogląd, że na gruncie u.p.n. umorzenie postępowania w sprawie nieletniego, w której zastosowanie mają przepisy k.p.c., nie tworzy powagi rzeczy osądzonej (*res iudicata*), a co za tym idzie, nie stoi na przeszkodzie ponownemu wszczęciu postępowania w tej samej sprawie.

Takie rozwiązanie prawne oceniam krytycznie, gdyż, moim zdaniem, godzi ono w prawo nieletniego do rzetelnego postępowania sądowego i narusza standardy międzynarodowe dotyczące postępowania z nieletnimi.

Warto przypomnieć, że standard rzetelnego postępowania obejmuje swym zakresem również zasadę *ne bis in idem*, a niemal wszystkie dokumenty międzynarodowe dotyczące postępowania z nieletnimi zwracają szczególną uwagę na konieczność przyznania nieletniemu takich samych gwarancji procesowych, jakie przysługują dorosłym¹⁰¹⁹.

Jak wynika jednak z postanowienia Sądu Najwyższego z 22 listopada 2006 r., sygn. akt V KK 219/06¹⁰²⁰: „Dla oceny skutków procesowych, wydanego na podstawie art. 21 § 2 ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, postanowienia o umorzeniu, prowadzonego stosownie do przepisów tej ustawy postępowania wyjaśniającego nie ma zastosowania przepis

¹⁰¹⁶ Por. H. Kołakowska-Przełomiec, D. Wójcik, *Selekcja nieletnich przestępców w sądzie rodzinnym*, St. Praw. 1988, z. 1-2, s. 69-92.

¹⁰¹⁷ M. Korcyl-Wolska (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 126, teza 13 do art. 21 u.p.n.; P. Górecki (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 21, teza 6 do art. 21 u.p.n.; E. Kruk, E. Skrętowicz (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 147-148, teza 7 do art. 21 u.p.n.; P. Górecki (w:) P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit., 84, teza 5 do art. 21 u.p.n.; A. Haak-Trzuskawska, H. Haak, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2015, s. 97, teza 5 do art. 21 u.p.n.

¹⁰¹⁸ Uchwała SN z dnia 5 września 1984 r., III CZP 52/84, OSNC 1984, nr 4, poz. 42, LEX nr 3035, w której SN wyraził pogląd, że: „Prawomocne umorzenie postępowania w sprawie nieletniego, w której stosuje się odpowiednio przepisy kodeksu postępowania cywilnego - trybu nieprocesowego (art. 20 ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich - Dz. U. Nr 35, poz. 228), nie stoi na przeszkodzie ponownemu wszczęciu postępowania w tej samej sprawie (art. 21 § 1 ustawy)”. Zob. też Postanowienie SN z dnia 22 listopada 2006 r., V KK 219/06, LEX nr 202277.

¹⁰¹⁹ Szerzej zob. rozdz. 2.2 niniejszej pracy.

¹⁰²⁰ Postanowienie SN z dnia 22 listopada 2006 r., V KK 219/06, LEX nr 202277.

art. 439 § 1 pkt 8 k.p.k.¹⁰²¹, jako odnoszący się wyłącznie do postępowania karnego.” – co oznacza, że w postępowaniu z nieletnimi nie obowiązuje zasada *ne bis in idem*, która w postępowaniu karnym stanowi istotną gwarancję procesową.

Moim zdaniem, czyni to sytuację nieletniego bardzo niepewną i znacznie mniej korzystną niż sytuację dorosłego sprawcy czynu zabronionego, gdyż sąd w każdym przypadku i bez ograniczenia w czasie może ponownie prowadzić sprawę nieletniego pomimo, iż uprzednio ją umorzył. Uważam, że uzasadnieniem takiego stanu rzeczy z pewnością nie może być dobro dziecka. Trudno, według mnie, wyobrazić sobie sytuację, w której dobro nieletniego uzasadniałoby ponowne wszczęcie umorzonego uprzednio postępowania w jego sprawie w innych przypadkach niż:

- ujawnienie nowych faktów lub dowodów uznawanych co do zasady za podstawę wznowienia postępowania, która w postępowaniu z nieletnimi byłaby wystarczającym rozwiązaniem;
- popełnienie nowego czynu karalnego lub dalsze wykazywanie przejawów demoralizacji – co i tak stanowi przesłankę wszczęcia odrębnego postępowania

- co, według mnie, przesądza o nietrafności obowiązującej regulacji.

Z tych przyczyn *de lege ferenda* proponuję, aby do art. 21 u.p.n.¹⁰²², który między innymi reguluje kwestię umorzenia postępowania w sprawie nieletniego, dodać § 4 o następującej treści:

[Wznowienie prawomocnie umorzonego postępowania]

„§ 4. Sąd rodzinny wznawia prawomocnie umorzone postępowanie w sprawie nieletniego, tylko wtedy, gdy ujawnią się nowe istotne fakty lub dowody nieznane w poprzednim postępowaniu. Przewidziane w ustawie ograniczenia okresu umieszczenia nieletniego w schronisku dla nieletnich stosuje się wówczas do łącznego czasu trwania tego środka.”

¹⁰²¹ Art. 439 § 1 pkt 8 k.p.k. stanowi, że: „Niezależnie od granic zaskarżenia i podniesionych zarzutów oraz wpływu uchybienia na treść orzeczenia sąd odwoławczy na posiedzeniu uchyla zaskarżone orzeczenie, jeżeli zostało wydane pomimo to, że postępowanie karne co do tego samego czynu tej samej osoby zostało już prawomocnie zakończone”.

¹⁰²² Art. 21 u.p.n. *de lege lata* stanowi:

„§ 1. Sąd rodzinny wszczyna postępowanie w sprawie nieletniego, jeżeli zachodzi uzasadnione podejrzenie istnienia okoliczności, o których mowa w art. 2.

§ 2. Sąd rodzinny nie wszczyna postępowania, a wszczęte umarza w całości lub w części, jeżeli nie ma podstaw do jego wszczęcia lub prowadzenia w określonym zakresie albo gdy orzeczenie środków wychowawczych lub poprawczych jest niecelowe, w szczególności ze względu na orzeczone już środki w innej sprawie, które w ocenie sądu są wystarczające.

§ 3. Na postanowienie wydane na podstawie § 2 stronom oraz pokrzywdzonemu przysługuje zażalenie. Do pokrzywdzonego stosuje się odpowiednio przepisy Kodeksu postępowania karnego.”

Ponadto, w związku z tym, że nie do końca jasny, moim zdaniem, jest stosunek pomiędzy art. 21 § 2 u.p.n. wskazującym na przesłanki umorzenia postępowania w sprawie nieletniego a art. 32r u.p.n.¹⁰²³ nakładającym na sąd obowiązek wydania merytorycznego rozstrzygnięcia (orzeczenia *qusi* uniewinniającego) proponuję, aby art. 21 § 2 u.p.n. nadać następującą treść:

„§ 2. Sąd rodzinny nie wszczyna postępowania, a wszczęte umarza w całości lub w części, jeżeli nie ma podstaw do jego wszczęcia lub prowadzenia w określonym zakresie albo gdy orzeczenie środków wychowawczych lub poprawczych jest niecelowe, w szczególności ze względu na orzeczone już środki w innej sprawie, które w ocenie sądu są wystarczające. Jednakże w razie stwierdzenia, że nieletni nie popełnił zarzucanego mu czynu zabronionego ani nie wykazuje innych przejawów demoralizacji sąd wydaje postanowienie, o którym mowa w art. 32r.”

W tym miejscu chciałabym zwrócić uwagę na jeszcze inny problem, który łączy się z zasadą celowości. Warto odnotować, że nowelizacja u.p.n. z 2013 r. zmieniła treść art. 21 § 1 u.p.n. między innymi w ten sposób, że *de lege lata* do wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego nie wystarczy podejrzenie istnienia okoliczności, o których mowa w art. 2 u.p.n., tj. wykazywania przejawów demoralizacji lub popełnienia czynu karalnego¹⁰²⁴, lecz podejrzenie to musi być uzasadnione¹⁰²⁵ – co oceniam jako korzystną zmianę – również w kontekście zasady celowości.

Korzyść ta jednak staje się pozorna w związku z tym, że po noweli z 2013 r. postanowienie o wszczęciu postępowania stało się niezaskarżalne¹⁰²⁶, a co za tym idzie, przesłanka ta jest nieweryfikowalna, w związku ze zmianą treści art. 21 § 3 u.p.n., który aktualnie przewiduje możliwość wniesienia zażalenia tylko na postanowienie o odmowie wszczęcia lub umorzeniu postępowania¹⁰²⁷.

¹⁰²³Treść przepisu powołano w rozdz. 2.2.4. niniejszej pracy.

¹⁰²⁴Zob. rozdz. 2.2. niniejszej pracy.

¹⁰²⁵Szerzej zob. E. Kruk, E. Skrętowicz (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 146-147, teza 2 do art. 21 u.p.n.

¹⁰²⁶M. Korcyl-Wolska, *Kilka uwag na temat zaskarżania postanowienia inicjującego postępowanie w sprawach nieletnich przed sądem rodzinnym* (w:) A. Gaberle, S. Waltoś (red.), *Środki zaskarżenia w procesie karnym. Księga pamiątkowa ku czci profesora Zbigniewa Dody*, Kraków 2000, s. 479-488.

¹⁰²⁷Szerzej zob. E. Kruk, E. Skrętowicz (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 147, teza 4 do art. 21 u.p.n. Por. komentarz do art. 21 § 3 u.p.n. wydany na podstawie stanu prawnego obowiązującego przed wejściem w życie noweli z 2013 r. M. Korcyl-Wolska (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 124, teza 8 do art. 21 u.p.n.

W tym zakresie nowelizację oceniam zdecydowanie krytycznie, gdyż możliwość zaskarżenia postanowienia o wszczęciu postępowania była w moim przekonaniu istotnym narzędziem ochrony nieletniego przed nieuzasadnioną stygmatyzacją, przyczyniając się tym samym do realizacji naczelnej dyrektywy postępowania – kierowania się dobrem dziecka.

Z tych przyczyn *de lege ferenda* postuluję:

- powrócić do zaskarżalności postanowienia o wszczęciu postępowania w sprawie nieletniego w celu zapewnienia jego ochrony przed nieuzasadnioną stygmatyzacją, jaka łączy się z prowadzeniem postępowania sądowego w związku z podejrzeniem popełnienia czynu karalnego lub wykazywania przejawów demoralizacji, a także możliwości kontroli, czy postępowanie jest wszczynane – jak chciał ustawodawca – tylko wtedy, gdy podejrzenie to jest uzasadnione;
- ograniczyć możliwość ponownego wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego do sytuacji uzasadniających jego wznowienie w celu doprowadzenia przepisów u.p.n. do zgodności ze standardami międzynarodowymi, w tym ze standardami rzetelnego procesu sądowego, na który składa się zasada *ne bis in idem*¹⁰²⁸.

3.3.2. „Dobro nieletniego” a charakter i dolegliwość zastosowanego względem niego środka

Dyrektywa dobra dziecka nabiera szczególnego, ale i praktycznego znaczenia w chwili orzekania wobec nieletniego przewidzianych w u.p.n. środków.

Z tego względu problematyka ta była przedmiotem orzeczeń SN wydanych na gruncie tej ustawy. Przywołanie niektórych z nich uważam tu za uzasadnione, zważywszy na podkreślenie w nich przez SN, że:

a) dolegliwość orzeczonego środka nie świadczy o pominięciu dyrektywy dobra dziecka

Warto zwrócić uwagę na postanowienie Sądu Najwyższego z 10 stycznia 2001 r., sygn. akt I CKN 981/00¹⁰²⁹, w którym uznano, że kierowanie się dobrem nieletniego nie może być utożsamiane „z wymierzeniem mu sankcji mało dolegliwej, nie powodującej perturbacji w jego życiu i nauce” tym bardziej, jeżeli poprzednio stosowane środki wychowawcze nie

¹⁰²⁸ Szerzej zob. rozdz. 1.3. niniejszej pracy.

¹⁰²⁹ Postanowienie SN z dnia 10 stycznia 2001 r., I CKN 981/00, LEX nr 52459.

przyniosły oczekiwanych zmian w zachowaniu nieletniego – z czym, moim zdaniem, zasadniczo należy się zgodzić.

Podzielając stanowisko SN uważam jednak, że uzasadnienie powołanego orzeczenia może budzić pewne kontrowersje. Sąd Najwyższy wskazuje bowiem, że: „przepis art. 3 § 1 ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich nakazuje przy doborze środka wychowawczego uwzględniać w sprawie nieletniego nie tylko jego dobro, w rozumieniu spowodowania zmiany jego dotychczasowego postępowania, na skutek zastosowanego środka, ale i interes społeczny rozumiany, jako zapewnienie ochrony społeczeństwu przed «nieodpowiedzialnym postępowaniem nieletniego sprawcy»”.

Moim zdaniem, takie uzasadnienie powołanego postanowienia sprawia wrażenie, jakby nie dyrektywa dobra dziecka, lecz interes społeczny, ostatecznie przesądził o treści wydanego rozstrzygnięcia. Tymczasem – jak wynika zarówno z dokumentów międzynarodowych, jak i przepisów prawa krajowego, dobro nieletniego ma charakter nadrzędny, co oznacza, że przysługuje mu pierwszeństwo przed każdym innym interesem, w tym interesem społecznym.

W związku z powyższym – nie kwestionując co do zasady trafności samego rozstrzygnięcia Sądu Najwyższego, a zwłaszcza tego, że dolegliwość orzeczonego względem nieletniego środka nie świadczy *ab ovo* o pominięciu dobra dziecka – pragnę wyłącznie nadmienić, że stosowniejsze byłoby jego uzasadnienie przede wszystkim dobrem nieletniego z ewentualnym tylko zaznaczeniem, że jest ono również w pełni zgodne z interesem społecznym rozumianym zarówno jako osiągnięcie korzystnych zmian w osobowości i zachowaniu się nieletniego, jak i – w tym konkretnym przypadku – ochroną jego życia i zdrowia, a także życia i zdrowia innych osób;

b) środek poprawczy nie ma charakteru karnego

Zdaniem Sądu Najwyższego¹⁰³⁰ wychowawczy charakter u.p.n. oraz naczelna dyrektywa dobra dziecka, która jej przyświeca, przesądziły o tym, że w aktualnym stanie prawnym środek poprawczy: „nie jest karą ani też *sui generis* karą, jakby to można przyjąć na gruncie przepisów dawnego kodeksu karnego, odnoszących się do odpowiedzialności nieletnich”.

¹⁰³⁰ Wyrok SN z dnia 18 września 1984 r., III KR 237/84, OSNPG 1985, nr 2, poz. 29, LEX nr 17574. Por. Wyrok SN z dnia 23 marca 1984 r., IV KR 60/84, OSNPG 1984, nr 11, poz. 106, LEX nr 17554.

Na uzasadnienie powyższego stanowiska Sąd Najwyższy¹⁰³¹ wskazał, że: „podstawowa dyrektywa, którą winien kierować się sąd, rozpoznając sprawę nieletniego sprawcy, jest jego dobro rozumiane jako ukształtowanie jego prawidłowej osobowości, zgodnie ze społecznymi normami postępowania, które leżą w pełni w interesie społecznym i jako takie stanowią dobro nieletniego”¹⁰³².

Stanowisko to podzielam. Niemniej jednak uważam, że faktyczna dolegliwość środka poprawczego, której nie wyłącza jego wychowawczy charakter, na co zwracałam już uwagę wcześniej, sprawia, że w subiektywnym odczuciu nieletniego jego orzeczenie jest traktowane podobnie jak kara.

Zarówno zasada dobra dziecka, jak i prawo nieletniego do rzetelnego procesu sądowego, przemawia, moim zdaniem, za tym, aby bliska karze pozbawienia wolności dolegliwość środka poprawczego nie była pomijana przez sąd przy wydawaniu rozstrzygnięcia, a co za tym idzie, należy dokładać starań, aby:

- orzekanie środka poprawczego miało charakter wyjątkowy i było praktykowane tylko wtedy, gdy inne środki nie mogą spełnić oczekiwanych celów wychowawczych,
- faktycznie zapewnić nieletniemu gwarancje procesowe, a zwłaszcza prawo do obrony – tak, by uniknąć ewentualnych pomyłek sądowych, których skutki polegające na niezasadnym umieszczeniu nieletniego w zakładzie poprawczym, byłyby bardzo dotkliwe i trudne do odwrócenia;

c) dopuszczalne jest stosowanie rozszerzającej wykładni przepisów u.p.n. w zakresie możliwości stosowania wobec nieletniego przewidzianych w niej środków

Należy zwrócić uwagę na to, że w pewnych wypadkach dyrektywa dobra dziecka stała się powodem do zastosowania rozszerzającej wykładni przepisów u.p.n.

W niedługim czasie po wejściu w życie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich Sąd Najwyższy¹⁰³³ stanął przed koniecznością rozstrzygnięcia wątpliwości prawnych dotyczących tego, czy: „w stosunku do nieletniego wykazującego przejawy demoralizacji, u którego stwierdzono nałogowe używanie alkoholu albo innych środków w celu

¹⁰³¹ Wyrok SN z dnia 18 września 1984 r., III KR 237/84, OSNPG 1985, nr 2, poz. 29, LEX nr 17574.

¹⁰³² Szerzej na temat charakteru środka poprawczego zob. lit. pow. w rozdz. 2.2.1. niniejszej pracy.

¹⁰³³ Uchwała składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 21 listopada 1984 r., III CZP 47/84, OSNC 1985, nr 5-6, poz. 64, LEX nr 3045.

wprowadzenia się w stan odurzenia, może sąd rodzinny orzec umieszczenie w szpitalu psychiatrycznym lub innym odpowiednim zakładzie leczniczym?"

Wątpliwość wynikała z pierwotnego brzmienia art. 12¹⁰³⁴ i art. 6 pkt 11¹⁰³⁵ u.p.n., których literalna treść zawężała możliwość stosowania tych środków wyłącznie w stosunku do nieletnich sprawców czynów zabronionych.

Rozstrzygając ten problem prawny Sąd Najwyższy¹⁰³⁶ wyraził następujący pogląd: „kategoryczne brzmienie art. 12 prowadzi do wniosku, że przewidziane w nim środki odnoszą się tylko do nieletniego, który popełnił czyn karalny. Nie oznacza to jednak, że nieletni zdemoralizowany, który nie popełnił czynu karalnego, zostaje pozbawiony przez ustawę pomocy i ochrony w postaci leczenia w zakładzie zamkniętym lub opieki, zwłaszcza wtedy, gdy jest chory psychicznie, nałogowo używa alkoholu lub innych środków odurzających. Sąd rodzinny może nakazać zastosowanie leczenia, jakie przewiduje art. 12 ustawy, jednakże nie na podstawie tego przepisu, lecz na podstawie innych (ogólnych) przepisów, w szczególności na podstawie art. 6 pkt 11 w związku z art. 7¹⁰³⁷, 33¹⁰³⁸, 42 § 1¹⁰³⁹, art. 55¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁴ Według tekstu pierwotnego Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 35, poz. 228 - art. 12 stanowił, że: W razie stwierdzenia u nieletniego, który popełnił czyn karalny, niedorozwoju umysłowego, choroby psychicznej lub innego zakłócenia czynności psychicznych bądź nałogowego używania alkoholu albo innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, sąd rodzinny może orzec umieszczenie nieletniego w szpitalu psychiatrycznym lub innym odpowiednim zakładzie leczniczym. Jeżeli zachodzi potrzeba zapewnienia jedynie opieki wychowawczej, sąd może orzec umieszczenie nieletniego w zakładzie pomocy społecznej lub w odpowiedniej placówce opiekuńczo-wychowawczej.

¹⁰³⁵ Według tekstu pierwotnego Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 35, poz. 228 - art. 6 pkt 11 stanowił, że: „Wobec nieletnich sąd rodzinny może: (...) zastosować inne środki zastrzeżone w niniejszej ustawie do właściwości sądu rodzinnego, jak również zastosować środki przewidziane w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym.”.

¹⁰³⁶ Uchwała składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 21 listopada 1984 r., III CZP 47/84, OSNC 1985, nr 5-6, poz. 64, LEX nr 3045.

¹⁰³⁷ Według tekstu pierwotnego Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 35, poz. 228 – art. 7 stanowił:

„§ 1. Sąd rodzinny może:

1) zobowiązać rodziców lub opiekuna do poprawy warunków wychowawczych, bytowych lub zdrowotnych nieletniego, a także do ścisłej współpracy ze szkołą, do której nieletni uczęszcza, poradnią wychowawczo-zawodową, zakładem pracy, w którym jest zatrudniony, oraz lekarzem lub zakładem leczniczym,

2) zobowiązać rodziców lub opiekuna do naprawienia w całości lub w części szkody wyrządzonej przez nieletniego,

3) zawiadomić - jeżeli rodzice lub opiekun w wyniku zawinionego niewykonywania obowiązków wobec nieletniego dopuszczają do jego demoralizacji - zakład pracy, w którym są zatrudnieni, albo organizację społeczną, do której należą.

§ 2. Sąd może zwrócić się do właściwej instytucji lub szkoły o udzielenie niezbędnej pomocy w poprawie warunków wychowawczych, bytowych lub zdrowotnych nieletniego.”.

¹⁰³⁸ Według tekstu pierwotnego Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 35, poz. 228 – art. 33 stanowił: „Postępowanie wyjaśniające ma na celu ustalenie, czy istnieją okoliczności świadczące o demoralizacji nieletniego, a w sprawie o czyn karalny, czy rzeczywiście został on popełniony przez nieletniego, a także ustalenie, czy zachodzi potrzeba zastosowania wobec nieletniego środków przewidzianych w ustawie.”.

¹⁰³⁹ Według tekstu pierwotnego Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 35, poz. 228 – art. 42 § 1 stanowił: „1. Jeżeli na podstawie zebranych materiałów sędzia rodzinny uzna, że ze względu na okoliczności i charakter sprawy oraz osobowość nieletniego celowe jest zastosowanie środków wychowawczych lub leczniczych, wydaje postanowienie o rozpoznaniu sprawy w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym.”.

i 56¹⁰⁴¹ ustawy, a także na podstawie przepisów kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, do którego odsyła art. 6 pkt 11. Przy wykładni przepisów ustawy (...) należy bowiem uwzględniać, że mają one przede wszystkim charakter ochronny i resocjalizacyjny, a celem podstawowym przewidzianym w nich uregulowań i działań jest dobro nieletniego”.

W tym samym orzeczeniu¹⁰⁴² Sąd Najwyższy wskazał, że: „wartością podstawową i głównym celem działań przewidzianych w ustawie - jak wspomniano – jest dobro nieletniego. Stanowi ono podstawową dyrektywę i kryterium stosowania przewidzianych w niej środków (...). Wobec nieletniego należy zatem stosować przede wszystkim środki wychowawcze, leczniczo-wychowawcze i środek poprawczy, karę zaś tylko w wypadkach prawem przewidzianych, tj. gdy inne środki nie są w stanie zapewnić resocjalizacji nieletniego (art. 5¹⁰⁴³)”.

Warto odnotować, że od czasu nowelizacji u.p.n., jaka miała miejsce 15 września 2000 r.¹⁰⁴⁴, ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich nie pozostawia już żadnych wątpliwości co do tego, że środki leczniczo-wychowawcze można stosować nie tylko w stosunku do nieletnich, którzy popełnili czyn karalny, lecz również w stosunku do nieletnich, którzy wykazują inne przejawy demoralizacji. Jedynym warunkiem zastosowania takich środków jest stwierdzenie u nieletniego upośledzenia umysłowego, choroby psychicznej lub innego zakłócenia czynności psychicznych, bądź nałogowego używania alkoholu albo innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia (art. 12 u.p.n.¹⁰⁴⁵).

¹⁰⁴⁰ Według tekstu pierwotnego Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 35, poz. 228 – art. 55 stanowił:

„§ 1. Jeżeli sąd dojdzie do przekonania, że wystarczające jest zastosowanie środków wychowawczych, wydaje postanowienie o zastosowaniu tych środków.

§ 2. W sprawie umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym sąd orzeka wyrokiem.

§ 3. Przepis § 1 stosuje się odpowiednio do środków, o których mowa w art. 12.”.

¹⁰⁴¹ Według tekstu pierwotnego Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 35, poz. 228 – art. 56 stanowił:

„§ 1. Środki, o których mowa w art. 12, stosuje się do nieletnich przy zachowaniu przepisów art. 44-46 oraz art. 49.

§ 2. Przed wydaniem postanowienia w przedmiocie umieszczenia nieletniego w szpitalu psychiatrycznym lub innym zakładzie dla osób z zaburzeniami psychicznymi, sąd rodzinny zarządza badanie nieletniego przez co najmniej dwóch biegłych lekarzy psychiatrów. W razie potrzeby badanie psychiatryczne nieletniego może być połączone z obserwacją w zakładzie leczniczym.”.

¹⁰⁴² Uchwała składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 21 listopada 1984 r., III CZP 47/84, OSNC 1985, nr 5-6, poz. 64, LEX nr 3045.

¹⁰⁴³ Treść przepisu przytoczono w rozdz. 1.1.6.2. niniejszej pracy.

¹⁰⁴⁴ Ustawa z dnia 15 września 2000 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 91, poz. 1010.

¹⁰⁴⁵ Art. 12 u.p.n. stanowi, że: „W razie stwierdzenia u nieletniego upośledzenia umysłowego, choroby psychicznej lub innego zakłócenia czynności psychicznych bądź nałogowego używania alkoholu albo innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, sąd rodzinny może orzec umieszczenie nieletniego w szpitalu psychiatrycznym lub innym odpowiednim zakładzie leczniczym. Jeżeli zachodzi potrzeba zapewnienia nieletniemu jedynie opieki wychowawczej, sąd

Już sam fakt nowelizacji ustawy w tym zakresie, a także uprzednia treść art. 12 u.p.n., przesądza o tym, że zastosowana przez Sąd Najwyższy wykładnia ustawy dokonana w powołanym wyżej orzeczeniu miała charakter rozszerzający, a dyrektywą uzasadniającą zastosowanie takiej rozszerzającej wykładni była właśnie dyrektywa „dobra nieletniego”.

Z całą pewnością należy jednak przychylić się do tego, że uprzednio zastosowane przez ustawodawcę ograniczenie pozbawione było racjonalności, gdyż działania o charakterze leczniczym i terapeutycznym, o ile są uzasadnione stanem zdrowia nieletniego, zawsze pozostają w zgodzie z jego dobrem i są podstawowym narzędziem pomocy udzielanej nieletniemu¹⁰⁴⁶.

Z drugiej jednak strony nie może uchodzić uwadze to, że stosowanie wykładni rozszerzającej i to w zakresie możliwości orzeczenia środków, które ściśle łączą się z pozbawieniem wolności stanowi poważne zagrożenie dla praw i wolności obywatelskich i z tego względu, moim zdaniem, zasługuje na zdecydowaną krytykę.

3.3.3. „Dobro nieletniego” jako przyczyna ograniczenia zakazu *reformationis in peius* w postępowaniu z nieletnimi

Bardzo istotną kwestią, na którą niewątpliwie, według mnie, należy zwrócić uwagę, jest zakaz *reformationis in peius* w postępowaniu z nieletnimi.

Jest tak dlatego, gdyż Sąd Najwyższy¹⁰⁴⁷ orzekając w 1985 r., jeszcze na gruncie poprzednio obowiązującego stanu prawnego, tj. w oparciu o pierwotne brzmienie przepisów u.p.n. - rozstrzygając kolizję przepisów dotyczących postępowania odwoławczego, a mianowicie art. 62 u.p.n.¹⁰⁴⁸ i przepisów k.p.c. (które na mocy odesłania z art. 20 u.p.n. stosuje się także w postępowaniu z nieletnimi) zakazujących sądowi odwoławczemu uchylecia lub zmiany orzeczenia na niekorzyść strony wnoszącej apelację przy braku apelacji przeciwnej (wówczas rewizji), doszedł do przekonania, że w postępowaniu odwoławczym prowadzonym w sprawie nieletniego sąd odwoławczy może zastosować bardziej dolegliwy

może orzec umieszczenie go w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, a w przypadku gdy nieletni jest upośledzony umysłowo w stopniu głębokim i wymaga jedynie opieki - w domu pomocy społecznej.”

¹⁰⁴⁶ Por. V. Konarska-Wrzošek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 113.

¹⁰⁴⁷ Uchwała składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 20 lutego 1985 r., III CZP 72/84, OSNC 1985, nr 10, poz. 146, LEX nr 3077.

¹⁰⁴⁸ Według tekstu pierwotnego Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 35, poz. 228 – art. 62 stanowił: „W sprawie nieletniego orzeczenie ulega uchyleciu lub zmianie także w razie stwierdzenia nieodpowiedniego zastosowania środka wychowawczego lub poprawczego albo środka określonego w art. 7 lub 12.”

dla nieletniego środek wychowawczy, o ile uzna, że środek wychowawczy zastosowany przez sąd I instancji nie jest odpowiedni w okolicznościach danej sprawy - nawet wówczas, jeśli apelacja pochodzi wyłącznie od nieletniego.

W uzasadnieniu tej uchwały, która ma moc zasady prawnej, czytamy, że: „z pedagogicznego, nie represyjnego charakteru środków wychowawczych i konieczności stosowania środków odpowiednich do potrzeby wynika, że nie można rozpatrywać rewizji w sprawie nieletniego w kategorii środka odwoławczego «na korzyść» czy «na niekorzyść» nieletniego. Podstawę postępowania w sprawach nieletnich stanowi zawsze, co już wyżej podkreślono, dobro nieletniego. Dobro to jest uwzględnione optymalnie, gdy w każdej fazie postępowania sąd może - bez zbędnych ograniczeń natury formalnej - stosować środki wychowawcze odpowiednie do potrzeby”.

Powyższa interpretacja w połączeniu z wykładnią uprzednio obowiązującego art. 63 u.p.n.¹⁰⁴⁹ jasno rozstrzygała o tym, że zakaz *reformationis in peius* dotyczył jedynie zakazu orzekania przez sąd odwoławczy wobec nieletniego środka poprawczego lub kary, o ile środków takich nie orzekł sąd I instancji, a apelacja nie zawierała wniosku o ich orzeczenie. Zakaz ten nie miał natomiast zastosowania do środków wychowawczych, co uzasadniano działaniem zgodnym z „dobrem nieletniego”.

De lege lata, tj. po nowelizacji z 2013 r.¹⁰⁵⁰ zakaz *reformationis in peius* uregulowany jest w art. 61 u.p.n.¹⁰⁵¹ Należy zauważyć, że został on rozciągnięty na możliwość orzeczenia środków wychowawczych łączących się ze zmianą środowiska wychowawczego nieletniego, o których mowa w art. 6 pkt 9 u.p.n.¹⁰⁵², tj. umieszczenia nieletniego w młodzieżowym ośrodku wychowawczym albo w zawodowej rodzinie zastępczej.

¹⁰⁴⁹ Według tekstu pierwotnego Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 35, poz. 228 – art. 63 stanowił:

„§ 1. Jeżeli wobec nieletniego zastosowano środki wychowawcze albo inne środki określone w art. 6 lub 12, a środek odwoławczy nie zawiera wniosku o orzeczenie środka poprawczego lub kary, to w wyniku postępowania odwoławczego nie można orzec ani środka poprawczego, ani kary.

§ 2. Jeżeli wobec nieletniego zastosowano środek poprawczy, a środek odwoławczy nie zawiera wniosku o orzeczenie kary, to w wyniku postępowania odwoławczego nie można orzec kary.”.

¹⁰⁵⁰ Szerzej zob. rozdz. 1.1.8. niniejszej pracy.

¹⁰⁵¹ Art. 61 u.p.n. stanowi, że:

„§ 1. Jeżeli wobec nieletniego zastosowano środki określone w art. 6 pkt 1-8 lub 11, a środek odwoławczy nie zawiera wniosku o orzeczenie środka wychowawczego określonego w art. 6 pkt 9, środka poprawczego lub środka, o którym mowa w art. 12, to w wyniku postępowania odwoławczego nie można orzec tych środków.

§ 2. Przepis § 1 ma odpowiednie zastosowanie w razie orzeczenia na podstawie art. 10 § 4 Kodeksu karnego lub art. 5 § 2 Kodeksu karnego skarbowego środków przewidzianych w art. 6.”.

¹⁰⁵² Treść art. 6 u.p.n. powołano w rozdz. 1.1.6.2. niniejszej pracy.

Uważam, że zmianę tę należy oceniać pozytywnie, a *de lege ferenda* wnosić o objęcie zakazem *reformationis in peius* postępowania odwoławczego prowadzonego w sprawie nieletniego w pełnym zakresie, tj. bez ograniczenia tego zakazu do „najbardziej dolegliwych” środków wychowawczych.

Moim zdaniem, nie ma wątpliwości co do tego, że należy w pełni zgodzić się z dotychczasowymi poglądami wyrażonymi zarówno w orzecznictwie Sądu Najwyższego, jak i wśród przedstawicieli doktryny, że stosowane wobec nieletniego środki wychowawcze nie mają na celu działań represyjnych, a w postępowaniu z nieletnimi należy przede wszystkim kierować się względami wychowawczymi.

Trzeba jednak zwrócić również uwagę na konieczność respektowania prawa nieletniego do rzetelnego procesu sądowego, które zarówno w poprzednio, jak i aktualnie obowiązującym stanie prawnym, może doznawać praktycznych ograniczeń, właśnie z uwagi na brak gwarancji wynikających z zakazu *reformationis in peius*.

Sprawozdania sądowe MS¹⁰⁵³ niestety nie pozostawiają złudzeń, co do tego, że postępowania prowadzone w sprawach nieletnich podlegają regularnej kontroli sądów odwoławczych, na co wskazuje zamieszczona poniżej tabela nr 10, dotycząca postępowań odwoławczych w sprawach nieletnich prowadzonych w 2015 r.

¹⁰⁵³ Sprawozdania MS-S1 w sprawach cywilnych za 2015 r. pozyskane przez autorkę pracy ze wszystkich sądów okręgowych w Polsce (ze stron internetowych sądów lub na wniosek złożony do prezesów sądów).

Tabela nr 10. Postępowania odwoławcze w sprawach nieletnich w 2015 r.

Sprawy nieletnich w sądzie II instancji	Pozostało z ubiegłego roku	Wpłynęło razem	Załatwiono razem	Oddalono	Zmieniono	Uchylono lub uchylono i przekazano do sądu I instancji	Odrzucono	umorzono	Inne załatwienia
SO w Białymstoku	2	11	9	7	2	0	0	0	0
SO w Bielsku-Białej	4	2	6	2	2	0	0	0	2
SO w Bydgoszczy	4	5	7	3	1	0	0	3	0
SO w Częstochowie	1	5	6	4	0	0	0	2	0
SO w Elblągu	0	3	3	1	1	1	0	0	0
SO w Gdańsku	2	12	12	5	4	1	1	1	0
SO w Gliwicach	4	6	8	4	3	0	0	0	1
SO w Gorzowie Wielkopolskim	0	3	2	1	0	0	0	1	0
SO w Jeleniej Górze	1	10	8	7	1	0	0	0	0
SO w Kaliszu	1	6	4	1	3	0	0	0	0
SO w Katowicach	4	17	19	13	5	0	0	1	0
SO w Kielcach	1	10	9	7	1	0	1	0	0
SO w Koninie	0	2	2	2	0	0	0	0	0
SO w Koszalinie	2	5	7	3	3	0	0	1	0
SO w Krakowie	4	18	15	11	4	0	0	0	0
SO w Krośnie	3	0	3	1	0	2	0	0	0
SO w Legnicy	3	27	27	18	6	0	0	2	1
SO w Lublinie	10	4	13	10	0	3	0	0	0
SO w Łomży	0	3	3	3	0	0	0	0	0
SO w Łodzi	4	12	13	2	9	2	0	0	0
SO w Nowym Sączu	0	5	4	1	3	0	0	0	0
SO w Olsztynie	3	6	8	5	2	0	0	1	0
SO w Opolu	1	6	7	5	2	0	0	0	0

SO w Ostrołęce	0	0	0	0	0	0	0	0	0
SO w Piotrkowie Trybunalskim	0	7	7	3	0	1	0	3	0
SO w Płocku	3	7	6	6	0	0	0	0	0
SO w Poznaniu	8	32	28	15	5	2	0	3	3
SO w Przemyślu	0	2	2	2	0	0	0	0	0
SO w Radomiu	2	8	8	5	1	1	0	1	0
SO w Rzeszowie	2	5	6	4	1	1	0	0	0
SO w Siedlcach	0	8	8	3	5	0	0	0	0
SO w Sieradzu	1	0	1	0	1	0	0	0	0
SO w Słupsku	0	3	3	0	3	0	0	0	0
SO w Suwałkach	0	1	1	1	0	0	0	0	0
SO w Szczecinie	5	5	6	4	0	1	0	0	1
SO w Świdnicy	1	11	12	8	1	2	0	0	1
SO w Tarnobrzegu	2	3	4	3	1	0	0	0	0
SO w Tarnowie	1	6	6	4	1	1	0	0	0
SO w Toruniu	0	10	7	4	2	0	1	0	0
SO w Warszawie	0	5	2	0	0	2	0	0	0
SO w Warszawie-Pradze	2	9	9	4	3	2	0	0	0
SO we Włocławku	0	2	2	2	0	0	0	0	0
SO we Wrocławiu	2	12	10	1	6	1	0	1	1
SO w Zamościu	1	10	11	4	4	1	0	2	0
SO w Zielonej Górze	0	7	7	1	4	2	0	0	0

Opracowanie własne. Zestawienie wykonano w oparciu o dane zamieszczone w Sprawozdaniu MS-S1 w sprawach cywilnych za 2015 r.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁵⁴ Sprawozdania MS-S1 w sprawach cywilnych za 2015 r. pozyskane przez autorkę pracy ze wszystkich sądów okręgowych w Polsce (ze stron internetowych sądów lub na wniosek złożony do prezesów sądów), dział 1.1.2., s. 13.

Wnioski:

- w 2015 r. do wszystkich sądów okręgowych w Polsce, jako sądów II instancji, wpłynęły łącznie 342 sprawy nieletnich;
- biorąc pod uwagę fakt, że ze statystyk Ministerstwa Sprawiedliwości¹⁰⁵⁵ wynika, że w 2015 r. sądy I instancji załatwiły 88262 sprawy (łącznie o demoralizację i popełnienie czynu karalnego) należy przyjąć, że do sądu odwoławczego trafiło niespełna 0,04% spraw nieletnich rozpoznanych przez sądy rodzinne;
- prawo nieletniego do wniesienia apelacji, w praktyce jest martwym prawem, zważywszy, że odsetek wnoszonych apelacji kształtuje się na poziomie niespełna pół procenta.

Zasługuje na uwagę, że przedstawione wyżej dane statystyczne mają potwierdzenie w badaniach empirycznych dotyczących wcześniejszych okresów, tj. w badaniach dwukrotnie przeprowadzonych przez M. Korcyl-Wolską¹⁰⁵⁶ (w latach 1986-1987 w sprawach 174 nieletnich rozpoznanych w II połowie 1985 r. i zakończonych prawomocnie w okresie prowadzenia badań oraz w 1998 r. w sprawach 291 nieletnich rozpoznanych w 1997 r. i zakończonych prawomocnie w okresie prowadzenia badań), z których wynika, że orzeczenie sądu I instancji zostało zaskarżone „wobec 4 nieletnich spośród badanych w II poł. 1985 r. (2,3% badanej populacji) oraz 5 nieletnich spośród objętych badaniami w 1997 r. (1,7% całej populacji) oraz w badaniach W. Kłusa¹⁰⁵⁷ przeprowadzonych w latach 2001-2004 w sprawach 307 nieletnich poniżej 13. roku życia, których sprawy wpłynęły w 2000 r. do jednego z sądów rodzinnych z terenu Sądu Okręgowego w Warszawie z uwagi na popełnienie czynu zabronionego. Z badań tych wynika, że łącznie w sprawach tych wpłynęły jedynie trzy apelacje (dotyczące niespełna 1% badanej populacji nieletnich), z czego jedna sporządzona przez pokrzywdzoną¹⁰⁵⁸.

Wymaga podkreślenia, że taki stan rzeczy nie wynika bynajmniej z tego, że orzeczenia wydawane w sprawach nieletnich pozbawione są błędów o charakterze materialnoprawnym lub procesowym. Jest wręcz przeciwnie – na co szczególną uwagę zwraca M. Korcyl-Wolska¹⁰⁵⁹ podsumowując przeprowadzone przez siebie badania. Na podstawie analizy akt

¹⁰⁵⁵ Statystyka Sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015, Warszawa 2016, s. 48.

¹⁰⁵⁶ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s.353.

¹⁰⁵⁷ Szerzej na temat badań zob. W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 97-100.

¹⁰⁵⁸ Ibidem, s. 304.

¹⁰⁵⁹ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 185-186.

sądowych autorka ta stwierdza, że „w trakcie postępowania w stosunku do nieletnich niejednokrotnie dochodziło do naruszania przepisów obowiązujących w tym postępowaniu, co uzasadniało uruchomienie kontroli odwoławczej.” Doprecyzowując te informacje w udzielonym mi wywiadzie M. Korcyl-Wolska dodała, że w wielu analizowanych sprawach zachodziła tzw. bezwzględna przyczyna odwoławcza.

Jak wynika z moich własnych obserwacji jako obrońcy w sprawach nieletnich oraz z wywiadów, które przeprowadziłam na ten temat z innymi praktykami – obrońcami nieletnich, jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy jest właśnie ryzyko orzeczenia środka wychowawczego, który będzie dla nieletniego bardziej dolegliwy w jego subiektywnym przekonaniu, a co za tym idzie, orzeczenie sądu odwoławczego wydane na skutek apelacji nieletniego, będzie on odbierał jako krzywdzące.

Moim zdaniem, właśnie z tego powodu w praktyce doradza się nieletnim rezygnację z wnoszenia apelacji w celu doprowadzenia do szybkiego uprawomocnienia się orzeczenia sądu I instancji i otwarcia drogi do składania wniosku o zmianę orzeczonego środka na łagodniejszy, bądź o jego uchylenie w postępowaniu wykonawczym, w oparciu o art. 79 u.p.n.¹⁰⁶⁰, co łączy się dla nieletniego z mniejszym ryzykiem i w praktyce przyspiesza korzystne dla nieletniego rozstrzygnięcie.

Wobec powyższego należy zastanowić się, czy rzekomy wzgląd na „dobro nieletniego”, który przesądził o ograniczeniu zakazu *reformationis in peius* w postępowaniu odwoławczym nie był tak zwanym „wylaniem dziecka z kąpielą”, skoro i tak postępowania odwoławcze w sprawie nieletnich mają aktualnie wymiar marginalny, co w ostatecznych konsekwencjach prowadzi to do tego, że wpływ sądów odwoławczych zarówno na przeciwdziałanie „przestępczości” i demoralizacji nieletnich, jak i na prawidłowość stosowania u.p.n. przez sądy rodzinne, jest znikomy.

Trzeba, moim zdaniem, rozważyć, czy słuszne jest ograniczenie zakazu *reformationis in peius*, a razem z nim prawa do zaskarżania orzeczeń sądów I instancji w imię względów

¹⁰⁶⁰ Art. 79 u.p.n. stanowi, że:

„§ 1. Sąd rodzinny może zmieniać lub uchylać środki wychowawcze, jeżeli względy wychowawcze za tym przemawiają; dotyczy to również środków wychowawczych stosowanych w okresie próby.

§ 2. Sąd rodzinny może odstąpić od stosowania orzeczonego wobec nieletniego środka wychowawczego w razie podjęcia przez nieletniego nauki lub pracy w zakładzie lub innej instytucji powołanej do przygotowania zawodowego.

§ 3. Sąd rodzinny może uchylić orzeczony wobec nieletniego zakaz prowadzenia pojazdów, jeżeli ustały przyczyny uzasadniające dalsze stosowanie tego środka.

§ 4. Jeżeli w toku wykonywania środka wychowawczego lub poprawczego okaże się, że wobec nieletniego należy zastosować środki o charakterze leczniczo-wychowawczym, sąd rodzinny może orzec umieszczenie nieletniego w odpowiednim zakładzie.”

wychowawczych, co w praktyce znacznie ogranicza prawo nieletniego do rzetelnego procesu sądowego - skoro zmiana środka odwoławczego na etapie postępowania odwoławczego i tak prawie nie występuje w związku ze znikomą liczbą apelacji. Z kolei *ratio legis* jaka przyświecała ustawodawcy przy ograniczeniu zakazu *reformationis in peius* w sprawach nieletnich nie wymaga dokonywania wyboru pomiędzy dobrem dziecka a jego prawem do rzetelnego procesu, gdyż może być zrealizowana bez naruszania tych dyrektyw w postępowaniu wykonawczym, gdzie sąd na podstawie art. 79 u.p.n. może dostosować środek wychowawczy do aktualnych potrzeb nieletniego.

Uważam, że brak gwarancji wynikających z zakazu *reformationis in peius* w sposób niedopuszczalny ogranicza prawo nieletniego do rzetelnego postępowania i jest kolejnym przykładem na to, że nieletnim nie zapewnia się w Polsce takich samych gwarancji procesowych jak dorosłym, co *de lege ferenda* wymaga pilnej zmiany.

Proponuję, aby *de lege ferenda* zakaz *reformationis in peius* w postępowaniu z nieletnimi uregulować w następujący sposób:

[Zakaz *reformationis in peius*]

„§1. Jeżeli środek odwoławczy wniesiono na korzyść nieletniego w wyniku postępowania odwoławczego nie można orzec na jego niekorzyść.

§ 2. Orzeczeniem na niekorzyść nieletniego jest:

- 1) orzeczenie środka wychowawczego określonego w art. 6 pkt 9, środka poprawczego lub środka, o którym mowa w art. 12,
 - 2) orzeczenie środka, któremu sprzeciwia się nieletni, jego rodzice (opiekun) lub obrońca nieletniego
- jeżeli wcześniej wobec nieletniego nie orzeczono takiego środka.

§ 3. Przepis § 1 i 2 mają odpowiednie zastosowanie w razie orzeczenia na podstawie art. 10 § 4 Kodeksu karnego lub art. 5 § 2 Kodeksu karnego skarbowego środków przewidzianych w art. 6.”

Na marginesie tych rozważań chciałabym jeszcze dodać, że prawo nieletniego do zaskarżania wydawanych orzeczeń mogłoby zostać faktycznie urzeczywistnione, gdyby ustawodawca nałożył na sąd obowiązek uzasadniania i doręczania orzeczeń z urzędu wraz ze stosownym pouczeniem o terminie i sposobie jego zaskarżenia oraz gotowym do wypełnienia formularzem środka odwoławczego wraz z instrukcją jego wypełnienia. Trudno bowiem oczekiwać od nieletniego, że podoła aktualnym wymogom formalnym związanym ze złożeniem apelacji.

De lege ferenda proponuję wprowadzenie następującej regulacji prawnej:

[Uzasadnienie i doręczenie orzeczenia]

„Orzeczenie, od którego przysługuje środek odwoławczy - sąd rodzinny uzasadnia i doręcza stronom, oraz innym uprawnionym do wniesienia tego środka podmiotom, z urzędu wraz z pouczeniem o sposobie i terminie jego zaskarżenia oraz formularzem środka odwoławczego i instrukcją dotyczącą jego wypełnienia”.

3.3.4. „Dobro nieletniego” a zasada ciągłości i skuteczności procesu resocjalizacyjnego

Warto zwrócić uwagę na to, że Sąd Najwyższy w uchwale 7 sędziów - zasadzie prawnej z dnia 19 czerwca 1984 r.¹⁰⁶¹, rozstrzygając problem prawny, sprowadzający się do odpowiedzi na pytanie, czy sąd rodzinny może na podstawie u.p.n. nałożyć na rodziców lub opiekuna obowiązki określone w art. 7 § 1 pkt 1¹⁰⁶² tej ustawy, tj. zobowiązać ich do poprawy warunków wychowawczych, bytowych lub zdrowotnych nieletniego, do ścisłej współpracy ze szkołą, do której nieletni uczęszcza, poradnią psychologiczno-pedagogiczną lub inną poradnią specjalistyczną, zakładem pracy, w którym jest zatrudniony bądź lekarzem czy zakładem leczniczym - także w postępowaniu wykonawczym prowadzonym w sprawie nieletniego, powołał się, na istotną z punktu widzenia dobra nieletniego, zasadę ciągłości procesu resocjalizacyjnego (wychowawczego)¹⁰⁶³.

Należy podkreślić, że zdaniem doktryny¹⁰⁶⁴, zasada ciągłości procesu resocjalizacyjnego wynika bezpośrednio z idei przewodniej u.p.n., tj. dyrektywy dobra dziecka i ma odzwierciedlenie w przepisach ustawy, które między innymi dopuszczają możliwość zmiany lub uchylenia zastosowanego wobec nieletniego środka na każdym etapie postępowania, tj. również w postępowaniu wykonawczym (gdy orzeczenie jest prawomocne),

¹⁰⁶¹ Uchwała składu siedmiu sędziów SN - zasada prawna z dnia 19 czerwca 1984 r., III CZP 19/84, OSNC 1985, nr 2-3, poz. 19, LEX nr 3020.

¹⁰⁶² Art. 7 § 1 u.p.n. w aktualnym brzmieniu stanowi, że:

„1) zobowiązać rodziców lub opiekuna do poprawy warunków wychowawczych, bytowych lub zdrowotnych nieletniego, a także do ścisłej współpracy ze szkołą, do której nieletni uczęszcza, poradnią psychologiczno-pedagogiczną lub inną poradnią specjalistyczną, zakładem pracy, w którym jest zatrudniony, oraz lekarzem lub zakładem leczniczym;

2) zobowiązać rodziców lub opiekuna do naprawienia w całości lub w części szkody wyrządzonej przez nieletniego;

3) (uchylony).”.

¹⁰⁶³ A. Górecki określa tę zasadę, jako „zasadę ciągłości ochrony prawnej” lub „zasadę ciągłości postępowania”; por. P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit., s. 24.

¹⁰⁶⁴ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 242.

o ile wymagają tego aktualne potrzeby nieletniego – na co zwracałam uwagę omawiając ograniczenie zakazu *reformationis in peius*. Należy dodać, że zasada ciągłości procesu resocjalizacyjnego zakłada, że wychowanie jest procesem dynamicznym i wymaga reakcji szybkiej oraz stosownej do sytuacji.

W powołanej wyżej uchwale, Sąd Najwyższy przesądził, że względy wychowawcze przemawiają za tym, aby możliwość reakcji sądu rodzinnego w postępowaniu wykonawczym nie była ograniczona tylko do osoby samego nieletniego, lecz aby rozciągała się także na jego rodziców i opiekunów, których wpływu na proces resocjalizacji nieletniego nie da się przecenić.

Podejście takie – jako zgodne z naczelną dyrektywą dobra dziecka, zasługuje, moim zdaniem, na pełną aprobatę¹⁰⁶⁵, gdyż jak zwracałam już na to uwagę w tej pracy, uważam, że egzekwowanie od rodziców prawidłowego wykonywania obowiązków opiekuńczo-wychowawczych względem dzieci powinno być pierwszym i najważniejszym zadaniem sądu rodzinnego, któremu póki co brak do tego dostatecznych narzędzi prawnych.

Na koniec chciałabym jeszcze dodać, iż podzielam pogląd Sądu Najwyższego, że przyjęcie zasady ciągłości procesu wychowawczego zarówno wobec rodziców (opiekuna) nieletniego, jak i wobec niego samego, jest wyrazem opiekuńczo-wychowawczego charakteru ustawy, gdyż zakłada indywidualne podejście do sprawy i możliwość szybkiej ingerencji sądu rodzinnego w sytuację nieletniego z przyczyn wychowawczych, zgodnych z jego dobrem – co, według mnie, zasługuje na aprobatę.

Uważam jednak, że zmiana orzeczonego środka w postępowaniu wykonawczym musi spełniać jeden istotny warunek - nie może polegać na zastosowaniu środka ewidentnie surowszego, choćby w subiektywnym, lecz usprawiedliwionym poczuciu nieletniego – bez dostatecznie uzasadnionych ku temu podstaw. W innych przypadkach uprawniony może być zarzut braku gwarancyjności prawa związanego z faktycznym wydaniem orzeczenia bez przeprowadzenia rzetelnego procesu.

¹⁰⁶⁵ Por. P. Górecki (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 160-161.

3.3.5. „Dobro nieletniego” a ograniczenie zasad procesowych

Należy mieć na uwadze, że dyrektywa przewodnia ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, jaką jest dyrektywa dobra nieletniego, była również przedmiotem rozważań Trybunału Konstytucyjnego.

W orzeczeniu z dnia 29 czerwca 2016 r., sygn. akt SK 24/15¹⁰⁶⁶: „Trybunał Konstytucyjny stwierdza, że naczelną dyrektywą w postępowaniu w sprawach nieletnich jest zasada dobra nieletniego (...) zasada dobra nieletniego odpowiada zasadzie dobra dziecka, która jest wartością chronioną konstytucyjnie (...). Ustawodawca przyjął model postępowania w sprawach nieletnich oparty na przepisach kodeksu postępowania cywilnego właściwych dla spraw opiekuńczych (art. 20 § 1 upsn). Postępowanie to zostało zatem ukształtowane na wzór cywilnego postępowania nieprocesowego (niespornego), w którym zasada kontradyktoryjności doznaje istotnych ograniczeń. Trybunał podziela przeważający w doktrynie pogląd, że szeroka kontradyktoryjność postępowania w sprawie nieletniego mogłaby kolidować z opiekuńczo-wychowawczą funkcją tego postępowania i pozostawać w sprzeczności z dobrem nieletniego (...). Z uwagi na dobro dziecka (nieletniego) w postępowaniu toczącym się na podstawie omawianej ustawy ograniczenia doznają również inne zasady procesu karnego m.in. zasada jawności, zasada legalizmu czy zasada skargowości. W ocenie Trybunału Konstytucyjnego nie ma powodów, aby kwestionować przyjęty przez ustawodawcę model postępowania w sprawach nieletnich, zwłaszcza w kontekście art. 72 ust. 1 Konstytucji”¹⁰⁶⁷.

Powyższe orzeczenie TK zapadło na skutek skargi osoby, która została pokrzywdzona czynem nieletniego i uznała za niekonstytucyjne wyłączenie jej z kręgu stron postępowania i pozbawienie jej tym samym prawa do wniesienia apelacji od orzeczenia kończącego postępowanie w sprawie.

Uważam, iż z całą pewnością należy uznać – tak jak wskazał to Trybunał, że w aktualnym stanie prawnym przyznanie pokrzywdzonemu statusu strony i związanych z nim gwarancji procesowych naruszałoby dobro nieletniego.

Wynika to, moim zdaniem, przede wszystkim z tego – o czym Trybunał jednak nie wspomina w tym orzeczeniu, że przyznanie praw pokrzywdzonemu, w swych

¹⁰⁶⁶ Wyrok TK z dnia 29 czerwca 2016 r., SK 24/15, Dz. U. poz. 1246.

¹⁰⁶⁷ Ibidem.

ostatecznych konsekwencjach prowadziłoby do istotnego osłabienia pozycji procesowej nieletniego i jego prawa do obrony. Nieletni ze względu na swą niedojrzałość, nieporadność i najczęściej brak odpowiednich środków finansowych nie byłby w stanie skutecznie odpierać zarzutów (nie zawsze słusznych i prawdziwych) stawianych przez pokrzywdzonego, co godziłoby w jego prawo do rzetelnego procesu sądowego.

Oczywiście istnieje możliwe rozwiązanie tej sytuacji, jakim byłoby ustanowienie obrony obligatoryjnej w każdej sprawie nieletniego – co popieram, choć z innych powodów, o których będzie mowa w dalszej części pracy, to jednak powstały w ten sposób „spór procesowy” pomiędzy pokrzywdzonym a nieletnim przedłużałby postępowanie w sprawie nieletniego, z przyczyn, które nie do końca leżą po jego stronie, lecz służą zaspokojeniu interesu pokrzywdzonego, co – jak już podkreślano, nie jest zgodne z dobrem nieletniego.

Warto nadmienić na marginesie, że pokrzywdzony może uzyskać rekompensatę na podstawie u.p.n. w zakresie rzeczywiście poniesionej szkody lub dochodzić w postępowaniu cywilnym jej naprawienia w pełnej wysokości wraz z utraconymi korzyściami¹⁰⁶⁸.

Chociaż orzeczenie Trybunału *de facto* odnosi się do sytuacji procesowej pokrzywdzonego w postępowaniu w sprawach nieletnich i ograniczenia zasady kontradiktoryjności, to na marginesie porusza ono bardzo istotną, ogólniejszą kwestię, jaką jest ograniczenie zasad procesowych np. jawności, skargowości, legalizmu, a ze swej strony dodam jeszcze – bezstronności sądu, tj. gwarancji procesowych, które mają bezpośredni wpływ na sytuację procesową samego nieletniego.

Pomimo, że lektura przedmiotowego orzeczenia zdaje się wskazywać na to, że Trybunał w ograniczeniach tych nie widzi naruszenia praw konstytucyjnych, to, moim zdaniem, konieczna jest głębsza analiza tej kwestii – zwłaszcza oparta na obowiązujących w tym zakresie standardach międzynarodowych, co postaram się uczynić w dalszej części pracy.

¹⁰⁶⁸ Szerzej zob. rozdz. 4.2.3. niniejszej pracy.

3.3.6. „Dobro nieletniego” a prawo do rozpoznania sprawy przez bezstronny sąd

Na wstępie należy podkreślić, że prawo do rozpoznania sprawy przez niezawisły, niezależny i bezstronny sąd jest traktowane jako podstawowy warunek rzetelnego procesu sądowego¹⁰⁶⁹.

Wątpliwości w zakresie respektowania tego prawa w postępowaniu z nieletnimi były przedmiotem, wspomnianego już w rozdziale pierwszym tej pracy, rozstrzygnięcia ETPC z 2 marca 2010 r., wydanego w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce¹⁰⁷⁰.

Uważam, że tytułem wprowadzenia do omówienia tego orzeczenia należy przypomnieć, że do chwili wejścia w życie noweli u.p.n. z 2013 r.¹⁰⁷¹ postępowanie w sprawach nieletnich dzieliło się na dwie fazy, tj. postępowanie wyjaśniające¹⁰⁷² prowadzone przez sędziego rodzinnego, który następnie niejako antycypując treść rozstrzygnięcia kierował sprawę do postępowania rozpoznawczego¹⁰⁷³ prowadzonego przez sąd rodzinny w trybie postępowania opiekuńczo-wychowawczego¹⁰⁷⁴ lub postępowania poprawczego¹⁰⁷⁵, przy czym co do zasady sędzia rodzinny prowadzący postępowanie wyjaśniające brał również udział w postępowaniu rozpoznawczym.

¹⁰⁶⁹ Szerzej zob. rozdz. 1.3. niniejszej pracy.

¹⁰⁷⁰ Zob. Wyrok ETPC z dnia 2 marca 2010 r. wydany w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce (skarga nr 54729/00), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

¹⁰⁷¹ Szerzej zob. rozdz. 1.1.8. niniejszej pracy.

¹⁰⁷² Zgodnie z art. 33-36 Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. z 2010 r. Nr 33, poz. 178, t.j. z 5 marca 2010 r. w brzmieniu obowiązującym do dnia 1 stycznia 2014 r. postępowanie wyjaśniające prowadzone przez sędziego rodzinnego miało na celu: „ustalenie, czy istnieją okoliczności świadczące o demoralizacji nieletniego, a w sprawie o czyn karalny, czy rzeczywiście został on popełniony przez nieletniego, a także ustalenie, czy zachodzi potrzeba zastosowania wobec nieletniego środków przewidzianych w ustawie.”.

Szerzej zob. A. Taracha, *Postępowanie wyjaśniające w sprawach nieletnich (kilka uwag krytycznych)*, Annales UMCS 1989 sec. G (Ius), vol. XXXVI, 4, s. 35-42; A. Taracha, *Rola Policji w postępowaniu wyjaśniającym w sprawach nieletnich* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 411-423;

¹⁰⁷³ Postępowanie rozpoznawcze w odróżnieniu od postępowania wyjaśniającego prowadził sąd rodzinny. Stanowiło ono kontynuację postępowania wyjaśniającego, a jego celem była konkretyzacja ustaleń dokonanych w postępowaniu wyjaśniającym oraz zastosowanie wobec nieletniego środków przewidzianych w ustawie. Por. M. Korcyl-Wolska (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 187.

¹⁰⁷⁴ Zgodnie z art. 42 § 1 Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. z 2010 r. Nr 33, poz. 178, t.j. z 5 marca 2010 r. w brzmieniu obowiązującym do dnia 1 stycznia 2014 r. sędzia rodzinny wydawał postanowienie o rozpoznaniu sprawy w trybie opiekuńczo-wychowawczym „jeżeli na podstawie zebranych materiałów sędzia rodzinny uzna, że ze względu na okoliczności i charakter sprawy oraz osobowość nieletniego celowe jest zastosowanie środków wychowawczych lub leczniczych”.

¹⁰⁷⁵ Zgodnie z art. 42 § 2 Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. z 2010 r. Nr 33, poz. 178, t.j. z 5 marca 2010 r. w brzmieniu obowiązującym do dnia 1 stycznia 2014 r. sędzia rodzinny wydawał postanowienie o rozpoznaniu sprawy w trybie poprawczym „jeżeli uzna, że zachodzą warunki do umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym”.

W przywołanej sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce zarzuty skargi sprowadzały się między innymi do tego, że sędzia, który prowadził postępowanie wyjaśniające a następnie skierował sprawę do postępowania poprawczego i w tym trybie ją rozpoznał nie zachował wymaganej bezstronności.

Należy, moim zdaniem, odnotować, że ETPC rozstrzygając ten zarzut wyraził następujące poglądy (pkt 99-107 wyroku):

- bezstronność sądu należy rozumieć jako brak uprzedzenia lub stronniczości;
- bezstronność sądu w rozumieniu art. 6 § 1 EKPC ocenia się przez:
 - określenie osobistego przekonania konkretnego sędziego,
 - upewnienie się, że rozpoznanie sprawy przez danego sędziego gwarantuje brak istnienia uzasadnionych wątpliwości co do jego bezstronności;
- zarzutu braku bezstronności sądu nie uzasadnia sam fakt, iż przed wszczęciem postępowania rozpoznawczego sędzia, który je prowadził:
 - podjął decyzję procesową,
 - dogłębnie znał sprawę,
 - dokonał wstępnej oceny danych;
- zarzut braku bezstronności sądu uzasadnia natomiast okoliczność, iż przed wszczęciem postępowania rozpoznawczego sędzia, który je prowadził:
 - podjął znaczny zakres czynności (środków),
 - rozstrzygnął kwestię, która powinna zostać rozstrzygnięta w postępowaniu rozpoznawczym – np. kwestię sprawstwa.

Podzielając zarzuty skarżącego i w konsekwencji uznając naruszenie przez Polskę art. 6 § 1 EKPC (prawa do bezstronnego i niezawisłego sądu) ETPC wskazał, że: „nie wypowiada się w jakim stopniu okoliczność, że to ten sam sędzia, który na wcześniejszym etapie postępowania uznał już skarżącego za sprawcę, a następnie przewodniczył składowi orzekającemu sądu, miałyby wpłynąć w tej konkretnej sprawie na pełniejszą ochronę dobra dziecka, jakim był wówczas skarżący.”

Warto odnotować, że w doktrynie orzeczenie to nie zostało przyjęte bez zastrzeżeń. Poglądu Trybunału nie podzielił T. Bojarski¹⁰⁷⁶ argumentując to tym, że: „nie można przecież uruchomić jakiegokolwiek postępowania bez wstępnego przekonania (przewidywania), że czyn zabroniony lub tylko naganny zaistniał.”

¹⁰⁷⁶ Opinia prof. dr hab. T. Bojarskiego z sierpnia 2013 r..., op. cit.

Moim zdaniem, argumentacja ta nie jest jednak trafna. Uważam, że istnieje znaczna różnica pomiędzy „uzasadnionym podejrzeniem” popełnienia czynu, a definitywnym przekonaniem o sprawstwie. Gdyby takie przekonanie miało zachodzić już na etapie wszczynania postępowania, to zasada domniemania niewinności musiałaby zostać zastąpiona przez zasadę domniemania winy (sprawstwa).

Na szczególną uwagę zasługuje jednak fakt, że ustawodawca, mając na względzie powyższe orzeczenie wydane w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce oraz wyrażone w nim poglądy ETPC, w ustawie nowelizacyjnej z 2013 r.¹⁰⁷⁷ wprowadził gruntowne zmiany w zakresie struktury postępowania. Zrezygnowano bowiem zarówno z podziału na dwie iluzoryczne fazy postępowania prowadzone w istocie przez tego samego sędziego, tj. postępowanie wyjaśniające i postępowanie rozpoznawcze (co wyeliminowało konieczność wydawania na podstawie poprzednio obowiązującego art. 42 u.p.n.¹⁰⁷⁸ budzącego zastrzeżenia Trybunału postanowienia o rozpoznaniu sprawy w danym trybie), jak i z podziału postępowania rozpoznawczego na postępowanie opiekuńczo-wychowawcze i postępowanie poprawcze - wprowadzając w ich miejsce jednolite postępowanie w sprawach nieletnich prowadzone w całości przez sąd rodzinny, a nie jak dotychczas - przez sędziego rodzinnego (postępowanie wyjaśniające) i sąd rodzinny (postępowanie rozpoznawcze)¹⁰⁷⁹.

Odnosząc się do wprowadzonej zmiany, chciałabym wskazać, iż podzielam pogląd M. Korcyl-Wolskiej¹⁰⁸⁰, że rezygnację z dwóch trybów postępowania rozpoznawczego ocenić

¹⁰⁷⁷ Szerzej zob. rozdz. 1.1.8. niniejszej pracy.

¹⁰⁷⁸ Art. 42 u.p.n. uchylony na mocy Ustawy z dnia 30 sierpnia 2013 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 1165 stanowił:

„§ 1. Jeżeli na podstawie zebranych materiałów sędzia rodzinny uzna, że ze względu na okoliczności i charakter sprawy oraz osobowość nieletniego celowe jest zastosowanie środków wychowawczych lub leczniczych, wydaje postanowienie o rozpoznaniu sprawy w postępowaniu opiekuńczo-wychowawczym.

§ 2. Jeżeli sędzia rodzinny uzna, że zachodzą warunki do umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym, wydaje postanowienie o rozpoznaniu sprawy w postępowaniu poprawczym.

§ 3. Jeżeli w toku postępowania wyjaśniającego ujawnione zostaną okoliczności uzasadniające orzeczenie wobec nieletniego kary na podstawie art. 10 § 2 Kodeksu karnego, sędzia rodzinny wydaje postanowienie o przekazaniu sprawy prokuratorowi. W razie ujawnienia nowych okoliczności wskazujących, iż nie zachodzi potrzeba orzeczenia kary, prokurator nie sporządza aktu oskarżenia i przekazuje sprawę sędziemu rodzinemu.

§ 4. Sędzia rodzinny może przekazać sprawę nieletniego szkole, do której nieletni uczęszcza, albo organizacji społecznej, do której należy, jeżeli uzna, że środki oddziaływania wychowawczego, jakimi dana szkoła lub organizacja rozporządza, są dostateczne; w postanowieniu o przekazaniu sprawy sędzia rodzinny wskazuje w miarę potrzeby środki oddziaływania wychowawczego. Szkoła lub organizacja społeczna jest zobowiązana zawiadamiać sąd rodzinny o nieskuteczności zastosowanych środków oddziaływania wychowawczego.”.

¹⁰⁷⁹ Por. wprowadzony do u.p.n. Ustawą z dnia 30 sierpnia 2013 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 1165 Rozdział 1a „Przebieg postępowania” oraz znowelizowany tą ustawą art. 21 § 1 u.p.n.

¹⁰⁸⁰ Opinia prof. dr hab. Marianny Korcyl – Wolskiej z dnia 8 kwietnia 2013 r..., op. cit., s. 9.

należy pozytywnie¹⁰⁸¹, gdyż *de facto* istnieje jedna przesłanka prowadzenia postępowania wobec nieletniego, tj. wykazywanie przejawów demoralizacji, które niekiedy może przybrać formę popełnienia czynu karalnego¹⁰⁸².

Warto odnotować, że przeciwne stanowisko prezentuje T. Bojarski¹⁰⁸³ uznając, że „różnicowanie form postępowania stanowi istotny element przyjętego w 1982 r. modelu postępowania.”

Wymaga podkreślenia, że znowelizowane przepisy u.p.n. nie rozwiązały jednak problemu związanego z niezapewnieniem nieletniemu prawa do rozpoznania sprawy przez bezstronny sąd. Jak bowiem trafnie zauważa M. Korcyl-Wolska¹⁰⁸⁴, likwidacja uprzednio istniejącego podziału na fazy postępowania (postępowanie wyjaśniające i postępowanie rozpoznawcze) przy jednoczesnym powierzeniu prowadzenia całej sprawy nieletniego sądowi rodzinnemu procedującemu w osobie tego samego sędziego nie czyni zadość realizacji zasady bezstronności rozumianej jako niezawisłość sędziego oraz „brak uprzedniego nastawienia do stron i innych uczestników procesu”.

Moim zdaniem, wprowadzona zmiana ma jedynie charakter pozorny, gdyż praktyka zasadniczo nie uległa zmianie. Nadal ten sam sędzia początkowo zbiera dowody, a następnie je ocenia i na tej podstawie wydaje rozstrzygnięcie.

Co więcej, *de lege lata*, sędzia, który decyduje się rozpoznać sprawę nieletniego na posiedzeniu¹⁰⁸⁵ a nie na rozprawie¹⁰⁸⁶ *de facto* przedwcześnie rozstrzyga kwestię sprawstwa nieletniego i niejako ujawnia swój zamiar co do rodzaju środków, jakie będą zastosowane, co może być traktowane analogicznie, jak zakwestionowane przez ETPC w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce, postanowienie o przekazaniu sprawy do trybu poprawczego¹⁰⁸⁷.

¹⁰⁸¹ Zmiana ta została pozytywnie oceniona również przez W. Stojanowską i J. Słyka. Zob. Ekspertyza prawna prof. dr hab. Wandy Stojanowskiej i dr Jerzego Słyka z dnia 27 marca 2013 r..., op. cit., s. 14.

¹⁰⁸² Szerzej zob. rozdz. 2.2.4. niniejszej pracy.

¹⁰⁸³ Opinia prof. dr hab. T. Bojarskiego z sierpnia 2013 r..., op. cit., s. 3-4.

¹⁰⁸⁴ Tamże, s. 10.

¹⁰⁸⁵ Zgodnie z obowiązującym art. 321 § 1 u.p.n. „jeżeli okoliczności i charakter sprawy, a także celowość zastosowania i dobór środków wychowawczych nie budzą wątpliwości, sąd rodzinny orzeka na posiedzeniu o zastosowaniu środków wychowawczych, o których mowa w art. 6 pkt 1-8.”.

¹⁰⁸⁶ Zgodnie z obowiązującym art. 32m, jeżeli nie zachodzą przesłanki z art. 21 § 2 (przesłanki do umorzenia postępowania), art. 32j § 1 (przesłanki do przekazania sprawy szkole) lub art. 321 § 1 (przesłanki do rozpoznania sprawy na posiedzeniu) zarządza się wyznaczenie rozprawy.

¹⁰⁸⁷ Należy odnotować, że w doktrynie prezentowany jest również pogląd przeciwny, zgodnie z którym powierzenie prowadzenia całego postępowania w sprawie nieletniego sądowi rodzinnemu w tożsamym personalnie składzie jest prawidłowe, celowe i zamierzone. Zob. V. Konarska-Wrżosek, *Projektowane...*, op. cit., s. 27; Opinia prof. dr hab. T. Bojarskiego z sierpnia 2013 r..., op. cit., s. 3-4.

Z tych przyczyn uważam, że wprowadzone nowelą z 2013 r. regulacje prawne nie stanowią dostatecznej odpowiedzi na uzasadniony zarzut niezagwarantowania nieletniemu prawa do rozpoznania sprawy przez bezstronny sąd, czyli niezrealizowania standardu rzetelnego procesu sądowego.

Moim zdaniem, w sprawach, w których nieletnim zarzuca się popełnienie czynu zabronionego, a udowodnienie tego zarzutu może skutkować stosowaniem względem nieletnich środków wychowawczych, uzasadnione jest – tak jak proponowano to w projekcie Prawa nieletnich z 2008 r.¹⁰⁸⁸ - prowadzenie stosownego postępowania wyjaśniającego (stanowiącego odpowiednik postępowania przygotowawczego w postępowaniu karnym) przez wyspecjalizowane i należycie przeszkolone do pracy z nieletnimi, wydziały Policji¹⁰⁸⁹.

W związku z powyższym *de lege ferenda* proponuję wprowadzenie następującej regulacji prawnej:

[Postępowanie wyjaśniające]

„§ 1. Postępowanie wyjaśniające ma na celu:

- 1) w sprawach o popełnienie przez nieletniego czynu zabronionego:
 - a) ustalenie okoliczności świadczących o popełnieniu czynu zabronionego;
 - b) ustalenie, czy popełnienie czynu zabronionego jest związane z demoralizacją nieletniego;
 - c) ustalenie osób pokrzywdzonych i rozmiarów szkody;
 - d) zebranie, zabezpieczenie i utrwalenie dowodów;

¹⁰⁸⁸ Szerzej na temat projektu zob. rozdz. 1.1.7.3. niniejszej pracy i pow. tam lit.

¹⁰⁸⁹ Należy mieć na uwadze, że *de lege lata* zakres czynności Policji w postępowaniu z nieletnimi reguluje art. 32e u.p.n., który stanowi, że:

„§ 1. Policja zbiera i utrzuwa dowody przejawów demoralizacji oraz czynów karalnych w wypadkach niecierpiących zwłoki, a w razie potrzeby dokonuje zatrzymania nieletniego.

§ 2. Sąd rodzinny może zlecić Policji dokonanie określonych czynności, a w wyjątkowych wypadkach może zlecić dokonanie czynności w określonym zakresie.

§ 3. Po dokonaniu czynności określonych w § 1 lub 2 sprawę przekazuje się niezwłocznie sądowi rodzinnemu.

§ 4. Jeżeli z okoliczności sprawy wynika, że sprawcą czynu karalnego jest nieletni, lecz czynności, o których mowa w § 1, nie doprowadziły do ustalenia jego tożsamości, Policja niezwłocznie przekazuje sprawę sądowi rodzinnemu, który odmawia wszczęcia postępowania i może zlecić Policji dokonanie określonych czynności lub dokonanie czynności w określonym zakresie w wyznaczonym terminie, nie dłuższym niż 2 miesiące.”

Szerzej na ten temat zob. P. Górecki, *Udział policji w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Prok. i Pr. 1999, nr 3, s. 66-76; A. Taracha, *Rola Policji w postępowaniu wyjaśniającym w sprawach nieletnich* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 411-423; M. Korcyl-Wolska, *Rola Policji w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) P. Kruszyński (red.), *Postępowanie karne w XXI wieku, Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej, Popowo 26-28 października 2001 r.*, Warszawa 2002, s. 108-112; M. Maraszek, *Uprawnienia Policji w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Prok. i Pr. 2013, nr 9, s. 101-114; M. Korcyl-Wolska, *Wątpliwości na tle przepisów ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich regulujących czynności Policji niecierpiące zwłoki* (w:) K. Krajewski (red.), *Nauki penalne...*, op. cit., s. 221-230; M. Korcyl-Wolska, *Zakres czynności dowodowych sądu rodzinnego i policji w postępowaniu w sprawach nieletnich wedle przyjętych rozwiązań i ustaleń empirycznych* (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Teoretyczne...*, op. cit., s. 61-78.

2) w sprawach dotyczących innych niż popełnienie czynu zabronionego przejawów demoralizacji nieletniego lub zagrożenia nieletniego demoralizacją:

a) ustalenie okoliczności świadczących o tym, że nieletni wykazuje przejawy demoralizacji lub jest nią zagrożony;

b) zebranie, zabezpieczenie i utrwalenie dowodów.

§ 2. Postępowanie wyjaśniające prowadzi:

1) w sprawach, o których mowa w § 1 pkt 1 - Policja¹⁰⁹⁰, Wydział do Spraw Nieletnich, pod nadzorem sędziego rodzinnego;

2) w sprawach, o których mowa w § 1 pkt 2 - sędzia rodzinny. Sędzia rodzinny może zlecić dokonanie określonych czynności Policji.

§ 3. Sędzia rodzinny, który prowadził lub nadzorował postępowanie wyjaśniające, jest wyłączony w tej sprawie od udziału w postępowaniu rozpoznawczym.

§ 4. Środki tymczasowe w toku postępowania wyjaśniającego stosuje sąd rodzinny na wniosek organów, o których mowa w § 2."

Kolejny problem, jaki, w mojej ocenie, łączy się z prawem nieletniego do bezstronnego sądu, to ustalanie przez sądy rodzinne we własnym zakresie okoliczności, o których mowa w art. 3 § 2 u.p.n.¹⁰⁹¹

Nie powinno ulegać wątpliwości, że do ustalenia okoliczności, o których mowa w tym przepisie wymagane są wiadomości specjalne co najmniej z zakresu psychologii i pedagogiki dziecięcej. Tymczasem art. 25 u.p.n.¹⁰⁹² nie czyni z kompleksowej diagnozy osobowości nieletniego dowodu, o charakterze obligatoryjnym (poza wyjątkiem, o którym mowa w art. 25 § 2 u.p.n.). W istotny sposób przekłada się to na praktykę postępowania z nieletnimi, gdzie dowód ten często bywa pomijany¹⁰⁹³.

¹⁰⁹⁰ Warto mieć na uwadze, że w regule 11.1 i 11.2. Reguł Pekińskich (szerzej na temat tego dokumentu w rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy) wskazuje się, że:

„11.1. Należy starać się, aby w miarę możliwości unikać, w postępowaniu z nieletnim sprawcą przestępstw, procesowej procedury przed właściwą władzą, wymienioną niżej w regule 14.1.

11.2. Policja, prokuratura lub inne władze zajmujące się postępowaniem w sprawach nieletnich powinny mieć prawo załatwiania tych spraw według własnego uznania, bez formalnej rozprawy, zgodnie z kryteriami ustalonymi przez prawo oraz z zasadami określonymi w niniejszych Regułach.”

Zob. też pkt 2.II Zalecenia Komitetu Ministrów RE dla państw członkowskich w sprawach reakcji społecznych na przestępczość nieletnich.

¹⁰⁹¹ Szerzej zob. rozdz. 4.1.3. niniejszej pracy. Treść art. 3 § 2 u.p.n. powołano w rozdz. 4.1.2.1. niniejszej pracy.

¹⁰⁹² Treść przepisu powołano w rozdz. 4.1.2.1. niniejszej pracy.

¹⁰⁹³ Szerzej zob. M. Mączyńska, M., *Badania...*, op. cit. zob. też W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 306-308 i pow. tam lit.

Z tych przyczyn uważam, że *de lege ferenda* w każdej sprawie nieletniego należy obligatoryjnie zlecać biegłym przeprowadzenie kompleksowej diagnozy osobowości nieletniego dla ustalenia okoliczności, o których mowa w art. 3 § 2 u.p.n., by unikać zarówno zakazanego łączenia funkcji sędziego i biegłego, jak i zagwarantować nieletniemu realizację jego prawa do uzyskania orzeczenia sądowego wydanego w oparciu o całokształt okoliczności istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy zgodnie z jego dobrem, o czym szerzej będzie mowa w rozdz. 4.1.2.1. niniejszej pracy.

3.3.7. „Dobro nieletniego” a rodzaj procedury postępowania w sprawach nieletnich

Jest symptomatyczne – na co zwracałam uwagę w rozdziale 1.1.6.3., że dualizm proceduralny, czyli podporządkowanie postępowania z nieletnimi zarówno procedurze karnej, jak i procedurze cywilnej¹⁰⁹⁴, był krytykowany w doktrynie niemal od początku obowiązywania u.p.n., w związku z czym kolejne zespoły, począwszy od zespołu powołanego w 2003 r., któremu przewodniczył prof. dr hab. A. Gaberle, podejmujące się próby zreformowania „prawa nieletnich”, koncentrowały się przede wszystkim na ujednoliceniu tej procedury poprzez stworzenie kompleksowych rozwiązań prawnych regulujących postępowanie z nieletnimi. Proponowane rozwiązania trafnie wzorowano na procedurze karnej i przewidzianych tamże gwarancjach procesowych z jednoczesnym uwzględnieniem specyfiki spraw nieletnich oraz przyjętego kierunku wychowawczego¹⁰⁹⁵.

Od idei stworzenia takiej kompleksowej regulacji odstąpiono jednak w projekcie z 2010 r., w którym zaproponowano gruntowną nowelizację u.p.n. i podporządkowanie postępowania z nieletnimi procedurze cywilnej¹⁰⁹⁶. Jako uzasadnienie takiego rozwiązania wskazywano, że: „oparcie postępowania z nieletnimi na przepisach k.p.c. właściwych dla spraw opiekuńczych, a więc na trybie niespornym – przy którym sąd może działać z urzędu, rozpoznawać sprawy na posiedzeniu (zarówno jawnym, jak i niejawnym), wzywać i wysłuchiwać na posiedzeniu uczestników postępowania, wyłączać jego jawność, ma obowiązek kierować się przede wszystkim dobrem dziecka, może w miarę potrzeby

¹⁰⁹⁴ Zgodnie z art. 20 Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. z 2010 r. Nr 33, poz. 178, t.j. z 5 marca 2010 r. w brzmieniu obowiązującym do dnia 1 stycznia 2014 r.: „W sprawach nieletnich stosuje się odpowiednio przepisy Kodeksu postępowania cywilnego - trybu nieprocesowego, a w zakresie zbierania, utrwalania i przeprowadzania dowodów przez Policję, powoływania i działania obrońcy oraz w postępowaniu poprawczym - przepisy Kodeksu postępowania karnego, ze zmianami przewidzianymi w ustawie.”.

¹⁰⁹⁵ Szerzej zob. rozdz. 1.1.7.1.-1.1.7.3. niniejszej pracy.

¹⁰⁹⁶ Szerzej zob. rozdz. 1.1.7.4. niniejszej pracy.

zmieniać swoje prawomocne orzeczenia, a orzeczenia sądu są natychmiast skuteczne i wykonalne – jest zdecydowanie lepszym rozwiązaniem niż dotychczasowe”¹⁰⁹⁷.

Uważam, że pogląd ten można byłoby podzielić tylko wtedy, gdyby akty prawa międzynarodowego wyznaczające standardy postępowania z nieletnimi – w tym standard rzetelnego postępowania sądowego w sprawach nieletnich, potraktować w kategorii *non existens*.

Ten „cywilistyczny nurt” w postępowaniu z nieletnimi został jednak ostatecznie przyjęty nowelą z 2013 r.¹⁰⁹⁸, na mocy której zmieniono między innymi art. 20 u.p.n.¹⁰⁹⁹ Postępowanie z nieletnimi zostało niemal w całości podporządkowane przepisom k.p.c. właściwym dla spraw opiekuńczych (stosowanym odpowiednio), z nielicznymi wyjątkami na rzecz odpowiedniego stosowania przepisów k.p.k. w zakresie:

- zbierania, utrwalania i przeprowadzania dowodów przez Policję,
- powoływania i działania obrońcy,
- przeprowadzania czynności dowodowych z udziałem osób małoletnich innych niż nieletni,
- rzeczy zatrzymanych w toku postępowania,
- pokrzywdzonego (art. 21 § 3 zdanie drugie u.p.n.¹¹⁰⁰).

Jeszcze przed wejściem w życie noweli z 2013 r., tj. na etapie jej opiniowania, rozwiązanie to słusznie krytykowano.

¹⁰⁹⁷ V. Konarska-Wrżosek, *Projektowane...*, op. cit., s. 27.

¹⁰⁹⁸ Ustawa z dnia 30 sierpnia 2013 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 1165 nadała art. 20 tej ustawy następujące brzmienie:

„§ 1. W sprawach nieletnich stosuje się odpowiednio przepisy Kodeksu postępowania cywilnego właściwe dla spraw opiekuńczych, a w zakresie zbierania, utrwalania i przeprowadzania dowodów przez Policję oraz powoływania i działania obrońcy stosuje się odpowiednio przepisy Kodeksu postępowania karnego, ze zmianami przewidzianymi w ustawie.

§ 2. Czynności dowodowe z udziałem osób małoletnich innych niż nieletni przeprowadza się przy odpowiednim zastosowaniu przepisów Kodeksu postępowania karnego.

§ 3. Do rzeczy zatrzymanych w toku postępowania stosuje się odpowiednio przepisy Kodeksu postępowania karnego.”

¹⁰⁹⁹ Art. 20 u.p.n. *de lege lata* stanowi:

„§ 1. W sprawach nieletnich stosuje się odpowiednio przepisy Kodeksu postępowania cywilnego właściwe dla spraw opiekuńczych, a w zakresie zbierania, utrwalania i przeprowadzania dowodów przez Policję oraz powoływania i działania obrońcy stosuje się odpowiednio przepisy Kodeksu postępowania karnego, ze zmianami przewidzianymi w ustawie.

§ 2. Czynności dowodowe z udziałem osób małoletnich innych niż nieletni przeprowadza się przy odpowiednim zastosowaniu przepisów Kodeksu postępowania karnego.

§ 3. Do rzeczy zatrzymanych w toku postępowania stosuje się odpowiednio przepisy Kodeksu postępowania karnego.”

¹¹⁰⁰ Art. 21 § 3 zdanie drugie u.p.n. stanowi, że „Do pokrzywdzonego stosuje się odpowiednio przepisy Kodeksu postępowania karnego.”

Warto odnotować, że opiniodawcy¹¹⁰¹ trafnie zwracali uwagę na to, że:

- nowelizacja pozostawia krytykowany dualizm procedur oraz konieczność „odpowiedniego” stosowania k.p.c. i k.p.k., co nastrocza wiele wątpliwości interpretacyjnych oraz ma negatywny wpływ na przebieg postępowania i realizację gwarancji procesowych¹¹⁰², „co czyni wciąż aktualnym postulat w pełni kompleksowej i autonomicznej kodyfikacji prawa nieletnich”¹¹⁰³;
- „procedura cywilna w mniejszym stopniu zabezpiecza gwarancje uczestników postępowania”¹¹⁰⁴.

Moim zdaniem, to ukierunkowanie na procedurę cywilną, choć nie zostało dostatecznie wyjaśnione w treści uzasadnienia do projektu noweli u.p.n. z 2013 r., było wynikiem błędnego zrozumienia idei kierowania się dobrem dziecka i chęci możliwie najdalszego odejścia od nurtu karnistycznego. Tymczasem, jak trafnie zwrócił na to uwagę A. Gaberle¹¹⁰⁵: „stosując przepisy kodeksu postępowania karnego nie musi się prowadzić postępowania zmierzającego do orzekania kar”.

Przepisy procedury karnej, pomimo nieco większego formalizmu, w żadnej mierze nie mają jednak charakteru represyjnego (jak być może to błędnie zakładano), lecz wręcz odwrotnie – w znacznie szerszym stopniu niż przepisy procedury cywilnej, zabezpieczają prawa uczestników postępowania (stron) i dają najpełniejszą gwarancję realizacji prawa

¹¹⁰¹ Opinia prof. dr hab. M. Korcyl-Wolskiej z dnia 8 kwietnia 2013 r..., op. cit., s. 3-6.; Ekspertyza prawna prof. dr hab. W. Stojanowskiej i dr. J. Słyka z dnia 27 marca 2013 r..., op. cit., s. 12-15.; Opinia prof. dr. hab. T. Bojarskiego z sierpnia 2013 r..., op. cit., s. 3-5.

¹¹⁰² Opinia prof. dr hab. Marianny Korcyl – Wolskiej z dnia 8 kwietnia 2013 r..., op. cit., s. 4-5.; Ekspertyza prawna prof. dr hab. Wandy Stojanowskiej i dr. Jerzego Słyka z dnia 27 marca 2013 r..., op. cit., s. 14-15. Warto odnotować, że przeciwny pogląd, opowiadający się za utrzymaniem dwóch trybów postępowania (opiekuńczo-wychowawczego i poprawczego) oraz dwóch procedur (cywilnej i karnej) wyraził T. Bojarski. Zob. Opinia prof. dr. hab. T. Bojarskiego z sierpnia 2013 r..., op. cit., s. 3-5.

¹¹⁰³ Ekspertyza prawna prof. dr hab. Wandy Stojanowskiej i dr. Jerzego Słyka z dnia 27 marca 2013 r..., op. cit., s. 15.; Opinia prawna Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka z dnia 13 maja 2013 r. do rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych (druk sejmowy nr 1130, Sejm VII kadencji) sporządzona przez M. Szwastę i M. Wolnego, <http://programy.hfhr.pl/monitoringprocesulegislacyjnego/files/2013/05/opinia-hfpc-nieletni.pdf>, dostęp: 10 września 2014 r.

¹¹⁰⁴ Opinia prof. dr hab. Marianny Korcyl – Wolskiej z dnia 8 kwietnia 2013 r..., op. cit., s. 6. Podobny pogląd wyraził T. Bojarski wskazując, że: „środek poprawczy jako środek najsurowszy, który zawiera element pozbawienia wolności, w większym stopniu wymaga odwołania się do bardziej sformalizowanej procedury karnej. Łączy się z tym niezbędna cecha gwarancyjności właściwa szczególnie temu postępowaniu”. Zob. Opinia prof. dr. hab. T. Bojarskiego z sierpnia 2013 r..., op. cit., s. 3-4. Zob. też. A. Gaberle, *Diagnozowanie...*, op. cit., s. 28; M. M. Szwast, *Kilka uwag...*, op. cit., s. 27; Opinia prawna Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka z dnia 13 maja 2013 r..., op. cit., s. 2.

¹¹⁰⁵ A. Gaberle, *Diagnozowanie...*, op. cit., s. 28.

do rzetelnego procesu sądowego – które, jak zauważył nie tylko Europejski Trybunał Praw Człowieka, przysługuje także nieletnim¹¹⁰⁶.

W tym miejscu jeszcze raz należy podkreślić, że akty prawa międzynarodowego wyznaczające standardy postępowania z nieletnimi jednogłośnie wskazują, że nieletnim muszą przysługiwać co najmniej te same gwarancje procesowe, co dorosłym¹¹⁰⁷. Jak trafnie podkreślił A. Gaberle¹¹⁰⁸: „w sprawach nieletnich, którzy nie mają wszak możliwości rozwijania takiej aktywności procesowej jak dorośli, powinno się do takich gwarancji przywiązywać szczególną wagę”. Pogląd ten w pełni podzielam.

Moim zdaniem, na szczególną uwagę zasługuje to, na co zwróciła uwagę M. Korcyl-Wolska¹¹⁰⁹, iż badania aktowe potwierdzają, że w praktyce:

- „1) w postępowaniu podporządkowanym przepisom u.p.n. podmioty bezpośrednio zainteresowane rozstrzygnięciem sprawy wykazują całkowitą bierność w toku przebiegu wszystkich etapów tego postępowania i nie korzystają z przysługujących im uprawnień;
- 2) ustalenia empiryczne prowadzą do wniosku, że nieletni traktowani są przedmiotowo przez organy prowadzące postępowanie;
- 3) obrońcy nieletnich, bez względu na podstawę prawną ich działania nie angażują się w czynności obrończe nieletnich”.

Powyższe twierdzenia, oparte na badaniach empirycznych, według mnie, dowodzą, że pozycja procesowa nieletniego jest wyjątkowo słaba, a co za tym idzie, jego dobro jest istotnie zagrożone.

Z tych względów uważam, że podporządkowanie postępowania z nieletnimi procedurze cywilnej jeszcze potęguje ten stan rzeczy i z tego powodu nie jest rozwiązaniem trafnym. W mojej ocenie, godzi ono w prawo nieletniego do rzetelnego procesu i znacznie obniża uprzednio, tj. przed nowelizacją u.p.n. z 2013 r., obowiązujące w Polsce standardy postępowania z nieletnimi.

Podobny pogląd został wyrażony w piśmiennictwie¹¹¹⁰. Warto odnotować, że M. Szwał¹¹¹¹ dodatkowo poddał w wątpliwość konstytucyjność przyjętego rozwiązania

¹¹⁰⁶ Zob. Wyrok ETPC z dnia 2 marca 2010 r. wydany w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce (skarga nr 54729/00), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

¹¹⁰⁷ Szerzej zob. rozdz. 1.3.7. niniejszej pracy.

¹¹⁰⁸ A. Gaberle, *Diagnozowanie...*, op. cit., s. 28.

¹¹⁰⁹ M. Korcyl-Wolska, *Dostęp do sądu nieletniego...*, op. cit., s. 304 i pow. tam badania empiryczne.

podnosząc, że: „postępowanie w sprawach nieletnich poddano przepisom procedury niewłaściwej dla rozstrzygania o odpowiedzialności za dokonanie czynu karalnego. Mimo, że prawo do rzetelnego procesu nieletniego charakteryzuje wyższy standard konstytucyjny, to na poziomie ustawodawstwa zwykłego i praktyki nieletnim zapewniono standard o wiele niższy niż dorosłym oskarżonym. Przepisy ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich wymagają kontroli z konstytucyjnymi przepisami dotyczącymi prawa do obrony oraz prawa do odpowiedniego ukształtowania procedury sądowej”.

Uważam, że spostrzeżenia M. Szwasta są uzasadnione, a wysunięte przez niego postulaty zbadania konstytucyjności przyjętych rozwiązań zasługują na poparcie.

Należy podkreślić, iż w doktrynie¹¹¹² prezentowany jest trafny pogląd, że podporządkowanie postępowania z nieletnimi procedurze cywilnej ma ten skutek, że nieletniemu nie zapewnia się charakterystycznych dla postępowania karnego gwarancji procesowych.

Moim zdaniem, na szczególną uwagę zasługują podnoszone w literaturze zarzuty dotyczące tego, że k.p.c. nie gwarantuje nieletniemu, w taki sposób w jaki gwarantuje oskarżonemu k.p.k.:

- zasady domniemania niewinności (art. 5 § 1 k.p.k.)¹¹¹³ - przy czym zgadzam się z M. Pieszczyk¹¹¹⁴, że istnienie tej zasady w postępowaniu z nieletnimi należy opierać na art. 42 ust. 3 Konstytucji, który stanowi, że: „Każdego uważa się za niewinnego, dopóki jego wina nie zostanie stwierdzona prawomocnym wyrokiem sądu”¹¹¹⁵;
- zasady rozstrzygania niedających się usunąć wątpliwości na jego korzyść, tj. zasady *in dubio pro reo* (art. 5 § 2 k.p.k.)¹¹¹⁶;
- zakazu *reformationis in peius* (art. 434 § 1 k.p.k.)¹¹¹⁷;

¹¹¹⁰ M. Szwast, *Kilka uwag...*, op. cit., s. 25-28; B. Stańdo-Kawecka, J. Kusztal, *Ochrona praw...*, op. cit., s. 171-172; P. Czarnecki, *Status...*, op. cit., s. 60; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 91.

¹¹¹¹ M. Szwast, *Kilka uwag...*, op. cit., s. 28.

¹¹¹² M. Szwast, *Kilka uwag...*, op. cit., s. 27; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 91.

¹¹¹³ M. Szwast, *Kilka uwag...*, op. cit., s. 27; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 91.

¹¹¹⁴ M. Pieszczyk, *Prawo do...*, op. cit., s. 333.

¹¹¹⁵ Zob. też rozdz. 2.2.4. niniejszej pracy, gdzie zaproponowano regulację zasady domniemania niewinności w postępowaniu z nieletnimi.

¹¹¹⁶ M. Szwast, *Kilka uwag...*, op. cit., s. 27; A. Mudrecki, *Prawo nieletniego...*, op. cit., s. 91. Zob. też rozdz. 2.2.4., gdzie zaproponowano regulację zasady *in dubio pro reo* w postępowaniu z nieletnimi.

¹¹¹⁷ M. Szwast, *Kilka uwag...*, op. cit., s. 27. Zob. też rozdz. 3.3.3. niniejszej pracy, gdzie zaproponowano regulację zakazu *reformationi in peius* w postępowaniu z nieletnimi.

- zakazu zastępowania dowodu z zeznań treścią pism, zapisów lub notatek urzędowych (art. 174 k.p.k.)¹¹¹⁸;
- prawa do korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza (art. 72 § 1 k.p.k.)¹¹¹⁹;
- prawa do bycia obecnym przy wszystkich czynnościach postępowania dowodowego (art. 390 § 1 k.p.k.)¹¹²⁰;
- prawa do zaskarżenia orzeczenia sądu II instancji (art. 519 k.p.k.)¹¹²¹;
- obrony obligatoryjnej (art. 79 i 80 k.p.k.)¹¹²²;
- obrony bezpłatnej (art. 78 k.p.k.)¹¹²³.

Warto w tym miejscu podkreślić, że co prawda u.p.n. w art. 32c § 1 i 2¹¹²⁴ określa przypadki obrony obligatoryjnej¹¹²⁵, ale są one węższe niż przypadki przewidziane w k.p.k., który przewiduje ponadto obronę obligatoryjną:

- dla osób, które nie ukończyły lat 18 (art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k.)¹¹²⁶;
- gdy sąd uzna to za niezbędne ze względu na okoliczności utrudniające obronę (art. 79 § 2 k.p.k.)¹¹²⁷;
- przed sądem okręgowym, jeśli oskarżonemu zarzuca się popełnienie zbrodni (art. 80 k.p.k.)¹¹²⁸.

¹¹¹⁸ M. Szwaś, *Kilka uwag...*, op. cit. s. 27.

¹¹¹⁹ Tamże, s. 27.

¹¹²⁰ Tamże, s. 27.

¹¹²¹ M. Korcył-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 184-185.

¹¹²² M. Szwaś, *Kilka uwag...*, op. cit., s. 27. Zob. też. rozdz. 4.1.3.9., gdzie zaproponowano regulację obrony obligatoryjnej w postępowaniu z nieletnimi.

¹¹²³ Tamże, s. 27-28.

¹¹²⁴ Art. 32c u.p.n. stanowi, że:

„§ 1. Jeżeli interesy nieletniego i jego rodziców albo opiekuna pozostają w sprzeczności, a nieletni nie ma obrońcy, prezes sądu wyznacza mu obrońcę z urzędu.

§ 2. Jeżeli nieletni nie ma obrońcy i jednocześnie:

1) jest głuchy, niemy lub niewidomy lub

2) zachodzi uzasadniona wątpliwość, czy jego stan zdrowia psychicznego pozwala na udział w postępowaniu lub prowadzenie obrony w sposób samodzielny oraz rozsądny, lub

3) nieletniego umieszczono w schronisku dla nieletnich

- prezes sądu wyznacza mu obrońcę z urzędu.”

§ 3. Nieletni może złożyć wniosek o ustanowienie obrońcy z urzędu. Prezes sądu uwzględni wniosek, jeżeli udział obrońcy w sprawie uzna za potrzebny, a nieletni lub jego rodzice nie są w stanie ponieść kosztów wynagrodzenia obrońcy z wyboru bez uszczerbku dla niezbędnego utrzymania siebie i rodziny. Na odmowę ustanowienia obrońcy przysługuje zażalenie.

§ 4. Obrońca nieletniego może przedsięwziąć czynności procesowe jedynie na korzyść nieletniego, uwzględniając jego słuszny interes.

¹¹²⁵ Szerzej na temat obrony obligatoryjnej nieletnich *de lege ferenda* zob. rozdz. 4.1.3.9. niniejszej pracy.

¹¹²⁶ Treść przepisu powołano w rozdz. 2.1.4.2. niniejszej pracy.

¹¹²⁷ Art. 79 § 2 k.p.k. stanowi, że „Oskarżony musi mieć obrońcę również wtedy, gdy sąd uzna to za niezbędne ze względu na inne okoliczności utrudniające obronę”.

¹¹²⁸ Art. 80 k.p.k. stanowi, że: „Oskarżony musi mieć obrońcę w postępowaniu przed sądem okręgowym, jeżeli zarzucono mu zbrodnię. W takim wypadku udział obrońcy w rozprawie głównej jest obowiązkowy.”

Kontynuując temat prawa nieletniego do obrony, zasługuje na uwagę, że aktualnie obowiązujące przepisy u.p.n. nie zapewniają w sposób należyty prawa nieletniego do otrzymania bezpłatnej pomocy prawnej z urzędu.

Jest symptomatyczne, że *de lege lata*, dla ustanowienia nieletniemu obrońcy z urzędu, u.p.n. wymaga nie tylko wykazania niemożności pokrycia kosztów obrony – jak czyni to obecnie k.p.k., lecz również uznania przez prezesa sądu takiej obrony za potrzebną. Już na etapie opinii o projekcie nowelizacji u.p.n. zarzut w tym zakresie podnosiła Helsińska Fundacja Praw Człowieka¹¹²⁹ podkreślając, że: „takie rozwiązanie obniża standard prawa do obrony nieletniego”.¹¹³⁰

Trudno zrozumieć, że rozwiązania prawne przyjęte w u.p.n. na mocy noweli z 2013 r. poszły w kierunku ograniczenia możliwości przyznania nieletniemu obrońcy z urzędu, zwłaszcza, że niemal w tym samym czasie, na mocy art. 1 pkt 23 ustawy z dnia 27 września 2013 r. o zmianie ustawy - Kodeks postępowania karnego¹¹³¹ oraz niektórych innych ustaw wprowadzono do k.p.k. art. 80a¹¹³², który uzależniał przyznanie prawa do obrońcy z urzędu wyłącznie od wniosku oskarżonego - bez konieczności wykazania niemożności pokrycia kosztów obrony z wyboru.

Co prawda wskazana regulacja została wprowadzona do k.p.k. w związku ze zwiększeniem kontrydiktoryjności tego postępowania i uchylona później ustawą z dnia 11 marca 2016 r. o zmianie ustawy - Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw¹¹³³, z uwagi na – jak wskazano w uzasadnieniu¹¹³⁴ - powrót do modelu „kontrydiktoryjno-inkwizycyjnego” – to jednak *ratio legis*, jakie jej towarzyszyło –

¹¹²⁹ Opinia prawna Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka z dnia 13 maja 2013 r..., op. cit., s. 5-6.

¹¹³⁰ Tamże, s. 6.

¹¹³¹ Ustawa z dnia 27 września 2013 r. o zmianie ustawy - Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 1247.

¹¹³² Art. 80a k.p.k. stanowił, że:

„ § 1. Na wniosek oskarżonego, który nie ma obrońcy z wyboru, prezes sądu, sąd lub referendarz sądowy wyznacza w postępowaniu sądowym obrońcę z urzędu, chyba że ma zastosowanie art. 79 § 1 lub 2 albo art. 80. W takim wypadku udział obrońcy w rozprawie głównej jest obowiązkowy.

§ 2. Przepis § 1 zdanie pierwsze stosuje się odpowiednio do wyznaczenia obrońcy w celu dokonania określonej czynności procesowej w toku postępowania sądowego,

§ 3. Ponowne wyznaczenie obrońcy w trybie, o którym mowa w § 1 i 2, jest dopuszczalne jedynie w szczególnie uzasadnionych wypadkach.”.

¹¹³³ Ustawa z dnia 11 marca 2016 r. o zmianie ustawy - Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 437.

¹¹³⁴ Zob. Projekt ustawy o zmianie ustawy - Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw. oraz uzasadnienie przekazane Marszałkowi Sejmu przez Prezesa Rady Ministrów w dniu 27 stycznia 2016 r., Druk nr 207, <http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/0/0DCDFBC92E81FB4CC1257F47004B0C7D/%24File/207.pdf>, dostęp: 11 września 2017 r.

zapewnienie realnego prawa do obrony – ma szczególny wymiar w postępowaniu w sprawach nieletnich, gdzie prawo do obrony z urzędu powinno być, moim zdaniem, uregulowane co najmniej w sposób analogiczny, jak w nieobowiązującym już art. 80a k.p.k.¹¹³⁵

Niemniej jednak najtrafniejszym rozwiązaniem byłoby przyznanie obrony obligatoryjnej wszystkim nieletnim, o czym będzie mowa w dalszej części pracy.

Przechodząc do dalszych rozważań na temat obniżenia standardu rzetelnego procesu w sprawach nieletnich w związku z nowelą u.p.n. z 2013 r. i podporządkowaniem postępowania z nieletnimi procedurze cywilnej, chciałabym wskazać, że w mojej ocenie, aktualnie w postępowaniu z nieletnimi nie znajdują zastosowania również inne, niż wyżej wymienione, gwarancje procesowe przewidziane w k.p.k., w szczególności:

- wynikająca z zasady informacji gwarancja nieponoszenia negatywnych skutków prawnych w wyniku braku stosownego pouczenia lub błędnej jego treści (art. 16 k.p.k.¹¹³⁶), co właśnie w postępowaniu z nieletnimi powinno mieć szczególne znaczenie¹¹³⁷;
- obowiązek sądu uprzedzenia stron postępowania o zmianie kwalifikacji prawnej czynu przed wydaniem rozstrzygnięcia, co może na wniosek oskarżonego skutkować przerwaniem rozprawy w celu umożliwienia mu przygotowania się do obrony (art. 399 k.p.k.¹¹³⁸);
- liczne zakazy i gwarancje dowodowe, w tym:

¹¹³⁵ Zob. propozycje uregulowania tej kwestii w rozdz. 4.1.3.9. niniejszej pracy.

¹¹³⁶ Art. 16 k.p.k. stanowi, że:

„§ 1. Jeżeli organ prowadzący postępowanie jest obowiązany pouczyć uczestników postępowania o ciążyących obowiązkach i o przysługujących im uprawnieniach, brak takiego pouczenia lub mylne pouczenie nie może wywoływać ujemnych skutków procesowych dla uczestnika postępowania lub innej osoby, której to dotyczy.

§ 2. Organ prowadzący postępowanie powinien ponadto w miarę potrzeby udzielać uczestnikom postępowania informacji o ciążyących obowiązkach i o przysługujących im uprawnieniach także w wypadkach, gdy ustawa wyraźnie takiego obowiązku nie stanowi. W razie braku takiego pouczenia, gdy w świetle okoliczności sprawy było ono nieodzowne, albo mylnego pouczenia, stosuje się odpowiednio § 1.”

¹¹³⁷ Warto odnotować, że art. 32a u.p.n. nakłada na organy obowiązek doręczenia stronom oraz ujawnionemu pokrzywdzonemu postanowienia o wszczęciu postępowania „wraz z pouczeniem o przysługujących im prawach i ciążyących na nich obowiązkach”, lecz nie przewiduje wprost konsekwencji braku takiego pouczenia lub błędnej jego treści. K.p.c. stawia w tym zakresie jeszcze mniejsze wymagania stanowiąc w art. 5, że „W razie uzasadnionej potrzeby sąd może udzielić stronom i uczestnikom postępowania występującym w sprawie bez adwokata, radcy prawnego, rzecznika patentowego lub radcy Prokuratury Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej niezbędnych pouczeń co do czynności procesowych.”

Zob. propozycję uregulowania tej kwestii w rozdz. 4.1.3.9. niniejszej pracy.

¹¹³⁸ Art. 399 k.p.k. stanowi, że:

„§ 1. Jeżeli w toku rozprawy okaże się, że nie wychodząc poza granice oskarżenia można czyn zakwalifikować według innego przepisu prawnego, sąd uprzedza o tym obecne na rozprawie strony.

§ 2. Na wniosek oskarżonego można przerwać rozprawę w celu umożliwienia mu przygotowania się do obrony.”.

- zakaz przesłuchiwania duchownego na okoliczności, o których dowiedział się przy spowiedzi (art. 178 pkt 2 k.p.k.¹¹³⁹),
- zakaz przesłuchiwania mediatora na okoliczności o których dowiedział się od oskarżonego lub pokrzywdzonego w trakcie mediacji (art. 178a k.p.k.¹¹⁴⁰). Co prawda art. 259¹k.p.c.¹¹⁴¹ również stanowi, że mediator nie może być świadkiem, jednak dopuszcza – za zgodą stron – możliwość zwolnienia mediatora z tajemnicy mediacji.
- zakaz traktowania jako dowodu oświadczeń oskarżonego, na okoliczność popełnionego czynu, złożonych przed biegłym lub lekarzem udzielającym pomocy medycznej (art. 199 k.p.k.¹¹⁴²),
- zakaz wpływania na wypowiedzi osoby przesłuchiwanej przez zadawanie pytań sugerujących, przymus, groźbę bezprawną, stosowanie hipnozy, środków chemicznych lub technicznych wpływających na procesy psychiczne osoby przesłuchiwanej albo mających na celu kontrolę nieświadomych reakcji jej organizmu (art. 171 § 4¹¹⁴³ i 5 k.p.k.¹¹⁴⁴),
- zakaz wydawania opinii psychiatrycznej przez psychiatrów pozostających ze sobą w związku małżeńskim lub będących w innym stosunku, który mógłby wywołać uzasadnioną wątpliwość co do ich samodzielności (art. 202 § 4 k.p.k.¹¹⁴⁵),
- prawo odmowy zeznań świadka, któremu w innej toczącej się sprawie zarzuca się współudział w popełnieniu czynu (art. 182 § 3 k.p.k.¹¹⁴⁶),

¹¹³⁹ Art. 178 k.p.k. stanowi, że:

„Nie wolno przesłuchiwać jako świadków:

1) obrońcy albo adwokata lub radcy prawnego działającego na podstawie art. 245 § 1, co do faktów, o których dowiedział się udzielając porady prawnej lub prowadząc sprawę,

2) duchownego co do faktów, o których dowiedział się przy spowiedzi.”

¹¹⁴⁰ Art. 178a k.p.k. stanowi, że „Nie wolno przesłuchiwać jako świadka mediatora co do faktów, o których dowiedział się od oskarżonego lub pokrzywdzonego prowadząc postępowanie mediacyjne, z wyłączeniem informacji o przestępstwach, o których mowa w art. 240 § 1 Kodeksu karnego.”

¹¹⁴¹ Art. 259¹K.p.c. stanowi, że „Mediator nie może być świadkiem co do faktów, o których dowiedział się w związku z prowadzeniem mediacji, chyba że strony zwolnią go z obowiązku zachowania tajemnicy mediacji.”

¹¹⁴² Art. 199 k.p.k. stanowi, że „Złożone wobec biegłego albo wobec lekarza udzielającego pomocy medycznej oświadczenia oskarżonego, dotyczące zarzucanego mu czynu, nie mogą stanowić dowodu.”

¹¹⁴³ Art. 171 § 4 k.p.k. stanowi, że „Nie wolno zadawać pytań sugerujących osobie przesłuchiwanej treść odpowiedzi.”

¹¹⁴⁴ Art. 171 § 5 k.p.k. stanowi, że:

„Niedopuszczalne jest:

1) wpływanie na wypowiedzi osoby przesłuchiwanej za pomocą przymusu lub groźby bezprawnej;

2) stosowanie hipnozy albo środków chemicznych lub technicznych wpływających na procesy psychiczne osoby przesłuchiwanej albo mających na celu kontrolę nieświadomych reakcji jej organizmu w związku z przesłuchaniem.”

¹¹⁴⁵ Art. 202 § 4 k.p.k. dotyczący opiniowania psychiatrycznego stanowi, że: „Biegli nie mogą pozostawać ze sobą w związku małżeńskim ani w innym stosunku, który mógłby wywołać uzasadnioną wątpliwość co do ich samodzielności.”

¹¹⁴⁶ Art. 182 § 3 k.p.k. stanowi, że: „Prawo odmowy zeznań przysługuje także świadkowi, który w innej toczącej się sprawie jest oskarżony o współudział w przestępstwie objętym postępowaniem.”

- możliwość zwolnienia od obowiązku składania zeznań osoby (na jej wniosek) pozostającej z oskarżonym w szczególnie bliskim stosunku (art. 185 k.p.k.¹¹⁴⁷),
- możliwość przesłuchania świadka z udziałem biegłego lekarza lub biegłego psychologa, jeżeli istnieje wątpliwość co do jego stanu psychicznego, stanu rozwoju umysłowego, zdolności postrzegania lub odtwarzania przez niego spostrzeżeń, czemu świadek nie może się sprzeciwić (art. 192 § 2 k.p.k.¹¹⁴⁸),
- wprost określony w ustawie zakaz łączenia funkcji świadka i biegłego (art. 196 § 1 k.p.k.¹¹⁴⁹).

Nie jest dla mnie jednoznaczne, czy w postępowaniu z nieletnimi obowiązuje zakaz dowodowy, o którym mowa w art. 178 § 1 k.p.k., tj. zakaz przesłuchiwania obrońcy na okoliczność, o której dowiedział się w związku z prowadzeniem sprawy. Co prawda art. 20 § 1 u.p.n. nakazuje odpowiednie stosowanie przepisów k.p.k. do powoływania i działania obrońcy, jednak, moim zdaniem, przedmiotowy zakaz nie dotyczy się działania obrońcy, lecz adresowany jest do organów procesowych i wchodzi w zakres regulacji dotyczących postępowania dowodowego. Gdyby jednak przyjąć, że w postępowaniu z nieletnimi przedmiotowy zakaz nie obowiązuje, to uważam, iż w ogóle należałoby podważyć istnienie prawa do obrony w postępowaniu z nieletnimi.

Należy zwrócić uwagę, że o ile wszystkie wyżej wymienione zakazy dowodowe nie mają zastosowania w postępowaniu sądowym, to jednak zgodnie z art. 20 § 1 u.p.n. obowiązują w sytuacji zbierania, utrwalania i przeprowadzania dowodów przez Policję, co może doprowadzić do tak niewyobrażalnych skutków, że osoba, która mogła skorzystać z prawa odmowy zeznań w toku czynności przeprowadzanych przez Policję będzie miała jednak obowiązek zeznawać przed sądem. Na problem ten i wiążące się z nim „znaczące trudności o charakterze procesowym”¹¹⁵⁰ zwrócił uwagę P. Górecki.

Mając na względzie powyższe uwagi należy, moim zdaniem, stwierdzić, że ustawodawca nowelizując u.p.n. w 2013 r. i poddając w ramach tej nowelizacji postępowanie z nieletnimi w przemożnym zakresie procedurze cywilnej nie uwzględnił tego,

¹¹⁴⁷ Art. 185 k.p.k. stanowi, że: „Można zwolnić od złożenia zeznania lub odpowiedzi na pytania osobę pozostającą z oskarżonym w szczególnie bliskim stosunku osobistym, jeżeli osoba taka wnosi o zwolnienie.”

¹¹⁴⁸ Art. 192 § 2 k.p.k. stanowi, że: „Jeżeli istnieje wątpliwość co do stanu psychicznego świadka, jego stanu rozwoju umysłowego, zdolności postrzegania lub odtwarzania przez niego spostrzeżeń, sąd lub prokurator może zarządzić przesłuchanie świadka z udziałem biegłego lekarza lub biegłego psychologa, a świadek nie może się temu sprzeciwić.”

¹¹⁴⁹ Art. 196 § 1 k.p.k. stanowi, że: „§ Nie mogą być biegłymi osoby wymienione w art. 178, 182 i 185 oraz osoby, do których odnoszą się odpowiednie przyczyny wyłączenia wymienione w art. 40 § 1 pkt 1-3 i 5, osoby powołane w sprawie w charakterze świadków, a także osoby, które były świadkiem czynu.”

¹¹⁵⁰ P. Górecki (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 136, teza 1 do art. 20 u.p.n.

na co trafnie zwróciła uwagę M. Pieszczyk¹¹⁵¹, że nadrzędna dyrektywa postępowania z nieletnimi, jaką jest dobro dziecka „może być zrealizowana tylko w warunkach urzeczywistniających model procesu rzetelnego.” Zdaniem tej autorki jest tak dlatego, ponieważ dyrektywa dobra dziecka, rozumiana jako dążenie do osiągnięcia korzystnych zmian w osobowości i zachowaniu nieletniego, przemawia za tym, aby działanie organów procesowych szanujących prawa i gwarancje nieletniego wzbudzało w nim zaufanie i tym samym, poprzez prawidłowy przykład, budowało społecznie oczekiwaną postawę przestrzegania prawa. Uważam, że pogląd ten zasługuje na poparcie.

Warto odnotować, na co wskazują B. Stańdo-Kawecka i J. Kusztal¹¹⁵², że prawo polskie, które przewiduje prowadzenie całego postępowania w sprawach nieletnich, którym zarzuca się popełnienie czynu zabronionego, w oparciu o przepisy procedury cywilnej jest ewenementem na skalę europejską i „budzi poważne wątpliwości dotyczące zapewnienia «dziecku w konflikcie z prawem» praw i gwarancji procesowych przewidzianych w dokumentach międzynarodowych”.

W doktrynie wskazuje się również, że u.p.n., z uwagi na odesłanie do dwóch różnych procedur postępowania uregulowanych przepisami k.p.c. i k.p.k., „jest aktem o jednej z najmniejszych spójności i czytelności pod względem prawidłowej legislacji¹¹⁵³ spośród wszystkich polskich znaczących aktów normatywnych. Skutkuje to licznymi trudnościami w jego interpretacji przez osoby, które na co dzień stosują ustawę.”¹¹⁵⁴ – według mnie z pewnością nie sprzyja rzetelności postępowania.

Okoliczności, jakie towarzyszyły uchwaleniu noweli z 2013 r., a w szczególności pominięcie krytycznych uwag opiniodawców oraz brak należytych konsultacji społecznych¹¹⁵⁵ skłaniają mnie do wniosku, że dyrektywa dobra dziecka została pominięta już na etapie stanowienia wprowadzonego tą nowelą prawa, chociaż byłoby pewną niesprawiedliwością, pominięcie tych rozwiązań, które wprowadzone na mocy tej noweli – przyniosły dla nieletnich korzystne zmiany.

¹¹⁵¹ M. Pieszczyk, *Prawo do...*, op. cit., s. 332.

¹¹⁵² B. Stańdo-Kawecka, J. Kusztal, *Ochrona praw...*, op. cit., s. 171-172.

¹¹⁵³ W piśmiennictwie zwrócono uwagę na treść § 84 Rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie "Zasad techniki prawodawczej", Dz. U. z 2016 r., poz. 283, t.j. z dnia 7 marca 2016 r., który stanowi, że: „Jeżeli zmiany wprowadzane w ustawie miałyby być liczne albo miałyby naruszać konstrukcję lub spójność ustawy albo gdy ustawa była już poprzednio wielokrotnie nowelizowana, opracowuje się projekt nowej ustawy.” Zob. B. Grabowska, M. Szwał, *Koncepcje legislacyjne w obszarze ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) M. Szwał i in. (red.), *Rzetelność...*, op. cit., s. 52.

¹¹⁵⁴ B. Grabowska, M. Szwał, *Koncepcje...*, op. cit., s. 45.

¹¹⁵⁵ Szerzej zob. Opinia prawna Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka z dnia 13 maja 2013 r..., op. cit., s. 3-4.

Niewątpliwie na uwagę i pozytywną ocenę zasługują dodane wówczas:

- art. 18a pkt 2, który stanowi, że nieletniemu przysługuje prawo „do odmowy składania wyjaśnień lub odpowiedzi na poszczególne pytania - o czym należy go pouczyć przed przystąpieniem do przesłuchania lub wysłuchania.” – co ostatecznie rozstrzygnęło wątpliwości co do tego, czy nieletniemu przysługują takie prawa w postępowaniu podporządkowanemu przepisom k.p.c. Mając dodatkowo na uwadze regulacje przewidziane w art. 19 u.p.n.¹¹⁵⁶ regulującym czynność wysłuchania, gdzie wskazano na konieczność zapewnienia nieletniemu swobody wypowiedzi oraz wysłuchania w warunkach zbliżonych do naturalnych oraz art 32f u.p.n.¹¹⁵⁷ regulujący czynność przesłuchania nieletniego przez Policję, gdzie jako jeden z wymogów przewidziano obecności przy tej czynności rodziców, opiekuna, obrońcy lub innej osoby bliskiej dla nieletniego – można przyjąć, że *de lege lata* prawo nieletniego do milczenia oraz swobodnej wypowiedzi zostało formalnie zagwarantowane. Faktyczną możliwość korzystania z tego prawa szerzej omówię w rozdz. 4.1. niniejszej pracy;
- art. 32r u.p.n.¹¹⁵⁸ – wskazany przepis nakłada na sąd obowiązek wydania orzeczenia „*quasi* uniewinniającego”, w sytuacji, gdy sąd rodzinny dojdzie do przekonania, że nieletni nie popełnił czynu karalnego, ani nie wykazuje innych przejawów demoralizacji, co stanowi istotne narzędzie ochrony nieletniego przed stygmatyzacją¹¹⁵⁹ - na co zwracałam już uwagę w rozdz. 2.2.4. niniejszej pracy.

Na koniec chciałabym zwrócić uwagę, że nadal konsekwentnie wysuwany jest w doktrynie¹¹⁶⁰ postulat stworzenia nowej kompleksowej regulacji dotyczącej problematyki nieletnich.

¹¹⁵⁶ Zgodnie z art. 19 u.p.n.: „Przy wysłuchaniu nieletniego należy dążyć do zapewnienia mu pełnej swobody wypowiedzenia się. Wysłuchanie nieletniego powinno odbywać się w warunkach zbliżonych do naturalnych, w miarę potrzeby w miejscu zamieszkania nieletniego, przy czym unikać należy wielokrotnego wysłuchiwanie nieletniego co do tych samych okoliczności lub okoliczności ustalonych już innymi dowodami i niebudzących wątpliwości.”

¹¹⁵⁷ Zgodnie z art. 32f u.p.n.: „Przesłuchanie nieletniego przez Policję odbywa się w obecności rodziców, którym przysługuje władza rodzicielska, albo opiekuna lub obrońcy nieletniego, a jeżeli zapewnienie ich obecności byłoby w danym wypadku niemożliwe, należy wezwać wskazaną przez nieletniego osobę mu bliską, przedstawiciela szkoły, do której nieletni uczęszcza, asystenta rodziny, koordynatora rodzinnej pieczy zastępczej lub przedstawiciela organizacji społecznej, do której zadań statutowych należy oddziaływanie wychowawcze na nieletnich lub wspomaganie procesu ich resocjalizacji. Przepis art. 19 stosuje się odpowiednio.”

¹¹⁵⁸ Treść przepisu powołano w rozdz. 2.2.4. niniejszej pracy.

¹¹⁵⁹ Szerzej zob. rozdz. 2.2.4. niniejszej pracy.

¹¹⁶⁰ B. Grabowska, M. Szwał, *Koncepcje...*, op. cit., s. 45 i pow. tam opinie.

Do postulatu tego się przyłączam, traktując go jako podstawowy wniosek *de lege ferenda*. Moim zdaniem, taka kompleksowa ustawa powinna przyjąć tytuł: „Materialne, procesowe i wykonawcze prawo nieletnich”, a jej rozwiązania procesowe, które stanowić będą znaczną część tego aktu, wzorowane powinny być przede wszystkim na przepisach k.p.k. – podobnie jak projekty z lat 2005 i 2008, by zapewnić nieletniemu stosowne gwarancje procesowe – w tym gwarancje wynikające z zakazów dowodowych, co nie wyklucza jednak przyjęcia pewnych, korzystnych dla nieletniego rozwiązań prawnych, które wykształciły się na gruncie procedury cywilnej¹¹⁶¹.

Uważam ponadto, że procedura postępowania tworzona na potrzeby spraw nieletnich powinna przewidywać wiele uproszczeń i udogodnień dla nieletniego, tak aby wreszcie mógł nie tylko w teorii, lecz również w praktyce być stroną tego postępowania – co dotychczas, z niewiadomych przyczyn, pomijano.

Jest to o tyle niezrozumiałe, że na standard rzetelnego procesu sądowego składa się między innymi prawo nieletniego do odpowiedniego ukształtowania procedury sądowej – w sposób adekwatny do stopnia jego rozwoju, tzn. zapewniający nieletniemu możliwość rzeczywistego udziału w postępowaniu i podmiotowego traktowania – tak, aby urzeczywistnione zostało jego prawo do obrony materialnej – o czym szerzej będzie mowa w rozdz. 4.1., gdyż ma to ścisły związek z dyrektywą indywidualizacji.

Tymczasem, choć teoretycznie istnieje akt prawny – ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich – regulujący między innymi procedurę postępowania z nieletnimi – to nie spełnia on omawianego standardu rzetelnego postępowania.

Należy bowiem mieć na uwadze, że nie jest to ani akt, który regulowałby tę problematykę kompleksowo, gdyż posługuje się w art. 20 § 1 odesłaniami do postępowania cywilnego i postępowania karnego, ani nie przewiduje regulacji umożliwiających nieletniemu faktyczny udział w postępowaniu.

¹¹⁶¹ Szerzej zob. rozdz. 4.1.3.9. niniejszej pracy.

Reasumując dotychczasowe rozważania, dochodzę do przekonania, że **dobro dziecka w postępowaniu z nieletnimi polega przede wszystkim na dążeniu do:**

- osiągnięcia korzystnych zmian w osobowości i zachowaniu się nieletniego;
- wzbudzenia w nieletnim poczucia odpowiedzialności za własne czyny (podmiotowym traktowaniu nieletniego);
- respektowania poczucia godności nieletniego;
- przestrzegania praw nieletniego i przysługujących mu gwarancji procesowych wynikających z prawa polskiego i międzynarodowego;
- egzekwowania należytego wykonywania wobec nieletniego obowiązków opiekuńczo-wychowawczych przez jego rodziców lub opiekuna oraz udzielanie rodzinie nieletniego potrzebnego jej wsparcia.

De lege ferenda proponuję zatem, aby dyrektywę dobra nieletniego sformułować w następujący sposób:

[Dyrektywa dobra nieletniego]

„W sprawie nieletniego należy kierować się przede wszystkim jego dobrem:

- 1) dążąc do osiągnięcia korzystnych zmian w osobowości i zachowaniu się nieletniego oraz wzbudzenia w nim poczucia odpowiedzialności za własne czyny przy jednoczesnym respektowaniu jego poczucia godności oraz przysługujących mu praw i gwarancji procesowych;*
- 2) egzekwując należyte wykonywanie wobec nieletniego obowiązków opiekuńczo-wychowawczych przez jego rodziców lub opiekuna oraz udzielając im potrzebnego wsparcia.”*

Uważam, że taka regulacja prawna dyrektywy dobra dziecka byłaby zgodna z dotychczasowym dorobkiem myśli prawniczej – zarówno w wymiarze krajowym, jak i międzynarodowym.

ROZDZIAŁ IV

ZASADA INDYWIDUALIZACJI I ZASADA UWZGLĘDNIANIA INTERESU SPOŁECZNEGO W POSTĘPOWANIU Z NIELETNIMI

4.1 ZASADA INDYWIDUALIZACJI

4.1.1. Zasada indywidualizacji w dokumentach międzynarodowych

Już na wstępie należy podkreślić, że dokumenty międzynarodowe wyznaczające standardy postępowania z nieletnimi kładą szczególny nacisk na potrzebę indywidualnego podejścia do nieletnich, które ściśle łączy się z ustaleniem przyczyn ich demoralizacji.

Zasada indywidualizacji, nakładająca na organy procesowe obowiązek zebrania wszechstronnych informacji o nieletnim, stanowi jedną z podstawowych wytycznych prawa międzynarodowego. W Regułach Pekińskich z 29 listopada 1985 r.¹¹⁶² wskazano, że: „We wszystkich sprawach o przestępstwa nieletnich, z wyjątkiem o drobne przekroczenia, zanim właściwa władza wyda ostateczną decyzję poprzedzającą orzeczenie o zastosowaniu środków, należy dla ułatwienia jej wydania przeprowadzić wywiad środowiskowy celem ustalenia warunków życia nieletniego lub okoliczności, w których przestępstwo zostało popełnione.” (reguła 16.1.)

Warto zwrócić uwagę, że w preambule Zalecenia Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich z 17 września 1987 r.¹¹⁶³ stwierdzono ponadto, że: „reakcje społeczne na przestępczość nieletnich powinny uwzględniać osobowość i szczególne potrzeby nieletnich.”

Na szczególne zainteresowanie w kontekście dyrektywy indywidualizacji zasługuje Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa z 21 czerwca 2007 r.¹¹⁶⁴, gdzie podniesiono, że: „niełatwo jest klasyfikować w oderwaniu od rzeczywistości przyczyny powodujące przestępczość nieletnich, ponieważ

¹¹⁶² Szerzej na temat tego dokumentu zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

¹¹⁶³ Szerzej tamże.

¹¹⁶⁴ Szerzej na temat tego dokumentu zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

droga prowadząca ich do zachowań społecznie odbiegających od normy i w konsekwencji przestępczych w każdym przypadku wynika z indywidualnych szczególnych okoliczności tworzonych przez ich przeżycia i związanych z głównymi biegunami, wokół których rozwija się każde dziecko, tzn. rodziną, szkołą, gronem przyjaciół oraz w szerszym zakresie środowiskiem społeczno-gospodarczym, w którym żyje”. Ponadto w rezolucji tej wskazano, że: „główne czynniki powodujące przestępczość nieletnich to: brak organizacji, komunikacji i właściwych wzorców w rodzinie spowodowany często nieobecnością rodziców, problemy psychopatologiczne spowodowane przemocą i wykorzystywaniem seksualnym w rodzinie, nieprzekazywanie wartości społecznych w szkołach, a także ubóstwo, bezrobocie, wykluczenie społeczne i rasizm”. Dodano również, że: „inne istotne czynniki to silna tendencja do naśladowania cechująca młodzież, której osobowość się rozwija, zaburzenia osobowości związane ze spożywaniem alkoholu i używaniem narkotyków oraz pokazywanie w mediach, jak również na stronach internetowych i w grach komputerowych przykładów bezmyślnej, nadmiernej i niepotrzebnej przemocy.” – co, moim zdaniem, nie może być pomijane przy wyborze interwencji wychowawczej, która powinna różnić się w każdym z opisanych przypadków.

Zasada indywidualizacji jest zatem ściśle związana z doborem odpowiedniego dla nieletniego środka reakcji prawnej. Należy podkreślić, że w Zasadach europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich z 5 listopada 2008 r.¹¹⁶⁵ wskazano, że: „Nakładanie i realizacja kar czy środków odbywać się będą w oparciu o najlepiej pojęty interes nieletnich sprawców, w zależności od ciężkości popełnionego przestępstwa (zasada proporcjonalności) oraz z uwzględnieniem wieku, fizycznego i psychicznego dobra, rozwoju, zdolności i osobistych uwarunkowań sprawcy (zasada indywidualizacji), na podstawie ewentualnych ocen i raportów psychologicznych, psychiatrycznych lub społecznych.” (pkt I.A.5)

Również w Dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) w sprawie gwarancji procesowych dla dzieci będących podejrzanymi lub oskarżonymi w postępowaniu karnym z 11 maja 2016 r.¹¹⁶⁶ podkreślono, że: „Dzieci będące podejrzanymi lub oskarżonymi w postępowaniu karnym powinny mieć prawo do indywidualnej oceny służącej zidentyfikowaniu ich szczególnych potrzeb w zakresie ochrony, kształcenia, szkolenia i integracji społecznej, służącej ustaleniu, czy i w jakim zakresie dzieci wymagałyby

¹¹⁶⁵ Szerzej na temat tego dokumentu zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

¹¹⁶⁶ Szerzej na temat tego dokumentu zob. tamże.

zastosowania szczególnych środków w trakcie postępowania karnego, zakresu ich odpowiedzialności karnej oraz adekwatności określonej kary lub środka wychowawczego.

W indywidualnej ocenie należy w szczególności uwzględnić osobowość i stopień dojrzałości dziecka, jego sytuację ekonomiczną, społeczną i rodzinną, w tym otoczenie, w którym dziecko żyje, a także konieczność szczególnego traktowania dziecka ze względu na np. trudności w uczeniu się i komunikowaniu.” (pkt 35-37) – przy czym dyrektywa ta ma wyłączone zastosowanie do postępowań karnych, jak już była o tym mowa wcześniej.

Trzeba zauważyć, że standardy międzynarodowe czynią również z dyrektywy indywidualizacji istotny instrument mający zapewnić rzetelność postępowania w sprawach nieletnich poprzez zagwarantowanie nieletniemu, stosowanie do jego indywidualnych potrzeb, faktycznego w nim udziału. Wskazują na to Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dzieci z 17 listopada 2010 r.¹¹⁶⁷, gdzie podkreśla się, że: „Dzieci powinny być traktowane z troskliwością, wrażliwością, szacunkiem i sprawiedliwie w trakcie procedury lub sprawy, ze szczególnym zwróceniem uwagi na ich sytuację osobistą, dobro i indywidualne potrzeby oraz z pełnym poszanowaniem ich integralności fizycznej i psychicznej. Takie traktowanie należy im się bez względu na sposób, w jaki doszło do ich udziału w postępowaniu sądowym lub niesądowym lub w innego rodzaju interwencji i bez względu na ich status prawny i rolę w innej procedurze czy sprawie” (pkt III.C.1.) oraz przyjmując, że „Należy wspierać bliską współpracę pomiędzy specjalistami różnych dziedzin, przy pełnym poszanowaniu prawa dziecka do życia rodzinnego i prywatnego, w celu wszechstronnego zrozumienia dziecka, jak również oceny jego sytuacji prawnej, psychologicznej, społecznej, emocjonalnej, fizycznej i zdolności poznawczych.” (pkt IV.A.5.)

4.1.2. Zasada indywidualizacji w prawie polskim

4.1.2.1. Zasada indywidualizacji jako wyraz rodzącego się zainteresowania osobą nieletniego i przyczyna prowadzenia badań osobopoznawczych

Wymaga podkreślenia, że indywidualizacja¹¹⁶⁸, która na plan pierwszy wysuwa nie tyle czyn nieletniego, co jego osobę i ściśle wiąże się z tematyką badań

¹¹⁶⁷ Szerzej zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

¹¹⁶⁸ Szerzej na ten temat P. Wierzbicki, *Indywidualizacja środków stosowanych w postępowaniu z nieletnimi*, NP 1984, nr 9, s. 73; A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie..*, op. cit., s. 75; P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*

osobopoznawczych, o których będzie mowa dalej, jako istotna dyrektywa postępowania z nieletnimi, przyświecała polskiej praktyce sądowej jeszcze zanim podkreślono jej doniosłe znaczenie w dokumentach międzynarodowych.

Zaznaczyć należy, na co zwracają uwagę E. Skrętowicz i A. Kieliańska¹¹⁶⁹, że badania specjalistyczne (o charakterze psychologicznym, kryminologicznym i psychiatrycznym) nieletnich, którzy popadli w konflikt z prawem, praktykowano jeszcze na długo przed uchwaleniem ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, na co wskazuje chociażby ten fakt, że w 1932 r. prof. S. Baleya utworzył w Polsce poradnię pedagogiczną przy Patronacie Opieki nad Więźniami. Poradnia ta prowadziła badania diagnostyczne nieletnich na użytek spraw sądowych – przyczyniając się do podkreślenia ich wagi w postępowaniu z nieletnimi¹¹⁷⁰.

W takim podmiotowym podejściu do nieletnich E. Skrętowicz i A. Kieliańska upatrują wpływ szkoły antropologicznej. Powołani autorzy wskazują, że badania osobopoznawcze początkowo miały być pomocą przy wykonywaniu środków izolacyjnych orzekanych wobec nieletnich, jednak z czasem, na skutek przemian społecznych i rozwoju nauki o człowieku, stały się istotnym źródłem informacji o nieletnim stanowiącym podstawę doboru przez sąd właściwego środka wychowawczego lub poprawczego.

W literaturze przyjmuje się¹¹⁷¹, że badania diagnostyczne upowszechniły się w systemie sądownictwa dla nieletnich dopiero po II wojnie światowej, a zwłaszcza w latach 60. XX w.

Jak wynika z przeprowadzonych przeze mnie analiz aktów prawnych z tego okresu, właśnie wtedy rozpoczęły swoją działalność pierwsze ośrodki diagnostyczno-selekcyjne¹¹⁷² przy zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich między innymi: w Sopocie¹¹⁷³,

op. cit., s. 22; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 26 i n.; G. Harasimiak, *Dyrektywa indywidualizacji w postępowaniu z nieletnimi* (w:) J.M. Stanik, L. Woszczek (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005, s. 327-337.

¹¹⁶⁹ E. Skrętowicz, A. Kielasińska, *Znaczenie opinii Rodzinnego Ośrodka Diagnostyczno-Konsultacyjnego w postępowaniu z nieletnimi* (w:) T. Bojarski (red.), *Orzekanie środków wychowawczych i poprawczych w praktyce sądów rodzinnych*, Lublin 1990, s. 113.

¹¹⁷⁰ Tamże, s. 113-114.

¹¹⁷¹ E. Skrętowicz, A. Kielasińska, *Znaczenie opinii...*, op. cit., s. 113; T. Iwaniuk, *O aktualnej sytuacji i zadaniach ośrodków diagnostycznych dla nieletnich*, PWS 1975, nr 7, s. 84-85, E. Holewińska-Łapińska, *Opinia w sprawie potrzeby zmian stanu prawnego normującego Rodzinne Ośrodki Diagnostyczno-Konsultacyjne*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2014, s. 2-16.

¹¹⁷² M. Kalinowski, J. Pełka, *Zarys...*, op. cit., s. 213-214.

¹¹⁷³ Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 15 lutego 1968 r. w sprawie wprowadzenia regulaminu organizacyjnego Ośrodka Diagnostyczno-Selekcyjnego w Sopocie, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 3, poz. 19.

w Warszawie-Falenicy¹¹⁷⁴, w Ignaciewie¹¹⁷⁵. W latach 70-tych znacząco przybywała liczba tych ośrodków¹¹⁷⁶.

Zarządzeniem Ministra Sprawiedliwości z dnia 10 września 1974 r. w sprawie organizacji i zakresu działania ośrodków diagnostycznych dla nieletnich¹¹⁷⁷ zmieniono nazwę tych ośrodków na ośrodki diagnostyczne i ujednolicono ich organizację. W § 1 pkt 1 tego zarządzenia wyartykułowano ich zadania: „Zadaniem ośrodka diagnostycznego, zwanego dalej «ośrodkiem», jest przygotowywanie dla sądów, prokuratur i zakładów dla nieletnich opinii o nieletnich na podstawie przeprowadzonych badań psychologicznych, pedagogicznych, lekarskich i środowiskowych oraz sprawowanie opieki specjalistycznej nad wychowankami zakładu dla nieletnich, przy którym ośrodek został powołany”.

Zarządzenie to utraciło moc z chwilą wejścia w życie zarządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 sierpnia 1978 r.¹¹⁷⁸ w sprawie organizacji i zakresu działania rodzinnych ośrodków diagnostyczno-konsultacyjnych (dalej RODK). Zgodnie z § 1 tego zarządzenia: „Rodzinny ośrodek diagnostyczno-konsultacyjny zwany dalej «ośrodkiem» jest placówką specjalistyczną w zakresie diagnozy, opieki specjalistycznej i poradnictwa w sprawach karnych nieletnich, w sprawach opiekuńczych oraz w innych sprawach rodzinnych”.

Od tej chwili funkcjonowały RODK - wyspecjalizowane organy diagnostyczne sądownictwa rodzinnego¹¹⁷⁹. RODK zostały legitymowane ustawowo do opiniowania

¹¹⁷⁴ Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 sierpnia 1968 r. w sprawie wprowadzenia regulaminu organizacyjnego Ośrodka Diagnostyczno – Selekcyjnego przy Schronisku dla Nieletnich w Warszawie – Falenicy, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 7, poz. 57.

¹¹⁷⁵ Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 kwietnia 1969 r. w sprawie wprowadzenia regulaminu organizacyjnego Ośrodka Diagnostyczno – Selekcyjnego przy Zakładzie Poprawczym i Schronisku dla Nieletnich w Ignaciewie, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 3, poz. 12.

¹¹⁷⁶ Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 1 września 1970 r. w sprawie utworzenia Ośrodków Diagnostyczno – Selekcyjnych w Szczecinie, Świdnicy i Dominowie i załącznik do tego zarządzenia, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 7, poz. 36; Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 9 września 1972 r. w sprawie utworzenia Ośrodków Diagnostyczno – Selekcyjnych w Katowicach – Janowie i Szubinie oraz zniesienia Ośrodka Diagnostyczno – Selekcyjnego w Bytomiu, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 5, poz. 34; Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 31 lipca 1973 r. w sprawie utworzenia Ośrodków Diagnostyczno – Selekcyjnych w Białymstoku, Koszalinie i Ostrowcu Świętokrzyskim, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 5, poz. 39; Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 września 1973 r. w sprawie utworzenia Ośrodka Diagnostyczno – Selekcyjnego w Krakowie, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 6, poz. 47; Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 29 października 1973 r. w sprawie przekształcenia Pracowni Diagnostyczno – Selekcyjnej Ośrodka Badań Przestępczości w Warszawie w Ośrodek Diagnostyczno – Selekcyjny, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 6, poz. 47; Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 30 maja 1974 r. w sprawie utworzenia Ośrodka Diagnostyczno – Selekcyjnego w Raciborzu.

¹¹⁷⁷ Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 10 września 1974 r. w sprawie organizacji i zakresu działania ośrodków diagnostycznych dla nieletnich, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości nr 8, poz. 44.

¹¹⁷⁸ Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości z 1978 r. Nr 3, poz. 17.

¹¹⁷⁹ E. Skrętowicz, A. Kielasińska, *Znaczenie opinii...*, op. cit., s. 113-114.

nieletnich z chwilą wejścia w życie u.p.n., tj. z dniem 13 maja 1983 r.¹¹⁸⁰, ponadto Minister Sprawiedliwości w drodze zarządzenia z dnia 26 kwietnia 1983 r. w sprawie organizacji i zakresu działania rodzinnych ośrodków diagnostyczno-konsultacyjnych, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 3, poz. 14, wydane na podstawie upoważnienia ustawowego zawartego w u.p.n., doprecyzował kompetencje tych ośrodków¹¹⁸¹.

RODK, jako organy pomocnicze sądów rodzinnych, działały przy sądach okręgowych prowadząc działalność diagnostyczną, poradnictwo i opiekę specjalistyczną z zakresu zapobiegania demoralizacji w sprawach nieletnich¹¹⁸². Należy odnotować, że w 2015 r. w Polsce działało 68 takich ośrodków (razem z filiami), w których pracowało łącznie 498 pedagogów i 137 innych pracowników¹¹⁸³.

Wymaga podkreślenia, że na zlecenie sądów rodzinnych, ośrodki przeprowadzały badanie nieletniego¹¹⁸⁴. Badanie nieletniego w RODK kończyło się wydaniem kompleksowej opinii o nieletnim, o jakiej mowa w art. 25 § 1 u.p.n., określającej właściwy kierunek oddziaływania na nieletniego.¹¹⁸⁵ Badania wykonywane przez RODK miały charakter

¹¹⁸⁰ Pierwotny tekst Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 35, poz. 228 zakres kompetencji ośrodków diagnostyczno-konsultacyjnych określał w art. 24 i 25 u.p.n.

Art. 24 u.p.n. w pierwotnym brzmieniu stanowił, że:

„§ 1. W celu ustalenia danych dotyczących nieletniego i jego środowiska zleca się przeprowadzenie wywiadu środowiskowego; w razie potrzeby kieruje się nieletniego na badanie do rodzinnego ośrodka diagnostyczno-konsultacyjnego lub innej odpowiedniej placówki specjalistycznej. Wydanie orzeczenia o umieszczeniu w zakładzie wychowawczym lub w innej placówce opiekuńczo-wychowawczej, zakładzie społecznym służby zdrowia lub zakładzie pomocy społecznej albo zakładzie poprawczym poprzedza się takimi badaniami.

§ 2. Minister Sprawiedliwości w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych określa, w drodze rozporządzenia, organy uprawnione do przeprowadzania wywiadów środowiskowych oraz zasady i tryb przeprowadzania takich wywiadów.”

Art. 25 u.p.n. w pierwotnym brzmieniu stanowił, że: „Jeżeli zachodzi potrzeba przeprowadzenia obserwacji w rodzinnym ośrodku diagnostyczno-konsultacyjnym, zarządza się umieszczenie nieletniego w takim ośrodku na czas określony, nie przekraczający 14 dni.”

¹¹⁸¹ Zgodnie ze wskazanym zarządzeniem:

„§ 1. Rodzinny ośrodek diagnostyczno – konsultacyjny zwany dalej ośrodkiem jest placówką specjalistyczną w zakresie diagnozy, opieki specjalistycznej i poradnictwa w sprawach nieletnich, w sprawach opiekuńczych małoletnich oraz w innych sprawach rodzinnych.

§ 2. Zadaniem ośrodka jest pomoc w prawidłowym stosowaniu środków i metod wychowawczych oraz prawidłowym ich wykonywaniu, w szczególności przez:

1) przeprowadzanie badań psychologicznych, pedagogicznych, lekarskich i środowiskowych oraz wydawanie na ich podstawie opinii o nieletnich i małoletnich, a także o ich rodzicach i opiekunach (...).”

¹¹⁸² W. Stojanowska, *Opinia osobopoznawcza dla sądów rodzinnych*, NP 1985, nr 2, s. 87; V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 171-173; E. Holewińska-Łapińska, *Opinia...*, op. cit.

¹¹⁸³ Mały Rocznik Statystyczny Polski 2016, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2016.

¹¹⁸⁴ Szerzej zob. K. Grześkowiak (w:) K. Grześkowiak, A. Krukowski (red.), W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa...*, op. cit., Warszawa 1991, s. 93 – 94, teza 2 do art. 24 u.p.n.; zob. też tamże s. 94, teza 3 do art. 24 u.p.n.; zob. też E. Skrętowicz, A. Kielasińska, *Znaczenie opinii...*, op. cit., s. 115 – 121; E. Kruk, E. Skrętowicz (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Komentarz. Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich...*, Warszawa 2014, s. 134.

¹¹⁸⁵ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., Lublin 2007, s. 95, teza 1 do art. 25 u.p.n.; zob. też P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit., s. 56.

ambulatoryjny, choć początkowo przepisy u.p.n. przewidywały możliwość przeprowadzenia obserwacji nieletniego (przez okres nie przekraczający 14 dni)¹¹⁸⁶.

Wyrokiem TK z dnia 28 października 2015 r., sygn. akt U 6/13¹¹⁸⁷ stwierdzono niekonstytucyjność działalności RODK z uwagi na wydawanie przez te ośrodki, z przekroczeniem umocowania ustawowego, opinii w sprawach rodzinnych i opiekuńczych. W aktualnym stanie prawnym, tj. od dnia 1 stycznia 2016 r., kiedy weszła w życie ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów¹¹⁸⁸, kompleksowa diagnoza osobowości nieletniego wydawana jest głównie przez opiniodawcze zespoły sądowych specjalistów¹¹⁸⁹ (zwane dalej OZSS), które na mocy powołanej ustawy zastąpiły rodzinne ośrodki diagnostyczno-konsultacyjne. Należy jednak mieć na uwadze, że RODK nie uległy likwidacji, lecz na mocy art. 25 ustawy o OZSS¹¹⁹⁰ przekształciły się w opiniodawcze zespoły sądowych specjalistów. Mamy zatem do czynienia z faktyczną kontynuacją działalności RODK.

Należy zwrócić uwagę, że OZSS (a uprzednio RODK), zajmując się badaniami osobopoznawczymi nieletnich, które są nieodzownie związane z dyrektywą indywidualizacji, stanowią dla sądu rodzinnego istotną pomoc w jej realizacji.

Wymaga podkreślenia, że *de lege lata*, do osobopoznawczych źródeł informacji o nieletnim¹¹⁹¹ należy zaliczyć:

¹¹⁸⁶ Art. 25 Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 35, poz. 228 – w pierwotnym brzmieniu stanowił, że „Jeżeli zachodzi potrzeba przeprowadzenia obserwacji w rodzinnym ośrodku diagnostyczno-konsultacyjnym, zarządza się umieszczenie nieletniego w takim ośrodku na czas określony, nie przekraczający 14 dni.”. Ustawa z dnia 15 września 2000 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 91, poz. 1010 wprowadziła nowe brzmienie art. 25 u.p.n., które przewidywało wyłącznie ambulatoryjne badania nieletniego przez RODK.

¹¹⁸⁷ Wyrok TK z dnia 28 października 2015 r., U 6/13, Dz. U. poz. 1796, OTK ZU z 2015 r., z. 9A, poz. 154, LEX nr 1821116.

¹¹⁸⁸ Ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów, Dz. U. poz. 1418, z późn. zm. Dz. U. z 2017 r., poz. 1139.

¹¹⁸⁹ Por. Zob. E. Kruk, E. Skrętowicz (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz., *Ustawa...*, op. cit., s. 154-156, a w szczególności teza 1, 5 i 8 do art. 25 u.p.n.

¹¹⁹⁰ Zgodnie z art. 25 pkt 1 ustawy z dnia 5 sierpnia 2015 r. o opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów: „Rodzinne ośrodki diagnostyczno-konsultacyjne z dniem wejścia w życie niniejszej ustawy stają się opiniodawczymi zespołami sądowych specjalistów”.

¹¹⁹¹ Szerzej na temat badań osobopoznawczych nieletnich zob. B. Kowalska-Ehrlich., *Podstawy prawne badań diagnostycznych w sprawach rodzinnych i nieletnich*, ZNIBPS 1989, nr 31, s. 9-23; E. Sosnowska., *Analiza nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży*, PN AJD 2010, Seria Pedagogika, z. XIX, s. 271-281; J. M. Stanik, *Ekspertyza psychologiczna dotycząca osób nieletnich oraz spraw rodzinno – opiekuńczych i rozwodowych* (w:) M.J. Lubelski, J. M. Stanik, L. Tyszkiewicz, *Wybrane zagadnienia psychologii dla prawników*, s. 235-245; D. Hajdukiewicz, *Opinia sądowo – psychiatryczna i nieprawidłowości przy jej sporządzaniu*, PPIŃ 1995, t. 4, z. 2, s. 105-113; A. Gaberle, *Diagnozowanie nieletniego. Meandry nowelizacji ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Pał. 2001, nr 9-10, s. 23-33; D. Hajdukiewicz, *Podstawy prawne opiniowania sądowo – psychiatrycznego w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) D. Hajdukiewicz, *Podstawy prawne opiniowania sądowo-psychiatrycznego w postępowaniu karnym*,

- wywiad środowiskowy o nieletnim uregulowany w art. 24 u.p.n.¹¹⁹²;

w sprawach o wykroczenia oraz w sprawach nieletnich, Warszawa 2001, s. 87-109; Z. Rosiak, *Stan zdrowia oraz właściwości psychiczne i osobowe nieletnich a stosowanie środków wychowawczo – poprawczych przez sąd*, ZNUJ 1973, z. 57, s. 129-137; I. Łucka, J. Stępnicka, *Opiniowanie sądowo – psychiatryczne w sprawach nieletnich – diagnoza interdyscyplinarna*, Psychiatria 2011, t. 8, nr 1, s. 31-38; L. Ciszewski, *Ocena opinii sądowo – psychiatrycznych wydanych w sprawach szesnastoletnich sprawców zbrodni*, PPiN 1995, t. 4, z. 2, s. 143-148; I. Tabak, *Zdrowie psychiczne dzieci i młodzieży. Wsparcie dzieci i młodzieży w pokonywaniu problemów*, BAS 2014, nr 2, s. 113-138; D. Hajdukiewicz, H. Duriasz-Rowińska, *Niektóre problemy związane z internowaniem w szpitalu psychiatrycznym sprawców czynów karalnych o poczytalności ograniczonej*, PPiN 1995, t. 4, z. 2, s. 137-142; G. Krzemień, *Opinie Rodzinnych Ośrodków Diagnostyczno – Konsultacyjnych w systemie norm postępowania cywilnego, karnego oraz z nieletnimi*, ZNIBPS 1989, nr 31, s. 37 i n.; A. Krukowski, *Procesowe znaczenie opinii Rodzinnego Ośrodka Diagnostyczno – Konsultacyjnego*, ZNIBPS 1989, nr 31, s. 25-36; A. Czerederecka, *Rodzinne ośrodki diagnostyczno – konsultacyjne na cenzurowanym*, RiP 2013, nr 24, s. 17-27; W. Stojanowska, *Opinia...*, op. cit., s. 86-96; P. Ostaszewski, *Opinie diagnostyczne w sprawach nieletnich*, Warszawa 2010; L. Ciszewski, T. Gordon, D. Hajdukiewicz, *Opiniowanie psychiatryczne i psychologiczne – pedagogiczne szesnastoletnich i siedemnastoletnich sprawców czynów karalnych. Omówienie regulacji prawnych*, PPiN 1995, t. 4, z. 2, s. 131-136; A. Sokołowska, *Psychologiczna ekspertyza sądowa w sprawach dzieci i młodzieży*, Warszawa 1977; T. Jedynak (w:) T. Jedynak, K. Stasiak (red.), *Zarys metodyki pracy kuratora sądowego*, Warszawa 2014, s. 553-564; B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 36 i n.; P. Czarnecki, *Rola kuratora sądowego w postępowaniu w sprawach nieletnich-konfrontacja wymagań ustawowych z rzeczywistością* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 257-262; E. Skrętowicz, A. Kielasińska, *Wpływ opinii rodzinnego ośrodka diagnostyczno-konsultacyjnego na zastosowanie przez sąd rodzinny środka wychowawczego lub poprawczego. Próba wstępnej oceny* (w:) T. Bojarski (red.), *Postępowanie...*, op. cit., s. 210-218; E. Skrętowicz, A. Kielasińska, *Znaczenie opinii...*, op. cit., s. 113-121; A. Szymanowska, *Diagnoza psychologiczno-pedagogiczna w sprawach nieletnich, a kierunki oddziaływań terapeutyczno-resocjalizacyjnych* (w:) G. Kudlak (red.), *Instytucjonalna...*, op. cit. s. 54-66; K. Eichstaedt, P. Gałęcki, A. Depko, *Metodyka pracy biegłego psychiatry, psychologa oraz seksuologa w sprawach karnych, nieletnich oraz wykroczeń*, Warszawa 2014, s. 376-386; M. Korcyl – Wolska, *Niektóre aspekty polityki karnej w postępowaniu z nieletnimi* (w:) J. Błachut, J. Czapska, Z. Doda, W. Krzywicki, M. Korcyl – Wolska, S. Waltoś (red.), *Z. Wrona, Proces karny a polityka karna*, Kraków 1991, s. 115-117; J.M. Stanik, H. Przybyła, *Opinia biegłego psychologa w sprawach karnych nieletnich*, Katowice 1981, s. 29-124; J. Włodarczyk-Madejska, *Stosowanie...*, op. cit., s. 116-145; E. Dymek, *Opinia psychologiczno-pedagogiczna i jej znaczenie dla rozstrzygnięć w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) J.M. Stanik, L. Woszczek (red.), *Przestępczość...*, op. cit., s. 289-297; P. Stępnia, *Jeszcze w sprawie oceny eksperymentalnych badań osobopoznawczych*, NP 1984, nr 9, s. 113-117; M. Mączyńska, *Badania...*, op. cit.; zob. też. Uchwała SN z dnia 27 czerwca 1983 r., III KZ 87/83, OSNKW 1983, nr 12, poz. 97, LEX nr 19883; Wyrok SN z dnia 18 lutego 2009 r., III KK 334/08, LEX nr 491248; Wyrok SN z dnia 3 września 1998 r., V KKN 326/98, Prok. i Pr. 1999, nr 5, poz. 17, LEX nr 36051; Wyrok SA we Wrocławiu z dnia 6 listopada 2012 r., II AKa 311/12, LEX nr 1238670.

¹¹⁹² Art. 24 u.p.n. stanowi, że:

§ 1. W celu ustalenia danych dotyczących nieletniego i jego środowiska, a w szczególności dotyczących zachowania się i warunków wychowawczych nieletniego, sytuacji bytowej rodziny, przebiegu nauki nieletniego i sposobu spędzania czasu wolnego, jego kontaktów środowiskowych, stosunku do niego rodziców albo opiekuna, podejmowanych oddziaływań wychowawczych, stanu zdrowia i znanych w środowisku uzależnień nieletniego, sąd rodzinny zleca kuratorowi sądowemu przeprowadzenie wywiadu środowiskowego.

§ 2. W wyjątkowych przypadkach przeprowadzenie wywiadu środowiskowego może być zlecone:

- 1) przedstawicielom organizacji społecznych, do których zadań statutowych należy oddziaływanie wychowawcze na nieletnich lub wspomaganie procesu ich resocjalizacji, oraz osobom godnym zaufania - jeżeli powierzono im nadzór nad nieletnim;
- 2) jednostkom Policji, właściwym ze względu na miejsce zamieszkania lub pobytu nieletniego - jeżeli zachodzi potrzeba uzyskania informacji niewymagających zastosowania wiedzy psychologicznej i pedagogicznej;
- 3) opiniodawczym zespołom sądowych specjalistów - jeżeli zachodzi potrzeba wydania opinii o nieletnim;
- 4) pracownikom pedagogicznym schronisk dla nieletnich lub zakładów poprawczych - jeżeli zachodzi potrzeba wydania opinii o nieletnim lub w celu sprawdzenia zachowania nieletniego oraz warunków wychowawczych i bytowych, w jakich nieletni przebywa poza zakładem poprawczym.

§ 3. Dane o osobach, które dostarczyły informacji w ramach udzielonego wywiadu środowiskowego, ujawnia się jedynie na żądanie sądu rodzinnego.

§ 4. Osoby, które dostarczyły w ramach wywiadu środowiskowego informacji mających istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy, mogą być w razie potrzeby przesłuchane w charakterze świadków.

- kompleksową diagnozę osobowości nieletniego, o której była mowa wyżej, uregulowaną w art. 25 u.p.n.¹¹⁹³;
- opinię psychiatryczną uregulowaną w art. 25a u.p.n.¹¹⁹⁴.

W doktrynie¹¹⁹⁵ przyjmuje się, że wskazane wyliczenie nie ma jednak charakteru enumeratywnego, gdyż na tzw. zasadach ogólnych, tj. w oparciu o art. 278¹¹⁹⁶ w zw. z art.

§ 5. Na żądanie kuratora sądowego Policja jest zobowiązana udzielić mu pomocy przy wykonywaniu zadań związanych z przeprowadzaniem wywiadu środowiskowego.

§ 6. Minister Sprawiedliwości w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw wewnętrznych określi, w drodze rozporządzenia, szczegółowe zasady i tryb przeprowadzania wywiadów środowiskowych o nieletnich dla potrzeb postępowania, regulując zwłaszcza czas, termin i miejsce ich przeprowadzania, formę i szczegółowy zakres sprawozdania z wywiadu, uwzględniając konieczność poszanowania sfery prywatności nieletniego i jego rodziny.

Zob. też. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 16 sierpnia 2001 r. w sprawie szczegółowych zasad i trybu przeprowadzania wywiadów środowiskowych o nieletnich, Dz. U. Nr 90, poz. 1010. Szerzej na temat wywiadu środowiskowego zob. T. Jedynak (w:) T. Jedynak, K. Stasiak (red.), *Zarys...*, op. cit., s. 553-564; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 128-133; E. Kruk, E. Skrętowicz (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 151-153; P. Górecki (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzonek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 146-150; P. Górecki (w:) P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit., s. 89-94; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 145-146; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 217-218 oraz s. 237 i n.; B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 36 i n. oraz pow. tam lit.; P. Czarnecki, *Rola kuratora*, op. cit., s. 257-262; M. Mączyńska, *Badania...*, op. cit., oraz pow. tam lit.; zob. też Wyrok SN z dnia 18 września 1984 r., III KR 237/84, OSNPG 1985, nr 2, poz. 29, LEX nr 17574.

¹¹⁹³ Art. 25 u.p.n. w § 1 stanowi, że: „W razie potrzeby uzyskania kompleksowej diagnozy osobowości nieletniego, wymagającej wiedzy pedagogicznej, psychologicznej lub medycznej, oraz określenia właściwych kierunków oddziaływania na nieletniego, sąd rodzinny zwraca się o wydanie opinii do opiniodawczego zespołu sądowych specjalistów. Sąd może zwrócić się o wydanie opinii także do innej specjalistycznej placówki lub biegłego albo biegłych.”. Nie ulega wątpliwości, że istotną rolę w kompleksowym diagnozowaniu osobowości nieletniego, poza opiniodawczymi zespołami sądowych specjalistów, pełnią również schroniska dla nieletnich, w których nieletni umieszczani bywa w toku postępowania tymczasowo i może zostać poddany nie tylko badaniom, ale również obserwacji w czasie pobytu. Szerzej na temat opinii wydawanej przez schronisko dla nieletnich zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 246; A. Szymanowska, *Diagnoza...*, op. cit., s. 56; M. Szwał, K. Wiśniewska, M. Wolny, *Dzieci...*, op. cit., s. 83 i n.; M. Bloch-Kaczka, A. Włodarczyk-Dziadosz, K. Lewandowska, T. Wach, *Proces diagnostyczny Schroniska dla Nieletnich w Dominowie*, materiały wewnętrzne placówki, Październik 2015, s. 8.

¹¹⁹⁴ Art. 25a u.p.n. stanowi, że:

§ 1. W razie potrzeby uzyskania opinii o stanie zdrowia psychicznego nieletniego sąd rodzinny zarządza jego badanie przez co najmniej 2 biegłych lekarzy psychiatrów. Na wniosek biegłych lekarzy psychiatrów do udziału w wydaniu opinii sąd powołuje biegłych innych specjalności.

§ 2. W razie zgłoszenia przez biegłych takiej konieczności, badanie stanu zdrowia psychicznego nieletniego może być połączone z obserwacją w podmiocie leczniczym niebędącym przedsiębiorcą tylko wtedy, gdy zebrane dowody wskazują na duże prawdopodobieństwo, że nieletni wykazuje wysoki stopień demoralizacji lub popełnił czyn karalny, o którym mowa w art. 1 § 2 pkt 2 lit. a.

§ 3. O potrzebie obserwacji w podmiocie leczniczym niebędącym przedsiębiorcą orzeka sąd rodzinny po wysłuchaniu nieletniego, określając miejsce i czas trwania obserwacji. Do udziału w wysłuchaniu należy dopuścić pozostałe strony i obrońcę nieletniego, jeżeli się stawią.

§ 4. Obserwacja w podmiocie leczniczym niebędącym przedsiębiorcą nie powinna trwać dłużej niż 4 tygodnie; na wniosek podmiotu leczniczego sąd rodzinny może przedłużyć ten termin na czas określony, niezbędny do zakończenia obserwacji. Łączny czas trwania obserwacji w danej sprawie nie może przekroczyć 6 tygodni. O zakończeniu obserwacji należy niezwłocznie zawiadomić sąd rodzinny.

¹¹⁹⁵ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 135, teza 6 do art. 25 u.p.n.; B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież...*, op. cit., s. 55.

¹¹⁹⁶ Art. 278 k.p.c. stanowi, że:

„§ 1. W wypadkach wymagających wiadomości specjalnych sąd po wysłuchaniu wniosków stron co do liczby biegłych i ich wyboru może wezwać jednego lub kilku biegłych w celu zasięgnięcia ich opinii.

13 § 2 k.p.c.¹¹⁹⁷ w zw. z art. 20 § 1 u.p.n.¹¹⁹⁸ można dopuścić w tym zakresie również inne dowody. Mogą to być np. opinie psychologiczne, pedagogiczne opinie lekarskie, opinie ze szkoły, opinie z zakładu pracy, opinie organizacji, do której należy nieletni, a także inne opinie, które mogą się okazać przydatne dla wdrożenia właściwych działań wychowawczych.

Moim zdaniem, przeprowadzenie diagnozy osobopoznawczej, wynikającej z dyrektywy indywidualizacji, jest nieodzowne nie tylko dla wdrożenia skutecznych działań wychowawczych, ale również dla prawidłowego przebiegu postępowania, tj. zagwarantowania nieletniemu rzetelnego procesu sądowego, w którym faktycznie będzie mógł czynnie uczestniczyć (w szczególności prawa do obrony materialnej i formalnej, prawa do informacji, itp. – o czym szerzej będzie mowa w dalszej części pracy).

4.1.2.2. Definicje dyrektywy indywidualizacji opracowane na gruncie u.p.n.

W ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 kwietnia 1982 r. dyrektywa indywidualizacji została wyartykułowana wprost w art. 3 § 2. Zgodnie z tym przepisem: „W postępowaniu z nieletnim bierze się pod uwagę osobowość nieletniego, a w szczególności wiek, stan zdrowia, stopień rozwoju psychicznego i fizycznego, cechy charakteru, a także zachowanie się oraz przyczyny i stopień demoralizacji, charakter środowiska oraz warunki wychowania nieletniego”.

Trafnie T. Bojarski stwierdził, że „w art. 3 § 2 u.p.n. wskazuje się na podstawowe przesłanki oceny nieletniego. Stanowią one komplet cech osobowości nieletniego, okoliczności zachowania oraz cech charakteryzujących środowisko.”¹¹⁹⁹

Warto odnotować, że w doktrynie pojawiły się definicje dyrektywy indywidualizacji na potrzeby praktyki postępowania z nieletnimi.

W tym kontekście zasługuje na uwagę pogląd wyrażony przez Z. Lorka¹²⁰⁰, że: „zasada indywidualizacji” powinna być rozumiana „jako obowiązek ustalania w każdej sprawie przyczyn demoralizacji lub popełnionego czynu na podstawie specjalistycznego

§ 2. Sąd orzekający może pozostawić prawo wyboru biegłego sędziemu wyznaczonemu lub sądowi wezwanemu.”

§ 3. Sąd oznaczy, czy opinia ma być przedstawiona ustnie, czy na piśmie.

¹¹⁹⁷ Art. 13 § 2 k.p.c. stanowi, że: „Przepisy o procesie stosuje się odpowiednio do innych rodzajów postępowań unormowanych w niniejszym kodeksie, chyba że przepisy szczególne stanowią inaczej.”

¹¹⁹⁸ Tekst przepisu powołany w rozdz. 3.3.7. niniejszej pracy.

¹¹⁹⁹ Zob. T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 60 (teza 5 do art. 3 u.p.n.).

¹²⁰⁰ Z. Lorek, *Zasady...*, op. cit., s. 67.

badania katamnesticznego oraz ustalenie prawem określonych środków zaradczych najbardziej adekwatnych do zaburzonej osobowości nieletniego.”¹²⁰¹

Zdaniem P. Wierzbickiego¹²⁰²: „Indywidualizacja polega na doborze metod i środków oddziaływania przewidzianych w przepisie ustawy oraz wydanych na jej podstawie aktach wykonawczych, które uwzględniając osobowość nieletniego, stopień jego demoralizacji, środowisko wychowawcze, pozwolą zrealizować zakładany cel, polegający na poprawie i wychowaniu. Zasadę indywidualizacji należy rozpatrywać w aspektach: 1) celu indywidualizacji, 2) dysponowaniu w miarę pełną diagnozą osobowości nieletniego, 3) trafnego doboru środków oddziaływania, 4) prawidłowego przebiegu procesu wykonywania tych środków.” P. Wierzbicki wskazał ponadto, że indywidualizacją objęci są również rodzice lub opiekunowie nieletniego, jako wyraz zindywidualizowanego podejścia do nieletniego w zakresie stwarzanych mu warunków wychowawczych.¹²⁰³

Z kolei T. Bojarski¹²⁰⁴ uważa, że „zasada indywidualizacji (...) oznacza dobór takiego środka (środków), który może być najbardziej korzystny dla nieletniego przy uwzględnieniu jego osobowości i innych okoliczności składających się na charakterystykę nieletniego”. Dodatkowo autor ten słusznie wskazuje, że: „dla zastosowania odpowiedniego środka decydujące nie jest to, jakiego czynu dopuścił się nieletni, ale potrzeba przyjscia mu z pomocą pod względem dalszego rozwoju. Indywidualny dobór środka co do tej potrzeby nie musi wprost zależeć od charakteru popełnionego czynu. Oczywiście, czyn popełniony przez nieletniego rzutuje siłą rzeczy na ocenę całości zachowania nieletniego, ale pierwszeństwo powinno mieć nie dostosowanie środka lub środków do popełnienia ujemnego czynu, lecz potrzeba w zakresie uzyskania poprawy w jego zachowaniu w przyszłości.”

Wymaga podkreślenia, że warunkiem realizacji dyrektywy indywidualizacji jest zebranie wszechstronnych informacji o nieletnim, o czym była już mowa wcześniej¹²⁰⁵.

Analizując wskazane wyżej poglądy doktryny opisujące dyrektywę indywidualizacji doszłam do wniosku, że pomimo ich niekwestionowanej trafności są one niepełne, dlatego podjęłam próbę stworzenia własnej definicji tego pojęcia dla celów niniejszego opracowania.

¹²⁰¹ Tamże, s. 67.

¹²⁰² P. Wierzbicki, *Indywidualizacja...*, op. cit., s. 73.

¹²⁰³ Ibidem.

¹²⁰⁴ T. Bojarski, *Pozytywne...*, op. cit., s. 11-12.

¹²⁰⁵ Szerzej zob. rozdz. 4.1.2.1.

Opierając się na aktualnej treści przepisów u.p.n., a zwłaszcza art. 2¹²⁰⁶, art. 3 § 1 i 2¹²⁰⁷, art. 24 § 1¹²⁰⁸, art. 25 § 1¹²⁰⁹ oraz art. 32b § 1¹²¹⁰ uznałam, że:

sformułowana *de lege lata* w przepisach u.p.n. dyrektywa indywidualizacji kierowana jest do organów prowadzących postępowanie w sprawie nieletniego, który dopuścił się czynu zabronionego lub wykazuje inne przejawy demoralizacji, nakładając na te organy obowiązek:

- 1) zebrania w toku postępowania wyczerpujących danych o nieletnim przy udziale osób (podmiotów) dysponujących wiadomościami specjalnymi lub przygotowaniem zawodowym w tym zakresie, a zwłaszcza ustalenie takich okoliczności dotyczących nieletniego, jak:
 - a) wiek,
 - b) stan zdrowia,
 - c) stopień rozwoju psychicznego i fizycznego,
 - d) cechy charakteru,
 - e) sposób zachowania się (ze szczególnym uwzględnieniem wypełniania obowiązków szkolnych, przebiegu nauki i sposobu spędzania wolnego czasu),
 - f) przyczyny i stopień demoralizacji,
 - g) charakter środowiska i warunki wychowawcze (w tym więzi emocjonalne, sytuacja bytowa rodziny, znane w środowisku nieletniego uzależnienia);
- 2) uwzględniania tych okoliczności na każdym etapie postępowania celem:
 - a) zapewniania nieletniemu ochrony prawnej realizującej standardy rzetelnego postępowania,
 - b) wyboru i wykonania adekwatnego do wskazanych okoliczności kierunku interwencji wychowawczej lub leczniczej wobec nieletniego (albo uznania jej za zbędną) przy uwzględnieniu przede wszystkim dobra nieletniego rozumianego, jako osiągnięcie korzystnych zmian w jego osobowości i zachowaniu.

¹²⁰⁶ Treść przepisu powołana w rozdz. 1.1.6.3. niniejszej pracy.

¹²⁰⁷ Treść przepisu powołana w rozdz. 3.3.2. niniejszej pracy.

¹²⁰⁸ Treść przepisu powołana w rozdz. 4.1.2.1. niniejszej pracy.

¹²⁰⁹ Treść przepisu powołana w rozdz. 4.1.2.1. niniejszej pracy.

¹²¹⁰ Zgodnie z art. 32b § 1 u.p.n.: „W postępowaniu zbiera się dane o nieletnim, jego warunkach wychowawczych, zdrowotnych i bytowych oraz przeprowadza się inne dowody.”.

4.1.2.3. Dyrektywa indywidualizacji a kryterium rozeznania

Omawiając dyrektywę indywidualizacji nie sposób pominąć tzw. kryterium rozeznania, którego historia, jak wskazuje się w literaturze¹²¹¹, sięga XVIII w., choć jego źródeł należy poszukiwać już w starożytności. Do kryterium tego odwoływano się w celu oceny dojrzałości psychicznej nieletniego w poprzednim stanie prawnym, tj. w okresie obowiązywania przepisów Kodeksu karnego z 1932 r. regulujących zasady traktowania nieletnich sprawców czynów zabronionych¹²¹² - o czym była już mowa wcześniej.

W piśmiennictwie¹²¹³ zwrócono uwagę na to, że dyrektywa indywidualizacji, która z chwilą wejścia w życie u.p.n., zastąpiła kryterium rozeznania, znacznie mocniej podkreśla podmiotowość nieletniego. Zdaniem T. Kaczmarka¹²¹⁴ rozeznanie uwzględniało bowiem jedynie czynniki umysłowe i moralne z całkowitym pominięciem istotnego aspektu emocjonalnego i społecznego rozwoju.

Podobny pogląd wyraził Sąd Najwyższy¹²¹⁵ w wyroku z 3 września 1998 r. sygn. akt V KKN 326/98 stwierdzając, że: „Rezygnacja ustawodawcy z kryterium „rozeznania”, które obowiązywało przed wejściem w życie ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. Nr 35, poz. 228 z późn. zm.), jako podstawy rozstrzygnięcia o odpowiedzialności nieletniego za czyn i zastąpienie owego kryterium dyrektywą z art. 3 § 2 u.p.n.¹²¹⁶, która statuuje reguły postępowania wobec nieletnich zgodnie z zasadą indywidualizacji we wszystkich stadiach postępowania, w konsekwencji doprowadziła do istotnego pogłębienia się różnic pomiędzy postępowaniem w sprawach dorosłych a w sprawach nieletnich.”¹²¹⁷

Moim zdaniem, oczywiste jest, że to szersze niż w przypadku oceny rozeznania spojrzenie na nieletniego, które wynika z dyrektywy indywidualizacji, należy oceniać pozytywnie. Według mnie, nie oznacza to jednak, że na gruncie aktualnych regulacji prawnych uwzględnianie stopnia rozeznania, rozumianego jako możliwość rozpoznania znaczenia czynu i pokierowania swoim postępowaniem¹²¹⁸, jest błędem. Wręcz przeciwnie – otwarty katalog okoliczności podlegających uwzględnieniu w ramach indywidualizacji

¹²¹¹ W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 37-38.

¹²¹² Por. rozdz. 1.1.4. niniejszej pracy.

¹²¹³ T. Kaczmarek, *Psychologiczne...*, op. cit., s. 25 i n.; Z. Sienkiewicz, *System...*, op. cit., s. 52 i n.

¹²¹⁴ T. Kaczmarek, *Psychologiczne...*, op. cit., s. 25.

¹²¹⁵ Zob. Wyrok SN z dnia 3 września 1998 r., V KKN 326/98, Prok. i Pr. 1999, nr 5, poz. 17, LEX nr 36051.

¹²¹⁶ Treść przepisu powołano w rozdz. 3.2.2. niniejszej pracy.

¹²¹⁷ Por. T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 37.

¹²¹⁸ Z. Karpiński, *Czy słuszne...*, op. cit., s. 1192 i n.

przemawia za możliwie najpełniejszym zdiagnozowaniem nieletniego. Z całą pewnością wskazane z punktu widzenia dyrektywy indywidualizacji jest zbadanie tego, czy nieletni osiągnął taki stopień rozwoju, aby rozpoznać, że jego czyn jest niedozwolony, szkodliwy i godny potępienia.

Jak się wydaje, moje stanowisko w tej kwestii nie jest odosobnione. Podobne poglądy prezentowała już kilkanaście lat temu znaczna rzesza praktyków doświadczonych w postępowaniu z nieletnimi, co obrazują wyniki badań ankietowych przeprowadzonych przez E. Skrętowicza i P. Strzelca wśród 233 sędziów wszystkich sądów rejonowych i 219 pracowników wszystkich rodzinnych ośrodków diagnostyczno-konsultacyjnych¹²¹⁹ w Polsce. Z badań tych wynika, że za powrotem do pojęcia rozeznania opowiada się prawie połowa sędziów rodzinnych i ponad połowa pracowników RODK (obecnie opiniodawczych zespołów sądowych specjalistów) – co ma bardzo wymowne znaczenie.

Na znaczenie oceny rozeznania w postępowaniu z nieletnimi zwrócił też uwagę T. Bojarski¹²²⁰, podkreślając, że ustalenie tej okoliczności, również w aktualnym stanie prawnym, jest ważne właśnie ze względu na nakaz indywidualizacji i dyrektywę dobra dziecka – co niestety nie jest należycie pojmowane i dostrzegane. Autor ten¹²²¹ trafnie podniósł, że pojęciu temu niezasadnie nadawane jest wyłącznie jurydyczne zabarwienie. Ponadto T. Bojarski¹²²² słusznie, w mojej ocenie, podkreślił, że: „ocena zachowania nieletniego w powiązaniu z jego zdolnością do rozumienia znaczenia czynu, w sensie moralno-społecznym, oraz z jego zdolnością do kierowania własnym postępowaniem, jest elementem ważnym. Pomijanie pierwiastka subiektywnego, niezależnie od tego jakbyśmy go określili «rozeznanie» lub inaczej, nie jest (...) żadnym osiągnięciem. Uwzględnianie elementu subiektywnego, rozeznania jako stopnia rozwoju społeczno-moralnego jednostki ludzkiej, nie powinno być traktowane jako ograniczenie lub utrudnienie indywidualizowania oceny nieletniego, a przeciwnie – jako pomoc w doborze właściwego środka.”

Należy dodać, że niektórzy przedstawiciele doktryny¹²²³ dostrzegli istotne niebezpieczeństwo w odejściu od kryterium rozeznania. Wskazywano¹²²⁴, jak już była o tym

¹²¹⁹ Zob. E. Skrętowicz, P. Strzelec, *Wyniki badań...*, op. cit., s. 106. Na pytanie „Czy należy powrócić do pojęcia rozeznania „Tak odpowiedziało 111 z 233 objętych badaniem sędziów i 121 z 219 pracowników RODK. Nie odpowiedziało natomiast 117 sędziów i 92 pracowników RODK. 2 pracowników RODK odpowiedziało „Nie wiem”. 5 sędziów i 5 pracowników RODK nie udzieliło odpowiedzi na to pytanie.

¹²²⁰ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 38-39.

¹²²¹ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 26, wprowadzenie.

¹²²² T. Bojarski, *Zasady...*, op. cit., s. 75.

¹²²³ G. Rdzanek Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 112, A. Grześkowiak, *Reforma...*, op. cit., s. 234 i n.

¹²²⁴ A. Grześkowiak, *Reforma...*, op. cit., s. 235.

mowa, że konsekwencją takiego działania jest czysto obiektywna odpowiedzialność nieletniego za czyn zabroniony. A. Grześkowiak¹²²⁵ nawet pokusiła się o stwierdzenie, że „wprowadzenie obiektywnej odpowiedzialności nieletniego za czyn karalny przez u.p.n. znacznie obniżyło standard prawny postępowania z nieletnimi w porównaniu z modelem k.k. z 1932 r.”

Inne stanowisko prezentuje T. Grzegorzczak¹²²⁶, który stara się jednak przekonywać, że rezygnacja z kryterium rozeznania nie powoduje tak daleko idących skutków, gdyż także w obecnym stanie prawnym stopień rozwoju psychomotorycznego nieletniego powinien być uwzględniany w związku z treścią art. 3 § 2 u.p.n. Podobnie uważa T. Kaczmarek¹²²⁷, uznając tak daleko idące wnioski za wynik nieporozumienia stwierdzając, że jest dokładnie przeciwnie, gdyż u.p.n. ujmuje elementy o charakterze podmiotowym znacznie szerzej niż czynił to k.k. z 1932 r. Podzielam ten punkt widzenia, na co wskazywałam już w rozdziale 2.2.1., z tym jednak zastrzeżeniem, że w mojej ocenie nie można postawić znaku równości pomiędzy stopniem rozeznania a stopniem rozwoju psychicznego, na który aktualnie powołuje się ustawodawca. Stopień rozwoju psychicznego zawiera się niejako w pojęciu rozeznania, ale się do niego nie ogranicza. Rozeznanie to stosunek sprawcy do konkretnego czynu, przez co rozumie się zdolność rozpoznania jego znaczenia i możliwość pokierowania swoim postępowaniem, na co z kolei wpływ ma stopień rozwoju psychicznego.

Na uwagę zasługuje stanowisko jakie zajął Z. Karpiński¹²²⁸, który słusznie akcentuje, że rozeznanie nie może być mylone z podobnie do niego definiowaną poczytalnością. Brak poczytalności jest bowiem następstwem pewnych wad psychiki, natomiast brak rozeznania wynika tylko z jej niedojrzałości, co jest swego rodzaju normą, gdyż rozwój człowieka (intelektualny, moralny, fizyczny) jest procesem, który następuje stopniowo i przebiega w sposób indywidualny¹²²⁹. Autor ten przyjmuje, że: „rozwój intelektualny, wola i moralność stanowią istotne człony, składające się na pojęcie rozeznania, przy czym ocena, czy nieletni działał z rozeznaniem czy też nie, zależna jest w równej mierze od stopnia rozwoju tych trzech czynników.”¹²³⁰

¹²²⁵ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...)*, op. cit., s. 58.

¹²²⁶ T. Grzegorzczak, *Sytuacja nieletniego...*, op. cit., s. 5.

¹²²⁷ T. Kaczmarek, *Psychologiczne...*, op. cit., s. 25.

¹²²⁸ Z. Karpiński, *Czy słuszne...*, op. cit., s. 1192 – 1193.

¹²²⁹ Ibidem, s. 1192 – 1193.

¹²³⁰ Z. Karpiński, *Kryteria...*, op. cit., s. 89.

Uważam, że pogląd ten – istotny z opiniodawczego punktu widzenia - należy w całości podzielić nie tylko w teorii, ale także przyjąć go jako wytyczną w praktyce, tj. przy opiniowaniu nieletnich przez biegłych.

Podzielam pogląd T. Bojarskiego¹²³¹, że ocena zdolności rozeznania powinna należeć do organu wydającego kompleksową opinię o nieletnim. O ile poczytalność, która także bywa oceniana w postępowaniu z nieletnimi – jest przedmiotem opiniowania psychiatrycznego, o tyle rozeznanie mające nierozzerwalny związek ze stopniem rozwoju nieletniego – wymaga raczej wiedzy pedagogicznej, psychologicznej, a w pewnych wypadkach medycznej, o jakiej mowa w art. 25 § 1 u.p.n.¹²³²

Przy okazji rozważań dotyczących rozeznania nieletnich należy jednak przypomnieć, że za czasów obowiązywania przepisów k.k. z 1932 r. dotyczących zasad traktowania nieletnich, kiedy to ocena rozeznania nieletniego miała przemożny wpływ na wynik sprawy, pojawiały się liczne głosy krytyki ówczesnych rozwiązań¹²³³. Głównym zarzutem krytyków był jurydyczny charakter tego pojęcia (substrat winy), który ich zdaniem nie przystawał do postępowania z nieletnimi i nie zapobiegał wykolejeniu młodzieży¹²³⁴. Ponadto pojawiały się praktyczne problemy z ustaleniem stopnia rozeznania¹²³⁵, a ich głównym powodem był brak wsparcia psychologicznego lub psychiatrycznego – tj. opinii biegłego wydanej w tym zakresie¹²³⁶.

¹²³¹ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 38-39.

¹²³² Treść przepisu powołana w rozdz. 4.1.2.1. niniejszej pracy.

¹²³³ Z. Karpiński, *Czy słuszne...*, op. cit., s. 1193 – 1194; A. Strzembosz, *System...*, op. cit., s. 46 i n.; A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...*, op. cit., s. 34; J. Kostarczyk-Gryszka, *Zasady...*, op. cit., s. 20 i n.

¹²³⁴ J. Kostarczyk-Gryszka, *Zasady...*, op. cit., s. 20 i n.

¹²³⁵ T. Kaczmarek, *Psychologiczne...*, op. cit., s. 25 i pow. tamże literatura; Z. Karpiński, *Czy słuszne...*, op. cit., s. 1194.

¹²³⁶ Niektórzy zwolennicy zerwania z kryterium rozeznania opowiadali się za tym, aby przyjąć ogólną zasadę, że nieletni pomiędzy 13. a 17. rokiem życia działają z rozeznaniem, a o ile w toku postępowania dojdzie się do przekonania, że jednak nie mogli rozpoznać znaczenia swojego czynu i pokierować swoim postępowaniem, to zostaną potraktowani, jako osoby niepoczytalne. Praktyka przeczyła jednak możliwości takiego podejścia, albowiem stosunkowo często sądy przyjmowały brak rozeznania u sprawców pomiędzy 13. a 17. rokiem życia - co w konsekwencji prowadziło do tego, że wyjątek stawałby się regułą. W literaturze na uzasadnienie potrzeby zerwania z ustalaniem rozeznania nieletnich pojawiał się również pogląd zupełnie przeciwny, a taki mianowicie, że nieletni w ogóle nie jest w stanie należycie ustosunkować się do czynu zabronionego (przestępstwa), ani wykształcić w sobie odpowiednich hamulców moralnych, co ściśle wiąże się z istotą dzieciństwa i wieku młodzieńczego. Szerzej zob. Z. Karpiński, *Czy słuszne...*, op. cit., s. 1193 – 1194; Z. Karpiński, *Kryteria...*, op. cit., s. 85. Odnotować należy, że W. Patulski – podsumowując uwagi krytyczne na temat rozeznania - stwierdził, że „Najbardziej przekonujący zarzut streszcza się w konkluzji, iż do wszystkich nieletnich należy stosować odpowiednie środki: Wychowawcze, lecznicze, poprawcze itp., dobrane w zależności od osobowości danego nieletniego, zdeterminowane jego potrzebami wychowawczymi. Oznacza to w praktyce, że ważna jest nie tylko diagnoza, uwzględniająca u nieletniego nie tylko np. niedostateczny stopień rozwoju umysłowego czy moralnego, ale również prognoza, wskazująca co dalej czynić, aby stosując nawet izolacyjne środki, zadbać o przywrócenie konkretnego nieletniego do normalnego życia w społeczeństwie.”. Szerzej zob. W. Patulski, *Postępowanie...*, op. cit., s. 9.

Dokonując własnej analizy przedstawionej wyżej dyskusji, jaka miała miejsce w literaturze, dochodzę do przekonania, że racje każdej ze stron tego doktrynalnego sporu zasługują po części na uwzględnienie.

Moim zdaniem, rozeznanie nie powinno bowiem, tak jak było to w okresie obowiązywania przepisów k.k. z 1932 r. dotyczących nieletnich, stanowić jedyne kryterium oceny podmiotowej, co jednak nie oznacza, iż w aktualnym stanie prawnym można je w całości pomijać. Nie przekonuje mnie bowiem argumentacja, zgodnie z którą ustalanie u nieletnich rozeznania jest nieuzasadnione ze względu na rezygnację ze stosowania wobec nich represji karnej.

Uważam, że ustalenie tego, czy naruszenie przez nieletniego norm prawnych (lub społecznych) jest wynikiem jego niedojrzałości, tj. niemożności rozpoznania znaczenia czynu i pokierowania swoim postępowaniem, czy jest następstwem braku szacunku do tych norm, stanowi istotną informację z punktu widzenia zasadności prowadzenia postępowania i stosowania środków wychowawczych. Według mnie, o ile w pierwszym przypadku zasadne może być umorzenie postępowania wobec nieletniego bez stosowania wobec niego środków wychowawczych, o tyle w drugim przypadku niezwłoczne wdrożenie interwencji wychowawczej jawi się jako najwyższa konieczność.

Istnieje jeszcze drugi powód, dla którego ustalenie stopnia rozeznania bywa nieodzowne, a jest nim właściwa kwalifikacja prawna czynu zabronionego popełnionego przez nieletniego – co często bywa pomijane w dyskusji nad potrzebą uwzględniania kryterium rozeznania.

E. Skrętowicz i A. Kielasińska¹²³⁷ słusznie jednak zwracają uwagę na to, że: „nie da się przypisać (zarzucić) „czynu karalnego” w aspekcie tylko przedmiotowym, gdyż musi być wskazana jego kwalifikacja prawna (...). Jeśli zaś wskazujemy taką kwalifikację, to musimy określić rodzaj zamiaru, lekkomyślność lub niedbalstwo, a więc tak czy inaczej trzeba ustalić, czy nieletni miał zdolność kierowania swoim postępowaniem, czy też jej nie miał. Może mają rację ci, którzy obowiązek badania „tego rozeznania” wyprowadzają z treści § 2 art. 3 upn.”

W mojej ocenie, obowiązek ten wynika nie tylko z § 2 art. 3 u.p.n., lecz również z art. 9 k.k.¹²³⁸, który stosuje się do postępowania z nieletnimi na podstawie art. 14 u.p.n.¹²³⁹

¹²³⁷ E. Skrętowicz, A. Kielasińska, *Znaczenie opinii...*, op. cit., s. 120, przypis nr 12.

¹²³⁸ Zgodnie z art. 9 k.k.:

Komentatorzy¹²⁴⁰ ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich wskazują, że zasady ogólne prawa karnego w zakresie problematyki czynu umyślnego i nieumyślnego mają zastosowanie również w postępowaniu z nieletnimi. Trudno zatem wyobrazić sobie, by okoliczności te ustalać bez uprzedniego zbadania stopnia rozeznania nieletniego.

Reasumując powyższe rozważania i formułując postulaty *de lege ferenda* zwracam uwagę na potrzebę i zasadność oceny rozeznania nieletnich dopuszczających się popełnienia czynu karalnego - zarówno z uwagi na konieczność właściwej kwalifikacji prawnej czynu nieletniego, a co za tym idzie - właściwego postawienia nieletniemu zarzutów, co ściśle łączy się z prawem do rzetelnego postępowania, jak i z uwagi na potrzebę trafnego określenia dalszego kierunku postępowania w jego sprawie, na który pierwszorzędny wpływ powinno mieć ustalenie stosunku nieletniego do popełnionego przez niego czynu – oczywiście z uwzględnieniem pozostałych okoliczności o charakterze podmiotowym, do których odsyła art. 3 § 2 u.p.n.

Z tej przyczyny za właściwe uznaję rozszerzenie katalogu okoliczności dotyczących nieletniego ustalanych w oparciu o art. 3 § 2 u.p.n. - o kryterium rozeznania. Uprzedzając zarzut, iż katalog ten jest otwarty, a co za tym idzie, nie wyklucza możliwości ustalenia rozeznania, chciałabym zwrócić uwagę na konieczność ustawowego rozstrzygnięcia wątpliwości pojawiających się w tym zakresie, zważywszy na istotę omawianej kwestii oraz kontrowersje jakie od lat jej towarzyszą.

Proponuję, aby *de lege ferenda* art. 3 § 2 u.p.n. nadać następującą treść:

[Dyrektywa indywidualizacji]

„W postępowaniu z nieletnim bierze się pod uwagę osobowość nieletniego, a w szczególności wiek, stan zdrowia, stopień rozwoju psychicznego i fizycznego, zdolność rozeznania, cechy charakteru, a także zachowanie się, motywy popełnienia czynu zabronionego, przyczyny i stopień demoralizacji, charakter środowiska oraz warunki wychowania nieletniego”.

„§ 1. Czyn zabroniony popełniony jest umyślnie, jeżeli sprawca ma zamiar jego popełnienia, to jest chce go popełnić albo przewidując możliwość jego popełnienia, na to się godzi.

§ 2. Czyn zabroniony popełniony jest nieumyślnie, jeżeli sprawca nie mając zamiaru jego popełnienia, popełnia go jednak na skutek niezachowania ostrożności wymaganej w danych okolicznościach, mimo że możliwość popełnienia tego czynu przewidywał albo mógł przewidzieć.

§ 3. Sprawca ponosi surowszą odpowiedzialność, którą ustawa uzależnia od określonego następstwa czynu zabronionego, jeżeli następstwo to przewidywał albo mógł przewidzieć.”

¹²³⁹ Treść przepisu powołano w rozdz. 2.2.1. niniejszej pracy.

¹²⁴⁰ Zob. T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 122.

4.1.2.4. Dyrektywa indywidualizacji a dyrektywa dobra dziecka

Warto odnotować, że w doktrynie¹²⁴¹ przyjmuje się, iż dyrektywa indywidualizacji nie ma charakteru samodzielnego, lecz jest komplementarna względem dyrektywy dobra dziecka, które nie może być należycie odczytane bez zebrania kompletnych danych o nieletnim i jego środowisku.

Zasługuje na uwagę, że A. Haak-Trzuskawska i H. Haak¹²⁴² komentując art. 3 u.p.n.¹²⁴³ podnoszą, że: „głównym celem działań przewidzianych w NielU¹²⁴⁴ jest dobro nieletniego. To wymaga podejmowania różnorodnych czynności, które nie tylko powinny prowadzić do korzystnych zmian osobowości i zachowania się nieletniego, ale także – w miarę potrzeby – zmierzać do nakłonienia rodziców lub opiekunów do prawidłowego wypełniania ich obowiązków wobec nieletniego (art. 3 § 1). Aby osiągnąć te cele, dyrektywa zawarta w art. 3 § 2 nakazuje w postępowaniu z nieletnimi brać pod uwagę jego osobowość.”

Ze stanowiskiem tym w pełni się zgadzam właśnie z tej przyczyny, że wymienione wyżej okoliczności (podlegające ustaleniu dane o nieletnim) mają doniosły wpływ na właściwą ocenę sytuacji nieletniego i w konsekwencji zastosowanie właściwej reakcji wychowawczej - zgodnej z naczelną dyrektywą dobra nieletniego.

Jak słusznie podkreśla A. Gaberle¹²⁴⁵ zasada indywidualizacji jest koniecznym uzupełnieniem dyrektywy z art. 3 § 1 u.p.n., tj. dobra nieletniego. Zdaniem tego autora tylko właściwe rozpoznanie sytuacji społecznej nieletniego i jego cech indywidualnych pozwala określić zakres koniecznych działań, jakie należy podjąć w celu osiągnięcia najlepszego efektu wychowawczego dla konkretnego nieletniego. Jak wskazuje A. Gaberle: „Chodzi tu o jednoznaczne podkreślenie, że «kierowanie się dobrem nieletniego» wymaga uwzględnienia czynników specyficznych dla danej jednostki i jej środowiska.”¹²⁴⁶ Tego samego zdania jest T. Bojarski¹²⁴⁷, który podkreśla, że: „indywidualizacja i dobro dziecka muszą iść w parze ze sobą”.

¹²⁴¹ V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 72; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 24-25.

¹²⁴² A. Haak-Trzuskawska, H. Haak, *Ustawa...*, op. cit., s. 19, teza 1 do art. 3 u.p.n.

¹²⁴³ Treść przepisu powołano w rozdz. 3.2.2. niniejszej pracy.

¹²⁴⁴ NielU – skrót w cytowanym tekście dla ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich - w niniejszej pracy u.p.n.

¹²⁴⁵ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 26-27.

¹²⁴⁶ Tamże, s. 26.

¹²⁴⁷ T. Bojarski, *Uwagi...*, op. cit., s. 77.

W mojej ocenie, trudno argumentacji tej odmówić trafności, gdyż stanowi ona wyraz podmiotowego podejścia do nieletniego i opiera się na założeniu, że najlepszą drogą do wyeliminowania negatywnych zachowań nieletniego jest odnalezienie ich przyczyny i wdrożenie adekwatnych działań, których celem będzie osiągnięcie korzystnych zmian w osobowości nieletniego. W moim przekonaniu takie nastawienie, które ma być przede wszystkim niesieniem pomocy nieletniemu, jest wyrazem realizacji dyrektywy dobra dziecka.

4.1.2.5. Dyrektywa indywidualizacji a dyrektywa uwzględniania interesu społecznego

Chociaż w literaturze nie wyrażono wprost takiego stanowiska, to moim zdaniem, dyrektywa indywidualizacji jest również dyrektywą komplementarną względem dyrektywy uwzględniania interesu społecznego rozumianego przede wszystkim jako:

- ukształtowanie nieletniego na świadomego swych praw i obowiązków członka społeczeństwa¹²⁴⁸,
- ochronę społeczeństwa przed negatywnym zachowaniem nieletniego¹²⁴⁹.

Skoro indywidualizacja jest głównym „narzędziem” służącym zdiagnozowaniu przyczyn demoralizacji i wchodzenia przez nieletniego w konflikt z prawem, a także ma na celu poszukiwanie najlepszych środków oddziaływania na nieletniego – to uważam, że ściśle łączy się z interesem społecznym w jego dwóch wymienionych powyżej aspektach i *de facto* ma na celu realizację tego interesu.

Można zatem pokusić się o stwierdzenie, że każda czynność wynikająca z nakazu indywidualizacji jest jednocześnie realizacją dyrektywy dobra dziecka i dyrektywy uwzględniania interesu społecznego. Doprecyzowania tylko wymaga to, że uwzględnianie interesu społecznego na gruncie u.p.n. należy rozumieć swoiście, tj. zgodnie z naczelną dyrektywą dobra dziecka – co szerzej omawiam w rozdziale 4.2.8. niniejszej pracy.

¹²⁴⁸ Więcej na ten temat zob. rozdz. 4.2.2. niniejszej pracy.

¹²⁴⁹ Więcej na ten temat zob. rozdz. 4.2.4. niniejszej pracy.

4.1.3. Zakres danych o nieletnim podlegających ustaleniu w toku postępowania

4.1.3.1. Wiek nieletniego

Pierwszą okolicznością podlegającą ustaleniu w postępowaniu z nieletnimi jest wiek nieletniego, który wykazuje przejawy demoralizacji lub dopuścił się czynu karalnego. Przesądza on o wielu kwestiach dotyczących postępowania z nieletnimi, w tym o jego dopuszczalności (*vide*: art. 1 § 1 u.p.n.¹²⁵⁰), a także o nieodpowiedzialności karnej (*vide* art. 10 § 1 i 2 k.k.¹²⁵¹).

Zauważyć należy – jak słusznie podkreśla się w literaturze¹²⁵², że wiek nieletniego ma przemożne i rozstrzygające znaczenie zwłaszcza przy kwalifikowaniu zachowań nieletniego, jako mogących świadczyć o jego demoralizacji. Jest tak dlatego, gdyż wiele czynów dozwolonych dorosłym, jest przejawem demoralizacji u dzieci, jak np. palenie papierosów czy picie alkoholu, o czym była mowa w rozdz. 2.2. niniejszej pracy. Zdaniem V. Konarskiej-Wrzosek¹²⁵³ właśnie z tej przyczyny przyjmuje się, że tego typu zachowania muszą być oceniane inaczej u nieletnich w wieku 9-13 lat, a inaczej u nieletnich prawie pełnoletnich. Argumentacja ta jest dla mnie przekonująca. O ile w pierwszym przypadku zachowania nieletniego przemawiają, moim zdaniem, za przyjęciem demoralizacji, o tyle w drugim – o ile nie wchodzi w grę nadużywanie tych środków – już niekoniecznie, gdyż może to być standardowe dla tego wieku próbowanie dorosłego życia, gdzie najwłaściwsza i zazwyczaj wystarczająca jest interwencja rodzicielska. Uważam ponadto, iż nie można również pomijać tego, że w stosunku do osób bliskich osiągnięcia pełnoletniości, społeczne przyzwolenie na pewne zachowania wzrasta i co do zasady nie są one napiętnowane ani postrzegane w kategoriach demoralizacji w społecznym odczuciu, co powinno się przekładać również na ocenę zasadności wszczynania i prowadzenia postępowania w takich sprawach (np. w sprawie palenia papierosów przez nieletniego, który ukończył 17 lat).

¹²⁵⁰ Treść przepisu powołano w rozdz. 2.1.4. niniejszej pracy.

¹²⁵¹ Treść art. 10 § 2 k.k. powołano w rozdz. 1.1.6.2. Zob. też pow. tam lit. na temat odpowiedzialności karnej nieletnich. Treść art. 10 § 1 k.k. powołano w rozdz. 2.1.4.2. niniejszej pracy.

¹²⁵² V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 47, teza 8 do art. 3 u.p.n.; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 26, teza 11 do art. 3 u.p.n.; G. Rdzanek-Piwowar, *Nieletniość...*, op. cit., s. 114-136; M. Żebrowska, *Teorie rozwoju psychicznego* (w:) M. Żebrowska (red.), *Psychologia rozwoju dzieci i młodzieży*, Warszawa 1976, s. 123-187.

¹²⁵³ V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 47, teza 8 do art. 3 u.p.n.

Wymaga podkreślenia, że wiek nieletnich jest również ściśle związany z ich zdolnością procesową – co bezpośrednio przekłada się na realizację prawa do rzetelnego procesu sądowego. Na szczególną uwagę zasługuje to, że ustawodawca na mocy art. 573 § 1 k.p.c.¹²⁵⁴ w zw. z art. 12 k.c.¹²⁵⁵ w zw. z art. 20 § 1 u.p.n.¹²⁵⁶ przyznał prawo do samodzielnego podejmowania czynności procesowych tylko tym nieletnim, którzy ukończyli lat 13. Warto odnotować, że w literaturze pojawiają się głosy, aby prawo do podejmowania samodzielnych czynności procesowych na użytek toczącego się w sprawie nieletniego postępowania przyznać, choćby w ograniczonym zakresie, także nieletnim poniżej 13. roku życia¹²⁵⁷ – co, moim zdaniem, jest nie tylko trafnym, lecz wręcz oczywistym postulatem. Uważam bowiem, że trudno w ogóle mówić o rzetelności procesu, gdy nieletni nie może samodzielnie realizować przysługujących mu gwarancji procesowych, a ustawa nawet nie przewiduje dla niego w takich wypadkach obrony obligatoryjnej.

Z tej przyczyny, że wiek nieletniego jest jedną z najistotniejszych okoliczności podlegających ustaleniu w postępowaniu z nieletnimi, nie można pominąć tego, w jaki sposób jest on ustalany w praktyce przez sądy rodzinne.

Na tę istotną kwestię uwagę zwróciła już M. Korcyl-Wolska¹²⁵⁸ przy okazji prowadzenia szerokich badań empirycznych dotyczących postępowania z nieletnimi¹²⁵⁹. Badania te są szczególnie doniosłe i miarodajne (ze względu na ich przedmiot, zakres i próbę badawczą), gdyż przeprowadzono je dwukrotnie, tj. w latach 1986-1987 obejmując nimi sprawy 174 nieletnich z II połowy 1985 r. zakończone prawomocnie w okresie prowadzenia badań oraz w 1998 r. obejmując nimi sprawy 291 nieletnich rozpoznane w 1997 r., zakończone prawomocnie w okresie prowadzenia badań, a badania te przeprowadzono aż w sześciu sądach rejonowych.

Jak wynika ze wskazanych badań, które wyraźnie eksponują poruszany problem, co do zasady wiek nieletniego ustalany jest w oparciu o:

¹²⁵⁴ Zgodnie z art. 573 § 1 k.p.c.: „Osoba pozostająca pod władzą rodzicielską, opieką albo kuratelą ma zdolność do podejmowania czynności w postępowaniu dotyczącym jej osoby, chyba że nie ma zdolności do czynności prawnych.”

¹²⁵⁵ Zgodnie z art. 12 k.c.: „Nie mają zdolności do czynności prawnych osoby, które nie ukończyły lat trzynastu, oraz osoby ubezwłasnowolnione całkowicie”.

¹²⁵⁶ Treść przepisu powołano w rozdz. 3.3.7. niniejszej pracy.

¹²⁵⁷ Warto odnotować, że w literaturze pojawiają się głosy, aby prawo do podejmowania samodzielnych czynności procesowych przyznać choćby w ograniczonym zakresie także nieletnim poniżej 13. roku życia. Szerzej zob. W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 261.

¹²⁵⁸ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 110.

¹²⁵⁹ Więcej na temat metodologii i zakresu badań zob. M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 74-101.

- oświadczenie nieletniego złożone w trakcie przesłuchania (wysłuchania),
- oświadczenia rodziców bądź opiekuna,
- ustalenia biegłych dokonane w trakcie badań osobopoznawczych nieletniego.

Jako chlubny wyjątek – pozytywnie oceniony przez autorkę badań, wskazano praktykę ustalania wieku nieletniego w oparciu o odpis skrócony aktu urodzenia, który dołączany jest do akt sprawy. M. Korcyl-Wolska, w pełni aprobując tę praktykę i przedstawiając ją jako wzór, słusznie zwraca uwagę na to, że: „wyłącznie metryka stanowi wiarygodne źródło informacji na temat wieku nieletniego. Ustalenie rzeczywistego wieku nieletniego w postępowaniu w sprawach nieletnich uregulowanym w u.p.n. ma istotne znaczenie ze względu na przyjęty w art. 1 tej ustawy podział nieletnich na 3 kategorie wiekowe”¹²⁶⁰.

Do powyższych argumentów ze swej strony dodać mogę jedynie, że prawidłowe ustalenie wieku ma również przemożne znaczenie dla możliwości przyjęcia odpowiedzialności na gruncie k.k. i to zarówno art. 10 § 1 jak i art. 10 § 2 k.k. – gdzie wiek stanowi przesłankę podstawową – a pomyłki w tym zakresie popełnione na skutek ustalania wieku nieletniego w sposób inny niż w oparciu o odpis skrócony aktu urodzenia, nie należą wyłącznie do zagadnień teoretycznych, lecz zdarzają się również w praktyce.

Świadczy o tym dowodnie stan faktyczny, na gruncie którego zapadł wyrok SN z 12 stycznia 2011 r. sygn. akt III KK 260/10¹²⁶¹, którym Sąd Najwyższy po wniesieniu kasacji przez Rzecznika Praw Obywatelskich uchylił zaskarżony wyrok sądu rejonowego właśnie z tej przyczyny, że przedstawiony dopiero w postępowaniu kasacyjnym odpis aktu urodzenia oskarżonego przesądził o tym, że sąd rejonowy błędnie ustalił datę urodzenia nieletniego, a co za tym idzie, jego zdolność do ponoszenia odpowiedzialności na gruncie prawa karnego¹²⁶².

Orzeczenie to ilustruje, jak poważne skutki może nieść ze sobą nieprawidłowe ustalenie wieku nieletniego i jednocześnie wskazuje dokument urzędowy, który powinien stanowić podstawę dla takich ustaleń.

¹²⁶⁰ Tamże, s. 110.

¹²⁶¹ Wyrok SN z dnia 12 stycznia 2011 r., III KK 260/10, LEX nr 736753.

¹²⁶² W uzasadnieniu tego orzeczenia, które warto przytoczyć, wskazano, że „Kasacja jest zasadna, albowiem doszło do rażącego naruszenia wskazanych w niej przepisów, co miało istotny wpływ na treść zaskarżonego wyroku. W postępowaniu karnym, które toczyło się przeciwko oskarżonemu, ustalono, że urodził się 6 kwietnia 1978 r. Dlatego też Sąd Rejonowy w L. uznał, że zarzucane, a następnie przypisane czyny, oskarżony popełnił po ukończeniu 17 roku życia. Jednakże to ustalenie było błędne, albowiem, jak wynika z załączonego do akt postępowania kasacyjnego odpisu pełnego aktu urodzenia, oskarżony urodził się 6 kwietnia 1979 r., a więc przypisane mu czyny popełnił przed ukończeniem 17 roku życia. Tym samym doszło do skazania oskarżonego za przestępstwa, choć w chwili popełnienia czynów nie miał ukończonych 17 lat, co stanowiło naruszenie art. 9 § 1 k.k. z 1969 r.”.

Mając na uwadze doniosły charakter czynności, jaką jest ustalenie wieku nieletniego, a także przedstawione wyżej badania empiryczne przeprowadzone przez M. Korcyl-Wolską oraz powołane orzeczenie Sądu Najwyższego z 12 stycznia 2011 r. sygn. akt III KK 260/10 świadczące o tym, że czynność ta bywa niedoceniana w praktyce, nasuwają mi się wnioski *de lege ferenda* dotyczące sposobu ustalania w postępowaniu z nieletnimi tej istotnej okoliczności.

W mojej ocenie, właściwym miejscem do uregulowania tej kwestii jest Regulamin urzędowania sądów powszechnych¹²⁶³, który w oddziale 3 rozdziału 9 reguluje sprawy nieletnich. Regulację tę należałoby uzupełnić właśnie o procedurę ustalania wieku nieletniego w oparciu o wiarygodne w tym zakresie źródła informacji, do jakich, według mnie, należą:

- odpis skrócony aktu urodzenia nieletniego,
- dowód osobisty nieletniego,
- paszport nieletniego,
- dane z rejestru PESEL uzyskane przez sąd rodzinny we własnym zakresie¹²⁶⁴.

Takie rozwiązanie prawne z pewnością pozwoliłoby uniknąć błędów w tym zakresie podnosząc tym samym standardy postępowania z nieletnimi.

4.1.3.2. Stopień rozwoju fizycznego i psychicznego

W doktrynie¹²⁶⁵ podkreśla się, że stopień rozwoju fizycznego i psychicznego to bardzo istotna okoliczność z punktu widzenia możliwości przestrzegania przez nieletniego obowiązujących norm i wartości, tj. rozróżnianie dobra i zła.

Warto podkreślić, że w literaturze słusznie przyjmuje się¹²⁶⁶, że jest on ściśle związany z wiekiem nieletniego, gdyż może do niego przystawać bądź nie. Zdaniem A. Gaberle¹²⁶⁷

¹²⁶³ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 23 grudnia 2015 r. Regulamin urzędowania sądów powszechnych, Dz. U. poz. 2316.

¹²⁶⁴ Zgodnie z art. 6 ustawy z dnia 24 września 2010 r. o ewidencji ludności, Dz. U. z 2017 r., poz. 657, t.j. z dnia 28 marca 2017 r.: „Rejestr PESEL jest centralnym zbiorem danych (...) prowadzonym przez ministra właściwego do spraw informatyzacji”. W rejestrze tym gromadzone są m.in. następujące dane: nazwisko i imię (imiona), nazwisko rodowe, imiona i nazwiska rodowe rodziców, data urodzenia, miejsce urodzenia, kraj urodzenia, stan cywilny, oznaczenie aktu urodzenia i urzędu stanu cywilnego, w którym został on sporządzony; płeć, numer PESEL, obywatelstwo (art. 8 ustawy). Z kolei art. 46 ust. 1 pkt 1 tej ustawy stanowi, że „dane z rejestru PESEL (...) w zakresie niezbędnym do realizacji ich ustawowych zadań, udostępnia się następującym podmiotom:

organom administracji publicznej, sądom i prokuraturze”.

¹²⁶⁵ T. Grzegorzczak, *Sytuacja nieletniego...*, op. cit., s. 5.

¹²⁶⁶ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 26, teza 11 do art. 3 u.p.n.; V. Konarska-Wrzošek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 47, teza 8 do art. 3 u.p.n.; A. Haak-Trzuskawska, H. Haak, *Ustawa...*, op. cit., s. 19, teza 2 do art. 3 u.p.n.

„niezbędne jest zatem rozpatrywanie tych czynników we wzajemnym powiązaniu.” Z poglądem tym w całości się zgadzam. Co więcej, uważam, że o ile czynniki te nie współgrają ze sobą konieczne staje się zbadanie, czy za takim stanem rzeczy stoi wyłącznie niedojrzałość wynikająca z indywidualnego (lecz mieszczącego się w tzw. normie) procesu rozwoju czy jednak zasadne staje się podejrzenie u nieletniego zaburzeń rozwojowych.

Moim zdaniem, w obu przypadkach obowiązkiem sądu jest poszukiwanie przyczyny takiej nieadekwatności i upatrywanie w niej powodów ujemnego zachowania nieletniego, co z kolei powinno przekładać się na treść wydanego rozstrzygnięcia.

W mojej ocenie, niedojrzałość nieletniego zazwyczaj przemawiać będzie za skierowaniem interwencji wobec jego rodziców (opiekuna) i stosowaniem środków przewidzianych w art. 109 k.r.o., na co zwracałam uwagę już wcześniej. Słusznie bowiem wskazuje T. Grzegorzcyk¹²⁶⁸, że: „rozwój psychiczny dziecka zależy w znacznym stopniu od jego wieku, jest więc oczywiste, że działania przewidziane w ustawie nie mogą być podejmowane wobec małych dzieci, i to mimo, że ustawa nie wskazuje dolnej granicy wieku nieletniego”. O ile natomiast postępowanie dowodowe ujawni zaburzenia rozwojowe (zwłaszcza w sferze psychicznej) dobro dziecka przesądza, według mnie, o tym, że zasadna staje się szczegółowa diagnoza psychologiczna oraz medyczna i ewentualne stosowanie środków leczniczych lub leczniczo-wychowawczych.

Należy odnotować, że art. 12 u.p.n.¹²⁶⁹ wprost odwołuje się do zaburzenia rozwoju, jakim jest upośledzenie umysłowe, co wymaga szerszego omówienia. Według definicji zawartej w Międzynarodowej Klasyfikacji Uszkodzeń, Niepełnosprawności i Upośledzeń (ICD-10) opracowanej przez Światową Organizację Zdrowia: „upośledzenie umysłowe ujmowane jest jako zahamowanie lub niepełny rozwój umysłowy, wyrażający się przede wszystkim w upośledzeniu umiejętności, które ujawniają się w okresie rozwojowym i stanowią o ogólnym poziomie inteligencji, tzn. zdolności poznawczych,

¹²⁶⁷ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 26.

¹²⁶⁸ T. Grzegorzcyk, *Sytuacja nieletniego...*, op. cit., s. 5-6.

¹²⁶⁹ Zgodnie z art. 12 u.p.n.: „W razie stwierdzenia u nieletniego upośledzenia umysłowego, choroby psychicznej lub innego zakłócenia czynności psychicznych bądź nałogowego używania alkoholu albo innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, sąd rodzinny może orzec umieszczenie nieletniego w szpitalu psychiatrycznym lub innym odpowiednim zakładzie leczniczym. Jeżeli zachodzi potrzeba zapewnienia nieletniemu jedynie opieki wychowawczej, sąd może orzec umieszczenie go w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, a w przypadku gdy nieletni jest upośledzony umysłowo w stopniu głębokim i wymaga jedynie opieki - w domu pomocy społecznej.”

mowy, motorycznych i umiejętności społecznych. Może występować samodzielnie lub z innymi zaburzeniami psychicznymi i fizycznymi”¹²⁷⁰.

W doktrynie¹²⁷¹ trafnie przyjmuje się, że „upośledzenie umysłowe jest stanem intelektu, który stosunkowo często występuje u nieletnich wykazujących różne przejawy demoralizacji lub dopuszczających się czynów karalnych. Jest to bowiem czynnik, który sprzyja tego typu patologiom społecznym, z uwagi na obniżone zdolności poznawcze, umiejętności abstrakcyjnego myślenia oraz dostosowania się do wymagań i obowiązujących norm, a także podatność na negatywne wpływy otoczenia.”¹²⁷²

Podkreślić należy, że w aktualnym piśmiennictwie¹²⁷³ dotyczącym upośledzenia umysłowego podnosi się, że pojęcie to jest uważane za stygmatyzujące oraz wartościujące i z tej przyczyny zastępuje się je nowym terminem - „niepełnosprawność intelektualna”. A. Wołowicz-Ruszkowska¹²⁷⁴ wskazuje, że choć pojęcie „upośledzenie umysłowe”, ze względu na jego rozpowszechnienie w nomenklaturze międzynarodowej, występuje nadal w klasyfikacji ICD -10, to najnowsze standardy, do jakich należy zaliczyć klasyfikację DSM-V (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*) Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego posługuje się już terminem „niepełnosprawność intelektualna”. Termin ten jest również stosowany we współczesnej literaturze przedmiotu oraz w aktach prawa międzynarodowego.

W tym miejscu chciałabym zwrócić uwagę na niekonsekwencję polskiego ustawodawcy w zakresie przyjętej terminologii. Trudno bowiem nie zauważyć, że u.p.n. nadal posługuje się pojęciem „upośledzenia umysłowego” (*vide* art. 12 u.p.n.), natomiast akt wykonawczy do tej ustawy, jakim jest rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października 2001 r. w sprawie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich używa już nowego terminu - „niepełnosprawność intelektualna” (*vide* § 8 tego rozporządzenia)¹²⁷⁵. Przedmiotowa zmiana została wprowadzona rozporządzeniem Ministra

¹²⁷⁰ A. Wołowicz-Ruszkowska, *Niepełnosprawność intelektualna – wielowymiarowość zjawiska* (w:) M. Zima-Parjaszewska (red.), *Osoba z niepełnosprawnością intelektualną w postępowaniach sądowych i przed innymi organami. Poradnik praktyczny*, Warszawa 2015, s. 23.

¹²⁷¹ V. Konarska-Wrzonek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzonek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 111, teza 3 do art. 12 u.p.n.; Zob. też A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 85-86, teza 3 do art. 12 u.p.n.

¹²⁷² V. Konarska-Wrzonek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzonek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 111, teza 3 do art. 12 u.p.n.; Zob. też R.J. Kijak, *Niepełnosprawność intelektualna. Między diagnozą a działaniem*, Warszawa 2013, s. 44-45 i powołana tam literatura.

¹²⁷³ A. Wołowicz-Ruszkowska, *Niepełnosprawność...*, op. cit., s.15.

¹²⁷⁴ Tamże, s. 22.

¹²⁷⁵ Zgodnie z § 8 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października 2001 r. w sprawie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich, Dz. U. z 2017 r., poz. 487, t.j. z dnia 7 marca 2017 r.:

Sprawiedliwości z dnia 6 lipca 2016 r. zmieniającym rozporządzenie w sprawie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich¹²⁷⁶. Tymczasem zmiany takiej nie wprowadzono do u.p.n. ani przy okazji nowelizacji z dnia 30 sierpnia 2013 r. (Dz. U. z 2013 r., poz. 1165.), ani w momencie nowelizacji wskazanego rozporządzenia wykonawczego. Ujednolicenie przyjętej terminologii i dostosowanie jej do aktualnych standardów jest zatem moim kolejnym postulatem *de lege ferenda*, wymagającym zmiany treści art. 12 u.p.n.

Warto podkreślić za A. Wołowicz-Ruszkowską, że „w DSM–V i ICD–10 wyróżnia się cztery stopnie niepełnosprawności intelektualnej: lekki, umiarkowany, znaczny i głęboki”.¹²⁷⁷ Autorka ta wyraźnie jednak eksponuje, że choć „obie klasyfikacje uwzględniają ilościowe kryterium ilorazu inteligencji określane przez wartość uzyskaną za pomocą przeprowadzenia jednego lub kilku wystandaryzowanych testów na inteligencję”¹²⁷⁸ to „nowe kryteria zalecają testowanie współczynnika inteligencji z jednoczesnym uwzględnianiem deficytów w funkcjonowaniu adaptacyjnym, ponieważ to one wpływają na osobistą niezależność i społeczną odpowiedzialność jednostki oraz w znacznym stopniu odpowiadają za problemy z wypełnianiem standardów rozwojowych i socjokulturowych.”¹²⁷⁹

Właśnie te deficyty w funkcjonowaniu adaptacyjnym, a zwłaszcza ich konsekwencje przejawiające się w zachowaniu nieletniego są, moim zdaniem, kluczowe w postępowaniu prowadzonym na podstawie u.p.n. Uważam, że jest tak dlatego, gdyż z jednej strony czynią one nieletniego szczególnie podatnym na demoralizację, a z drugiej przesadzają o konieczności specjalnego, terapeutycznego podejścia.

W mojej ocenie, treść art. 12 u.p.n. *expressis verbis* wskazuje na to, że niepełnosprawność intelektualna (upośledzenie umysłowe) może przemawiać za zastosowaniem wobec nieletniego środków leczniczych, a w wypadku głębokiego stopnia tego upośledzenia, który zdaje się przesądzać o tym, że nieletni wymaga jedynie opieki – umieszczenia go w domu pomocy społecznej.

„1. Zakłady resocjalizacyjno-rewalidacyjne są przeznaczone dla nieletnich z niepełnosprawnością intelektualną.

2. W zakładach, o których mowa w ust. 1, pracę resocjalizacyjną prowadzi się na terenie zakładu lub poza zakładem, z zastosowaniem środków, form, metod wychowania i nauczania przewidzianych dla młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną.

3. W zakładach, o których mowa w ust. 1, liczba wychowanków w grupie wychowawczej i oddziale szkolnym nie powinna przekraczać 8.”.

¹²⁷⁶ Por. § 1 pkt 7 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 6 lipca 2016 r. zmieniającego rozporządzenie w sprawie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich, Dz. U., poz. 995:

¹²⁷⁷ A. Wołowicz-Ruszkowska, *Niepełnosprawność...*, op. cit., s. 23.

¹²⁷⁸ Tamże, s. 23.

¹²⁷⁹ Tamże, s. 22.

Należy mieć na uwadze, że dla osób z upośledzeniem umysłowym (niepełnosprawnością intelektualną) przeznaczone są również szczególnego rodzaju zakłady poprawcze. Są tzw. zakłady resocjalizacyjno-rewalidacyjne, o których mowa w § 8 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października 2001 r. w sprawie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich.

Wymaga podkreślenia, że zaburzenia rozwoju nie zamykają się wyłącznie w upośledzeniu umysłowym i nie ograniczają się do sfery psychicznej, na co wskazuje zarówno Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych ICD – 10¹²⁸⁰ opracowana przez Międzynarodową Organizację Zdrowia, jak i DSM- 5¹²⁸¹, tj. klasyfikacja Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego.

Specyfika i złożoność przedmiotowej materii przesądza natomiast, moim zdaniem, o tym, że stopień rozwoju fizycznego i psychicznego nieletniego może być prawidłowo określony wyłącznie przez osoby dysponujące wiadomościami specjalnymi, które są w stanie dokonać miarodajnych ocen, a także wychwycić ewentualne zaburzenia, nawet wtedy, gdy ich symptomy są subtelne lub możliwe do zdiagnozowania tylko po przeprowadzeniu stosownych testów.

Uważam, że jest to wystarczające uzasadnienie dla przyjęcia, że opinia biegłych ustalająca stopień rozwoju nieletniego powinna być wydawana w każdej sprawie, a nie tylko w przypadku, gdy sąd poweźmie poważne wątpliwości, co do możliwości istnienia zaburzeń w tym zakresie, gdyż nie tylko zaburzenia rozwojowe, ale również niedojrzałość wynikająca z cech indywidualnych przemawia za koniecznością szczególnego podejścia do nieletniego.

W mojej ocenie, opinia biegłych na temat stopnia rozwoju nieletniego ma istotne znaczenie nie tylko dla rozstrzygnięcia kończącego sprawę, lecz również dla przebiegu i sposobu prowadzenia postępowania. R.J. Kijak¹²⁸² słusznie wskazuje, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną wymagają szczególnego traktowania przez organy procesowe, a w pewnych wypadkach należy zrezygnować z przeprowadzania wobec nich czynności procesowych. Według mnie, uwagi poczynione przez R.J. Kijaka nie powinny ograniczać się tylko do osób z niepełnosprawnością intelektualną, gdyż mają

¹²⁸⁰ *Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych. Rewizja dziesiąta. ICD-10. Tom I*, Wydanie 2008, Centrum Systemów Informacyjnych Ochrony Zdrowia 2012, a w szczególności s. 244-249.

¹²⁸¹ *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. Fifth Edition. DSM-5TH*, Arlington, VA, American Psychiatric Association, 2013, s. 31-86.

¹²⁸² R.J. Kijak, *Niepełnosprawność...*, op. cit., s. 46-47.

one bardziej uniwersalny charakter, a przełożone na grunt postępowania z nieletnimi oznaczają, moim zdaniem, że organy procesowe podejmując wobec nieletniego jakiekolwiek czynności powinny mieć na uwadze stopień rozwoju psychicznego i fizycznego nieletniego, a propozycję szczegółowych rozwiązań w tym zakresie przedstawię w rozdz. 4.1.3.9. niniejszej pracy.

4.1.3.3. Stan zdrowia

Należy zwrócić uwagę, że przy okazji komentowania przepisów u.p.n. w piśmiennictwie wskazano¹²⁸³, że ocena stanu zdrowia nieletniego powinna obejmować zarówno zdrowie fizyczne, jak i psychiczne.

Według przedstawicieli doktryny¹²⁸⁴ poczynienie stosownych ustaleń w tym zakresie jest uzasadnione z tej przyczyny, że może ono mieć wpływ na określenie zdolności nieletniego do przyswajania obowiązujących w społeczeństwie norm postępowania, a co za tym idzie, również możliwości ich przestrzegania – z czym w całości się zgadzam, uznając, że są to istotne informacje, które sąd zawsze powinien uwzględnić przy wydaniu rozstrzygnięcia kończącego sprawę. Ponadto uważam, że innym ważnym powodem ustaleń dotyczących fizycznego i psychicznego stanu zdrowia nieletniego jest ocena możliwości jego udziału w postępowaniu i prowadzenia własnej obrony, gdyż podobnie jak stopień rozwoju fizycznego i psychicznego, będzie się ona przekładać na zakres praw i obowiązków nieletniego oraz zakres czynności dowodowych.

Analiza obowiązujących przepisów skłania mnie do wniosku, że co do zasady głównym i podstawowym źródłem informacji na temat stanu zdrowia nieletniego jest wywiad środowiskowy a nie diagnoza lekarska. Jak wynika bowiem z art. 24 § 1 u.p.n.¹²⁸⁵ „w celu ustalenia danych dotyczących nieletniego (..), a w szczególności (...) stanu zdrowia (..), sąd rodzinny zleca kuratorowi sądowemu przeprowadzenie wywiadu środowiskowego”.

Obligatoryjne badanie ogólnego stanu zdrowia nieletniego następuje natomiast w związku z jego przyjęciem do schroniska dla nieletnich¹²⁸⁶, zakładu poprawczego¹²⁸⁷,

¹²⁸³ V. Konarska-Wrzonek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzonek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 47, teza 8 do art. 3; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 60, teza 6 do art. 3 u.p.n., A. Haak-Trzuskawska, H. Haak, *Ustawa...*, op. cit., s. 19, teza 2 do art. 3 u.p.n.

¹²⁸⁴ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 26, teza 11 in fine do art. 3 u.p.n. Podobnie V. Konarska-Wrzonek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzonek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 47, teza 8 do art. 3.

¹²⁸⁵ Treść przepisu powołano w rozdz. 4.1.2.1. niniejszej pracy.

¹²⁸⁶ Zgodnie z § 51 ust. 1 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października 2001 r. w sprawie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich:

a także przewiezieniem nieletniego do innego schroniska lub zakładu poprawczego¹²⁸⁸ - co, według mnie, jest uzasadnione z uwagi na prawidłowe wykonywanie tych środków, a także zapewnienie nieletniemu właściwej opieki medycznej w okresie pobytu we wskazanych placówkach.

Szczegółowych badań lekarskich nie przeprowadza się zatem rutynowo, tj. w każdej sprawie nieletniego prowadzonej w oparciu o przepisy u.p.n.. Takie podejście uważam za uzasadnione, gdyż brak jest racjonalnych powodów do tego, aby każdego nieletniego, wobec którego wszczynane jest postępowanie, już na wstępie poddawać specjalistycznym badaniom lekarskim, tym bardziej, że nawet trudno sobie wyobrazić, jaki miałyby być ich zakres i czemu *de facto* miałyby one służyć.

Moim zdaniem, badania takie powinny natomiast mieć miejsce, wtedy gdy zachodzą ku temu jakieś uzasadnione przesłanki ujawnione, czy to w wywiadzie środowiskowym, czy przy okazji przeprowadzania innych dowodów.

Uważam, że zlecenie badań lekarskich w celu ustalenia stanu zdrowia nieletniego jest obowiązkiem sądu także wtedy, gdy nieletni, jego rodzice (opiekun) lub obrońca powołują się na przeszkody natury zdrowotnej leżące po stronie nieletniego uniemożliwiające albo utrudniające jego udział w postępowaniu, bądź poszczególnych czynnościach procesowych lub samodzielne i rozsądne prowadzenie obrony, bądź gdy organ procesowy sam takie okoliczności dostrzega. Wskazane zarzuty mają na tyle doniosłe znaczenie dla sytuacji procesowej nieletniego, że nie mogą pozostać niewyjaśnione.

Warto odnotować, że na przesłanki materialne poddania nieletniego opiniowaniu psychiatrycznemu zwrócił uwagę A. Gaberle¹²⁸⁹ opowiadając się za tym,

„Po przyjęciu do schroniska nieletniego umieszcza się w izbie przejściowej, na okres nie dłuższy niż 14 dni, w celu:

- 1) przeprowadzenia rozmowy wstępnej i sporządzenia podstawowej informacji o nieletnim;
- 2) poddania go wstępnym badaniom lekarskim i zabiegom higieniczno-sanitarnym;
- 3) poddania go badaniom osobopoznawczym”.

¹²⁸⁷ Zgodnie z § 44 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października 2001 r. w sprawie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich:

„1. Po przyjęciu do zakładu nieletniego umieszcza się w izbie przejściowej lub w grupie wychowawczej.

2. Umieszczenie nieletniego w izbie przejściowej może nastąpić, na okres nie dłuższy niż 14 dni, w celu:

- 1) przeprowadzenia rozmowy wstępnej;
- 2) poddania go wstępnym badaniom lekarskim i zabiegom higieniczno-sanitarnym;
- 3) poddania go badaniom osobopoznawczym.”

¹²⁸⁸ Zgodnie z § 45 ust. 1 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października 2001 r. w sprawie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich: „Przed przewiezieniem do innego zakładu wychowanek jest poddawany badaniom lekarskim w celu ustalenia, czy jego stan zdrowia pozwala na przewiezienie”. Z kolei zgodnie z § 54 ust. 1 tego rozporządzenia: „Przed przewiezieniem do innego schroniska lub zakładu nieletni jest poddawany badaniom lekarskim w celu ustalenia, czy jego stan zdrowia pozwala na przewiezienie.”.

¹²⁸⁹ Por. A. Gaberle, *Diagnozowanie...*, op. cit., s. 29.

że „potrzeba uzyskania opinii o stanie zdrowia psychicznego nieletniego pojawia się zawsze, gdy sąd uzyskuje informację uzasadniającą wątpliwość co do jego poczytalności, a także wówczas, gdy zaburzenia psychiczne nieletniego są rozpoznane, ale do zastosowania właściwego środka potrzebne są dodatkowe badania.” Przytoczony pogląd podzielam.

Należy podkreślić, że w takiej sytuacji, w której zachodzi potrzeba zasięgnięcia opinii psychiatrycznej o nieletnim, sąd rodzinny zarządza badanie nieletniego przez co najmniej dwóch biegłych lekarzy psychiatrów, o czym stanowi art. 25a § 1 u.p.n.¹²⁹⁰ Jeżeli badanie nieletniego przez dwóch biegłych lekarzy psychiatrów przeprowadzone w warunkach ambulatoryjnych jest niewystarczające do wydania rzetelnej opinii o stanie zdrowia psychicznego, możliwe jest przeprowadzenie obserwacji psychiatrycznej w podmiocie leczniczym niebędącym przedsiębiorcą (art. 25a § 2 u.p.n.¹²⁹¹).

Moim zdaniem¹²⁹², ustawodawca bezrefleksyjnie w tym zakresie przeniósł na grunt u.p.n. rozwiązania prawne przewidziane w k.p.k.¹²⁹³, a opinia o stanie zdrowia psychicznego nieletniego powinna *de lege ferenda* być wydawana przez dwóch biegłych lekarzy psychiatrów dziecięcych łącznie z biegłym psychologiem, którego udział w opiniowaniu psychiatrycznym nieletnich w aktualnym stanie prawnym nie jest obowiązkowy. Uważam tak dlatego, gdyż psychiatria dziecięca jest odrębną od psychiatrii specjalizacją lekarską¹²⁹⁴, a potrzeba udziału psychologa w opiniowaniu psychiatrycznym zgłaszana jest przez samych opiniodawców. W literaturze dotyczącej opiniowania psychiatrycznego

¹²⁹⁰ Treść przepisu powołano w rozdz. 4.1.2.1. niniejszej pracy. Warto odnotować, że jeszcze w poprzednim stanie prawnym, w okresie obowiązywania k.p.k. z 1928 r., Sąd Najwyższy w Uchwale SN z dnia 27 czerwca 1979 r., VI KZP 7/79, OSNKW 1979, nr 9, poz. 87, LEX nr 19550 wyraził trafny pogląd, że: „W celu ustalenia stanu zdrowia psychicznego nieletniego konieczne jest powołanie co najmniej dwóch biegłych lekarzy psychiatrów. Opinia wydana przez ośrodek diagnostyczno-konsultacyjny z udziałem tylko jednego lekarza psychiatry nie może być uznana za wystarczającą.” Z kolei w orzeczeniu wydanym już na gruncie u.p.n., tj. w Wyroku SN z dnia 18 lutego 2009 r., III KK 334/08, LEX nr 491248 Sąd Najwyższy wyraził trafny pogląd, że „Opinia Zespołu Diagnostycznego ze Schroniska dla Nieletnich, w wydaniu której uczestniczył wprawdzie lekarz psychiatra, przeprowadzona na podstawie art. 25 § 1 ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz. U. z 2002 r. Nr 11, poz. 109 ze zm.), nie może zastępować opinii o stanie zdrowia psychicznego, sporządzonej przez co najmniej dwóch biegłych lekarzy psychiatrów, o której mowa w art. 25a § 1 powołanej wyżej ustawy.” Szerzej zob. M. Mączyńska, *Badania...*, op. cit.

¹²⁹¹ Treść przepisu powołano w rozdz. 4.1.2.1. niniejszej pracy. Zob. też A. Gaberle, *Diagnozowanie...*, op. cit., s. 29 i pow. tam lit.

¹²⁹² Szerzej zob. M. Mączyńska, *Badania...*, op. cit. i pow. tam lit.

¹²⁹³ Zgodnie z art. 202 § 1 i 2 k.p.k.:

„§ 1. W celu wydania opinii o stanie zdrowia psychicznego oskarżonego sąd, a w postępowaniu przygotowawczym prokurator, powołuje co najmniej dwóch biegłych lekarzy psychiatrów.

§ 2. Na wniosek psychiatrów do udziału w wydaniu opinii powołuje się ponadto biegłego lub biegłych innych specjalności.”

¹²⁹⁴ Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 2 stycznia 2013 r. w sprawie specjalizacji lekarzy i lekarzy dentystów, Dz.U., poz. 26.

nieletnich¹²⁹⁵ podnosi się, że nie jest możliwe wydanie rzetelnej i wiarygodnej opinii o stanie zdrowia psychicznego nieletniego bez oceny stopnia jego rozwoju dokonanej przez biegłego psychologa.

Przechodząc do dalszych rozważań chciałabym wskazać, że moim zdaniem¹²⁹⁶, wydanie opinii psychiatrycznej o nieletnim jest konieczne wtedy, gdy:

- istnieją uzasadnione wątpliwości co do stanu zdrowia psychicznego nieletniego w chwili popełnienia czynu karalnego lub dopuszczania się zachowań wskazujących na demoralizację, a stan ten mógł mieć wpływ na możliwość rozpoznania znaczenia czynu i pokierowania własnym postępowaniem,
- istnieją uzasadnione wątpliwości co do aktualnego stanu zdrowia psychicznego nieletniego, a stan ten może mieć wpływ na konieczność stosowania wobec niego środków leczniczych, o których mowa w art. 12 u.p.n.¹²⁹⁷ lub na zakres jego praw i obowiązków procesowych.

Warto bowiem odnotować, że zgodnie z art. 32c § 2 pkt 2 u.p.n.¹²⁹⁸ uzasadniona wątpliwość co do tego, czy „stan zdrowia psychicznego nieletniego pozwala na udział w postępowaniu lub prowadzenie obrony w sposób samodzielny oraz rozsądny” stanowi przesłankę obrony obligatoryjnej.

W związku z tym, że ani komentarze do u.p.n. ani orzecznictwo sądowe w sprawach nieletnich nie wyjaśniają szerzej tego, jak należy rozumieć wskazany przepis, a zwłaszcza „istnienie uzasadnionych wątpliwości”, na które wskazuje, zasadne wydaje mi się sięgnięcie do orzecznictwa Sądu Najwyższego wydanego na gruncie art. 79 § 1 pkt 4 k.p.k.¹²⁹⁹, który ma identyczne brzmienie do obowiązującego *de lege lata* art. 32c § 2 pkt 2 u.p.n.

W tym kontekście na uwagę zasługuje postanowienie SN z 14 stycznia 2016 r. sygn. akt IV KK 419/15¹³⁰⁰, w którym wyjaśniono, że: „Sąd, ustalając, czy faktycznie występują przesłanki wskazane w art. 79 § 1 punkty 3 i 4 k.p.k., zawsze powinien pamiętać o tym, że ich

¹²⁹⁵ K. Eichstaedt, P. Gałęcki, A. Depko, *Metodyka...*, op. cit., s. 377; I. Łucka, J. Stępnicka, *Opiniowanie...*, op. cit., s. 35; L. Ciszewski, T. Gordon, D. Hajdukiewicz, *Opiniowanie...*, op. cit., s. 131 i n.; D. Hajdukiewicz, *Podstawy prawne opiniowania sądowo-psychiatrycznego w postępowaniu karnym...*, op. cit., s. 108.

¹²⁹⁶ Szerzej zob. M. Mączyńska, *Badania...*, op. cit. i pow. tam lit.

¹²⁹⁷ Treść przepisu powołano w rozdz. 3.3.2. niniejszej pracy. Moim zdaniem, we wskazanym wypadku uzyskanie opinii o stanie zdrowia nieletniego jest obowiązkiem sądu – co wynika z użytego w art. 12 u.p.n. określenia „w razie stwierdzenia”. A. Gaberle słusznie wskazuje, że „ustalenie zakłócenia czynności psychicznych wymaga zasięgnięcia opinii biegłych psychiatrów.”.

¹²⁹⁸ Treść przepisu powołano w rozdz. 3.3.7. niniejszej pracy.

¹²⁹⁹ Treść przepisu powołano w rozdz. 3.3.3. niniejszej pracy.

¹³⁰⁰ Postanowienie SN z dnia 14 stycznia 2016 r., IV KK 419/15, LEX nr 1962548.

«zachodzenie» nie jest warunkowane jakimś abstrakcyjnym przeświadczeniem czy niezbyt uchwytnym domysłem, lecz uzależnione jest od powzięcia przez organ postępowania tylko takich wątpliwości, które mają charakter uzasadniony, a więc takich, które mają oparcie w konkretnie ustalonych w sprawie okolicznościach. Decydujące znacznie w tym zakresie ma ocena organu procesowego, a nie subiektywna ocena stron czy obrońcy. Tytułem przykładu należy wskazać, że do okoliczności mogących powodować zaistnienie "uzasadnionych wątpliwości" zaliczano: przebycie choroby psychicznej lub urazu mózgu, nałogowy alkoholizm, nadużywanie narkotyków, leczenie w szpitalu psychiatrycznym, nadzwyczaj utrudniony kontakt, kłopoty ze zrozumieniem pytań i udzielaniem odpowiedzi, niedorozwój umysłowy, zaświadczenia stwierdzające chorobę psychiczną lub niedorozwój umysłowy, zaświadczenie z placówek służby zdrowia, informacja z poradni zdrowia psychicznego."

Uważam, że orzeczenie to zawiera cenne wskazówki, które w aktualnym stanie prawnym nie powinny być pomijane również w postępowaniu z nieletnimi. Skoro ustawodawca użył sformułowania „uzasadnione wątpliwości, czy jego stan zdrowia psychicznego pozwala (...)” to przychyliam się do stanowiska, że na kanwie obowiązujących przepisów – nie podejmując się w tym miejscu ich oceny - organ ma obowiązek te wątpliwości co do stanu zdrowia psychicznego nieletniego przekonująco uzasadnić.

Warto odnotować, że A. Haak-Trzuskawska i H. Haak¹³⁰¹ podnoszą, że: „tę wątpliwość może uzasadniać m.in. opinia psychiatryczna dotycząca tego samego nieletniego, wydana w innej sprawie (por. wyr. SN z 29.10.1979 r., V KRN 226/79, OSNPG 1980, Nr 3, poz. 38). Wątpliwość, o którą chodzi może też uzasadniać np. opinia rodzinnego ośrodka diagnostyczno-konsultacyjnego, wywiad środowiskowy lub spostrzeżenia sądu poczynione w toku sprawy”.

Podsumowując orzecznictwo SN oraz stanowiska wyrażone w piśmiennictwie¹³⁰², należy wskazać, że uzasadnione wątpliwości sądu co do stanu zdrowia psychicznego („poczytalności”) nieletniego powinny pojawić się wtedy, gdy:

¹³⁰¹ A. Haak-Trzuskawska, H. Haak, *Ustawa...*, op. cit., s. 161, teza 4 do art. 32c u.p.n.

¹³⁰² Zob. orzecznictwo SN dotyczące opiniowania psychiatrycznego w sprawach karnych: Wyrok SN z dnia 10 maja 1979 r., I KR 47/79, OSNPG 1979, nr 12, poz. 173, LEX nr 17152; Wyrok SN z dnia 20 czerwca 1986 r., III KR 154/86, OSNPG 1987, nr 4, poz. 50, LEX nr 17768; Wyrok SN z dnia 11 stycznia 1989 r., V KRN 268/88, OSNPG 1989, nr 8, poz. 97, LEX nr 17968; Wyrok SN z dnia 20 maja 1984 r., I KR 102/84, OSNPG Nr 12, poz. 112, LEX nr 17557; Wyrok SN z dnia 11 maja 1983 r., V KRN 83/83, OSNPG 1983, nr 10, poz. 102, LEX nr 17496; Wyrok SN z dnia 29 kwietnia 1982 r., III KR 72/82, OSNPG 1982, nr 8, poz. 122, LEX nr 17423; Wyrok SN z dnia 14 marca 1974 r., II KR 239/73, OSNKG 1974, nr 7-8, poz. 144, LEX nr 18817; Wyrok SN z dnia 24 czerwca 1985 r., I KR 153/85, OSNPG 1986, nr 3, poz. 42, LEX nr 17666; Wyrok SN z dnia 19 czerwca 1987 r., IV KR 197/87, OSNKG 1987, nr 11-12, poz. 109, LEX nr 20256; Postanowienie SN z dnia 23 listopada 2001 r., III KKN 109/99, LEX nr 51578; Wyrok SN z dnia 7 maja 2002 r., II KKN 472/99, Prok. i Pr.-wkl. 2002, nr 12, poz. 16, LEX nr 54392; Wyrok SN z dnia 12 czerwca 1997 r., IV KKN 82/97, Prok i Pr.-wkl. 1997, nr 11,

- nieletni przebył chorobę psychiczną lub uraz mózgu albo inną chorobę lub uraz mogące prowadzić do zaburzeń psychicznych;
- nieletni był pacjentem szpitala psychiatrycznego lub innej placówki leczniczej, zajmującej się zdrowiem psychicznym;
- u nieletniego stwierdzono upośledzenie umysłowe;
- inna opinia o nieletnim wskazuje na możliwość istnienia u niego zaburzeń psychicznych;
- nieletni wykazuje znaczne trudności z nauką szkolną lub adaptacją w środowisku rówieśniczym wskazujące na prawdopodobne zaburzenia rozwojowe;
- któryś z rodziców nieletniego leczy lub leczył się psychiatrycznie;
- nieletni nałogowo używa środków odurzających;
- zachowanie nieletniego znacznie odbiega w sensie ujemnym od zachowania dzieci w jego wieku;
- nieletni popełnił poważny czyn przeciwko zdrowiu i życiu (zwłaszcza jeśli dopuścił się zachowań drastycznych lub dziwacznych);
- nieletni popełnił czyn nieadekwatny do jego wcześniejszego zachowania;
- motywacja nieletniego do popełnienia czynu była nieracjonalna lub nieadekwatna, nawet przy uwzględnieniu jego wieku;
- kontakt z nieletnim jest trudny.

W mojej ocenie, w wypadku pojawienia się takich wątpliwości powinnością sądu jest również zasięgnięcie opinii psychiatrycznej, o czym była mowa wcześniej, choć należy mieć na uwadze, że przesłanką obrony obligatoryjnej jest stan „uzasadnionej wątpliwości” a nie stan pewności – wynikający z treści wydanej w toku postępowania sądowego opinii biegłych. Obrona obligatoryjna istnieje zatem, według mnie, od chwili zarządzenia przez sąd badania nieletniego przez biegłych psychiatrów, a nie od chwili

poz. 8, LEX nr 518152; Postanowienie SN z dnia 26 lipca 2005 r., III KK 341/04, LEX 153242; Wyrok SN z dnia 10 lipca 1972 r., I KR 125/72, OSNKW 1972, nr 12, poz. 196, LEX nr 18517; Postanowienie SN z dnia 21 listopada 1977 r., Z 34/77, OSNKW 1977, nr 12, poz. 138, LEX nr 19330, Wyrok SN z dnia 20 czerwca 1986 r., III KR 154/86, OSNPG 1987, nr 4, poz. 50, LEX nr 17768, Wyrok SN z dnia 12 listopada 2003 r., III KK 416/02, LEX nr 82308. Zob. też Wyrok ETPC z dnia 22 lutego 2001 r. wydany w sprawie Szeloch przeciwko Polsce (skarga nr 33079/96), <http://hudoc.echr.coe.int/>. Na temat opiniowania psychiatrycznego nieletnich zob. Wyrok SN z dnia 18 lutego 2009 r., III KK 334/08, LEX nr 491248; List Rzecznika Praw Obywatelskich z dnia 29 kwietnia 2008 r. kierowany do Ministra Sprawiedliwości, RPO-587722-VII-110.1-08/JS, <https://www.rpo.gov.pl/pliki/12100677970.pdf>, dostęp: 14 września 2017 r.; M. Krasucki, M. Ignaczak, M. Wałęcki, A. Niedoborek (z Krajowego Ośrodka Psychiatrii Sądowej dla Nieletnich w Garwolinie), Odrębności i specyfika opiniowania sądowo-psychiatrycznego nieletnich. Stan prawny i praktyczne implikacje kliniczne, prezentacja, <http://slideplayer.pl/slide/11748688/>, dostęp: 7 lutego 2017 r., s. 10; A. Haak-Trzuskawska, H. Haak, *Ustawa...*, op. cit., s. 161, teza 4 do art. 32c u.p.n.; M. Mączyńska, *Badania...*, op. cit. i pow. tam lit.

wydania opinii potwierdzającej wątpliwości sądu co do stanu zdrowia psychicznego nieletniego. Sąd Najwyższy¹³⁰³ orzekając w oparciu o art. 79 § 1 pkt 3 k.p.k.¹³⁰⁴, (który podobnie jak art. 32c § 2 pkt 2 u.p.n. posługuje się terminem „uzasadnionych wątpliwości”) słusznie wskazał, że: „Do naruszenia przepisu art. 79 § 1 pkt 3 k.p.k. dochodzi w razie nie wyznaczenia oskarżonemu obrońcy zarówno wtedy, gdy organ procesowy powziął wątpliwość co do poczytalności oskarżonego, manifestując to zasięgnięciem opinii biegłych psychiatrów, jak i wówczas, gdy dowód z takiej opinii choć nie został, to powinien być dopuszczony”. Rozstrzygnięcie to potwierdza aktualność zasady prawnej wyrażonej w uchwale Sądu Najwyższego 7 sędziów z dnia 16 czerwca 1977 r., sygn. akt VII KZP 11/77¹³⁰⁵, w myśl której: „Dopuszczenie dowodu z opinii biegłych lekarzy psychiatrów o stanie zdrowia psychicznego oskarżonego (art. 183 k.p.k.) jest równoznaczne z istnieniem «uzasadnionej wątpliwości» co do jego poczytalności i powoduje obligatoryjną obronę (art. 70 § 1 pkt 2 i art. 74 § 1 k.p.k.)”. Chociaż w doktrynie i orzecznictwie stanowisko to nie zawsze jest podzielane¹³⁰⁶, to, w mojej ocenie, jego słuszność nie budzi wątpliwości.

Przenosząc te rozważania z procedury karnej na grunt u.p.n., gdzie w pewnym zakresie powtórzono rozwiązania prawne obowiązujące w procesie karnym, chciałabym wskazać, że uzasadnione wątpliwości organu (sądu) co do stanu zdrowia psychicznego nieletniego mają istotne skutki procesowe, gdyż *de lege lata* pociągają za sobą obowiązek:

- wyznaczenia przez prezesa sądu dla nieletniego obrońcy z urzędu, o ile nie posiada on obrońcy z wyboru (art. 32c § 2 pkt 3 u.p.n.), a niewykonanie tego obowiązku, jak słusznie wskazuje się w doktrynie¹³⁰⁷, prowadzi do nieważności postępowania, o jakiej mowa w art. 379 pkt 5 k.p.c.¹³⁰⁸;

¹³⁰³ Postanowienie SN z dnia 8 stycznia 2010 r., III KK 186/09, LEX nr 560588. Zob. też Wyrok SN z dnia 10 sierpnia 2000 r., III KKN 287/2000, OSNKW 2000, nr 9-10, poz. 86.

¹³⁰⁴ Art. 79 § 1 pkt 3 k.p.k. stanowi, że: „W postępowaniu karnym oskarżony musi mieć obrońcę, jeżeli: (...) zachodzi uzasadniona wątpliwość, czy jego zdolność rozpoznania znaczenia czynu lub kierowania swoim postępowaniem nie była w czasie popełnienia tego czynu wyłączona lub w znacznym stopniu ograniczona”.

¹³⁰⁵ Uchwała składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 16 czerwca 1977 r., VII KZP 11/77, OSNKW 1977, nr 7-8, poz. 68, LEX nr 19272.

¹³⁰⁶ P. Hofmański, E. Sadzik, K. Zgryzek, *Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz do artykułów 1-296*, Warszawa 2011, s. 538, teza 6 do art. 79 k.p.k. oraz powołane tamże orzecznictwo SN i glosy przedstawicieli doktryny.

¹³⁰⁷ P. Górecki (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 179, teza 2 do art. 32c u.p.n.; T. Bojarski, E. Kruk (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 175, teza 8 do art. 32c u.p.n.).

¹³⁰⁸ Art. 379 k.p.c. stanowi, że:

„Nieważność postępowania zachodzi:

1) jeżeli droga sądowa była niedopuszczalna;
2) jeżeli strona nie miała zdolności sądowej lub procesowej, organu powołanego do jej reprezentowania lub przedstawiciela ustawowego, albo gdy pełnomocnik strony nie był należycie umocowany;

- zarządzenia badania nieletniego przez dwóch biegłych psychiatrów celem wydania opinii psychiatrycznej (art. 25a § 1 u.p.n.).

Wracając jeszcze do treści art. 32c u.p.n. pragnę wyrazić rozczarowanie aktualną regulacją prawną, która praktycznie pomija ten fakt, że nie tylko stan zdrowia psychicznego, lecz również stan zdrowia fizycznego nieletniego może nie pozwalać mu na udział w postępowaniu lub samodzielne prowadzenie obrony, co, według mnie, również powinno uzasadniać obronę obligatoryjną. W zakresie ułomności fizycznych ustawodawca przewidział bowiem w art. 32c § 2 pkt 1 u.p.n. obronę obligatoryjną wyłącznie dla nieletniego, który jest „głuchy, niemy lub niewidomy”, co nie chroni należycie prawa nieletniego do rzetelnego procesu sądowego, gdyż nie obejmuje wszystkich przypadków, w których fizyczny stan zdrowia może uniemożliwiać samodzielną obronę.

W związku z tym, że moim zdaniem - na co zwracałam uwagę już wcześniej – obrona obligatoryjna ma szczególne znaczenie w postępowaniu z nieletnimi zarówno z uwagi na dobro dziecka jak i prawo nieletniego do rzetelnego procesu sądowego, zupełnie niezrozumiałe jest dla mnie to, że do u.p.n. nie wprowadzono choćby regulacji analogicznej do art. 79 § 2 k.p.k., który stanowi, że: „Oskarżony musi mieć obrońcę również wtedy, gdy sąd uzna to za niezbędne ze względu na inne okoliczności utrudniające obronę”.

Sąd Najwyższy¹³⁰⁹, odnosząc się do regulacji z art. 79 § 2 k.p.k., wyraził pogląd, że: „stwierdzenie «okoliczności utrudniających obronę» (lub ich brak) musi być wiązane z właściwościami fizycznymi (wiek, stan zdrowia, sprawność poszczególnych narządów zmysłów), psychicznymi (stopień sprawności umysłowej, zaradność lub nieporadność) oraz intelektualnymi (stopień inteligencji ogólnej, wiedza w dziedzinie stanowiącej materię przedstawionych zarzutów) konkretnego oskarżonego w zestawieniu z treścią zarzutów mu przedstawionych.”

Popierając co do zasady wykładnię art. 79 § 2 k.p.k. dokonaną przez Sąd Najwyższy w powołanym wyżej orzeczeniu, dochodzę do przekonania, że przeniesienie na grunt

3) jeżeli o to samo roszczenie między tymi samymi stronami toczy się sprawa wcześniej wszczęta albo jeżeli sprawa taka została już prawomocnie osądzona;

4) jeżeli skład sądu orzekającego był sprzeczny z przepisami prawa albo jeżeli w rozpoznaniu sprawy brał udział sędzia wyłączony z mocy ustawy;

5) jeżeli strona została pozbawiona możliwości obrony swych praw;

6) jeżeli sąd rejonowy orzekł w sprawie, w której sąd okręgowy jest właściwy bez względu na wartość przedmiotu sporu.”

¹³⁰⁹ Postanowienie SN z dnia 17 lutego 2004 r., II KK 277/02, OSNKW 2004, Nr 4, poz. 44 z glosą częściowo aprobującą A. Bojańczyka, Pal. 2004, Nr 11-12, s. 265 oraz glosą częściowo aprobującą A. Murzynowskiego, OSP 2005, Nr 3, s. 175, LEX nr 102909.

postępowania z nieletnimi wskazanej regulacji prawnej, obowiązującej w postępowaniu karnym, wypełniałoby istniejącą w u.p.n. lukę prawną dotyczącą tych okoliczności leżących po stronie nieletniego, które nie zostały wprost wymienione w art. 32c u.p.n., a jako ściśle związane ze stanem zdrowia, wiekiem lub stopniem rozwoju nieletniego uniemożliwiającym lub utrudniającym prowadzenie samodzielnej obrony - uzasadniają przyznanie nieletniemu obrony obligatoryjnej.

Według mnie, przeniesienie przedmiotowej regulacji do postępowania z nieletnimi wymagałoby jedynie zmiany słowa „oskarżony” na „nieletni”.

Chciałabym podkreślić, że, moim zdaniem, wprowadzenie zaproponowanej regulacji jest niezbędne, gdyż w aktualnym stanie prawnym, nawet wówczas gdy stan zdrowia fizycznego uniemożliwia nieletniemu udział w postępowaniu oraz samodzielne prowadzenie obrony - to nie ma możliwości wyznaczenia dla nieletniego obrońcy z urzędu, gdy brak jest stosownego wniosku, o którym mowa w art. 32c § 3 u.p.n., o jego ustanowienie. Nie trudno sobie wyobrazić, że czasami stan zdrowia może być również przeszkodą do złożenia takiego wniosku przez nieletniego.

Brak w u.p.n. rozwiązania analogicznego do treści art. 79 § 2 k.p.k. jest kolejnym dowodem na to, że postępowanie w sprawie nieletnich w Polsce nie uwzględnia podstawowego standardu międzynarodowego, tj. wskazania, aby nieletnim przysługiwały te same gwarancje procesowe co dorosłym. Co prawda art. 20 § 1 u.p.n.¹³¹⁰ przewiduje, że w zakresie powoływania i działania obrońcy stosuje się odpowiednio przepisy k.p.k., ze zmianami przewidzianymi w ustawie, jednak w związku z tym, że u.p.n. samodzielnie reguluje przesłanki obrony obligatoryjnej, należy uznać, że art. 32c u.p.n. stanowi *lex specialis* względem art. 79 u.p.n. i tym samym wyłącza jego stosowanie.

Poczynione wyżej uwagi miały na celu wykazanie tego, że przesłanki obrony obligatoryjnej przewidziane w u.p.n. są węższe niż przesłanki obrony obligatoryjnej przewidziane w k.p.k., co wymaga pilnej zmiany co najmniej we wskazanym przeze mnie zakresie, z uwagi na niezgodność ze standardami międzynarodowymi, które nakazują przyznać nieletniemu sprawcy czynu zabronionego takie same gwarancje, jakie posiada oskarżony w procesie karnym¹³¹¹. Nie oznacza to jednak, że podniesione przeze mnie

¹³¹⁰ Treść przepisu powołana w rozdz.3.3.7. niniejszej pracy.

¹³¹¹ Szerzej zob. rozdz. 1.3.7. niniejszej pracy.

postulaty wyczerpują moje wnioski *de lege ferenda* odnoszące się do obrony obligatoryjnej nieletnich, gdyż uważam – na co już zwracałam uwagę – że obrona taka powinna dotyczyć każdego nieletniego, o czym jeszcze będzie mowa w dalszej części pracy.

4.1.3.4. Charakter i osobowość

W doktrynie przyjmuje się¹³¹², że na gruncie u.p.n. „charakter” i „osobowość”, ze względu na ich odrębne wyszczególnienie w art. 3 § 2 u.p.n.¹³¹³, nie mogą być ze sobą utożsamiane. Osobowość jest zatem w kontekście tego przepisu trafnie przedstawiana, jako zespół struktur poznawczych i tendencji do określonego zachowania, na które wpływają między innymi cechy charakteru¹³¹⁴. V. Konarska-Wrzosek¹³¹⁵ postrzega charakter jako „właściwości jednostki, które dają o sobie znać w codziennym postępowaniu, w relacjach z innymi ludźmi, w odbiorze samego siebie i swojego zachowania”. Dodatkowo autorka ta podaje¹³¹⁶, że fundamentalne w tym zakresie są takie cechy jak: „agresywność¹³¹⁷, złośliwość, konfliktowość, buntowniczość, niecierpliwość, egoizm, tendencje przywódcze, wyrachowanie, tendencje do wykorzystywania innych, przekonanie o własnej wyższości, pogarda dla innych, brak zrozumienia dla innych, stanowczość, poczucie małej wartości, brak własnego zdania, podatność na wpływy innych, naiwność, wycofanie”.

Ze swej strony dodałabym do tego katalogu ponadto: arogancję, bezwzględność, brawurę, egocentryzm, nietolerancję, mściwość, zawziętość, wulgarność, cynizm, gwałtowność, impulsywność, snobizm, a także łatwowierność, lenistwo, uległość, lekkomyślność, gdyż mogą one mieć istotny związek z zaburzeniami zachowania nieletniego. Dodatkowo podkreśliłabym, że charakter to zespół cech psychicznych, które wyróżniają się względną trwałością, chociaż, według mnie, mogą być korygowane w procesie wychowania przy wykorzystaniu odpowiednich środków i metod dobranych indywidualnie do potrzeb nieletniego oraz poprzedzonych badaniami osobopoznawczymi.

¹³¹² A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz*, op. cit., s. 26-27, teza 12 do art. 3 u.p.n.; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 38-39, teza 6 do art. 3 u.p.n.

¹³¹³ Treść przepisu powołana w rozdz.3.2.2. niniejszej pracy.

¹³¹⁴ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 12, teza 10 do preambuły u.p.n. oraz s. 26-27, teza 12 do art. 3 u.p.n. Por. W. Woźniak, *Psychologiczne aspekty resocjalizacji nieletnich sprawców przestępstw* (w:) P. Kobes (red.), *Aksjologia...*, op. cit., s. 19-30; J.K. Gierowski, M. Szaszkievicz, T. Jaśkiewicz-Obydzińska, E. Wach, *Osobowość, relacje społeczne i motywacja nieletnich sprawców zabójstw działających indywidualnie i w grupie* (w:) J.M. Stanik, L. Woszczek (red.), *Przestępczość...*, op. cit., s. 169-185.

¹³¹⁵ Por. V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 47, teza 8 do art. 3 u.p.n.

¹³¹⁶ Tamże, s. 47-48.

¹³¹⁷ Por. A. Roszkowska, J. Kucharewicz, *Agresja jako podłoże zachowań przestępczych nieletnich* (w:) J.M. Stanik, L. Woszczek (red.), *Przestępczość...*, op. cit., s. 159-168.

W mojej ocenie, badanie osobowości i charakteru nieletniego z całą pewnością należy do kategorii wiadomości specjalnych i jest przedmiotem dociekań biegłego psychologa. W doktrynie trafnie podnosi się¹³¹⁸, iż diagnoza osobowości obejmuje konieczność poznania każdej jej sfery – emocjonalnej, poznawczej, społecznej, a także tego, jaki obraz własnej osoby ma sam nieletni. Ponadto wskazuje się¹³¹⁹ także na szereg problemów opiniodawczych związanych z dynamiczną strukturą osobowości oraz jej nieukształtowaniem u nieletnich oraz na konieczność odniesienia się w przeprowadzanych badaniach do przeszłości, ze względu na to, że obraz teraźniejszości może być zaburzony zarówno przez wpływ aktualnych okoliczności na zachowanie nieletniego, jak i jego świadomość udziału w badaniu.

Takie podejście jest, według mnie, racjonalne, gdyż ma na celu uzyskanie obiektywnej diagnozy, która nie ogranicza się wyłącznie do przyczyny, dla której jest prowadzona, lecz ma szerszy, a co za tym idzie, bardziej wiarygodny kontekst i ukierunkowana jest na rzeczywiste potrzeby wychowawcze nieletniego.

4.1.3.5. Zachowanie nieletniego

W literaturze¹³²⁰ trafnie zwraca się uwagę na to, że zachowanie nieletniego powinno być traktowane, jako uzewnętrznienie cech osobowości (charakteru, postaw, dążeń, temperamentu, inteligencji) oraz istotny czynnik wskazujący na stopień demoralizacji i perspektywy powodzenia działań resocjalizacyjnych.

Na szczególną uwagę zasługuje pogląd prezentowany przez V. Konarską-Wrzošek¹³²¹, która podkreśla, że w postępowaniu z nieletnimi „chodzi zwłaszcza o poddanie ocenie poszczególnych przejawów zachowania z punktu widzenia jego poprawności/naganności i powtarzalności albo trwałości i ujawniających się na tym tle potrzeb co do jego korekty.” – co, w mojej ocenie, jest kluczowe nie tylko z uwagi na sposób definiowania funkcjonującego w u.p.n. pojęcia „demoralizacja”¹³²², lecz również dla przyjętego w polskim ustawodawstwie

¹³¹⁸ I. Łucka, J. Stępnicka, *Opiniowanie...*, op. cit., s. 34.

¹³¹⁹ I. Łucka, J. Stępnicka, *Opiniowanie...*, op. cit., s. 34 oraz powołana tam lit., J.M. Stanik (w:) M.J. Lubelski, J.M. Stanik, L. Tyszkiewicz, *Wybrane zagadnienia...*, op. cit., s. 241.

¹³²⁰ A. Krukowski (w:) K. Grześkowiak, A. Krukowski (red.), W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa...*, op. cit., Warszawa 1991, s. 28; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 60, teza 7 do art. 3 u.p.n.; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 27, teza 14 do art. 3 u.p.n.; V. Konarska-Wrzošek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie...*, op. cit. s. 48, teza 8 do art. 3 u.p.n.; M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 61.

¹³²¹ V. Konarska-Wrzošek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 48, teza 8 do art. 3 u.p.n.

¹³²² Szerzej zob. rozdz. 2.2.2.3. niniejszej pracy.

opiekuńczo-wychowawczego modelu postępowania z nieletnimi, w którym wartością szczególnie chronioną jest dobro dziecka.

Podobny pogląd wyraził A. Gaberle¹³²³ przyjmując, że „istotne są zwłaszcza tendencje do określonych zachowań, znajdujące wyraz w ich powtarzalności, ponieważ można traktować je jako przejaw osobowości.” Autor ten trafnie wskazuje¹³²⁴, że oceniając postawę nieletniego trzeba jednak opierać się na całokształcie jego zachowań i uwzględniać również zachowania pozytywne¹³²⁵. Moim zdaniem, dostrzeżenie u nieletniego zachowań pozytywnych jest istotne głównie z tej przyczyny, że może być dla sądu najlepszą wskazówką wyznaczającą kierunek postępowania, a zwłaszcza dobór środków, które będą je wzmacniać – np. przez angażowanie nieletniego w zajęcia rozwijające jego zainteresowania. A. Gaberle¹³²⁶ słusznie zwraca uwagę i na to, że ze szczególną ostrożnością należy podchodzić do tych zachowań nieletniego (nawet drastycznych), które odbiegają od jego standardowych postaw, chociaż, według mnie, również takie pojedyncze zachowanie jest przesłanką do wykonania szczegółowych badań wykluczających lub potwierdzających istnienie ewentualnych zaburzeń.

W postępowaniu z nieletnimi szczególnej uwagi wymaga tzw. zaburzenie zachowania. Warto odnotować, że w literaturze przyjmuje się¹³²⁷, że zaburzenie zachowania to: „niepsychotyczny zespół zachowań dzieci i młodzieży objawiający się odchyleniem od oczekiwanego zachowania zgodnego z normami społecznymi. Chodzi tu o zachowania o różnym stopniu natężenia aspołeczne, antyspołeczne i przestępcze.”

Należy mieć na uwadze, że: „zaburzenia zachowania i emocji rozpoczynające się zwykle w dzieciństwie i w wieku młodzieńczym” zostały wymienione i opisane w Międzynarodowej Statystycznej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych ICD – 10¹³²⁸ opracowanej przez Międzynarodową Organizację Zdrowia.

¹³²³ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 27, teza 14 do art. 3 u.p.n.

¹³²⁴ Tamże, s. 27, teza 14 do art. 3 u.p.n.

¹³²⁵ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 27, teza 14 do art. 3 u.p.n. Podobne zob. J.M. Stanik (w:) M.J. Lubelski, J.M. Stanik, L. Tyszkiewicz, *Wybrane zagadnienia...*, op. cit., s. 244; D. Rode, *Praktyka opiniodawstwa sądowego w sprawach karnych nieletnich* (w:) J.M. Stanik, L. Woszczyk (red.), *Przestępczość...*, op. cit., s. 316.

¹³²⁶ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 27, teza 14 do art. 3 u.p.n.

¹³²⁷ M. Szecówka-Nowak, *Dziecko z zaburzeniami zachowania*, (w:) B. Cytowska, B. Winczura, A. Stawarski (red.), *Dzieci chore, niepełnosprawne i z utrudnieniami w rozwoju*, Kraków 2008, s. 495.

¹³²⁸ Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych. Rewizja dziesiąta. ICD-10. Tom I, Wydanie 2008, Centrum Systemów Informacyjnych Ochrony Zdrowia 2012, s. 250-255.

W piśmiennictwie¹³²⁹ dotyczącym zaburzeń zachowania u dzieci I. Klonowska-Senderska wskazuje na bardzo istotną okoliczność, jaką są czynniki, które mogą być przyczyną tych zaburzeń. Są to:

- „czynniki środowiskowe (niewłaściwa opieka rodziców, dewiacje rodziców, konflikty w rodzinie, porzucenie dziecka, niewłaściwy nadzór rodziców, brak akceptacji przez rówieśników, kontakty z młodzieżowymi grupami dewiacyjnymi, kontakt z przemocą czy niski status materialny rodziny);
- czynniki wynikające z indywidualnych cech dziecka¹³³⁰ (komplikacje okołoporodowe, nieprawidłowości autonomicznego układu nerwowego, nieprawidłowości neurochemiczne, impulsywność, trudny temperament dziecka, poczucie zadowolenia z przewagi nad innymi, słabe osiągnięcia szkolne lub ich brak oraz ich związek z rozwojem intelektualnym, niska inteligencja werbalna)”¹³³¹.

Moim zdaniem, właściwe rozpoznanie czynników powodujących zaburzenia zachowania u dzieci jest nie tylko podstawowym warunkiem powodzenia działań wychowawczych prowadzących do wyeliminowania negatywnych postaw i zachowań, ale również ma wpływ na rzetelność postępowania w sprawach nieletnich.

Uważam bowiem, że o ile przyczyną zaburzeń zachowania jest środowisko rodzinne należy uznać, że zachodzi przesłanka obrony obligatoryjnej nieletniego, o jakiej mowa w art. 32c § 1 u.p.n., który stanowi, że: „Jeżeli interesy nieletniego i jego rodziców albo opiekuna pozostają w sprzeczności, a nieletni nie ma obrońcy, prezes sądu wyznacza mu obrońcę z urzędu.” Według mnie, w takim przypadku patologiczne środowisko rodzinne w ogóle nie będzie zainteresowane sprawą nieletniego i ochroną jego interesu rozumianego

¹³²⁹ I. Klonowska-Senderska, *Zaburzenie zachowania i borderline u dzieci i młodzieży. Kompendium wiedzy dla policjantów ds. nieletnich*, Kwartalnik Policyjny 2010, nr 2, wydanie internetowe (nienumerowane). Zob. też I. Łucka, J. Stępnicka, *Opiniowanie...*, op. cit., s. 33.

¹³³⁰ I. Klonowska-Senderska odnosząc się szerzej do czynników wynikających z indywidualnych cech dziecka, zwraca uwagę na występowanie „tzw. „temperamentu trudnego”, będącego „kombinacją takich czynników, które utrudniają właściwe funkcjonowanie”, do których należy zaliczyć:

- „przewagę emocji negatywnych nad pozytywnymi”;
- „dużą siłę reakcji”;
- „trudność w przystosowaniu i brak regularności”;
- „duże trudności w obszarze rozwiązywania problemów w sposób nieagresywny i minimalizujący konflikty”;
- „przypisywanie otoczeniu wrogich intencji”;
- „cechy z zakresu sfery poznawczej”:
- niższe osiągnięcia w testach na inteligencję (lub inteligencję werbalną),
- „słabsze wyniki w obszarach badających myślenie abstrakcyjne, koncentrację uwagi czy umiejętność planowania oraz elastyczność w myśleniu”,
- zniekształcanie (w zakresie odczytywania i przetwarzania) informacji z otoczenia.

Szerzej zob. I. Klonowska-Senderska, *Zaburzenie...*, op. cit., wydanie internetowe (nienumerowane).

¹³³¹ I. Klonowska-Senderska, *Zaburzenie...*, op. cit., wydanie internetowe (nienumerowane).

jako osiągnięcie korzystnych zmian w jego osobowości i zachowaniu lub, jak trafnie dostrzeżono w literaturze¹³³² - rodzice (opiekunowie) będą bardziej dbali o ochronę własnego wizerunku niż o dobro dziecka.

4.1.3.6. Stopień demoralizacji

Pojęcie demoralizacji zostało szczegółowo omówione w rozdziale 2.2. niniejszej pracy, dlatego w tym miejscu odniosę się wyłącznie do problemów związanych z jego stopniowaniem.

Warto odnotować, że G. Harasimiak¹³³³ przedstawia stopień demoralizacji, jako przesłankę o charakterze podmiotowym, która na plan pierwszy wysuwa ocenę struktury wewnętrznej jednostki, a także zachodzące w niej zmiany. Z kolei zdaniem A. Gaberle¹³³⁴ „pod pojęciem „demoralizacja” rozumieć należy stan struktur poznawczych sprzyjający nierespektowaniu norm moralnych. Stan ten z punktu widzenia przestrzegania norm moralnych jest stopniowalny, a więc może bardziej albo mniej sprzyjać naruszaniu norm moralnych, co pozwala wyróżnić przypadki zaawansowanej oraz początkowej czy też „łżejszej” demoralizacji”.

Należy zaznaczyć, że określenie stopnia demoralizacji ma służyć sądowi do wyboru właściwego środka oddziaływania wychowawczego¹³³⁵.

Na uwagę zasługują wskazane przez P. Gałęckiego¹³³⁶ czynniki środowiskowe, jakie biegli mają uwzględniać przy ocenie stopnia demoralizacji nieletniego, „na które składają się:

- 1) system wartości panujący w rodzinie i otoczeniu nieletniego,
- 2) stosunek do norm społecznych, moralnych i prawnych,
- 3) jakość relacji,
- 4) sposób komunikacji w otoczeniu nieletniego,
- 5) więzi emocjonalne,
- 6) umiejętność wzajemnej koegzystencji.”

Nie odmawiając słuszności przytoczonym poglądom, zasadnym wydaje mi się stwierdzenie, że stopień demoralizacji *de facto* jest wynikową wszystkich innych

¹³³² W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 261 i pow. tam lit.

¹³³³ G. Harasimiak, *Ewolucja...*, op. cit., s. 86.

¹³³⁴ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 12, teza 10 do preambuły u.p.n.

¹³³⁵ Zob. Z. Bartkowicz, *Stopień wykołajenia nieletnich w sferze postaw a orzekane względem nich środki* (w:) T. Bojarski (red.), *Postępowanie...*, op. cit., s. 219-227 i pow. tam lit.

¹³³⁶ P. Gałęcki (w:) K. Eichstaedt, P. Gałęcki, A. Depko, *Metodyka...*, op. cit., s. 378.

okoliczności, jakie ustawodawca nakazuje brać pod uwagę w postępowaniu z nieletnimi (art. 3 § 2 u.p.n.¹³³⁷), tj.:

- wieku;
 - stanu zdrowia;
 - stopnia rozwoju psychicznego i fizycznego;
 - cech charakteru;
 - zachowania się nieletniego;
 - charakteru środowiska, w jakim przebywa nieletni;
 - warunków wychowania nieletniego;
- które dopiero uwzględnione łącznie mogą dać odpowiedź na pytanie o stopień jego demoralizacji.

Warto podkreślić, że w doktrynie¹³³⁸ panuje zgoda co do tego, że nie tylko istnienie przejawów demoralizacji, ale również jej stopień należy oceniać wedle ilości (częstotliwości) oraz intensywności zachowań wskazujących na demoralizację¹³³⁹, ich kumulacji, a także okresu ich trwania oraz zdolności nieletniego do refleksji nad tymi zachowaniami.

Na szczególną uwagę zasługuje pogląd wyrażony przez Sąd Najwyższy¹³⁴⁰ jeszcze na początku lat 80. ubiegłego wieku, który jednak do dziś nie stracił swej aktualności, a który wskazuje na to, że stopień demoralizacji ujawnić się może nie tylko poprzez uprzednie istnienie jej przejawów, ale także w sposobie przygotowania i realizacji czynu, który jest przedmiotem postępowania.

Chociaż stanowisko SN uznaję za trafne, to, według mnie, stosowanie się do tych wskazówek interpretacyjnych wymaga jednak zachowania daleko posuniętej ostrożności,

¹³³⁷ Treść przepisu powołana w rozdz.3.2.2. niniejszej pracy.

¹³³⁸ K. Grześkowiak, A. Krukowski (red.), W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa...*, op. cit., Warszawa 1984, s. 25; H. Kołakowska-Przełomiec, *Przestępczość i nieprzystosowanie społeczne nieletnich w genezie przestępczości dorosłych*, Warszawa 1977, s. 56-57, A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 27; Z. Ostrowska, D. Wójcik, *Karalność uczniów nieprzystosowanych społecznie*, Arch. Krym. 1984, t. XI, s. 144; Z. Sienkiewicz, *Kontrowersje...*, s. 21; Z. Sienkiewicz, *Sporne kwestie...*, op. cit., s. 177; A. Strzembosz, *System...*, op. cit., s. 40 i n.; I. Łucka, J. Stępnicka, *Opiniowanie...*, op. cit., s. 33; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrzętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 67; B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji...*, op. cit., s. 241.

¹³³⁹ Katalog przykładowych zachowań świadczących o możliwości demoralizacji nieletniego zawiera art. 4 § 1 u.p.n. zgodnie z którym: „Każdy, kto stwierdzi istnienie okoliczności świadczących o demoralizacji nieletniego, w szczególności naruszanie zasad współżycia społecznego, popełnienie czynu zabronionego, systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, uprawianie nierzędu, włóczęgostwo, udział w grupach przestępczych, ma społeczny obowiązek odpowiedniego przeciwdziałania temu, a przede wszystkim zawiadomienia o tym rodziców lub opiekuna nieletniego, szkoły, sądu rodzinnego, Policji lub innego właściwego organu.”.

¹³⁴⁰ Por. Wyrok SN z dnia 15 listopada 1984 r., II KR 248/84, OSNKW 1985, nr 7-8, poz. 61, LEX nr 20054.

gdyż jak słusznie dostrzega A. Grześkowiak¹³⁴¹: „w praktyce istnieje niebezpieczeństwo ustalania stopnia demoralizacji przy uwzględnianiu jedynie ciężaru zaburzonego zachowania, a zatem sprowadzenia go do elementów przedmiotowych”. Ponadto w literaturze¹³⁴² trafnie podnosi się, iż należy baczyć na to, że jednorazowe zachowanie nieletniego, nawet wykazujące się elementami drastycznymi nie musi wynikać z jego demoralizacji¹³⁴³. W takim wypadku szczególnie istotna wydaje mi się ocena motywacji nieletniego, która skłoniła go do określonego zachowania. Słusznie wskazują bowiem komentatorzy ustawy¹³⁴⁴, że okoliczność ta nie może być pominięta przy ocenie stopnia demoralizacji.

W doktrynie wskazuje się¹³⁴⁵ również, że oceniając stopień demoralizacji należy ponadto brać pod uwagę jej przyczyny, a zwłaszcza to, czy stanowi je czynnik osobniczy czy środowiskowy - z czym również się zgadzam¹³⁴⁶. W mojej ocenie, czynniki środowiskowe wydają się łatwiej korygowalne na skutek działań podjętych w oparciu o przepisy u.p.n., tym bardziej, że sąd rodzinny dysponuje środkami umożliwiającymi zmianę środowiska wychowawczego nieletniego.

W literaturze¹³⁴⁷ od dawna zwraca się jednak uwagę na to, że obowiązek określenia stopnia demoralizacji nastręcza wiele problemów interpretacyjnych i budzi poważne kontrowersje. A. Grześkowiak¹³⁴⁸ trudności te łączy przede wszystkim ze stopniowalnością pojęcia ocennego, jakim jest demoralizacja. Zdaniem tej autorki: „Określenie tego stopnia wymaga mierzalnych wskaźników demoralizacji. Chodzi tu o kryteria pozwalające na zobiektywizowanie oceny stopnia demoralizacji”, a pojęcie to „oznacza zmiany osobowości, stanowiące podłoże zaburzeń w zachowaniu. Określenie głębokości tych zmian, jeśli ma być przeprowadzone z poczuciem odpowiedzialności, wymagałoby każdorazowego przeprowadzenia badań osobowości nieletniego. Ustawa przewiduje taki obowiązek, ale tylko w wypadkach, gdy w grę wchodzi środki zakładowe.”

¹³⁴¹ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...)*, op. cit., s. 52-53.

¹³⁴² A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 27, teza 14 do art. 3 u.p.n.; V. Konarska-Wrzošek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 48, teza 8 do art. 3 u.p.n.; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 60-61, teza 8 do art. 3 u.p.n.

¹³⁴³ Por. uwagi zamieszczone w rozdz. 3.6.2 pkt e niniejszej pracy.

¹³⁴⁴ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 60-61, teza 8 do art. 3 u.p.n.; V. Konarska-Wrzošek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 48, teza 8 do art. 3 u.p.n.

¹³⁴⁵ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 39, V. Konarska-Wrzošek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 48; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 27, teza 16 do art. 3 u.p.n.

¹³⁴⁶ Szerzej zob. rozdz. 2.2.2.3. niniejszej pracy.

¹³⁴⁷ Zob. A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...)*, op. cit., s. 52; A. Grześkowiak, *Reforma...*, op. cit., s. 231, T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 28; B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji...*, op. cit., s. 241; B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 29 i powołana tam lit.

¹³⁴⁸ A. Grześkowiak, *Reforma...*, op. cit., s. 231.

Uważam, że pogląd ten, wyrażony niedługo po uchwaleniu u.p.n., pozostaje aktualny do dziś. A. Grześkowiak już wtedy zwróciła uwagę na bardzo istotny, moim zdaniem, problem, jakim jest obowiązek przeprowadzania badań osobopoznawczych w postępowaniu z nieletnimi. Jak słusznie wskazała ta autorka – choć ustawodawca wymaga ich obligatoryjnego przeprowadzenia tylko w wypadkach określonych w art. 25 § 2 u.p.n.¹³⁴⁹, to zakres i charakter informacji o nieletnim, jaki ma obowiązek ustalić sąd w oparciu o art. 3 § 2 u.p.n., skłania jednak do wniosku, że badania takie powinny być przeprowadzone w każdej sprawie nieletniego, a zaniechanie ich przeprowadzenia może usprawiedliwiać zarzut samodzielnego ustalenia przez sąd takich okoliczności, których stwierdzenie wymaga wiadomości specjalnych¹³⁵⁰ – na co już zwracałam uwagę. Stanowi to kolejny argument za jasnym określeniem w przepisach ustawy obowiązku przeprowadzenia diagnozy osobopoznawczej w każdej sprawie nieletniego.

Należy jednak podkreślić, że nawet przeprowadzanie badań osobopoznawczych w każdej sprawie nieletniego nie rozwiązuje problemu ze stopniowalnością demoralizacji. Jest tak dlatego, gdyż na trudności w tym zakresie powołują się również opiniodawcy¹³⁵¹ wskazując, że nie ma stosowanych kryteriów tej stopniowalności. Jednocześnie opracowanie takich uniwersalnych mierników oceny uznaje się za trudne ze względu na koincydencję aspektu jakościowego i ilościowego diagnozy.

Zasługuje na uwagę, że I. Łucka i J. Stępnicka podnoszą wobec tego, że: „termin «stopień demoralizacji», zastosowany w ustawie staje się (...) nieprecyzyjny, a odpowiedzi biegłych, na pytanie sądu o określenie stopnia demoralizacji nieletniego, są obarczone subiektywnością.”¹³⁵²

Niewątpliwie problem ten istnieje, jednak, moim zdaniem, póki co nie udało się wypracować w tym zakresie lepszych rozwiązań prawnych, a co za tym idzie, wspomniany subiektywny aspekt oceny stopnia demoralizacji należy niejako wpisać w specyfikę przedmiotowej materii.

¹³⁴⁹ Treść przepisu powołana w rozdz.4.1.2.1. niniejszej pracy.

¹³⁵⁰ Warto przytoczyć w tym miejscu Wyrok SA w Katowicach z dnia 20 października 2016 r. II AKa 343/16, KZS 2017, z. 2, poz. 131, LEX nr 2242134, w którym wyrażono pogląd, że: „Przepis art. 25 § 1 ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich nie ma charakteru normy bezwzględnie obowiązującej. Obowiązek sądu zasięgnięcia opinii będącej kompleksową analizą osobowości oskarżonego, określony jest w sposób jedynie fakultatywny, a więc decyzja o przeprowadzeniu tego dowodu bądź o odstąpieniu od niego pozostawiona jest uznaniu sądu. Skoro w przedmiotowej sprawie sąd dysponował opiniami biegłych psychiatrów, biegłego psychologa i wywiadami kuratora, to tym samym dysponował pełnym materiałem charakteryzującym osobowość oskarżonego”.

¹³⁵¹ I. Łucka, J. Stępnicka, *Opiniowanie...*, op. cit., s. 33; P. Gałęcki (w:) K. Eichstaedt, P. Gałęcki, A. Depko, *Metodyka...*, op. cit., s. 378 i pow. tam lit.

¹³⁵² I. Łucka, J. Stępnicka, *Opiniowanie...*, op. cit., s. 33.

Warto podkreślić, że konieczność ustalenia stopnia demoralizacji nieletniego nie została po raz pierwszy wprowadzona przez u.p.n., gdyż jeszcze przed uchwaleniem tej ustawy była ona elementem oceny w toku badań osobopoznawczych nieletnich. Wystarczy sięgnąć do Regulaminu organizacyjnego ośrodków diagnostycznych dla nieletnich stanowiącego załącznik do zarządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 10 września 1974 r.¹³⁵³ W pkt 2 § 4 tego Regulaminu wskazano, że: „W opiniach dotyczących nieletnich określa się przyczyny i stopień demoralizacji oraz przedstawia się propozycje co do zastosowania właściwego środka wychowawczego lub poprawczego i wskazania dotyczące jego wykonywania. Jeżeli wyniki badań wskazują na potrzebę umieszczenia w zakładzie wychowawczym lub poprawczym, w opinii określa się rodzaj zakładu oraz kierunek szkolenia zawodowego.”

Wymóg ten powtórzono w zarządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 sierpnia 1978 r. w sprawie organizacji i zakresu działania rodzinnych ośrodków diagnostyczno – konsultacyjnych¹³⁵⁴, a także w zarządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 kwietnia 1983 r. w sprawie organizacji i zakresu działania rodzinnych ośrodków diagnostyczno – konsultacyjnych¹³⁵⁵, które dopiero było aktem wykonawczym do u.p.n.

Skoro rozwiązanie to było wielokrotnie powtarzane w kolejnych aktach prawnych dotyczących opiniowania nieletnich i od lat funkcjonuje w prawie polskim, to, w mojej ocenie, należy uznać, że przyjęło się ono w praktyce i mimo podnoszonych uwag nie powinno być zastępowane nowym kryterium, które jak nie trudno przewidzieć wprowadziłoby tylko zamęt i pole do formułowania nowych zarzutów – podobnie jak zastąpienie pojęcia „demoralizacja” nowym terminem, o czym była mowa w rozdz. 2.2.2.4. niniejszej pracy.

¹³⁵³ Zob. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 10 września 1974 r. w sprawie organizacji i zakresu działania ośrodków diagnostycznych dla nieletnich, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości nr 8, poz. 44.

¹³⁵⁴ Zgodnie z § 4 pkt 2 Zarządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 sierpnia 1978 r. w sprawie organizacji i zakresu działania rodzinnych ośrodków diagnostyczno-konsultacyjnych, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 3, poz. 17: „W opiniach dotyczących nieletnich określa się przyczyny i stopień demoralizacji oraz przedstawia się propozycje co do zastosowania właściwego środka wychowawczego lub poprawczego i wskazania dotyczące jego wykonywania. Jeżeli wyniki badań wskazują na potrzebę umieszczenia w zakładzie wychowawczym lub poprawczym, w opinii określa się rodzaj zakładu oraz kierunek szkolenia.”

¹³⁵⁵ Zgodnie z § 4 pkt 2 Zarządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 kwietnia 1983 r. w sprawie organizacji i zakresu działania rodzinnych ośrodków diagnostyczno-konsultacyjnych, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 3, poz. 14: „W opiniach dotyczących nieletnich określa się przyczyny i stopień demoralizacji oraz przedstawia się propozycje co do zastosowania właściwego środka wychowawczego lub poprawczego i wskazania dotyczące jego wykonywania. Jeżeli wyniki badań wskazują na potrzebę umieszczenia w zakładzie wychowawczym lub poprawczym, w opinii określa się rodzaj zakładu oraz kierunek szkolenia.”

4.1.3.7. Charakter środowiska i warunki wychowawcze

Na wstępie należy odnotować, że autorzy komentarzy¹³⁵⁶ do u.p.n. trafnie podnoszą, że obowiązek uwzględnienia tzw. czynnika środowiskowego¹³⁵⁷ obejmuje charakter środowiska (miejsce zamieszkania, grupy rówieśnicze) i warunki wychowawcze nieletniego (szeroko rozumiane warunki rodzinne lub opiekuńcze oceniane pod względem modelowym, kulturowym, obyczajowym, ekonomicznym, a także pod względem przyjmowanego systemu wartości, modelu wychowawczego, więzi emocjonalnych, wzorców zachowań oraz ewentualnych zagrożeń związanych między innymi z uzależnieniami).

Warto zwrócić uwagę za M. Korcyl-Wolską¹³⁵⁸ na to, że „znaczenie środowiska rodzinnego w etiologii przestępczości nieletnich jest podkreślane w kryminologii bardzo silnie.” W literaturze zgodnie podaje się¹³⁵⁹, że szczególnie destrukcyjne jest środowisko rodzinne dotknięte takimi patologiami, jak pijaństwo, narkomania, prostytutka, przestępczość, albo wykazujące brak zainteresowania dzieckiem lub nadmiernie surowe bądź zbyt liberalne metody wychowawcze. Uznaje się¹³⁶⁰, że zbadanie tych okoliczności jest szczególnie istotne, gdyż może przemawiać za wyborem środka wychowawczego, który zmieni środowisko wychowawcze nieletniego, o czym była już wcześniej mowa.

Uważam, że racjom tym nie da się odmówić słuszności, a zebranie informacji o środowisku i warunkach wychowawczych nieletniego mające służyć przede wszystkim wyjaśnieniu przyczyn demoralizacji nieletniego może również skutkować podjęciem interwencji wobec rodziców (opiekuna) nieletniego, o ile to ich działania lub zaniechania doprowadziły lub prowadzą do demoralizacji nieletniego. W takim wypadku (w aktualnym stanie prawnym) zasadne jest wszczęcie odrębnego postępowania w oparciu o art. 109 k.r.o.¹³⁶¹, co szerzej omawiam w rozdz. 3.1. niniejszej pracy.

¹³⁵⁶ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 39, teza 9 do art. 3 u.p.n.; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 28-29.

¹³⁵⁷ A. Rzepliński, *Spoleczne uwarunkowania zachowań dewiacyjnych młodzieży w Polsce* (w:) T. Bojarski (red.), *Postępowanie...*, op. cit., s. 283-294 i pow. tam lit.; J. R. Krawczyk, *Środowisko rodzinne jako jeden z czynników warunkujących alkoholizowanie się nieletnich* (w:) T. Bojarski (red.), *Postępowanie...*, op. cit., s. 270-282 i pow. tam lit.

¹³⁵⁸ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce...*, op. cit., s. 111 i powołana tam lit.

¹³⁵⁹ V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 49.

¹³⁶⁰ Ibidem, s. 48-49.

¹³⁶¹ Treść przepisu powołana w rozdz. 1.1.6.3. niniejszej pracy.

4.1.3.8. Inne czynniki

Analizując zakres danych podlegających ustaleniu w związku z dyrektywą indywidualizacji należy zwrócić uwagę na to, że wymieniony w art. 3 § 2 u.p.n. katalog okoliczności ma charakter przykładowy – co trafnie podkreśla się w doktrynie¹³⁶². Organ stosujący prawo powinien zatem uwzględniać także wszystkie inne okoliczności dotyczące nieletniego, które mogą mieć wpływ na skuteczność zastosowanych środków.

Trafnie M. Korcyl-Wolska¹³⁶³ wskazuje, że: „pełniejsza ocena osobowości nieletniego powinna uwzględniać ponadto takie jego składniki jak: płeć, potrzeby, dążenia, obraz świata, postawy, temperament”. Uważam, że katalog ten można poszerzyć jeszcze o wspomniane na wstępie tego rozdziału rozeznanie, czyli istotny w mojej ocenie stosunek nieletniego do popełnionego czynu. Ustalenie tej okoliczności, a w szczególności tego, czy nieletni żałuje swojego zachowania, czy deklaruje poprawę oraz na ile deklaracje te są szczere - może być przesłanką do umorzenia postępowania z uwagi na zbędność stosowania wobec nieletniego środków wychowawczych.

W literaturze słusznie podkreśla się¹³⁶⁴, że wszystkie wynikające z dyrektywy indywidualizacji okoliczności dotyczące nieletniego powinny być oceniane we wzajemnym powiązaniu, bacząc na ich zależności i adekwatność przy jednoczesnym uznaniu, że mają one wpływ na nie w pełni jeszcze ukształtowaną osobowość nieletniego, która w przyszłości, przy braku odpowiedniej pomocy udzielonej nieletniemu, może wykazywać poważne zaburzenia. Jest to tym bardziej istotne, że „zaburzenia osobowości są dezadaptacyjnymi, utrwalonymi wzorcami postrzegania i reagowania na otoczenie, powodującymi zaburzenia funkcjonowania i prowadzącymi do subiektywnego cierpienia. Choć zaburzeń osobowości w zasadzie nie diagnozuje się u dzieci, a diagnozy tego typu nie stawia się poniżej 18 roku życia, to rozwinięte zaburzenie osobowości ma swoje źródło w dzieciństwie.”¹³⁶⁵

¹³⁶² Zob. P. Górecki (w:) P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit., s. 22.

Projekt ustawy Prawo nieletnich z 2007 r., Warszawa 2007, <http://www.ms.gov.pl/projekty/projekty.shtml>, dostęp: 21 października 2007 r. przewidywał zamknięty katalog cech nieletniego, które sąd powinien wziąć pod uwagę przy orzekaniu właściwego środka, tj.: stopień demoralizacji, poziom rozwoju psychicznego i fizycznego nieletniego, jego uzdolnienia, stan zdrowia, skłonność do określonego zachowania się oraz warunki wychowania nieletniego. Projekt ustawy Kodeks nieletnich z 2005 r. nie posługiwał się z kolei kryterium stopnia demoralizacji. Przewidywano natomiast, że sąd przy stosowaniu środków wychowawczych bierze pod uwagę powód ich stosowania. Zob. art. 3 § 2 Projektu ustawy Kodeks nieletnich z 2005 r., Warszawa 2005, <http://www.kurator.webd.pl>, dostęp: 7 maja 2007 r.

¹³⁶³ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle...*, op. cit., s. 61; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 27.

¹³⁶⁴ A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 26.

¹³⁶⁵ R. Meyer, *Psychopatologia*, tłum. P. Holas, M. Palczewska, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2003, s. 240.

Moim zdaniem, dyrektywa dobra dziecka nakazuje zatem szczególną wnikliwość przy zbieraniu wiadomości na temat nieletniego oraz przy ich interpretacji – tak by nie tylko w teorii, lecz również w praktyce postępowanie z nieletnimi spełniało swoje główne cele, o których mowa w preambule ustawy.

4.1.3.9. Dyrektywa indywidualizacji a prawo nieletniego do rzetelnego procesu sądowego – postulaty *de lege ferenda*.

W powyższych rozważaniach starałam się wykazać, że realizacja dyrektywy indywidualizacji, rozumianej jako uwzględnianie w postępowaniu z nieletnimi specyficznych cech nieletniości, ma niezwykle istotne znaczenie dla właściwego rozpatrzenia sprawy nieletniego i zagwarantowania mu rzetelnego procesu sądowego.

Moim zdaniem, dyrektywa ta ma istotne znaczenie na etapie:

- a) stanowienia prawa, gdzie powinna skutkować odpowiednim ukształtowaniem:
 - ustroju i pozycji sądów rozpoznających sprawy nieletnich oraz kryteriów doboru kadr – tak, by zrealizowane zostało prawo nieletniego do rozpoznania jego sprawy przez niezawisły i bezstronny sąd, a sędziowie i przedstawiciele innych organów procesowych przez swoje odpowiednie kwalifikacje oraz predyspozycje personele dawali rękojmię właściwego podejścia do nieletnich i faktycznej troski o ich dobro;
 - procedury sądowej zapewniającej nieletnim możliwość rzeczywistego udziału w postępowaniu – pomimo młodego wieku i związanej z nim niedojrzałości – tak, aby urzeczywistnione zostało prawo nieletnich do podmiotowego traktowania, obrony materialnej i ochrony przed stygmatyzacją;
- b) stosowania prawa, gdzie powinna skutkować:
 - przeprowadzaniem wnikliwej diagnozy osobopoznawczej nieletnich w celu ustalenia co najmniej takich okoliczności, jak: wiek, stan zdrowia, stopień rozwoju psychicznego i fizycznego, zdolność rozeznania, cechy charakteru, a także zachowanie się oraz przyczyny i stopień demoralizacji, charakter środowiska oraz warunki wychowania nieletniego (art. 3 § 2 u.p.n.¹³⁶⁶);
 - odpowiednim podejściem organów procesowych do nieletnich uwzględniającym wymienione wyżej okoliczności;

¹³⁶⁶ Treść przepisu powołana w rozdz.3.2.2. niniejszej pracy.

- podjęciem interwencji wychowawczej (lub powstrzymaniem się od tej interwencji) z uwagi na w/w okoliczności.

Powyższe uwagi prowadzą, moim zdaniem, do wniosku, że *de lege lata* dyrektywa indywidualizacji nie jest prawidłowo realizowana w postępowaniu z nieletnimi. Uważam, że przyczyną takiego stanu rzeczy jest przede wszystkim brak odpowiednich regulacji prawnych.

Wymaga podkreślenia, że już na etapie stanowienia prawa ustawodawca popadł w pewną niekonsekwencję, gdyż przyznając nieletniemu status strony i podmiotu postępowania nie przewidział żadnych uproszczeń proceduralnych dla nieletniego, aby ze statusu tego mógł faktycznie korzystać i realizować formalnie przyznane mu gwarancje procesowe, takie jak prawo do czynnego udziału w postępowaniu, prawo do obrony czy prawo do zaskarżania wydawanych rozstrzygnięć.

Tymczasem w literaturze¹³⁶⁷ wskazuje się, że: „U osób poniżej 18 lat, a w niektórych wypadkach także starszych, proces rozwojowy się jeszcze nie zakończył. Stąd też nieletnim brakuje doświadczenia, mają trudności w podejmowaniu decyzji, nie są też w stanie przewidzieć ich konsekwencji, łatwiej ulegają presji, autorytetom etc. W trakcie przesłuchania często nie są w stanie oprzeć się sugestii dorosłych, mają do nich zaufanie, wierzą im bezkrytycznie. Wykazano, że młodzież ma mniejszą wiedzę w zakresie terminologii prawniczej, a tym samym przysługujących im praw, niż dorośli, dzieci w wieku poniżej 10 lat nie są w stanie jej w ogóle zrozumieć”

Z tych przyczyn ustawodawca, który czyni z dziecka poniżej 18. roku życia podmiot postępowania, a nieletnim, którzy ukończyli lat 13, przyznaje prawo do samodzielnego podejmowania czynności procesowych (nie tylko w powołanym wcześniej art. 573 § 1 k.p.c. w zw. z art. 12 k.c., ale także bezpośrednio w przepisach u.p.n. – np. art. 32c § 3 u.p.n.) powinien, moim zdaniem, zadbać o prostotę i dostępność obowiązujących procedur – tak aby nieletni, który z definicji jest osobą niedojrzałą, był w stanie im podołać i mógł je samodzielnie stosować – zgodnie ze standardami rzetelnego procesu¹³⁶⁸.

Należy podkreślić, że nie uczyniono tego ani uchwalając u.p.n., ani przy kolejnych zmianach tej ustawy.

¹³⁶⁷ V. Kwiatkowska – Wójcikiewicz, J. Wójcikiewicz, *Dlaczego nieletni przyznają się do niepopelnionych czynów?* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 128-129

¹³⁶⁸ Szerzej zob. rozdz. 1.3. niniejszej pracy.

Nawet wówczas, gdy ustawodawca, fundamentalnie nowelizując u.p.n. w 2013 r., uznał za zasadne stosowanie procedury cywilnej w postępowaniu z nieletnimi, nie skorzystał z dobrych rozwiązań wypracowanych na jej gruncie – np. w postępowaniach odrębnych z zakresu prawa pracy i ubezpieczeń społecznych, w których dopuszczalne jest wnoszenie pism procesowych i środków odwoławczych ustnie do protokołu (art. 466 k.p.c.¹³⁶⁹), a także ograniczone są rygory postępowania w przypadku braków formalnych składanych pism (art. 467 § 3 k.p.c.¹³⁷⁰) oraz przeprowadzane jest postępowanie wyjaśniające mające na celu prawidłowe określenie stanowiska stron oraz kwestii spornych (art. 468 § 2 k.p.c.¹³⁷¹). Komentatorzy¹³⁷² k.p.c. wskazują, że funkcją tych regulacji jest: „udzielenie pomocy proceduralnej” osobom nieporadnym.

Moim zdaniem, ustawodawca powinien również, a nawet w szczególności, założyć taką nieporadność – wynikającą ze stopnia rozwoju – w stosunku do nieletniego *i de lege ferenda* na etapie stanowienia prawa:

1. Zredukować wobec niego formalizm procesowy co najmniej przez:

- 1) umożliwienie nieletniemu wnoszenia pism procesowych i środków odwoławczych ustnie do protokołu lub na przygotowanych w tym celu, objaśnionych i udostępnionych nieletniemu formularzach, o czym należałoby nieletniego w przystępny sposób pouczyć, a także na bieżąco pytać, czy chce z uprawnień tych korzystać np.:

¹³⁶⁹ Zgodnie z art. 466 k.p.c.: „Pracownik lub ubezpieczony działający bez adwokata lub radcy prawnego może zgłosić w sądzie właściwym ustnie do protokołu powództwo oraz treść środków odwoławczych i innych pism procesowych.” Uszczegółowieniem tej regulacji prawnej jest § 190 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 23 grudnia 2015 r. Regulamin urzędowania sądów powszechnych, Dz. U. poz. 2316 zgodnie z którym: „W razie dokonania przez pracownika lub ubezpieczonego, działającego bez adwokata lub radcy prawnego, zgłoszenia w trybie art. 466 K.p.c., zgłoszenie przyjmuje kierownik sekretariatu, przez zapisanie danych osobowych pracownika lub ubezpieczonego oraz treści zgłoszonego żądania ze wskazaniem, przeciwko komu jest skierowane, i przedstawia je niezwłocznie przewodniczącemu wydziału”.

¹³⁷⁰ Zgodnie z art. 467 § 3 k.p.c.: „Po wstępnym badaniu sprawy przewodniczący wzywa do usunięcia braków formalnych pisma tylko wówczas, gdy braki te nie dadzą się usunąć w toku czynności wyjaśniających.”

¹³⁷¹ Zgodnie z art. 468 § 2 k.p.c.: „Czynności wyjaśniające mają na celu:

- 1) usunięcie braków formalnych pism procesowych, w tym w szczególności dokładniejsze określenie zgłoszonych żądań;
- 2) w sprawach z zakresu prawa pracy - wyjaśnienie stanowisk stron oraz skłonienie ich do pojednania i zawarcia ugody;
- 3) ustalenie, jakie z istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy okoliczności są sporne między stronami oraz czy i jakie dowody należy przeprowadzić w celu ich wyjaśnienia;
- 4) wyjaśnienie innych okoliczności, mających znaczenie dla prawidłowego i szybkiego rozstrzygnięcia sprawy.”

¹³⁷² Zob. E. Stefańska (w:) M. Manowska (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, tom 1 (art. 1-505³⁷), Warszawa 2011, s. 958, teza 5 do art. 466 k.p.c.

- a) po pouczeniu nieletniego o prawie do złożenia wniosku o ustanowienie obrońcy z urzędu, sąd powinien zapytać nieletniego, czy chce taki wniosek złożyć wskazując, że może to uczynić ustanie do protokołu,
 - b) w toku postępowania dowodowego sąd powinien pytać nieletniego, czy chce, aby przeprowadzić jeszcze inne dowody na jego obronę, np. dopytując czy są świadkowie zdarzenia, a jeśli nieletni wskaże na takie dowody potraktować to jako wniosek dowodowy złożony do protokołu;
- 2) poszerzenie zakresu czynności dokonywanych przez sąd z urzędu – w szczególności nałożenie na sąd obowiązku uzasadniania i doręczenia orzeczeń, zwłaszcza orzeczeń zaskarżalnych bez względu na to, czy zostanie złożony wniosek o uzasadnienie¹³⁷³;
- 3) zrezygnowanie z surowych sankcji w przypadku braków formalnych pism i środków odwoławczych wnoszonych samodzielnie przez nieletniego, tj.:
- a) w miarę możliwości usuwanie takich braków za nieletniego (np. przez kopiowanie wnoszonych pism celem wykonania odpowiedniej ilości odpisów¹³⁷⁴),
 - b) umożliwienie nieletniemu uzupełnienie braków formalnych w toku postępowania, bezpośrednio przed organem procesowym (np. uzupełnieni braku podpisu),
 - c) nakładanie na rodziców (opiekuna) obowiązku uzupełniania braków formalnych pism wnoszonych przez nieletniego z jednoczesnym obciążeniem rodziców (opiekuna) skutkami nieuzupełnienia tych braków (np. w przypadku złożenia przez nieletniego wniosku o ustanowienie obrońcy z urzędu sąd wzywałby rodziców lub opiekuna nieletniego do złożenia dowodów (oświadczeń) potwierdzających, że nieletni lub jego rodzice albo opiekun nie są w stanie ponieść kosztów wynagrodzenia obrońcy z wyboru bez uszczerbku dla niezbędnego utrzymania siebie i rodziny¹³⁷⁵ pod rygorem ustanowienia dla nieletniego obrońcy

¹³⁷³ Szerzej zob. rozdz. 3.3.3. niniejszej pracy.

¹³⁷⁴ Na gruncie postępowania cywilnego z zakresu prawa pracy Sąd Najwyższy w Wyroku z dnia 17 listopada 2004 r., II PK 67/04, LEX nr 150091 wskazał, że „W przypadku gdy odwołujący się pracownik nie dołączy odpisu pozwu, sąd powinien sam sporządzić jego kopię, a nie wzywać go do uzupełnienia braków formalnych.”

¹³⁷⁵ Wśród komentatorów u.p.n. nie ma zgody co do tego, czy w postępowaniu w sprawach nieletnich istnieje obowiązek dołączania do wniosku o ustanowienie dla nieletniego obrońcy z urzędu oświadczenia o stanie rodzinnym, majątku, dochodach i źródłach utrzymania. Zdaniem T. Bojarskiego i E. Kruk w u.p.n. nie ustanowiono takiego obowiązku „stąd nie wydaje się konieczne składanie takiego oświadczenia” (zob. T. Bojarski, E. Kruk (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie..*, op. cit., s. 175, teza 11 do art. 32c u.p.n.; Takie samo stanowisko prezentują A. Haak-Trzuskawska i H. Haak (Zob. A. Haak-Trzuskawska, H. Haak, *Ustawa..*, op. cit., s. 162, teza 7 do art. 32c u.p.n.). Z kolei przeciwnego zdania jest P. Górecki, który stoi na stanowisku, że „wnioskodawca obowiązany jest we wniosku zawrzeć osobiste oświadczenie obejmujące szczegółowe dane o stanie rodzinnym, majątku, dochodach i źródłach utrzymania. Brak takiego oświadczenia (...) skutkuje oddaleniem wniosku (po uprzednim wezwaniu do uzupełnienia jego braków na podstawie

z urzędu z jednoczesnym obciążeniem rodziców albo opiekuna kosztami jego działania);

- 4) ograniczenie wobec nieletniego rygorów związanych z naruszeniem terminów procesowych np. przez traktowanie wyjaśnień nieletniego dotyczących przyczyn takiego uchybienia jako złożonego ustnie do protokołu wniosku o przywrócenie terminu¹³⁷⁶.

Aktualne rozwiązania prawne oceniam, jako swego rodzaju fikcję, która tylko pozornie przyznaje nieletniemu stosowne gwarancje procesowe, gdyż trudno oczekiwać od nieletniego, że będzie sobie samodzielnie radził w gąszczu prawnych zawłości, z którymi poważne problemy mają nawet dorośli.

Z wywiadu udzielonego mi przez M. Korcyl-Wolską¹³⁷⁷, autorkę obszernych badań empirycznych¹³⁷⁸ dotyczących postępowania z nieletnimi, wynika, że nieletni nie podejmują samodzielnie czynności procesowych. Na setki przebadanych akt autorka badań spotkała się tylko z jednym pismem napisanym i podpisanym przez nieletniego – przy czym był to środek odwoławczy podpisany równocześnie przez jego matkę, co, moim zdaniem, jest najlepszym dowodem wadliwości obowiązujących przepisów i uprzedmiotowieniem nieletniego w prowadzonym wobec niego postępowaniu.

Uważam, że skoro ustawodawca przyznaje nieletniemu zdolność do dokonywania czynności procesowych to konsekwencją takiego podejścia powinno być stworzenie stosownych, przystępnych dla nieletniego procedur – właśnie z uwagi na wymóg indywidualnego, pozbawionego rygorów formalnych, podejścia związanego ze stopniem jego rozwoju.

2. Zagwarantować rodzicom (opiekunowi) nieletniego udział w każdej czynności z udziałem nieletniego, chyba że dobro nieletniego stoi temu na przeszkodzie. Według

art. 130.p.c.) – zob. P. Górecki (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 179-180, teza 4 do art. 32c u.p.n. Według mnie, choć aktualne przepisy nie dają podstaw do żądania od nieletniego złożenia takiego oświadczenia według obowiązującego wzoru, o którym mowa w § 6 art. 117¹ K.p.c., to jednak nieletni ma obowiązek wykazania okoliczności o których mowa w art. 32c § 3 u.p.n., tj., tego że „nieletni lub jego rodzice nie są w stanie ponieść kosztów wynagrodzenia obrońcy z wyboru bez uszczerbku dla niezbędnego utrzymania siebie i rodziny” – co w mojej opinii jest dla nieletniego zadaniem wręcz niewykonalnym.

¹³⁷⁶ Podobną praktykę dopuszczono właśnie w tzw. sprawach pracowniczych – por. uzasadnienie Wyroku SN z dnia 17 listopada 2004 r., II PK 67/04, LEX nr 150091.

¹³⁷⁷ Wywiad przeprowadzono w dniu 20 grudnia 2016 r.

¹³⁷⁸ Szerzej na temat badań empirycznych przeprowadzonych przez M. Korcyl-Wolską zob. wykaz powołanych w niniejszej pracy badań empirycznych na końcu tego opracowania.

mnie, dla podkreślenia rangi tego prawa, które gwarantuje nieletniemu poczucie bezpieczeństwa, warto byłoby wprowadzić ogólną regulację prawną przewidującą, że:

[Prawo rodziców do uczestniczenia w czynnościach z udziałem nieletniego]

„Rodzice lub opiekun nieletniego mają prawo brać udział w każdej czynności z udziałem nieletniego, chyba, że dobro nieletniego stoi temu na przeszkodzie.”

3. **Zagwarantować nieletnim faktyczne prawo do obrony**, tj. stworzyć, zgodnie ze standardami międzynarodowymi, „adwokaturę dla nieletnich” i poszerzyć zakres obrony obligatoryjnej nieletnich.

Uważam, że specyfika spraw nieletnich ściśle łączy się z koniecznością wprowadzenia do u.p.n. obrony obligatoryjnej dla każdego nieletniego, co stanowi mój podstawowy postulat *de lege ferenda*. Uważam, że nieletnich, w toku prowadzonego w ich sprawie postępowania, zazwyczaj krępuje nieporadność, onieśmienie, brak wiedzy, doświadczenia życiowego oraz starach – co powstrzymuje ich od korzystania z przysługujących im gwarancji procesowych, o których najpewniej nawet nie wiedzą, gdyż nie rozumieją formułowanych wobec nich pouczeń.

Mając jednak na uwadze opór jaki może napotkać postulat objęcia obroną obligatoryjną wszystkich nieletnich, chciałabym wskazać, że za absolutne minimum w zakresie zagwarantowania nieletnim prawa do obrony uważam wprowadzenie do postępowania z nieletnimi następującej regulacji:

[Obrona obligatoryjna]

„§ 1. Prezes sądu wyznacza nieletniemu, który nie ma obrońcy z wyboru, obrońcę z urzędu, jeżeli zachodzi choćby jedna z niżej wymienionych okoliczności:

- 1) nieletni nie ma zdolności procesowej,*
- 2) interesy nieletniego i jego rodziców albo opiekuna pozostają w sprzeczności,*
- 3) rodzice albo opiekun nieletniego nie biorą czynnego udziału w postępowaniu i nie reprezentują w sposób należyty jego interesów,*
- 4) nieletni jest głuchy, niemy lub niewidomy,*
- 5) zachodzi uzasadniona wątpliwość, czy stan zdrowia psychicznego lub fizycznego nieletniego lub stopień jego rozwoju pozwala na udział w postępowaniu lub prowadzenie obrony w sposób samodzielny oraz rozsądny,*
- 6) nieletniego umieszczono w schronisku dla nieletnich,*
- 7) sąd uzna to za niezbędne ze względu na inne okoliczności utrudniające obronę,*

- 8) *nieletni lub jego rodzic albo opiekun złożyli wniosek o ustanowienie obrońcy z urzędu.*
- § 2. *Kosztami ustanowienia obrońcy z urzędu w przypadku, o którym mowa w § 1 pkt 8 sąd rodzinny obciąża rodziców nieletniego lub inne osoby zobowiązane do jego alimentacji albo nieletniego, chyba że ze względu na warunki materialne i osobiste tych osób uzna za celowe odstępnie od obciążenia ich tymi kosztami w całości lub w części.*
- § 3. *Obrońcą nieletniego może być tylko adwokat wpisany na listę adwokatów specjalizujących się w postępowaniu w sprawach nieletnich. Listy adwokatów specjalizujących się w postępowaniu w sprawach nieletnich prowadzą i przekazują prezesom sądów rodzinnych okręgowe rady adwokackie¹³⁷⁹.*
- § 4. *Obrońca nieletniego może podejmować czynności procesowe jedynie na korzyść nieletniego, uwzględniając jego słuszny interes.”*

Wymaga podkreślenia, że o poszerzenie przypadków obrony obligatoryjnej nieletnich słusznie postuluje również Naczelna Rada Adwokacka¹³⁸⁰.

Mając na uwadze uwagi krytyczne, jakie niekiedy pojawiają się pod adresem obrońców nieletnich, chciałabym wskazać, że, według mnie, obrona nieletnich powinna być wykonywana przez adwokatów specjalizujących się w postępowaniu z nieletnimi.

Moim zdaniem, konieczne jest zorganizowanie serii szkoleń dla adwokatów z zakresu postępowania z nieletnimi, którzy w tej materii – ze względu na jej marginalizowanie w toku aplikacji adwokackiej, mogą czuć się nieco zagubieni, co mogę stwierdzić z własnego doświadczenia oraz z doświadczenia moich kolegów adwokatów.

De lege ferenda zasadne, moim zdaniem, jest stworzenie listy adwokatów specjalizujących się w postępowaniu z nieletnimi, co stanowiłoby wypełnienie standardu międzynarodowego określonego w pkt 57 Wskazań Rijadzkich, gdzie postulowano

¹³⁷⁹ Moim zdaniem, na listę adwokatów specjalizujących się w postępowaniu w sprawach nieletnich mógłby być wpisywany jedynie adwokat, który wykaże, że odbył minimum 20 godzin szkolenia z zakresu ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz 20 godzin szkolenia z zakresu psychologii, pedagogiki oraz resocjalizacji dziecięcej. Jednocześnie adwokaci wpisani na taką listę byłiby zobowiązani do odbycia w każdym roku dodatkowych szkoleń z tego zakresu w wymiarze nie mniejszym niż 10 godzin.

¹³⁸⁰ Stanowisko Naczelnej Rady Adwokackiej w sprawie wykonania wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce (skarga nr 54729/00) przez Rzeczpospolitą Polską skierowane do Sekretarza Generalnego Rady Europy, Warszawa 2016 r.,

https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwil7Mqo0-3UAhXiB5oKHazdAxfQFggnMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.adwokatura.pl%2Fadmin%2Fwgrane_pliki%2Ffile-dotlumaczeniafinal2015kmreadamkiewiczpietryka-15041.doc&usq=AFQjCNE7U_HXvn1w5Yp6hUfx4xSwlv5sA, dostęp: 2 maja 2017 r.

o ustanowienie adwokatury specjalizującej się w sprawach dzieci oraz pkt IV.D.39 Wytycznych Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dzieci, gdzie wskazano, że „prawnicy reprezentujący dzieci powinni być przeszkoleni i mieć wiedzę w zakresie praw dzieci i powiązanej z tym problematyki, otrzymywać stałe, wyczerpujące szkolenia i umieć porozumiewać się z dziećmi na ich poziomie pojmowania”¹³⁸¹. Listy takich adwokatów – prowadzone przez okręgowe rady adwokackie - byłyby przekazywane sądom i stanowiłyby podstawę wyboru dla nieletnich adwokata z urzędu. Do wpisu na taką listę uprawnieni byłiby adwokaci, którzy odbyli stosowane szkolenie z zakresu:

- postępowania z nieletnimi;
- pedagogiki, psychologii i resocjalizacji dziecięcej
- oraz stale dokształcaliby się w tych dziedzinach.

4. **W sposób przystępny pouczać nieletnich o prawach i obowiązkach** oraz stworzyć regulacje chroniące interesy nieletnich na wypadek braku takich pouczeń.

Warto odnotować, że *de lege lata* art. 32a u.p.n.¹³⁸², art. 18a u.p.n.¹³⁸³, art. 32g § 3 u.p.n.¹³⁸⁴, art. 32o § 2 u.p.n.¹³⁸⁵ przewidują obowiązek pouczania nieletniego o przysługujących mu prawach.

Należy jednak podkreślić, że ani u.p.n., ani k.p.c., którego przepisy co do zasady stosuje się w postępowaniu z nieletnimi - nie zawierają regulacji dotyczących skutków prawnych braku stosownego pouczenia lub błędnego pouczenia¹³⁸⁶, na co zwracałam uwagę

¹³⁸¹ Szerzej na temat powołanych dokumentów zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

¹³⁸² Treść przepisu powołano w rozdz. 2.2.4. niniejszej pracy.

¹³⁸³ Art. 18a u.p.n. stanowi:

„Nieletniemu przysługują:

1) prawo do obrony, w tym prawo do korzystania z pomocy obrońcy,

2) prawo do odmowy składania wyjaśnień lub odpowiedzi na poszczególne pytania

- o czym należy go pouczyć przed przystąpieniem do przesłuchania lub wysłuchania.”

¹³⁸⁴ Art. 32g § 3 u.p.n. stanowi: „Zatrzymanego nieletniego informuje się natychmiast o przyczynach zatrzymania oraz przysługujących mu prawach, w tym o prawie do skorzystania z pomocy adwokata, prawie do odmowy składania wyjaśnień lub odpowiedzi na poszczególne pytania i prawie złożenia zażalenia na czynności naruszające jego prawa. Nieletniego należy niezwłocznie przesłuchać. Nieletniemu, na jego żądanie, umożliwia się nawiązanie kontaktu z rodzicem albo opiekunem lub z adwokatem.”

¹³⁸⁵ Art. 32o § 2 u.p.n. stanowi: „Sąd rodzinny, na wniosek nieletniego przebywającego w schronisku dla nieletnich albo w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, zarządza doprowadzenie go na rozprawę, chyba że uzna za wystarczającą obecność jego obrońcy. O prawie złożenia wniosku należy nieletniego pouczyć.”

¹³⁸⁶ Warto odnotować, że w Uchwale SN połączonych izb - Izby Cywilnej oraz Pracy i Ubezpieczeń Społecznych z dnia 22 listopada 2011 r. III CZP 38/11, OSNC 2012, nr 5, poz.56, LEX nr 1027055 przesądzono, że: „Niepouczenie albo błędne pouczenie strony działającej bez adwokata, radcy prawnego lub rzecznika patentowego o dopuszczalności, terminie i sposobie wniesienia środka zaskarżenia nie ma wpływu na rozpoczęcie biegu terminu do wniesienia tego środka.” Jednocześnie w uzasadnieniu tej uchwały wskazano, że: „Prawo procesowe nie przewiduje żadnych modyfikacji terminu

w rozdz. 3.3.7. i co oceniam krytycznie. Ponadto należy mieć na uwadze, że pouczenia formułowane w sposób niezrozumiały dla nieletnich, nieprzystający do ich wieku, są w praktyce bezużyteczne.

Z tych powodów proponuję wprowadzić do postępowania z nieletnimi regulację analogiczną do art. 16 k.p.k.¹³⁸⁷, jednak dostosowaną do potrzeb postępowania z nieletnimi, o następującym brzmieniu:

[Obowiązek pouczenia i informowania]

- „§ 1. Jeżeli organ prowadzący postępowanie jest obowiązany pouczyć stronę postępowania o ciążących na niej obowiązkach i skutkach ich zaniechania oraz o przysługujących jej uprawnieniach i możliwych skutkach nieskorzystania z tych uprawnień, brak takiego pouczenia, mylne lub niezrozumiałe pouczenie nie może wywoływać ujemnych skutków procesowych dla strony postępowania.*
- § 2. Organ prowadzący postępowanie powinien również udzielać stronom postępowania informacji o ciążących na nich obowiązkach i skutkach ich zaniechania oraz o przysługujących im uprawnieniach oraz możliwych skutkach nieskorzystania z tych uprawnień także w wypadkach, gdy ustawa wyraźnie takiego obowiązku nie stanowi. W razie braku takiego pouczenia, gdy w świetle okoliczności sprawy było ono uzasadnione, albo mylnego lub niezrozumiałego pouczenia, stosuje się odpowiednio § 1.*
- § 3. Jeżeli pouczenie dotyczy nieletniego, organ procesowy powinien ponadto upewniać się, że nieletni zrozumiał przekazane mu pouczenie. Jeżeli organ nie dopełni tego obowiązku stosuje się odpowiednio § 1.*
- § 4. Przepisy § 1-2 stosuje się również do uczestników postępowania oraz innych osób, którym udziela się pouczeń w związku z postępowaniem prowadzonym na podstawie niniejszej ustawy.”*

Jeśli idzie natomiast o realizację dyrektywy indywidualizacji **na etapie stosowania u.p.n.**, to do najważniejszych obowiązków, jakie z niej wynikają, moim zdaniem należy:

1. **Poddanie każdego nieletniego wnikliwej analizie osobopoznawczej** - zwłaszcza, że sprawa sądowa może być pierwszą i jedyną sytuacją, w której nieletniemu okaże

do wniesienia środka zaskarżenia, zwłaszcza uzależnionych od niepouczenia lub błędnego pouczenia strony występującej bez profesjonalnego pełnomocnika lub rzecznika patentowego o sposobie zaskarżenia orzeczenia.”

¹³⁸⁷ Treść przepisu powołano w rozdz. 3.3.7. niniejszej pracy.

się zainteresowanie i prawdziwą troskę o jego dalszy rozwój, a jak wskazywałam już wcześniej, rzetelność postępowania ma ścisły związek z okolicznościami, o których mowa w art. 3 § 2 u.p.n.¹³⁸⁸

Z tych względów uważam, że *de lege ferenda* zasadne jest uczynienie z kompleksowej diagnozy osobowości nieletniego, dowodu, którego przeprowadzenie będzie miało charakter obligatoryjny – na co już zwracałam uwagę. Wymaga to zmiany treści art. 25 u.p.n.¹³⁸⁹, któremu moim zdaniem należy nadać następujące brzmienie:

[Kompleksowa diagnoza osobowości nieletniego]

„W celu ustalenia okoliczności, o których mowa w art. 3 § 2 oraz określenia właściwych kierunków oddziaływania na nieletniego sąd rodzinny zwraca się o wydanie opinii do opiniodawczego zespołu sądowych specjalistów lub do innej specjalistycznej placówki albo zespołu biegłych dysponujących wiedzą pedagogiczną, psychologiczną, a w razie konieczności również medyczną.”

oraz art. 25a u.p.n., który powinien przyjąć treść:

[Opinia psychiatryczna]

„§ 1. W razie potrzeby uzyskania opinii o stanie zdrowia psychicznego nieletniego sąd rodzinny zarządza jego badanie przez co najmniej 2 biegłych lekarzy psychiatrów dziecięcych oraz biegłego psychologa dziecięcego. Na wniosek opiniujących biegłych do udziału w wydaniu opinii o stanie zdrowia psychicznego nieletniego sąd powołuje ponadto biegłych innych specjalności.”

2. **Właściwa postawa organów procesowych wobec nieletniego** – która, według mnie, powinna uwzględniać stopień rozwoju nieletniego, jego stan zdrowia, wiek i związane z tymi okolicznościami ograniczenia.

Moim zdaniem, należycie przygotowany do pracy z nieletnimi sędzia rodzinny powinien:

- 1) mieć na uwadze przede wszystkim dobro nieletniego przy podejmowaniu wszelkich czynności i rozstrzygnięć;
- 2) dbać o prawidłowy przebieg postępowania zapewniający nieletniemu faktyczny w nim udział, tj.:
 - a) rozważyć, czy nieletni jest zdolny do udziału w rozprawie lub czynnościach procesowych (w szczególności w wysłuchaniu lub przesłuchaniu),

¹³⁸⁸ Treść przepisu powołano w rozdz.3.2.2. niniejszej pracy.

¹³⁸⁹ Treść przepisu powołano w rozdz. 4.1.2.1. niniejszej pracy.

- b) wytłumaczyć nieletniemu w sposób adekwatny do stopnia jego rozwoju powód, przebieg i cel prowadzonego wobec niego postępowania oraz konieczność stosowania orzeczonych środków,
 - c) dbać o to, aby przy pouczeniu nieletniego o jego prawach i obowiązkach, a także przy jego wysłuchaniu (przesłuchaniu) oraz ogłaszaniu orzeczeń posługiwać się językiem prostym i zrozumiałym dla nieletniego,
 - d) stale upewniać się, że nieletni zrozumiał treść pytań, pouczeń, orzeczeń (np. przez zadawanie pytań pomocniczych),
 - e) prowadzić wysłuchanie nieletniego w sposób zapewniający mu swobodę wypowiedzi i poczucie godności, a w razie potrzeby powtarzać zadawane nieletniemu pytania unikając jednocześnie sugestii,
 - f) wykazać zrozumienie dla zachowania nieletniego, które może nie przystawać do miejsca i sytuacji ze względu na stopień jego rozwoju (niedojrzałość lub zaburzenia rozwojowe), a nie z chęci okazania braku szacunku,
 - g) unikać zachowań, które mogą ograniczyć poczucie bezpieczeństwa nieletniego,
 - h) wytłumaczyć nieletniemu w przystępny sposób motyw i konsekwencje wydanego rozstrzygnięcia oraz upewnić się, że nieletni to zrozumiał;
- 3) posiadać wiadomości z zakresu pedagogiki i psychologii oraz opiniowania nieletnich umożliwiające dokonanie oceny diagnozy osobopoznawczej nieletniego pod kątem jej zupełności i rzetelności;
 - 4) wykazywać należyłą staranność przy doborze środków przewidzianych w ustawie oraz prowadzić kontrolę ich efektywności w toku postępowania wykonawczego;
 - 5) podejmować działania w celu egzekwowania należytego wykonywania obowiązków opiekuńczo-wychowawczych przez rodziców (opiekuna) nieletniego;
 - 6) swoją postawą wzbudzać zaufanie i szacunek nieletnich do wymiaru sprawiedliwości.

Uważam za zasadne opracowanie swego rodzaju wytycznych w tym zakresie.

Reasumując powyższe rozważania chciałabym zwrócić uwagę na to, że aktualnie procedura postępowania z nieletnimi, jako zawila, sformalizowana i nieprzystępna dla nieletnich, nie gwarantuje im prawa do rzetelnego postępowania, w związku z czym wymaga gruntownej zmiany.

Moim zdaniem, stopień rozwoju nieletniego – głównie psychicznego, ale w pewnym zakresie też fizycznego, ma istotny wpływ na przebieg i wynik postępowania, a co za tym

idzie, powinien w każdym przypadku zostać ustalony indywidualnie w sposób kompetentny, tj. przez biegłych posiadających wiadomości specjalne.

Ponadto powinien on zostać uwzględniony *ab ovo* przez ustawodawcę, jako czynnik przesądzający o możliwości realizacji praw i obowiązków procesowych nieletniego i mieć odzwierciedlenie w obowiązujących w postępowaniu z nieletnimi regulacjach proceduralnych, tj. nie tylko w przyznaniu każdemu nieletniemu zdolności procesowej i obrony obligatoryjnej adwokata specjalizującego się w sprawach nieletnich – na co zwracałam uwagę już wcześniej, lecz również w licznych uproszczeniach proceduralnych, z których mógłby efektywnie korzystać sam nieletni, gdyż tylko takie podejście może sprawić, że prawo nieletniego do rzetelnego procesu sądowego przestanie mieć wymiar wyłącznie iluzoryczny.

4.2. ZASADA UWZGLĘDNIANIA INTERESU SPOŁECZNEGO

4.2.1. Uwagi wstępne

Obok naczelnej idei kierowania się dobrem dziecka zawartej w art. 3 § 1 u.p.n.¹³⁹⁰ ustawodawca wyznaczając kierunek działań w sprawie nieletniego wskazuje na uwzględnianie interesu społecznego¹³⁹¹. Dyrektywa ta budzi pewne wątpliwości interpretacyjne, zwłaszcza w kontekście umieszczenia jej obok dyrektywy kierowania się dobrem dziecka. Problem wynika bowiem z tego, że nie jest jasne, jak rozumieć interes społeczny na tle ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich.

Poglądy wyrażone w literaturze i orzecznictwie, które poddam bliższej analizie w dalszej części pracy, wskazują, moim zdaniem, na to, że może on być pojmowany przede wszystkim jako:

- ukształtowanie nieletniego na świadomego swych praw i obowiązków członka społeczeństwa;
- zrekompensowanie wyrządzonej przez nieletniego szkody;
- ochrona społeczeństwa przed negatywnym zachowaniem nieletniego;

¹³⁹⁰ Treść przepisu powołano w rozdz. 3.2.2. niniejszej pracy. Warto odnotować, że na potrzebę uwzględniania potrzeb społeczeństwa w reagowaniu na „przestępczość” nieletnich zwrócono także uwagę w regule 17.1. lit. a Reguł Pekińskich. Szerzej na temat tego dokumentu zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

¹³⁹¹ Zob. A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit. s. 70; T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 26-26; A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 29.

- prewencja ogólna;
- odpłata i odwet zapewniający społeczne poczucie sprawiedliwości;
- stworzenie i utrzymanie spójnego oraz efektywnego systemu prawa dotyczącego postępowania z nieletnimi realizującego standardy międzynarodowe – w tym standard rzetelnego procesu, a także zapewnienie jego przestrzegania (wykonywania).

4.2.2. Interes społeczny rozumiany jako ukształtowanie nieletniego na świadomego swych praw i obowiązków członka społeczeństwa

W doktrynie przedmiotu przyjmuje się¹³⁹², że interes społeczny, który należy uwzględniać w sprawie nieletniego prowadzonej na podstawie u.p.n., sprowadza się przede wszystkim do podjęcia działań mających na celu zapobieganie demoralizacji oraz zapewnienie powrotu do normalnego życia młodzieży wykołejonej społecznie przez właściwą internalizację norm i wartości obowiązujących w danym społeczeństwie¹³⁹³.

Wyraźnie podkreślił to również Sąd Najwyższy¹³⁹⁴ stwierdzając, że: „podstawowa dyrektywa, którą winien kierować się sąd, rozpoznając sprawę nieletniego sprawcy, jest jego dobro rozumiane jako ukształtowanie jego prawidłowej osobowości, zgodnie ze społecznymi normami postępowania, które leżą w pełni w interesie społecznym i jako takie stanowią dobro nieletniego”. Sąd Najwyższy wskazuje¹³⁹⁵, że realizacja pierwotnej i nadrzędnej wartości, jaką jest dobro dziecka wymaga uwzględnienia interesu społecznego utożsamianego z podjęciem działań wychowawczych zmierzających do przygotowania dziecka do życia w społeczeństwie.

Warto odnotować, że takie rozumienie interesu społecznego pozostaje również w zgodzie z Konwencją o prawach dziecka oraz z poglądami wyrażonymi w literaturze, gdzie akcentuje się¹³⁹⁶, że dziecko powinno być tak wychowywane, aby właściwie przygotować je do życia w społeczeństwie ludzi dorosłych, co wskazywałoby na to, że działania wychowawcze podejmowane względem nieletniego stanowią realizację interesu społecznego.

¹³⁹² A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit. s. 70.

¹³⁹³ Ibidem.

¹³⁹⁴ Zob. Wyrok SN z dnia 18 września 1984 r., III KR 237/84, OSNPG 1985, nr 2, poz. 29, LEX nr 17574.

¹³⁹⁵ Zob. uzasadnienie Uchwały składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 12 czerwca 1992 r., III CZP 48/92, OSNC 1992, nr 10, poz. 179, LEX nr 3775.

¹³⁹⁶ Z. Radwański, *Dobro dziecka* (w:) Łopatka A. (red.), *Konwencja...*, op. cit., s. 61.

Oczywiście należy się z tym zgodzić, gdyż w interesie społecznym leży przygotowanie młodego człowieka do określonych ról społecznych, zajęcia właściwych pozycji społecznych i pracy dla dobra społecznego, co raczej nie podlega szczególnym kontrowersjom.

Prawdopodobnie z tej przyczyny w piśmiennictwie prezentowany jest pogląd¹³⁹⁷, że: „nie może być sprzeczności między dobrem nieletniego, a interesem społecznym polegającym właśnie na prawidłowej socjalizacji dzieci i młodzieży zagrożonych wykołajaniem społecznym.”¹³⁹⁸ – co mogłoby wskazywać na zbyteczne, a co za tym idzie, nieracjonalne działanie ustawodawcy polegające na odrębnym wskazaniu tej dyrektywy.

Moim zdaniem, trudno jednak zgodzić się z tym, że interes społeczny, rozumiany jako prawidłowe ukształtowanie osobowości nieletniego, to jedyny możliwy do pomyślenia na tle u.p.n. sens wskazanego pojęcia. Jest tak dlatego, albowiem ukazany w tym kontekście nakaz uwzględniania interesu społecznego, tak jak to wyżej wskazano, w pełni pokrywałby się z dyrektywą dobra dziecka – co rzeczywiście czyniłoby go zupełnie zbędnym. W takim zaś wypadku słuszny byłby postawiony ustawodawcy w tej kwestii zarzut całkowitej nieracjonalności, co chyba jednak nie byłoby do końca uzasadnione, gdyż zdaje się, że interes społeczny może być również utożsamiany z realizacją nieco innych, dopuszczalnych na tle ustawy, celów.

4.2.3. Interes społeczny rozumiany jako zrekompensowanie wyrządzonej przez nieletniego szkody

Rekompensata wyrządzonej szkody najczęściej jest głównym oczekiwaniem nie tylko samego pokrzywdzonego, lecz również społeczeństwa. Trybunał Konstytucyjny¹³⁹⁹ zwraca jednak uwagę na to, że kompensacyjna (naprawcza) funkcja postępowania jest domeną prawa karnego, gdzie przede wszystkim oczekuje się naprawienia wyrządzonej pokrzywdzonemu przestępstwem szkody. W przypadku postępowania w sprawach nieletnich wiodące są cele wychowawcze.

Mimo to ustawodawca nie zrezygnował z możliwości nałożenia na nieletniego obowiązku naprawienia wyrządzonej szkody, lecz przewidział go jako jeden

¹³⁹⁷ A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit. s. 70; Zob. też A. Gaberle (w:) A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz...*, op. cit., s. 29; V. Konarska-Wrzošek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzošek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 45; T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 51. Zob. też pow. tam orzecznictwo.

¹³⁹⁸ A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit. s. 70.

¹³⁹⁹ Wyrok TK z dnia 29 czerwca 2016 r., SK 24/15, Dz. U. poz. 1246. Zob. też pow. tam lit.

z proponowanych środków wychowawczych, który może zostać nałożony na nieletniego samoistnie lub łącznie z innym środkiem wychowawczym (art. 6 pkt 2 u.p.n.¹⁴⁰⁰)¹⁴⁰¹. Co więcej, u.p.n. przewiduje również, że sąd rodzinny zobowiązanie takie może nałożyć na rodziców nieletniego (art. 7 § 1 pkt 2 u.p.n.¹⁴⁰²).

Uważam, że rozwiązanie to należy oceniać pozytywnie, gdyż tylko wyjątkowo zobowiązanie do naprawienia wyrządzonej szkody może naruszać interes nieletniego.

W literaturze podkreśla się, że co do zasady, ma ono walor ze wszech miar wychowawczy¹⁴⁰³ i wydaje się być najtrafniejszym środkiem wychowawczym rozwijającym myślenie przyczynowo – skutkowe, z czym się zgadzam.

Moim zdaniem, jest tak zwłaszcza wtedy, gdy możliwa jest rekompensata w naturze wykonana osobiście przez nieletniego (np. odmalowanie popisanej sprayem ściany, czy oddanie przez nieletniego należącej do niego rzeczy podobnej do zniszczonej). Uczy to nieletniego odpowiedzialności za własne zachowanie. Rezygnacja z nałożenia na nieletniego obowiązku naprawienia szkody może być przez nieletniego utożsamiana z brakiem konsekwencji za negatywne zachowanie.

W piśmiennictwie¹⁴⁰⁴ trafnie zwraca się uwagę na to, że nałożenie na nieletniego obowiązku naprawienia szkody w naturze wymaga zgody pokrzywdzonego, gdyż może on nie chcieć żadnego kontaktu z nieletnim, którego zazwyczaj taka restytucja w naturze wymaga.

¹⁴⁰⁰ Treść art. 6 u.p.n. powołano w rozdz. 1.1.6.2. niniejszej pracy.

¹⁴⁰¹ Szerzej na temat zobowiązania nieletniego do naprawienia szkody zob. A. Muszyńska, *Zobowiązanie do naprawienia szkody w postępowaniu w sprawach nieletnich*, RPEiS 2007, z. 2, s. 127-136 i pow. tam lit; B. Stańdo-Kawecka, *Kompensacja szkody w postępowaniu z nieletnimi w ujęciu prawnoporównawczym*, CzPKiNP 2002, z. 2, s. 195-211; B. Czarnecka-Działuk, *Rola sprawiedliwości naprawczej w reagowaniu na przestępczość i demoralizację nieletnich* (w:) K. Sawicki, K. Konaszewski (red. nauk.), *Środowiskowy wymiar niedostosowania. Teorie-badania-praktyka.*, Białystok 2014, s. 55-63; R. Ćwikowski, *Zastosowanie elementów sprawiedliwości naprawczej w przeciwdziałaniu przestępczości nieletnich na przykładzie programu prewencyjnego „To moja decyzja”* (w:) K. Sawicki, K. Konaszewski (red. nauk.), *Środowiskowy...*, op. cit., s. 65-69; J. Słyk, *Przestępczość nieletnich w świetle badań akt spraw sądowych a problem odpowiedzialności rodziców za szkody wyrządzone przez ich dzieci*, Zeszyty Prawnicze UKSW, Warszawa 2008, t. 8, nr 2, s. 263-316; A. Lewicka-Zelent, *Uwarunkowania gotowości nieletnich do zadośćuczynienia w paradygmacie sprawiedliwości naprawczej*, Lublin 2015, s. 71-316; E. Piróg, P. Piróg, *Charakter prawny obowiązku naprawienia szkody w postępowaniu w sprawach nieletnich – zagadnienia wybrane* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 135-144.

¹⁴⁰² Treść przepisu powołano w rozdz. 1.1.6.3. niniejszej pracy.

¹⁴⁰³ Por. V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 69.

¹⁴⁰⁴ Zob. Z. Gostyński, *Naprawienie szkody w postępowaniu w sprawach nieletnich*, NP 1984, nr 2, s. 25; K. Zagrobelny, *Jeszcze o zobowiązaniu do naprawienia szkody orzekanym w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Pal. 1986, nr 7, s. 47.

Warto podkreślić, na co zwraca się uwagę w piśmiennictwie¹⁴⁰⁵ komentującym przepisy znowelizowanej w 2001 r. u.p.n.¹⁴⁰⁶, że oprócz obowiązku naprawiania szkody katalog środków wychowawczych zawiera również możliwość zobowiązania nieletniego do wykonania określonych prac lub świadczeń na rzecz pokrzywdzonego lub społeczności lokalnej, co może budzić pewne wątpliwości dotyczące różnicy pomiędzy tym środkiem wychowawczym a obowiązkiem naprawienia w naturze wyrządzonej szkody¹⁴⁰⁷.

Jak się wydaje możliwość zobowiązania nieletniego do wykonania określonych prac lub świadczeń na rzecz pokrzywdzonego lub społeczności lokalnej ma szerszy zakres niż obowiązek naprawienia szkody, gdyż mogą to być prace lub świadczenia, które nie są bezpośrednio związane z wyrządzoną szkodą (np. wtedy gdy naprawienie szkody przekracza możliwości nieletniego lub gdy szkody nie da się naprawić), na co słusznie zwraca uwagę V. Konarska-Wrzosek¹⁴⁰⁸.

Warto, moim zdaniem, podkreślić, że ten środek wychowawczy również pośrednio ma wymiar kompensacyjny i jako taki uwzględnia interes społeczny przy jednoczesnym respektowaniu nadrzędnej dyrektywy dobra nieletniego.

Uważam, że należy zgodzić się z tym, na co trafnie zwrócono uwagę w piśmiennictwie¹⁴⁰⁹, że możliwość zobowiązania nieletniego do naprawienia szkody w formie pieniężnej ma ograniczony zakres z oczywistej przyczyny, jaką najczęściej jest brak własnych środków finansowych¹⁴¹⁰. Trzeba jednak pamiętać, że środki takie nie muszą pochodzić z dochodów uzyskanych z majątku nieletniego lub z jego pracy. Mogą to być pieniądze zaoszczędzone przez nieletniego z wypłacanego mu przez rodziców kieszonkowego lub z otrzymywanych w tej formie prezentów. Co prawda ograniczone są możliwości dowodowe w tym zakresie, ale niewykluczone, że sąd uzyska taką informację od nieletniego lub jego rodziców (opiekuna), co będzie wystarczające do nałożenia przedmiotowego obowiązku.

¹⁴⁰⁵ Por. T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 52; Por. V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 71 i pow. tam lit.

¹⁴⁰⁶ Ustawa z dnia 15 września 2000 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 91, poz. 1010.

¹⁴⁰⁷ Por. T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 52.

¹⁴⁰⁸ Por. V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 71.

¹⁴⁰⁹ Zob. T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Komentarz...*, op. cit., s. 68; V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 70 i pow. tam lit.

¹⁴¹⁰ Zob. T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Komentarz...*, op. cit., s. 68.

Warto odnotować, że zgodnie z § 248 ust. 2 Regulaminu urzędowania sądów powszechnych¹⁴¹¹: „W razie zobowiązania nieletniego do naprawienia wyrządzonej szkody, do wykonania określonych prac lub świadczeń na rzecz pokrzywdzonego lub społeczności lokalnej, sąd określa sposób i termin wykonania tych obowiązków”.

Podzielam pogląd, że nałożenie na nieletniego obowiązku naprawienia szkody w formie środka wychowawczego ma jednak ten skutek, że o ile nieletni nie wykona tego obowiązku, to pokrzywdzony nie może się tego domagać w drodze działań egzekucyjnych. Co najwyżej sąd może zmienić ten środek wychowawczy na inny, co jednak z punktu widzenia interesu pokrzywdzonego ma niewielkie znaczenie¹⁴¹². Warto odnotować, że zobowiązanie nieletniego do naprawienia szkody może być efektem postępowania mediacyjnego w sprawach nieletnich¹⁴¹³.

Moim zdaniem, pośrednio walor wychowawczy w stosunku do nieletniego może odnieść również zobowiązanie rodziców do naprawienia szkody wyrządzonej przez nieletniego. Jest to szczególnie uzasadnione, gdy szkoda może być naprawiona tylko przez zapłatę określonej sumy pieniężnej, a nieletni nie ma żadnego własnego majątku ani dochodów, z których mógłby ją pokryć. W takim wypadku obowiązek ten spocznie na rodzicach nieletniego, którzy z kolei będą mogli z tej przyczyny obniżyć nieletniemu kieszonkowe lub ograniczyć środki finansowe przeznaczone na zabawę i wypoczynek – co *de facto* będzie również konsekwencją dla samego nieletniego. Uważam, że nie ulega jednak wątpliwości, że w pierwszym rzędzie zobowiązanie nałożone na rodziców ma jednak realizować interes pokrzywdzonego oraz wzbudzać w rodzicach poczucie obowiązku za wychowanie dzieci – co w jednym jak i w drugim przypadku leży w interesie społecznym.

Także w tym przypadku sąd określa „sposób i termin naprawienia szkody przez rodziców nieletniego”¹⁴¹⁴.

W literaturze¹⁴¹⁵ podkreśla się, że również zobowiązanie nałożone na rodziców nie może być przymusowo egzekwowane, jednak w przypadku, gdy rodzice nie wywiążą

¹⁴¹¹ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 23 grudnia 2015 r. Regulamin urzędowania sądów powszechnych, Dz. U. poz. 2316.

¹⁴¹² Szerzej zob. V. Konarska-Wrzonek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzonek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 70-71.

¹⁴¹³ Szerzej na temat mediacji w sprawach nieletnich zob. lit. pow. w rozdz. 1.1.6.5. niniejszej pracy.

¹⁴¹⁴ Zob. § 248 ust. 2 in fine Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 23 grudnia 2015 r. Regulamin urzędowania sądów powszechnych, Dz. U. poz. 2316.

¹⁴¹⁵ V. Konarska-Wrzonek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzonek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 94, teza 7 do art. 8 u.p.n. i pow. tam lit.

się z obowiązku naprawienia szkody, sąd rodzinny może nałożyć na nich karę pieniężną w oparciu o art. 8 § 1 u.p.n.¹⁴¹⁶

W mojej ocenie, naprawienie wyrządzonej szkody ma skutek podwójnie korzystny, gdyż w pewien sposób umniejsza konsekwencje negatywnego zachowania nieletniego wyrządzone pokrzywdzonemu, a także spełnia funkcję wychowawczą wobec nieletniego (bądź jego rodziców). Właśnie z tej przyczyny uważam, że uwzględnianie interesu społecznego rozumianego jako zrekompensowanie wyrządzonej szkody zasadniczo powinno być dopuszczalne w postępowaniu z nieletnimi. Jeśli jednak istnieją powody, dla których nałożenie takiego obowiązku należałoby traktować, jako naruszenie dobra nieletniego, to oczywiście dobru temu trzeba przyznać wartość nadrzędną.

4.2.4. Interes społeczny rozumiany jako ochrona społeczeństwa przed nieletnimi sprawcami czynów zabronionych

W piśmiennictwie zwraca się uwagę na to, że czyny popełnione przez sprawców nieletnich są nagłaśniane medialnie, co powoduje znaczne oburzenie społeczne i w konsekwencji postulaty zaostrzenia procedur dotyczących nieletnich¹⁴¹⁷, gdyż w społeczeństwie pojawia się lęk przed „nieletnimi przestępcami” i rodzi się potrzeba ochrony.

Tymczasem statystyki policyjne dowodzą¹⁴¹⁸, że tzw. „przestępczość nieletnich” rozumiana, jako popełnianie przez nieletnich czynów karalnych stanowi raczej margines w porównaniu z przestępczością dorosłych, co przedstawiam w tabeli nr 11 oraz na wykresie nr 5.

¹⁴¹⁶ Art. 8 u.p.n. stanowi, że:

„§ 1. W wypadku gdy rodzice lub opiekun nieletniego uchylają się od wykonania obowiązków nałożonych na nich przez sąd rodzinny, sąd ten może wymierzyć im karę pieniężną w wysokości od 50 do 1500 złotych.

§ 2. Sąd uchyla karę pieniężną w całości lub w części, jeżeli osoba ukarana w ciągu 14 dni usprawiedliwi swoje zachowanie lub przystąpi do wykonywania nałożonych obowiązków.”

¹⁴¹⁷ V. Konarska-Wrzonek, *Prawny system...*, op. cit., s. 16.

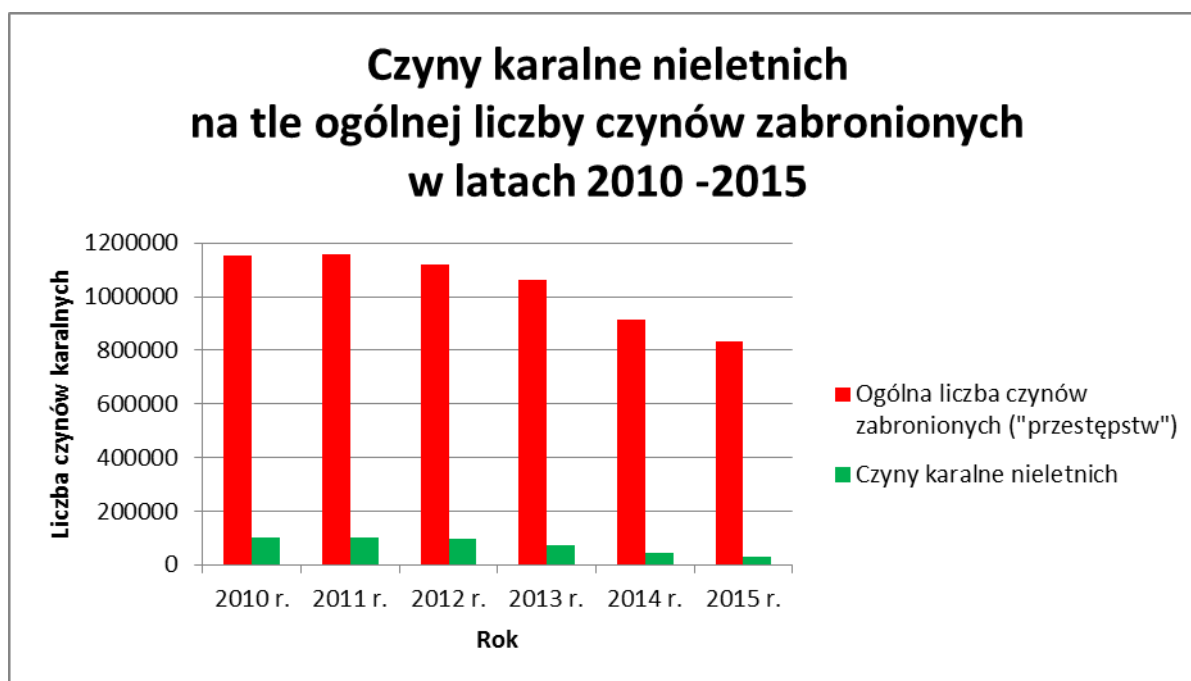
¹⁴¹⁸ Biuro Prewencji i Ruchu Drogowego KGP, Wydział Prewencji, *Informacja dotycząca stanu zagrożenia przestępczością nieletnich w Polsce w 2015 r.*, 10 lutego 2016 r., s. 2; Zob. też badania i statystyki dotyczące „przestępczości nieletnich” przedstawione w pracach: W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 89-191; B. Kowalska-Ehrlich, *Przestępczość i postępowanie z nieletnimi w Polsce* (w:) Kobes P. (red.), *Aksjologia...*, op. cit., s. 9-13; J. Włodarczyk-Madejska, *Stosowanie...*, op. cit., s. 36-54; E. Habzda – Siwek, *Aktualne trendy przestępczości nieletnich w Polsce w świetle danych ze statystyk policyjnych* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 43-64; A. Kossowska, *Obraz przestępczości współczesnej młodzieży* (w:) K. Krajewski (red.), *Nauki penalne...*, op. cit., s. 447-454; Por. L. Wiczorek, *Przestępczość i demoralizacja nieletnich w Polsce w okresie transformacji ustrojowej*, Katowice 2006, s. 41-194.

Tabela nr 11. Czyny karalne nieletnich na tle ogólnej liczby czynów zabronionych w latach 2010 – 2015

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ogólna liczba czynów zabronionych („przestępstw”)	1 151 157	1 159 554	1 119 803	1 062 348	915 081	833 281
Czyny karalne nieletnich (w tym)	100 425	101 026	94 186	71 562	42 735	28 875

Opracowanie własne. Zestawienie wykonano na podstawie statystyki policyjnej sporządzonej przez Biuro Prewencji i Ruchu Drogowego KGP¹⁴¹⁹.

Wykres nr 5

Opracowanie własne. Wykres wykonano na podstawie statystyki policyjnej sporządzonej przez Biuro Prewencji i Ruchu Drogowego KGP¹⁴²⁰.

Wnioski:

- czyny nieletnich stanowiły następujący procent ogólnej liczby czynów zabronionych („przestępstw”¹⁴²¹):
 - w 2010 r. - 8,72%,
 - w 2011 r. - 8,71%,

¹⁴¹⁹ Biuro Prewencji i Ruchu Drogowego KGP, Wydział Prewencji, *Informacja dotycząca stanu zagrożenia przestępczością nieletnich w Polsce w 2015 r.*, 10 lutego 2016 r., s. 2.

¹⁴²⁰ Biuro Prewencji i Ruchu Drogowego KGP, Wydział Prewencji, *Informacja dotycząca stanu zagrożenia przestępczością nieletnich w Polsce w 2015 r.*, 10 lutego 2016 r., s. 2.

¹⁴²¹ Słowo przestępczość ujęto w cudzysłów, gdyż użyto go w znaczeniu potocznym obejmując nim również czyny popełniane przez nieletnich, którzy nie mają zdolności do zawinienia.

- w 2012 r. - 8,41%,
- w 2013 r. - 6,74%,
- w 2014 r. - 4,67%,
- w 2015 r. osiągnęły - 3,47%;
- największa liczba czynów karalnych popełnionych przez nieletnich wystąpiła w 2011 r. (101 026), a najmniejsza w 2015 r. (28 875), co stanowi spadek pomiędzy tymi okresami o 71,4%;
- przedstawione dane statystyczne wskazują zarówno na istotne obniżenie ogólnej liczby czynów zabronionych, jak i na spadek udziału czynów karalnych nieletnich w tej ogólnej liczbie „przestępstw”, co jest tendencją podwójnie korzystną;
- z powyższego wynika, że ochrona społeczeństwa przed nieletnimi sprawcami czynów zabronionych nie jest aż tak pilną potrzebą, jak konieczność ich wychowania i wzięcia w opiekę.

W związku z powyższymi ustaleniami na uwagę zasługuje powoływany już w tej pracy wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 29 czerwca 2016 r.¹⁴²², w którym TK zajął stanowisko, że: „Prawo dotyczące nieletnich ma na celu całościową ochronę nieletniego jako osoby, ochronę jego praw, prawidłowości jego rozwoju oraz pozycji w różnych relacjach społecznych. Funkcja ochronna prawa nieletnich zasadniczo różni się od funkcji ochronnej, jaką pełni prawo karne. Celem postępowania w sprawach nieletnich jest ochrona dziecka (nieletniego) przed niepożądanymi zachowaniami czy demoralizacją, nie zaś ochrona społeczeństwa przed nieletnim”¹⁴²³.

Interes społeczny rozumiany jako ochrona społeczeństwa przed czynami nieletnich nie może jednak być zupełnie pomijany. Zaakcentowano to m.in. w Regułach Pekińskich¹⁴²⁴, gdzie wskazano, że: „reagowanie na przestępstwo powinno pozostawać w proporcji nie tylko do okoliczności i wagi czynu, ale również do osobowości nieletniego, do jego potrzeb, a także potrzeb społeczeństwa” (reguła 17.1a). Potrzeby społeczeństwa, o których tam mowa należy rozumieć właśnie, jako interes społeczny w przedstawianym tutaj kontekście.

Wymaga podkreślenia, że również Sąd Najwyższy¹⁴²⁵ nie rezygnuje z uwzględniania interesu społecznego pojmowanego, jako ochrony społeczeństwa przed nieletnim.

¹⁴²² Wyrok TK z dnia 29 czerwca 2016 r., SK 24/15, Dz. U. poz. 1246.

¹⁴²³ Ibidem.

¹⁴²⁴ Szerzej zob. rozdz. 1.2.3. niniejszej pracy.

¹⁴²⁵ Zob. Postanowienie SN z dnia 10 stycznia 2001 r., I CKN 981/00, LEX nr 52459.

Warto podkreślić, że w postanowieniu z 10 stycznia 2001 r., sygn. akt I CKN 981/00¹⁴²⁶ Sąd Najwyższy uzasadnił zastosowanie względem nieletniego środka wychowawczego w postaci zakazu prowadzenia pojazdów potrzebą zapewnienia „innym uczestnikom ruchu drogowego ochrony przed nieodpowiedzialnym postępowaniem nieletniego sprawcy”.

Trudno odmówić racji takiemu podejściu, jaki zaprezentował Sąd Najwyższy, zwłaszcza iż co do zasady nie godzi ono w dobro dziecka, a wręcz jest z nim zgodne – co Sąd Najwyższy powinien mocniej zaakcentować. Okoliczności konkretnego przypadku mogą jednak przemawiać za rezygnacją z uwzględniania interesu społecznego w tym aspekcie z uwagi na nadrzędny interes dziecka (nieletniego), który zawsze musi zostać uwzględniony w pierwszej kolejności.

4.2.5. Interes społeczny rozumiany jako prewencja ogólna

Na wstępie przypomnieć należy, że przez dyrektywę prewencji ogólnej (generalnej) rozumiemy kształtowanie świadomości prawnej społeczeństwa, przy czym prewencja generalna może mieć wymiar pozytywny lub negatywny. Prewencja generalna w jej negatywnym aspekcie oznacza odstraszenie potencjalnych sprawców przed popełnianiem danego czynu¹⁴²⁷. Ma ona na celu wywołanie obawy wśród członków społeczeństwa związanej z nieuniknioną reakcją organów państwa. Aspekt pozytywny prewencji generalnej sprowadza się natomiast do założenia, że właściwa reakcja prawna na czyn zabroniony wytwarza poszanowanie dla norm prawa karnego. Ma ona kształtować w społeczeństwie właściwe postawy wobec chronionych prawnie wartości¹⁴²⁸.

Warto, moim zdaniem, podkreślić, że o ile prewencja generalna w swej negatywnej formie spotyka się w doktrynie¹⁴²⁹ z krytyką nawet w stosunku do sprawców dorosłych, gdyż wiąże się z wymierzaniem kary przekraczającej stopień winy, o tyle należy zastanowić się, czy prewencja ogólna pozytywna polegająca na kształtowaniu świadomości prawnej dzieci i młodzieży przez wzbudzanie przekonania o obowiązku poszanowania dóbr i wartości chronionych prawem¹⁴³⁰ powinna być w całości odrzucana w postępowaniu z nieletnimi.

¹⁴²⁶ Ibidem.

¹⁴²⁷ J. Kulesza, *Negatywna prewencja generalna*. PiP 2011, z. 1, s. 34-44..

¹⁴²⁸ A. Zoll, *Wymiar kary w aspekcie praw jednostki karanej*, Pal. 1986, nr 5-6, s. 43.

¹⁴²⁹ K. Buchała, A. Zoll, *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, t. 1, Kraków 1998, s. 415.

¹⁴³⁰ Szerzej zob. M. Szczepaniec, *Wybór optymalnej kary w świetle sądowych dyrektyw wymiaru kary*, Prok. i Pr. 2014, nr 3, s. 42.

Analiza ustawy skłania mnie do wniosku, że w postępowaniu z nieletnimi raczej nie ma miejsca ani na prewencję ogólną negatywną, ani na prewencję ogólną pozytywną, tym bardziej, że w doktrynie podkreśla się¹⁴³¹, że jedynym powodem dla którego można prowadzić w stosunku do nieletniego postępowanie na podstawie u.p.n. oraz zastosować wobec niego środki przewidziane w ustawie jest cel wychowawczy ukierunkowany na indywidualną jednostkę, która popadła w konflikt z prawem lub zasadami współżycia społecznego.

W literaturze zwraca się uwagę¹⁴³², że rodzimy system postępowania z nieletnimi zorientowany jest na wychowanie, resocjalizację i ochronę nieletniego przed patologią społeczną zgodnie z przewodnią dyrektywą kierowania się przede wszystkim jego dobrem. Konsekwencją takiego podejścia jest odejście od pociągania do odpowiedzialności za popełniony czyn i podejmowania działań represyjnych, od wymierzania sprawiedliwości społecznej i oddziaływania prewencyjnego zarówno o charakterze ogólnym jak i szczególnym. Takie stanowisko zajmuje również Trybunał Konstytucyjny.¹⁴³³

Moim zdaniem, oczywiście jak najbardziej zasadne pozostaje kształtowanie ogólnej świadomości dzieci w zakresie ich praw, obowiązków oraz konsekwencji jakie wiążą się z naruszeniem prawa, albowiem jest to działanie prewencyjne zgodne z celem u.p.n., jednak realizacja tego zadania nie jest celem ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, lecz powinna odbywać się w ramach edukacji szkolnej i organizowanych akcji społecznych.

4.2.6. Interes społeczny rozumiany jako odwet zapewniający społeczne poczucie sprawiedliwości

Bezsporne jest, że już w społeczeństwach pierwotnych odwet był instynktowną reakcją na naruszanie powszechnie przyjętych norm postępowania. Taka odpłata złem za zło zawierała w sobie pierwiastek zemsty i zadośćuczynienia społecznemu poczuciu sprawiedliwości i stała się początkiem ideologii karania¹⁴³⁴.

Obowiązująca w postępowaniu z nieletnimi zasada niepunitwności¹⁴³⁵ oraz opiekuńczo-wychowawczy charakter u.p.n.¹⁴³⁶ jest nie do pogodzenia z ideą odwetu

¹⁴³¹ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 59, teza 4 do art. 3 u.p.n.

¹⁴³² V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system...*, op. cit., s. 71, Zob. też A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 70.

¹⁴³³ Wyrok TK z dnia 29 czerwca 2016 r., SK 24/15, Dz. U. poz. 1246.

¹⁴³⁴ M. Szczepaniec, *Wybór...*, op. cit., s. 32.

¹⁴³⁵ Szerzej zob. rozdz. 1.1.6.2. niniejszej pracy.

wymierzonego przeciwko dziecku. Odmienność motywów kierujących w tym przypadku ustawodawcą jest oczywista.

W doktrynie¹⁴³⁷ zasadnie podkreśla się, że w sprawach nieletnich: „postępowanie nie toczy się przeciwko nieletniemu, lecz w sprawie nieletniego. Celem tego postępowania nie jest osiągnięcie stanu sprawiedliwości, lecz takie rozwiązanie w sprawie nieletniego lub zastosowanie takiego środka, które będą najbardziej pomocne nieletniemu w jego sytuacji”. Pogląd ten zachował aktualność mimo gruntownej noweli u.p.n. z 2013 r.¹⁴³⁸

Moim zdaniem, te założenia wyznaczają granicę dla uwzględniania interesu społecznego. Jeśli natomiast interes społeczny miałby być upatrywany w sprawiedliwej odpłacie¹⁴³⁹, to byłby on nie do pogodzenia z zasadniczymi ideami kryminologicznego podejścia do postępowania z nieletnimi¹⁴⁴⁰, którego celem jest wychowanie¹⁴⁴¹, a nie osiągnięcie stanu sprawiedliwości¹⁴⁴².

Jeszcze raz należy podkreślić, że postępowanie, o którym mowa w u.p.n. nie dotyczy opartej na winie odpowiedzialności nieletnich w rozumieniu prawa karnego, ani nie jest prowadzone przeciwko nieletnim, lecz w jego sprawie¹⁴⁴³. Punktem wyjścia jest przyjęta aksjologia. Z dyrektywy dobra dziecka wynika nakaz zastosowania takiego środka, który będzie najlepszy dla samego nieletniego, a w pewnych sytuacjach konieczność umorzenia postępowania, o ile dokonane czynności stanowią wystarczającą dla niego naukę – nawet jeśli stan sprawiedliwości społecznej nie zostanie osiągnięty¹⁴⁴⁴.

Podobną myśl rozwija Trybunał Konstytucyjny uznając, że „uprawnień przysługujących pokrzywdzonemu w tym postępowaniu nie można łączyć z chęcią odwetu czy też odpłaty w rozumieniu prawnokarnym. Środki stosowane wobec nieletniego powinny

¹⁴³⁶ Szerzej tamże..

¹⁴³⁷ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 37.

¹⁴³⁸ Szerzej zob. rozdz. 1.1.8. niniejszej pracy.

¹⁴³⁹ A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 70.

¹⁴⁴⁰ O przyjętym modelu postępowania z nieletnimi zob. M. Stanowska, A. Walczak-Żochowska, K. Wierzbowski, *Uwagi...*, op. cit., s. 52 i n.; A. Ratajczak, *Materiałnoprawne...*, op. cit., s. 3; A. Strzembosz, *System...*, op. cit., s. 65 i n., s. 92; P. Górecki, *Nowelizacja...*, op. cit., s. 25.

¹⁴⁴¹ H. Kołakowska-Przełomiec, Z. Ostrowska, A. Kossowska, D. Wójcik, I. Rzeplińska, B. Szamota-Saeki, K. Badźmirowska-Masłowska, *Nieletni do więzienia?*, Pal. 1994, nr 11, s. 74 i n.; K. Ostrowska, *Postępowanie z nieletnimi z perspektywy psychologii humanistycznej*, Arch. Krym. 2007–2008, t. XXIX-XXX, s. 404-408.

¹⁴⁴² T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 36.

¹⁴⁴³ Tamże, s. 37.

¹⁴⁴⁴ Tamże, s. 37.

mieć przede wszystkim charakter wychowawczy, a nie retrybutywny czy ogólnoprewencyjny.”¹⁴⁴⁵

Konkludując powyższe rozważania można zatem tylko stanowczo powtórzyć wyrażone w tej kwestii stanowisko, że w postępowaniu z nieletnimi realizacja interesu społecznego rozumianego jako odwet zapewniający społeczne poczucie sprawiedliwości nie ma prawa bytu.

4.2.7. Interes społeczny rozumiany jako spójny, efektywny i należycie wykonywany system prawny postępowania z nieletnimi zapewniający nieletniemu realizację prawa do rzetelnego procesu sądowego

Nawet najlepsze intencje dotyczące postępowania z nieletnimi nie miałyby szczególnej wartości, gdyby nie zostały właściwie opracowane, przełożone na treść przepisów prawnych, wprowadzone do systemu prawnego i należycie przestrzegane (stosowane). Niewydolny system prawny nie ma szans na realizację celów postępowania z nieletnimi, tj. na zapobieganie i zwalczanie demoralizacji, a co za tym idzie, przyczynia się do pogłębiania tego problemu. Poza tym system prawny, który nie działa prawidłowo, nie może również zagwarantować rzetelnego procesu.

Nadal aktualne jest zatem stanowisko zajęte przez Sąd Najwyższy¹⁴⁴⁶, który orzekając w 1952 r., co prawda na gruncie przepisów dotyczących ustalenia ojcostwa, wyraźnie podkreślił, że interes społeczny w postępowaniu dotyczącym dzieci polega przede wszystkim na prawidłowym rozstrzygnięciu sprawy.

Właśnie z tej przyczyny spójny i efektywny system prawny jest społecznie pożądanym. Jego dopełnieniem jest z kolei dobór właściwych kadr, które nie tylko posiadają odpowiednie wykształcenie prawnicze, ale są również należycie przygotowane do pracy z dziećmi i nieustannie podnoszą w tym kierunku swoje kwalifikacje dając gwarancję prawidłowego wykonywania obowiązującego prawa – zgodnego z ideami określonymi w preambule do u.p.n., co *eo ipso* stanowi realizację interesu społecznego.

¹⁴⁴⁵ Wyrok TK z dnia 29 czerwca 2016 r., SK 24/15, Dz. U. poz. 1246.

¹⁴⁴⁶ Uchwała pełnego składu SN z dnia 6 grudnia 1952 r., CPrez 166/52, OSNCK 1953, nr 2, poz. 31, LEX nr 117146. W uzasadnieniu przywołanej uchwały wskazano, że: „opieka, jaką Państwo Ludowe otacza dzieci, wskazuje na jego szczególny interes w prawidłowym rozstrzygnięciu spraw, od wyniku których zależy dobro i szczęście dziecka”. W związku z powyższym orzeczenie dotyczące dzieci ma poprzedzać wnikliwa analiza wszystkich przesłanek rozstrzygnięcia analizowanych pod kątem nadrzędnej zasady postępowania. „Tą zasadą jest wzgląd na dobro dziecka i zawsze w ustroju Polski Ludowej z tym dobrem zbieżny interes społeczeństwa”.

Należy, moim zdaniem, zwrócić uwagę na to, że ten istotny wymiar interesu społecznego w postępowaniach dotyczących dzieci został podkreślony również w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka¹⁴⁴⁷. Wskazano tamże, że utrzymanie spójnego systemu prawa stawiającego na pierwszym miejscu interes dziecka oraz zapewnienie przestrzegania obowiązującego prawa leży w interesie publicznym¹⁴⁴⁸.

Ujmując interes społeczny we wskazanym wyżej kontekście **należałoby, moim zdaniem, uznać za sprzeczne z tym interesem:**

- niezapewnienie nieletniemu gwarancji wynikających ze standardu rzetelnego procesu,
- uczynienie martwymi w praktyce przewidzianych w ustawie instytucji prawnych lub nienależyte ich wykorzystanie,
- dokonywanie wykładni przepisów w sposób pomijający cele ustawy,
- brak troski o właściwy dobór i szkolenie kadr (zwłaszcza sędziów i obrońców) zajmujących się sprawami nieletnich.

Praktyka dowodzi, że zasada uwzględniania interesu społecznego, we wskazanym wyżej rozumieniu, nie jest dostatecznie realizowana.

Dane statystyczne¹⁴⁴⁹ pokazują np. nadmierne przywiązanie sądów do orzekania takiego środka wychowawczego jak nadzór kuratora, w sytuacji, gdy w doktrynie podkreśla¹⁴⁵⁰ się szczególny walor wychowawczy zobowiązania nieletniego do określonego postępowania (art. 6 pkt 2 u.p.n.), który jednak orzekany jest znacznie rzadziej niż nadzór kuratora, co obrazuje zamieszczona przeze mnie poniżej tabela nr 12 oraz wykres nr 6.

Tabela nr 12. Środki wychowawcze orzekane wobec nieletnich

Rodzaje środków wychowawczych	2011 r.	2012 r.	2013 r.	2014 r.	2015 r.
Upomnienie	16839	15082	13201	13871	11068

¹⁴⁴⁷ Wyrok ETPC z dnia 6 września 2005 r. wydany w sprawie Siemianowski przeciwko Polsce (skarga nr 45972/99), <http://hudoc.echr.coe.int/>, podobne stanowisko zajął ETPC w Wyroku z dnia 18 maja 2006 r. wydanym w sprawie Różański przeciwko Polsce (skarga nr 55339/00), <http://hudoc.echr.coe.int/>.

¹⁴⁴⁸ Zob. też Wyrok ETPC z dnia 23 września 1994 r. wydany w sprawie Hokannen przeciwko Finlandii (skarga nr 19823/92), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 25 stycznia 2000 r. wydany w sprawie Ignaccolo-Zenide przeciwko Rumunii (skarga nr 31679/96), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne); Wyrok ETPC z dnia 27 czerwca 2000 r. wydany w sprawie Nuutinen przeciwko Finlandii (skarga nr 32842/96), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne).

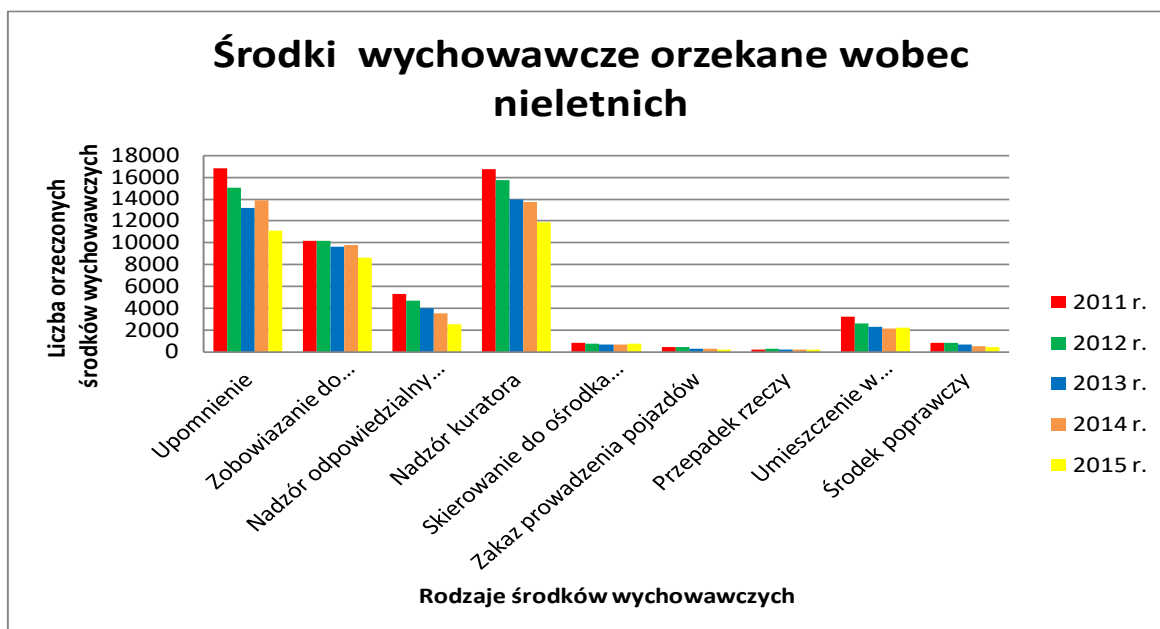
¹⁴⁴⁹ Statystyka Sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015, Warszawa 2016, s. 31-32.

¹⁴⁵⁰ T. Bojarski (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 51; V. Konarska-Wrzosek (w:) P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie...*, op. cit., s. 69.

Zobowiązanie do określonego postępowania	10139	10214	9619	9759	8603
Nadzór odpowiedzialny rodziców lub opiekuna	5305	4652	3998	3498	2542
Nadzór kuratora	16711	15764	13965	13728	11875
Skierowanie do ośrodka kuratorskiego	834	728	663	678	725
Zakaz prowadzenia pojazdów	456	407	309	250	193
Przepadek rzeczy	224	269	221	202	194
Umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym	1974	2457	2200	2168	2233

Opracowanie własne. Zestawienie wykonano na podstawie danych zaczerpniętych z opracowania Ministerstwa Sprawiedliwości pt. „Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015”¹⁴⁵¹

Wykres nr 6

Opracowanie własne. Wykres wykonano na podstawie danych zaczerpniętych z opracowania Ministerstwa Sprawiedliwości pt. „Statystyka sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015”¹⁴⁵²

¹⁴⁵¹ Statystyka Sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015, Warszawa 2016, s. 46-48.

¹⁴⁵² Tamże, s. 46-48.

Wnioski:

- Jak pokazują statystyki Ministerstwa Sprawiedliwości¹⁴⁵³, w latach 2011 – 2015 stosunek pomiędzy takimi środkami wychowawczymi jak nadzór kuratora i zobowiązanie do określonego postępowania wynosił mniej więcej 3:2, w sytuacji gdy proporcja ta powinna być, moim zdaniem, co najmniej równa, w związku z czym uważam, że interes społeczny nie jest w praktyce należycie uwzględniany.
- Niekorzystne z punktu widzenia interesu społecznego jest również znikome stosowanie takiego środka wychowawczego, jakim jest skierowanie nieletniego do ośrodka kuratorskiego, który prowadzi z młodzieżą pracę opiekuńczo-wychowawczą zarówno o charakterze profilaktycznym, jak i resocjalizacyjnym¹⁴⁵⁴ dając bardzo dobrą prognozę wychowawczą.

Również inne instytucje przewidziane w ustawie w praktyce nie są dostatecznie doceniane lub w ogóle nie są stosowane np. przesłuchanie nieletniego w warunkach zbliżonych do naturalnych (art. 19 u.p.n.¹⁴⁵⁵), czy możliwość przekazania sprawy nieletniego szkole lub instytucji społecznej (art. 32j u.p.n.¹⁴⁵⁶)¹⁴⁵⁷ – na co wskazywałam już wcześniej.

Takie działanie organów stosujących prawo, pod adresem których kierowane są liczne zarzuty¹⁴⁵⁸, może przekreślić nawet najlepsze zamysły ustawodawcy, a tym samym naruszać interes społeczny, o którym tutaj mowa.

4.2.8. Dobro dziecka a interes społeczny w postępowaniu z nieletnimi

W doktrynie i orzecznictwie często podnoszony jest problem wzajemnej relacji pomiędzy dyrektywami postępowania z nieletnimi, a mianowicie pomiędzy dyrektywą dobra dziecka a dyrektywą uwzględniania interesu społecznego.

Zdaniem P. Góreckiego¹⁴⁵⁹, choć interes społeczny może być uwzględniony tylko wówczas, gdy nie jest sprzeczny z dobrem nieletniego (co stanowi wartość nadrzędną), to w zasadzie nie może być sprzeczności między interesem społecznym a dobrem dziecka.

¹⁴⁵³ Tamże, s. 46-48.

¹⁴⁵⁴ Zob. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 października 2001 r. w sprawie ośrodków kuratorskich, Dz. U. Nr 120, poz. 1294.

¹⁴⁵⁵ Treść przepisu powołano w rozdz. 3.3.7. niniejszej pracy.

¹⁴⁵⁶ Treść przepisu powołano w rozdz. 2.2.2.5. niniejszej pracy.

¹⁴⁵⁷ Por. Opinia prof. dr hab. Marianny Korcył – Wolskiej z dnia 8 kwietnia 2013 r..., op. cit.

¹⁴⁵⁸ Szerzej zob. W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit., s. 349-353 i pow. tam lit.

¹⁴⁵⁹ P. Górecki (w:) P. Górecki, S. Stachowiak, *Ustawa...*, op. cit., s. 21. Por. T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa...*, op. cit., s. 36.

Również A. Strzembosz podkreśla, że „nie może być sprzeczności między dobrem nieletniego, a interesem społecznym polegającym właśnie na prawidłowej socjalizacji dzieci i młodzieży zagrożonych wykołajaniem społecznym.”¹⁴⁶⁰ Z tej przyczyny autorzy projektów przewidujących reformę postępowania z nieletnimi rezygnowali ze wskazywania tej dyrektywy¹⁴⁶¹. Podobne stanowisko zajął Sąd Najwyższy twierdząc, że „orzecznictwo Sądu Najwyższego ukształtowało w ciągu minionych 30 lat szereg zasad, charakteryzujących strukturę i funkcje rodziny socjalistycznej. Do zasad tych należy: ochrona i umacnianie rodziny ze szczególnym uwzględnieniem dobra dziecka, uznanie tego dobra za kryterium interesu społecznego”.¹⁴⁶²

Z kolei w uchwale z dnia 12 czerwca 1992 r., sygn. akt III CZP 48/92¹⁴⁶³ Sąd Najwyższy zwrócił uwagę na bardzo istotny, moim zdaniem, problem, jakim może być narzucenie interpretacji „dobra dziecka” zgodnej z interesem społecznym. Należy podkreślić, że zdaniem Sądu Najwyższego: „Istotnym zagadnieniem jest bowiem stosunek interesu dziecka do interesu społecznego. Dotychczasowa literatura i orzecznictwo podkreślały raczej zbieżność tych pojęć. Trafnie zwraca się jednak ostatnio uwagę, że koncepcje zmierzające do zacierania różnicy między dobrem dziecka a interesem społecznym kryją w sobie niebezpieczeństwo takiego interpretowania pojęcia dobra dziecka, jak wymaga tego interes społeczny. Kierując się postanowieniami Konwencji [o prawach dziecka – M.M.], a zwłaszcza art. 3, należy jednak wyjść z założenia, że wartością pierwotną i nadrzędną jest dobro dziecka. Realizacja tej wartości wymaga, oczywiście, wzięcia pod uwagę także interesu społecznego, ponieważ dziecko powinno być tak wychowane, aby było przygotowane do życia w społeczeństwie. Jednakże wzgląd ten może stanowić jedynie fragment całej perspektywy ujmowania pojęcia dobra dziecka. W demokratycznym państwie prawnym trzeba wyjść nie od priorytetu społeczeństwa, lecz od jednostki ludzkiej jako wartości nadrzędnej, i z tego punktu widzenia obdarzać dziecko szczególną troską”.

Warto odnotować, że problem ten dostrzegł również Z. Radwański¹⁴⁶⁴ argumentując, że doświadczenia systemów totalitarnych, w tym komunizmu pokazują, że niebezpieczeństwo związane z zacieraniem różnic pomiędzy interesem społecznym a interesem dziecka,

¹⁴⁶⁰ A. Strzembosz, *Postępowanie...*, op. cit., s. 70.

¹⁴⁶¹ Warto odnotować, że projekty nowych rozwiązań prawnych w sprawach nieletnich z lat 2005-2010 nie przewidywały w swej treści dyrektywy uwzględniania interesu społecznego. Szerzej na temat tych projektów zob. rozdz. 1.1.7. niniejszej pracy.

¹⁴⁶² Uchwała całej izby SN z dnia 9 czerwca 1976 r., III CZP 46/75, OSNC 1976, nr 9, poz. 184, LEX nr 1966.

¹⁴⁶³ Zob. uzasadnienie Uchwały składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 12 czerwca 1992 r., III CZP 48/92, OSNC 1992, nr 10, poz. 179, LEX nr 3775.

¹⁴⁶⁴ Z. Radwański, *Dobro...*, op. cit., s. 61.

które może skutkować taką interpretacją tego dobra jak wymaga tego interes społeczny, jest całkiem realne.

W mojej ocenie, dotychczasowe rozważania zdają się jednak przemawiać za tym, że choć interes społeczny często pokrywa się z dobrem dziecka, to jednak nie może być z nim na stałe utożsamiany. Uwzględnianie interesu społecznego nie powinno być również uzależniane od jego zgodności z dobrem dziecka, gdyż wystarczający jest tutaj brak sprzeczności. Zdarza się bowiem, że interes społeczny bywa niejako neutralny względem dobra dziecka i wobec czego go nie narusza (w okolicznościach konkretnego przypadku nie dochodzi do kolizji tych dóbr, pomimo, że ich zakresy są różne), co powinno być wystarczającą przesłanką do jego uwzględnienia.

Wydaje się, że takie podejście jest nie tylko słuszne, ale i kluczowe dla właściwego pojmowania zarówno dobra dziecka, jak i interesu społecznego

Podsumowanie

Jak zapowiadałam to na wstępie niniejszej pracy, przeprowadzona przeze mnie analiza znowelizowanych przepisów u.p.n. miała doprowadzić do odpowiedzi na pytanie, czy *de lege lata* prawo polskie gwarantuje nieletnim sprawcom czynów zabronionych rzetelny i zgodny ze standardami międzynarodowymi proces sądowy oraz czy naczelne zasady postępowania z nieletnimi przyjęte przez polskiego ustawodawcę, jako wyraz opiekuńczo-wychowawczego modelu postępowania z nieletnimi, są tak interpretowane i stosowane, by gwarancje te umacniać, czy raczej stanowią one przeszkodę do ich realizacji.

Zadanie badawcze realizowałam odpowiadając w kolejnych rozdziałach na postawione we wstępie pytania.

W oparciu o akty prawa polskiego i międzynarodowego, literaturę przedmiotu, orzecznictwo ETPC, ETS, TK, SN i sądów powszechnych, a także dane statystyczne oraz badania empiryczne (w tym badania aktowe, własne obserwacje i wywiady z innymi praktykami), których wyniki o tyle zaskakują, że w zasadzie powtarzają się nie tylko w ustaleniach różnych badaczy, lecz również na przestrzeni lat - ustaliłam, jakie są międzynarodowe standardy postępowania z nieletnimi (zwłaszcza w zakresie rzetelnego procesu sądowego) oraz jak odbiegają od tych standardów rozwiązania prawne obowiązujące w Polsce i praktyka ich stosowania.

Przeprowadzone przeze mnie badania doprowadziły mnie do następujących, podstawowych, wniosków:

1. Istnieją międzynarodowe standardy dotyczące zasad traktowania nieletnich sprawców czynów zabronionych. Standardy te obejmują m. in.:
 - a) granice wiekowe nieletniości (szerzej zob. rozdz. 2.1.2.);
 - b) przesłanki przedmiotowe wszczęcia i prowadzenia postępowania wobec nieletniego (szerzej zob. rozdz. 2.2.2.4.);
 - c) zakres minimalnych gwarancji procesowych, który pozwala domniemywać, że prowadzony w sprawie nieletniego proces sądowy jest rzetelny (szerzej zob. rozdz. 1.3.7.).
2. Nieletnim sprawcom czynów zabronionych, pomimo ich nieodpowiedzialności karnej, powinny przysługiwać w toku postępowania przed sądem rodzinnym co najmniej takie same gwarancje prawne składające się na standard rzetelnego procesu,

jakie przysługują dorosłym sprawcom czynów zabronionych ponoszącym odpowiedzialność karną ponieważ:

- a) postulat taki jest formułowany niemal we wszystkich dokumentach międzynarodowych wyznaczających standardy postępowania z nieletnimi (szerzej zob. rozdz. 1.3.7.);
- b) nieletni ponoszą swoistą odpowiedzialność prawną, w związku z czym:
 - prowadzenie wobec nieletniego postępowania sądowego i w konsekwencji zastosowanie środków wychowawczych w subiektywnym odczuciu nieletniego może być bliskie lub równe karze za popełnienie czynu zabronionego (przestępstwa);
 - przypisanie nieletniemu zachowań wskazujących na demoralizację oraz stosowanie wobec niego środków wychowawczych może mieć charakter stygmatyzujący w takim samym stopniu, jak uznanie winnym popełnienia przestępstwa sprawcy dorosłego i wymierzenie mu kary. Szerzej zob. uwagi zamieszczone w rozdz. 2.2.1. oraz w rozdz. 2.2.2.4.

Należy jednak mieć na uwadze, że specyfika postępowania z nieletnimi nie pozwala na proste kopiowanie rozwiązań prawnych przewidzianych w postępowaniu karnym z uwagi na pewne założenia modelowe, dlatego standard rzetelnego procesu w sprawach nieletnich nieco odbiega od standardu rzetelnego procesu karnego. Różnice te nie polegają jednak na uszczuplaniu praw nieletnich, lecz przeciwnie, stawiają przed ustawodawcą i organami procesowymi zajmującymi się sprawami nieletnich jeszcze większe wymagania ze względu na niedojrzałość psycho-fizyczną nieletnich.

3. Na przeszkodzie do realizacji międzynarodowego standardu rzetelnego procesu w sprawach nieletnich nie stoi przyjęty w prawie polskim opiekuńczo-wychowawczy model postępowania, gdyż przyznanie nieletniemu gwarancji procesowych, jakie przysługują oskarżonemu w postępowaniu karnym, nie jest równoznaczne z przyjęciem represyjnego (karnistycznego) kierunku postępowania, gdyż nie zmierza do orzekania kar, lecz do poprawy sytuacji procesowej nieletniego poprzez korzystanie wypracowanych przez lata, dobrych wzorów regulacji prawnych chroniących podstawowe prawa człowieka. Co więcej, podmiotowe potraktowanie nieletniego i okazanie szacunku dla jego praw może odnieść korzystny efekt wychowawczy. Ponadto realizacja międzynarodowego standardu rzetelnego

postępowania, który obejmuje między innymi prawo nieletniego do odpowiedniego ukształtowania ustroju i pozycji sądu rozpoznającego jego sprawę, obowiązek należytego kształcenia kadr oraz prawo do odpowiedniego ukształtowania procedury sądowej (uwzględniającej stopień rozwoju nieletniego) – jeszcze mocniej akcentowałyby opiekuńczo-wychowawcze cele ustawy (szerzej zob. rozdz. 3.3.7.).

4. Prawidłowa wykładnia naczelných zasad polskiego postępowania z nieletnimi, tj. zasady nieodpowiedzialności karnej nieletnich, zasady dobra dziecka, zasady indywidualizacji oraz zasady uwzględniania interesu społecznego, jakim *de lege lata* podporządkowane jest postępowanie z nieletnimi powinna stanowić dostateczne uzasadnienie dla potrzeby zapewnienia nieletniemu rzetelnego procesu sądowego oraz przyczyniać się do prawidłowej realizacji przyznanych nieletniemu gwarancji prawnych.
5. Rozwiązania przyjęte w u.p.n. nie spełniają standardów międzynarodowych przede wszystkim w zakresie:
 - **przesłanek podmiotowych wszczęcia postępowania, tj. definicji nieletniego** - z uwagi na:
 - brak dolnej granicy nieletniości w postępowaniu dotyczącym wykazywania przejawów demoralizacji,
 - zbyt nisko wyznaczoną górną granicę nieletniości (17 a nie 18 lat) w postępowaniu dotyczącym czynów karalnych.

Wymaga podkreślenia, że zakres podmiotowy ustawy powinien uwzględniać standardy międzynarodowe dotyczące wiekowych granic nieletniości – w szczególności Konwencję o prawach dziecka, zgodnie z którą dzieckiem jest osoba poniżej 18. roku życia oraz Reguły Pekińskie, Zalecenia Komitetu RE dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich oraz Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dzieci, które zalecają, by dolna granica nieletniości została określona przez prawo i nie była wyznaczona zbyt nisko. W konsekwencji granice nieletniości powinny zostać wyznaczone pomiędzy 10. a 18. rokiem życia - biorąc pod uwagę, że w opinii psychologów dzieci poniżej 10. roku życia najczęściej w ogóle nie są w stanie zrozumieć przebiegu postępowania ani jego zasadności, a także podejmować działań,

które mogłyby im zapewnić skuteczny udział w postępowaniu - co *eo ipso* powinno wyłączać możliwość prowadzenia wobec nich postępowania. Proces prowadzony wobec tak małych dzieci, nigdy nie może osiągnąć standardu rzetelności z uwagi, na wynikającą z niedojrzałości, niemożność korzystania z gwarancji procesowych.

Oczywiście nie oznacza to, że przejawy demoralizacji u dzieci poniżej 10. roku życia mają być ignorowane, a sądy powinny oczekiwać na utrwalenie lub pogłębienie niekorzystnych zmian ich osobowości. Wręcz przeciwnie – interwencja sądu w takich przypadkach jest jak najbardziej zasadna, a nawet konieczna już w sytuacjach zagrożenia demoralizacją, lecz powinna koncentrować się na badaniu prawidłowości wykonywania wobec nieletniego obowiązków opiekuńczo-wychowawczych przez jego rodziców (opiekuna) oraz egzekwowaniu od rodziców (opiekuna) odpowiedzialności za wychowanie dzieci, ewentualnie udzielaniu rodzinie wsparcia w tym zakresie, tym bardziej, że najczęstszą przyczyną demoralizacji nieletnich jest patologiczne środowisko wychowawcze. Trudno natomiast wyeliminować skutki (w postaci niekorzystnych zmian w osobowości i zachowaniu nieletniego) bez wyeliminowania przyczyny, gdyż problem będzie powracał, jak bumerang, w kolejnych sprawach sądowych tego samego dziecka.

Uważam, że właśnie na tym powinien polegać opiekuńczo-wychowawczy model postępowania w sprawach nieletnich, by rezygnować z interwencji wobec samego nieletniego, gdy z uwagi na wiek, bardziej zasadna jest opieka przez oddziaływanie na rodziców (opiekuna) oraz by wychowywać starszych nieletnich przez pokazanie im, że mają wpływ na własne życie i dokonują w nim wyborów, z którymi łączą się określone, nieuniknione konsekwencje. Szerzej to zagadnienie zostało omówione w rozdziale 2.1 niniejszej pracy;

- **przesłanek przedmiotowych wszczęcia postępowania, tj. definicji demoralizacji** z uwagi na:
 - niejasność i ocenny charakter tej przesłanki, która nie spełnia podstawowej zasady gwarancyjności prawa, jaką jest zasada *nullum crimen sine lege*,
 - możliwość stosowania sądowych środków oddziaływania na nieletniego z powodu zachowań, które są prawnie obojętne, gdy dopuści się ich dorośli.

Zasługuje na uwagę, że skoro nieletniego czyni się podmiotem postępowania, stroną i adresatem wydanego rozstrzygnięcia, które najczęściej wiąże się z nałożeniem

„sankcji wychowawczych”, które z uzasadnionych względów w subiektywnym odczuciu nieletniego mogą być odbierane, jako kara, to zakres przedmiotowy ustawy, zgodnie z zasadą *nullum crimen sine lege*, powinien być jasny, jednoznaczny i zrozumiały dla nieletniego, który *de lege lata* ponosi swoistą odpowiedzialność prawną za niedookreślone zachowania – rzekomo w imię jego dobra i opiekuńczego podejścia.

W moim przekonaniu powinno być dokładnie odwrotnie, tzn., nieletnim, dla ich dobra, należałoby wskazać prosty katalog zakazów w ustawowej definicji demoralizacji, który byłby dla nieletnich istotnym drogowskazem w odróżnianiu „dobra” od „zła”, co w ich, najczęściej zaburzonym, świecie, może nie być łatwym zadaniem.

Moim zdaniem, na tym polega dobro nieletniego, by w ramach edukacji szkolnej zapoznawać nieletnich z zasadami ich swoistej odpowiedzialności prawnej i tłumaczyć im przyczyny ustanowionych zakazów oraz konsekwencje jakie może przynieść ich naruszenie – przy czym nie chodzi tu tylko o konsekwencje prawne, ale również o konsekwencje dla ich zdrowia, prawidłowego rozwoju oraz możliwości osiągnięcia szczęścia i sukcesów życiowych.

Wreszcie, chodzi również o to, by ze względów wychowawczych, dać nieletnim wybór – dostosować się do nałożonego zakazu lub go naruszyć i ponieść związane z tym skutki, co wzbudzałoby w nieletnich poczucie odpowiedzialności za własne zachowanie i tym samym za własną przyszłość.

W moim przekonaniu właśnie tak rozumiane dobro nieletniego pozwala na jego podmiotowe traktowanie i zapewnienie mu prawa do rzetelnego procesu sądowego.

Jednocześnie przychylam się do wyrażonego w dokumentach międzynarodowych stanowiska, że w przypadku naruszenia przez dzieci pewnych norm obyczajowych, o ile zachowanie to nie wyczerpuje znamion czynu zabronionego, np. palenie papierosów, picie alkoholu, prostytutka – sądowa interwencja nie powinna być ukierunkowana na nieletniego, którego w takim wypadku należy chronić przed stygmatyzacją. Znacznie właściwsze wydaje mi się zastosowanie działań mających na celu doprowadzenie do prawidłowego wykonywania obowiązków opiekuńczo-wychowawczych przez rodziców (opiekuna) nieletniego,

k którzy dopuścili się zaniedbań, a wobec nieletniego stosowanie wyłącznie – o ile to konieczne – środków leczniczych, ewentualnie nałożenie obowiązków powstrzymania się od pewnych zachowań lub kontaktów. Szerzej na ten temat zob. rozdz. 2.2. niniejszej pracy;

- **zasady indywidualizacji** - z uwagi na:

- nieobligatoryjny z reguły charakter badań osobopoznawczych nieletnich sprawców czynów zabronionych pomimo, iż wynik tych badań powinien mieć wpływ nie tylko na treść rozstrzygnięcia ale też sposób traktowania nieletniego w toku postępowania,
- niedostateczne uwzględnienie specyfiki postępowania z nieletnimi przy ustawowym określeniu sposobu przeprowadzania tych badań (np. nieobowiązkowy udział psychologa przy wydawaniu opinii psychiatrycznej).

Należy zauważyć, że standard rzetelnego procesu sądowego nieletniego nabiera szczególnego znaczenia na etapie stosowania prawa, gdzie wymaga się indywidualnego podejścia do nieletnich i traktowania ich w sposób adekwatny do wieku, stopnia rozwoju, zdolności spostrzegania i reagowania oraz wielu innych istotnych okoliczności.

Z tych przyczyn za podstawowy i równocześnie konieczny warunek rzetelnego procesu sądowego uznaję realizację dyrektywy indywidualizacji – w tym obowiązek przeprowadzenia kompleksowej diagnozy osobowości nieletniego już na wstępnym etapie postępowania.

Tymczasem diagnoza osobopoznawcza nieletniego, stanowiąca konieczny warunek rzetelnego postępowania w sprawach nieletnich, zazwyczaj ogranicza się do zlecenia przeprowadzenia wywiadu środowiskowego, a i to nie jest regułą, co przekłada się nie tylko na trafność wydawanych w sprawie nieletnich rozstrzygnięć, lecz również, na jakość prowadzonego postępowania, ze względu na brak indywidualnego podejścia do nieletnich – o czym szerzej była mowa w rozdz. 4.1.2. niniejszej pracy;

- **obowiązku zapewnienia nieletniemu co najmniej takich gwarancji procesowych jakie przysługują dorosłym sprawcom czynów zabronionych** z uwagi na:

- brak w u.p.n. niektórych gwarancji procesowych przewidzianych w k.p.k.,

- niemożność faktycznego korzystania przez nieletnich z niektórych, formalnie przyznanych im w u.p.n. gwarancji procesowych.

Należy podkreślić, że dokumenty międzynarodowe określające standardy postępowania z nieletnimi wprost wskazują na prawo nieletniego do rzetelnego procesu sądowego i niemal wszystkie kładą nacisk na zapewnienie nieletniemu poszanowania tych samych gwarancji prawnych, jakie przysługują dorosłym, z jednoczesnym zaznaczeniem, że usprawiedliwieniem dla rezygnacji z tych gwarancji nie może być rzekomy wzgląd na dobro dziecka.

W sposób szczególny interesowało mnie, jak interpretacja i realizacja zasady dobra dziecka, która w swym głównym założeniu ma mieć charakter gwarancyjny¹⁴⁶⁵, jako wyraz przewodnich idei kierunku kryminologicznego przyjętego przez polskiego ustawodawcę, przekłada się na zagwarantowanie nieletniemu prawa do rzetelnego procesu sądowego i czy dyrektywa ta nie staje się jednak w pewnych sytuacjach wytrychem dla rezygnacji z gwarancji procesowych dla nieletniego i furtką do nadużyć ze strony praktyki¹⁴⁶⁶, gdyż w moim przekonaniu wypaczałoby to jej sens.

Całościowa analiza rozwiązań prawnych przewidzianych w u.p.n. oraz orzecznictwa wydanego na ich podstawie, prowadzona w świetle międzynarodowych standardów postępowania z nieletnimi, a zwłaszcza prawa do rzetelnego procesu sądowego, wykazała, że *de lege lata*, u.p.n. nie przyznaje nieletniemu wszystkich, należnych mu gwarancji prawnych, a rezygnacja z ich przyznania bywa właśnie uzasadniana „kierowaniem się dobrem dziecka”, na co zwracałam uwagę w rozdz. 3.3. niniejszej pracy.

Nie powinno ulegać wątpliwości, że nieletni, jako jednostka niezwykle słaba z uwagi na niedojrzałość i związaną z nią nieporadność, brak doświadczenia życiowego oraz podatność na manipulację i zastraszenie, wymaga w tym zakresie szczególnej ochrony.

Co prawa można łudzić się, że orzeczenia sądów rodzinnych są zawsze trafne i zgodne z najlepiej pojętym dobrem dziecka, a co za tym idzie, nieletni nie potrzebują gwarancji procesowych wynikających ze standardu rzetelnego procesu, jednak założenie to nie wytrzymuje konfrontacji z rzeczywistością.

¹⁴⁶⁵ A. Grześkowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie...)*, op. cit., s. 60 i n.

¹⁴⁶⁶ Zob. G. Rdzanek-Piwoń, *Zagadnienie granic nieletniości w prawie karnym*, Warszawa 1989, praca doktorska niepublikowana, maszynopis w bibliotece IPN PAN, s. 194-195, pow. za B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni...*, op. cit., s. 31.

Pomyłki sądowe się zdarzają. W praktyce bywa tak, że nieletni niekiedy przyznają się do niepopołnionych czynów¹⁴⁶⁷ lub sądy rodzinne orzekają środki wychowawcze pomimo nieprzyznania się nieletniego do zarzucanych mu zachowań i braku innych dowodów na jego demoralizację, a nawet „przypadkowo” wymierzają środki wychowawcze wobec małoletnich, którzy są jedynie świadkami, a nie sprawcami czynu i w charakterze świadków biorą udział w postępowaniu¹⁴⁶⁸.

Tymczasem, skoro w postępowaniu karnym, które co do zasady toczy się przeciwko dorosłym sprawcom czynów zabronionych, przestrzegając standardów rzetelnego procesu, chroni się oskarżonego przed ewentualnym niesłusznym skazaniem, to tym bardziej ochronę taką należy, w mojej ocenie, przyznać nieletnim. Nie można bowiem godzić się na konsekwencje, jakie może nieść ze sobą pozorne uwzględnianie dyrektywy dobra dziecka, tj. na możliwość niesłusznego przypisania nieletniemu popełnienia zarzucanego mu czynu zabronionego, przedwczesnego lub nieuzasadnionego nazwania go osobnikiem „zdemoralizowanym” lub orzeczenia, „nieco na wyrost”, umieszczenia w zakładzie poprawczym – co może mieć miejsce wtedy, gdy nieletnim z uwagi na rzekome względy wychowawcze, odbierze się prawo do rzetelnego procesu sądowego.

Moim zdaniem, krzywda – zwłaszcza psychiczna - jaka może zostać wyrządzona nieletniemu, przez wydanie błędnego rozstrzygnięcia, jest niepomrotnie większa niż w przypadku niesłusznego skazania dorosłego oskarżonego, dlatego, w mojej ocenie, tak ważne jest zarówno formalne przyznanie, jak i prawidłowe realizowanie, gwarancji prawnych dla nieletnich.

Należy bowiem mieć na uwadze, że prawo do rzetelnego procesu sądowego jest podstawowym prawem każdego człowieka, a u jego podłoża leży wzgląd na potrzebę ochrony jednostki przed aparatem państwa oraz zapewnienie sprawiedliwych rozstrzygnięć sądowych.

Uważam, że przestrzeganie przysługującego nieletnim, w świetle standardów konstytucyjnych i międzynarodowych, prawa do rzetelnego procesu sądowego, ma na celu zastosowanie szybkiej i trafnej reakcji wychowawczej ukierunkowanej na osiągnięcie korzystnych zmian w osobowości i zachowaniu się nieletnich,

¹⁴⁶⁷ V. Kwiatkowska-Wójcikiewicz, J. Wójcikiewicz, *Dlaczego nieletni przyznają się do niepopołnionych czynów?* (w:) P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu...*, op. cit., s. 128-129.

¹⁴⁶⁸ Szerzej zob. W. Klaus, *Dziecko...*, op. cit. s. 308-310 i pow. tam lit.

którzy popełnili czyn zabroniony lub wykazują inne przejawy demoralizacji oraz ochronę niezdemoralizowanych dzieci przed niesłusznym rozstrzygnięciem i związaną z nim stygmatyzacją. W moim przekonaniu nie może być zatem sprzeczności pomiędzy dobrem nieletniego a jego prawem do rzetelnego procesu sądowego.

Wreszcie przyznanie nieletniemu prawa do rzetelnego procesu sądowego, ściśle łączy się, w mojej ocenie, również z dyrektywą uwzględniania interesu społecznego, który w tym przypadku polega na przestrzeganiu obowiązującego prawa – w tym aktów prawa międzynarodowego – nakładającego na ustawodawstwa wewnętrzne obowiązek przyznania nieletnim określonych gwarancji prawnych.

Szerzej na temat gwarancji procesowych, jakich u.p.n. nie przyznaje nieletniemu lub przyznaje jedynie formalnie, bez faktycznej możliwości korzystania z nich przez nieletniego zob. tabela nr 13;

- **prawidłowego ukształtowania procedury sądowej zapewniającej nieletniemu rzeczywisty udział w postępowaniu i podmiotowe traktowanie**, pomimo charakterystycznej dla wieku niedojrzałości i nieporadności procesowej, z uwagi na:
 - nieprzyznanie zdolności procesowej nieletnim, którzy nie ukończyli 13. roku życia,
 - zbyt wąski zakres obrony obligatoryjnej nieletnich,
 - brak uproszczeń proceduralnych umożliwiających nieletniemu samodzielne podejmowanie czynności procesowych,
 - brak konsekwencji prawnych na wypadek braku pouczenia lub wadliwego pouczenia nieletniego o przysługujących mu prawach i obowiązkach,
 - zbyt wąski zakres czynności podejmowanych przez organy procesowe z urzędu,
 - niedostateczne kształcenie kadr zajmujących się postępowaniem w sprawach nieletnich.

Warto odnotować, że jeśli nawet przepisy ustawy formalnie przyznają nieletniemu określone prawa, to nie przewidują ani zdolności procesowej dla nieletnich, którzy nie ukończyli lat 13., ani obrony obligatoryjnej, bez której sytuacja nieletniego w toku postępowania nigdy nie będzie dostatecznie chroniona, ani uproszczeń formalnych, które umożliwiałyby jednostkom niedojrzałym i życiowo niedoświadczonym faktyczne wykonywanie tych praw.

Tymczasem w przypadku nieletnich, którzy nie mają przyznanej ani zdolności procesowej na potrzeby prowadzonego w ich sprawie postępowania, ani obrony obligatoryjnej, co *de lege lata* dotyczy niemal wszystkich nieletnich pomiędzy 10. a 13. rokiem życia - w ogóle nie można mówić o realizacji prawa do obrony materialnej.

Na przeszkodzie do realizacji obrony materialnej stoi również wielość i zawartość procedur, jakim musiałby sprostać nieletni, gdyby chciał skorzystać z przysługujących mu uprawnień.

Warto podkreślić, że procedura cywilna, której niemal w całości podporządkowano postępowanie z nieletnimi w związku z nowelą u.p.n. z 2013 r., przewiduje wiele uproszczeń formalnych dotyczących składania wniosków dowodowych czy środków odwoławczych, np. w sprawach pracowniczych – jednak uproszczeń tych nie przeniesiono na grunt postępowania z nieletnimi.

Co więcej, w postępowaniu z nieletnimi nie przewidziano konsekwencji prawnych na wypadek braku pouczenia nieletniego o przysługujących mu prawach i obowiązkach, co przewiduje w k.p.k. art. 16.

Wreszcie, uzasadnianie orzeczeń kończących postępowanie w sprawie uzależniono od wniosku strony – co w praktyce, z uwagi na brak takich wniosków, skutkuje tym, że uzasadnienia w ogóle nie są sporządzane, a prawidłowość postępowania pozbawiona jest jakiejkolwiek kontroli.

To wszystko sprawia, że *de lege lata*, procedura postępowania z nieletnimi, nie zapewnia nieletnim możliwości faktycznego udziału w postępowaniu, a sytuacja procesowa nieletniego sprawcy czynu zabronionego jest znacznie mniej korzystna, niż sytuacja oskarżonego w procesie karnym.

Szersze rozważania na ten temat zawiera rozdz. 4.1.3.9. niniejszej pracy;

- **idei diversion w postępowaniu z nieletnimi** z uwagi na brak funkcjonującego w praktyce, pozasądowego systemu rozstrzygania spraw mniejszej wagi w ramach społeczności lokalnej, np. szkolnej.

Przewidziana przez ustawodawcę możliwość przekazania sprawy nieletniego szkole, nie tylko nie zastępuje postępowania sądowego, lecz może być jedynie

jego następstwem, lecz dodatkowo w praktyce jest instytucją martwą, na co zwracałam uwagę w rozdz. 2.2.2.5. niniejszej pracy.

Tymczasem idea *diversion* jest konsekwentnie formułowana w niemal wszystkich dokumentach międzynarodowych wyznaczających standardy postępowania z nieletnimi.

Wyżej poczynione uwagi wskazują na to, że standard rzetelnego procesu w postępowaniu z nieletnimi nie może być zrealizowany *ab ovo*, ze względu na niewłaściwie określony zakres przedmiotowy i podmiotowy ustawy, niewłaściwie ukształtowaną procedurę oraz brak konsekwencji ustawodawcy w przyjętym modelu postępowania.

Podsumowanie moich ustaleń w zakresie treści międzynarodowego standardu rzetelnego procesu sądowego w sprawach nieletnich oraz jego realizacji na gruncie w u.p.n., wraz z moimi uwagami *de lege ferenda* (wprowadzenia stosownych zmian lub uzupełnień do przepisów ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich), zawarłam w tabeli nr 13.

Zaproponowane przeze mnie postulaty *de lege ferenda* koncentrują się głównie wokół:

- pojęć i definicji ustawowych;
- naczelných dyrektyw postępowania;
- przesłanek wszczęcia postępowania oraz stosowania przewidzianych w ustawie środków;
- struktury postępowania;
- właściwości i uprawnień organów procesowych;
- gwarancji procesowych nieletniego;
- rezygnacji z formalizmu procesowego wobec nieletniego z jednoczesnym poszerzeniem obowiązku działania organów procesowych z urzędu;
- badań osobopoznawczych nieletnich;
- wprowadzenia do postępowania z nieletnimi idei *diversion*.

W tabeli podsumowującej prezentuję wyeksponowane w pracy ustalenia badawcze i projekty rozwiązań prawnych, których wprowadzenie uczyni, moim zdaniem, postępowanie w sprawach nieletnich rzetelnym i zgodnym ze standardami międzynarodowymi, gdyż mimo kilkukrotnych nowelizacji dotychczas nie dostosowano u.p.n. do tych standardów.

Tabela nr 13. Standard rzetelnego procesu a rozwiązania prawne przewidziane w u.p.n. i postulaty *de lege ferenda*

Prawa nieletnich wynikające ze standardu rzetelnego procesu	Czy u.p.n. gwarantuje realizację tych praw?	Uwagi, postulaty <i>de lege ferenda</i> , mające na celu doprowadzenie do spełnienia standardów rzetelnego postępowania w sprawach nieletnich w Polsce - propozycje konkretnych rozwiązań prawnych
<p>Nullum crimen sine lege - prawo do powszechnej znajomości katalogu czynów (zachowań), które uznaje się za „zabronione” nieletnim, tj. mogące stanowić przesłankę przedmiotową wszczęcia postępowania sądowego w sprawie nieletniego.</p>	<p>NIE</p>	<p>Warunkiem realizacja zasady <i>nullum crimen sine lege</i> jest jasno określony zakres podmiotowy i przedmiotowy ustawy.</p> <p>Tymczasem zarówno zakres przedmiotowy jak i podmiotowy u.p.n. nie jest, ani jasny ani zgodny ze standardami międzynarodowymi. Definicja nieletniości jest piętrowa i pozostawia wątpliwości co do jej granic wiekowych. Z kolei art. 4 § 1 u.p.n. wymienia wyłącznie przykładowy katalog zachowań uznawanych za przejaw demoralizacji, czyli stanowiących tym samym przesłankę wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego po myśli art. 2 u.p.n. – co, moim zdaniem, w pełni uzasadnia zarzut braku gwarancyjności prawa wobec nieletnich.</p> <p>Z tych przyczyn <i>de lege ferenda</i> proponuję:</p> <p>w Kodeksie karnym:</p> <p>podniesienie dolnej granicy odpowiedzialności karnej przewidzianej w art. 10 § 1 k.k. z 17. do 18. lat – co stanowić będzie dostosowanie prawa polskiego do wiążącej, ratyfikowanej przez Polskę umowy międzynarodowej, jaką jest Konwencja o prawach dziecka;</p> <p>w Regulaminie urzędowania sądów powszechnych (rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 23 grudnia 2015 r., Dz.U. poz. 2316) lub w akcie prawnym, który zastąpi to rozporządzenie:</p> <p>wprowadzenie procedury ustalania wieku nieletniego w oparciu o wiarygodne w tym zakresie źródła informacji, do jakich moim zdaniem należą:</p> <ul style="list-style-type: none"> - odpis skrócony aktu urodzenia nieletniego - dowód osobisty nieletniego

		<p>- paszport nieletniego</p> <p>- dane z rejestru PESEL uzyskane przez sąd rodzinny we własnym zakresie¹⁴⁶⁹.</p> <p>Takie rozwiązanie prawne z pewnością pozwoliłoby uniknąć błędów w tym zakresie podnosząc tym samym standardy postępowania z nieletnimi.</p> <p>w u.p.n.:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. wprowadzenie jasnej, jednolitej, zgodnej ze standardami międzynarodowymi i spójnej w systemie prawa wewnętrznego definicji nieletniości, w której dolna granica nieletniości zostałaby określona na 10 lat a górna na 18 lat; 2. ograniczenie możliwości stosowania środka poprawczego oraz środka tymczasowego w postaci umieszczenia w schronisku dla nieletnich – do nieletnich sprawców czynów zabronionych, którzy ukończyli lat 13; 3. określenie przesłanek wszczęcia postępowania i możliwości stosowania przewidzianych w u.p.n. środków z uwzględnieniem tego, że: <ol style="list-style-type: none"> 1) opiekuńczo-wychowawczy model postępowania z nieletnimi oraz cele wskazane w preambule uzasadniają poszerzenie możliwości podejmowania działań przewidzianych w ustawie również na sytuacje, gdy nieletni nie wykazuje przejawów demoralizacji, ale jest nią zagrożony; 2) bardziej, niż orzekanie sądowych środków wychowawczych wobec nieletnich, uzasadnione wydaje się kierowanie reakcji sądowej wobec rodziców (opiekuna) nieletniego w celu wyegzekwowania należytego wypełniania obowiązków opiekuńczo-wychowawczych (ewentualnie udzielenia pomocy w ich właściwym wypełnianiu) oraz wzmacniania poczucia odpowiedzialności rodzin za wychowanie dzieci, ewentualnie przekazanie sprawy do postępowania alternatywnego, zgodnie z formułowanym w dokumentach międzynarodowych postulatem przeciwdziałania stygmatyzacji nieletnich, w przypadku: <ol style="list-style-type: none"> a) wykazywania przez nieletniego innych niż popełnienie czynu zabronionego przejawów demoralizacji, b) popełnienia przez nieletniego czynu zabronionego, jeśli nie ma on związku z demoralizacją, c) zagrożenia nieletniego demoralizacją;
--	--	---

¹⁴⁶⁹ Zgodnie z art. 6 ustawy z dnia 24 września 2010 r. o ewidencji ludności, Dz. U. z 2017 r., poz. 657, t.j. z dnia 28 marca 2017 r.: „Rejestr PESEL jest centralnym zbiorem danych (...) prowadzonym przez ministra właściwego do spraw informatyzacji”. W rejestrze tym gromadzone są m.in. następujące dane: nazwisko i imię (imiona), nazwisko rodowe, imiona i nazwiska rodowe rodziców, data urodzenia, miejsce urodzenia, kraj urodzenia, stan cywilny, oznaczenie aktu urodzenia i urzędu stanu cywilnego, w którym został on sporządzony; płeć, numer PESEL, obywatelstwo (art. 8 ustawy). Z kolei art. 46 ust. 1 pkt 1 tej ustawy stanowi, że „dane z rejestru PESEL (...) w zakresie niezbędnym do realizacji ich ustawowych zadań, udostępnia się następującym podmiotom: organom administracji publicznej, sądom i prokuraturze”.

		<p>4. wprowadzenie ustawowej definicji takich pojęć jak: „demoralizacja” oraz „zagrożenie demoralizacją” przez enumeratywne wyliczenie wszystkich zachowań nieletnich, jakie mogą uzasadniać wszczęcie postępowania na podstawie ustawy w celu zapewniania postulowanej gwarancyjności prawa;</p> <p>5. rezygnację z posługiwania się pojęciem „czyn karalny” na gruncie u.p.n. na rzecz pojęcia „czyn zabroniony”.</p> <p>Z tych względów proponuję, aby w postępowaniu z nieletnimi <i>de lege ferenda</i> przyjąć następujące regulacje prawne:</p> <p>[Definicje ustawowe]</p> <p>„Ileokroć w ustawie jest mowa o:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) <i>nieletnim</i> – rozumie się przez to osobę, która ukończyła lat 10 a nie ukończyła lat 18, wobec której zachodzi co najmniej uzasadnione podejrzenie, że wykazuje ona przejawy demoralizacji lub jest nią zagrożona; 2) <i>czynie zabronionym</i> – rozumie się przez to czyn zabroniony jako przestępstwo, przestępstwo skarbowe, wykroczenie lub wykroczenie skarbowe”; 3) <i>przejawie demoralizacji</i> – rozumie się przez to zachowanie nieletniego polegające na: <ol style="list-style-type: none"> a) <i>popelnieniu czynu zabronionego,</i> b) <i>udziale w grupie przestępczej,</i> c) <i>celowym naruszeniu dóbr osobistych osób fizycznych lub prawnych – nawet jeśli nie realizuje znamion czynu zabronionego,</i> d) <i>używaniu wulgarnych słów,</i> e) <i>używaniu papierosów, alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia,</i> f) <i>podejmowaniu współżycia seksualnego przed ukończeniem 15. lat,</i> g) <i>uprawianiu prostytucji,</i> h) <i>udziale w czynnościach seksualnych o charakterze grupowym lub nakłanianiu do takich czynności,</i> i) <i>korzystaniu z gier, filmów, programów, aplikacji, materiałów prasowych, książek i witryn internetowych przeznaczonych dla osób pełnoletnich,</i> j) <i>udziale w sektach,</i> k) <i>przebywaniu w towarzystwie osób popełniających czyny zabronione lub nadużywających alkoholu, narkotyków lub innych środków psychotropowych w celu wprowadzenia się w stan odurzenia,</i> l) <i>braku posłuszeństwa wobec uzasadnionych wymagań rodziców, opiekunów, nauczycieli,</i> m) <i>ucieczkach z domu,</i> n) <i>uchylaniu się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego,</i> o) <i>naruszaniu regulaminu szkolnego lub innych regulaminów obowiązujących w miejscach publicznych, a także organizacjach młodzieżowych, sportowych, kulturalno-oświatowych i innych organizacjach społecznych, do których należy nieletni</i>
--	--	--

		<p>- o ile wskazane wyżej zachowanie nieletniego ma charakter trwały lub nasilony, lub kumulatywny, lub powtarzający się, za wyjątkiem zachowania, o którym mowa w pkt a i wynika z niekorzystnych zmian osobowości nieletniego;</p> <p>4) przejawie zagrożenia demoralizacją¹⁴⁷⁰ – rozumie się przez to każde zachowania nieletniego wymienione w pkt 3 lit. a-o, nawet jeśli nie ma charakteru trwałego, kumulatywnego, nasilonego lub powtarzającego się, lecz stanowi bezpośrednie niebezpieczeństwo doprowadzenia do niekorzystnych zmian jego osobowości lub w inny sposób zagraża jego dobru.”</p> <p>[Przesłanki wszczęcia postępowania oraz stosowania przewidzianych w ustawie środków]</p> <p>„§ 1. Przewidziane w ustawie działania podejmuje się w wypadkach, gdy nieletni wykazuje przejawy demoralizacji lub jest nią zagrożony.</p> <p>§ 2. W wypadku popełnienia przez nieletniego czynu zabronionego sąd rodzinny może zastosować wobec nieletniego środki wychowawcze przewidziane w art. 6 u.p.n. chyba, że czyn ten nie był związany z demoralizacją nieletniego lub podjąć przewidziane w § 4 działania wobec rodziców (opiekuna) nieletniego.</p> <p>§ 3. W wypadku:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) wykazywania przez nieletniego innych niż popełnienie czynu zabronionego przejawów demoralizacji lub 2) zagrożenia nieletniego demoralizacją <p>- sąd rodzinny, poza wyjątkiem, o którym mowa w § 5, może zastosować wobec nieletniego wyłącznie środki lecznicze, o których mowa w art. 12 u.p.n. lub podjąć przewidziane w § 4 działania wobec rodziców (opiekuna) nieletniego.</p> <p>§ 4. W wypadkach wykazywania przez nieletniego przejawów demoralizacji lub zagrożenia nieletniego demoralizacją sąd rodzinny podejmuje wobec rodziców (opiekuna) nieletniego działania przewidziane w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym dla sądu opiekuńczego na wypadek zagrożenia dobra dziecka, chyba że podjęcie takich działań nie byłoby uzasadnione. Sąd rodzinny może w szczególności:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) zobowiązać rodziców lub opiekuna nieletniego do: <ol style="list-style-type: none"> a) poprawy warunków wychowawczych, bytowych lub zdrowotnych nieletniego, b) ścisłej współpracy ze szkołą, do której nieletni uczęszcza, poradnią psychologiczno-pedagogiczną lub inną poradnią specjalistyczną, zakładem pracy, w którym jest zatrudniony, oraz lekarzem lub zakładem leczniczym, c) pracy z asystentem rodziny, realizowania innych form pracy z rodziną; 2) skierować rodziców lub opiekuna nieletniego do placówki albo specjalisty zajmujących się terapią rodzinną, poradnictwem lub świadczących rodzinie inną stosowną pomoc; 3) poddać wykonywanie władzy rodzicielskiej stałemu nadzorowi kuratora sądowego;
--	--	--

¹⁴⁷⁰ Szerzej na temat postulatu objęcia zakresem stosowania ustawy sytuacji zagrożenia nieletniego demoralizacją i wprowadzeniem rozwiązań umożliwiających stosowanie reakcji wobec rodziców (opiekuna) nieletniego zob. rozdz. 1.1.6.3. niniejszej pracy.

		<p>4) zarządzić umieszczenie nieletniego w rodzinie zastępczej, jeżeli rodzice (opiekun) w sposób rażący zaniedbują swe obowiązki względem nieletniego lub trwale nie interesują się nieletnim.</p> <p>§ 5. W wypadku, o którym mowa w § 3 pkt 1 sąd rodzinny, poza zastosowaniem środków przewidzianych w § 3, może:</p> <p>1) zastosować wobec nieletniego środek wychowawczy w postaci:</p> <p>a) upomnienia;</p> <p>b) zobowiązania nieletniego do uczestniczenia w odpowiednich zajęciach o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym, do powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach albo do zaniechania używania alkoholu lub innego środka w celu wprowadzania się w stan odurzenia;</p> <p>2) przekazać sprawę nieletniego szkole, do której nieletni uczęszcza, chyba że nieletni lub jego rodzice (opiekun) nie wyrazili zgody na takie przekazanie lub stosowane uprzednio przez szkołę środki oddziaływania wychowawczego okazały się nieskuteczne.”</p> <p>Moim zdaniem, dopiero wprowadzenie wszystkich wymienionych wyżej postulatów może urzeczywistnić gwarancje wynikające z zasady <i>nullum crimen sine lege</i> w postępowaniu z nieletnimi.</p>
<p>Prawo nieletniego do rozpoznania sprawy przez bezstronny i niezawisły sąd.</p>	<p>NIE</p>	<p>Należy mieć na uwadze, że pomimo noweli z 2013 r., która wprowadziła jednolite postępowanie w sprawach nieletnich, nadal w tym postępowaniu ten sam sędzia zbiera i ocenia dowody, w których w grę wchodzi ich swoista odpowiedzialność prawna, a często wykonuje też kompetencje biegłego ustalając we własnym zakresie wymagające wiadomości specjalnych okoliczności, o których mowa w art. 3 § 2 u.p.n.</p> <p>Uważam, że w sprawach nieletnim powinno być jednak prowadzone postępowanie wyjaśniające (stanowiące odpowiednik postępowania przygotowawczego – jeżeli przedmiotem zarzutu jest popełnienie czynu zabronionego), z tym, że jego prowadzenie należałoby przekazać do właściwości, wyspecjalizowanych i należycie przeszkolonych do pracy z nieletnimi, wydziałów Policji.</p> <p>W związku z powyższym <i>de lege ferenda</i> proponuję wprowadzenie następującej regulacji prawnej:</p> <p>[Postępowanie wyjaśniające]</p> <p>„§ 1. Postępowanie wyjaśniające ma na celu:</p> <p>1) w sprawach o popełnienie przez nieletniego czynu zabronionego:</p> <p>a) ustalenie okoliczności świadczących o popełnieniu czynu zabronionego;</p> <p>b) ustalenie, czy popełnienie czynu zabronionego jest związane z demoralizacją nieletniego;</p> <p>c) ustalenie osób pokrzywdzonych i rozmiarów szkody;</p> <p>d) zebranie, zabezpieczenie i utrwalenie dowodów;</p>

		<p>2) w sprawach dotyczących innych niż popełnienie czynu zabronionego przejawów demoralizacji nieletniego lub zagrożenia nieletniego demoralizacją:</p> <p>a) ustalenie okoliczności świadczących o tym, że nieletni wykazuje przejawy demoralizacji lub jest nią zagrożony;</p> <p>b) zebranie, zabezpieczenie i utrwalenie dowodów.</p> <p>§ 2. Postępowanie wyjaśniające prowadzi:</p> <p>1) w sprawach, o których mowa w § 1 pkt 1 – Policja, Wydział do Spraw Nieletnich, pod nadzorem sędziego rodzinnego;</p> <p>2) w sprawach, o których mowa w § 1 pkt 2 - sędziego rodzinnego. Sędzia rodzinny może zlecić dokonanie określonych czynności Policji.</p> <p>§ 3. Sędzia rodzinny, który prowadził lub nadzorował postępowanie wyjaśniające, jest wyłączony w tej sprawie od udziału w postępowaniu rozpoznawczym.</p> <p>§ 4. Środki tymczasowe w toku postępowania wyjaśniającego stosuje sąd rodzinny na wniosek organów, o których mowa w § 2.”</p> <p>Ponadto, moim zdaniem, w każdej sprawie nieletniego należy obligatoryjnie zlecać biegłym przeprowadzenie kompleksowej diagnozy osobowości nieletniego dla ustalenia okoliczności, o których mowa w art. 3 § 2 u.p.n., by unikać zakazanego łączenia funkcji sędziego i biegłego – o czym szerzej będzie mowa w pkt dotyczącym prawa nieletniego do uzyskania orzeczenia sądowego wydanego w oparciu o całokształt okoliczności istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy, ujawnionych w toku postępowania na podstawie rzetelnie przeprowadzonego oraz ocenionego materiału dowodowego uzyskanego w legalny sposób.</p>
<p>Prawo nieletniego do odpowiedniego ukształtowania ustroju i pozycji sądu rozpoznającego jego sprawę, w tym należytego przygotowania sądów i sędziów do postępowania z nieletnimi</p>	<p>TAK/NIE</p>	<p>Sprawy nieletnich rozpoznaje co prawda wyspecjalizowany organ, jakim jest sąd rodzinny – co należy oceniać pozytywnie, jednak w doktrynie, w związku z przeprowadzonymi badaniami empirycznymi, podnosi się zarzuty niedostatecznego kształcenia sędziów rodzinnych w tej dziedzinie. Sędziom zarzuca się zarówno brak odpowiedniego przygotowania z zakresu psychologii, pedagogiki oraz resocjalizacji nieletnich, jak również niedostateczną znajomość u.p.n.</p> <p>Z tych względów <i>de lege ferenda</i> postuluję, aby dokładać najwyższej staranności przy obsadzie stanowisk sędziowskich w sądach rodzinnych oraz wprowadzić obowiązkowe, okresowe, szkolenia dla sędziów zajmujących się sprawami nieletnich, tak aby sędziowie swoją postawą i zrozumieniem dla nieletniego dawali gwarancję uczciwości i rzetelności postępowania oraz faktycznej troski o dobro dziecka, które popadło w konflikt z prawem.</p>

		<p>Moim zdaniem, należycie przygotowany do pracy z nieletnimi sędzia rodzinny powinien:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) mieć na uwadze przede wszystkim dobro nieletniego przy podejmowaniu wszelkich czynności i rozstrzygnięć; 2) dbać o prawidłowy przebieg postępowania zapewniający nieletniemu faktyczny w nim udział, tj.: <ol style="list-style-type: none"> a) rozważyć, czy nieletni jest zdolny do udziału w rozprawie lub czynnościach procesowych (w szczególności w wysłuchaniu lub przesłuchaniu), b) wytłumaczyć nieletniemu w sposób adekwatny do stopnia jego rozwoju powód, przebieg i cel prowadzonego wobec niego postępowania oraz konieczność stosowania orzeczonych środków, c) dbać o to, aby przy pouczeniu nieletniego o jego prawach i obowiązkach, a także przy jego wysłuchaniu (przesłuchaniu) oraz ogłaszaniu orzeczeń posługiwać się językiem prostym i zrozumiałym dla nieletniego, d) stale upewniać się, że nieletni zrozumiał treść pytań, pouczeń, orzeczeń (np. przez zadawanie pytań pomocniczych), e) prowadzić wysłuchanie nieletniego w sposób zapewniający mu swobodę wypowiedzi i poczucie godności, a w razie potrzeby powtarzać zadawane nieletniemu pytania unikając jednocześnie sugestii, f) wykazać zrozumienie dla zachowania nieletniego, które może nie przystawać do miejsca i sytuacji ze względu na stopień jego rozwoju (niedojrzałość lub zaburzenia rozwojowe) a nie z chęci okazania braku szacunku, g) unikać zachowań, które mogą ograniczyć poczucie bezpieczeństwa nieletniego, h) wytłumaczyć nieletniemu w przystępny sposób motywy i konsekwencje wydanego rozstrzygnięcia oraz upewnić się, że nieletni to zrozumiał; 3) posiadać wiadomości z zakresu pedagogiki i psychologii oraz opiniowania nieletnich umożliwiające dokonanie oceny diagnozy osobopoznawczej nieletniego pod kątem jej zupełności i rzetelności; 4) wykazywać należytą staranność przy doborze środków przewidzianych w ustawie oraz prowadzić kontrolę ich efektywności w toku postępowania wykonawczego; 5) podejmować działania w celu egzekwowania należytego wykonywania obowiązków opiekuńczo-wychowawczych przez rodziców (opiekuna) nieletniego; 6) swoją postawą wzbudzać zaufanie i szacunek nieletnich do wymiaru sprawiedliwości. <p>Uważam za zasadne opracowanie swego rodzaju wytycznych w tym zakresie.</p>
<p>Prawo nieletniego do odpowiedniego ukształtowania procedury sądowej – w sposób adekwatny do stopnia jego rozwoju, tzn. zapewniający</p>	<p>TAK/NIE</p>	<p>Przyjęty model postępowania z nieletnimi nie jest spójny. Z jednej strony przewiduje się swoiste postępowanie w sprawach nieletnich oraz czyni się nieletniego podmiotem tego postępowania i adresatem wydanego rozstrzygnięcia, a z drugiej strony nie zapewnia się prawie żadnych rozwiązań prawnych, które umożliwiłyby nieletniemu faktyczny udział w postępowaniu i wykonywanie formalnie przyznanych mu w u.p.n. gwarancji procesowych.</p> <p>Pomimo tego, że ustawodawca w związku z nowelą u.p.n. z 2013 r. przyjął cywilistyczny kierunek postępowania w sprawach nieletnich, nie skorzystał z możliwości przeniesienia na grunt tego postępowania, udogodnień procesowych</p>

<p>nieletniemu możliwość rzeczywistego udziału w postępowaniu i podmiotowego traktowania – tak aby urzeczywistnione zostało jego prawo do obrony materialnej.</p>		<p>przewidzianych dla stron nieporadnych, jakie przyjęto w k.p.c., np. w postępowaniach z zakresu prawa pracy lub ubezpieczeń społecznych.</p> <p>Z tych przyczyn uważam, że choć teoretycznie istnieje akt prawny – ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich – regulujący między innymi procedurę postępowania z nieletnimi – to nie spełnia on omawianego standardu rzetelnego postępowania. Należy bowiem mieć na uwadze, że nie jest to ani akt, który regulowałby tę problematykę kompleksowo, gdyż posługuje się w art. 20 § 1 odesłaniami do postępowania cywilnego i postępowania karnego, ani nie przewiduje regulacji umożliwiających nieletniemu faktyczny udział w postępowaniu.</p> <p>Moim zdaniem, wprowadzenie rozwiązań prawnych umożliwiających nieletniemu faktyczne korzystanie z uprawnień procesowych stanowi warunek <i>sine qua non</i> rzetelnego postępowania w sprawach nieletnich. Z tego powodu proponuję de lege ferenda stworzenie odrębnego, całościowego aktu prawnego regulującego sprawy nieletnich pt. „Materialne, procesowe i wykonawcze prawo nieletnich”, w którym uwzględniono by wskazane tutaj propozycje, a w ramach rozwiązań proceduralnych przewidziano:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) przyznanie nieletnim, na potrzeby tego postępowania, zdolności procesowej; 2) umożliwienie nieletniemu wnoszenia pism procesowych i środków odwoławczych ustnie do protokołu lub na przygotowanych w tym celu, objaśnionych i udostępnionych nieletniemu formularzach, o czym należałoby nieletniego w przystępny sposób pouczyć, a także na bieżąco pytać, czy chce z uprawnień tych korzystać np.: <ol style="list-style-type: none"> a) po pouczeniu nieletniego o prawie do złożenia wniosku o ustanowienie obrońcy z urzędu, sąd powinien zapytać nieletniego, czy chce taki wniosek złożyć wskazując, że może to uczynić ustanie do protokołu, b) w toku postępowania dowodowego sąd powinien pytać nieletniego, czy chce, aby przeprowadzić jeszcze inne dowody na jego obronę, np. dopytując czy są świadkowie zdarzenia, a jeśli nieletni wskaże na takie dowody potraktować to jako wniosek dowodowy złożony do protokołu; 3) poszerzenie zakresu czynności dokonywanych przez sąd z urzędu – np. uzasadniania i doręczenia orzeczeń, zwłaszcza orzeczeń zaskarżalnych; 4) zrezygnowanie z surowych sankcji w przypadku braków formalnych pism i środków odwoławczych wnoszonych samodzielnie przez nieletniego, tj.: <ol style="list-style-type: none"> a) w miarę możliwości usuwanie takich braków za nieletniego (np. przez kopiowanie wnoszonych pism celem wykonania odpowiedniej liczby odpisów), b) umożliwienie nieletniemu uzupełnienie braków formalnych w toku postępowania, bezpośrednio przed organem procesowym (np. uzupełnienie braku podpisu), c) nakładanie na rodziców (opiekuna) obowiązku uzupełniania braków formalnych pism wnoszonych przez nieletniego z jednoczesnym obciążeniem rodziców (opiekuna) skutkami nieuzupełnienia tych braków
--	--	---

		<p>(np. w przypadku złożenia przez nieletniego wniosku o ustanowienie obrońcy z urzędu sąd wzywałby rodziców (opiekuna) nieletniego do złożenia dowodów (oświadczeń) potwierdzających, że nieletni lub jego rodzice nie są w stanie ponieść kosztów wynagrodzenia obrońcy z wyboru bez uszczerbku dla niezbędnego utrzymania siebie i rodziny pod rygorem ustanowienia dla nieletniego obrońcy z urzędu z jednoczesnym obciążeniem rodziców kosztami jego działania);</p> <p>5) ograniczenie wobec nieletniego rygorów związanych z naruszeniem terminów procesowych np. przez traktowanie wyjaśnień nieletniego dotyczących przyczyn takiego uchybienia jako złożonego ustnie do protokołu wniosku o przywrócenie terminu.</p>
<p>Prawo nieletniego do uzyskania orzeczenia sądowego wydanego w oparciu o całokształt okoliczności istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy, ujawnionych w toku postępowania na podstawie rzetelnie przeprowadzonego oraz ocenionego materiału dowodowego uzyskanego w legalny sposób.</p>	<p>NIE</p>	<p>Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich nie jest spójna również w tym zakresie. Z jednej strony w art. 3 § 2 ustawodawca nakłada na organy procesowe obowiązek ustalenia w każdej sprawie nieletniego okoliczności wymagających kompleksowej diagnozy osobowości nieletniego, a z drugiej strony, poza pewnymi wyjątkami, o których mowa w art. 25 § 2 u.p.n., czyni z kompleksowej diagnozy osobowości nieletniego dowód o charakterze fakultatywnym.</p> <p>Badania empiryczne zdają się wskazywać, że sądy co do zasady orzekają bez takiej diagnozy, czyli bez rzetelnego ustalenia okoliczności wymagających wiadomości specjalnych, o których mowa w art. 3 § 2 u.p.n., które dla rozstrzygnięcia sprawy powinny mieć pierwszorzędne znaczenie, względnie samodzielnie ustalają te okoliczności i tym samym wchodzą w kompetencje biegłych.</p> <p>Na uwagę zasługuje i to, że przepisy u.p.n. nie gwarantują również rzetelności opinii psychiatrycznej wydawanej w sprawach nieletnich, gdyż na grunt u.p.n. bezkrytycznie przeniesiono rozwiązania prawne przewidziane w k.p.k. dla dorosłych sprawców czynów zabronionych. Z tych względów art. 25a u.p.n. stanowi, że opinię o stanie zdrowia psychicznego nieletniego wydaje co najmniej dwóch biegłych lekarzy psychiatrów, którzy mogą ewentualnie wnioskować o powołanie do tego składu również biegłego innej specjalności.</p> <p>Tymczasem opinia psychiatryczna w sprawie nieletniego powinna być wydawana przez co najmniej dwóch biegłych lekarzy psychiatrów dziecięcych (gdyż psychiatria dziecięca jest odrębną od psychiatrii specjalizacją lekarską) oraz biegłego psychologa dziecięcego (ponieważ nie jest możliwa ocena stanu zdrowia psychicznego nieletniego bez ustalenia stopnia jego rozwoju – co mocno akcentuje się w literaturze na temat opiniowania psychiatrycznego nieletnich).</p> <p>Z związku z powyższym proponuję, aby <i>de lege ferenda</i> wprowadzić następujące regulacje prawne:</p> <p>w miejsce obowiązującego art. 24 § 1 u.p.n.:</p>

		<p>[Kompleksowa diagnoza osobowości nieletniego]</p> <p><i>„W celu ustalenia okoliczności, o których mowa w art. 3 § 2 oraz określenia właściwych kierunków oddziaływania na nieletniego sąd rodzinny zwraca się o wydanie opinii do opiniodawczego zespołu sądowych specjalistów lub do innej specjalistycznej placówki albo zespołu biegłych dysponujących wiedzą pedagogiczną, psychologiczną, a w razie konieczności również medyczną.”</i></p> <p>oraz w miejsce obowiązującego art. 25a § 1 u.p.n.:</p> <p>[Opinia psychiatryczna]</p> <p><i>„§ 1. W razie potrzeby uzyskania opinii o stanie zdrowia psychicznego nieletniego sąd rodzinny zarządza jego badanie przez co najmniej 2 biegłych lekarzy psychiatrów dziecięcych oraz biegłego psychologa dziecięcego. Na wniosek opiniujących biegłych do udziału w wydaniu opinii o stanie zdrowia psychicznego nieletniego sąd powołuje ponadto biegłych innych specjalności.”</i></p> <p>Wymaga ponadto podkreślenia, że podporządkowanie postępowania z nieletnimi procedurze cywilnej pozbawiło nieletniego gwarancji procesowych dotyczących przeprowadzania dowodów, które należy przywrócić do postępowania z nieletnimi – zwłaszcza w postępowaniu dotyczącym popełnienia przez nieletniego czynu zabronionego, dlatego uważam za zasadne w postępowaniu z nieletnimi:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) wprowadzenie bezwzględnego zakazu: <ol style="list-style-type: none"> a) przesłuchania duchownego na okoliczności, o których dowiedział się przy spowiedzi, b) przesłuchania obrońcy na okoliczność, o której dowiedział się w związku prowadzeniem sprawy oraz adwokata, który udzielał pomocy nieletniemu w związku z jego zatrzymaniem, c) przesłuchania mediatora na okoliczności, o których dowiedział się od nieletniego lub pokrzywdzonego w trakcie mediacji, d) traktowania jako dowodu oświadczeń nieletniego, na okoliczność popełnionego czynu, złożonych przed biegłym lub lekarzem udzielającym pomocy medycznej, e) wpływania na wypowiedzi nieletniego przez zadawanie pytań sugerujących, przymus, groźbę bezprawną, stosowanie hipnozy, środków chemicznych lub technicznych wpływających na procesy psychiczne nieletniego albo mających na celu kontrolę nieświadomych reakcji jego organizmu, f) wydawania opinii psychiatrycznej o nieletnim przez psychiatrów pozostających ze sobą w związku małżeńskim lub będących w innym stosunku, który mógłby wywołać uzasadnioną wątpliwość co do ich samodzielności; g) łączenia funkcji świadka i biegłego; 2) wprowadzenie ponadto:
--	--	--

		<ul style="list-style-type: none"> a) prawa do odmowy zeznań dla świadka, któremu w innej toczącej się sprawie zarzuca się współudział w popełnieniu czynu z nieletnim, b) możliwości zwolnienia od obowiązku składania zeznań osoby (na jej wniosek) pozostającej z nieletnim w szczególnie bliskim stosunku, c) możliwości przesłuchania świadka z udziałem biegłego lekarza psychiatry lub biegłego psychologa jeżeli istnieje wątpliwość co do jego stanu psychicznego, stanu rozwoju umysłowego, zdolności postrzegania lub odtwarzania przez niego postrzeżeń, czemu świadek nie mógłby się sprzeciwić.
Prawo nieletniego do uzyskania, sformułowanego w przystępny sposób, uzasadnienia wydanego orzeczenia.	TAK/NIE	<p>Chociaż formalnie sąd ma obowiązek uzasadnić orzeczenie na wniosek stron to brak ich aktywności związany przede wszystkim z ich nieporadnością sprawia, że w sprawach nieletnich strony procesowe praktycznie nie składają wniosków o uzasadnienie orzeczeń.</p> <p>Ustawodawca, mając na uwadze przede wszystkim usprawiedliwioną wiekiem nieporadność nieletniego – głównego zainteresowanego treścią orzeczenia i jego uzasadnieniem oraz dbając o jego dobro, powinien wprowadzić do u.p.n. obowiązek uzasadniania i doręczania orzeczeń z uzasadnieniem z urzędu wraz ze stosownym pouczeniem o sposobie i terminie wniesienia środka odwoławczego, a także wymagającym jedynie wypełnienia formularzem środka odwoławczego, na co zwracałam uwagę już wcześniej.</p> <p>Orzeczenie sądu sporządzone w języku przystępnym dla nieletniego pozwoliłoby:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) zrozumieć stronom treść rozstrzygnięcia i motywy jego wydania, a w wielu przypadkach mogłoby mieć charakter wychowawczy zarówno dla nieletniego, jak i jego rodziców (opiekuna); 2) wstępnie ocenić prawidłowość działania sądu i ewentualną zasadność wnoszenia środków odwoławczych; 3) wykonać badania empiryczne dotyczące motywów wydawanych rozstrzygnięć. <p>Z tych względów <i>de lege ferenda</i> proponuję wprowadzenie do u.p.n. następującej regulacji prawnej:</p> <p>[Uzasadnienie i doręczenie orzeczenia] <i>„Orzeczenie, od którego przysługuje środek odwoławczy - sąd rodzinny uzasadnia i doręcza stronom oraz innym uprawnionym do wniesienia tego środka podmiotom z urzędu wraz z pouczeniem o sposobie i terminie jego zaskarżenia oraz formularzem środka odwoławczego i instrukcją dotyczącą jego wypełnienia.”</i></p>
Prawo nieletniego do rozpoznania jego sprawy bez zbędnej zwłoki.	NIE	<p>U.p.n. w zasadzie nie ogranicza działania sądu w sprawach nieletnich żadnymi terminami. Brak jest również ogólnej regulacji prawnej formułującej zasadę szybkości postępowania. Jak się wydaje, nawet wprowadzenie takiej regulacji nie miałoby jednak znaczącego wpływu na szybkość postępowania z uwagi na obciążenie sądów dużą ilością tych spraw.</p> <p>Mając na uwadze względy wychowawcze i wynikającą z nich konieczność wdrażania szybkiej i nieuniknionej</p>

		<p>dla nieletniego reakcji prawnej za zasadne uważam:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) wprowadzenie do systemu prawa polskiego idei <i>diversion</i> w postępowaniu z nieletnimi, polegającej na przekazaniu do kompetencji szkół spraw nieletnich dotyczących wykazywania, innych niż popełnienie czynu zabronionego, przejawów demoralizacji i ograniczenie interwencji sądowej do sytuacji, kiedy środki zastosowane przez szkołę okazały się nieskuteczne lub nieletni (jego rodzice, opiekunowie) sprzeciwili się rozpoznaniu sprawy nieletniego przez szkołę; 2) ustawowe wyposażenie szkół w odpowiednie procedury i środki oddziaływania wychowawczego wobec nieletnich wykazujących przejawy demoralizacji, np.: <ul style="list-style-type: none"> • upomnienie wychowawcy, • upomnienie dyrektora, • obniżenie oceny z zachowania, • nagana dyrektora z wpisem do świadectwa szkolnego, • zakaz udziału w imprezach klasowych i szkolnych o charakterze rekreacyjno-wypoczynkowym przez określony czas, • zakaz reprezentacji szkoły w zawodach sportowych oraz konkursach, • zawieszenie w prawach ucznia, • przeniesienie do innej klasy lub do innej szkoły, • zobowiązanie do określonego postępowania, np.: przygotowania prezentacji na temat szkodliwości określonych zachowań, wykonanie określonych prac lub świadczeń na rzecz szkoły lub społeczności szkolnej, przeproszenia pokrzywdzonego, do uczestniczenia w odpowiednich zajęciach o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym, do powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach albo do zaniechania używania alkoholu lub innego środka w celu wprowadzania się w stan odurzenia, • zobowiązanie do naprawienia szkody; 3) nałożenie na szkoły obowiązku informowania sądu rodzinnego o podjętych środkach oddziaływania oraz o ich skuteczności. <p>Uważam, że takie rozwiązanie z jednej strony odciążyłoby sądy rodzinne, umożliwiając im stosowanie szybszej reakcji w sprawach dotyczących popełniania przez nieletnich czynów zabronionych, a z drugiej strony prowadziłoby do stosowania szybkiej reakcji wobec nieletnich wykazujących inne przejawy demoralizacji, a także umocnienia wychowawczej funkcji szkoły i jej autorytetu. Należy mieć na uwadze, że wiele ze wskazanych wyżej środków, aktualnie przewidują już regulaminy szkolne, ale konieczne jest wprowadzenie jednolitych procedur i poszerzenie kompetencji szkół.</p>
--	--	--

<p>Prawo nieletniego do respektowania jego domniemania niewinności (w jej psychologicznym aspekcie uwzględniającym przyjętą niezdolność nieletnich do zawinienia w rozumieniu prawa karnego) oraz rozstrzygania niedających się uznać wątpliwości na jego korzyść (<i>in dubio pro reo</i>)</p>	<p>NIE</p>	<p>Wymaga podkreślenia, że u.p.n. nie przewiduje regulacji analogicznych do art. 5 § 1 i 2 k.p.k. formułującego zasady: domniemania niewinności oraz <i>in dubio pro reo</i>. Co prawda przyjmuje się, że nieletni nie jest zdolny do zawinienia w rozumieniu prawa karnego, dlatego co do zasady nie ponosi odpowiedzialności karnej, jednak z uwagi na to, że nieletni jest podmiotem postępowania w sprawach nieletnich i ponosi swoistą odpowiedzialność prawną za popełnienie czynu zabronionego lub inne zachowania wskazujące na demoralizację, konieczne, moim zdaniem, jest wprowadzenie do postępowania z nieletnimi zasady domniemania niewinności.</p> <p><i>De lege ferenda</i> proponuję następującą regulację prawną:</p> <p>[Zasada domniemania niewinności oraz zasada <i>in dubio pro reo</i>]</p> <p>„§ 1. Uważa się, że nieletni nie popełnił zarzucanego mu czynu zabronionego, dopóki popełnienie tego czynu przez nieletniego nie zostanie udowodnione i stwierdzone prawomocnym orzeczeniem sądowym.</p> <p>§ 2. Nieletniego uważa się za niezdemoralizowanego dopóki jego demoralizacja nie zostanie stwierdzona w przyjętej za podstawę prawomocnego orzeczenia sądowego opinii diagnostycznej.</p> <p>§ 3. Niedające się usunąć wątpliwości rozstrzyga się na korzyść nieletniego.”</p>
<p>Prawo nieletniego do bycia traktowanym w sposób podmiotowy i respektujący poczucie godności</p>	<p>NIE</p>	<p>W u.p.n. brakuje ogólnej zasady podmiotowego, respektującego poczucie godności, traktowania nieletniego, która, moim zdaniem, jest nierozzerwalnie związana z dyrektywą kierowania się dobrem dziecka. Z tych przyczyn uważam, że celowe byłoby wprowadzenie zmian do art. 3 § 1 u.p.n. uwzględniających te kwestie, a w szczególności zaproponowanej przez twórców projektu Kodeksu nieletnich z 2005 r. idei podmiotowego traktowania nieletnich polegającej na wytwarzaniu w nieletnich poczucia odpowiedzialności za własne czyny.</p> <p>Proponuję, aby <i>de lege ferenda</i> dyrektywę dobra dziecka sformułować w następujący sposób:</p> <p>[Dyrektywa dobra nieletniego]</p> <p>„W sprawie nieletniego należy kierować się przede wszystkim jego dobrem:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) dążąc do osiągnięcia korzystnych zmian w osobowości i zachowaniu się nieletniego oraz wzbudzenia w nim poczucia odpowiedzialności za własne czyny przy jednoczesnym respektowaniu jego poczucia godności oraz przysługujących mu praw i gwarancji procesowych; 2) egzekwując należyte wykonywanie wobec nieletniego obowiązków opiekuńczo-wychowawczych przez jego rodziców lub opiekuna oraz udzielając im potrzebnego wsparcia.”

<p>Prawo nieletniego do poszanowania jego życia prywatnego i ochrony przed stygmatyzacją</p>	<p>TAK/NIE</p>	<p>U.p.n. zawiera regulacje mające na celu ochronę życia prywatnego nieletniego wprowadzając co do zasady niejawność postępowania w sprawach nieletnich. Art. 32l § 2 i art. 32n § 1 u.p.n. – przewidują bowiem prowadzenie posiedzenia oraz rozprawy przy drzwiach zamkniętych, chyba że względy wychowawcze przemawiają za jawnym rozpoznaniem sprawy nieletniego. Takie rozwiązanie prawne należy przyjąć z aprobatą.</p> <p>Na pozytywną ocenę zasługuje również wprowadzenie do u.p.n., na mocy art. 32r, orzeczeń <i>quasi</i> uniewinniających, w których sąd ma obowiązek stwierdzić (jeśli do takiego dojdzie przekonania), że nieletni nie popełnił zarzucanego mu czynu karalnego lub że nie wykazuje innych przejawów demoralizacji.</p> <p>Nie do końca jasny jest jednak stosunek art. 32r do art. 21 § 2 u.p.n. przewidującego umorzenie postępowania w sytuacji niecelowości orzekania środków wychowawczych. Dla klarowności przedmiotowych regulacji należałoby, moim zdaniem, <i>de lege ferenda</i> rozstrzygnąć tę kwestię wprost w ustawie przez wprowadzenie następującej regulacji stanowiącej odpowiednik obowiązującego art. 21 § 2 u.p.n.:</p> <p>[Odmowa wszczęcia i umorzenie postępowania]</p> <p><i>„§ 2. Sąd rodzinny nie wszczyna postępowania, a wszczęte umarza w całości lub w części, jeżeli nie ma podstaw do jego wszczęcia lub prowadzenia w określonym zakresie albo gdy orzeczenie środków wychowawczych lub poprawczych jest niecelowe, w szczególności ze względu na orzeczone już środki w innej sprawie, które w ocenie sądu są wystarczające. Jednakże w razie stwierdzenia, że nieletni nie popełnił zarzucanego mu czynu zabronionego ani nie wykazuje innych przejawów demoralizacji sąd wydaje postanowienie, o którym mowa w art. 32r.”</i></p> <p>Z uwagi na konieczność ochrony nieletniego przed stygmatyzacją negatywnie oceniam brak w ustawie dotyczącej nieletnich zasady domniemania niewinności oraz zasady <i>in dubio pro reo</i>, co zostało już omówione powyżej.</p> <p>Uważam, że zdecydowanie krytycznie należy odnieść się do tego, że na skutek noweli u.p.n. z 2013 r., postanowienie o wszczęciu postępowania w sprawie nieletniego stało się niezaskarżalne. Powrót do zaskarżalności tego postanowienia przyczyni się, moim zdaniem, do ochrony nieletniego przed stygmatyzacją.</p>
<p>Prawo nieletniego do otrzymania zrozumiałej informacji o:</p> <p>- przyczynie prowadzenia</p>	<p>TAK/NIE</p>	<p>Co prawda <i>de lege lata</i> zgodnie z art. 32a u.p.n.:</p> <p>§ 1. O wszczęciu postępowania wydaje się postanowienie, w którym określa się osobę, której postępowanie dotyczy, oraz przedmiot tego postępowania.</p>

<p>postępowania,</p> <p>- przysługujących nieletniemu prawach i obowiązkach,</p> <p>- czasie i miejscu czynności procesowych,</p> <p>- skutkach podjęcia i zaniechania określonych czynności procesowych</p>	<p>§ 2. Postanowienie, o którym mowa w § 1, doręcza się stronom oraz ujawnionemu pokrzywdzonemu wraz z pouczeniem o przysługujących im prawach i ciążących na nich obowiązkach.</p> <p>§ 3. W razie ujawnienia nowych okoliczności świadczących o demoralizacji nieletniego lub nowych czynów karalnych wydaje się postanowienie o zmianie postanowienia, o którym mowa w § 1.</p> <p>Również inne przepisy u.p.n. przewidują obowiązek informowania nieletniego o prawach i obowiązkach np.:</p> <ul style="list-style-type: none"> - art. 18a u.p.n. o prawie do obrony, w tym o prawie do korzystania z pomocy obrońcy oraz o prawie do odmowy składania wyjaśnień lub odpowiedzi na poszczególne pytania; - art. 32g § 3 u.p.n. o prawach związanych z zatrzymaniem tj. prawie do skorzystania z pomocy adwokata, prawie do odmowy składania wyjaśnień lub odpowiedzi na poszczególne pytania i prawie złożenia zażalenia na czynności naruszające jego prawa; - art. 32o § 2 u.p.n. o prawie do złożenia wniosku o doprowadzenie na rozprawę nieletniego przebywającego w schronisku dla nieletnich albo młodzieżowym ośrodku wychowawczym. <p>Wymaga jednak podkreślenia, że u.p.n. nie zawiera regulacji dotyczących skutków braku pouczenia lub błędnego pouczenia (regulacji takich nie zawiera również k.p.c.), co należy oceniać krytycznie. Ponadto należy mieć na uwadze, że pouczenia formułowane są w sposób niezrozumiały dla nieletnich, nieprzystający do ich wieku, co czyni je bezużytecznymi.</p> <p>Z tych powodów proponuję <i>de lege ferenda</i> wprowadzić do postępowania z nieletnimi regulację analogiczną do art. 16 k.p.k., jednak dostosowaną do potrzeb postępowania z nieletnimi, o następującym brzmieniu:</p> <p>[Obowiązek pouczenia i informowania]</p> <p><i>„§ 1. Jeżeli organ prowadzący postępowanie jest obowiązany pouczyć stronę postępowania o ciążących na niej obowiązkach i skutkach ich zaniechania oraz o przysługujących jej uprawnieniach i możliwych skutkach nieskorzystania z tych uprawnień, brak takiego pouczenia, mylne lub niezrozumiałe pouczenie nie może wywoływać ujemnych skutków procesowych dla strony postępowania.</i></p> <p><i>§ 2. Organ prowadzący postępowanie powinien również udzielać stronom postępowania informacji o ciążących na nich obowiązkach i skutkach ich zaniechania oraz o przysługujących im uprawnieniach oraz możliwych skutkach nieskorzystania z tych uprawnień także w wypadkach, gdy ustawa wyraźnie takiego obowiązku nie stanowi. W razie braku takiego pouczenia, gdy w świetle okoliczności sprawy było ono uzasadnione, albo mylnego lub niezrozumiałego pouczenia, stosuje się odpowiednio § 1.</i></p>
--	---

		<p>§ 3. Jeżeli pouczenie dotyczy nieletniego, organ procesowy powinien ponadto upewniać się, że nieletni zrozumiał przekazane mu pouczenie. Jeżeli organ nie dopełni tego obowiązku stosuje się odpowiednio § 1.</p> <p>§ 4. Przepisy § 1-2 stosuje się również do uczestników postępowania oraz innych osób, którym udziela się pouczeń w związku z postępowaniem prowadzonym na podstawie niniejszej ustawy.”</p>
<p>Prawo nieletniego do znajomości stawianych mu zarzutów.</p>	<p>TAK/NIE</p>	<p>Wspomniany wyżej art. 32a u.p.n. przewiduje obowiązek określenia przedmiotu postępowania w postanowieniu o jego wszczęciu, a także obowiązek zmiany tego postanowienia w przypadku ujawnienia nowych okoliczności świadczących o demoralizacji lub nowych czynów karalnych.</p> <p>Ustawa nie przewiduje jednak obowiązku uprzedzenia nieletniego o zmianie kwalifikacji prawnej czynu.</p> <p>Istotny problem, jaki łączy się z przedstawieniem zarzutów dotyczących popełnienia czynu zabronionego, związany jest właśnie z prawidłową kalifikacją prawną tych czynów. Wymaga to bowiem określenia, czy zarzuca się nieletniemu „umyślne czy nieumyślne” popełnienie czynu zabronionego. To z kolei – jak trafnie wskazuje się w literaturze, ściśle łączy się ze stopniem rozeznania nieletniego rozumianym jako nastawienie sprawcy do czynu i zdolność pokierowania własnym postępowaniem z uwagi na stopień rozwoju.</p> <p>W związku z tym, że w aktualnym stanie prawnym możliwość i zasadność ustalania stopnia rozeznania w postępowaniu z nieletnimi budzi poważne kontrowersje w doktrynie, uważam za zasadne przesądzenie tej kwestii wprost w przepisach ustawy.</p> <p>W tym celu proponuję, aby <i>de lege ferenda</i> dyrektywie indywidualizacji nadać następującą treść:</p> <p>[Dyrektywa indywidualizacji]</p> <p>„W postępowaniu z nieletnim bierze się pod uwagę osobowość nieletniego, a w szczególności wiek, stan zdrowia, stopień rozwoju psychicznego i fizycznego, zdolność rozeznania, cechy charakteru, a także zachowanie się, motywów popełnienia czynu zabronionego, przyczyny i stopień demoralizacji, charakter środowiska oraz warunki wychowania nieletniego”.</p> <p>Ponadto do postępowania z nieletnimi należy <i>de lege ferenda</i> wprowadzić regulację analogiczną do art. 399 k.p.k., który nakłada na sąd obowiązek uprzedzenia stron o zmianie kwalifikacji prawnej czynu przed wydaniem rozstrzygnięcia i umożliwienie przygotowania obrony.</p>

<p>Prawo nieletniego do wysłuchania w warunkach zapewniających swobodę wypowiedzi oraz prawo nieletniego do milczenia.</p>	<p>TAK/ NIE</p>	<p>Wymaga podkreślenia, że nowela u.p.n. z 2013 r. rozstrzygnęła wszelkie wątpliwości dotyczące prawa nieletniego do milczenia. Kwestia ta została bowiem przesądzona wprowadzonym tą nowelą do u.p.n. art. 18a pkt 2, który stanowi, że: Nieletniemu przysługuje „prawo do odmowy składania wyjaśnień lub odpowiedzi na poszczególne pytania - o czym należy go pouczyć przed przystąpieniem do przesłuchania lub wysłuchania.” Nie ulega wątpliwości, że taka regulacja jest w u.p.n. potrzebna.</p> <p>Warto odnotować, że ponadto art. 19 u.p.n., regulujący czynność wysłuchania, wskazuje na konieczność zapewnienia nieletniemu swobody wypowiedzi oraz wysłuchania w warunkach zbliżonych do naturalnych. Z kolei art 32f u.p.n. regulujący czynność przesłuchania nieletniego przez Policję wymaga obecności przy tej czynności rodziców, opiekuna, obrońcy lub innej osoby bliskiej dla nieletniego, w celu zapewnienia mu poczucia bezpieczeństwa.</p> <p>Należy mieć jednak na uwadze, że sugestia na jaką szczególnie podatni są nieletni, przemawia za tym, aby w trakcie wysłuchania/przesłuchania na straży praw nieletniego zawsze stał obrońca, co ściśle łączy się z moim postulatem objęcia obroną obligatoryjną wszystkich nieletnich.</p>
<p>Prawo nieletniego do obrony.</p>	<p>TAK/NIE</p>	<p>Chociaż formalnie w postępowaniu w sprawach nieletnich, nieletni może zarówno bronić się sam, jak i skorzystać z pomocy obrońcy (z wyboru, a w określonych przypadkach także z urzędu), a u.p.n. przewiduje ponadto przypadki obrony obligatoryjnej, to, moim zdaniem, prawo nieletniego do obrony, które stanowi podstawowy warunek rzetelnego procesu sądowego, nie jest w postępowaniu z nieletnimi zagwarantowane.</p> <p>Ustawodawca całkowicie pominął to, że z uwagi na zawilości proceduralne, wiek i stopień rozwoju nieletniego – jego samodzielna obrona nie jest w ogóle możliwa. Potwierdzają to ustalenia badawcze, z których wynika, że w toku postępowania nieletni nie podejmuje żadnych samodzielnych czynności procesowych. To samo dotyczy rodziców (opiekuna) nieletniego, którzy najczęściej, jako przedstawiciele środowisk patologicznych, nie interesują się sprawą nieletniego lub nie są w stanie jej podołać.</p> <p>Z tych przyczyn proponuję, aby <i>de lege ferenda</i> wprowadzić obronę obligatoryjną dla wszystkich nieletnich.</p> <p>Mając na uwadze zarzuty, jakie pojawiają się pod adresem obrońców nieletnich uważam, że obrona taka powinna być sprawowana przez adwokatów rekomendowanych przez okręgowe rady adwokackie do występowania w sprawach nieletnich. Rekomendację taką uzyskiwaliby adwokaci, którzy odbyli stosowne szkolenia z zakresu postępowania z nieletnimi (w wymiarze nie mniejszym niż 20 godz.) oraz z zakresu psychologii, pedagogiki i resocjalizacji dziecięcej (w wymiarze nie mniejszym niż 20 godz.), a także będą stale szkolić się w tych dziedzinach (w wymiarze nie mniejszym niż 10 godz. rocznie).</p>

		<p>Zdając sobie jednak sprawę z oporów, jakie może napotkać propozycja obrony obligatoryjnej dla każdego nieletniego, jako alternatywę dla takiego rozwiązania i jednocześnie absolutne minimum w tym zakresie proponuję <i>de lege ferenda</i> wprowadzenie następującej regulacji prawnej:</p> <p>[Obrona obligatoryjna]</p> <p>„§ 1. Prezes sądu wyznacza nieletniemu, który nie ma obrońcy z wyboru, obrońcę z urzędu, jeżeli zachodzi choćby jedna z niżej wymienionych okoliczności:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) nieletni nie ma zdolności procesowej, 2) interesy nieletniego i jego rodziców albo opiekuna pozostają w sprzeczności, 3) rodzice albo opiekun nieletniego nie biorą czynnego udziału w postępowaniu i nie reprezentują w sposób należyty jego interesów, 4) sąd odmawia nieletniemu prawa przeglądania akt i robienia z nich odpisów, 5) nieletni jest głuchy, niemy lub niewidomy, 6) zachodzi uzasadniona wątpliwość, czy stan zdrowia psychicznego lub fizycznego nieletniego lub stopień jego rozwoju pozwala na udział w postępowaniu lub prowadzenie obrony w sposób samodzielny oraz rozsądny, 7) nieletniego umieszczono w schronisku dla nieletnich, 8) sąd uzna to za niezbędne ze względu na inne okoliczności utrudniające obronę, 9) nieletni lub jego rodzic albo opiekun złożyli wniosek o ustanowienie obrońcy z urzędu. <p>§ 2. Kosztami ustanowienia obrońcy z urzędu w przypadku, o którym mowa w § 1 pkt 3 i pkt 8 sąd rodzinny obciąża rodziców nieletniego lub inne osoby zobowiązane do jego alimentacji albo nieletniego, chyba że ze względu na warunki materialne i osobiste tych osób uzna za celowe odstąpienie od obciążenia ich tymi kosztami w całości lub w części.</p> <p>§ 3. Obrońcą nieletniego może być tylko adwokat wpisany na listę adwokatów specjalizujących się w postępowaniu w sprawach nieletnich. Listy adwokatów specjalizujących się w postępowaniu w sprawach nieletnich prowadzą i przekazują prezesom sądów rodzinnych okręgowe rady adwokackie.</p> <p>§ 4. Obrońca nieletniego może podejmować czynności procesowe jedynie na korzyść nieletniego, uwzględniając jego dobro i słuszny interes.”</p>
<p>Prawo nieletniego do korzystania z obecności rodziców lub opiekuna przy każdej czynności chyba, że dobro nieletniego stoi temu na przeszkodzie.</p>	<p>TAK</p>	<p>U.p.n. co do zasady przyznaje rodzicom (opiekunowi) nieletniego prawo do udziału w czynnościach procesowych, a w niektórych przypadkach – jak np. przy przesłuchaniu nieletniego przez Policję, tej obecności wymaga.</p> <p>W mojej ocenie, z uwagi na istotny wymiar tego prawa, powinno ono przyjąć rangę zasady procesowej wyrażonej wprost w ustawie. <i>De lege ferenda</i> warto byłoby wprowadzić ogólną regulację prawną przewidującą, że:</p>

		<p>[Obecność rodziców przy czynnościach z udziałem nieletniego]</p> <p><i>„Rodzice lub opiekun nieletniego mają prawo brać udział w każdej czynności z udziałem nieletniego, chyba że dobro nieletniego stoi temu na przeszkodzie.”</i></p>
<p>Prawo nieletniego do czynnego udziału w postępowaniu:</p> <ul style="list-style-type: none"> • prawo do udziału w rozprawie; • prawo do przedstawiania dowodów i argumentów na swoją korzyść oraz udziału w przeprowadzaniu dowodów na niekorzyść i ich kwestionowania; • prawo do zabierania głosu na temat wszystkich przedstawionych w sprawie dowodów i argumentów oraz wypowiadania się w kwestiach dotyczących własnych interesów; • prawo dostępu do dowodów (materiałów) zgromadzonych w sprawie, w tym prawo wglądu do akt; • prawo nieletniego pozbawionego wolności do udziału w postępowaniu sądowym. 	<p>NIE</p>	<p>Prawo do czynnego udziału w postępowaniu jest wyrazem realizacji prawa do obrony materialnej, a co za tym idzie, już z przyczyn, na które zwracałam uwagę wyżej, tj. zawłości proceduralnych, wieku i stopnia rozwoju nieletniego jest ono znacznie ograniczone, jeśli w ogóle możliwe.</p> <p>Poza tym prawa do czynnego udziału w postępowaniu nie mają nieletni, którzy nie ukończyli lat 13., gdyż w u.p.n. nie przyznano im zdolności procesowej, a k.p.c. przewiduje zdolność procesową wyłącznie dla osób, które mają przynajmniej ograniczoną zdolność do czynności prawnych (art. 573 § 1 u.p.n.).</p> <p>Uważam, że samo uregulowanie z art. 32n § 2 u.p.n., że: „Nieletni może czynić uwagi i składać oświadczenia co do każdego przeprowadzonego dowodu.” – nie gwarantuje nieletniemu czynnego udziału w postępowaniu.</p> <p>Poza tym, przepisy u.p.n. przewidują w tym zakresie dodatkowe ograniczenia odnośnie:</p> <p>a) udziału w rozprawie:</p> <ul style="list-style-type: none"> - art. 32n § 2 u.p.n. przewiduje, że wywiady środowiskowe oraz opinie o nieletnim powinny być odczytywane podczas nieobecności nieletniego na rozprawie, - art. 32o § 2 u.p.n. przewiduje możliwość prowadzenia rozprawy pod nieobecność nieletniego, który przebywa w schronisku dla nieletnich albo w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, pomimo, że nieletni złożył wniosek o doprowadzenie na rozprawę – jeśli sąd uzna za wystarczającą obecność obrońcy nieletniego; <p>b) dostępu do akt postępowania:</p> <ul style="list-style-type: none"> - art. 32d § 1 u.p.n. dopuszcza możliwość odmówienia nieletniemu prawa do przeglądania akt i sporządzania z nich odpisów ze względów wychowawczych. <p>Chociaż zrozumiała jest <i>ratio legis</i> wprowadzenia powyższych ograniczeń (poza ograniczeniem prawa nieletniego przebywającego w schronisku dla nieletnich albo w młodzieżowym ośrodku wychowawczym do udziału w rozprawie), to jednak wymaga podkreślenia, że u.p.n. nie nakłada na sąd obowiązku ustanowienia dla nieletniego obrońcy, w sytuacji gdy sąd odmawia nieletniemu udziału w rozprawie na czas odczytywania wywiadów środowiskowych i opinii o nieletnim oraz prawa dostępu do akt – co w znaczny sposób narusza prawo nieletniego do obrony, i w konsekwencji zasługuje na krytykę.</p>

		<p>Z tych względów <i>de lege ferenda</i> proponuję wprowadzenie regulacji stanowiącej odpowiednik obowiązującego art. 32o § 2 u.p.n.o następującej treści:</p> <p>[Udział w rozprawie nieletniego pozbawionego wolności] <i>„Sąd rodzinny, na wniosek nieletniego przebywającego w schronisku dla nieletnich albo w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, zarządza doprowadzenie go na rozprawę. O prawie złożenia wniosku należy nieletniego pouczyć.”</i></p> <p>oraz – jak już wyżej na to zwracałam uwagę – przyznanie nieletnim obrony obligatoryjnej (najlepiej każdemu nieletniemu), a także przyznanie nieletnim zdolności procesowej przez wprowadzenie następującej regulacji prawnej:</p> <p>[Zdolność procesowa nieletnich] <i>„Nieletni ma zdolność do podejmowania czynności w postępowaniu dotyczącym jego osoby.”</i></p>
Prawo nieletniego do korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza.	NIE	<p><i>De lege lata</i> w postępowaniu w sprawach nieletnich, nieletni co do zasady nie ma zagwarantowanego prawa do korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza. Wyjątek stanowią czynności dowodowe wykonywane przez Policję, podczas których zgodnie z art. 20 § 1 u.p.n., zastosowanie ma art. 204 k.p.k. gwarantujący prawo do korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza w postępowaniu karnym.</p> <p>Z tej przyczyny <i>de lege ferenda</i> postuluję wprowadzenie do u.p.n. regulacji analogicznej do art. 204 k.p.k. i przyznanie nieletniemu prawa do bezpłatnej pomocy tłumacza również w czynnościach przed sądem rodzinnym.</p>
Prawo nieletniego do skutecznego kwestionowania i zaskarżania decyzji procesowych oraz prawo do dwuinstancyjnego postępowania.	TAK/NIE	<p>Nie budzi wątpliwości, że u.p.n. formalnie przyznaje nieletniemu prawo do zaskarżania orzeczeń i przewiduje dwuinstancyjność postępowania (zob. rozdział 7 ustawy), a nawet art. 60 u.p.n. dopuszcza pewne odformalizowanie postępowania odwoławczego rezygnując ze stosowania wobec osób, których dotyczy zaskarżone orzeczenie, rygorów dotyczących środka odwoławczego przewidzianych w art. 368 k.p.c., a także możliwości odrzucenia takiego środka na podstawie art. 370 k.p.c.</p> <p>Mimo tego prawo nieletniego do zaskarżania decyzji procesowych i dwuinstancyjnego postępowania sądowego jest prawem martwym. Moim zdaniem, do takiego stanu rzeczy doprowadził przede wszystkim brak dostatecznych gwarancji wynikających z zakazu <i>reformationis in peius</i> (który na podstawie art. 61 u.p.n. ograniczony jest tylko do orzekania niektórych środków wychowawczych), co w praktyce skutkuje tym, że dąży się do szybkiego uprawomocnienia się orzeczenia sądu I instancji i ewentualnie jego zmiany na korzystniejsze dla nieletniego w postępowaniu wykonawczym.</p> <p>Z tych przyczyn <i>de lege ferenda</i> proponuję, aby wprowadzić, stanowiącą odpowiednik aktualnie obowiązującego art. 61 u.p.n., następującą regulację prawną:</p>

		<p>[Zakaz reformationis in peius]</p> <p>„§1. Jeżeli środek odwoławczy wniesiono na korzyść nieletniego w wyniku postępowania odwoławczego nie można orzec na jego niekorzyść.</p> <p>§ 2. Orzeczeniem na niekorzyść nieletniego jest:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) orzeczenie środka wychowawczego określonego w art. 6 pkt 9, środka poprawczego lub środka, o którym mowa w art. 12, 2) orzeczenie środka, któremu sprzeciwia się nieletni, jego rodzice (opiekun) lub obrońca nieletniego - jeżeli wcześniej wobec nieletniego nie orzeczono takiego środka. <p>§ 3. Przepis § 1 i 2 mają odpowiednie zastosowanie w razie orzeczenia na podstawie art. 10 § 4 Kodeksu karnego lub art. 5 § 2 Kodeksu karnego skarbowego środków przewidzianych w art. 6.”</p> <p>Ponadto, dla umożliwienia nieletniemu realizacji przedmiotowej gwarancji prawnej, w postępowaniu z nieletnimi – na co zwracałam uwagę wyżej - brakuje:</p> <ol style="list-style-type: none"> a) obowiązku uzasadniania i doręczania orzeczenia z urzędu wraz z uzasadnieniem i stosownymi pouczeniami dotyczącymi sposobu i terminu jego zaskarżenia; b) dostatecznych uproszczeń proceduralnych dla stron, c) obrony obligatoryjnej dla wszystkich nieletnich.
Zasada ne bis in idem	NIE	<p>Stosowanie procedury cywilnej w postępowaniu z nieletnimi ma ten skutek, że postanowienie o umorzeniu postępowania w sprawie nieletniego nie korzysta z powagi rzeczy osądzonej, co oznacza, że w postępowaniu z nieletnimi brak jest gwarancji wynikającej z zasady <i>ne bis in idem</i>.</p> <p>Z tych przyczyn <i>de lege ferenda</i> proponuję, aby do u.p.n. wprowadzić następujące rozwiązanie prawne:</p> <p>[Wznowienie prawomocnie umorzonego postępowania]</p> <p><i>Sąd rodzinny wznowia prawomocnie umorzone postępowanie w sprawie nieletniego, tylko wtedy, gdy ujawnią się nowe istotne fakty lub dowody nieznanne w poprzednim postępowaniu. Przewidziane w ustawie ograniczenia okresu umieszczenia nieletniego w schronisku dla nieletnich stosuje się wówczas do łącznego czasu trwania tego środka.”</i></p>

Opracowanie własne. Zestawienie wykonano w oparciu o akty prawa międzynarodowego wymienione w rozdz. 1.2. niniejszej pracy, przepisy u.p.n. oraz własne spostrzeżenia.

Reasumując, pozostaje mi tylko wyrazić głęboką nadzieję, że ta rozprawa, jak i opracowane przeze mnie podsumowujące zestawienie pozwolą przekonać czytelnika o konieczności gruntownej reformy prawa nieletnich oraz o potrzebie opracowania nowego, kompleksowego aktu prawnego uwzględniającego standardy postępowania z nieletnimi, w tym standard rzetelnego procesu, a dyrektywa dobra dziecka przestanie służyć za usprawiedliwienie do tego, by nieletniego traktować przedmiotowo, odbierając mu to, co mu się prawnie należy.

Ten akt prawny zatytułowałabym „*Materialne, procesowe i wykonawcze prawo nieletnich*”, a jego rozwiązania proceduralne wzorowałabym na procedurze karnej, z odpowiednimi zmianami uwzględniającymi specyfikę postępowania z nieletnimi i uproszczeniami, jakie między innymi pozwoliłam sobie zasugerować powyżej. Moim zdaniem, przepisy postępowania karnego i wykształcone w jego ramach, na przestrzeni dziesięcioleci, gwarancje prawne, dają rękojmię rzetelności postępowania i ochrony praw jednostki podejrzanej o popełnienie czynu zabronionego.

Według mnie, należy jedynie uwierzyć, że konieczność wyboru pomiędzy opiekuńczo-wychowawczym modelem postępowania z nieletnimi, a przyznaniem nieletnim gwarancji prawnych wynikających ze standardu rzetelnego procesu ma wyłącznie charakter rzekomy, gdyż pomiędzy tymi ideami wcale nie ma sprzeczności. Nie chodzi również o to, by w całości odrzucać dotychczasową myśl prawną, która przyświeca prawu nieletnich w Polsce, gdyż jak zwracałam na to uwagę w rozdz. 1.1.6., wyznaczony nią główny kierunek postępowania z nieletnimi, powinien być dumą polskiego ustawodawcy.

Chodzi jedynie o to, by wreszcie postępowanie z nieletnimi sprawcami czynów zabronionych uczynić w Polsce skutecznym i zgodnym ze standardami międzynarodowymi. Należy przy tym mieć na uwadze, że posiłkowanie się w tym zakresie rozwiązaniami prawnymi stosowanymi w postępowaniu karnym, nie jest wyrazem obrania kierunku represyjnego (karnistycznego) względem nieletnich. Jest wręcz przeciwnie, działania takie prowadzą do poprawy sytuacji procesowej nieletniego i zagwarantowania mu jednego z podstawowych praw człowieka – prawa do rzetelnego postępowania sądowego.

Spis tabel

1. Tabela nr 1 – Standard rzetelnego procesu według dokumentów międzynarodowych dotyczących nieletnich sprawców czynów zabronionych
2. Tabela nr 2 – Górna granica wieku nieletniości w krajach UE
3. Tabela nr 3 – Górna granica wieku nieletniości w wybranych krajach spoza UE
4. Tabela nr 4 – Wiek nieletnich, wobec których prowadzono postępowanie przed sądem w sprawie o demoralizację
5. Tabela nr 5 – Wiek nieletnich, wobec których prowadzono postępowanie przed sądem w sprawie o czyn karalny
6. Tabela nr 6 – Przejawy demoralizacji nieletnich
7. Tabela nr 7 – Czynny karalne nieletnich
8. Tabela nr 8 – Prawomocne orzeczenia wobec nieletnich z uwagi na przedmiot postępowania
9. Tabela nr 9 – Orzeczenia sądu I instancji w postępowaniu w sprawach nieletnich
10. Tabela nr 10 – Postępowania odwoławcze w sprawach nieletnich w 2015 r.
11. Tabela nr 11 – Czynny karalne nieletnich na tle ogólnej liczby czynów zabronionych w latach 2010 – 2015
12. Tabela nr 12 – Środki wychowawcze orzekane wobec nieletnich
13. Tabela nr 13 – Standard rzetelnego procesu a rozwiązania prawne przewidziane w u.p.n. i postulaty *de lege ferenda*

Spis wykresów

1. Wykres nr 1 – Wiek nieletnich w chwili wykazywania przejawów demoralizacji
2. Wykres nr 2 – Wiek nieletnich w chwili popełnienia czynu karalnego
3. Wykres nr 3 – Prawomocne orzeczenia w sprawach nieletnich z uwagi na przedmiot postępowania ukazane procentowo
4. Wykres nr 4 – Orzeczenia sądu I instancji w postępowaniu w sprawach nieletnich

5. Wykres nr 5 – Czyny karalne nieletnich na tle ogólnej liczby czynów zabronionych w latach 2010-2015
6. Wykres nr 6 – Środki wychowawcze orzekane wobec nieletnich

Wykaz powołanych badań empirycznych

1. **Badania empiryczne M. Korcyl-Wolskiej** zamieszczone (w:) M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce*, Kraków 2001, s. 101-356, dotyczące przebiegu całego postępowania w sprawach nieletnich, w tym postępowania odwoławczego, przeprowadzone dwukrotnie, tj. w latach 1986-1987 obejmujące sprawy 174 nieletnich z II połowy 1985 r. zakończone prawomocnie w okresie prowadzenia badań oraz w 1998 r. obejmujące sprawy 291 nieletnich rozpoznane w 1997 r. zakończone prawomocnie w okresie prowadzenia badań, przeprowadzone w sześciu sądach rejonowych:
 - w Sądzie Rejonowym dla Krakowa-Śródmieścia w Krakowie - w Wydziale III Rodzinnym i Nieletnich,
 - w Sądzie Rejonowym dla Krakowa-Nowej Huty w Krakowie - w Wydziale III Rodzinnym i Nieletnich,
 - w Sądzie Rejonowym dla Krakowa-Podgórze w Krakowie - w Wydziale III Rodzinnym i Nieletnich,
 - w Sądzie Rejonowym dla Krakowa-Krowodrzy w Krakowie - w Wydziale III Rodzinnym i Nieletnich,
 - w Sądzie Rejonowym w Kielcach – w Wydziale III Rodzinnym i Nieletnich,
 - w Sądzie Rejonowym w Katowicach – w Wydziale V Rodzinnym i Nieletnich oraz w Wydziale VI Rodzinnym i Nieletnich – w badaniach na próbie z II połowy 1985 r. – w Wydziale VI i VII Rodzinnym.

Szerzej na temat charakterystyki badań (w:) M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce*, Kraków 2001, s. 74-99.

2. **Badania empiryczne B. Czarneckiej-Działuk** zamieszczone (w:) B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni sprawcy czynów karalnych przed sądem rodzinnym, Zagadnienia procesowe*, Warszawa 1993, s. 124-167, dotyczące przebiegu postępowania wyjaśniającego oraz postępowania rozpoznawczego w sprawach nieletnich

przeprowadzone w lipcu i sierpniu 1988 r. na próbie spraw 153 nieletnich rozpoznanych w 1987 r. w trzech warszawskich sądach rejonowych:

- w Sądzie Rejonowym dla miasta Warszawy – w czterech Wydziałach Rodzinnych i Nieletnich – dla Śródmieścia, Ochoty, Woli i Żoliborza,
- w Sądzie Rejonowym dla Warszawy Pragi – w dwóch Wydziałach Rodzinnych i Nieletnich – dla Pragi Północ oraz Pragi Południe,
- w Sądzie Rejonowym dla Warszawy Mokotowa – w dwóch Wydziałach Rodzinnych i Nieletnich – dla Mokotowa oraz Ursynowa i Piaseczna).

Szerzej na temat charakterystyki badań (w:) B. Czarnecka-Działuk, *Nieletni sprawcy czynów karalnych przed sądem rodzinnym, Zagadnienia procesowe*, Warszawa 1993, s. 121-124.

3. **Badania empiryczne A. Mudreckiego** zamieszczone (w:) A. Mudrecki, *Prawo nieletniego do rzetelnego procesu przed sądami rodzinnymi*, Opole 2008, s. 113-154, dotyczące przestrzegania praw nieletnich w postępowaniu przed policją, a następnie przed sądami w świetle standardów międzynarodowych i prawa wewnętrznego przeprowadzone na przełomie lat 1999/2000 na próbie obejmującej akta spraw 132 nieletnich rozpoznanych w 1999 r. w dwóch sądach rejonowych Okręgu Opolskiego:
 - w Sądzie Rejonowym w Opolu - w Wydziale III Rodzinnym i Nieletnich,
 - w Sądzie Rejonowym w Brzegu - w Wydziale III Rodzinnym i Nieletnich.

Szerzej na temat charakterystyki badań (w:) A. Mudrecki, *Prawo nieletniego do rzetelnego procesu przed sądami rodzinnymi*, Opole 2008, s. 109-113.

4. **Badania empiryczne W. Jasińskiego, A. Pietryki i wolontariuszy Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka** zamieszczone (w:) W. Jasiński, A. Pietryka, *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich w świetle badań aktowych* (w:) M. Szwast, K. Wiśniewska, M. Wolny (red.), *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2014., s. 68-99, dotyczące spełnienia standardów rzetelnego postępowania w sprawach nieletnich w zakresie zapewnienia nieletnim podczas czynności niecierpiących zwłoki, w postępowaniu wyjaśniającym i rozpoznawczym: prawa do informacji o prawach i obowiązkach, prawa do obrony w zakresie dostępu do akt sprawy, inicjowania i uczestnictwa w czynnościach procesowych oraz zaskarżania rozstrzygnięć procesowych, możliwości korzystania przez nieletniego z pomocy obrońcy, terminu rozpoznania sprawy oraz jawności postępowania,

przeprowadzone od sierpnia do listopada 2013 r. na próbie obejmującej 105 postępowań w sprawach nieletnich toczących się w siedmiu sądach rejonowych w Polsce:

- w Sądzie Rejonowym dla Miasta Stołecznego Warszawy w Warszawie,
- w Sądzie Rejonowym dla Łodzi – Śródmieścia w Łodzi,
- w Sądzie Rejonowym dla Wrocławia-Śródmieścia we Wrocławiu,
- w Sądzie Rejonowym Poznań-Grunwald i Jeżyce w Poznaniu,
- w Sądzie Rejonowym Gdańsk-Południe w Gdańsku,
- w Sądzie Rejonowym w Gdyni,
- w Sądzie Rejonowym w Białymstoku.

W każdym sądzie badaniu poddano 15 losowo wybranych spraw.

Szerzej na temat charakterystyki badań (w:) W. Jasiński, A. Pietryka, *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich w świetle badań aktowych* (w:) M. Szwast, K. Wiśniewska, M. Wolny (red.), *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2014., s. 57-67.

5. **Badania empiryczne M. Mączyńskiej** zamieszczone (w:) M. Mączyńska, *Problemy traktowania nieletnich w prawie polskim. Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r., a projekt ustawy Prawo nieletnich-zagadnienia materialno-prawne* (praca magisterska), Kraków 2008 r., s. 10-15, praca dostępna w Internecie: <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/962>, dostęp: 12 stycznia 2017 r., dotyczące wybranych problemów postępowania z nieletnimi przeprowadzone w lutym 2008 r. na próbie obejmującej 249 spraw przeprowadzonych w latach 2004-2007 wobec 345 nieletnich w dwóch sądach rejonowych:

- w Sądzie Rejonowym w Miechowie - 119 spraw prowadzonych wobec 166 nieletnich,
- w Sądzie Rejonowym dla Krakowa – Nowej Huty - 130 spraw prowadzonych wobec 179 nieletnich.

Szerzej na temat charakterystyki badań (w:) M. Mączyńska, *Problemy traktowania nieletnich w prawie polskim. Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r., a projekt ustawy Prawo nieletnich-zagadnienia materialno-prawne* (praca magisterska), Kraków 2008 r., s. 10-11, praca dostępna w Internecie: <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/962>, dostęp: 12 stycznia 2017 r.

6. **Badania empiryczne W. Kłausa** prowadzone pod kierunkiem naukowym I. Rzeplińskiej zamieszczone (w:) W. Klaus, *Dziecko przed sądem, Wymiar sprawiedliwości wobec*

przestępczości młodszych nieletnich, Warszawa 2012, s. 147-315, dotyczące nieletnich przeprowadzone w latach 2001-2004 na próbie obejmującej 199 spraw prowadzonych wobec 307 nieletnich poniżej 13. roku życia we wszystkich wydziałach rodzinnych i nieletnich sądów rejonowych leżących na terenie Sądu Okręgowego w Warszawie Szerzej na temat charakterystyki badań (w:) W. Klaus, *Dziecko przed sądem, Wymiar sprawiedliwości wobec przestępczości młodszych nieletnich*, Warszawa 2012, s. 97-100.

7. **Badania empiryczne B. Czarneckiej-Działuk i K. Drapały** zamieszczone (w:) B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji jako podstawa działań podejmowanych wobec nieletnich przez sądy rodzinne*, Pr. w Dział. Sprawy karne 2015, t. 22, s. 251-275, dotyczące przejawów demoralizacji przeprowadzone na próbie obejmującej akta 282 spraw w związku z demoralizacją rozpoznanych w 2013 r. prowadzonych wobec 342 nieletnich w wybranych sądach.

Szerzej na temat charakterystyki badań (w:) B. Czarnecka-Działuk, K. Drapała, *Przejawy demoralizacji jako podstawa działań podejmowanych wobec nieletnich przez sądy rodzinne*, Pr. w Dział. Sprawy karne 2015, t. 22, s. 250-251.

8. **Badania ankietowe E. Skrętowicza i P. Strzelca** zamieszczone (w:) E. Skrętowicz, P. Strzelec, *Wyniki badań ankietowych w Sądach Rodzinnych i Rodzinnych Ośrodkach Diagnostyczno-Konsultacyjnych* (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Lublin 2001, s. 103-109, dotyczące wybranych problemów postępowania z nieletnimi przeprowadzone w latach 1999-2000 na próbie obejmującej 233 sędziów i 219 pracowników RODK we wszystkich Sądach Rodzinnych oraz we wszystkich Rodzinnych Ośrodkach Diagnostyczno – Konsultacyjnych (dalej RODK) funkcjonujących w Polsce w okresie badań.

Szerzej na temat charakterystyki badań (w:) E. Skrętowicz, P. Strzelec, *Wyniki badań ankietowych w Sądach Rodzinnych i Rodzinnych Ośrodkach Diagnostyczno-Konsultacyjnych* (w:) T. Bojarski, E. Skrętowicz (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Lublin 2001, s. 103-104.

9. **Ustalenia badawcze M. Maraszek** zamieszczone (w:) M. Maraszek, *Dolna granica wieku odpowiedzialności karnej w prawie polskim*, Warszawa 2012, s. 96-120, dotyczące

granicy nieletniości w innych państwach. Szerzej (w:) M. Maraszek, *Dolna granica wieku odpowiedzialności karnej w prawie polskim*, Warszawa 2012, s. 96-120.

Statystyki

1. Sprawozdania MS-S1 w sprawach cywilnych za 2015 r. pozyskane przez autorkę pracy ze wszystkich sądów okręgowych w Polsce (ze stron internetowych sądów lub na wnioski złożony do prezesów sądów)
2. Statystyka Sądowa. Sprawy nieletnich. Prawomocne orzeczenia w latach 2010-2014. I instancja w latach 2011-2015. Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2016
3. Mały Rocznik Statystyczny Polski 2016, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2016
4. Biuro Prewencji i Ruchu Drogowego KGP, Wydział Prewencji, Informacja dotycząca stanu zagrożenia przestępczością nieletnich w Polsce w 2015 r., 10 lutego 2016 r.
5. Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych. Rewizja dziesiąta. ICD-10. Tom I, Wydanie 2008, Centrum Systemów Informacyjnych Ochrony Zdrowia 2012
6. Statystyki zamieszczone (w:) W. Klaus, *Dziecko przed sądem. Wymiar sprawiedliwości wobec przestępczości młodszych nieletnich*, Warszawa 2012, s. 89-191, dotyczące „przestępczości nieletnich”
7. Statystyki policji zamieszczone (w:) B. Kowalska-Ehrlich, *Przestępczość i postępowanie z nieletnimi w Polsce* (w:) P. Kobes (red.), *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich – obecny stan prawny i perspektywy*, Legnica 2014, s. 9-13, dotyczące „przestępczości nieletnich”

Strony internetowe

1. www.adwokatura.pl – strona internetowa Adwokatury Polskiej
2. www.bip.ms.gov.pl – strona internetowa Biuletyn Informacji Publicznej Ministerstwa Sprawiedliwości
3. www.brpd.gov.pl – strona internetowa Rzecznika Praw Dziecka
4. www.eur-lex.europa.eu – strona internetowa EUR-Lex Baza aktów prawnych Unii Europejskiej
5. www.hudoc.echr.coe.int – strona internetowa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka – baza orzecznictwa
6. www.iph.krakow.pl – strona internetowa Izby Przemysłowo-Handlowej w Krakowie
7. www.krs.pl – strona internetowa Krajowej Rady Sądownictwa

8. www.kurator.webd.pl – strona internetowa Krajowego Stowarzyszenia Zawodowych Kuratorów Sądowych
9. www.legislacja.rcl.gov.pl – strona internetowa Biuletyn Informacji Publicznej Rządowego Centrum Legislacji
10. www.libr.sejm.gov.pl – strona internetowa prowadzona przez Bibliotekę Sejmową
11. www.ms.gov.pl – strona internetowa Ministerstwa Sprawiedliwości
12. www.orka.sejm.gov.pl – strona internetowa prowadzona przez Sejm Rzeczypospolitej Polskiej
13. www.orzeczenia.ms.gov.pl – strona internetowa Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych
14. www.programy.hfhr.pl – strona internetowa Programy Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka
15. www.pwsz.legnica.edu.pl – strona internetowa Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy
16. www.radalegisacyjna.gov.pl – strona internetowa Rady Legislacyjnej
17. www.repozytorium.ka.edu.pl – strona internetowa Repozytorium Instytucjonalne Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
18. www.rpo.gov.pl – strona internetowa Rzecznika Praw Obywatelskich
19. www.savethechildren.org – strona internetowa organizacji non-profit Save the Children
20. www.senat.gov.pl – strona internetowa Senatu Rzeczypospolitej Polskiej
21. www.slideplayer.pl – strona internetowa serwisu Slideplayer z prezentacjami online
22. www.treaties.un.org – strona internetowa Organizacji Narodów Zjednoczonych dotycząca zbiorów umów międzynarodowych i innych dokumentów - UN Treaty Collection
23. www.un.org – strona internetowa Organizacji Narodów Zjednoczonych

Orzecznictwo

Orzecznictwo ETPC

1. Wyrok ETPC z dnia 1 marca 2016 r. wydany w sprawie K.J. przeciwko Polsce (skarga nr 30813/14), <http://hudoc.echr.coe.int/>
2. Wyrok ETPC z dnia 30 czerwca 2015 r. wydany w sprawie Grabowski przeciwko Polsce (skarga nr 57722/12), <http://hudoc.echr.coe.int/>
3. Wyrok ETPC z dnia 3 października 2014 r. wydany w sprawie Jeunesse przeciwko Holandii (skarga nr 12738/10), <http://hudoc.echr.coe.int/>

4. Wyrok ETPC z dnia 16 września 2014 r. wydany w sprawie P.F. przeciwko Polsce (skarga nr 2210/12), <http://hudoc.echr.coe.int/>
5. Wyrok ETPC z dnia 28 stycznia 2014 r. wydany w sprawie O’Keeffe przeciwko Irlandii (skarga nr 35810/09), <http://hudoc.echr.coe.int/>
6. Wyrok ETPC z dnia 21 stycznia 2014 r. wydany w sprawie Zhou przeciwko Włochom (skarga nr 33773/11), <http://hudoc.echr.coe.int/>
7. Wyrok ETPC z dnia 26 listopada 2013 r. wydany w sprawie X. przeciwko Łotwie (skarga nr 27853/09), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
8. Decyzja ETPC z dnia 18 czerwca 2013 r. wydana w sprawie S. Povse i D. Povse przeciwko Austrii (skarga nr 3890/11), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
9. Wyrok ETPC z dnia 7 marca 2013 r. wydany w sprawie Raw i inni przeciwko Francji (skarga nr 10131/11), <http://hudoc.echr.coe.int/>
10. Wyrok ETPC z dnia 10 lipca 2012 r. wydany w sprawie B. przeciwko Belgii (skarga nr 4320/11), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
11. Wyrok ETPC z dnia 3 maja 2012 roku wydany w sprawie Uyanik przeciwko Turcji (skarga nr 60328/09), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
12. Wyrok ETPC z dnia 10 kwietnia 2012 r. wydany w sprawie K.A.B. przeciwko Hiszpanii (skarga nr 59819/08), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
13. Wyrok ETPC z dnia 19 stycznia 2012 r. wydany w sprawie Popov przeciwko Francji (skargi nr 39472/07 i 39474/07), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
14. Wyrok ETPC z dnia 5 kwietnia 2011 r. wydany w sprawie Kijowski przeciwko Polsce (skarga nr 33829/07), <http://hudoc.echr.coe.int/>
15. Wyrok ETPC z dnia 1 lutego 2011 r. wydany w sprawie Karoussiotis przeciwko Portugalii (skarga nr 23205/08), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
16. Wyrok ETPC z dnia 25 stycznia 2011 r. wydany w sprawie Płaza przeciwko Polsce (skarga nr 18830/07), <http://hudoc.echr.coe.int/>
17. Wyrok ETPC z dnia 6 lipca 2010 r. wydany w sprawie Neulinger i Shuruk przeciwko Szwajcarii (skarga nr 41615/07), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
18. Wyrok ETPC z dnia 20 kwietnia 2010 r. wydany w sprawie Z. przeciwko Polsce (skarga nr 34694/06), <http://hudoc.echr.coe.int/>
19. Wyrok ETPC z dnia 2 marca 2010 r. wydany w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce (skarga nr 54729/00),
ms.gov.pl/pl/orzeczenia-etpcz/download,262,0.html, <http://hudoc.echr.coe.int/>
20. Wyrok ETPC z dnia 22 września 2009 r. wydany w sprawie Stochlak przeciwko Polsce (skarga nr 38273/02), <http://hudoc.echr.coe.int/>
21. Wyrok ETPC z dnia 27 listopada 2008 r. wydany w sprawie Salduz przeciwko Turcji (skarga nr 36391/02), <http://hudoc.echr.coe.int/>

22. Wyrok ETPC z dnia 30 czerwca 2008 r. wydany w sprawie Gäfgen przeciwko Niemcom (skarga nr 22978/05), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
23. Wyrok ETPC z dnia 28 czerwca 2007 r. wydany w sprawie Harutyunyan przeciwko Armenii (skarga nr 36549/03), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
24. Wyrok ETPC z dnia 18 października 2006 r. wydany w sprawie Hermi przeciwko Włochom (skarga nr 18114/02), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
25. Wyrok ETPC z dnia 17 października 2006 r. wydany w sprawie Okkali przeciwko Turcji (skarga nr 52067/99), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
26. Wyrok ETPC z dnia 18 maja 2006 r. wydany w sprawie Różański przeciwko Polsce (skarga nr 55339/00), <http://hudoc.echr.coe.int/>
27. Wyrok ETPC z dnia 1 grudnia 2005 r. wydany w sprawie Tuquabo-Tekle i Inni przeciwko Holandii (skarga nr 60665/00), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
28. Wyrok ETPC z dnia 6 września 2005 r. wydany w sprawie Siemianowski przeciwko Polsce (skarga nr 45972/99), <http://hudoc.echr.coe.int/>
29. Wyrok ETPC z dnia 23 czerwca 2005 r. wydany w sprawie Zawadka przeciwko Polsce (skarga nr 48542/99), <http://hudoc.echr.coe.int/>
30. Wyrok ETPC z dnia 8 lipca 2003 r. wydany w sprawie Sahin przeciwko Niemcom (skarga nr 30943/96), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
31. Wyrok ETPC z dnia 26 czerwca 2003 r. wydany w sprawie Maire przeciwko Portugalii (skarga nr 48206/99), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
32. Wyrok ETPC z dnia 16 lipca 2002 r. wydany w sprawie P., C. i S. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (skarga nr 56547/00), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
33. Wyrok ETPC z dnia 26 lutego 2002 r. wydany w sprawie Fretté przeciwko Francji (skarga nr 36515/97), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
34. Wyrok ETPC z dnia 22 lutego 2001 r. wydany w sprawie Szeloch przeciwko Polsce (skarga nr 33079/96), <http://hudoc.echr.coe.int/>
35. Wyrok ETPC z dnia 19 września 2000 r. wydany w sprawie Gnahoré przeciwko Francji (skarga nr 40031/98), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
36. Wyrok ETPC z dnia 13 lipca 2000 r. wydany w sprawie Scozzari i Giunta przeciwko Włochom (skargi nr 39221/98 i 41963/98), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
37. Wyrok ETPC z dnia 27 czerwca 2000 r. wydany w sprawie Nuutinen przeciwko Finlandii (skarga nr 32842/96), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
38. Wyrok ETPC z dnia 25 stycznia 2000 r. wydany w sprawie Ignaccolo-Zenide przeciwko Rumunii (skarga nr 31679/96), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)

39. Wyroki ETPC z dnia 16 grudnia 1999 r. wydane w sprawie T oraz V przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (skargi nr 24724/94 i 24888/94), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
40. Decyzja ETPC z dnia 29 czerwca 1999 r. wydana w sprawie Jorgen Olof Nylund przeciwko Finlandii (skarga nr 27110/95), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
41. Wyrok ETPC z dnia 22 kwietnia 1997 r. wydany w sprawie X., Y. i Z. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (skarga nr 21830/93), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
42. Wyrok ETPC z dnia 23 września 1994 r. wydany w sprawie Hokannen przeciwko Finlandii (skarga nr 19823/92), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
43. Wyrok ETPC z dnia 23 lutego 1994 r. wydany w sprawie Stanford przeciwko Wielkiej Brytanii (skarga nr 16757/90), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)
44. Decyzja ETPC z dnia 14 grudnia 1979 r. wydana w sprawie X przeciwko Szwajcarii (skarga nr 8500/79), <http://hudoc.echr.coe.int/>, (tłumaczenie własne)

Wyroki ETS

1. Wyrok ETS z dnia 12 listopada 1969 r. wydany w sprawie Stauder przeciwko miastu Ulm, C-29/69, <http://eur-lex.europa.eu>, (tłumaczenie własne)

Wyroki TK

1. Wyrok TK z dnia 29 czerwca 2016 r., SK 24/15, Dz. U., poz. 1246
2. Wyrok TK z dnia 28 października 2015 r., U 6/13, Dz. U. poz. 1796, OTK ZU z 2015 r., z. 9A, poz. 154, LEX nr 1821116
3. Wyrok TK z dnia 21 stycznia 2014 r., SK 5/12, Dz. U. poz. 135
4. Wyrok TK z dnia 26 listopada 2013 r., P 33/12, Dz. U. poz. 1439
5. Wyrok TK z dnia 11 października 2011 r., K 16/10, Dz. U. Nr 240, poz. 1436
6. Wyrok TK z dnia 16 lipca 2007 r., SK 61/06, Dz. U. Nr 134, poz. 947
7. Wyrok TK z dnia 17 kwietnia 2007 r., SK 20/05, Dz. U. Nr 71, poz. 481
8. Wyrok TK z dnia 28 kwietnia 2003 r., K 18/02, Dz. U. Nr 83, poz. 772

Uchwały SN

1. Uchwała SN połączonych izb - Izby Cywilnej oraz Pracy i Ubezpieczeń Społecznych z dnia 22 listopada 2011 r. III CZP 38/11, OSNC 2012, nr 5, poz.56, LEX nr 1027055

2. Uchwała SN z dnia 24 lutego 2011 r., III CZP 137/10, OSNC 2011, nr 11, poz. 119, M. Prawn. 2011, nr 20, 1101-1104, LEX nr 707481
3. Uchwała składu siedmiu sędziów SN z dnia 8 marca 2006 r., III CZP 98/05, OSNC 2006, nr 10, poz. 158, LEX nr 172365
4. Uchwała SN z dnia 24 maja 2005 r., I KZP 12/05, OSNKW 2005, nr 7-8, poz. 58, Prok. i Pr.-wkł. 2005 nr 10, s. 14, Wokanda 2006, nr 1, s. 13, Biul. SN 2005 nr 5, poz. 15, LEX nr 148684
5. Uchwała składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 12 czerwca 1992 r., III CZP 48/92, OSNC 1992, nr 10, poz. 179, LEX nr 3775
6. Uchwała SN z dnia 2 października 1991 r., III CZP 92/91, OSNCP 1992, nr 4, poz. 58, LEX nr 3705
7. Uchwała pełnego składu SN z dnia 16 grudnia 1987 r., III CZP 91/86, OSNC 1988, nr 4, poz. 42, M.P. z 1988 r. Nr 6, poz. 60, LEX nr 3342
8. Uchwała składu siedmiu sędziów SN z dnia 18 czerwca 1985 r., VI KZP 8/85, OSNKW 1985, nr 11-12, poz. 86, LEX nr 20077
9. Uchwała składu siedmiu sędziów SN z dnia 24 kwietnia 1985 r., VI KZP 1/85, OSNKW 1985, nr 7-8, poz. 52, OSNPG 1985, nr 6, poz. 91, OSPiKA 1985, z. 9, poz. 172, LEX nr 20047 z częściowo krytyczną glosą M.J. Lubelskiego, PiP 1987, z. 3, s. 145-147 oraz z glosą krytyczną S. Zimocha, NP 1986, nr 2, s. 128
10. Uchwała składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 20 lutego 1985 r., III CZP 72/84, OSNC 1985, nr 10, poz. 146, LEX nr 3077
11. Uchwała składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 21 listopada 1984 r., III CZP 47/84, OSNC 1985, nr 5-6, poz. 64, LEX nr 3045
12. Uchwała SN z dnia 5 września 1984 r., III CZP 52/84, OSNC 1984, nr 4, poz. 42, LEX nr 3035
13. Uchwała składu siedmiu sędziów SN - zasada prawna z dnia 19 czerwca 1984 r., III CZP 19/84, OSNC 1985, nr 2-3, poz. 19, LEX nr 3020
14. Uchwała SN z dnia 23 stycznia 1980 r., VI KZP 19/79, OSNKW 1980, nr 1-2, poz. 16, LEX nr 19599
15. Uchwała SN z dnia 27 czerwca 1979 r., VI KZP 7/79, OSNKW 1979, nr 9, poz. 87, LEX nr 19550
16. Uchwała składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 16 czerwca 1977 r., VII KZP 11/77, OSNKW 1977, nr 7-8, poz. 68, LEX nr 19272
17. Uchwała całej izby SN z dnia 9 czerwca 1976 r., III CZP 46/75, OSNC 1976, nr 9, poz. 184, LEX nr 1966
18. Uchwała pełnego składu SN z dnia 15 lipca 1974 r., Kw Pr 2/1974, OSNC 1974, nr 12, poz. 203, LEX nr 1730

19. Uchwała pełnego składu SN z dnia 18 marca 1968 r., III CZP 70/66, OSNC 1968, nr 5, poz. 77, LEX nr 657
20. Uchwała pełnego składu SN z dnia 6 grudnia 1952 r., CPrez 166/52, OSNCK 1953, nr 2, poz. 31, LEX nr 117146
21. Uchwała składu siedmiu sędziów SN – zasada prawna z dnia 9 sierpnia 1952 r., C 1188/51, OSNCK 1953, nr 2, poz. 32, PiP 1953, z. 1, poz. 129, LEX nr 117148
22. Uchwała pełnego składu SN z dnia 26 kwietnia 1952 r., C 798/51, OSN(C) 1952, nr 1, poz. 1, PiP 1952, z. 7, poz. 113, LEX nr 160049
23. Uchwała składu siedmiu sędziów SN– zasada prawna z dnia 30 października 1948 r., C 399/48, OSN(C) 1948, nr 3, poz. 63, PiP 1949, z. 1, poz. 125, LEX nr 160901
24. Zasada prawna wyrażona przez SN – ZO 56/38, OSNW 191/36.

Wyroki SN

1. Wyrok SN z dnia 11 lutego 2016 r., V CSK 302/15, LEX nr 2023169
2. Wyrok SN z dnia 9 grudnia 2015 r., IV KK 390/15, LEX nr 1932247
3. Wyrok SN z dnia 29 października 2015 r., IV KK 209/15, LEX nr 1929134
4. Wyrok SN z dnia 3 września 2015 r., V KK 249/15, KZS 2015 z. 11, poz. 27, LEX nr 1784536
5. Wyrok SN z dnia 17 czerwca 2015 r., V KK 178/15, LEX nr 1733693
6. Wyrok SN z dnia 17 czerwca 2014 r., II KK 24/14, Prok. i Pr.-wkł. 2014, nr 10, s. 3, KZS 2015 z. 10, s.15, LEX nr 1483950
7. Wyrok SN z dnia 26 lutego 2014 r., III KK 12/14, LEX nr 1430909
8. Wyrok SN z dnia 4 kwietnia 2013 r., IV KK 77/14, Biul. PK 2014 nr 4, poz. 11, LEX nr 1454010
9. Wyrok SN z dnia 24 maja 2012 r., V KK 49/12, LEX nr 1165293
10. Wyrok SN z dnia 20 października 2011 r., V KK 251/11, OSNwSK 2011, nr 1, poz. 1905, LEX nr 1144501
11. Wyrok SN z dnia 12 października 2011 r., III KK 180/11, OSNwSK 2011, nr 1, poz. 1817, LEX nr 1143972
12. Wyrok SN z dnia 21 września 2011 r., III KK 234/11, LEX nr 1044026
13. Wyrok SN z dnia 12 stycznia 2011 r., III KK 260/10, LEX nr 736753
14. Wyrok SN z dnia 25 listopada 2010 r., V KK 353/10, Biul. PK 2010, nr 9, s. 21, LEX nr 653869
15. Wyrok SN z dnia 12 października 2010 r., II KK 86/10, LEX nr 619614

16. Wyrok SN z dnia 29 września 2009 r., III KK 105/09, OSNKW 2009, nr 12, poz. 106, Biul. PK 2009, nr 9, s. 8-9, Biul. SN 2009, nr 12, s. 16, OSP 2010, nr 6, poz. 65, LEX nr 529596 z aprobowaną glosą M. Korniak (LEX, el 2010) i częściowo krytycznymi glosami A. Zolla (OSP 2010 nr 6, poz. 65) oraz M. Maraszek (LEX/el 2011)
17. Wyrok SN z dnia 3 września 2009 r., V KK 233/09, LEX nr 519598
18. Wyrok SN z dnia 22 kwietnia 2009 r., III KK 21/09, LEX nr 503249
19. Wyrok SN z dnia 9 marca 2009 r., II KK 32/09, LEX nr 491308
20. Wyrok SN z dnia 18 lutego 2009 r., III KK 334/08, LEX nr 491248
21. Wyrok SN z dnia 21 października 2008 r., IV KK 311/08, LEX nr 469188
22. Wyrok SN z dnia 21 października 2008 r., IV KK 308/08, LEX nr 491421
23. Wyrok SN z dnia 26 czerwca 2008 r., V KK 126/08, LEX nr 438429
24. Wyrok SN z dnia 14 grudnia 2007 r., IV KK 285/07, LEX nr 353349
25. Wyrok SN z dnia 25 lipca 2007 r., V KK 210/07, LEX nr 299211
26. Wyrok SN z dnia 29 listopada 2006 r., IV KK 425/06, OSNwSK 2006, nr 1, poz. 2285, LEX nr 324625
27. Wyrok SN z dnia 22 listopada 2006 r., V KK 375/06, OSNwSK 2006, nr 1, poz. 2225, LEX nr 295455
28. Wyrok SN z dnia 1 czerwca 2006 r., V KK 158/06, LEX nr 188369
29. Wyrok SN z dnia 1 czerwca 2006 r., V KK 141/06, LEX nr 186964
30. Wyrok SN z dnia 2 lutego 2006 r., III KK 354/05, LEX nr 176056
31. Wyrok SN z dnia 4 stycznia 2006 r., III KK 83/05, OSNwSK 2006, nr 1, poz. 24, Prok. i Pr.-wkł. 2006, nr 6, poz. 3, LEX nr 181030
32. Wyrok SN z dnia 13 kwietnia 2005 r., V KK 46/05, LEX nr 149625
33. Wyrok SN z dnia 15 lutego 2005 r., III KK 354/04, LEX nr 146284
34. Wyrok SN z dnia 17 listopada 2004 r., II PK 67/04, LEX nr 150091
35. Wyrok SN z dnia 3 listopada 2004 r., II KK 266/04, LEX nr 137488
36. Wyrok SN z dnia 12 listopada 2003 r., III KK 416/02, LEX nr 82308
37. Wyrok SN z dnia 19 grudnia 2002 r., III KK 449/02, LEX nr 74425
38. Wyrok SN z dnia 29 października 2002 r., III KK 352/02, LEX nr 56866
39. Wyrok SN z dnia 9 października 2002 r., III KKN 563/00, Prok. i Pr. – wkł. 2003, nr 3, s. 24, LEX nr 55549
40. Wyrok SN z dnia 13 czerwca 2002 r., V KKN 275/01, OSNKW 2002, nr 9-10, poz. 79, Biul. SN 2002, nr 9, poz. 24, LEX nr 54960 z glosą częściowo krytyczną P. Góreckiego, Prok. i Pr. 2004, nr 7-8, s. 169-177

41. Wyrok SN z dnia 7 maja 2002 r., II KKN 472/99, Prok. i Pr.-wkł. 2002, nr 12, poz. 16, LEX nr 54392
42. Wyrok SN z dnia 10 sierpnia 2000 r., III KKN 287/2000, OSNKW 2000, nr 9-10, poz. 86
43. Wyrok SN z dnia 8 czerwca 2000 r., V CKN 1237/00, niepubl., LEX nr 52389
44. Wyrok SN z dnia 3 września 1998 r., V KKN 326/98, Prok. i Pr. 1999, nr 5, poz. 17, LEX nr 36051
45. Wyrok SN z dnia 3 września 1998 r., V KKN 301/98, Prok. i Pr. – wkł. 1999, nr 5, poz. 18, LEX nr 36052
46. Wyrok SN z dnia 9 lipca 1997 r., V KKN 217/97, Prok. i Pr.-wkł. 1998, nr 1, s. 19, LEX nr 31461
47. Wyrok SN z dnia 12 czerwca 1997 r., IV KKN 82/97, Prok i Pr.-wkł. 1997, nr 11, poz. 8, LEX nr 518152
48. Wyrok SN z dnia 11 stycznia 1989 r., V KRN 268/88, OSNPG 1989, nr 8, poz. 97, LEX nr 17968
49. Wyrok SN z dnia 19 czerwca 1987 r., IV KR 197/87, OSNKW 1987, nr 11-12, poz. 109, LEX nr 20256
50. Wyrok SN z dnia 20 czerwca 1986 r., III KR 154/86, OSNPG 1987, nr 4, poz. 50, LEX nr 17768
51. Wyrok SN z dnia 24 czerwca 1985 r., I KR 153/85, OSNPG 1986, nr 3, poz. 42, LEX nr 17666
52. Wyrok SN z dnia 15 listopada 1984 r., II KR 248/84, OSNKW 1985, nr 7-8, poz. 61, LEX nr 20054
53. Wyrok SN z dnia 18 września 1984 r., III KR 237/84, OSNPG 1985, nr 2, poz. 29, LEX nr 17574
54. Wyrok SN z dnia 10 lipca 1984 r., V KRN 173/83, OSNPG 1984, nr 3, poz. 21, LEX nr 17510
55. Wyrok SN z dnia 20 maja 1984 r., I KR 102/84, OSNPG Nr 12, poz. 112, LEX nr 17557
56. Wyrok SN z dnia 23 marca 1984 r., IV KR 60/84, OSNPG 1984, nr 11, poz. 106, LEX nr 17554
57. Wyrok SN z dnia 10 sierpnia 1983 r., V KRN 173/83, OSNPG 1984, nr 3, poz. 21, LEX nr 17510
58. Wyrok SN z dnia 31 maja 1983 r., IV KR 105/83, OSNPG 1983, nr 10, poz. 99, LEX nr 17494
59. Wyrok SN z dnia 11 maja 1983 r., V KRN 83/83, OSNPG 1983, nr 10, poz. 102, LEX nr 17496
60. Wyrok SN z dnia 29 kwietnia 1982 r., III KR 72/82, OSNPG 1982, nr 8, poz. 122, LEX nr 17423

61. Wyrok SN z dnia 10 maja 1979 r., I KR 47/79, OSNPG 1979, nr 12, poz. 173, LEX nr 17152
62. Wyrok SN z dnia 14 marca 1974 r., II KR 239/73, OSNKW 1974, nr 7-8, poz. 144, LEX nr 18817
63. Wyrok SN z dnia 21 lutego 1974 r., II KRN 4/74, OSNKW 1974, nr 6, poz. 114, LEX nr 22409
64. Wyrok SN z dnia 10 lipca 1972 r., I KR 125/72, OSNKW 1972, nr 12, poz. 196, LEX nr 18517
65. Wyrok SN z dnia 29 października 1971 r., II KR 200/71, OSNKW 1972, nr 2, poz. 31, LEX nr 18364
66. Wyrok SN z dnia 3 lutego 1925 r., K 476/24, OSP 1925, nr 1, poz. 190, LEX nr 517249

Postanowienia SN

1. Postanowienie SN z dnia 2 lutego 2016 r., IV KK 337/15, OSNKW 2016 nr 3, poz. 21; Biul. SN 2016 nr 3, poz. 14; KZS 2016 z. 3, poz. 19 Prok. i Pr.-wkł. 2016, nr 5, s. 11, LEX nr 1976250 z aprobowaną glosą K. Postulskiego, LEX/el. 2016
2. Postanowienie SN z dnia 14 stycznia 2016 r., IV KK 419/15, LEX nr 1962548
3. Postanowienie SN z dnia 18 grudnia 2012 r., III KK 289/12, LEX nr 1232290
4. Postanowienie SN z dnia 20 października 2010 r., III CZP 72/10, OSNC 2011, nr 5, poz. 60, LEX nr 786940
5. Postanowienie SN z dnia 23 marca 2010 r., II KK 311/09, OSNwSK 2010, nr 1, poz. 629, LEX nr 843163
6. Postanowienie SN z dnia 8 stycznia 2010 r., III KK 186/09, LEX nr 560588
7. Postanowienie SN z dnia 22 listopada 2006 r., V KK 219/06, LEX nr 202277
8. Postanowienie SN z dnia 26 lipca 2005 r., III KK 341/04, LEX 153242
9. Postanowienie SN z dnia 17 lutego 2004 r., II KK 277/02, OSNKW 2004, Nr 4, poz. 44 z glosą częściowo aprobowaną A. Bojańczyka, Palestra 2004, Nr 11-12, s. 265 oraz glosą częściowo aprobowaną A. Murzynowskiego, OSP 2005, Nr 3, s. 175, LEX nr 102909
10. Postanowienie SN z dnia 3 grudnia 2003 r., V KK 99/03, LEX nr 83794
11. Postanowienie SN z dnia 6 czerwca 2003 r., III KKN 413/01, LEX nr 80284
12. Postanowienie SN z dnia 11 kwietnia 2003 r., III CZ 24/03, LEX nr 1635814
13. Postanowienie SN z dnia 23 listopada 2001 r., III KKN 109/99, LEX nr 51578
14. Postanowienie SN z dnia 18 lipca 2001 r., IV KKN 205/01, OSNKW 2001, nr 9-10, poz. 77, Biul. SN 2001 nr 9, poz. 14, LEX nr 48899
15. Postanowienie SN z dnia 10 stycznia 2001 r., I CKN 981/00, LEX nr 52459

16. Postanowienie SN z dnia 12 grudnia 2000 r., V CKN 1805/00, LEX nr 52400
17. Postanowienie SN z dnia 1 grudnia 2000 r., V CKN 1747/00, LEX nr 52467
18. Postanowienie SN z dnia 7 lipca 2000 r., III CKN 796/00, Biul. SN 2000, nr 10, s. 13, LEX nr 51888
19. Postanowienie SN z dnia 2 czerwca 2000 r., II CKN 959/00, LEX nr 51977
20. Postanowienie SN z dnia 16 stycznia 1998 r., II CKN 855/97, OSNC 1998, nr 9, poz. 142, LEX nr 32579
21. Postanowienie SN z dnia 17 lutego 1984 r., IV KZ 18/84, OSNKW 1984, nr 9-10, poz. 105, LEX nr 19978
22. Postanowienie SN z dnia 24 czerwca 1983 r., III KZ 87/83, OSNKW 1983, nr 12, poz. 97, LEX nr 19883
23. Postanowienie SN z dnia 21 listopada 1977 r., Z 34/77, OSNKW 1977, nr 12, poz. 138, LEX nr 19330

Inne orzeczenia SN

1. Orzeczenie SN z dnia 16 listopada 1951 r., C 291/51, OSNCK 1953, nr 1, poz. 18, PiP 1952, z. 4, poz. 672, LEX nr 117082

Wyroki SA

1. Wyrok SA w Katowicach z dnia 20 października 2016 r. II AKa 343/16, KZS 2017, z. 2, poz. 131, LEX nr 2242134
2. Wyrok SA w Lublinie z dnia 14 marca 2013 r., II AKa 10/13, LEX nr 1316229
3. Wyrok SA w Szczecinie z dnia 20 grudnia 2012 r., II AKa 225/12, LEX nr 1240181
4. Wyrok SA we Wrocławiu z dnia 12 grudnia 2012 r., II AKa 315/12, LEX nr 1246962
5. Wyrok SA we Wrocławiu z dnia 6 grudnia 2012 r., II AKa 337/12, LEX nr 1254573
6. Wyrok SA we Wrocławiu z dnia 6 listopada 2012 r., II AKa 311/12, LEX nr 1238670
7. Wyrok SA w Gdańsku z dnia 27 września 2012 r., II AKa 245/12, LEX nr 1246618
8. Wyrok SA w Warszawie z dnia 8 lipca 2011 r., II AKa 132/11, Apel.-W-Wa 2011 nr 3, poz. 14, KZS 2012 z. 2, poz. 45, LEX nr 1109425
9. Wyrok SA w Katowicach z dnia 13 stycznia 2011 r., II AKa 443/10, KZS 2011, nr 5, poz. 114, LEX nr 785463
10. Wyrok SA w Białymstoku z dnia 30 października 2007 r., II AKa 170/07, OSAB 2007 nr 3-4, poz. 56, KZS 2008 z. 2, poz. 53, LEX nr 339387

11. Wyrok SA w Krakowie z dnia 22 czerwca 2006 r., II AKa 89/06, KZS 2006, z. 7-8, poz. 104, Prok. i Pr., - wkł. 2007, nr 1, s. 27, LEX nr 204134
12. Wyrok SA w Katowicach z dnia 2 czerwca 2005 r., II AKa 72/05, Prok. i Pr. 2006, nr 1, poz. 20, LEX nr 165190
13. Wyrok SA w Krakowie z dnia 27 stycznia 2005 r., II AKa 252/04, KZS 2005, z. 3, poz. 37, LEX nr 150429
14. Wyrok SA w Krakowie z dnia 17 czerwca 2004 r., II AKa 121/04, KZS 2004, z. 7-8, poz. 55, Prok. i Pr.-wkł. 2005, nr 4, s.18, LEX nr 138095
15. Wyrok SA w Katowicach z dnia 18 marca 2004 r., II AKa 531/03, KZS 2004, z. 9, poz. 46 i 48, LEX nr 142829
16. Wyrok SA w Warszawie z dnia 25 lutego 2004 r., II AKa 25/04, OSA 2005, z. 2, poz. 13, Prok. i Pr.-wkł. 2005, nr 2, s. 27, KZS 2004, z. 5, poz. 50, LEX nr 121530
17. Wyrok SA w Krakowie z dnia 4 lipca 2002 r., II AKa 163/02, KZS 2002, z. 7-8, poz. 38, LEX nr 57016
18. Wyrok SA w Białymstoku z dnia 6 czerwca 2002 r., II AKa 117/02, OSAB 2002, nr 2-3, poz. 19, KZS 2002, z. 12, poz. 50, LEX nr 74511
19. Wyrok SA w Lublinie z dnia 18 stycznia 2000 r., II AKa 241/99, Prok. i Pr.- wkł. 2000, nr 10, poz. 34, OSA 2000, z. 9, poz. 64, LEX nr 42357
20. Wyrok SA w Warszawie z dnia 1 października 1997 r., II AKa 205/97, Apel.-W-wa 1998, nr 1, poz. 2, LEX nr 32298
21. Wyrok SA w Warszawie z dnia 7 października 1996 r., II AKa 358/95, Apel.-W-wa 1997 nr 2, poz. 8, OSNKW 1974, nr 9, poz. 163, LEX nr 18832
22. Wyrok SA w Krakowie z dnia 11 października 1995 r., II Akr 244/95, Prok. i Pr.-wkł. 1996, nr 5, s. 15, LEX nr 24890
23. Wyrok SA w Krakowie z dnia 9 września 1993 r., II Akr 105/93, KZS 1993, z. 10, poz. 24, LEX nr 27927
24. Wyrok SA w Krakowie z dnia 11 czerwca 1992 r., II Akr 100/92, KZS 1992, z. 3-9, poz. 91, LEX nr 27775

Postanowienia SA

1. Postanowienie SA w Katowicach z dnia 26 sierpnia 2009 r., II AKz 566/09, LEX nr 553816
2. Postanowienie SA w Krakowie z dnia 22 września 2007 r., II AKz 200/07, KZS 2007, z. 5, poz. 49, LEX nr 297307

Wyroki SO

1. Wyrok SO w Świdnicy z dnia 13 września 2013 r., IV Ka 523/13, Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych, <https://orzeczenia.ms.gov.pl>
2. Wyrok SO we Wrocławiu z dnia 18 lipca 2013 r., IV Ka 362/13, Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych, <https://orzeczenia.ms.gov.pl>

Postanowienia SO

1. Postanowienie SO w Kielcach z dnia 28 listopada 2013 r., II Ca 1199/13, Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych, <https://orzeczenia.ms.gov.pl>
2. Postanowienie SO w Słupsku z dnia 20 czerwca 2013 r., IV Cz 350/13, Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych, <https://orzeczenia.ms.gov.pl>

Źródła prawa międzynarodowego

Deklaracje, Pakty i Konwencje ONZ

1. Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r., Dz. U. z 2012 r., poz. 1169
2. Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526
3. Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 18 grudnia 1979 r., Dz. U. z 1982 r. Nr 10, poz. 71
4. Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169
5. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167
6. Deklaracja Praw Dziecka uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ dnia 20 listopada 1959 r., (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych. Warszawa 2015, s. 120-122
7. Deklaracja Praw Dziecka rozszerzona i uzupełniona przez Międzynarodowy Związek Pomocy Dzieciom w 1948 r., (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych. Warszawa 2015, s. 47
8. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka. Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217 A (III) przyjęta i proklamowana w Nowym Jorku dnia 10 grudnia 1948 r., (w:) M. Zubik

- (red.), Wybór dokumentów prawa międzynarodowego dotyczących praw człowieka. Księga jubileuszowa Rzecznika Praw Obywatelskich. Tom II, Warszawa 2008, s. 11-16
9. Karta Narodów Zjednoczonych podpisana w San Francisco dnia 26 czerwca 1945 r., Dz. U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90
 10. Deklaracja Praw Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów dnia 16 listopada 1924 r., (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych. Warszawa 2015, s. 46

Konwencje Rady Europy

1. Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej sporządzona w Stambule dnia 11 maja 2011 r., Dz. U. z 2015 r., poz. 961
2. Europejska konwencja o wykonywaniu praw dzieci, sporządzona w Strasburgu dnia 25 stycznia 1996 r., Dz. U. z 2000 r. Nr 107, poz. 1128
3. Europejska konwencja o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń dotyczących pieczy nad dzieckiem oraz o przywracaniu pieczy nad dzieckiem, sporządzona w Luksemburgu dnia 20 maja 1980 r., Dz. U. z 1996 r. Nr 31, poz. 134
4. Europejska Konwencja o statusie prawnym dziecka pozamałżeńskiego, sporządzona w Strasburgu dnia 15 października 1975 r., Dz. U. z 1999 r. Nr 79, poz. 888
5. Europejska Konwencja o przysposobieniu dzieci, sporządzona w Strasburgu dnia 24 kwietnia 1967 r., Dz. U. z 1999 r. Nr 99, poz. 1157
6. Europejska Karta Społeczna sporządzona w Turynie dnia 18 października 1961 r. zmieniona Protokołem zmieniającym Europejską Kartę Społeczną, sporządzonym w Turynie dnia 21 października 1991 r., Dz. U. z 1999 r. Nr 8, poz. 67
7. Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284
8. Statut Rady Europy przyjęty w Londynie dnia 5 maja 1949 r., Dz. U. z 1994 r. Nr 118, poz. 565

Traktaty UE

1. Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, sporządzony w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007 r., który wszedł w życie dnia 1 grudnia 2009 r., Dz. U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569
2. Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, Dz. U. UE C 303/01 z dnia 14 grudnia 2007 r.

3. Traktat z Amsterdamu zmieniający Traktat o Unii Europejskiej, Traktaty ustanawiające Wspólnoty Europejskie i niektóre związane z nimi akty podpisany dnia 2 października 1997 r., Dz. U. z 2004 r., nr 90, poz. 864/31
4. Traktat o Unii Europejskiej podpisany w Maastricht dnia 7 lutego 1992 r., Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864/30
5. Jednolity Akt Europejski podpisany w Luksemburgu dnia 17 lutego 1986 r. i w Hadze dnia 28 lutego 1986 r. zawarty w ramach Wspólnot Europejskich, Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864/5
6. Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej* (w latach 1957-1992 Traktat ustanawiający Europejską Wspólnotę Gospodarczą, w latach 1992-2007 Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską) oraz Traktat ustanawiający Europejską Wspólnotę Energii Atomowej podpisane w Rzymie dnia 25 marca 1957 r., Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864/2 oraz Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864/3
7. Traktat o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali podpisany w Paryżu dnia 18 kwietnia 1951 r., Dz. Urz. WE C 325 z dnia 24 grudnia 2002 r., t. 45 s. 13, (tłumaczenie własne)

Rozporządzenia UE

1. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/1624 z dnia 14 września 2016 r. w sprawie Europejskiej Straży Granicznej i Przybrzeżnej oraz zmieniające rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/399 i uchylające rozporządzenie (WE) nr 863/2007 Parlamentu Europejskiego i Rady, rozporządzenie Rady (WE) nr 2007/2004 i decyzję Rady 2005/267/WE, Dz. Urz. UE L 251 z 16 września 2016 r., t. 59, s. 1-76
2. Rozporządzenie Rady (WE) NR 2201/2003 z dnia 27 listopada 2003 r. dotyczące jurysdykcji oraz uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich oraz w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej, uchylające rozporządzenie (WE) nr 1347/2000, Dz. Urz. UE L 338 z dnia 23 grudnia 2003 r., t. 46, s. 1-29; polskie wyd. specj., rozdz. 19, t. 6, s. 243-271

Dyrektywy UE

1. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/800 z dnia 11 maja 2016 r. w sprawie gwarancji procesowych dla dzieci będących podejrzanymi lub oskarżonymi w postępowaniu karnym, Dz. Urz. UE. L 132 z 21 maja 2016 r., t. 59, s. 1-20
2. Dyrektywa Rady 2004/83/WE z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie minimalnych norm dla kwalifikacji i statusu obywateli państw trzecich lub bezpaństwowców jako uchodźców lub jako osoby, które, z innych względów potrzebują międzynarodowej ochrony oraz zawartości przyznawanej ochrony, Dz. Urz. UE L 304 z dnia 30 września 2004 r., t. 47, s. 12-23; polskie wyd. specj., rozdz. 19, t. 7, s. 96-107

3. Dyrektywa 2004/38/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie prawa obywateli Unii i członków ich rodzin do swobodnego przemieszczania się i pobytu na terytorium Państw Członkowskich, zmieniająca rozporządzenie (EWG) nr 1612/68 i uchylająca dyrektywy 64/221/EWG, 68/360/EWG, 72/194/EWG, 73/148/EWG, 75/34/EWG, 75/35/EWG, 90/364/EWG, 90/365/EWG i 93/96/EWG, Dz. Urz. UE L 158 z dnia 30 kwietnia 2004 r., t. 47, s. 77-123; polskie wyd. specj., rozdz. 5, t. 5, s. 46-61
4. Dyrektywa Rady 2003/9/WE z dnia 27 stycznia 2003 r. ustanawiająca minimalne normy dotyczące przyjmowania osób ubiegających się o azyl, Dz. Urz. UE L 31 z dnia 6 lutego 2003 r., t. 46, s. 18-25; polskie wyd. specj., rozdz. 19, t. 6, s. 101-108

Inne akty w Unii Europejskiej

1. Protokół (nr 30) w sprawie stosowania Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej do Polski i Zjednoczonego Królestwa, Dz. Urz. UE C 83 z dnia 30 marca 2010 r., t. 53, s. 313-314
2. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 21 czerwca 2007 r. w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa (2007/2011(INI)), Dz. Urz. UE C 146E z dnia 12 czerwca 2008 r., t. 51, s. 344-353
3. Charter of fundamental rights of the European Union, Dz. Urz. WE C 364 z dnia 18 grudnia 2000 r., t. 46, s. 1-22 (tłumaczenie własne)

Rezolucje ONZ

1. Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z dnia 14 grudnia 1990 r. nr 45/113, <http://www.un.org/documents/ga/res/45/a45r113.htm>, dostęp: 11 września 2017 r., (tłumaczenie własne)
2. Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z dnia 14 grudnia 1990 r. nr 45/112, <http://www.un.org/documents/ga/res/45/a45r112.htm>, dostęp: 11 września 2017 r., (tłumaczenie własne)
3. Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z dnia 29 listopada 1985 r. nr 40/33, <http://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r033.htm>, dostęp: 11 września 2017 r., (tłumaczenie własne)

Wskazania i Wytoczne ONZ

1. Reguły Narodów Zjednoczonych dotyczące Ochrony Nieletnich Pozbawionych Wolności przyjęte na mocy rezolucji 45/113 Zgromadzenia Ogólnego z dnia 14 grudnia 1990 r. (w:) P. J. Jaros, M. Michalak, Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych, Warszawa 2015, s. 363-380

2. Wskazania Narodów Zjednoczonych odnośnie zapobiegania przestępczości nieletnich (Wskazania Rijadzkie) przyjęte rezolucją 45/112 Zgromadzenia Ogólnego z dnia 14 grudnia 1990 r. (w:) P. J. Jaros, M. Michalak, Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych, Warszawa 2015, s. 323-335
3. Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (tzw. Reguły Pekińskie) przyjęte rezolucją 40/33 przez Zgromadzenie Ogólne dnia 29 listopada 1985 r. (w:) P. J. Jaros, M. Michalak, Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych, Warszawa 2015, s. 336-362

Rekomendacje, Rezolucje i Zalecenia Komitetu Ministrów Rady Europy

1. Zalecenie CM/Rec (2008) 11 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 5 listopada 2008 r. na 1040. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P. J. Jaros, Prawa dziecka. Dokumenty Rady Europy. Zbiór i opracowanie., Warszawa 2012, s. 555-587
2. Zalecenie Rec (2005) 5 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie praw dzieci przebywających w placówkach opiekuńczo-wychowawczych przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 16 marca 2005 r. na 919. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P. J. Jaros, Prawa dziecka. Dokumenty Rady Europy. Zbiór i opracowanie., Warszawa 2012, s. 364-369
3. Zalecenie Rec (2003) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich dotyczące nowych sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 24 września 2003 r. na 853. Zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P. J. Jaros, Prawa dziecka. Dokumenty Rady Europy. Zbiór i opracowanie., Warszawa 2012, s. 516-522
4. Zalecenie Nr R (91) 9 Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie środków nadzwyczajnych w sprawach rodzinnych przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 9 września 1991 r. na 461. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P. J. Jaros, Prawa dziecka. Dokumenty Rady Europy. Zbiór i opracowanie., Warszawa 2012, s. 355-357
5. Zalecenie Nr R (87) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich w sprawie reakcji społecznych na przestępczość nieletnich przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 17 września 1987 r. na 410. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P. J. Jaros, Prawa dziecka. Dokumenty Rady Europy. Zbiór i opracowanie., Warszawa 2012, s. 463-468
6. Rekomendacja nr R (84) 4 z dnia 28 lutego 1984 r. w sprawie odpowiedzialności rodzicielskiej przyjęta przez Komitet Ministrów Rady Europy wskazująca na konieczność „zapewnienia moralnego i materialnego dobra dziecka (w:) M. Safjan (red.), Standardy prawne Rady Europy. Teksty i komentarze, t. I, Prawo rodzinne, Warszawa 1994, s. 201 i n.

7. Rezolucja Komitetu Ministrów Rady Europy nr 33 (77) z dnia 3 listopada 1977 roku w sprawie umieszczania dzieci poza rodziną (w:) M. Safjan (red.), Standardy prawne Rady Europy. Teksty i komentarze, t. I, Prawo rodzinne, Warszawa 1994, s. 161 i n.

Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy

1. Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dzieci przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 17 listopada 2010 r. na 1098. zebraniu Zastępców Ministrów (w:) P. J. Jaros, Prawa dziecka. Dokumenty Rady Europy. Zbiór i opracowanie., Warszawa 2012, s. 635-652

Inne akty międzynarodowe

1. Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów uchwalona w Nairobi dnia 27 czerwca 1981 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1981.html> dostęp: 11 września 2017 r.
2. Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów uchwalona w Nairobi dnia 27 czerwca 1981 r. (Wyciąg) (w:) M. Zubik (red.), Wybór dokumentów prawa międzynarodowego dotyczących praw człowieka. Księga jubileuszowa Rzecznika Praw Obywatelskich., Warszawa 2008, t. II, s. 121-129
3. Amerykańska Konwencja Praw Człowieka przyjęta w San José dnia 22 listopada 1969 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1969a.html> dostęp: 11 września 2017 r.
4. Amerykańska Konwencja Praw Człowieka przyjęta w San José dnia 22 listopada 1969 r. (Wyciąg) (w:) M. Zubik (red.), Wybór dokumentów prawa międzynarodowego dotyczących praw człowieka. Księga jubileuszowa Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2008, t. II, s. 99-111
5. Konwencja dotycząca uregulowania opieki nad małoletnimi podpisana w Hadze dnia 12 czerwca 1902 r., podpisana przed Polskę w 1929 roku, Dz. U. Nr 80, poz. 596
6. Wielka Karta Swobód z 1215 r. wydana w Anglii przez Jana bez Ziemi (w:) H. Wajs, R. Witkowski (red.), Pomniki Praw Człowieka w historii. Księga jubileuszowa Rzecznika Praw Obywatelskich., Warszawa 2008, t. I, s. 27-51

Konwencje HCCH (Haskiej Konferencji Prawa Prywatnego Międzynarodowego)

1. Konwencja o jurysdykcji, prawie właściwym, uznawaniu, wykonywaniu i współpracy w zakresie odpowiedzialności rodzicielskiej oraz środków ochrony dzieci, sporządzona w Hadze dnia 19 października 1996 r., Dz. U. z 2010 r. Nr 172, poz. 1158
2. Konwencja o ochronie dzieci i współpracy w dziedzinie przysposobienia międzynarodowego, sporządzona w Hadze dnia 29 maja 1993 r., Dz. U. z 2000 r. Nr 39, poz. 448.

3. Konwencja dotycząca cywilnych aspektów uprowadzenia dziecka za granicę, sporządzona w Hadze dnia 25 października 1980 r., Dz. U. z 1995 r. Nr 108, poz. 528
4. Konwencja o właściwości organów i prawie właściwym w zakresie ochrony małoletnich sporządzona w Hadze dnia 5 października 1961 r. Dz. U. z 1995 r. Nr 106, poz. 519

Komentarze do prawa międzynarodowego

1. Komentarz Ogólny Nr 14 (2013). Prawo dziecka do zabezpieczenia jego najlepiej pojętego interesu jako sprawy nadrzędnej (artykuł 3, ust. 1), Komitet Praw Dziecka, Sześćdziesiąta Druga Sesja, Genewa, 14 stycznia – 1 lutego 2013 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych. Warszawa 2015
2. Komentarz Ogólny Nr 13 (2011). Prawo dziecka do wolności od wszelkich form przemocy, Komitet Praw Dziecka. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych. Warszawa 2015
3. Komentarz Ogólny nr 12 (2009). Prawo dziecka do wyrażania własnych poglądów, Komitet Praw Dziecka, Pięćdziesiąta Pierwsza Sesja, Genewa, 25 maja – 12 czerwca 2009 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych. Warszawa 2015
4. Komentarz ogólny nr 10 (2007). Prawa dzieci w systemie wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich, Komitet Praw Dziecka, Czterdziesta Czwarta Sesja, Genewa, 15 stycznia–2 lutego 2007 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych. Warszawa 2015
5. Komentarz Ogólny Nr 8 (2006). Prawo dziecka do ochrony przed karami cielesnymi i innymi okrutnymi lub poniżającymi formami karania (m.in. artykuły 19; 28 ust.2 oraz artykuł 37), Komitet Praw Dziecka, Czterdziesta Druga Sesja, Genewa, 15 maja–2 czerwca 2006 r. (w:) P.J. Jaros, M. Michalak, Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych. Warszawa 2015

Źródła prawa polskiego

Konstytucje

1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 78, poz. 483
2. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 1952 r., Dz. U. Nr 33, poz. 232, z późn. zm. Dz. U. z 1976 r. Nr 7, poz. 36, t.j. z dnia 21 lutego 1976 r.
3. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r., Dz. U. Nr 44, poz. 267

Ustawy

1. Ustawa z dnia 23 marca 2017 r. o zmianie ustawy - Kodeks karny, ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz ustawy - Kodeks postępowania karnego, Dz.U. poz. 773
2. Ustawa z dnia 11 marca 2016 r. o zmianie ustawy - Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 437
3. Ustawa z dnia 11 września 2015 r. o zmianie ustawy o bezpieczeństwie imprez masowych oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 1707
4. Ustawa z dnia 5 sierpnia 2015 r. o opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów, Dz. U. poz. 1418, z późn. zm. Dz. U. z 2017 r., poz. 1139
5. Ustawa z dnia 27 września 2013 r. o zmianie ustawy - Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 1247
6. Ustawa z dnia 30 sierpnia 2013 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 1165
7. Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, Dz. U. z 2017 r., poz. 697, t.j. z dnia 31 marca 2017 r.
8. Ustawa z dnia 24 września 2010 r. o ewidencji ludności, Dz. U. z 2017 r., poz. 657, t.j. z dnia 28 marca 2017 r.
9. Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. o kuratorach sądowych, Dz. U. z 2014 r., poz. 795, t.j. z dnia 17 czerwca 2014 r.
10. Ustawa z dnia 15 września 2000 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 91, poz. 1010
11. Ustawa z dnia 21 stycznia 2000 r. o zmianie niektórych ustaw związanych z funkcjonowaniem administracji publicznej, Dz. U. Nr 12, poz. 136
12. Ustawa z dnia 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka, Dz. U. z 2017 r., poz. 922, t.j. z dnia 11 maja 2017 r.
13. Ustawa z dnia 10 września 1999 r. Przepisy wprowadzające Kodeks karny skarbowy, Dz. U. Nr 83, poz. 931
14. Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o zmianie niektórych ustaw określających kompetencje organów administracji publicznej – w związku z reformą ustrojową państwa, Dz. U. Nr 106, poz. 668
15. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego, Dz. U. Nr 89, poz. 555 z późn. zm. Dz. U. z 2016 r., poz. 1749, t.j. z dnia 24 października 2016 r.
16. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz. U. Nr 88, poz. 553 z późn. zm. Dz. U. z 2016 r., poz. 1137, t.j. z dnia 29 lipca 2016 r.

17. Ustawa z dnia 29 czerwca 1995 r. o zmianie Kodeksu postępowania karnego, ustawy o ustroju sądów wojskowych, ustawy o opłatach w sprawach karnych i ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 89, poz. 443
18. Ustawa z dnia 28 lutego 1992 r. o zmianie niektórych przepisów prawa karnego, prawa o wykroczeniach i o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 24, poz. 101
19. Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz. U. Nr 35, poz. 228 z późn. zm. Dz. U. z 2010 r. Nr 33, poz. 178, t.j. z 5 marca 2010 r.; Dz. U. z 2016 r., poz. 1654, t.j. z dnia 10 października 2016 r.
20. Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń, Dz. U. Nr 12, poz. 114 z późn. zm.
21. Ustawa z dnia 22 grudnia 1969 r. o utrzymaniu w mocy na okres przejściowy niektórych dotychczasowych przepisów prawa karnego, Dz. U. Nr 37, poz. 311
22. Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny wykonawczy, Dz. U. Nr 13, poz. 98
23. Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. przepisy wprowadzające Kodeks postępowania karnego, Dz. U. Nr 13, poz. 97
24. Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks postępowania karnego, Dz. U. Nr 13, poz. 96
25. Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Przepisy wprowadzające Kodeks karny, Dz. U. Nr 13, poz. 95
26. Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny, Dz. U. Nr 13, poz. 94
27. Ustawa z dnia 17 listopada 1964. Kodeks postępowania cywilnego, Dz. U. Nr 43, poz. 296 z późn. zm.
28. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, Dz. U. Nr 16, poz. 93 z późn. zm.
29. Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz. U. Nr 9, poz. 59 z późn. zm. Dz. U. z 2017 r., poz. 682, t.j. z dnia 30 marca 2017 r.
30. Ustawa z dnia 20 lipca 1950 r. o zmianie przepisów postępowania karnego, Dz. U. Nr 38, poz. 348
31. Ustawa z dnia 27 czerwca 1950 r. Kodeks rodzinny, Dz. U. Nr 34, poz. 308.
32. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny, Dz. U. Nr 60, poz. 571
33. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz. U. Nr 33, poz. 313 z późn. zm.
34. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych, Dz. U. Nr 12, poz. 93

Dekrety

1. Dekret z dnia 14 maja 1946 r. Prawo opiekuńcze, Dz. U. Nr 20, poz. 135

2. Dekret z dnia 22 stycznia 1946 r., Dz. U. Nr 6, poz. 52
3. Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo małżeńskie, Dz. U. Nr 48 poz. 270
4. Dekret z dnia 7 lutego 1919 r. w przedmiocie utworzenia sądów dla nieletnich, Dz. Praw P. Pol. Nr 14, poz. 171

Rozporządzenia

1. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 6 lipca 2016 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich, Dz. U., poz. 995
2. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 23 grudnia 2015 r. Regulamin urzędowania sądów powszechnych, Dz. U. poz. 2316
3. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 2 stycznia 2013 r. w sprawie specjalizacji lekarzy i lekarzy dentystów, Dz. U., poz. 26
4. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 12 czerwca 2003 r. w sprawie szczegółowego sposobu wykonywania uprawnień i obowiązków kuratorów sądowych, Dz. U. 2014, poz. 989, t.j. z dnia 28 lipca 2014 r.
5. Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie "Zasad techniki prawodawczej", Dz. U. z 2016 r., poz. 283, t.j. z dnia 7 marca 2016 r.
6. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 października 2001 r. w sprawie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich, Dz. U. z 2017 r., poz. 487, t.j. z dnia 7 marca 2017 r.
7. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 października 2001 r. w sprawie ośrodków kuratorskich, Dz. U. Nr 120, poz. 1294
8. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 16 sierpnia 2001 r. w sprawie szczegółowych zasad i trybu przeprowadzania wywiadów środowiskowych o nieletnich, Dz. U. Nr 90, poz. 1010
9. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 lipca 1919 r. w przedmiocie urzędowania sądów dla nieletnich, Dz. Praw P. Pol. Nr 63, poz. 378

Zarządzenia

1. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 13 października 2009 r. w sprawie powołania Zespołu do przeprowadzenia analizy dotychczasowych oraz wypracowania nowych modelowych rozwiązań prawnych w zakresie problematyki nieletnich, Dz. Urz. Min. Sprawiedl. Nr 12, poz. 113
2. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 kwietnia 1983 r. w sprawie organizacji i zakresu działania rodzinnych ośrodków diagnostyczno-konsultacyjnych, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 3, poz. 14

3. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 sierpnia 1978 r. w sprawie organizacji i zakresu działania rodzinnych ośrodków diagnostyczno-konsultacyjnych, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 3, poz. 17
4. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 10 września 1974 r. w sprawie organizacji i zakresu działania ośrodków diagnostycznych dla nieletnich, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości nr 8, poz. 44
5. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 30 maja 1974 r. w sprawie utworzenia Ośrodka Diagnostyczno – Selekcyjnego w Raciborzu
6. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 29 października 1973 r. w sprawie przekształcenia Pracowni Diagnostyczno – Selekcyjnej Ośrodka Badań Przestępczości w Warszawie w Ośrodek Diagnostyczno – Selekcyjny, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 6, poz. 47
7. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 września 1973 r. w sprawie utworzenia Ośrodka Diagnostyczno – Selekcyjnego w Krakowie, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 6, poz. 47
8. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 31 lipca 1973 r. w sprawie utworzenia Ośrodków Diagnostyczno – Selekcyjnych w Białymstoku, Koszalinie i Ostrowcu Świętokrzyskim, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 5, poz. 39
9. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 9 września 1972 r. w sprawie utworzenia Ośrodków Diagnostyczno – Selekcyjnych w Katowicach – Janowie i Szubinie oraz zniesienia Ośrodka Diagnostyczno – Selekcyjnego w Bytomiu, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 5, poz. 34
10. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 1 września 1970 r. w sprawie utworzenia Ośrodków Diagnostyczno – Selekcyjnych w Szczecinie, Świdnicy i Dominowie i załącznik do tego zarządzenia, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 7, poz. 36
11. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 kwietnia 1969 r. w sprawie wprowadzenia regulaminu organizacyjnego Ośrodka Diagnostyczno – Selekcyjnego przy Zakładzie Poprawczym i Schronisku dla Nieletnich w Ignacowie, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 3, poz. 12
12. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 sierpnia 1968 r. w sprawie wprowadzenia regulaminu organizacyjnego Ośrodka Diagnostyczno – Selekcyjnego przy Schronisku dla Nieletnich w Warszawie – Falenicy, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 7, poz. 57
13. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 15 lutego 1968 r. w sprawie wprowadzenia regulaminu organizacyjnego Ośrodka Diagnostyczno – Selekcyjnego w Sopocie, Dz. Urz. Ministerstwa Sprawiedliwości Nr 3, poz. 19
14. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 24 września 1954 r. Nr 104/54/Or Instrukcja sądowa, Dz. Urz. Wymiaru Sprawiedliwości Nr 10 poz. 48

15. „Instrukcja do postępowania w sprawach nieletnich” z dnia 6 kwietnia 1951 r., Dz. Urz. Min. Sprawiedl. Nr 3, poz. 10

Obwieszczenia

1. Obwieszczenie Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego z dnia 27 marca 1968 r. o wytycznych wymiaru sprawiedliwości i praktyki sądowej w zakresie stosowania przepisów art. 56 oraz art. 58 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, M.P. Nr 14, poz. 97
2. Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 września 1950 r. o ogłoszeniu jednolitego tekstu kodeksu postępowania karnego, Dz. U. z 1950 r. Nr 40, poz. 364, t.j. z dnia 13 września 1950 r.

Akty prawne obowiązujące na ziemiach polskich w okresie zaborów

1. Kodeks Cywilny obowiązujący na Ziemiach Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej (Bürgerliches Gesetzbuch) uchwalony w 1896 r., obowiązujący od dnia 1 stycznia 1900 r., Z.U.Z.Z.1923.1.10.1 z dnia 1 stycznia 1923 r.
2. Kodeks cywilny niemiecki z dnia 18 sierpnia 1896 r., Bürgerliches Gesetzbuch (BGB), www.pwsz.legnica.edu.pl/~siejam/ustawy/bgb.doc, dostęp: 11 września 2017 r.
3. Dekret Prawo o małżeństwie ogłoszony dnia 24 czerwca 1836 r. dla Królestwa Polskiego, Dz.P.K.P., t. XVIII, Nr 64
4. Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego z dnia 1 czerwca 1825 r. ogłoszony dnia 28 listopada 1825 r., Dz.P.K.P., t. X, Nr 41
5. Powszechna Księga Ustaw Cywilnych dla Wszystkich Krajów Dziedzicznych Niemieckich Monarchii Austriackiej – austriacki kodeks cywilny (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, w skrócie ABGB) sankcję cesarską otrzymała dnia 1 czerwca 1811 r., P.K.U.C.1811.1.1.1 z dnia 1 czerwca 1811 r.
6. Kodeks cywilny austriacki ogłoszony Patentem cesarskim dnia 1 czerwca 1811 r., Powszechna Księga Ustaw Cywilnych dla Wszystkich Krajów Dziedzicznych Niemieckich Monarchii Austriackiej, Allgemeines Gesetzbuch für die gesamten Deutschen Erbländer der Österreichischen Monarchie (ABGB), <http://www.pwsz.legnica.edu.pl/~siejam/ustawy/abgb>, dostęp: 11 września 2017 r.
7. Kodeks Napoleona z 1804 r. , K.N.1808.1.1.3 z dnia 21 marca 1804 r.
8. Kodeks Napoleona z dnia 21 marca 1804 r., www.pwsz.legnica.edu.pl/~siejam/ustawy/kodeks_napoleona, dostęp: 11 września 2017 r.

Projekty ustaw

1. Projekt ustawy o zmianie ustawy - Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw. oraz uzasadnienie przekazane Marszałkowi Sejmu przez Prezesa Rady Ministrów w dniu 27 stycznia 2016 r., Druk nr 207,
<http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/0/0DCDFBC92E81FB4CC1257F47004B0C7D/%24File/207.pdf>, dostęp: 11 września 2017 r.
2. Projekt ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych oraz uzasadnienie przekazane Marszałkowi Sejmu przez Prezesa Rady Ministrów w dniu 15 lutego 2013 r., Druk sejmowy nr 1130,
<http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/0/3A4883521041286BC1257B1A002C08FF/%24File/1130.pdf>, dostęp: 11 września 2017 r.
3. Projekt ustawy z dnia 19 listopada 2010 r. o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich i ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych oraz uzasadnienie tego projektu (niepublikowany)
4. Projekt ustawy „Prawo nieletnich” z 2008 r. (niepublikowany).
5. Projekt ustawy Prawo nieletnich z 2007 r. – uzasadnienie, Warszawa 2007,
http://www.ms.gov.pl/projekty/proj07072_uzas.rtf, dostęp: 21 października 2007 r.
6. Projekt ustawy Prawo nieletnich z 2007 r., Warszawa 2007,
<http://www.ms.gov.pl/projekty/projekty.shtml>, dostęp: 21 października 2007 r.
7. Projekt ustawy Kodeks nieletnich z 21 lutego 2007 r.,
<http://www.ms.gov.pl/projekty/projekty.shtml>, dostęp: 7 maja 2007 r.
8. Projekt ustawy Kodeks nieletnich z 2005 r., Warszawa 2005,
<http://www.kurator.webd.pl>, dostęp: 7 maja 2007 r.

Opinie i ekspertyzy

1. Stanowisko Naczelnej Rady Adwokackiej w sprawie wykonania wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Adamkiewicz przeciwko Polsce (skarga nr 54729/00) przez Rzeczpospolitą Polską skierowane do Sekretarza Generalnego Rady Europy, Warszawa 2016 r.,
https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwil7Mqo0-3UAhXiB5oKHazdAxgQFggnMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.adwokatura.pl%2Fadmin%2Fwgrane_pliki%2Ffile-dotlumaczeniafinal2015kmreadamkiewiczpietryka-15041.doc&usg=AFQjCNE7U_HXvn1w5Yp6hUfx4xSwlv5sA, dostęp: 2 maja 2017 r.
2. Holewińska-Łapińska, Opinia w sprawie potrzeby zmiany stanu prawnego normującego Rodzinne Ośrodki Diagnostyczno-Konsultacyjne, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2014

3. Opinia prof. dr hab. T. Bojarskiego z sierpnia 2013 r. o ustawie o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw (druk senacki nr 411), Kancelaria Senatu, Biuro Analiz i Dokumentacji,
http://www.senat.gov.pl/download/gfx/senat/pl/senatekspertyzy/2263/plik/oe-208_do_internetu.pdf, dostęp: 11 września 2017 r.
4. Opinia Głównego legislatora Beaty Mandylis z dnia 29 lipca 2013 r. do ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz niektórych innych ustaw (druk nr 411), Kancelaria Senatu, Biuro Legislacyjne, Warszawa,
<http://www.senat.gov.pl/download/gfx/senat/pl/senatekspertyzy/2245/plik/411.pdf>,
dostęp: 11 września 2017 r.
5. Opinia prawna Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka z dnia 13 maja 2013 r. do rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych (druk sejmowy nr 1130, Sejm VII kadencji) sporządzona przez M. Szwesta i M. Wolnego,
<http://programy.hfhr.pl/monitoringprocesulegislacyjnego/files/2013/05/opinia-hfpc-nieletni.pdf>, dostęp: 10 września 2014 r.
6. Opinia prof. dr hab. Marianny Korcyl – Wolskiej z dnia 8 kwietnia 2013 r. w przedmiocie projektu ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych sporządzona na zlecenie Biura Analiz Sejmowych, Warszawa,
[http://orka.sejm.gov.pl/RexDomk7.nsf/0/E5CBE2E94F7B4AB0C1257B2C003F4EC4/\\$file/i595-13.rtf](http://orka.sejm.gov.pl/RexDomk7.nsf/0/E5CBE2E94F7B4AB0C1257B2C003F4EC4/$file/i595-13.rtf), dostęp: 12 stycznia 2017 r.
7. Ekspertyza prawna prof. dr hab. Wandy Stojanowskiej i dr Jerzego Słyka z dnia 27 marca 2013 r. dotycząca rządowego projektu zmiany Ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych (Druk nr 1130) sporządzona na zlecenie Biura Analiz Sejmowych, Warszawa,
[http://orka.sejm.gov.pl/RexDomk7.nsf/0/455F4B6AEB893244C1257B32004D1EE7/\\$file/i595-13.rtf](http://orka.sejm.gov.pl/RexDomk7.nsf/0/455F4B6AEB893244C1257B32004D1EE7/$file/i595-13.rtf), dostęp: 12 stycznia 2017 r.
8. Opinia Rzecznika Praw Dziecka z dnia 25 czerwca 2007 r. w sprawie projektów: ustawy – Kodeks nieletnich oraz ustawy Przepisy wprowadzające Kodeks nieletnich, Warszawa
http://www.brpd.gov.pl/wystapienia/stanowiska_kodeksy.doc, dostęp: 21 października 2007 r.
9. Opinia Rady Legislacyjnej z dnia 4 czerwca 2007 r. o projekcie ustawy Kodeks nieletnich,
<http://www.radalegislacyjna.gov.pl/index.php?id=201>, dostęp: 21 października 2007 r.
10. Opinia Krajowej Rady Sądownictwa z dnia 1 czerwca 2007 r. w przedmiocie projektów ustaw – Kodeks nieletnich oraz Przepisy wprowadzające Kodeks nieletnich,
<http://www.krs.pl/pl/dzialalnosc/posiedzenia-rady/f,105,posiedzenia-w-2007-r/302,31-maja-01-czerwca-2007/1690,opinia-krajowej-rady-sadownictwa-z-dnia-1-czerwca-2007-r>,
dostęp: 11 września 2017 r.

11. Ocena stanu przestępczości, jej zwalczania i zapobiegania wśród młodzieży. Założenia ustawy o ochronie młodzieży przed demoralizacją, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 1977

Inne

1. List Rzecznika Praw Dziecka M. Michalaka do Ministra Sprawiedliwości Z. Ziobry z dnia 8 kwietnia 2016 roku, znak ZSR.422.12.2016.ER,
http://brpd.gov.pl/sites/default/files/wyst_gen_min_spr.pdf, dostęp: 14 września 2017 r.
2. Zestawienie tematyczne orzecznictwa ETPC - prawa dzieci opracowane przez Europejski Trybunał Praw Człowieka, Grudzień 2015.
<https://bip.ms.gov.pl/pl/prawa-czlowieka/europejski-trybunal-praw-czlowieka/opracowania-i-analizy-standardy-w-zakresie-ochrony-praw-czlowieka/wybrane-zestawienia-tematyczne-orzecznictwa-etpcz/download,2173,42.html>, dostęp: 2 maja 2017 r.
3. Zestawienie tematyczne orzecznictwa ETPC - ochrona dzieci opracowane przez Europejski Trybunał Praw Człowieka, Czerwiec 2012,
<https://bip.ms.gov.pl/pl/prawa-czlowieka/europejski-trybunal-praw-czlowieka/opracowania-i-analizy-standardy-w-zakresie-ochrony-praw-czlowieka/wybrane-zestawienia-tematyczne-orzecznictwa-etpcz/download,2173,1.html>, dostęp: 2 maja 2017 r.
4. List Rzecznika Praw Obywatelskich z dnia 29 kwietnia 2008 r. kierowany do Ministra Sprawiedliwości, RPO-587722-VII-110.1-08/JS,
<https://www.rpo.gov.pl/pliki/12100677970.pdf>, dostęp: 14 września 2017 r.
5. M. Krasucki, M. Ignaczak, M. Wałęcki, A. Niedoborek (z Krajowego Ośrodka Psychiatrii Sądowej dla Nieletnich w Garwolinie), Odrębności i specyfika opiniowania sądowo-psychiatrycznego nieletnich. Stan prawny i praktyczne implikacje kliniczne, prezentacja, <http://slideplayer.pl/slide/11748688/>, dostęp: 7 lutego 2017 r.
6. UN Treaty Collection - aktualny stan ratyfikacji Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych,
https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-3&chapter=4&lang=en, dostęp: 6 maja 2017 r.
7. UN Treaty Collection – aktualny stan ratyfikacji Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych,
https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-4&chapter=4&clang=_en, dostęp: 6 maja 2017 r.

Bibliografia

7th Annual Conferene od the European Society of Criminology. Abstracts, Bolonia 2007

Abdalla M., *Skazani na bezradność. O problemach małoletnich w arabskich krajach Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej* (w:) Kobes P. (red.), *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich – obecny stan prawny i perspektywy zmian*, Legnica 2014

Adam R., Safjan M., Tizzano A., *Zarys prawa Unii Europejskiej*, Warszawa 2014

Adamik K., Lisiecki M., *Tendencje i postulaty postępowania w sprawach o czyny karalne nieletnich*, Jurysta 1998, nr 1

Adamik K., Lisiecki M., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich – próba oceny funkcjonowania niektórych zasad procesowych*, PS 1997, nr 7-8

Aksoy M., *Młodzi ludzie w Turcji* (w:) Kobes P. (red.), *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich – obecny stan prawny i perspektywy zmian*, Legnica 2014

Albrecht H.J., *Ewolucja prawa karnego nieletnich w Niemczech* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Artymiak G., *Sąd właściwy do rozpoznawania spraw dotyczących czynów zabronionych popełnionych przez nieletnich sprawców – zagadnienia wybrane* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D., *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Bafia J. , *Wokół idei przewodnich nowego prawa o nieletnich*, PPIK 1984, nr 4

Baładynowicz A., *Przestępczość nieletnich a socjalizacyjne funkcje szkoły*, Prok. i Pr. 2006, nr 7-8

Banaszak B., Żukowski Ł., *Prawo dziecka do ochrony przed przemocą, okrucieństwem, wyzywaniem i demoralizacją-rozwiązania polskie na tle standardów Konwencji o Prawach Dziecka* (w:) Stadniczeńko S.L. (red.), *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, Warszawa 2015

Barącz M., *Pojęcie i cechy „uczciwego procesu karnego”*, PiP 1991, z. 12

Barcz J., Górka M., Wyrozumska A., *Instytucje i prawo Unii Europejskiej. Podręcznik dla kierunków prawa, zarządzania i administracji*, Warszawa 2015

Barczak-Oplustil A., *Obowiązywanie zasady nullum crimen sine lege. Wybrane problemy*, CzPKiNP 2013, z. 3

Barczak-Oplustil A., *Sporne zagadnienia istoty winy w prawie karnym. Zarys problemu.*, CzPKiNP 2005, z. 2

Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2003

Bartkiewicz Z., *Stopień wykolejenia nieletnich w sferze postaw a orzekane względem nich środki* (w:) Bojarski T. (red.), *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, Lublin 1988

Batawia S., Strzembosz A., *Nieletni przestępcy w świetle badań kryminologicznych i postulaty ustawodawcze*, PiP 1968, t. 23, cz. 2

Bator A., *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, PiP 2006, z. 10

Bielasiński J., *Prawo do rozsądnego czasu postępowania. Uwagi na podstawie uregulowań Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, Konstytucji RP oraz nowego kodeksu postępowania karnego* (w:) Bogunia L. (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, t. V, Wrocław 2000

Bieńkowska E., *Mediacja w sprawach nieletnich*, Ministerstwo Sprawiedliwości mediacje w polskim systemie prawa, Warszawa 2011

Bieńkowska E., Walczak-Żochowska A., *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2003

Bińczycka J. (red.), *Prawa dziecka. Deklaracje i rzeczywistość*, Kraków 1999

Biszytyga A., *Europejski Trybunał Praw Człowieka*, Katowice 1997

Bloch-Kaczka M., Włodarczyk-Dziadosz A., Lewandowska K., Wach T., *Proces diagnostyczny Schroniska dla Nieletnich w Dominowie, materiały wewnętrzne placówki*, Październik 2015

Błachut J., Czapska J., Doda Z., Krzywicki W., Korcyl-Wolska M., Waltoś S. (red.), Wrona Z., *Proces karny a polityka karna*, Kraków 1991

Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., *Kryminologia*, Gdańsk 1999

Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., *Kryminologia*, Gdańsk 2004

Błachut J., Szewczyk M., Wójcikiewicz J. (red.), *Nauka wobec przestępczości. Księga ku czci profesora Tadeusza Hanauska*, Kraków 2001

Bogdan G., Cwiakalski Z., Kardas P., Majewski J., Raglewski J., Szewczyk M., Wróbel W., Zoll A. (red.), *Kodeks Karny. Część Ogólna. Komentarz Lex, Tom I, Komentarz do art. 1-116 k.k.*, Warszawa 2012

Bogunia L. (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego*. t. V, Wrocław 2000

Bogunia L. (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego*. t. XIII, Wrocław 2003

Bogunia L. (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego*. t. III, Wrocław 1998

Bogunia L.(red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego. t. IV*, Wrocław 1999

Bojarski Ł., Schindlauer D., Władach K., Wróblewski M., *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej jako żywy instrument. Podręcznik dla prawników*, Warszawa 2014

Bojarski Ł., Krzyżanowska-Mierzewska M., *Europejska Konwencja Praw Człowieka. Poradnik praktyczny*, Warszawa 2011

Bojarski T. (red.), *Orzekanie środków wychowawczych i poprawczych w praktyce sądów rodzinnych*, Lublin 1990

Bojarski T. (red.), *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, Lublin 1988

Bojarski T., Kruk E., Skrętowicz E., *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2016

Bojarski T., Kruk E., Skrętowicz E., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2014

Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Bojarski T., *Nieletni przed sądem. Uwagi o niektórych założeniach ogólnych oraz praktyce*, Arch. Krym. 2007–2008, t. XXIX-XXX

Bojarski T., *Podstawowe założenia traktowania nieletnich w świetle ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz aktualnych potrzeb* (w:) Bojarski T., Skrętowicz E. (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Lublin 2001

Bojarski T., *Pozytywne strony rozwiązań ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r.*, St.Iur.Lubl. 2004, t. 3

Bojarski T., *Rola sądu w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Bojarski T., *Selekcja nieletnich w postępowaniu z powodu demoralizacji lub czynu karalnego przed sądem rodzinnym*, Annales UMCS 1989 sec. G (Ius), vol. XXXVIII, 3

Bojarski T., Skrętowicz E. (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Lublin 2001

Bojarski T., Skrętowicz E., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2007

Bojarski T., *Uwagi o rozwoju polskich rozwiązań prawnokarnych (projektowanych i realizowanych) w zakresie traktowania nieletnich*, St.Iur.Lubl. 2013, t. 19

Bojarski T., *Zasady odpowiedzialności nieletnich* (w:) Bojarski T. (red.), *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, Lublin 1988

Broniewicz W., *Sąd rodzinny a sąd opiekuńczy*, PS 1993, nr 2

Buchała K., Zoll A., *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, t. 1, , Kraków 1998

Capik A.B., *Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej*, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, Stan prawny na 1 lipca 2013 r., www.iph.krakow.pl

Čejović B., *Sytuacja nieletnich w świetle jugosłowiańskiego ustawodawstwa karnego* (w:) Bojarski T. (red.), *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, Lublin 1988

Celej M., *Kary to za mało, by walczyć z przestępczością nieletnich*, Rzeczpospolita z dnia 18 lipca 2007 r.

Children's involvement in criminal, civil and administrative judicial proceedings in the 28 Member States of the EU Policy Brief, European Commission, Directorate-General for Justice and Consumer, Luksemburg 2015

Chomicz W., Chomicz K., *Stan i tendencje przestępczości nieletnich w Republice Białoruś w latach 2000-2007* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Chomicz W.M., *Nieletni w prawie karnym Republiki Białorusi* (w:) Bojarski T., Skrętowicz E. (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Lublin 2001

Chomiuk-Żywalewska A.M., *Instytucja "sądów uczniowskich" w Niemczech jako alternatywne rozwiązanie przeciwdziałania przestępczości nieletnich*, Prok. i Pr. 2008, nr 3

Cieślak M., *Od represji do opieki (rzut oka na ewolucję zasad odpowiedzialności nieletnich)*, Pal. 1973, z. 1

Cieślak W., Steinborn S. (red.), *Profesor Marian Cieślak - osoba, dzieło, kontynuacje*, Warszawa 2013

Ciszewski L., Gordon T., Hajdukiewicz D., *Opiniowanie psychiatryczne i psychologiczno-pedagogiczne szesnastoletnich i siedemnastoletnich sprawców czynów karalnych. Omówienie regulacji prawnych*, PPiN 1995, t. 4, z. 2

Ciszewski L., *Ocena opinii sądowo-psychiatrycznych wydanych w sprawach szesnastoletnich sprawców zbrodni*, PPiN 1995, t. 4, z. 2

Corwin's E.S., *The constitution and what it means today*, Princeton University Press 1978, wydanie poprawione przez H.W. Chase, C.R. Ducat

Cytowska B., Winczura B., Stawarski A. (red.), *Dzieci chore, niepełnosprawne i z utrudnieniami w rozwoju*, Kraków 2008

Czapów C., *Wychowanie resocjalizacyjne*, Warszawa 1978

Czapska J., Gaberle A., Światłowski A., Zoll A. (red.), *Zasady procesu karnego wobec wyzwań współczesności. Księga ku czci profesora Stanisława Waltosia*, Warszawa 2000

Czarnecka-Działuk B., *Aktualne tendencje w postępowaniu z nieletnimi w państwach europejskich: ograniczenie ingerencji prawnokarnej, mediacja*, (Ljubljana, II.1994). PPK 1994, nr 11

Czarnecka-Działuk B., Drapała K., *Kontrowersje wokół reagowania na przejawy demoralizacji nieletnich. Opinie praktyków*, Pr. w Dział. 2015, t. 23

Czarnecka-Działuk B., Drapała K., *Przejawy demoralizacji jako podstawa działań podejmowanych wobec nieletnich przez sądy rodzinne*, Pr. w Dział. Sprawy karne 2015, t. 22

Czarnecka-Działuk B., Drapała K., *Przejawy demoralizacji jako podstawa działań podejmowanych wobec nieletnich przez sądy rodzinne*, Warszawa 2014

Czarnecka-Działuk B., Drapała K., *Reakcja instytucjonalna na zachowania nieletnich kwalifikowane jako przejaw demoralizacji w opinii praktyków*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2014

Czarnecka-Działuk B., *Nieletni sprawcy czynów karalnych przed sądem rodzinnym, Zagadnienia procesowe*, Warszawa 1993

Czarnecka-Działuk B., Ostrowska Z., Wójcik D., *Zasady odpowiedzialności nieletnich wobec kodyfikacji karnej*, PiP 1998, z. 9-10

Czarnecka-Działuk B., *Postępowanie w sprawach o czyny karalne nieletnich w świetle danych statystycznych*, Prz.PK 1993, nr 9

Czarnecka-Działuk B., *Propozycje nowych uregulowań dotyczących mediacji w sprawach nieletnich*, Arch. Krym. 2007–2008, t. XXIX-XXX

Czarnecka-Działuk B., *Propozycje nowych uregulowań dotyczących mediacji w sprawach nieletnich* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Czarnecka-Działuk B., *Rola sprawiedliwości naprawczej w reagowaniu na przestępczość i demoralizację nieletnich* (w:) Sawicki K., Konaszewski K. (red. nauk.), *Środowiskowy wymiar niedostosowania. Teorie – badania - praktyka*, Białystok 2014

Czarnecka-Działuk B., Wójcik D., *Dziecko przed organami wymiaru sprawiedliwości* (w:) *Wokół praw dziecka, cz. I, Raporty, ekspertyzy, opinie*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 1993

Czarnecka-Działuk B., Wójcik D., *Mediacja w sprawach nieletnich w świetle teorii i badań*, Warszawa 2001

Czarnecka-Działuk B., *Wprowadzenie mediacji w sprawach nieletnich - polskie doświadczenia i perspektywy* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Czarnecki P., *Rola kuratora sądowego w postępowaniu w sprawach nieletnich-konfrontacja wymagań ustawowych z rzeczywistością* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Czarnecki P., *Status nieletniego w postępowaniu w sprawach nieletnich*, PS 2016, nr 9

Czech B. (red.), *Filozofia prawa a tworzenie i stosowanie prawa. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej w dniach 11 i 12 czerwca 1991 r. w Katowicach*, Katowice 1992

Czech B., *Wybrane prawne i aksjologiczne aspekty opiniowania w sprawach rodzinnych (problem „dobra dziecka”)*, ZNIBPS 1989, nr 31

Czerederecka A., *Rodzinne ośrodki diagnostyczno-konsultacyjne na cenzurowanym*, RiP 2013, nr 24

Czerwiński A., *Obecny stan ustawodawstwa karnego przeciwko nieletnim w Polsce*, Lwów 1933

Czerwiński W., *Zadania prokuratora w świetle ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, PP 1983, nr 12

Czeszejko-Sochacki Z., *Konstytucyjna zasada prawa do sądu*, PiP 1992, z. 10

Czeszejko-Sochacki Z., *Prawo do sądu w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (ogólna charakterystyka)*, PiP 1997, z. 11-12

Czyż E., *Prawa Dziecka, Szkoła Praw Człowieka*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2002

Czyż E., *Standardy ochrony praw dziecka* (w:) *Seminarium Postępowanie z nieletnimi w świetle owych regulacji prawnych. Centrum Szkolenia Policji*, Legionowo 17-18 grudnia 2001 r.

Ćwiąkalska M., Korcyl-Wolska M., Kuc J., Zakrzewska M., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z orzecnictwem Sądu Najwyższego*, Gdańsk 2001

Ćwikowski R., *Zastosowanie elementów sprawiedliwości naprawczej w przeciwdziałaniu przestępczości nieletnich na przykładzie programu prewencyjnego „To moja decyzja”* (w:) Sawicki K., Konaszewski K. (red. nauk.), *Środowiskowy wymiar niedostosowania. Teorie-badania-praktyka.*, Białystok 2014

Daranowski P., *Międzynarodowa ochrona praw obywatelskich i politycznych in statu nascendi. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych*, Łódź 1993

Daszkiewicz K., *Kodeks Karny z 1997 roku, Uwagi krytyczne*, Gdańsk 2001

Daszkiewicz K., *Odpowiedzialność karna nieletnich (w świetle kodeksu karnego z 6 czerwca 1997 r.)*, Pal. 1999, nr 1

Daszkiewicz W., *Status procesowy rodziców i opiekunów w postępowaniu w sprawach nieletnich*, RPEiS 1985, z. 3

Dąbrowski K., *Společno – wychowawcza psychiatria dziecięca*, Warszawa 1964

Dębiński A., Grześkowiak A., Wiak K. (red.), *Ius et Lex. Księga jubileuszowa ku czci profesora Adama Strzembosza*, Lublin 2002

Dębski R. (red.), *Nauka o przestępstwie. Zasady odpowiedzialności*, Tom 3 Systemu Prawa Karnego, Warszawa 2013

Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. Fifth Edition. DSM-5TH, Arlington, VA, American Psychiatric Association, 2013

Diariusz Sejmowy. Sprawozdanie z 27 posiedzenia Sejmu PRL w dniu 26 października 1982 r., Warszawa 1982 (dodatek do Rzeczpospolitej)

Dignan J. et al., *Staging restorative justice encounters against justice backdrop, A dramaturgical analysis*, Criminology & Criminal Justice 2007, Vol. 7 (1)

Dobrzański B., Ignatowicz J. (red.), *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 1975

Doek J., *The future of juvenile court* (w:) Junger-Tas J., Boendermaker L., van der Laan P.H. (red.), *The future of the juvenile justice system*, Leuven-Amersfoort 1989

Doliwa-Klepacki Z.M., *Wspólnoty Europejskie. Unia Europejska - CECA, EWG, EURATOM (analiza oraz wybrane dokumenty)*, Warszawa 1993

Domachowski W., *Czy istnieje przestępczość nieletnich?* (w:) Stanik J.M., Woszczek L. (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005

Drapała K., Kulma R., *Powrotność do przestępstwa nieletnich opuszczających zakłady poprawcze (raport z badań)*. Pr. w Dział. 2014, t. 19

Dukiet-Nagórska T., *Kilka uwag o zasadzie nullum crimen sine lege w polskim porządku prawnym* (w:) Krajewski K. (red.), *Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Andrzeja Gaberle*, Warszawa 2007

Dunaj B. (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Kraków 2000

Dymek E., *Opinia psychologiczno-pedagogiczna i jej znaczenie dla rozstrzygnięć w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) Stanik J.M., Woszczek L. (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005

Dynia E. Kłak C.P. (red.), *Europejskie standardy ochrony praw człowieka a ustawodawstwo polskie*, Rzeszów 2005

Dziadzio A., *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2012

Eichstaedt K., Gałęcki P., Depko A., *Metodyka pracy biegłego psychiatry, psychologa oraz seksuologa w sprawach karnych, nieletnich oraz wykroczeń*, Warszawa 2014

Eichstaedt K., *Postępowanie przed sądem w sprawach nieletnich*, Warszawa 2008

Eliaerts Ch., Dumortier E., *Restorative justice for children: in need of procedural safeguards and standards* (w:) E. Weitekamp, H.-J. Kerner (red.), *Restorative Justice. Theoretical foundations*, Willan Publishing 2002

Filipowska E., *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Warszawa 2003

Frączek A., *Analiza przestępczości agresywnej w okresie transformacji* (w:) *Seminarium Postępowanie z nieletnimi w świetle owych regulacji prawnych*. Centrum Szkolenia Policji, Legionowo 17-18 grudnia 2001 r.

Gaberle A., *Diagnozowanie nieletniego. Meandry nowelizacji ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Pal. 2001, nr 9-10

Gaberle A., *Kontynuacja i zmiana (o projekcie kodeksu nieletnich)*, PiP 2005, z. 4

Gaberle A., Korcyl-Wolska M., *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Gdańsk 2002

Gaberle A., *Nierozłączna triada. Przestępczość. Przestępca. Społeczeństwo*, Gdańsk 2003

Gaberle A., *O wykładni i stosowaniu art. 16 u.p.n., czyli jak nie należy konstruować przepisów prawnych* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Gaberle A., *Podstawowe problemy nowej ustawy o nieletnich (na przykładzie projektu ustawy-Prawo nieletnich z 2008 r.)* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

- Gaberle A., *Projekt ustawy - Prawo nieletnich: krok wstecz*, PWP, Warszawa 2008, nr 58
- Gaberle A., *Reakcja na niepożądane zachowania małoletnich (zagadnienia podstawowe)*, Arch. Krym. 2007–2008, t. XXIX-XXX
- Gaberle A., Waltoś S. (red.), *Środki zaskarżenia w procesie karnym. Księga pamiątkowa ku czci profesora Zbigniewa Dody*, Kraków 2000
- Gardocki L., *Czy karać nieletnich?*, Pal. 1994, nr 11
- Gardocki L., Królikowski M., Walczak-Żochowska A. (red.), *Gaudium in Litteris Est - Księga jubileuszowa ofiarowana Pani profesor Genowefie Rejman*, Warszawa 2005
- Garlicki L. (red.), *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Tom I. Komentarz do artykułów 1-18*, Warszawa 2010
- Garlicki L., Szmyt A. (red.), *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, Warszawa 2003
- Gerecka-Żołyńska A., „Rzetelność” procesu karnego w świetle niektórych przepisów obowiązującego kodeksu postępowania karnego (w:) B. Janiszewski (red.), *Nauka wobec współczesnych zagadnień prawa karnego w Polsce. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Aleksandrowi Tobisowi*, Poznań 2004
- Gierech A., *Wyścig z demoralizacją*. Rzeczpospolita z dnia 4 kwietnia 2000 r.
- Gierowski J.K., Szaszkievicz M., Jaśkiewicz-Obydzińska T., Wach E., *Osobowość, relacje społeczne i motywacja nieletnich sprawców zabójstw działających indywidualnie i w grupie* (w:) Stanik J.M., Woszczek L. (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005
- Gil D. (red.), *Gwarancje praw pokrzywdzonych w postępowaniach szczególnych*, Warszawa 2012
- Gliszczyńska-Grabias A., Sękowska-Kozłowska K., Sobczak W., Wieruszewski R. (red. nauk.), Wiśniewski L., *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich (osobistych) i politycznych. Komentarz*, Warszawa 2012
- Głuszyńska I., Lankosz K. (red.), *Rada Europy - 60 lat na rzecz jedności europejskiej*, Bielsko-Biała 2008
- Goldstein J., Freud A., & Solnit A.J., *Beyond The Best Interests of the Child*. New York: The Free Press, 1973
- Gostyński Z., *Obowiązek informowania uczestników postępowania o ich obowiązkach i uprawnieniach jako przejaw zasady uczciwego (rzetelnego) procesu* (w:) Czapska J., Gaberle A., Światłowski A., Zoll A. (red.), *Zasady procesu karnego wobec wyzwań współczesności. Księga ku czci prof. Stanisława Waltosia*, Warszawa 2000

Gostyński Z., *Naprawienie szkody w postępowaniu w sprawach nieletnich*, NP 1984, nr 2

Goworko-Składanek B., *Postępowanie w sprawach nieletnich. Katalog środków wychowawczych przewidzianych w prawie polskim a praktyka*. (w:) Sawicki K., Konaszewski K. (red. nauk.), *Środowiskowy wymiar niedostosowania. Teorie - badania - praktyka.*, Białystok 2014

Góralski P., *Kwestia dopuszczalności stosowania środków zabezpieczających w stosunku do nieletnich sprawców czynów karalnych*, cz. I, NKPK 2015, t. XXXV

Górecki P., Konarska-Wrzošek V., *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2015

Górecki P., *Nie odpłata za czyn, lecz wychowanie*. Rzeczpospolita z dnia 16 września 2004 r.

Górecki P., *Niektóre aspekty udziału obrońcy w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Pal. 2000, nr 4

Górecki P., *Nieletni na szubienicę*, PiŻ 1994, nr 14

Górecki P., *Nieletni. Do czterech razy sztuka*, Na Wokandzie 2011, nr 4

Górecki P., *Nowelizacja ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, RPEiS 1996, z. 4

Górecki P., *Podstawowe problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich* (w:) Kobes P. (red.), *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich - obecny stan prawny i perspektywy zmian*, Legnica 2014

Górecki P., *Postępowanie odwoławcze w sprawach nieletnich (wybrane problemy procesowe)*, PS 2004, nr 2

Górecki P., *Postępowanie w sprawach nieletnich po nowelizacji z 2013 r.*, PS 2014, nr 5

Górecki P., *Proces karny w XXI wieku a postępowanie w sprawach nieletnich* (w:) Kruszyński P. (red.), *Postępowanie karne w XXI wieku, Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej, Popowo 26-28 października 2001 r.*, Warszawa 2002

Górecki P., *Projekt ustawy – Prawo nieletnich (Zagadnienia wybrane)* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Górecki P., *Raz jeszcze na temat ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (Uwagi na tle artykułu K. Adamiak i M. Lisieckiego)*, PS 1998, nr 7-8

Górecki P., *Rola i zadania obrońcy nieletniego w świetle znówelizowanej ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Prok. i Pr. 2014, nr 10

Górecki P., Stachowiak S., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2007

Górecki P., *Uczestnicy postępowania na tle projektu Prawa nieletnich* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Górecki P., *Udział policji w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Prok. i Pr. 1999, nr 3

Górecki P., *Udział prokuratora w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Prok. i Pr. 1997, nr 2

Górecki P., *Uprawnienia pokrzywdzonego do składania wniosków dowodowych na tle znowelizowanej ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) Stachowiak S. (red.), *Współczesny proces karny. Księga ofiarowana Profesorowi Tadeuszowi Nowakowi*, Poznań 2002

Górecki P., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich-po nowelizacji*, Prok. i Pr. 2001, nr 5

Górecki P., *Wybrane problemy na tle stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, RiP 2006, nr 3

Górecki P., *Wychowywać czy karać?*, PiŻ 2001, nr 6

Górnikiiewicz J., *Możliwości profilaktyczno - wychowawcze rodzin zastępczych* (w:) Olszewska-Baka G. (red. nauk.), *Działalność profilaktyczna i resocjalizacyjna sądów rodzinnych (w świetle nowej ustawy o nieletnich)*, Białystok 1990

Grabarczyk G., *Ewolucja prawa i postępowania w sprawach nieletnich w Polsce (zagadnienia kryminologiczne i prawne)*. St.PiA 2010, nr 1

Grabarczyk G., *Odpowiedzialność nieletnich w polskim prawie karnym*, Studia z zakresu nauk prawnoustrojowych. Miscellanea, 2008, t. I

Grabowska B., Szwał M., *Koncepcje legislacyjne w obszarze ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) Szwał M., Wiśniewska K., Wolny M. (red.), *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2014

Gromek K., *Postępowanie z nieletnimi w Polsce w aspekcie unormowań międzynarodowych*, Opieka, Wychowanie, Terapia 1990, nr 1-2

Gromek K., *Postępowanie z nieletnimi de lege ferenda*, PS 2004, nr 4

Gronowska B. (red.), *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka. Materiały sesji zorganizowanej w Toruniu w dniu 24 października 1998 r.*, Toruń 1999

Gronowska B., *Europejski Trybunał Praw Człowieka. W poszukiwaniu efektywnej ochrony praw jednostki*, Toruń 2011

Gronowska B., Jasudowicz T., Balcerzak M., Lubiszewski M., Mizerski R., *Prawa Człowieka i ich ochrona*, Toruń 2010

Gronowska B., *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z 23 czerwca 2005 r. w sprawie Zawadka przeciwko Polsce (dot. kontaktów rodziców z dzieckiem w kontekście poszanowania życia rodzinnego)*, Prok. i Pr. 2005, nr 11

Gruchman B., Małuszyńska E. (red.), *Kompendium wiedzy o Unii Europejskiej*, Warszawa 2017

Grzegorzczak T., *Pokrzywdzony w postępowaniu w sprawach nieletnich*, NP 1986, nr 1

Grzegorzczak T., *Sytuacja nieletniego w postępowaniu w sprawach nieletnich*, NP 1988, nr 1

Grzegorzczak T., *Sytuacja prawna rodziców nieletniego na gruncie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, NP 1987, nr 2

Grzegorzczak T., *Udział obrońcy w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Warszawa 1986

Grześkowiak A., *Funkcje prawa nieletnich* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Grześkowiak A., *Koncepcje prawa nieletnich* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Grześkowiak A., *Polskie prawo nieletnich w świetle reguł minimalnych Narodów Zjednoczonych dotyczących wymiaru sprawiedliwości względem nieletnich*, RPEiS 1987, z. 3

Grześkowiak A., *Postępowanie w sprawach nieletnich (Polskie prawo nieletnich)*, Toruń 1986

Grześkowiak A., *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce w świetle reguł minimalnych ONZ dotyczących wymiaru sprawiedliwości względem nieletnich* (w:) Kowalska-Ehrlich B., Walczak S. (red.), *Prawne i pedagogiczne aspekty resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 1992, t. 12

Grześkowiak A., *Reforma postępowania z nieletnimi. Uwagi ogólne na temat materialnoprawnych rozwiązań ustawy z 26 X 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich*, St. Praw. 1984, z. 1-2

Grześkowiak A., *Tendencje rozwojowe włoskiego prawa nieletnich*, Arch. Krym. 2007–2008, t. XXIX-XXX

Grześkowiak K., Krukowski A. (red.), Patulski W., Warzocha E., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich, Komentarz*, Warszawa 1991

Grześkowiak K., Krukowski A. (red.), Patulski W., Warzocha E., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 1984

Grześkowiak K., *XXV-lecie sądownictwa dla nieletnich*, PWS 1974, nr 5(2)

Guzik J., *Południowy Sudan w ONZ*, Rzeczpospolita z dnia 14 lipca 2011 r.

Haak-Trzuskawska A., Haak H., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2015

Habzda-Siwiek E., *Aktualne trendy przestępczości nieletnich w Polsce w świetle danych ze statystyk policyjnych* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Haczkowska M., Tereszkievicz F., *Europejska konwencja o ochronie praw człowieka - praktyka stosowania i funkcjonowanie w przestrzeni europejskiej*, Opole 2016

Haczkowska M., *Zasada bezpośredniego stosowania konstytucji w działalności orzeczniczej sądów*, Prz.Sejm. 2005, nr 1

Hajdukiewicz D., Duriasz-Rowińska H., *Niektóre problemy związane z internowaniem w szpitalu psychiatrycznym sprawców czynów karalnych o poczytalności ograniczonej*, PPiN 1995, t. 4, z. 2

Hajdukiewicz D., *Opinia sądowo-psychiatryczna i nieprawidłowości przy jej sporządzaniu*, PPiN 1995, t. 4, z. 2

Hajdukiewicz D., *Podstawy prawne opiniowania sądowo-psychiatrycznego w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) Hajdukiewicz D., *Podstawy prawne opiniowania sądowo-psychiatrycznego w postępowaniu karnym, w sprawach o wykroczenia oraz w sprawach nieletnich*, Warszawa 2001

Hajdukiewicz D., *Podstawy prawne opiniowania sądowo-psychiatrycznego w postępowaniu karnym, w sprawach o wykroczenia oraz w sprawach nieletnich*, Warszawa 2001

Hałas R.G., *Kara śmierci względem nieletnich* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Hałas R.G., *Odpowiedzialność karna nieletniego na tle kodeksu karnego z 1997 r.*, Lublin 2006

Hałas R.G., *Orzekanie środków karnych wobec nieletniego* (w:) Dębiński A., Grześkowiak A., Wiak K. (red.), *Ius et Lex. Księga jubileuszowa ku czci profesora Adama Strzembosza*, Lublin 2002

Harasimiak G., *Demoralizacja jako podstawowe pojęcie postępowania z nieletnimi*, Szczecin 2001

Harasimiak G., *Demoralizacja - podstawowe pojęcie w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) Stanik J.M., Woszczek L. (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005

Harasimiak G., *Dyrektywa indywidualizacji w postępowaniu z nieletnimi* (w:) Stanik J.M., Woszczek L. (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005

Harasimiak G., *Ewolucja zasad odpowiedzialności, traktowania i postępowania z nieletnimi*, Szczecin 2000

Harasimiak G., *Mediacja w polskim modelu postępowania z nieletnimi*, PPK 2004, nr 23

Harasimiak G., *Nieletni sprawcy czynów zabronionych - winni czy ofiary w polskim modelu postępowania z nieletnimi* (w:) Gardocki L., Królikowski M., A. Walczak-Żochowska A. (red.), *Gaudium in Litteris Est - Księga jubileuszowa ofiarowana Pani profesor Genowefie Rejman*, Warszawa 2005

Harasimiak G., *Określenie granic postępowania z nieletnimi popełniającymi czyny zabronione w propozycjach kodeksu nieletnich a podstawa ich wyodrębnienia w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) Kobes P. (red.), *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich – obecny stan prawny i perspektywy zmian*, Legnica 2014

Harasimiak G., *Pojęcie niedostosowania społecznego a polski model postępowania z nieletnimi*, St. Praw. 2004, z. 2

Harasimiak G., *Zachowania przestępcze nieletnich w świetle danych statystycznych*. Prz. PK 2006, nr 25

Herzog A., *Prokurator a odpowiedzialność karna nieletnich*, Prok.i Pr. 2017, nr 9

Hofmański P., Sadzik E., Zgryzek K., *Kodeks postępowania karnego. Tom I. Komentarz do artykułów 1-296*, Warszawa 2011

Hofmański P., Waltoś S. (red.) *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Hofmański P., Waltoś S. (red.), *Węzłowe problemy procesu karnego*, Warszawa 2010

Holewińska-Łapińska E., *Opinia w sprawie potrzeby zmian stanu prawnego normującego Rodzinne Ośrodki Diagnostyczno-Konsultacyjne*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2014

Howorska A., *Z problematyki odpowiedzialności nieletnich* (w:) Bogunia L. (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego. t. IV*, Wrocław 1999

Huges G., McLaughlin E., Muncie J., *Crime Prevention and Community Safety*, Sage Publications, Thousand Oaks-London-New Delhi 2002

- Ignaczewski J., *Czyn karalny a demoralizacja*. Rzeczpospolita z dnia 7 października 2004 r.
- Ignaczewski J., *Czyżby Sąd Najwyższy zapomniał o pokrzywdzonym?* Rzeczpospolita z dnia 13 lutego 2003 r.
- Ignaczewski J., *Głośny projekt bez akceptacji*, Rzeczpospolita z dnia 5 sierpnia 2005 r.
- Ignaczewski J., *Pokrzywdzony zbędnym dodatkiem*, Rzeczpospolita z dnia 7 września 2004 r.
- Ignatowicz J., Nazar M., *Prawo rodzinne*, Warszawa 2005
- Iwaniuk T., *O aktualnej sytuacji i zadaniach ośrodków diagnostycznych dla nieletnich*, PWS 1975, nr 7
- Izydorzyc J., *Prawo nieletnich w Japonii* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009
- Jackson T.P. (red.), *The Best Love of the Child. Being Loved and Being Taught to Love as the First Human Right*, William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, Michigan/Cambridge, U.K., 2011
- Jagosz P., *Podstawowe założenia nowelizacji ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) Bojarski T., Skrętowicz E. (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Lublin 2001
- Jakubowski-Hara J., Nowak C., Skupiński J. (red.), *Reforma prawa karnego, propozycje i komentarze. Księga pamiątkowa Profesor Barbary Kunickiej-Michalskiej*, Warszawa 2008
- Janczarek S., *Swoboda wypowiedzi profesjonalnych pełnomocników - standardy europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, KSAG 2016, nr 2
- Janiszewski B. (red.), *Nauka wobec współczesnych zagadnień prawa karnego w Polsce. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Aleksandrowi Tobisowi*, Poznań 2004
- Jankowski A., *Dyktatura małolatów*, PiŻ 1994, nr 8
- Jankowski A., *Małolaty marsz za kraty*, PiŻ 1994, nr 1-2
- Jaros P., *Definicja dziecka* (w:) Stadniczeńko S.L. (red.), *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, Warszawa 2015
- Jaros P., *Prawo dziecka do sądu* (w:) Stadniczeńko S.L. (red.), *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, Warszawa 2015
- Jaros P., *Prawo dziecka pozbawionego wolności* (w:) Stadniczeńko S.L. (red.), *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, Warszawa 2015
- Jaros P.J., Michalak M., *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych*. Warszawa 2015

- Jaros P.J., *Prawa dziecka. Dokumenty Rady Europy. Zbiór i opracowanie*, Warszawa 2012
- Jasiński J. (red.), *Zagadnienia przestępczości w Polsce*, Warszawa 1975
- Jasiński W., Pietryka A., *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich w świetle badań aktowych* (w:) Szwaś M., Wiśniewska K., Wolny M. (red.), *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2014
- Jaskiernia J., *Rola prawa Rady Europy w kreowaniu ogólnoeuropejskiej przestrzeni prawnej*, PiP 2007, nr 8
- Jaśkowski M., *Konsekwencje prawne Protokołu nr 30 w sprawie stosowania Karty praw podstawowych Unii Europejskiej do Polski i Zjednoczonego Królestwa*, Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu 2013, nr 4
- Jedlewski S., *Nieletni w zakładach poprawczych*, Warszawa 1962
- Jedynak J., *Przestępczość nieletnich w Polsce w latach 1989-2003 - analiza zjawiska*. Ius et Administratio 2004/2
- Jedynak T., Stasiak K. (red.), *Zarys metodyki pracy kuratora sądowego*, Warszawa 2014.
- Jelinek J., *Odpowiedzialność karna oraz karanie nieletnich w czeskim prawie karnym* (w:) Bojarski T., Skrętowicz E. (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Lublin 2001
- Jelínek J., *Ustawa o sądownictwie w sprawach nieletnich – regulacja prawna w Republice Czeskiej* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008
- Junger-Tas J., Boendermaker L., van der Laan P.H. (red.), *The future of the juvenile justice system*, Leuven-Amersfoort 1989
- Kaczmarek J., *Rada Europy*, Wrocław 2002
- Kaczmarek T., *Psychologiczne i ustawowe kryteria odróżniania nieletnich od dorosłych w polskim prawie karnym*, NP 1990, nr 1-3
- Kalinowski M., *Europejskie systemy resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 1991
- Kalinowski M., Pełka J., *Zarys dziejów resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 1996
- Kamińska W., Pędowski K., *Sądy dla Nieletnich w II Rzeczypospolitej*, Pal. 1991, nr 10
- Kamiński I.C., *Nieletni sprawcy czynów zabronionych w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka* (w:) Szwaś M., Wiśniewska K., Wolny M. (red.), *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2014

Kania A., *Demoralizacja jako pojęcie kontrowersyjne. Uwagi na tle ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Studia Prawnicze KUL 2016, nr 3

Kardas P., *O podstawach odpowiedzialności nieletnich na zasadach określonych w Kodeksie karnym. Uwagi na tle sporów dotyczących wymierzenia nieletniemu kary* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Karpiński Z., *Czy słuszne jest zerwanie z kryterium rozeznania w postępowaniu z nieletnimi?*, NP 1959, nr 10

Karpiński Z., *Kryteria rozeznania nieletnich*, RPEiS 1960, z. 1

Kędzia Z., *Prawa człowieka w prawie międzynarodowym a prawo polskie*, PiP 1989, z. 9

Kijak R.J., *Niepelnosprawność intelektualna. Między diagnozą a działaniem*, Warszawa 2013

Kiliszek E., *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja 2013, nr 21

Kiliszek E., *Kontekst rodzinny w kształtowaniu się negatywnych postaw społecznych młodzieży* (w:) Kudlak G. (red.), *Instytucjonalna resocjalizacja nieletnich. Wyzwania i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2016

Klaus W., *Działalność wychowawcza sądu rodzinnego wobec nieletnich - pomiędzy ideami a praktyką*, Arch. Krym. 2007–2008, t. XXIX-XXX

Klaus W., *Dziecko przed sądem, Wymiar sprawiedliwości wobec przestępczości młodszych nieletnich*, Warszawa 2012

Klaus W., *Policja wobec instytucji mediacji*, PPK 2004, nr 23

Kleinowska M., *Przesłuchanie nieletniego w postępowaniu karnym a europejskie standardy ochrony praw człowieka* (w:) Dynia E., Kłak C.P. (red.), *Europejskie standardy ochrony praw człowieka a ustawodawstwo polskie*, Rzeszów 2005

Klementowski M.L., *Odpowiedzialność nieletniego w średniowiecznych prawach Europy* (w:) Bojarski T. (red.), *Postępowanie z nieletnimi, orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, Lublin 1988

Klepacki Z., *Organizacja Narodów Zjednoczonych 1945-1985*, Ciechanów 1988

Klonowska-Senderska I., *Zaburzenie zachowania i borderline u dzieci i młodzieży. Kompendium wiedzy dla policjantów ds. nieletnich*, Kwartalnik Policyjny 2010, nr 2, wydanie internetowe

Kmiecik R., *Wszczęcie postępowania w sprawach nieletnich w świetle niektórych gwarancji konstytucyjnych (uwagi de lege lata i de lege ferenda)* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk

M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Kobes P. (red.), *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich – obecny stan prawny i perspektywy zmian*, Legnica 2014

Kobes P., *Koncepcje zmian w zakresie postępowania z nieletnimi w Polsce* (w:) Kobes P. (red.), *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich - obecny stan prawny i perspektywy zmian*, Legnica 2014

Kobes P., *Model postępowania z nieletnimi w świetle projektu ustawy - Prawo nieletnich z lipca 2008 r. (zagadnienia materialnoprawne)* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Kobes P., *Nieletni pod pręgierzem*, PiŻ 2001, nr 4

Kobes P., *Orzekanie i wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec nieletnich w Polsce*, Warszawa 2015 r.

Kobes P., *Prawny system przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich*, Warszawa 2011

Kobes P., *Rola rodziny w procesie resocjalizacji nieletnich w kontekście obecnego stanu prawnego i przygotowywanych rozwiązań legislacyjnych*, *Perspectiva-Legnickskie Studia Teologiczno-Historyczne* IX 2010, nr 1

Kobes P., *Węzłowe problemy modelu postępowania z nieletnimi w Polsce* (w:) Kudlak G. (red.), *Instytucjonalna resocjalizacja nieletnich. Wyzwania i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2016

Kociubiński J., *Dostęp do niezawisłego i bezstronnego sądu jako element prawa do rzetelnego procesu karnego w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, NKPK 2011, t. XXVII

Kołąkowska-Przełomiec H., Wójcik D., *Idee konwencji praw dziecka a ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) Bińczycka J. (red.), *Prawa dziecka. Deklaracje i rzeczywistość*, Kraków 1999

Kołąkowska-Przełomiec H., *Dziecko jako sprawca i jako ofiara przestępstwa (Ochrona dziecka w prawie karnym)* (w:) Smyczyński T. (red.), *Konwencja o Prawach Dziecka - analiza i wykładnia*, Poznań 1999

Kołąkowska-Przełomiec H., Ostrahinska Z., Kossowska A., Wójcik D., Rzeplińska I., Szamota-Saeki B., Badźmirowska-Masłowska K., *Nieletni do więzienia?*, Pal. 1994, nr 11

Kołodziejska-Przełomiec H., *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce*, St. Praw. 1988, z. 1-2

Kołodziejska-Przełomiec H., *Postępowanie w sprawach nieletnich*, PiP 1983, z. 6

Kołodziejska-Przełomiec H., *Przestępczość i nieprzystosowanie społeczne nieletnich w genezie przestępczości dorosłych*, Warszawa 1977

Kołodziejska-Przełomiec H., Wójcik D., *Selekcja nieletnich przestępców w sądzie rodzinnym*, St. Praw. 1988, z. 1-2

Kołodziejska-Przełomiec H., Wójcik D., *Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich a Konwencja Praw Dziecka*, St. Praw. 1992, z. 3-4

Kołodziejski S., *Dobro wspólnych nieletnich dzieci jako przesłanka odmowy orzeczenia rozwodu*, Pal. 1965, nr 9

Konarska-Wrzosek V., *Nowelizacja ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich: zakres, charakterystyka i ocena wprowadzonych zmian*, PPK 2001, nr 21

Konarska-Wrzosek V., *Ochrona nieletnich przed demoralizacją i przestępczością w ujęciu ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, PiP 1999, z. 5

Konarska-Wrzosek V., *Popelnienie czynu karalnego w nieletniości a możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności karnej i jej czasowe ograniczenia* (w:) Warylewski J. (red.), *Czas i jego znaczenie w prawie karnym*, Gdańsk 2010

Konarska-Wrzosek V., *Postępowanie mediacyjne w sprawach nieletnich*, PS 2000, nr 4

Konarska-Wrzosek V., *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, Warszawa 2013

Konarska-Wrzosek V., *Problem potrzeby i celowości zmiany zasad odpowiedzialności i postępowania z nieletnimi*, Arch. Krym. 2007-2008, tom XXIX-XXX

Konarska-Wrzosek V., *Projekt prawa nieletnich - ocena proponowanych rozwiązań* (w:) Jakubowski-Hara J., Nowak C., Skupiński J. (red.), *Reforma prawa karnego, propozycje i komentarze. Księga pamiątkowa Profesor Barbary Kunickiej-Michalskiej*, Warszawa 2008

Konarska-Wrzosek V., *Projektowane zmiany w zakresie postępowania z nieletnimi w Polsce*, PiP 2011, z. 4

Konarska-Wrzosek V., *Propozycje nowych modelowych rozwiązań prawnych w zakresie postępowania z nieletnimi w Polsce* (w:) Kobes P. (red.), *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich – obecny stan prawny i perspektywy zmian*, Legnica 2014

Konarska-Wrzosek V., *Rozważania de lege ferenda w kwestii wieku odpowiedzialności karnej i systemu postępowania z nieletnimi* (w:) Gardocki L., Królikowski M., A. Walczak-Żochowska A. (red.), *Gaudium in Litteris Est - Księga jubileuszowa ofiarowana Pani profesor Genowefie Rejman*, Warszawa 2005

Konarska-Wrzosek V., *Typy reakcji na naganne zachowania nieletnich przewidziane w projektowanym prawie nieletnich* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sońska A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Konarska-Wrzosek V., *Zasada nieodpowiedzialności karnej nieletnich i wyjątki od niej w świetle dotychczasowych regulacji i projektowanych zmian* (w:) Michalska-Warias A., Nowikowski I., Piórkowska-Flieger J. (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, Lublin 2011

Koncewicz T.T., *Prawo do rzetelnego postępowania w europejskiej przestrzeni prawnej. Jaka procedura? Jakie prawo?*, Pal. 2013, nr 11-12

Koncewicz T.T., *Sądowa sprawiedliwość proceduralna w prawie europejskim*, GSP 2016, t. XXXV

Korcył-Wolska M., „Jeszcze jeden kodeks”, Rzeczpospolita z dnia 26 lipca 2005 r.

Korcył-Wolska M., *Opinia w przedmiocie projektu ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych*, Biuro Analiz Sejmowych, Opinia Zlecona, Warszawa, 8 kwietnia 2013 r.

Korcył-Wolska M., *Czy powstanie nowe prawo nieletnich w Polsce?* (w:) Cieślak W., Steinborn S. (red.), *Profesor Marian Cieślak - osoba, dzieło, kontynuacja*, Warszawa 2013

Korcył-Wolska M., *Dostęp do sądu nieletniego de lege lata i wedle projektu Kodeksu nieletnich* (w:) Nowikowski I (red.), *Problemy stosowania prawa sądowego. Księga ofiarowana Profesorowi Edwardowi Skrętowiczowi*, Lublin 2007

Korcył-Wolska M., *Dostęp do sądu pokrzywdzonego czynem nieletniego de lege lata i wedle projektu ustawy prawo nieletnich z 2008 r.*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX

Korcył-Wolska M., *Kilka uwag na temat zaskarżania postanowienia inicjującego postępowanie w sprawach nieletnich przed sądem rodzinnym* (w:) Gaberle A., Waltoś S. (red.), *Środki zaskarżenia w procesie karnym. Księga pamiątkowa ku czci profesora Zbigniewa Dody*, Kraków 2000

Korcył-Wolska M., *Niektóre aspekty polityki karnej w postępowaniu z nieletnimi* (w:) Błachut J., Czapska J., Doda Z., Krzywicki W., Korcył-Wolska M., Waltoś S. (red.), *Wrona Z., Proces karny a polityka karna*, Kraków 1991

Korcył-Wolska M., *Postępowanie w sprawach nieletnich na tle standardów europejskich*, Warszawa 2015

Korcył-Wolska M., *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce*, Kraków 2001

Korcyl-Wolska M., *Przesłuchanie nieletniego przez policję na podstawie ustawy z 26 października 1982 r. de lege lata i de lege ferenda* (w:) Błachut J., Szewczyk M., Wójcikiewicz J. (red.), *Nauka wobec przestępczości. Księga ku czci profesora Tadeusza Hanauska*, Kraków 2001

Korcyl-Wolska M., *Rola Policji w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) Kruszyński P. (red.), *Postępowanie karne w XXI wieku, Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej, Popowo 26-28 października 2001 r.*, Warszawa 2002

Korcyl-Wolska M., *Sytuacja procesowa nieletniego w obliczu nowej kodyfikacji postępowania karnego (wybrane problemy)* (w:) Waltoś S., Doda Z., Światłowski A., Rybak J., Wrona Z. (red.), *Problemy kodyfikacji prawa karnego. Księga ku czci profesora Mariana Cieślaka*, Kraków 1993

Korcyl-Wolska M., *Ustawa o nieletnich traktowana gorzej niż inne*, Rzeczpospolita z dnia 11 kwietnia 2003r.

Korcyl-Wolska M., *Uwagi na temat rozwiązań przyjętych w projekcie ustawy - Prawo nieletnich z 2008 r.* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *Węzłowe problemy procesu karnego*, Warszawa 2010

Korcyl-Wolska M., *Uwagi na temat sytuacji prawnej pokrzywdzonego w postępowaniu podporządkowanym przepisom ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Wybór zagadnień do dyskusji)*, CzPKiNP 2002, z. 2

Korcyl-Wolska M., *Uwagi o modelu postępowania w sprawach nieletnich w Polsce i pozycji pokrzywdzonego w tym postępowaniu. De lege lata i de lege ferenda* (w:) Gil D. (red.), *Gwarancje praw pokrzywdzonych w postępowaniach szczególnych*, Warszawa 2012

Korcyl-Wolska M., *Wątpliwości na tle przepisów ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich regulujących czynności Policji niecierpiące zwłoki* (w:) Krajewski K. (red.), *Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Andrzeja Gaberle*, Warszawa 2007

Korcyl-Wolska M., *Zakres czynności dowodowych sądu rodzinnego i policji w postępowaniu w sprawach nieletnich wedle przyjętych rozwiązań i ustaleń empirycznych* (w:) Bojarski T., Skrętowicz E. (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Lublin 2001

Korcyl-Wolska M., *Zasada uczciwego procesu w postępowaniu w sprawach nieletnich w Polsce na tle standardów europejskich* (w:) Czapska J., Gaberle A., Światłowski A., Zoll A. (red.), *Zasady procesu karnego wobec wyzwań współczesności. Księga ku czci profesora Stanisława Waltosia*, Warszawa 2000

Kornobis-Romanowska D., *Europejska Konwencja Praw Człowieka w Systemie Prawa Wspólnot Europejskich*, Warszawa 2001

Kosowski J., *Udział obrońcy w postępowaniu w sprawach nieletnich w świetle projektowanych zmian* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Kossowska A., *Obraz przestępczości współczesnej młodzieży* (w:) Krajewski K. (red.), *Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Andrzeja Gaberle*, Warszawa 2007

Kostarczyk-Gryszka J., *Zasady odpowiedzialności nieletnich w Polsce*, ZNUJ. Prace Prawnicze 1973, z. 57

Kowalska B., *Instytucja warunkowego zwolnienia nieletnich w projekcie ustawy o zapobieganiu i zwalczaniu demoralizacji i przestępczości nieletnich*, PiP 1969, t. 24, cz. II

Kowalska-Ehrlich B., *Komisje do spraw dzieci i młodzieży w systemie profilaktyczno-resocjalizacyjnym. Propozycje normatywne i ich ocena*, RPEiS 1979, z. 1

Kowalska-Ehrlich B., *Młodzież nieprzystosowana społecznie a prawo*, Warszawa 1988

Kowalska-Ehrlich B., *Podstawy prawne badań diagnostycznych w sprawach rodzinnych i nieletnich*, ZNIBPS 1989, nr 31

Kowalska-Ehrlich B., *Przestępczość i postępowanie z nieletnimi w Polsce* (w:) Kobes P. (red.), *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich - obecny stan prawny i perspektywy zmian*, Legnica 2014

Kowalska-Ehrlich B., *System postępowania z młodzieżą nieprzystosowaną społecznie w Polsce* (w:) Kowalska-Ehrlich B., Walczak S. (red.), *Prawne i pedagogiczne aspekty resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 1992

Kowalska-Ehrlich B., Walczak S. (red.), *Prawne i pedagogiczne aspekty resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 1992, t. 12

Kowalska-Ehrlich B., *Zasady postępowania z nieletnimi i młodocianymi* (w:) Krukowski A. (red.), *Prawne podstawy resocjalizacji i zapobiegania przestępczości*, Warszawa 1979

Krajewski K.(red.), *Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Andrzeja Gaberle*, Warszawa 2007

Krawczyk J.R., *Środowisko rodzinne jako jeden z czynników warunkujących alkoholizowanie się nieletnich* (w:) Bojarski T. (red.), *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, Lublin 1988

Kręcis W., *Stanowisko sądów powszechnych wobec bezpośredniego stosowania konstytucji*, PPIA 2004, nr 60

Kruk E., *Umieszczenie w schronisku dla nieletnich jako tymczasowy środek zapobiegawczy stosowany wobec nieletnich*. Prok. i Pr. 1997, nr 1

Krukowski A. (red.), *Prawne podstawy resocjalizacji i zapobiegania przestępczości*, Warszawa 1979

Krukowski A., *Prawne i kryminologiczne problemy przestępczości i demoralizacji nieletnich* (w:) Kowalska-Ehrlich B., S. Walczak S. (red.), *Prawne i pedagogiczne aspekty resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 1992

Krukowski A., *Procesowe znaczenie opinii Rodzinnego Ośrodka Diagnostyczno-Konsultacyjnego*, ZNIBPS 1989, nr 31

Kruszyński P. (red.), *Postępowanie karne w XXI wieku, Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej, Popowo 26-28 października 2001 r.*, Warszawa 2002

Kruszyński P., *Zasada prawa do obrony w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu - zagadnienia wybrane* (w:) Gardocki L., Królikowski M., A. Walczak-Żochowska A. (red.), *Gaudium in Litteris Est - Księga jubileuszowa ofiarowana Pani profesor Genowefie Rejman*, Warszawa 2005

Kruszyński P., *Zasada domniemania niewinności w świetle najnowszego orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, GSP 2003, t. XI

Krysińska B., *Gwarancje procesowe w postępowaniu karnym: wspólne standardy w Unii Europejskiej, Refleksje z sympozjum, Berlin, 20-22 lutego 2007 r.*, Pal. 2007, nr 3-4

Krzemień G., *Opinie Rodzinnych Ośrodków Diagnostyczno-Konsultacyjnych w systemie norm postępowania cywilnego, karnego oraz z nieletnimi*, ZNIBPS 1989, nr 31

Krzemińska P., *Uwagi o odpowiedzialności karnej nieletnich na tle projektowanych zmian do kodeksu karnego* (w:) Bogunia L. (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego. t. XIII*, Wrocław 2003

Kubicki L., *Ochrona dziecka, które popadło w konflikt z prawem karnym* (w:) Łopatka A. (red.), *Konwencja o prawach dziecka a prawo polskie. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej w gmachu Sejmu RP w dniach 19-20 marca 1991 r.*, Warszawa 1991

Kubota Y., *The Protection of Children Rights* (w:) *International Review of Criminal Policy*, nr 39-40, New York 1990

Kudlak G. (red.), *Instytucjonalna resocjalizacja nieletnich. Wyzwania i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2016

Kulesza C., *Europejski standard efektywnej obrony z urzędu w orzecznictwie SN*, PiP 2007, z. 8

Kulesza J., *Negatywna prewencja generalna*. PiP 2011, z. 1

Kulikowska-Kulesza J.E., *Polskie postępowanie przed sądami administracyjnymi w świetle standardów ETPC w zakresie prawa do rzetelnego procesu sądowego*, Kraków 2016

Kulińska-Kępa Z., *Prawa obywatelskie i polityczne a prawa gospodarcze, społeczne i kulturalne. Porównanie systemów ochrony*, Warszawa 2017

Kunicka-Michalska B., *Odpowiedzialność karna nieletnich w Hiszpanii* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Kuryłowicz M., *Odpowiedzialność „nieletnich” za czyny bezprawne w prawie rzymskim* (w:) Bojarski T. (red.), *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, Lublin 1988

Kusztal J., *Europejskie tendencje w zapobieganiu przestępczości nieletnich*, *Probacja* 2011, nr 4

Kusztal J., *Optymalny model postępowania w sprawach nieletnich* (w:) Stanik J.M., Woszczek L. (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005

Kwiatkowska-Wójcikiewicz V., Wójcikiewicz J., *Dlaczego nieletni przyznają się do niepopelnionych czynów?* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Lehr-Lehnardt R., Gunn T.J., *What's Love Got to Do with It? (Part II): The Best Interests of the Child in International and Comparative Law* (w:) Jackson T.P. (red.), *The Best Love of the Child. Being Loved and Being Taught to Love as the First Human Right*, William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, Michigan/Cambridge, U.K., 2011

Leszczyński L., Maroń G., *Pojęcie i treść zasad prawa oraz generalnych klauzul odsyłających. Uwagi porównawcze*, *Annales UMCS, sec. G (Ius)* 2013, vol. LX, 1

Lewicka-Zelent A., *Uwarunkowania gotowości nieletnich do zadośćuczynienia w paradygmacie sprawiedliwości naprawczej*, Lublin 2015

Lipczyńska M., *Rola adwokata w postępowaniu w sprawach nieletnich*, *Pal.* 1983, nr 12

Lipczyńska M., *Zasada informacji prawnej (art. 10 k.p.k.) a system zasad procesowych polskiego procesu karnego*, *PiP* 1973, z. 2

Liżyńska K., Żylińska J., *Mediacja w sprawach nieletnich sprawców czynów karalnych i jej konsekwencje w sferze prawno-psychologicznej*, *ADR* 2013, nr 4

Lorek Z., *Zasady postępowania z nieletnimi (Próba systematyzacji)*, *PiP* 1988, z. 11

Lubelski M., *Niektóre zagadnienia z pogranicza ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich i kodeksu karnego* (w:) Bojarski T. (red.), *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, Lublin 1988

Lubelski M.J., *O pilnej potrzebie podniesienia granicy wieku pełnej odpowiedzialności karnej*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX

Lubelski M.J., Stanik J.M., Tyszkiewicz L., *Wybrane zagadnienia psychologii dla prawników*, Warszawa 1986

Lubelski M.J., *Zagadnienia stykowe k.k. i ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (art. 10§2, art. 10§3, art. 10§4, art. 38§3, art. 1§3 k.k.)* (w:) Bojarski T., Skrętowicz E. (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Lublin 2001

Łapiński A., *Ograniczenie władzy rodzicielskiej w polskim prawie rodzinnym*, Warszawa 1975

Łazarska A., *Rzetelny proces cywilny*, Warszawa 2012

Łopatka A. (red.), *Konwencja o prawach dziecka a prawo polskie : materiały z konferencji naukowej zorganizowanej w gmachu Sejmu RP w dniach 19-20 marca 1991 r.*, Warszawa 1991

Łopatka A., *Dziecko - Jego prawa człowieka*, Warszawa 2000

Łucka I., Stępnicka J., *Opiniowanie sądowo-psychiatryczne w sprawach nieletnich - diagnoza interdyscyplinarna*, Psychiatria 2011, t. 8, nr 1

Łukasiewicz M., *Funkcjonowanie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich oraz młodzieżowych ośrodków wychowawczych w perspektywie potrzeb polityki państwa i aktualnych zmian prawno-organizacyjnych Polsce* (w:) Kudlak G. (red.), *Instytucjonalna resocjalizacja nieletnich. Wyzwania i perspektywy rozwoju*, Warszawa 2016

Łukaszewicz A., *Będzie kodeks nieletnich*, Rzeczpospolita z dnia 10 czerwca 2005 r.

Machińska H. (red.), *60 lat Rady Europy. Tworzenie i stosowanie standardów prawnych*, Warszawa 2009

Machowicz K., *Ochrona praw człowieka w Rzeczypospolitej Polskiej na tle standardów europejskich*, Lublin 2009

Makarewicz J., *Kodeks karny z Komentarzem*, Lwów 1935

Maliszewska H., *Dobro dziecka jako materialno-prawne założenie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Acta Universitatis Lodziensis Folia Iuridica 1991, nr 47

Mandecki T., *Problemy odpowiedzialności nieletnich i młodocianych w systemach prawnych Stanów Zjednoczonych i Australii*. NKPK 2002, t. XI

Manowska M. (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz, tom 1 (art. 1-50537)*, Warszawa 2011

Maraszek M., *Dolna granica wieku odpowiedzialności karnej w prawie polskim*, Warszawa 2012

Maraszek M., *Obrońca w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Pal. 2014, nr 5-6

Maraszek M., *Odpowiedzialność karna nieletnich (art. 10 § 2 k.k., art. 13 i 91 u.niel.)*, PS 2011, nr 7-8

Maraszek M., *Uprawnienia Policji w postępowaniu w sprawach nieletnich*. Prok. i Pr. 2013, nr 9

Marciniak J., *Treść i sprawowanie opieki nad małoletnim*, Warszawa 1975

Marek A., *Sądownictwo dla nieletnich w Polsce na tle porównawczym* (w:) Bojarski T. (red.), *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, Lublin 1988

Marek A., *Uwagi o reformie prawa dotyczącego nieletnich*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX, Warszawa 2009

Marek M., *Czy nieletni może odpowiadać karnie za niewykonawcze postaci współdziałania przestępnego oraz formy stadialne poprzedzające dokonanie?*, St. Praw. 2016, nr 4

Markowski M., *Prawo do milczenia w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Pal. 2013, nr 7-8

Masternak-Kubiak M., *Umowa międzynarodowa w prawie konstytucyjnym*, Warszawa 1997

Matukin A., *Sytuacja procesowa pokrzywdzonego w świetle założeń projektu ustawy - Prawo nieletnich z 2008 roku* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Matysek A., *Odpowiedzialność nieletnich w prawie polskim a Konwencja Praw Dziecka* (w:) Bogunia L. (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego*. t. III, Wrocław 1998

Mazowiecka L., *Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dziecku*, Ius Novum 2016, nr 3

Mączyńska M., *Badania osobopoznawcze nieletnich jako warunek rzetelnego postępowania sądowego prowadzonego w oparciu o przepisy ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich* (książka przygotowana do publikacji)

Mączyńska M., *Kilka uwag o granicach nieletniości w prawie polskim w świetle historycznych, obowiązujących i projektowanych rozwiązań prawnych* (w:) Cieślak W., Steinborn S. (red.), *Profesor Marian Cieślak - osoba, dzieło, kontynuacje*, Warszawa 2013

Mączyńska M., *Nowelizacja ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich - zagadnienia wybrane*, Pal. 2016, nr 5

Mączyńska M., *Problemy traktowania nieletnich w prawie polskim. Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z 26 października 1982 r., a projekt ustawy Prawo nieletnich-zagadnienia materialno-prawne* (praca magisterska), Kraków 2008 r., praca dostępna w Internecie: <https://repozytorium.ka.edu.pl/handle/11315/962> (dostęp: 12 stycznia 2017 r.)

Mączyński A., *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji przez sądy*, PiP 2000, nr 5

McAra L., *Welfare in Crisis? Key Developments in Scottish Youth Justice* (w:) Muncie J, Goldson B. (red.), *Comparative Youth Justice*, London-Thousand Oaks-New Delhi 2006

Meyer R., *Psychopatologia*, tłum. P. Holas, M. Palczewska, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne 2003

Michalska-Warias A., Nowikowski I., Piórkowska-Flieger J. (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy współczesnego prawa karnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Bojarskiemu*, Lublin 2011

Michalska-Warias A., *Planowane zmiany w postępowaniu wykonawczym w sprawach nieletnich* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Michalska-Warias A., *Struktura środków wychowawczych i poprawczych orzekanych wobec nieletnich w latach 90. XX wieku*. St.Iur.Lubl. 2004, t. 3

Mik B., *Dziurawe przepisy*, Rzeczpospolita z dnia 9 grudnia 1997 r.

Mik B., *Dziury w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Rzeczpospolita z dnia 3 lutego 1997 r.

Miller-Grzegorzczak E., *Ustawa o postępowaniu z nieletnimi jako ogniwo prawnego zwalczania i zapobiegania demoralizacji młodzieży*, Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze 1987, nr 5

Moczuk E., *Przestępczość nieletnich w Polsce w okresie transformacji systemowej* (w:) Stanik J.M., Woszczek L. (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005

Mogilnicki A., *Dziecko a przestępstwo*, Warszawa 1925

Mozgawa M., Khmaruk I. , *Odpowiedzialność nieletnich w ukraińskim prawie karnym*, St.Iur.Lubl. 2004, t. 3

Mudrecki A., *Odebrać natychmiast*, Rzeczpospolita z dnia 29 czerwca 2000 r.

Mudrecki A., *Prawo nieletniego do rzetelnego procesu przed sądami rodzinnymi*, Opole 2008

Muncie J., *A New deal for youth? Early intervention and correctionalism* (w:) Huges G., McLaughlin E., Muncie J., *Crime Prevention and Community Safety*, Sage Publications, Thousand Oaks-London-New Delhi 2002

Muncie J., Goldson B. (red.), *Comparative Youth Justice*, London-Thousand Oaks-New Delhi 2006

Muncie J., Goldson B., *States of Transition, Convergence and Diversity in International Youth Justice* (w:) Muncie J., Goldson B. (red.), *Comparative Youth Justice*, London-Thousand Oaks-New Delhi 2006

Muncie J.; *Youth & Crime*, Sage Publications, Thousand Oaks-London-New Delhi 2004

Murzynowski A., *Problematyka „uczciwego procesu”* (w:) Czech B. (red.), *Filozofia prawa a tworzenie i stosowanie prawa. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej w dniach 11 i 12 czerwca 1991 r. w Katowicach*, Katowice 1992

Muszyńska A., *Postępowanie w sprawach leczenia osób niepełnoletnich uzależnionych od alkoholu lub innych środków odurzających*, PPIA 2007, t. LXXV

Muszyńska A., *Przeciwdziałanie narkomanii nieletnich w świetle ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich i ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii*, NKPK 2000, t. V

Muszyńska A., *Zobowiązanie do naprawienia szkody w postępowaniu w sprawach nieletnich*, RPEiS 2007, z. 2

Nikitorowicz J., *Nadzór odpowiedzialny rodziców - jego funkcja resocjalizacyjna* (w:) Olszewska-Baka G. (red. nauk.), *Działalność profilaktyczna i resocjalizacyjna sądów rodzinnych (w świetle nowej ustawy o nieletnich)*, Białystok 1990

Nita B., *Bezpośrednie stosowanie konstytucji a rola sądów w ochronie konstytucyjności prawa*, PiP 2002, nr 9

Nowak C., *Prawo do korzystania z pomocy tłumacza w europejskim i polskim prawie karnym*. Prok. i Pr. 1998, nr 10

Nowak C., *Zasada równości broni w europejskim i polskim postępowaniu karnym*, PiP 1999, nr 3

Nowakowska E., *Gorsze dzieci*, Polityka 2000, nr 9

Nowicka I., Kupiński R., *Granica wiekowa odpowiedzialności sprawcy za przestępstwa i wykroczenia*. Ius et Administratio 2004, z. 4

Nowicki M.A., *Europejska Konwencja Praw Człowieka. Wybór Orzecznictwa*, Warszawa 1998

Nowicki M.A., *Europejski Trybunał Praw Człowieka - orzecznictwo, t. I - Prawo do rzetelnego procesu*, Kraków 2001

Nowicki M.A., *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, Kamienie milowe*, Warszawa 1997

Nowicki M.A., *To tylko dzieci. Za wcześnie na więzienie. Zawsze są jakieś napięcia. Orzeczenia Trybunału w Strasburgu*, Rzeczpospolita z dnia 10 stycznia 2000 r.

Nowicki M.A., *Wokół Konwencji Europejskiej*, Warszawa 1992;

Nowicki M.A., *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 2010

Nowikowski I. (red.), *Problemy stosowania prawa sądowego. Księga ofiarowana Profesorowi Edwardowi Skrętowiczowi*, Lublin 2007

Nowikowski I., *Uwagi o zasadzie oficjalności w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) Nowikowski I. (red.), *Problemy stosowania prawa sądowego. Księga ofiarowana Profesorowi Edwardowi Skrętowiczowi*, Lublin 2007

Nowikowski I., *Uwagi o zasadzie rzetelnego procesu karnego (kwestie wybrane)* (w:) Skorupka J. (red.), *Rzetelny proces karny. Księga jubileuszowa Profesora Zofii Świdry*, Warszawa 2009

Nowikowski I., *Wydanie wyroku uniewinniającego w postępowaniu w sprawach nieletnich (uwagi de lege lata i de lege ferenda)* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Olszewska-Baka G. (red. nauk.), *Działalność profilaktyczna i resocjalizacyjna sądów rodzinnych (w świetle nowej ustawy o nieletnich)*, Białystok 1990

Olszewska-Baka G., *Funkcjonowanie i efektywność nadzorów kuratorskich wobec nieletnich* (w:) Olszewska-Baka G. (red. nauk.), *Działalność profilaktyczna i resocjalizacyjna sądów rodzinnych (w świetle nowej ustawy o nieletnich)*, Białystok 1990

Ostaszewski P., *Opinie diagnostyczne w sprawach nieletnich*, Warszawa 2010

Ostrowska Z., *Nieprzystosowanie społeczne młodzieży a sprawy w sądzie rodzinnym*, St. Praw 1988, z. 1-2

Ostrowska Z., *Psychologiczne determinanty niedostosowania społecznego i przestępczości* (w:) Jasiński J. (red.), *Zagadnienia przestępczości w Polsce*, Warszawa 1975

Ostrowska Z., Wójcik D., *Karalność uczniów nieprzystosowanych społecznie*, Arch. Krym. 1984, t. XI

Ostrowska Z., *Wychowawcze aspekty postępowania w sądzie dla nieletnich* (w:) Dębiński A., Grześkowiak A., Wiak K. (red.), *Ius et Lex. Księga jubileuszowa ku czci profesora Adama Strzembosza*, Lublin 2002

Ostrowska K., *Postępowanie z nieletnimi z perspektywy psychologii humanistycznej*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX

Oślizło H., *Propozycje zmian w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich*, PS 1998, nr 10

Oślizło H., *Próba oceny skuteczności środków tymczasowych stosowanych wobec nieletnich*. Pal. 1998, nr 1-2

Ożóg M., *Prawo rodziców do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniami w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Studia z prawa wyznaniowego 2015, t. 18

Pagiela A., *Zasada „fair trial” w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, RPEiS 2003, z. 2

Paszkievicz A., *Efektywność sądowych środków wychowawczych a proces resocjalizacji (na przykładzie warunkowego zawieszenia i warunkowego zwolnienia z zakładu poprawczego)* (w:) Olszewska-Baka G. (red. nauk.), *Działalność profilaktyczna i resocjalizacyjna sądów rodzinnych (w świetle nowej ustawy o nieletnich)*, Białystok 1990,

Paszkievicz A., *Podmiotowe traktowanie wychowanka w pracy rodzinnego kuratora sądowego*, Lublin 2006

Patulski W., *Postępowanie w sprawach nieletnich*, NP 1983, nr 1

Pawlaczyk H., *Uczeń - kat czy ofiara?*, PiŻ 1999, nr 3

Pawlak A., *Dziecko w procedurze cywilnej i karnej - wysłuchanie, przesłuchanie* (w:) Stadniczeńko S.L. (red.), *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, Warszawa 2015

Pieszczek M., *Prawo do rzetelnego procesu w postępowaniu w sprawach nieletnich w świetle przepisów obowiązujących w Polsce i standardów międzynarodowych*, Wrocławskie Studia Erazmiańskie, Zeszyty Studenckie 2009, t. 2

Piórkowska-Flieger J., *Rola środka w postaci umieszczenia w zakładzie dla nieletnich (zakładzie poprawczym) na tle innych środków stosowanych w sprawach nieletnich* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Piróg E., Piróg P., *Charakter prawny obowiązku naprawienia szkody w postępowaniu w sprawach nieletnich – zagadnienia wybrane* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Płachta M., *Prawa i gwarancje oskarżonego w świetle norm konstytucyjnych*, GSP 2004, t. XII

Płachta M., *Rzetelny proces karny w Unii Europejskiej* (w:) Skorupka J. (red.), *Rzetelny proces karny. Księga jubileuszowa Profesora Zofii Świdry*, Warszawa 2009

Pociej W., *W odpowiedzi sędz. Zabrodzkiej*, Pal. 1958, nr 2

Porwisch M., *Pokrzywdzony w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Probacja 2016, nr 1

Pospieszyl K., Żabczyńska E., *Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie*, Warszawa 1980

Potocka W., *Proces socjalizacji dziecka z rodziny z nadzorem kuratorskim w środowisku szkolnym* (w:) Olszewska-Baka G. (red. nauk.), *Działalność profilaktyczna i resocjalizacyjna sądów rodzinnych (w świetle nowej ustawy o nieletnich)*, Białystok 1990

Pradel J., *Rzetelny proces w europejskim prawie karnym*, Prok. i Pr. 1996, nr 6

Preisner A., *Dookoła Wojtek. Jeszcze o bezpośrednim stosowaniu konstytucji RP* (w:) Garlicki L., Szmyt A. (red.), *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, Warszawa 2003

Prucnal M., *Ochrona i specjalne traktowanie nieletnich sprawców czynów karalnych* (w:) Stadniczeńko S.L. (red.), *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, Warszawa 2015 r.

Przetacznik-Gierowska M., Włodarski Z., *Psychologia wychowawcza*, Warszawa 1994

Przybyła-Basista H., *Motywacja do udziału w mediacjach - porównanie mediacji rodzinnych i mediacji pomiędzy ofiarą a sprawcą* (w:) Stanik J.M., Woszczek L. (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005

Pyka M., Wojtyniak B.(red.), *Prawo ustrojowe Unii Europejskiej. Repetytorium*, Warszawa 2012

Radwański Z., *Dobro dziecka* (w:) Łopatka A. (red.), *Konwencja o prawach dziecka a prawo polskie : materiały z konferencji naukowej zorganizowanej w gmachu Sejmu RP w dniach 19-20 marca 1991 r.*, Warszawa 1991

Radwański Z., *Pojęcie i funkcja „dobra dziecka” w polskim prawie rodzinnym i opiekuńczym*, Studia Cywilistyczne, t. XXXI, Warszawa-Kraków 1981

Rataj O., *Projektowane zmiany w zakresie odpowiedzialności karnej nieletnich w kodeksie karnym*. Prok. i Pr. 2008, nr 1

Ratajczak A., *Materialnoprawne problemy ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, PiP 1983, z. 2

Ratajczak A., *Przestępstwa przeciwko rodzinie, opiece i młodzieży w systemie polskiego prawa karnego (Zagadnienia wybrane)*, Warszawa 1980

Rdzanek-Piwowar G., *Nieletniość i jej granice*, Warszawa 1993

Rdzanek-Piwowar G., *Zagadnienie granic nieletniości w prawie karnym*, Warszawa 1989

Redelbach A., *Zasada rzetelności postępowania w rozstrzygnięciach organów strasburskich*, RPEiS 1997, nr 2

Regent-Lechowicz M., *Propozycje nowego ujęcia zasad walki z przestępczością nieletnich w Polsce Ludowej*, Przegląd Penitencjarny 1969, nr 1

Rękas A. (red.), *Mediacja w Polsce - sen i perspektywy, Konferencja z okazji Międzynarodowego Dnia Mediacji*, Warszawa 2012

Rode D., *Praktyka opiniodawstwa sądowego w sprawach karnych nieletnich* (w:) Stanik J.M., Woszczek L. (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005

Rogacka-Rzewnicka M., *Znaczenie niepisanych reguł postępowania dla tworzenia podstaw rzetelnego procesu karnego* (w:) Skorupka J. (red.), *Rzetelny proces karny. Księga jubileuszowa Profesor Zofii Świdry*, Warszawa 2009

Rogoziński P., *Obecność oskarżonego na rozprawie sądowej i jego prawo do prowadzenia obrony materialnej w świetle norm konstytucyjnych i konwencyjnych*, GSP 1999, t. IV

Ronge V., *Niepełnoletni w prawie karnym i wykonywaniu kary - z niemieckiego punktu widzenia* (w:) Kobes P. (red.), *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich - obecny stan prawny i perspektywy zmian*, Legnica 2014

Rosiak Z., *Stan zdrowia oraz właściwości psychiczne i osobowe nieletnich a stosowanie środków wychowawczo-poprawczych przez sąd*, ZNUJ 1973, z. 57

Rosin M., *Prawa dziecka w myśli korczakowskiej a współczesna pedagogika*, Przegląd Edukacyjny 1987, nr 5

Roszkowska A., Kucharewicz J., *Agresja jako podłoże zachowań przestępczych nieletnich* (w:) Stanik J.M., Woszczek L. (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005

Różańska-Kowa J., Rode D., *Rodzaje i uwarunkowania przestępczości nieletnich w świetle przemian społeczno – gospodarczych* (w:) Stanik J.M., Woszczek L. (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005

Rudnik I., *Powrót do przestępstwa nieletnich, wobec których orzeczono dozór kuratora*, ZNUJ. Prace Prawnicze 1973, z. 57

Rudnik M., *Badania nad skutecznością środków wychowawczych i poprawczych*, ZNUJ. Prace Prawnicze 1973, z. 57

Rusinek M., *Kilka uwag o zakazach dowodowych w projekcie Prawa nieletnich* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Ryngielewicz K., Rajska D., *Nadmierna długość postępowań sądowych w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, PS 2015, nr 3

Rzeplińska I., *Nieletni skazani w warunkach art. 10 § 2 k.k.* (w:) Krajewski K. (red.), *Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Andrzeja Gaberle*, Warszawa 2007

Rzeplińska I., *Sylwetki społeczne nieletnich - późniejszych dorosłych sprawców przestępstw*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX

Rzepliński A., *Spoleczne uwarunkowania zachowań dewiacyjnych młodzieży w Polsce* (w:) Bojarski T. (red.), *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, Lublin 1988

Safjan M. (red. nauk.), *Standardy prawne Rady Europy. Tekst i komentarze, t. 1, Prawo rodzinne*, Warszawa 1994

Safjan M., *Rezolucja Nr (77) 33 w sprawie umieszczenia dzieci poza rodziną a stan prawny obowiązujący w Polsce* (w:) Safjan M. (red.), *Standardy prawne Rady Europy. Teksty i komentarze, t. I, Prawo rodzinne*, Warszawa 1994

Sanetra W., *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji RP przez Sąd Najwyższy*, PS 2017, nr 2

Sawicki J., *Odpowiedzialność nieletnich za przestępstwa skarbowe i wykroczenia skarbowe*, NKPK 2012, t. XXVIII

Sawicki K., Konaszewski K. (red. nauk.), *Środowiskowy wymiar niedostosowania. Teorie – badania - praktyka.*, Białystok 2014

Schmahl L., *Nieletni w Niemczech. Problem odpowiedzialności karnej* (w:) Kobes P. (red.), *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich – obecny stan prawny i perspektywy zmian*, Legnica 2014

Seminarium Postępowanie z nieletnimi w świetle nowych regulacji prawnych. Centrum Szkolenia Policji, Legionowo 17-18 grudnia 2001 r.

Sienkiewicz Z., *Kontrowersje dotyczące przesłanek umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym*, Pal. 1986, nr 3

Sienkiewicz Z., *Orzecznictwo Sądu Najwyższego dotyczące odpowiedzialności karnej nieletnich*, NP 1985, nr 11-12

Sienkiewicz Z., *Sporne kwestie wokół pojęcia demoralizacji i nieprzystosowania społecznego* (w:) Bojarski T. (red.), *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, Lublin 1998

Sienkiewicz Z., *System sądowych środków wobec nieletnich w prawie polskim*, Wrocław 1989

Sienkiewicz Z., *Środki leczniczo-wychowawcze według ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Pal. 1985, nr 7-8

Sienkiewicz Z., *Uwagi o odpowiedzialności karnej nieletnich na tle projektu kodeksu karnego*, Prz. PK 1992, nr 7

Siewierski M., *O właściwe zasady odpowiedzialności nieletnich*, PiP 1948, z. 2

Siewierski R., *Referat Biura Służby Prewencyjnej KGP na Seminarium w CSP w Legionowie w dniach 17-18.XII.2001 r. nt. „Stan zagrożenia demoralizacją i przestępczością oraz patologiami dzieci i młodzieży”* (w:) *Seminarium Postępowanie z nieletnimi w świetle owych regulacji prawnych*. Centrum Szkolenia Policji, Legionowo 17-18 grudnia 2001 r.

Skorupka J. (red.), *Rzetelny proces karny. Księga jubileuszowa profesor Zofii Świdy*, Warszawa 2009

Skorupka J., Jasiński W. (red.), *Rzetelny proces karny. Materiały konferencji naukowej, Trzebiezowice, 17-19 września 2009 r.*, Warszawa 2010

Skorupka J., *O sprawiedliwości procesu karnego*, Warszawa 2013

Skorupka J., *Sprawiedliwość proceduralna jako cel procesu karnego* (w:) Skorupka J. (red.), *Rzetelny proces karny. Księga jubileuszowa Profesor Zofii Świdy*, Warszawa 2009

Skrętowicz E., Kielasińska A., *Wpływ opinii rodzinnego ośrodka diagnostyczno-konsultacyjnego na zastosowanie przez sąd rodzinny środka wychowawczego lub poprawczego. Próba wstępnej oceny* (w:) Bojarski T. (red.), *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, Lublin 1988

Skrętowicz E., Kielasińska A., *Znaczenie opinii Rodzinnego Ośrodka Diagnostyczno-Konsultacyjnego w postępowaniu z nieletnimi* (w:) T. Bojarski (red.), *Orzekanie środków wychowawczych i poprawczych w praktyce sądów rodzinnych*, Lublin 1990

Skrętowicz E., *Obrońca z urzędu przed sądem dla nieletnich*, NP 1967, nr 4

Skrętowicz E., *Powrót instytucji nieważności orzeczeń z mocy samego prawa do projektu Prawa nieletnich z 2008 roku* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Skrętowicz E., Strzelec P., *Pozycja pokrzywdzonego w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-

Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Skrętowicz E., Strzelec P., *Wyniki badań ankietowych w Sądach Rodzinnych i Rodzinnych Ośrodkach Diagnostyczno-Konsultacyjnych* (w:) Bojarski T., Skrętowicz E. (red.), *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Lublin 2001

Skrętowicz E., *Z problematyki rzetelnego procesu karnego* (w:) Skorupka J. (red.), *Rzetelny proces karny. Księga jubileuszowa Profesora Zofii Świdy*, Warszawa 2009

Słyk J., *Przestępczość nieletnich w świetle badań akt spraw sądowych a problem odpowiedzialności rodziców za szkody wyrządzone przez ich dzieci*, Zeszyty Prawnicze UKSW, Warszawa 2008, t. 8, nr 2

Smarzyński H., *Środowisko społeczne nieletnich przestępców*, ZNUJ Prace Prawnicze 1973, z. 57

Smyczyński T. (red.), *Konwencja o prawach dziecka - analiza i wykładnia*, Poznań 1999

Smyczyński T., *Pojęcie dziecka i jego podmiotowość* (w:) Smyczyński T. (red.), *Konwencja o Prawach Dziecka - analiza i wykładnia*, Poznań 1999

Sobczak J., *Swoboda wypowiedzi w orzecznictwie Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, cz. II. Ius Novum 2007, nr 4

Sobol E. (red.), *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1995, Wyd. XII poprawione

Sokołowska A., *Psychologiczna ekspertyza sądowa w sprawach dzieci i młodzieży*, Warszawa 1977

Sosnowska E., *Analiza nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży*, PN AJD 2010, Seria Pedagogika, z. XIX

Spirydowicz W., *Przemoc w środkach przekazu i jej wpływ na przestępczość*, PS 1993, nr 7-8

Stachowiak S. (red.), *Współczesny proces karny. Księga ofiarowana Profesorowi Tadeuszowi Nowakowi*, Poznań 2002

Stadniczeńko S.L. (red.), *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, Warszawa 2015

Stadniczeńko S.L., *Prawa dziecka częścią składową systemu praw człowieka i obywatela* (w:) Stadniczeńko S.L. (red.), *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, Warszawa 2015

Stanik J. M., *Ekspertyza psychologiczna dotycząca osób nieletnich oraz spraw rodzinno-opiekuńczych i rozwodowych* (w:) Lubelski M.J., Stanik J.M., Tyszkiewicz L., *Wybrane zagadnienia psychologii dla prawników*, Warszawa 1986

Stanik J.M., Przybyła H., *Opinia biegłego psychologa w sprawach karnych nieletnich*, Katowice 1981

Stanik J.M., Woszczek L. (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005

Stanowska M., Walczak-Żochowska A., Wierzbowski K., *Uwagi o profilu ustawy o postępowaniu z nieletnimi (zagadnienia materialno prawne i procesowe)*, PiP 1983, z. 6

Stańdo-Kawecka B., *"Zamiana" umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym na karę. Uwagi na tle uchwały Sądu Najwyższego z 24 maja 2005 r.*, CzPKiNP 2006, z. 1

Stańdo-Kawecka B., *Kierunki reformy prawa karnego nieletnich w Holandii*. PiP 1997, z. 7

Stańdo-Kawecka B., *Kompensacja szkody w postępowaniu z nieletnimi w ujęciu prawnoporównawczym*, CzPKiNP 2002, z. 2

Stańdo-Kawecka B., Kuształ J., *Ochrona praw nieletnich przesłuchiwanym przez policję - aspekty prawnoporównawcze i wyniki badań empirycznych*, Arch. Krym. 2015, t. XXXVII

Stańdo-Kawecka B., *Odpowiedzialność karna nieletnich a nowy kodeks karny*, Pal. 1998, nr 9-10

Stańdo-Kawecka B., *Odpowiedzialność karna nieletnich na tle nowej kodyfikacji karnej*, Prok. i Pr. 1998, nr 7-8

Stańdo-Kawecka B., *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach nieletnich* (w:) Krajewski K. (red.), *Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Andrzeja Gaberle*, Warszawa 2007

Stańdo-Kawecka B., *Prawne podstawy resocjalizacji*, Kraków 2000

Stańdo-Kawecka B., *Prawo karne nieletnich od opieki do odpowiedzialności*, Warszawa 2007

Stańdo-Kawecka B., *Zakład poprawczy w polskim prawie nieletnich*, CzPKiNP 1997, z. 1

Stańdo-Kawecka B., *Założenia modelowe i standardy międzynarodowe dotyczące nieletnich sprawców przestępstw*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX

Stańdo-Kawecka B., *Założenia prawa karnego nieletnich w Austrii*. PiP 1996, z. 12

Stańdo-Kawecka B., *Zapobieganie przestępczości nieletnich w świetle evidence based policy* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Stefański R.A., *Zakaz prowadzenia pojazdów mechanicznych jako środek wychowawczy*, NP. 1988, nr 10-12

Stelmaszczuk-Taracha W., *Rola sędziego w postępowaniu w sprawach nieletnich na przykładzie orzecznictwa V Wydziału Rodzinnego i Nieletnich Sądu Rejonowego w Lublinie* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Stephenson M., Giller H., Brown S., *Effective Practice in Youth Justice*, Willan Publishing 2007

Stępnia P., *Jeszcze w sprawie oceny eksperymentalnych badań osobopoznawczych*, NP 1984, nr 9

Stępnia P., *Przebieg i wykonywanie środków wychowawczo-poprawczych oraz dalsza sytuacja nieletnich. Efekty resocjalizacji* (w:) Olszewska-Baka G. (red. nauk.), *Działalność profilaktyczna i resocjalizacyjna sądów rodzinnych (w świetle nowej ustawy o nieletnich)*, Białystok 1990

Stępnia P., *Więzienia dla nieletnich w opinii menedżerów więziennictwa*, Arch. Krym. 2007-2008, t. XXIX-XXX

Stępnia P., *Zasady funkcjonowania polskiej kurateli rodzinnej i francuskich służb wychowawczych przy sądach dla nieletnich na tle porównawczym*, PPK 1992, nr 5

Stojanowska W., *Dobro dziecka jako instrument wykładni norm konwencji o prawach dziecka oraz prawa polskiego i jako dyrektywa jego stosowania* (w:) Smyczyński T. (red.), *Konwencja o prawach dziecka - analiza i wykładnia, praca zbiorowa*, Poznań 1999

Stojanowska W., *Dobro dziecka w aspekcie sprawowanej nad nim władzy rodzicielskiej*, Studia nad Rodziną UKSW 2000 r. 4 nr 1 (6)

Stojanowska W., *Opinia osobopoznawcza dla sądów rodzinnych*, NP 1985, nr 2

Stojanowska W., *Rekomendacja Nr (84) 4 w sprawie odpowiedzialności rodzicielskiej a stan prawny obowiązujący w Polsce* (w:) Safjan M. (red.), *Standardy prawne Rady Europy. Teksty i komentarze, t. I, Prawo rodzinne*, Warszawa 1994

Stojanowska W., *Władza rodzicielska pozamałżeńskiego i rozwiedzionego ojca. Studium socjologiczno-prawne*, Warszawa 2000

Strzembosz A., *Model postępowania wobec nieletnich*, PiP 1980, z. 3

Strzembosz A., *Polski sąd rodzinny jako organ zapobiegający przestępczości nieletnich*, St. Praw. 1988, z. 1-2

Strzembosz A., *Postępowanie w sprawach nieletnich w prawie polskim*, Lublin 1984

Strzembosz A., *System sądowy środków ochrony dzieci i młodzieży przed niedostosowaniem społecznym*, Lublin 1985

Study on children's involvement in judicial proceedings Contextual overview for the criminal justice phase – Croatia. June 2013, European Commission – Directorate-General for Justice, Luksemburg 2014

Suchodolski B. (red.), *Pedagogika*, Warszawa 1985

Summary of contextual overviews on children's involvement in criminal judicial proceedings in the 28 Member States of the European Union, European Commission – Directorate-General for Justice, Luksemburg 2014

Symonides J., *Organizacja Narodów Zjednoczonych. Bilans i perspektywy*, Warszawa 2006

Symonides J., *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (po 60 latach od jej przyjęcia)*, PiP 2008, z. 12

Szczepaniec M., *Wybór optymalnej kary w świetle sądowych dyrektyw wymiaru kary*, Prok. i Pr. 2014, nr 3

Szecówka-Nowak M., *Dziecko z zaburzeniami zachowania* (w:) Cytowska B., Winczura B., Stawarski A. (red.), *Dzieci chore, niepełnosprawne i z utrudnieniami w rozwoju*, Kraków 2008

Szkiładź H., Bik S., Szkiładź C. (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa 1978

Szkiładź H., Bik S., Szkiładź C. (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1978

Szumski J., *O karaniu nieletnich - polemicznie*, Pal. 1995, nr 7-8

Szwarczyk M., *Prawo nieletnich a kodeks karny skarbowy. Kilka uwag o wzajemnych relacjach* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Szwast M., *Kilka uwag na temat zgodności z Konstytucją RP nowego trybu rozpoznawania spraw nieletnich*, Kwartalnik o prawach człowieka, Helsińska Fundacja Praw Człowieka 2015, nr 1-2

Szwast M., Wiśniewska K., *Prawa dzieci - oskarżonych wedle projektu dyrektywy UE* (w:) Szwast M., Wiśniewska K., Wolny M. (red.), *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2014

Szwast M., Wiśniewska K., Wolny M. (red.), *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2014

Szwast M., Wiśniewska K., Wolny M., *Dzieci „po drugiej stronie muru”*. Raport z monitoringu placówek dla nieletnich, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2014

Szwedek E., *Wina w ustawie o nieletnich*, Pal. 1988, nr 8-9

Szymanowska A., *Diagnoza psychologiczno-pedagogiczna w sprawach nieletnich, a kierunki oddziaływań terapeutyczno-resocjalizacyjnych* (w:) Kudlak G. (red.), *Instytucjonalna resocjalizacja nieletnich. Wyzwania i perspektywy rozwoju.*, Warszawa 2016

Ścisłowicz K., *Odpowiedzialność odszkodowawcza Skarbu Państwa za niesłuszne pozbawienie wolności w toku postępowania w sprawach nieletnich de lege lata i de lege ferenda* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Światłowski A., *Czy postępowania w sprawach nieletnich są postępowaniami karnymi szczególnymi?* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Tabak I., *Zdrowie psychiczne dzieci i młodzieży. Wsparcie dzieci i młodzieży w pokonywaniu problemów*, BAS 2014, nr 2

Taracha A., *Czynności dowodowe Policji i sądu rodzinnego w postępowaniu wyjaśniającym w sprawach nieletnich w świetle projektowanych zmian* (w:) Bojarski T., Nazar-Gutowska K., Nowosad A., Michalska-Warias A., Piórkowska-Flieger J., Sośnicka A., Szwarczyk M., Firkowski D. (red.), *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, Lublin 2008

Taracha A., *Postępowanie wyjaśniające w sprawach nieletnich (kilka uwag krytycznych)*, Annales UMCS 1989 sec. G (Ius), vol. XXXVI, 4

Taracha A., *Rola Policji w postępowaniu wyjaśniającym w sprawach nieletnich* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Tęcza-Paciorek A.M., *Aksjologiczne podstawy obowiązywania zasady domniemania niewinności*. Ius Novum 2010, nr 2

uit Beijerse J., van Swaaningen R., *The Netherlands, Penal-welfarism and Risk Management* (w:) Muncie J., Goldson B. (red.), *Comparative Youth Justice*, London-Thousand Oaks-New Delhi 2006

United Nations High Commissioner for Refugees, *UNHCR Guidelines on Determining the Best Interests of the Child*, Geneva 2008

van Praet S., Jaspert A., 'Some parents just don't care...' – Parental training in Belgium *Juvenile Justice* (w:) 7th Annual Conferene od the European Society od Criminology. Abstracts, Bolonia 2007

Veillard-Cybulsky M.H., *Nieletni przestępcy w świecie*, Warszawa 1968

Vitkauskas D., Dikov G., *Ochrona prawa do rzetelnego procesu w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka*. Podręcznik praw człowieka Rady Europy, Strasburg 2012

Vlad M., *System prawny dotyczący przestępczości nieletnich w Rumunii* (w:) Kobes P. (red.), *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich – obecny stan prawny i perspektywy zmian*, Legnica 2014

Wajs H., R. Witkowski R. (red.), *Pomniki Praw Człowieka w historii. Księga jubileuszowa Rzecznika Praw Obywatelskich*, t. I, Warszawa 2008

Walaszek B., *Dobro dziecka jako przesłanka niektórych uregulowań kodeksu rodzinnego i opiekuńczego PRL*, St. Praw. 1970, z. 26-27

Walczak-Żochowska A., *Kilka uwag o kształtowaniu się odpowiedzialności karnej nieletnich w polskim prawie karnym* (w:) Gardocki L., Królikowski M., A. Walczak-Żochowska A. (red.), *Gaudium in Litteris Est - Księga jubileuszowa ofiarowana Pani profesor Genowefie Rejman*, Warszawa 2005

Walczak-Żochowska A., *Modele postępowania z nieletnimi* (w:) Kowalska-Ehrlich B., Walczak S. (red.), *Prawne i pedagogiczne aspekty resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 1992

Walczak-Żochowska A., *Nieletni w dawnym prawie polskim*. St.Iur. 1993, t. XXVI

Walczak-Żochowska A., *Systemy postępowania z nieletnimi w państwach europejskich. Studium prawno-porównawcze*, Warszawa 1988

Waltoś S., Doda Z., Świątłowski A., Rybak J., Wrona Z. (red.), *Problemy kodyfikacji prawa karnego. Księga ku czci profesora Mariana Cieślaka*, Kraków 1993

Waltoś S., Hofmański P., *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2016

Waltoś S., *Proces karny, Zarys systemu*, Warszawa 2008

Warylewski J. (red.), *Czas i jego znaczenie w prawie karnym*, Gdańsk 2010

Wawiłowa M., *Jeszcze o interesie dziecka w procesie rozwodowym*, NP 1954, nr 2

Wąsik J., *Próba spojrzenia na efektywność zakładów poprawczych i wychowawczych*, ZNUJ. Prace Prawnicze 1973

Weitekamp E., Kerner H.-J. (red.), *Restorative Justice. Theoretical foundations*, Willan Publishing 2002

Węc J.J., *Traktat Lizboński. Polityczne aspekty reformy ustrojowej Unii Europejskiej w latach 2007-2009*, Kraków 2011

Wędrychowski, M.P. *Prawo do „uczciwej rozprawy” w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, PS 1991, nr 5-6

Wieczorek L., *Przestępczość i demoralizacja nieletnich w Polsce w okresie transformacji ustrojowej*, Katowice 2006

Wieruszewski R., *Rola i znaczenie Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej dla ochrony praw człowieka*, Prz. Sejm. 2008, nr 2(85)

Wierzbicki P., *Indywidualizacja środków stosowanych w postępowaniu z nieletnimi*, NP 1984, nr 9

Wierzbowski E., *Rola obrony przed sądami dla nieletnich*, NP 1951, nr 9

Więcek-Durańska A., *Odpowiedzialność nieletnich za czyny z art. 10 § 2 k.k. przed sądem rodzinnym i przed sądem karnym - wybrane zagadnienia*, Pr. w Dział. Sprawy karne 2013, t. 16

Wiliński P. (red.), *Rzetelny proces karny w orzecznictwie sądów polskich i międzynarodowych*, Warszawa 2009

Wiliński P., *Dwa modele rzetelnego procesu karnego*, PiP 2006, z. 7

Wilk U., *Niech się stara naprawić krzywdę*, Rzeczpospolita z dnia 6 kwietnia 2006 r.

Wiśniewski L., *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej a konstytucyjny katalog praw człowieka* (w:) Garlicki L., Szmyt A. (red.), *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, Warszawa 2003

Włodarczyk-Madejska J., *Stosowanie izolacyjnego środka wychowawczego oraz środka poprawczego w świetle badań aktowych*, Pr. w Dział. 2016, t. 26

Włodarczyk-Madejska J., *Stosowanie środka wychowawczego w postaci umieszczenia w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych oraz środka poprawczego przez sądy rodzinne i nieletnich w świetle danych statystycznych i badań aktowych*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2016

Wokół praw dziecka, cz. I, Raporty, ekspertyzy, opinie, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 1993

Wolff J., *Stan i perspektywy prawa karnego dla nieletnich w RFN*. PiP 1990, z. 8

Wolny M., Wiśniewska K., *Międzynarodowe standardy postępowania w sprawach nieletnich* (w:) Szwaś M., Wiśniewska K., Wolny M. (red.), *Rzetelność postępowania w sprawach nieletnich*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2014

Wolter W., *Prawo karne. Zarys wykładu systematycznego. Część ogólna*, Warszawa 1947

Wołowicz-Ruszkowska A., *Niepelnosprawność intelektualna - wielowymiarowość zjawiska* (w:) Zima-Parjaszewska M. (red.), *Osoba z niepełnosprawnością intelektualną w postępowaniach sądowych i przed innymi organami. Poradnik praktyczny*, Warszawa 2015

Woszcze L., *Przesłuchanie nieletniego - aspekty prawne i psychologiczne* (w:) Stanik J.M., Woszcze L. (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005

Woźniak W., *Psychologiczne aspekty resocjalizacji nieletnich sprawców przestępstw* (w:) Kobes P. (red.), *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich – obecny stan prawny i perspektywy zmian*, Legnica 2014

Woźniak Z., *Ustawowa ochrona dziecka przed negatywnymi skutkami przesłuchania w aspekcie praktycznym*, Prok. 2009, nr 2

Wójcik D. (red.), Buczkowski K., Czabański J., Jankowski M., *Wymiar sprawiedliwości wobec nieletnich wybranych krajach*, Pr. w Dział. 2008, t. 3

Wójcik D., *Mediacja między nieletnim sprawcą czynu karalnego a osobą pokrzywdzoną. Wybrane problemy prawne i psychologiczne* (w:) Stanik J.M., Woszczek L. (red.), *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*, Katowice 2005

Wójcik D., *Nieprzystosowanie społeczne młodzieży. Analiza psychologiczno-kryminologiczna*, Wrocław 1984

Wójcik D., *Rozwój psychiczny dzieci i młodzieży a prawa gwarantowane przez Konwencję o Prawach Dziecka* (w:) Smyczyński T. (red.), *Konwencja o Prawach Dziecka - analiza i wykładnia*, Poznań 1999

Wronkowska S., *W sprawie bezpośredniego stosowania Konstytucji*, PiP 2001, z. 9

Wróbel W., *O dwóch aspektach konstytucyjnej zasady domniemania niewinności* (w:) Krajewski K. (red.), *Nauki penalne wobec problemów współczesnej przestępczości. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Andrzeja Gaberle*, Warszawa 2007

Wrześniewska-Wal I., *Dobro dziecka - najważniejsza przesłanka legalności zabiegu medycznego*, Kwartalnik naukowy towarzystwa uniwersyteckiego Fides et Ratio 2015, nr 3

Wynne A.R., Wynne L.C., *At the Center of the Cyclone: Family Therapists as Consultants with Family and Divorce Courts* (w:) Wynne L.C., McDaniel S.H., Weber T.T. (red.), *Systems Consultation: A new Perspective for Family Therapy*, The Guilford Press New York London, 1986

Wynne L.C., McDaniel S.H., Weber T.T. (red.), *Systems Consultation: A new Perspective for Family Therapy*, The Guilford Press New York London, 1986

Wytyczne w zakresie stosowania artykułu 6, Prawo do rzetelnego procesu sądowego (aspekty cywilny), Europejski Trybunał Praw Człowieka 2013

Zabrodzka H., *Odpowiedzialność nieletnich na tle projektu o zapobieganiu i zwalczaniu demoralizacji i przestępczości nieletnich*, PiP 1969, z. 4-5

Zabrodzka H., *Rola obrońcy w procesie przed sądem dla nieletnich*, Pal. 1958, nr 2

Zabrodzka H., *Wychowywać - a nie karać!*, NP 1956, nr 9

Zagrobelny K., *Jeszcze o zobowiązaniu do naprawienia szkody orzekanym w postępowaniu w sprawach nieletnich*, Pal. 1986, nr 7

Zgryzek K., *Wysłuchiwać czy przesłuchiwać nieletniego?* (w:) Nowikowski I. (red.), *Problemy stosowania prawa sądowego. Księga ofiarowana Profesorowi Edwardowi Skrętowiczowi*, Lublin 2007

Zieliński A., *O projekcie ustawy o zapobieganiu i zwalczaniu demoralizacji i przestępczości nieletnich*, NP 1969, nr 5

Zima-Parjaszewska M. (red.), *Osoba z niepełnosprawnością intelektualną w postępowaniach sądowych i przed innymi organami. Poradnik praktyczny*, Warszawa 2015

Zimbardo P.G., *Psychologia i życie*, Warszawa 1999

Zoll A., *Czy nieletniość jest okolicznością wyłączającą winę?* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.) *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Zoll A., *Wymiar kary w aspekcie praw jednostki karanej*, Pal. 1986, nr 5–6

Zubik M. (red.), *Wybór dokumentów prawa międzynarodowego dotyczących praw człowieka. Księga jubileuszowa Rzecznika Praw Obywatelskich. Tom II*, Warszawa 2008

Zygmunt B., *Prawo do korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza w postępowaniu karnym w świetle standardów europejskich*, PiP 2004, nr 7

Żabczyńska E., *Przestępczość dzieci*, Warszawa 1983

Żak M., *Wybrane zagadnienia postępowania apelacyjnego w postępowaniu w sprawach nieletnich* (w:) Hofmański P., Waltoś S. (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009

Żebrowska M. (red.), *Psychologia rozwoju dzieci i młodzieży*, Warszawa 1976

Żebrowska M., *Głos psychologów w dyskusji nad projektem ustawy o zapobieganiu i zwalczaniu demoralizacji i przestępczości nieletnich*, PiP 1969, z. 6

Żebrowska M., *Teorie rozwoju psychicznego* (w:) Żebrowska M (red.), *Psychologia rozwoju dzieci i młodzieży*, Warszawa 1976